

राभनारायण विश्वनाथ पांडे

ચાલુ સાલનો એક સર્વાંગસુંદર મૌલિક વાર્તાસંગ્રહ

વાર્તાસંગ્રહ

કિ. ૧-૮-૦

લેખક - રમેશચંદ્ર

એ જ લેખકનું : તૂટેલા તાર : ગણ સામાજિક દૃષ્ટી વાર્તાઓ કિ. ૦-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

[પ્રથમ શાખા—પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ]

[ચરત શાખા—કેજાંપોહ]

卐 પ્ર સ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્તં ન્યસેત્પાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૦

આપાક - ૧૯૮૧

અંક ૩

મને શૂંગો બહાલાં

પૂજાલાલ

મને શૂંગો બહાલા, નભહૃદય વીંધી ગહનમા,
કરેલા ઝોકાતે અગમ પદની પુણ્ય ૨ જ માં

કૃપ્યા'તા પાતાળે તિમિરજળના સાગર તળે,
યુગો પહેલા, ત્યાથી ગગનલુતિ-આમત્રણ સંભળી

યયા જિભા, કાળા જળપટ ઉઘાપી શુભળળે,
પ્રકાશી એ આવ્યા, પણ ન રુચતા નિમ ધરણી

વધ્યા જિએ માર્ગે, લઈ પરમ સોપાનમરણી,
હાં ત્યા શાંતિના સ્ફટિક સરખા નીન અકલે

હાને ઉઘા વાધ્યા, શુચિ કિરણની ચેતન-ઝડી,
જહો નિત્યે ધોતી મ ૨ જ નડતા જીવનતણી

હાલે હામે મોઘા ગગનરસના સંગ્રહ થતા,
અહીં નીચાણોમા ઝરણ બની વેગે ઉતરતા,

તમારે પામે આ પ્રણય ઠલવાયે હૃદયનો,
તમારે સોપાને પથ પરમ મારો ગગનનો

Money is a sentinel posted at the entrance to the markets, with orders to let no one pass. Money, you imagine, is the key that opens the gates of the market (by which term is meant the exchange of products); that is not true — money is the bolt that bars them. —*Proudhon*

[૧]

એક રૂપક

જેમ ભરૂચ અને અંકલેશ્વર નર્મદા નદીને સામસામે કિનારે આવેલાં છે,* જેમ સાબરમતીને એક કિનારે અમદાવાદ અને બીજા કિનારે ડાયરખ, પાલડી, ઉસમાનપુર વગેરે પરાંઓ વસ્યાં છે, તેમ એક કાળમાં વેપલા નામની એક નદીને કિનારે નીરુ અને ખીરુ નામે બે શહેરો આવેલાં હતાં. બન્ને એક જ રાજ્યના તાબામાં હતાં, પણ બન્ને બાલુના પ્રદેશોની ક્ષણપતા અને કળાશરીરની જુદી જુદી માતની હોવાથી બેઉ શહેરોના લોકોની વચ્ચે વેપાર રોજગાર માટે સારું ક્ષેત્ર હતું.

નીરુ અને ખીરુ વચ્ચે અવરજવરના ત્રણ માર્ગો હતા. નીરુની ઉત્તરે આવેલો રામ દરવાજો અને ખીરુની દક્ષિણે આવેલો શ્યામ દરવાજો—એ બે દરવાજા નદીના ઠેક કિનારા પર બરાબર એક બીજાની સામસામા આવેલા હતા. આ ઠેકાણે નદીને પટ સાંકડામાં સાંકડો અને જોડો હતો. બેની વચ્ચે એક નાનકડો ઉપાડી તથા ઉતારી રાકાય એવો પૂલ રાખવામાં આવેલો હતો. એ પૂલ ઉપરથી લોકો તથા માલની આવજા યઈ શકતી હતી. આ કાળમાં કટાય નહિ એવું પોલાદ બનાવવાની, કે લોઢા પર કાટ ન ચડે એવા રંગો લગાડવાની શોધ થયેલી નહોતી તેથી હોય, કે શહેરોની અતિસમૃદ્ધિને લીધે હોય, પણ આ પૂલ લાકડા કે લોઢાને નહિ પણ સોનું, ચાંદી અને તાંબું એ ત્રણ ધાતુઓના મિશ્રણની એક મજબુત ઉપધાતુનો બનાવેલો હતો. ઉપાડી તથા ઉતારી રાકાય એવો હોવાથી એને અદ્ધર પૂલ કહેના, અને સોનાનો હોવાથી એને સોનાપૂલ પણ કહેતા. અર્થાત્, બે શહેરો વચ્ચે આ નજીકમાં નજીકનો અને સૌથી વધારે સગવડભર્યો માર્ગ હતો.

* આ રૂપકના સૂચન મેટે હું સિલ્વિયો ગેસેલ (Silvio Gesel)ના The Natural Economic Order એ પુસ્તકનો આભારી છું. ઉપરનું વાક્ય એમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. એનો અર્થ : નાણું એ બજારોના દરવાજા પર બેસેલા રાખેલા ચેકીદાર છે. કાર્ડને અંદર દાખલ ન થવા દેવા એને રાખત તાબીદ છે. તમારી કલ્પના એવી છે કે નાણું એ બજારોના દરવાજા ખોલવાની ચાવી છે (એટલે કે પદાર્થોના અદલાબદલાનું સાધન છે); પણ આ કલ્પના ખોટી છે—નાણું એ બજારોના દરવાજા બંધ કરનારું તાબીદ છે.

ખીજે રસ્તો દશ માઈલ નીચેથી હતો. વેપલા નદીનો આ ડેફાણે હુંડી નામની એક ખીજ નદી સાથે સંગમ થતો હતો, એટલે ત્યાં નાની મોટી હોડીઓ ચાલી શકતી અને એ રીતે નદી ઓળંગી શકાતી. પણ નદી બિતર્યા પછી શહેરો સુધી પહોંચવાનો રસ્તો લાંબો અને કાંઈક નેખમલરેલો હતો. છતાં, એ રસ્તે પણ કેટલોક વેપાર ચાલતો. નદીના નામ પરથી આ માર્ગ હુંડી રસ્તાને નામે ઓળખાતો.

ત્રીજે રસ્તો પંદર માઈલ ઉપરથી હતો. ત્યાં નદી છીછરી હોવાથી માણસો, પશુઓ અને ગાડાંઓ ઉનાળામાં સહેલાઈથી બિતરી શકતાં. પણ કિનારો ઘણો ઊંચો હોવાથી પટ સુધી બિતરવું અને પાછું ચડવું ઘણું કઠણ હતું. સિવાય શહેરોમાં પહોંચવાની મુશ્કેલી હુંડી રસ્તા કરતાં પણ કાંઈક વધારે હતી. આ બાજુ બદલું નામે એક નાનકડું ગામકું હતું. ત્યાં રાત્રીપરજ લોકોની વસ્તી હતી. એ લોકો ન છૂટકે જ મજુરી કરનારા હતા. તેથી માલ લાવવા-લાઈ જવા માટે પૂરતા મજુરો ત્યાં મળી શકતા નહિ. મજુર ન મળે તો માલ સાથે નદી બિતરવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ થતું. કારણ કે, સામાન્ય રીતે નદીના કિનારાની ઊંચાઈને લીધે લોકો નદીમાંથી ગાડાં બિતારવાને બદલે આ કિનારા સુધી જ ગાડાં લાવી મજુરો પાસે મામે કિનારે માલ લેવડાવેલો અને ત્યાં ખીજનાં ગાડાંમાં લરવો એ વધારે પમદ કરના. માત્ર વણજારીઓને આ રસ્તો ઠીક આવતો. પણ વણજારતો માલ આ એ શહેરો કરતાં ઘણુંખરું દૂર દૂરના દેશતો જ રહેતો. નીરુ અને ખીરુ વચ્ચે ભાગ્યે જ વણજારથી માલ જતો. બદલું ગામ પરથી આ બદલાનો રસ્તો કહેવાતો.

આ રીતે સોનાપૂલનો રસ્તો બધી રીતે અનુકૂળ પડે એવો હતો, અને સામાન્ય રીતે લોકોને એ વાપરવા પ્રત્યે જ મોહ રહેતો. પણ એની બાજતમાં એક જુદા પ્રકારની જ મુશ્કેલી હતી. કોઈ પ્રાચીન કાળમાં કોઈક ક્યનશીજ સંનેગોમાં કાંચનિયા નામના એક સોનીકુળને આ અહર રસ્તા પર વશપરંપરાગત માલિકી હક્ક આપવામાં આવ્યો હતો. કયા સંનેગોમાં એ હક્ક એ કુટુંબને મળ્યો એ ચોક્કસપણે કોઈ કંઠી શકતું ન હતું. કેટલાકે લોકો કહેતા કે ત્રણચાર હજાર વર્ષ પૂર્વે કાંચનશી નામના એ કુટુંબના આદિપુરુષે રાજ્યની ભારે સેના, બળતી, રેલા બદલામાં એ હક્ક પેળાવેલો હતો. કેટલાક કહેતા કે એક અરીસા અને પ્રુશામતપ્રિય રાગની લાલિય રીતનું એ પરિણામ હતું. વળી, કેટલાકનો મત એવો હતો કે એક નિર્બળ રાગની પાસેથી એ બળજબરીથી લખાવી લેવામાં આવ્યો હતો. કાંચનિયા સોનીઓનો પોતાનો દાવો એવો હતો કે ક્યનશીની પૂર્વે વેપલા નદી પર પૂલ બાંધવા માટે અનેક અખતરા કરવામાં આવ્યા હતા, પણ વેપલાના વહેણમાં ટકી શકે એવો પૂલ બાંધવામાં સફળતા મળી ન હતી. છેવટે કાંચનશી અતિશય મહેનત, ચતુરાઈ અને દીર્ઘકાળના ઉદ્યોગથી આ પૂલ બાંધવામાં સફળ થયો હતો. એની પાછળ એણે પૂર્વજોની ત્રણ પેઢીનું ધન ખર્ચ્યું હતું, અને એના મરણ પછી એના વશજોએ પણ એત્રણ પેઢી સુધી અઠળક ધન અને શ્રમ ઉઠાવ્યાં હતાં. ચક્રવર્તીમાં જે મહિમા ભગીરથ રાગનો ગવાય છે, તેવો કાંચનિયા સોનીકુળમાં કાંચનશીનો મહિમા ગવાતો હતો. કેટલાક કુખાલિમાની કાંચનિયા એટલે સુધી કહેતા કે ભગીરથ રાગને ગંગા વહેવાની ખરી, પણ એથી એ બાજુના લોકો વચ્ચે મોટો અંતરાય બિતો થયો એ એણે વિચાર્યું નહિ. કાંચનશીએ ગંગાના વહેણને અટકાવ્યા વિના એણે ઉત્પત્ત કરેલો અંતરાય તોડી નાંખ્યો. કાંચનશી પ્રશસ્તિ

પરના એક કાવ્યમાં એને એક ચારણે 'મહાભગીરથ કંચનજી' એવી ઉપાધિ સાથે ઓળખાવ્યો હતો.

ગમે તે કારણ હોય, એટલું નક્કી કે આ સોનાપૂલની માલિકી કાંચનિધાનું કુટુંબ ભોગવતું હતું, અને રાજ્યને મળતા સારા નજરાણાના ગદત્તમાં એ હક્કો સુરક્ષિત રહે તે માટે રાજ્ય તરફથી એમને અનેક પ્રકારની મદદ પણ મળતી હતી. દાખલા તરીકે, રાજ્ય જે માલ ખરીદે અથવા દંડ કર વગેરે રીતે વસૂલ કરે તે બધા સોનાપૂલને રસ્તે ચર્ધને જ આવેતો હોવો જોઈએ એવો પણ એક નિયમ ઘડવામાં આવેલો હતો. વળી, કોઈ માણસને કોઈ ખીજ માણસ સાથે માલના લેણદેણની ગાળતમાં વાંધો પડે તો રાજ્ય લેણદારને સોનાપૂલ ઉપર ચર્ધ આવેલો માલ આપવા દરજ પાડતું. કોઈ ખીજ રીતે આવેલો માલ લેવા લેણદાર બધાયેલો ગણાતો નહિ. વળી, માલિકીના આ હક્કની રૂએ કાંચનિયા સૌજી-ઓને આ રસ્તો પોતાની મુનસફી પ્રમાણે ખોલવા કે બંધ કરવાનો, અને ખોલી આપવા માટે પોતાની મુનસફી પ્રમાણે લાગો લેવાનો અધિકાર હતો. આ લાગાને 'તાળું ખોલામણી' નો લાગો કહેવામાં આવતો, કારણ કે કોઈ નજર ચૂકવીને ચાલી ન જાય તે માટે પૂલના બંને છેડા પર એકેક મજબૂત બારણું રાખવામાં આવેલું હતું. અને તેના પર હમેશાં એક મજબૂત તાળું રહેતું. જેમ જેલનો દરવાજો સદાયે બંધ રહે, અમુક કક્ષાક પ્રવેશો કરવામાં આવે એવું બની જ ન શકે, તેમ સોનાપૂલનું તાળું દિવસના અમુક કલાક, કે વર્ષના અમુક દિવસ ખુલ્લું મૂકી દેવામાં આવ્યું હોય એમ કદી બનતું નહિ. જેને જવું હોય તેને માટે દરવાજો ખૂલે અને તે જઈ રહે એટલે તુરત જ તાળું દેવાઈ જાય. અને 'તાળા ખોલામણી' નો લાગો આખા વિના એકાદ પક્ષીનું પીછું પણ સામી બાજુ જઈ શકે નહિ. ઘણીવાર જેવડો લાગો પણ આપવો પડતો. એક લાગો પૂલમાં પેસવાનું તાળું ખોલાવવા માટે, અને બીજો બીજો છેડેથી બહાર નીકળવાનું તાળું ખોલાવવા માટે. આ લાગો બ્યાજખી જ મનાતો, કારણ કે હજારો વર્ષથી એ ચાલ્યો આવ્યો હતો, અને તાળાંની રક્ષા માટે સરકરી માણસોની ટુકડી રાખવી પડતી. એમના નિભાવ માટે લાગો લીધે જ છૂટકો છે એમ કહેવામાં આવતું, અને ચાર હજાર વર્ષની રૂઢિચી એ સ્વયંસિદ્ધ વાત જેવી સીને ગણે બિતરી ગયેલી હતી.

'તાળું ખોલામણી'ની રકમ કાંચનિયા કુટુંબના કારભારીઓ પોતાની સગવડ પ્રમાણે ઝોઝીવત્તી કરતા. કોઈ કોઈવાર એ લાગો માલની કિંમત કરતાં જેવડો કે ત્રણગણો પણ ચયેલો ગંભજાતો, અને કોઈ વાર સેંકડે બે કે ત્રણ ટકા સુધી પણ ઉતારવામાં આવતો. પણ, ઇતિહાસ સંશોધકોની ગણતરી એવી હતી કે છેલ્લાં ચાર હજાર વર્ષની સરેરાશ લેતાં એ સામાન્ય રીતે સેંકડે ચારથી બાર ટકાની વચ્ચે જુદી જુદી જતના માણસ, માલ અને તાળું ખોલામણીના વખત મુજબ રહ્યો હતો. સરેરાશ આંકડાઓ વિષે, ઘણીવાર બંને છે તેમ, આ સરેરાશ પણ એક રીતે ગેરસમજ ઉત્પન્ન કરાવનારી હતી એમ ખીજ સંશોધકોનું માનવું હતું. જેમ, કોઈ એમ કહે કે હિંદુસ્તાનની સરેરાશ જણ દીક આવક વર્ષે સો રૂપિયા છે, તે પરથી કોઈ એમ માની લે કે સામાન્ય રીતે પ્રાચીન મોટા લાગ આટલું મેળવતો હશે, અથવા એથી બે-પાંચ રૂપિયા ઓછાવતો મેળવતો હશે, તો તે મોટી ગેરસમજ ગણાય. સો રૂપિયાની સરેરાશમાં તો મૂઝીબર કરોડાધિપતિઓ અને કરોડો મૂઝીબર દોઢિયાં પણ ન કમાનારા ગરીબો બનેલી આવક સમાય છે. તેવી જ જતની આ સરેરાશ

સમજવાની હતી. કારણ, આ લાગાની રકમની બાબતમાં કશો નિયમ હતો જ નહિ. શ્રીમત પાસે શ્રીમતના પ્રમાણમાં અને ગરીબ પાસે ગરીબના પ્રમાણમાં, પુષ્કળ માલ પર મોટા લાગો અને ઓછા માલ પર ઓછો લાગો એવું ધોરણ નહોતું. ઊંચડું, કાંઈ ધોરણ હોય તો એથી ઊંધા જ પ્રકારનું હતું. દા. ત., શ્રીમંતોને તો કાઠવાર મહેરબાનીની રાહ મફત પણ જવા દેવામાં આવતા. ગરીબ માટે એ અસંભવનીય ગણાય. રાજનો માલ હોય, મોટા માણસોનો માલ હોય, ઘણી મોટી કિંમતનો માલ હોય તો સંકડે બેતણુ ટકા લાગો બસ ગણાનો. પણ નજીવી કિંમતનો માલ હોય, ગરીબનો હોય તો પચાસ, સાદ, પોણાસો, સો ટકા જેટલો લાગો લેવો એ અસામાન્ય નહોતું જ. દલીલ એ હતી કે નાની નાની ચીજો અને દુરદ્રી માણસો માટે ઘડી ઘડી તાણું બોલવું પડે એ કાંઈ જેવી તેવી તકલીફ નહોતી.

આમ તો કાંચનિયા સોનીઓ વતે બહુ મિલનમાર સ્વભાવના, કાયદાપાતક, શાંતિ-પ્રેમી અને અહિંસક વૃત્તિના સામાન્ય રીતે લેખાતા. સોનાપૂલ પરથી જ માલ જવો જોઈએ એવી કોઈ પર બળજબરી કરવામાં આવતી નહિ. રાજ્યને નિયમિત રીતે નજરાણું ભરવામાં તેઓ બૂલ કરતા નહિ, એટલે રાજ્યની કચરિય જ તેમના પર ધિરાણ થતી. ઊંચડું, હિપર કહ્યા મુજબ રાજ્ય એમના લાભમાં ઠાંઈક ઠાંઈક નિયમો કરી એમને આશ્ર આપવા તૈયાર જ રહેતું. તેઓ પ્રભુ પર બળજબરી ન કરતા તેનું આ રાજ્યાશ્રય પણ એક કારણ હતું જ. પ્રત્યક્ષ હિંસા વિના શાંત રીતે જ એમનું હિત જળવાતું. પણ એમનો વશપરંપરાગત શાંત સ્વભાવ એ પણ અવશ્ય કારણ હતું જ. દાખલા તરીકે, કોઈ પૂલના યાત્રાળુઓ એમની પાસે આવી લાગો ઓછો કરાવવા રકમક કરે તો તેથી તેઓ ગુસ્સે થતા નહિ. જાણકું, એના પ્રત્યે નરમાશયી જ બોલતા, અને વાણીની મીકાશ તો લાગ્યે જ છોડતા. પણ, સાથે જ 'એક નત્રો સો વાતને હણે' એ ન્યાયે જે વખતે પોતાને તાણું બોલવું રુચતું ન હોય ત્યારે, 'ભાઈ, આ રસ્તો આજે ખુલે એમ નથી, તમે બીજો રસ્તો હો' એમ કહી ચાવી કેડે લટકાવી દેતા.

આમ હકીકત હોવાથી જો કે કાંચનિયા સોની સિપાઈ તરીકે શૂર નહોતા, બહુ ઊંચા કુળવાન નહોતા, ભારે વિદ્વાન નહોતા, છતાં રાયથી રક સુધી બધી પ્રગ્ન, અને પ્રગ્નના સર્વે વેપારધંધા, હુન્નરકળા એમને અધીન હતા. કોને અવરજવર કરવા દેવી, કયો ધંધો ચાલવા દેવો, કોના હાથમાં એ રહેવા દેવો, કયે સ્થળે કોને કેટલીવાર અટકાવી રાખવાં, કયે ભાવે કયો માલ ખનવા દેવો, વેચાવી દેવો, મંદરાવા દેવો વગેરે બાબતોની ચાવી ધણે મોટે અંશે તેમના હાથમાં હતી. સોનાપૂલની ચાવી એ કેટલીક ઓઈસોના વ્યવસ્થાપકો જેવી ગુરુકિલ્લી (માસ્ટર કી) રાખે છે (જેથી કોઈ પણ કારકૂનના મેજને ગમે ત્યારે તે બોલી શકે) તેના જેવી હતી એમ કહીએ તો ચાલે. સોનાપૂલની ચાવી ફરવા ના પાડે તો બધો બવહાર અટકી પડે, મોંઘી ચાય તો બવહાર મોંઘો યઈ જાય, સરતી ચાય તો બવહાર વધે.

હિપર કહ્યું તેમ માણુમ કે માલ જાય કે આવે, પૂલની અંદર પેમે કે પૂલની બહાર પડે, દરેક વખતે તાણું બોલામણી ચૂક્યે જ છૂટકા થતો. આથી કોઈ કોઈવાર એવું બનતું કે એક જ વસ્તુમાંથી બનેલા માલ પર દસદસ વાર લાગો એમનો. આ કેમ તે એક જ ધંધાની વાત પરથી સમજાશે.

નીરુ અને ખીરુમાં જે ૩ લીગતું તે જુદી જુદી ગતતું હતું. નીરુનું ૩ ખારીક, સુંવાળું પણ ટૂંકા રેપાનું હતું; અને ખીરુનું ૩ જાડા, ખરખરડા અને લાંબા કે મધ્યમ રેપાનું હતું. આથી એ બન્નેની લોહવા, પીંજવા, કાંતવા વગેરેની રીતોમાં પણ ફરક હતો. આથી બન્ને શહેરના કારીગરોને બન્ને પ્રકારના રૂની જરૂર હાસતી. એકલા નીરુના રૂમાંથી બહુ જ ઝીણું અને થીમંતોને યોગ્ય કપડું થતું; એકલા ખીરુના રૂમાંથી પાણીકારાં, મજબો, સદ તંબુ વગેરે બની શકતાં. એનું જુદી જુદી રીતે મિશ્રણ કરવાથી મધ્યમ પ્રકારનું સામાન્ય રીતે વાપરી શકાય એવું ભાતભાતનું કપડું થતું, અને તેની ઘણી માર્ગ રહેતી. એવી કેટલીક ભાતો માટે નીરુના કાંતનારા, વણનારા, રંગનારા પ્રખ્યાત હતા, અને કેટલીક ખીથ માટે ખીરુના કારીગરો જાણીતા હતા. બન્ને બાબતના પ્રદેશોની હવાપાણીની વિશેષતાને લીધે તેમ જ બહુ સૂક્ષ્મ વર્ણ (ધંધા) વ્યવસ્થાને લીધે કેટલીક જાતનાં કાપડ માટે એવું બનેલું કે એના પરની દરેક ક્રિયા જુદી ન્યાતના લોકો કરે, અને તે ન્યાત નીરુમાં હોય તો તે ક્રિયા માટે ત્યાં લઈ જવો પડે અને ખીરુમાં હોય તો ત્યાં લઈ જવો પડે. આ રીતે નીરુનું કેટલુંક ૩ લોહાવા ખીરુમાં જાય, કંતાવા પાછું નીરુમાં જાય, વણાવા પાછું ખીરુમાં આવે, રંગાવા વળી નીરુમાં જાય, ધોવાવા પાછું ખીરુમાં આવે, અને પછી વેચાવા પાછું નીરુમાં પેસે એમ બને. આમાં વચલી ક્રિયાઓ હોય, કે એનાં ઉપકરણો લાવવાં લઈ જવાં પડે તો તેને માટે અવરજવર થાય તે જુદી. અને દરેક અવરજવર એટલે તાણું ખોલામણીને લાગે આવ્યો જ સમજવાનો.

આમ અનેક ધંધાઓની સ્થિતિ હતી.

આ રીતે, કેઈ પણ જાતના ધંધામાં સીધી રીતે પડ્યા વિના, અરે, કંચો પદાર્થ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે એ વિશે કરી માહિતી પણ ન હોવા છતાં, બધા જે ધંધાનો ઈંગરો, અથવા કેઈ પણ ધંધો ચાલવા દેવા પરવાનગી આપવાની અને શરતો ઠરાવવાની સત્તા અને દરેક ધંધા પર સતત અંકુશ મૂકવાનું બળ કાંગનિયા સોનીઓએ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

તાળા ખોલામણીની રકમ શું લેવી એ વિષે એમની ઉપર કેઈ કાયદેસર દબાણ કે અંકુશ નહોતાં, છતાં એમના ઉપર ત્રણ નૈઋત્તિક અંકુશો હતા ખરા. એ અંકુશો બહુ જજવાન નહિ છતાં થોડું ઘણું કામ આપતા, અને તેથી એનો થોડો ઘણો પણ ખ્યાલ રાખવાની કાંગનિયાઓને જરૂર પડતી. તેમાંના બે અંકુશો તે ઉપર વર્ણવેલા હુડીને રસ્તે અને બદલાને રસ્તે વેપલા પાર જવાના. એ રસ્તા અગવડભર્યા અને જોખમભર્યા હોવા છતાં એમનો એટલો દાગ પડતો ખરા કે એ અગવડ અને જોખમ ઉઠાવવાની પ્રવૃત્તિ આર્થિક ધર્મ જાય એટલો ભારે લાગે બેસાડી શકતો નહિ, અથવા બેસાડવામાં આવ્યો હોય તો લાંબો વખત ટકી શકતો નહિ. કાદવ, પૂર, વરસાદ, ચોરી, લૂંટ, લડાઈ, દુષ્કાળ વગેરેમાં આ રસ્તા બંધ જેવા થઈ જતા, અને તે વખતે સોનાપૂલ નિરંકુશ બનવાની શક્યતા રહેતી.

પણ તેવે પ્રસંગે પણ જો બહુ ભારે લાગે થઈ જાય તો બન્ને શહેરોમાં, જાણે સ્વર્ણ સ્ફૂર્તિથી જ, એક જુદી પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ આવતી. એનું જોર પણ લાંબો વખત ન ચાલતું, પણ એની જે થોડી ઘણી અસર તો થતી જ. તે પ્રવૃત્તિ સ્વયંપૂર્ણ બનવાની, બેઉ શહેરના લોકો અવરજવર તથા માલની આપ લે કરવાનું જ ઓછું અથવા બંધ કરી

દેતા. જેવો મળે તેવો પોતાના શહેરનો જ માલ વાપરવો, પોતાને ત્યાં જ બધી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરી લેવી, પોતાના જ શહેરમાં જ મળે તે ધંધો શોધી લેવો, સામા શહેર પર બહિષ્કાર નાંખવો વગેરે ચળવળ જાગતી. અર્થાત્, વેપાર રોજગાર તથા શહેરી સુખ-મગ્ધવડને ટેવાયેલા લોકોને એ પ્રવૃત્તિને વળગી રહેવું કંઠ્ય પડતું અને ગમતું નહિ. છતાં તાણુ ઉધડામણી ઓછી કરાવવામાં એનો ક્વચિત્ ઉપયોગ થતો.

પણ આ ત્રણ અંકુશોનું બળાબળ માંલણીને જોટલી મર્યાદા સુધી લાગે વધારી શકાય તેટલો તો તે વધારવામાં આવતો જ. સોનાપૂલનો સદતર બહિષ્કાર થાય કે તાણુ ખોલામણી સદતર માફ થાય, એટલું તો એ અંકુશોનું બળ કદી ચતુ જ નહિ. કહે છે કે આર હજાર વર્ષના ઇતિહાસમાં સોનાપૂલ મફત કે બહિષ્કૃત ધંધો હોય એવો વર્ષનો એક આખો દિવસ, સદીનું એક આખું વર્ષ, કે હજાર વર્ષે એકાદ આખો દાયકો નોંધાયાં હોય એવું બં-થું નથી.

એક તો સંગવડ, તેમાં વળી કાંચનિયાઓની ગ્વલાવસિદ્ધ મીડાશ અને નમ્રતા, દાનશીલતા માટેની તેમની ખ્યાતિ, નાના મોટા દરેકને કાંઈકે કાંઈકે આભાર તણે મૂક્યા જ હોય એ હકીકત—એને લીધે હજારો વર્ષ વહી ગયા છતાં, અને દર પાંચ દશ વર્ષે વેપારમાં બચકર મંદી, દેવાળાં, બેકારી વગેરેના અનુભવો થતાં છતાં તાણા ખોલામણીના લાગાને એ બધી બીનાઓ સાથે કાંઈ મંબધ છે એવો ભાગ્યે જ કોઈને વહેમ પણ આવતો. વિદ્વાન કે અત્યંત બધી પ્રજ્ઞના પર, સ્વયં વેપારીઓ ઉપર પણ, એવો દૃઢ સંસ્કાર પડેલો હતો કે કાંચનિયાઓનો ઈર્ષ્યો નિર્દોષ છે અને એમનો લાગો ભલે કાંઈવાર આક્રોશ લાગે છતાં સ્વાભાવિક છે. આથી, મોટાં દેવાળાં નીકળે, વેપારમાં મંદી આવે, બજારમાં ભાવોની અતિશય ઉચલપાચલ થાય, ભાવો બહુ ચડી જાય કે બહુ જતરી જાય, બેકારી વધી જાય કે મજુરીની અછત થાય, માલ હોય છતાં કિંમત ન બીજા, કે નીરુમાં માલ હોય છતાં ખીરુને દુકાળ વેડવો પડે, અથવા નીરુમાં માલ હોય છતાં નીરુના લોકોને એ ન મળી શકે અને ખીરુના લોકો જ તે ઉપાડી જાય,—એમ ગમે તેવી પરિસ્થિતિ બની થાય તો ચે તે બધાં માટે લોકો સોનાપૂલના લાગા સિવાય કોઈ બીજાં જ કારણોની કંપના કરતા. અચાન લોકો તો પોતાનાં ભાગ્યને દોષ દર્શ સતોષ માનના. પ્રજા કાલા લોકો વિવિધ મોંઠા ધરાવતા. કોઈક વાર માલના બનાવવાવાળાઓનો દોષ લેખાતો, કોઈ વાર મોટા ખરીદવાવાળાઓનો દોષ કાઢવામાં આવતો, કોઈ વાર પરચૂરણ વેપારીઓની પ્રથા નિંદવામાં આવતી, કોઈ વાર આગ્રતિયા, દલાલ વગેરેના ધંધા પર આક્ષેપ થતા, કોઈ વાર મહત્વના ધંધા ખાનગી માલિકાના હાથમાં હોય તે જ અનર્થોનું મૂળ કરાવાતું, કોઈ વાર નીરુ અને ખીરુની પ્રજા એક બીજાના સ્વભાવમાં અને સ્વાર્થવૃત્તિમાં દોષ જોતા, કોઈ વાર અતિ ઉત્પત્તિનો દોષ કઢાતો તો કોઈ વાર અતુલ્પત્તિનો દોષ કઢાતો, કોઈ વાર સંપત્તિની વહેંચણીની રીત બદલવા સૂચનાઓ થતી, તો કોઈ વાર ઉત્પત્તિની રીતો બદલવા સૂચના થતી. કોઈ વાર સૂક્ષ્મ શ્રમવિભાગ કરવા તો કોઈ વાર શ્રમ વિભાગ ઘટાડવા, કોઈ વાર યંત્રો વધારવા તો કોઈ વાર તેનો નાશ કરવા હિમાયતો થતી. વળી, કોઈ વાર મજુરોની અણુપડતા અને અચાન ટાળવાં એ જ એક માર્ગ છે એમ માનવામાં આવતું, તો કોઈ વાર હુન્નરપ્રવીણ અને વ્યાપારપ્રવીણ માણસો પોતાની કિંમત હદ બહાર વધારી

મૂકે છે તેથી વેપારધંધા માર્યા જાય છે એમ માનવામાં આવતું. આવા જુદા જુદા મતો પ્રવર્તે ત્યારે જેમની હિપર આક્ષેપ થતા હોય તેમના પ્રત્યે ઘણા હિતપત્ર થતી, અને તેને લીધે ઘણી વાર લોકલાગણી ખૂબ ઉશ્કેરાઈ જતી, કામ કરનારાઓમાં હડતાળો પડતી, વેપારીઓ ધંધો બંધ કરતા, કામ કામ વચ્ચે, નીરુ ખીરુ વચ્ચે કે વર્ગ વર્ગ વચ્ચે રમખાણો પથુ થતાં. ઘણીવાર સ્વાવલંબનની, સ્વદેશીની કે બહિષ્કારની ચળવળ આવાં નિમિત્તોથી જ ઊભી કરવામાં આવતી. આવા સમયમાં કાંચનિયા બહુ સમયસૂચકતા વાપરી એક પક્ષ માટે તાળા ખોલામણીનો લાગો ઘટાડી, તો બીજાને સખાવતો આપી બંનેને રીઝવી અઘરા રહેતા. આથી, આ બધાં અનર્થોના મૂળમાં સોનાપૂલનો ઇન્તરો એ સૌથી મહત્ત્વનું કારણ છે એ કાર્કના લક્ષમાં એ આવતું નહિ.

છતાં, બીજા સંનેગો પ્રસંગોપાત્ત બહે નિમિત્ત કારણ હોય, પરંતુ તાળા ખોલામણીનો લાગો અટકાવવો, અર્થાત્ નજીકમાં બીજો સ્વતંત્ર રરતો બાંધી સોનાપૂલનો ઇન્તરો તોડવો અને રાખ્યને તોડવા દરજ પાડવી એ જ મહત્ત્વનો ઉપાય હતો એ વાત દીવા જેવી ચોખ્ખી હતી.

[૨]

વ્યાજ કે તાળું ખોલામણી ?

આ રૂપક ખેસાડવું કહણુ નથી; પણ એની ચોખ્ખતા વિશે ખાતરી ન થાય એ સંગવનીય છે. વિચાર કરતાં એ વાત લક્ષમાં આવે એવી છે. પણ એની નિશિષ અર્થાં આગળ પર કરવા ધારું છું, એટલે આજે આ રૂપકનાં અંગો જેને સ્પષ્ટ ન થયાં હોય તેને સમજાવીને જ સંતોષ માનીશ. સોનાપૂલ એ ધાતુનાં નાણાં મારફતેનો વેપાર, હુડી એ હુડીદારા વેપાર અને બદલું એ વસ્તુની રીધી આપલેદારા વેપાર છે એ તો સગમત્ય એવું છે. પણ સોનાચાંદોદારા વહેવાર કરવામાં એક લાગો અવશ્ય આપવો જ પડે છે એ કદાચ ખ્યાનમાં નહિ આવે. એ લાગો તે વ્યાજ છે. બજારમાં જે વેપારીવ્યાજ આપવું પડે છે તે બધુંજે તાળા ખોલામણીનો લાગો છે એમ કહેવાનો આશય નથી; પણ વ્યાજના દરમાં તાળા ખોલામણીનો લાગો સમાયેલો હોય છે. વેપારી વ્યાજનો ભાવ તાળા ખોલામણીના લાગા કરતાં કદી ઓછો થઈ શકતો નથી; અને તાળું ખોલામણી કદી મફત થતી નથી, તેથી વ્યાજનો ભાવ પણ કદી શૂન્ય થતો નથી.

વેપારીવ્યાજમાં બીજા કયા અંશો હોય છે એ વળી કોઇવાર જોશું; તેમજ તાળા ખોલામણીનો લાગો એ કાલ્પનિક વસ્તુ નથી એ પણ આગળ સમજાવીશું. 'કાંચળી છોડામણ' 'પાધરી' વગેરે શબ્દો તો વેપારમાં ખોલાય પણ છે, અને નાના ધીરનારાઓ તેવા લાગા લે પણ છે એ ઘણા જાણતા હશે. પણ વેપારના જે વિભાગમાં એ શબ્દો વપરાતા નથી, ત્યાં એ વ્યાજમાં તાળા ખોલામણીનો અંશ સમાયેલો હોય છે, એટલું ખતાવવાનો આ રૂપકનો હેતુ છે.

આપણે સૌ આપણું કર્તવ્ય અને આપણી જવાબદારી હજી ખરાબર નથી સમજી શક્યા, આપણો માર્ગ આપણને સ્પષ્ટતો નથી, આપણા અમૂલ્ય સિદ્ધાન્તો પૂરેપૂરા અમલમાં પહોંચી મૂકી નથી શકતા. પરંતુ ગાંધીજીનું શું ક્ષેત્ર છે અને કયું કર્તવ્ય છે, એમણે કયો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે એ અને કયા સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ, એમણે કયારે કયારે શી ખૂલો કરી છે એનું આપણને પૂરું જ્ઞાન થઈ ગયું છે. વિવિધ પ્રકારના અને ભિન્નભિન્ન વિચારના સંજ્ઞાને સાથે આ વિશે ચર્ચા કર્યા પછી મારા મનમાં સંશય નથી રહ્યો કે ગાંધીજી ને આપણા બધાના કલા પ્રમાણે કરે તો દેશનો તો શું પણ એમનો પોતાનો પણ ઉદ્ધાર થાય !

*

*

*

થોડા વખત પર એક ધનવાન મૃદસ્થને ત્યાં જવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો. વાત ઉપરથી વાત નીકળતાં મિલોમાં આજકાલ હડતાળ પડે છે એ વિષય નીકળ્યો. એટલે તેઓ જરા ઉત્કર્ષાઈ બોલ્યા : “આ બધા તોફાનમાં ગાંધીનો જ દોષ છે—એ સાચું પૂછો તો ! ગરીબ વર્ગ અને મજૂરોને એમણે જ ચકાવી મૂક્યા છે. ‘દરિદ્રનારાયણ’ ‘દરિદ્રનારાયણ’ કહી કહીને એ ઇશ્વરનો અપરાધ કરે છે એ તો ઠીક, પણ ગરીબ લોકોને નાહક મદત્ત આપે છે અને એમના મગજમાં રાઈ ભરે છે.”

મેં કહ્યું : “ગાંધીજી વર્ગકલહ (Class-War) ની વિરુદ્ધ છે અને માલિક મજૂર વચ્ચે સંપ અને સમાધાન જોવા ઇચ્છે છે એ તો તમે જાણતા હશો—”

એમણે મને અટકાવીને કહ્યું : “હા ! હા ! એ તો બધું ઠીક. પણ એ તમારા ગાંધીજી જ હજારો વાર કહ્યું છે કે ધનવાનોની સહાયથી જ અંગ્રેજ સરકાર રાજ્ય કરે છે. મતલબ કે ધનવાનો દેશદ્રોહી છે અને ગરીબો જ ખરા દેશપ્રેમી છે ! ધણીએ વાર તેઓ કહે છે કે સંપત્તિવાળા તો દ્રવ્ય લઈને બીજે દેશ પણ જઈ શકે પણ ગરીબ વર્ગનું હિત તો આ દેશ સાથે જ સંકળાયેલું છે; એટલે કે અમારા ધનવાનો કરતાં ગરીબોની મિલકત વધુ મહત્વની ! ચોરી થાય તો કહે છે કે મિલકત શું કામ રાખવી કે ચોરી થાય ? વળી એમના ખાદીપ્રચારથી મિલોને કેટલી હાનિ થઈ છે ? ખાદીની પ્રવૃત્તિમાં મુખ્ય ઉદ્દેશ તો એ કે ધનિક મિલકતમાલિકોને પૈસા ન મળે. એ જ હેતુથી દ્રવ્ય યામોદારની યોજના ઘડી છે. કારણ કે સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિમાં તો મૂલીદારોને લાભ થાયને ? આજે નોકરો ઉદ્ધત થઈ ગયા છે, ખેડૂતો સરકારી અમલદારોનું અપમાન કરે છે, મજૂરો એપરવા થઈ ગયા છે, એ બધું તમારા ગાંધીને પ્રતાપે. ગાંધીજી કહે છે કે મહાસત્તા ધનવાનોના પક્ષમાં હોય તો જેટલે અંશે ધનવાનો પેલા ‘દરિદ્રનારાયણ’ના સાચા સેવક અને એટલે જ અંશે એમના મેળવેલા સ્વરાજ્યમાં તો દરિદ્ર પૂજશે અને ધનવાનો રક્ષશે. હું તો કહું છું કે એવું સ્વરાજ્ય અમારે

નથી જોઈતું. એના કરતાં તો અંગ્રેજી રાજ્ય બહુ કે આપણી મિલકતનું રક્ષણ તો થાય. અને આપણા હાલને અડચણ ન આવે. ખરી રીતે ગાંધીજીએ ધનવાનોને આ બાબતમાં સંપૂર્ણ ખાતરી આપવી જોઈએ અને મિલકતના સંરક્ષક બનીને સ્વરાજ્યની લડત કરવી જોઈએ.”

ચોડા દિવસ પછી મજૂર મંડળના એક કાર્યવાહક અને સોસાયેલિસ્ટને હું મળવા ગયો. ગાંધીજીનું નામ સાંભળતાં જ એમનો રાય સમાયો નહિ. “બસ ! એ મહાત્માને લીધે જ આ દેશની આવી કંદેડી રિયાતિ થઈ છે. ધનવાનોના પૈસા લઈને તેઓ સ્વરાજ્ય ફેડો કરે છે અને આશ્રમે ચલાવે છે એટલે એમનો વિરોધ નથી કરી શકતા. ૧૯૨૨માં અસહકાર એમણે કેમ પડતો મૂક્યો ?”

મેં કહ્યું : “ ચૌરીચોરાનાં તોફાનને લીધે.”

તેઓ કહે : “ એ તો એક અનુકૂળ કારણ મળ્યું. બાકી રામચંદ્ર એવો કટોકટીનો આવ્યો હતો કે લોકસભાને પોતાના પક્ષમાં લીધા સિવાય અસહકારની પ્રવૃત્તિ આગળ વધી શકે એમ નહોતું. જે પૈસાદારોની સહાયથી પ્રવૃત્તિ ચાલતી હતી એમને છોડી દીધા સિવાય, એમની વિરુદ્ધ થયા વગર, સંચલન મંદ પડી જાય એમ હતું. આથી અહિંસાની ફિલસૂફીમાં ભિતરી વિદ્રોહનું ખરું પ્રોત્સાહન પડતું મૂક્યું અને બધાએ કાંતવું અને સાધુ થવું એમ મહાસભાએ નક્કી કર્યું—મળે શુદ્ધ, કાષ્ટિ, મહાભદ્ર આદિ ધર્મગુરુઓ થયા ન હોય અને કબીર કે તુકારામની આપણા રાજકીય જીવનમાં આવશ્યકતા હોય ! બીજા દેશોએ પોતાની પ્રજાના બધા માણસો સારા ચારિત્ર્યના થાય પછી જ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હશે ? ઔદ્યોગિક વિકાસની ગાંધીજીની બાવના છેક મધ્યકાલની છે. મજૂરમાલિકોના સંબંધ સેવકસ્વામીનો હોવો જોઈએ એમ એ માને છે.”

મેં કહ્યું : “ ‘Masses’ વિશે ધણી નેતાઓ અને સરકાર પણ હવે તો વાતો કરે છે. બાપજીમાં એ શબ્દ હંમેશા આવે છે. પૈસાદારો પણ એમની સ્થિતિ માટે આંસુ પાડે છે, છતાં ગરીબોની સ્થિતિ માટે કાંઈનું હૃદય ચીરાઈ જતું હોય અને એમની સ્થિતિ સુધારવા પોતે ગમે તેવા ત્યાગ કરવા તત્પર હોય તેમ જ એમના જીવું જીવન ગાળવા—”

તેઓ કહે : “ ‘હૃદય અને ત્યાગ’ એ બધા બદલોક bourgeoisie મધ્યમવર્ગના લોકોની વિચારધટના (ideology)ના શબ્દો છે. એથી કંઈ હવે વળવાનું નથી. એક જ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપો : મૂડીને મહત્ત્વ આપતી આર્થિક પદ્ધતિનો સ્વરાજ્યમાં નાશ થવો જોઈએ એમ સ્વીકારવા ગાંધીજી તૈયાર છે ? તો પછી, આ માટે ગરીબો સ્વરાજ્ય માટે લડે ? એમને એમાં શો લાભ છે ? પરદેશીઓને બદલે સ્વદેશના લોકો જુલમ કરે અને લૂંટે માટે જ ને ? તો પછી ગમે તેવી અધમ સ્થિતિ છતાં હાલનું રાજ્ય શું ખોટું છે ? ના. બાઈ, દરિદ્રોને એવું કાંતવાની સ્વતંત્રતા મળે એવું, પૈસાદારોની જોડુકમી કરે એવું સ્વરાજ્ય નથી જોઈતું. ન્યાં સુધી ગાંધીજી ગરીબોનો પક્ષ લઈને ધનવાનોનો ને મૂડીદારોનો ખુલ્લો વિરોધ નહિ કરે ત્યાં સુધી હવે પ્રજા સંચલન અશક્ય છે.”

*

*

*

દેશી રાજ્યના એક દીવાન કહે : “ મહેરબાની કરીને એ ગાંધીની વાત ન કરો ! એમને જ લીધે રાજ્ય અને રૈયત વચ્ચે જે મોઢો સંબંધ આટલા સૈદાઓથી આ બારત-

વર્ષમાં હતો એમાં એર રેડાય છે એમના સિદ્ધાન્તોથી અને દૃષ્ટાન્તોથી નાને મોટે પ્રસંગે લોકો રાજ્ય અને અમલદારની વિરુદ્ધ થતા શીખ્યા છે આ દેશમાં પહેલા બહિષ્કાર, હડતાલ, કાળા વાવટા, પિકેટીંગ ક્યા હતા? છતાં શું પ્રજા એાછી સુખી હતી? હા ન ભગવા, રાજ્યનીતિના દોષો કાઢવા, રાજ્ય અને અમલદારોની નિંદા કરવી એવું એવું એમના જ અનુયાયીઓ દેશીગજાની પ્રજાને શીખવે છે અને પરિણામે અરાજકતા જ વ્યાપવાની છે તમને યાદ નથી કે ડાશીની હિંદુ યુનિવર્સિટી શરૂ થઈ તે વખતે રાજ્યો મમક્ષ એમના ધરેણા કપડા ને ભપકા પર પુજ્ય ટીકા કરી હતી? એવો ભપકો રાજ્યોને જરૂરનો છે એ તો શ્રી ભુતાભાઈ દેમાઈ જેવા કોએમના નેતા પણ સ્વીકારે છે ગાંધીજીના દૃષ્ટાન્તથી જ સત્યાગ્રહના છમકના જુદા જુદા રાજ્યોમાં થયા છે એમના આવ્યા પહેલાં આ પ્રાંતના રાજ્ય અને કનહ આપણા રાજ્યોમાં નહોતા ગાંધીજીએ દેશી રાજ્યોની બાબતમાં કપલ ન કરી જોઈ એ ”

દેશી રાજ્યની પ્રજાપરિવહના એક પ્રતિનિધિનો અભિપ્રાય આથી તદ્દન વિરુદ્ધ હતો એ વહે “ ગાંધીજીના રાજ્યપ્રજા વચ્ચેના સમઘના વિચારો મધ્યકાલીન છે દેશી રાજ્યોના અન્યાય વિરુદ્ધ પ્રજા ત્યારે ત્યારે સત્યાગ્રહ કરવા પ્રયામ કરે છે ત્યારે ત્યારે ગાંધીજી લોકોની એવી ધગશ અને ચળવળને દાખી દેના પ્રયત્ન કરે છે એમને કોણે જાણે શાથી દેશી રાજ્યો પ્રત્યે અન્તરથી કંઈક પક્ષપાત છે દેશી રાજ્યો તો આપણા રહ્યા એટલે એમને સુધારી શકાય એમ તેઓ માને છે આ વચનમાં એક પ્રકારનો જાતિભેદ નથી? આપણે સ્વરાજ્ય માટે મથીએ છીએ એ કમ અગ્રેજોને કાઢી મૂકના માટે અને ગોરીને બદલે કાળા નોડગરાહી મ્થાપવા માટે? કે એક દુષ્ટ પદ્ધતિ અને સંસ્થાનો નાશ કરવા માટે? તો પછી દેશી રાજ્યોનું બધારણ શું ઓછું અનિષ્ટ છે? ગાંધીજી જ્યાં સુધી દેશીગજોની પ્રજાનો પ્રશ્ન હાથમાં નહિ લે ત્યાં સુધી સ્વરાજ્ય કે ફેડરેશનના પ્રશ્નો નિકાન થાનો નથો ”

*

*

*

જૂના સપ્રમાયના એક અનુયાયી ગાંધીજીનું નામ માલળી પણ રાક્યા નહિ “ એ એ- વ્યક્તિને લીધે જ આખા હિંદુ સમાજની આજે પડતી આવી છે અને બધી નાતો વટનાઈ ગઈ છે અસ્પૃશ્યતાનો પ્રિરાધ કરીને એમણે હિંદુ ધર્મ ને રૂઢિને વાછન લગાડયું છે, મદિગમાં અત્યજોને દાખલ કરીને મદિરાને અપવિત્ર કર્યા છે, વિવવા વિવાહનો પક્ષ કરીને હિંદુસ્ત્રીઓના શિયળને કચક લગાડયું છે, જાહેર જીવનમાં સ્ત્રીઓને ભાગ લેવાની આપણી પ્રાચીન પ્રણાલિકાને ઊંજાલિલ કરી નાખી છે અને આ બધું ધર્મને માટે કરે છે એમ એમનું કહેવું છે! ગાંધીજીને કોઈ પ્રિચ્છી મીશને હિંદુ સમાજનો નાશ કરવા પ્રેર્યા હોય તો આશ્ચર્ય નહિ! એમને ગીતા -રતા બાઈમન વધારે પ્રિય છે—મમે તેમ પણ બાઈમનનો એમણે ગીતા પહેલા અભ્યાસ કર્યો હતો ને! સાતિની મસ્થાને અને સ્ત્રીઓના માનસને જે હાનિ એમણે ઉત્સા થોડા વર્ષોમાં કરી છે એટલી પચાસ વર્ષની અગવળ છતાં સુધારકો નહોતા કરી શક્યા! ગાંધીજીએ હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમૃતિઓ અને મમાજરૂઢિનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે એમના જેવાએ તો હિંદુઓની પ્રાચીન સાસ્ત્ર નિર્મિત પ્રણાલીના મંરક્ષક થવું ધો તો જ તેઓ સાચા રાષ્ટ્રનેતા થઈ શકશે ”

“ગાંધીજી કંઈ ખરેખર સુધારક નથી,” એમ એક પ્રખર સુધારકનો મન હતો. “તેઓ જાતિની સંસ્થાને તો માને છે. અસ્પૃશ્યતા જાતિની સંસ્થાનું લક્ષણ છે એમ એમને નથી લાગતું, પણ એનું વિપરીત પરિણામ છે એમ એ કહે છે. જાતિની સંસ્થાની તેઓ પક્ષમાં છે. વિધવાવિવાહની બાબતમાં એમના વિચારો મારાથી નથી સમજી શકાતા. અમુક શરતે અને સંજોગોમાં વિધવાએ વિવાહ કરવો જોઈએ એવી એમની માન્યતા છે. તો પછી વિધુરો માટે કેમ એવી શરતો થતી નથી? અંત્યજના પ્રશ્નને તેઓ સામાજિક નહિ પણ ધાર્મિક લેખે છે એ સુધારકો ન સ્વીકારી શકે. આંગ્રેજો કહે છે એમ, અમારે, તમારા દેવો નહિ પણ માણસો જોવાં છે! અસ્પૃશ્યતાના નાશ કરવાની પક્ષમાં છે, પણ એમની સાથે પ્રીતિભાજન કે લગ્નવ્યવહારની વિરુદ્ધ છે. સંતતિનિયમન જેની રીતિની વિરુદ્ધ છે અને વસ્તી વધી ગઈ હોય તો એ દુષ્કાળ, રેલ, ચોપી રોગ, ધરતીકંપ વગેરેથી કુદરત અટકાવશે એવા સિદ્ધાન્તમાં માને છે. આ ખ્યાલો અવાગીન નથી. હિંદુ સમાજ આવા સિદ્ધાન્તોથી નહિ સુધરી શકે. ગાંધીજી જેવા મહાપુરુષે તો સમાજસુધારાના સાચા સિદ્ધાન્ત પૂરેપૂરા સમજી લઈ, એમના શબ્દોમાં કહીએ તો, એ ‘અપનાવી’ લેવા જોઈએ!”

ક્રાંતિના એક ઉપાસકને મળતાં જણાયું કે “સાચી ક્રાંતિની આડે ગાંધીજી આવ્યા છે, નહિ તો દેશ ક્યારનોએ સ્વતંત્ર થઈ ગયો હોત! ૧૯૧૪ના મહાયુદ્ધ પછી હિંદમાં અને ખાસ કરીને બંગાળમાં પ્રચંડ જાગૃતિ આવી હતી, પણ ગાંધીજીએ એ સ્થિતિનો યોગ્ય ઉપયોગ કર્યો નહિ અને લોકના આવેશને અનુકૂળ દિશામાં વાળ્યો નહિ. ૧૯૨૨માં પ્રજાના વેગને નાહક રોકી દીધો, ૧૯૩૧માં સરકાર સાથે સંધિ કરીને અને ઈંગ્લંડ જઈને લડતનાં ફળ ખોઈ દીધાં, ૧૯૩૨માં હરિજન પ્રવૃત્તિનો આરંભ કરીને રાષ્ટ્રીય સંચલનનું બળ મંદ કરી દીધું, પછીથી સવિનયબંધ બંધ કરીને ધારાસભામાં જવાની સંમતિ આપી. રચનાત્મક કાર્ય કરવાનું ગાંધીજી કહે છે, પરંતુ મૌલિક પરિવર્તન વગર એવું કાર્ય અશક્ય છે; કાર્ય-વાહકોને ઠેર ઠેર આની ખાત્રી થઈ છે. લડત એકવાર ઉપાડ્યા પછી એ બંધ કરવી એટલે તો હાર ખમવી. આનાં બહુ માઠાં પરિણામ આવ્યાં છે એ આપણા હાલના રાજકીય જીવન પરથી—”

મેં કહ્યું: “દલીલ ખાતર ક્ષણભર આપણે તમારું પૃથક્કરણ સ્વીકારીએ તોપણ મહાસભાના બીજા નેતાઓ ક્યાં ગયા હતા? એમાંના કોઈ ક્રાંતિકારક હોય તો એમણે દેશમાં કેમ પરિવર્તન ન કર્યું? ગાંધીજીને બાળ્યોએ રાખીને પણ—”

ક્રાંતિકારક બંધુ કહે: “એ જ ગાંધીજીની મોટી મુશ્કેલી છે ને! એક એવી જાળ પોતાના વ્યક્તિત્વને લીધે એ પાયર છે કે કોઈ એમનો ખુદશો વિરોધ કરી શકતું નથી; એમની હાજરીમાં બધા એમની ‘હા એ હા’ કરે છે અને પાછળ ઠીક પડે એમ કરે છે. મહાસભામાં અને સર્વ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં આવી અંધશ્રદ્ધા વિઘ્નકર્તા છે.”

મેં પૂછ્યું: “પણ એવી અંધશ્રદ્ધા હોય એમાં દોષ ગાંધીજીનો કે આપણો?”

એમણે ઉત્તર દીધો: “બંનેનો—પણ ગાંધીજીનો વધારે. આપણું લોકમાનસ તો એવું છે જ એ સુવિદિત છે. ક્રાંતિકારક નેતાએ એ માનસ બદલીને બંડખોર વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. એને બદલે એમણે પોતા પ્રત્યેની લક્ષિતનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કર્યું છે. મહાસભા પર એમનું નેતૃત્વ ભારપૂર્ણ છે!”

મેં કહ્યું: “ત્યારે તો ગાંધીજી મહાસભામાંથી નીકળી ગયા એ દીક જ થયું એમ તમને લાગતું હશે. હવે એમના ભારથી વિમુક્ત થઈ કૃત્રિમ વાતાવરણ ત્યજી મહાસભા સ્વાભાવિક માર્ગ અનુસરશે ને ?” પરંતુ ક્રાંતિકારક બંધુને ગાંધીજીનું આ પગલું પણ પસંદ નહોતું.

એમણે કહ્યું: “રાષ્ટ્રનેતા હાલમાંથી આમ અધવચ્ચ છૂટા થઈ જતા હશે ? પ્રત્ન પ્રત્યે આપણા નેતાઓની શી જવાબદારીની વૃત્તિ ! એ દૃષ્ટાંતથી પછીથી ડોક્ટર અન્સારી, ડોક્ટર બિહાન રૌય, શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય પણ ‘રિટાયર’ થયા. રાષ્ટ્રસેવામાં રિટાયરમેન્ટ હોઈ ન શકે. સ્વરાજ્યની પ્રવૃત્તિ કઈ નેતાઓનો અંગત ધંધો કે કામ નથી, એ તો લોકો પ્રત્યેનું કર્તવ્ય છે. મહાસભામાં રહીને જ એમણે મહાસભાને યોગ્ય પન્થે દોરવી જોઈતી હતી. લેનિનની પેઠે ક્રાંતિના સપ્તા એમણે થયું જોઈ એ !

વિનીત પંચના એક નેતાનો પણ મત હતો કે ગાંધીજીએ દેશને છેલ્લાં સોળ વર્ષથી અવળે માર્ગે મઝાવી દીધો છે—પણ એ મત જુદા કારણસર એ ધરાવતા હતા. કાયદાનો ભંગ કરવામાં ન સ્પિટિશ પ્રગળો હૃદયપટ્ટો થયો કે ન સરકારનું રાજ્યતંત્ર ભાંગી પડ્યું. એથી નેશ પણ વધારે બળવાન નથી થયો, માત્ર થોડી અરાજકતા વ્યાપી. જૂના વખતમાં નેતાઓ અને કાર્યવાહકો રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક પ્રશ્નોનો જોડો અભ્યાસ કરતા હતા, શાન્તિ અને ધીરજથી લોકોની સાધવાનો પ્રયાસ કરતા હતા એને બદલે આજે જાહેર જનનમાં મુલ્લક ઉન્માદ, લાગણીના ઉલ્ભાસ, ગમે તે રીતે ‘નેતા’ કહેવડાવવાની આકાંક્ષા એવી એવી અનિષ્ટ વૃત્તિઓ જણાય છે. મહાસભાના નેતાઓને લાગે છે કે વિચારની શી કિંમત છે, અભ્યાસ શા કામનો છે—દુનિયાને દંગ કરી દે એવું કરી બતાવીએ તો ખસ ! પરંતુ એ પણ કરી બતાવતું નથી ! જે ધારાસભાનો બહિષ્કાર કર્યો જોઈએ, જેમાં જતું એ ધીર પાપ છે એમ ગાંધીજી કહેતા હતા એ જ ધારાસભામાં મહાસભાવાદીઓએ જતું જોઈએ એ મતલબનો ઠરાવ ગયે વર્ષે પટથામાં એમણે પોતે રજુ કર્યો. એટલે શું આટલાં વર્ષો સુધી લિજરલો વગેરે જે કહેતા હતા એ ખોટું હતું પણ ગાંધીજીએ એ કહ્યું એટલે સાચું થઈ ગયું એમ ? આપણા કુસંપને લીધે, આપણી અસંખ્ય નાનીમોટી ઉણપોને લીધે સ્વતંત્રતાનો માર્ગ સરળ નથી અને અંતિમ ધ્યેય સુલભ નથી માટે ધીમે ધીમે જરૂર પડે ત્યારે સરકાર સાથે સહકાર કરીને કે વિરોધ કરીને આપણે આગળ વધવું.”

મેં કહ્યું: “પણ તમારા પક્ષની દૃષ્ટિ વાઇસરૉય, ઇડિયા ઓફિસ, પાર્લામેન્ટ, ગવર્નર અને અમલદાર વર્ગ તરફ વધારે છે. ગાંધીજી આપણી ઉણપોથી અસાત નથી પણ એ આપણા યત્ન અને બળથી દૂર કરવી જોઈએ એમ માને છે.”

વિનીત રીને એમણે આતો ઈનકાર કર્યો: “એ તો ખાલી રાષ્ટ્રોની મારામારી છે. ગ્રામઉદ્યોગની બાબતમાં, દારૂનિષેધમાં, અંત્યજનેદાર માટે ગાંધીજીને સરકારની કે કાયદાની સહાય લેવામાં વાંધો નથી. કેદમાંથી એમણે આજ્ઞા કરી હતી તેથી અંત્યજનો મંદિરપ્રવેશના કાયદા વારતે બહિષ્કાર કરેલી ધારાસભાની મદદ લેવા એમના અનુયાયીઓ ગયા હતા. ગાંધીજી અંતરથી તો ‘મોડરેટ’ જ છે—અને કયો વિચારશીલ માણસ નથી ?—પણ મંત્રોગવચાત એ ઉદામ પક્ષના થવા જાય છે ત્યારે રાષ્ટ્રજનમાં ગોટાળો થાય છે. ખરી રીતે ગાંધીજીએ વિનીત પક્ષમાં બળતું જોઈએ.

હિંદુ મહાસભાના એક સંભલો એવો અભિપ્રાય હતો કે “ હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચેનાં કુસંપનું મૂળ કારણ ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ છે. એમણે જ આ મુસલમાનોને વગર ફેકટના ચકાવી મૂક્યા ! ખિલાફતનો પ્રશ્ન રાષ્ટ્રીય બનાવીને, મહાસભાનો ટેકો આપીને એમનું ધાર્મિક ઝંઝૂન વધાર્યું. સ્વરાજ્યની લડતમાં આ રીતે મુસલમાનોની સહાય લેવા ગયા એમાં એકથ તો સંધાયું નહિ પણ મુસલમાનોમાં પુષ્કળ ક્રોધી લાગણી ફેલાઈ. એવી જ રીતે મુસલમાનો અત્યાચાર કે અન્યાય કરે છે ત્યારે ગાંધીજી અને એમને લીધે મહાસભાના નેતાઓ મૌન ધારણ કરે છે. એટલે હિંદુઓના હકનું રક્ષણ નથી કરતી સરકાર કે નથી કરતા આપણા રાષ્ટ્રનેતાઓ. કોમી ક્રૂરતા બાળતમાં જ મહાસભાનું વલણ ને વર્તન જુઓ ને ! એક વસ્તુ ખરાબ છે એમ કહી એને વખોડી નાખવી અને છતાં એનો સ્વીકાર કે અસ્વીકાર ન કરવો એમાં કયા પ્રકારનો ન્યાય છે ? માટે ગાંધીજીએ હવે મુસલમાનોને સમન્વયવા-પટાવવાનું છોડી દઈ, હિંદુઓનું સંગઠન કરવા અને સળંગ કરવા મથવું જોઈએ. હિંદુ સ્ત્રીઓનું ગાંધીજી રક્ષણ નહિ કરે તો કાણ કરશે ? ”

એક મુસલમાન નેતાએ પણ કહ્યું કે : “ હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે એકથ નથી થતું એમાં મુખ્ય દોષ ગાંધીજીનો જ છે. સાચું પૂછે તો હવે ગાંધીજી રાષ્ટ્રનેતા નથી રહ્યા, પણ કેવળ હિંદુ કોમના જ પ્રતિનિધિ બની ગયા છે. સરકારી નોકરીઓમાં મુસલમાનોને અમુક ટકા ભાગ મળે એવા સિદ્ધાન્તની તેઓ વિરુદ્ધ છે ; કેવળ યોગ્યતાની દૃષ્ટિએ જ એનો નિર્ણય થવો જોઈએ એવી એમની માન્યતા છે. તો પછી કાર્યદક્ષતાની દૃષ્ટિએ તો અંગ્રેજોને જ વધારે લાયક છે; છતાં શા માટે Indianisationની—દેશીઓનો એમાં ભાગ હોવો જોઈએ એવી—આપણે માગણી કરીએ છીએ ? ૧૯૩૧ માં ગાંધી-અર્વિન સમજૂતી પછી હિંદુ મુસ્લીમ વચ્ચે સલાહ ન થઈ અને ગાંધીજી રાઉડ ટેગલ કોન્ફરન્સમાં ઇંગ્લાંડ ગયા ત્યાંયારે પણ ન થઈ તે માટે ગાંધીજી જ જવાબદાર છે—”

મેં કહ્યું : “ તે વખતે વિધાયતમાં હતા એ લેકી તો કહે છે કે એવા સમાધાન માટે ગાંધીજી તો ખુબ મથ્યા હતા પણ દોષ કોમી નેતાઓનો જ હતો. ”

તેઓ કહે : “ એ વાત ખરી હોય તો પણ હવે તો કોમી પ્રશ્ન તરફ એ તદ્દન કેદાસીન વૃત્તિ ધારણ કરે છે અને એના નિકાલ તરફ બેદરકાર છે. હરિજન વાસ્તે કેદમાં ખેવાસ કરીને એમણે દેખાડી આપ્યું કે એ હિંદુ નેતા છે, રાષ્ટ્ર નેતા નહિ. એ જો ખરા રાષ્ટ્ર નેતા હોય તો એમણે કાં તો કોમી પ્રશ્નનો નિકાલ આણવો જોઈએ અથવા તો ખરે મેકડોનલ્ડનો કોમી ક્રૂરો કબૂલ રાખવો જોઈએ. તો જ આ દેશમાં સંપ થશે. ”

*

*

*

એક અર્થશાસ્ત્રીનો એવો ખ્યાલ હતો કે ખાદી ચરખા ઇત્યાદિની પ્રવૃત્તિને લીધે દેશને અત્યંત આર્થિક હાનિ થઈ છે. હાથવણાટના ઉદ્યોગને ગેરલાલ થયો છે અને ખાદીમાં શક્તિ અને ધનનો ખોટો વ્યય થાય છે. ખરી જરૂર તો મિલો ને કારખાનાં કાઢીને દેશને આર્થિક સત્તાવાળો અને સ્વાવલંબી બનાવવાની છે. લોકોની આર્થિક સ્થિતિ તો જ સુધરે. માટે ગાંધીજીએ કારખાનાંઓ કાઢવાં અથવા કઢાવવાં જોઈએ. ”

પણ અર્થશાસ્ત્રના એક બીજા અભ્યાસી કહે : “ ગાંધીજી માત્ર ખાદી પર જ આટલું બધું ધ્યાન કેમ આપે છે અને કાપડને કેમ આટલું મહત્વ આપે છે ? વસ્ત્ર કરતાં પણ

અજ વંધુ' અગત્યનું છે તેઓ જેતી સુધારવાની બાબતમાં કેમ કંઈ લક્ષ્ય નથી આપતા કે જેથી વધારે સારા અને વધારે પ્રમાણમાં ઘડું, ચોખ્ખા ઇલાદિ આપણા દેશમાં પડે? એ પોતાને ખેડૂત કહેવડાવે છે ત્યારે કેમ જેતીને સુધારે નહિ? આટલા બધા રમકડા ઇત્યાદિ પરદેશથી આવે છે છતાં કેમ દેશી રમકડા બનાવવાનું લોકોને નથી કહેતા? આપણુ આર્થિક જીવન વધુ પરિપૂર્ણ સમૃદ્ધ ને સુદર બને એવી બનાવક પ્રવૃત્તિ ગાંધીજીએ તો હાથ ધરવી જોઈએ એમના આર્થિક સિદ્ધાન્તો આ દેશની સ્થિતિ માટે અનુકૂળ છે ત્યારે એને સર્વસેત્રમાં કેમ અમલમાં મૂકતા નથી?"

*

*

*

એક રાજદ્વારી પુરુષનો મજબૂત મત હતો કે ગાંધીજી રાજકીય જીવન અને "પોલિટિક્સ" માટે લાયક નથી એ સાધુ પુરુષ છે, સન્ત છે અને એમને માટે આવી ખટપટી પ્રવૃત્તિ ન હોય એમના અનુયાયીઓ એમની આખામાં ધૂળ નાખીને ફાવે તેમ કરે છે એ તો આપણી રાષ્ટ્રનીતિના ઉપદેશ છે એ પૂર્વજ છે પણ એમને અનુસરના એ લોકમૂલક માટે કંઈ છે માટે એ રાજકીય જીવનમાંથી વિમુક્ત થઈ જાય એ ઇચ્છે છે "

મેં પૂછ્યું "ત્યારે તો હવે મહાસભામાંથી એ નીકળી ગયા છે એ તમને રુચ્યું હશે?"

એ કહે "ના! કારણ હજી પણ એમને પૂછીને જ એમના અગત્ય અનુયાયીઓ જાને એમના પક્ષના માણસો એમના કહેવા પ્રમાણે કરે છે આમાં તો એમની સત્તા જ દેખાય છે—સત્તા નહિ પણ પ્રતાપ ને શક્તિ છે, છતાં જનાબદારી નથી "

મેં નિરાશ થઈ કહ્યું 'પણ ત્યારે એમણે કરવું શું? આત્મહત્યા? "

રાજ્યદ્વારી બાઈ કહે "ના! ના! એવું તે હું કહું? એ તો પાપ કહેવાય પરંતુ એમણે આ સ્થિતિ પર જોડો વિચાર કરવો ઘટે છે કદાચ, હિમાલય ચાલ્યા જાય તો ખોટું નહિ પણ તે સિમલા, દાર્જિલિંગ, નૈનિતાલ કે મસુરી નહિ હો! "

બીજા એક રાજ્યનીતિય પુરુષનું કહેવું એમ હતું "ગાંધીજીના જેટલી જોડી નિરીક્ષણ શક્તિ દીર્ઘદષ્ટિ, ડહાપણ, સમતોલપણ ઇત્યાદિ અત્યારના આપણા કોઈ નેતામાં નથી રાઉડ ટેપલ કોન્ફરન્સના બાપણો વાગ્યો, ગાંધી-અર્વિન સમજૂતીની શરતો જુઓ કે હરિજનની ચૂંટણીની વ્યવસ્થાનો એમનો બચાવ તપાસો, તો તમને સ્પષ્ટ જણાશે કે રાજકીય વિષયોનો એમને કેટલો સરસ અભાસ છે ગાંધીજી કાઢિયાવાડો છે, વૈશ્ય છે અને વકીલ છે એટલે જ એ વ્યવહારકુશળ છે અને એમની તીવ્ર શુદ્ધિ રાજકીય પ્રશ્નોને પણ બરાબર સમજી લે છે પરંતુ મુશ્કેલી માત્ર એમની આ અસ્પષ્ટ ને ગૂઢ ધાર્મિક ભાવનાઓ લાગણીની છે એ ધાર્મિકતા એમના જીવનમાં પ્રવેશ કરીને એમની રાજકીય દષ્ટિના અતરાય રૂપ થાય છે અને આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રગતિમાં વિઘ્નરૂપ થાય છે ગાંધીજીનું રાજકીય નેતૃત્વ આપણે સ્વીકારીએ એથી કંઈ એમના ધાર્મિક વિચારો સ્વીકારવા બધામાં નથી એમના આ અતર્નાદને એ કંઈ ન કરી શકે? ગાંધીજી જો એમની આ ગહન ધાર્મિકતા છોડી દે તો તેઓ આદર્શ નેતા થઈ શકે "

આ સર્વ ચર્ચા પરથી છેલ્લે હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો છું કે ગાંધીજીએ મિલખત અને ધનના ચોક્કાદાર થવું જોઈએ અને નિર્ધનના નેતા થઈને મૂડીદારોનો વિનાશ કરવો

જોઈએ; દેશી રાજ્યમાં ડખલ ન કરવી જોઈએ અને દેશી રાજ્યની પ્રગતિ પ્રશ્ન એકદમ હાથ ધરવો જોઈએ; પ્રાચીન પ્રણાલિકાને અનુસરવી જોઈએ અને છતાં બંડખોર સુધારક ચલું જોઈએ; હિંદુ-મુસ્લીમ એકમ સાધવાનો એમણે પ્રયાસ પણ કરવો જોઈએ અને ન પણ કરવો જોઈએ; આર્થિક ઉન્નતિ સાધવાની એમની રીત ખોટી છે છતાં એ રીત પ્રમાણે વધારે વિશાળ કામ એમણે ઉપાડી લેવું જોઈએ; તેઓ રાજકીય જીવન માટે અયોગ્ય છે અને છતાં વધારેપડતા યોગ્ય પણ છે; એમણે મહાસભામાંથી નીકળી જવું જોઈએ પણ નીકળી ગયા એ યોગ્ય પગલું નથી લીધું.

ખીન્ન એ નિર્ણય પર આવ્યો કે જો કે આપણા પરાજય ને નિષ્ફળતા માટે ગાંધીજી મુખ્યત્વે જવાબદાર છે છતાં બધું કામ ગાંધીજીએ જ કરવું જોઈએ અને દરેક પક્ષમાં જોડાઈ ગાંધીજીએ એ જોલ્ને લાઇ લેવો જોઈએ.

ગાંધીજીના કર્તવ્યનું આટલું સચોટ જ્ઞાન આપણને થઈ ગયું છે એ ખરેખર પ્રશંસનીય નથી ?

સુણ તો ખરો ?

સોમાલાઇ લાવસાર

પૃથ્વી

અભાગી અમ દુઃખિયા જનતણી ન કોને પડી
 ન ભાળ કદી કોઈએ જગતમાં અમારી લીધી
 ન જીવન વિષે કદી હૃદય શ્વાસ એ હાશનો
 લીધો, ન પલ એક રે વિષમ કાળના પાશનો
 છુટયો જગત બંધ એ, મરણ વેળ આવી કને
 છતાં ન હળવો થતો—કસકસાવી તોયે મને
 અરે જકડી રાખતા ! વિસરવું વિસારાય શે !
 રજો નરણુ માત્ર એક જ ઉચાલ તારી કને
 ચહું અમર ના થવા નવ પ્રભો ખીજ લાલસા
 ચહું ફક્ત દુઃખિયા હૃદયની કહેવા કથા
 ભલે વખત ના તને ન અધિરાઈ એની મને
 પરંતુ ચસકાશ એક તમુ ના કલાં વિશુ તને
 જગે વિતક સેંકડો અમ પરે પ્રભો ! જે પડ્યાં
 અને જીવન માર્ગમાં વિધન જે અમોને તડ્યાં.
 નિવારણુ ભલે ન થાય વળગે વધુ છો બલા
 પરંતુ સુણ તો ખરો ! થડિક ધ્યાન દેને ભણા !

ધર્મનો ઉપયોગ છે, અને ગેરઉપયોગ પણ છે. જ્વાળાદારી, દુઃખ અને હૃદયનો સંતાપ—એ જૂલવા માટે ત્યારે માણસ ધર્મનો આશ્રય લેવા ગય છે, ત્યારે એણે મેળવેલો ધર્મ, શીશામાં ભરેલા દારૂ જેવો છે. એના નશામાં એ ધણું જૂલી શકે છે એટલો જ એનો ઉપયોગ કહી શકાય. પણ જ્વાળાદારી, દુઃખ કે સંતાપ—એમને જૂલવા માટે નહિ, પણ સમજવા માટે ત્યારે માણસ ધર્મની શોધ કરે છે, ત્યારે એ જે મેળવે છે, તે ધર્મ હોઈ શકે.

જીવન અને પરિસ્થિતિ—એ સામે આજ્ઞામાં આંધી ફરિયાદો રજૂ કરનારો, એના વિશે સાચી સમજણ મેળવી શકે ખરો.

ફરિયાદ માણસ રજૂ નથી કરતો—કાં અત્યંત આળસુ હોય છે માટે—અથવા ઉલ્લોગી હોય છે માટે.

અરે !—આજે—છેકેલેલી ધડીએ—ખડુ જ મોઢું થયું ત્યારે આ ખબર પડી. વ્યર્થ શુભાવેલા જીવનની વહી ગયેલી એક એક પગ, એક એક ખંજર જેવી બનીને હૃદયને ભોંટી રહી છે.

પહેલેથી એ ખબર પડી હોત.

પહેલેથી જીવનની આવી પળોનો સાચો દિસાખ રાખી શકાયો હોત.

એ વખતે એમ લાગતું હતું કે આ પગ તો ગઈ તે ગઈ.

એ તો અનંતકાળમાં વિલીન થઈ ગઈ. એ વિશે વધુ વિચાર થાય તે પહેલાં બીજી અનેક પળો આવી પહોંચી—ને તે પણ ચાલી ગઈ.

પણ આજે ખબર પડે છે કે શુભાવેલી એ હરેક પળમાં અદસ્ય રીતે ખંજરના ધા ભર્યા છે.

રે ! વહી ગયેલી એક એક પગ—ને એવી અનંત પળો !—અને ઘોડીવાર પછી ઘેરા વિપાદને અંતે આશાનું એક કિરણ અંતરમાં ભીજે છે.

તું અમરતો જ અહીંસામ કરે છે, બાઈ ! મરી ગયેલી એક એક પગ—એ જીવનવૃક્ષ પરથી ખરેલું એક એક પાન છે.

ખરી ગયેલા પાનનું ખાતર જેમ વૃક્ષને નવચૌવન આપવા માટે છે, તેમ વહી ગયેલી પળો જીવનને નવરસાયન આપવા માટે છે.

એ પળોમાંથી નવો ક્રમ રચવાનું—નવો માર્ગ શોધવાનું—નવો વિકાસ મેળવવાનું શક્ય છે.

પછી એ વહી ગયેલી પળો પણ ખરી રીતે તો તારી જ છે નાં ?

‘મારે એકાંત ભોંઈએ છીંએ કે આજે જીવનમાં મળેલી નિરાશા ઉપર હું જ્યાંક વિચાર કરી શકું !’

એક અટહાસ્ય—નિરાશાને હમરો ગાઉ દૂર ફેંકી દેનારા એક અટહાસ્ય વડે તેણે ટંકોરા જેવો જવાબ વાળ્યો: 'વિશ્વની શંકલનામાં ન્યાં બંધકર ધરતીકંપોને—અને અભીવર્ષણ જીવન-જલરાશિને સ્થાન છે ત્યાં આવી એકાદ મામુલી નિરાશા. ઉપર વિચાર સરખો પણ કરવો એ બુદ્ધિનો દ્રોહ છે. !'

દુનિયાનું સૌથી મોટામાં મોટું કરણ આશ્ચર્ય આ છે: 'માણસ જેને માટે આમરણાંત પ્રયત્ન કર્યા જ કરે છે તે સુખ અને દુઃખ—કેવળ કાલ્પનિક દર્શન જ છે. અને એને માટે પ્રયત્ન અપ્રયત્ન કોઈ ચીજની જરૂર નથી. જરૂર હોય તો કેવળ એની કાલ્પનિક રેખાઓ સમજવાની.

શ્રદ્ધાનો અંશ પણ રહેવા ન દે એટલી બધી આગમએતી—કદાચ એ મનુષ્યના 'અહમ્' નો જ પડવો હશે.

કોઇ પણ કળાની ખરી ખૂબી આ છે: એમાં કળા કર્યા છે, એવો સ્પષ્ટ અંગુલિનિર્દેશ તમે ન કરી શકો. વાતાવરણમાં એતગ્રેય થયેલું તમારું માનસ એમાં સઘળે કળા જુએ, અને છતાં એને, એક અમુક જ સ્થાન પર જોઈ ન શકે. આનું નામ કળાનો અપાર્થિવ વિજય.

અશક્ત દેહની જીવનદોરી લંબાવવાની આશા—માણસે આખી જિંદગીમાં એક પણ પેણુ સાચી રીતે જીવનમર્મ જાણવા પ્રયત્ન કર્યો નથી એનો એ જાહેર એકરાર છે.

ઈ. સ. ૧૮૫૭નો સમય હતો.

મૈયા ગંગા ગોમતી અને ગોગરાનાં પાણી માનવશાસ્ત્રિતથી બરી દેવાનો, જાણે કે, નરમેધયત્ર મંડાયો હતો.

ગુનેગાર કે બિનગુનેગાર, શાણો કે શયતાન, સાધુ કે સ્વાર્થી—ગમે તે હોય—ઈ. સ. ૧૮૫૭ના બળવાખોરોને એવો વિવેક કરવાનો વખત ન હતો. દાવાનળની માફક એક પછી મેક ગામ ઝડપાતાં હતાં. મૈયા ગંગાગોમતીને આશ્રયે આવતી અનેક હોડીઓ, જેતજેતીમાં અશરણુ અંગ્રેજો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોનાં રૂદનસહિત જલસમાધિ લેતી અદશ્ય થતી હતી.

ચારે તરફ નાસભાગ હતી. સૌ જીવ બચાવવા નાસી છૂટતા હતા.

પણ કોઈ સહીસલામત ન હતું.

ગંગામૈયા, ગોમતી અને ગોગરા—અન્ને કિનારે—જીવનને હાથમાં લઈને રમનારી માનવમેદનીથી જવાઈ ગયાં હતાં. સઘળાં સ્થળ બળવાખોર સૈનિકોના હાથમાં હતાં.

'એ હોડી નીકળા'—એ ખૂમ પૂરી ન યાય તે પહેલાં 'એ હોડી ધૂબી'—એ ખૂમ પડતી હતી.

કોઇ સહીસલામત ન હતું.

હેરકેરથી લખનૌ સર કરવા બળવાખોરોના સૈનિકો એ તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યા હતા. હરેક ગામનું અશાંત હતું. હરેક માણસ બળવાખોરનો સૈનિક હતો. વાતાવરણ વિશ્વાસ-ઘાતના ખંજરોથી ખલોખલ ભર્યું હતું. આજે એ દોકડાનો લાગતો નરમધેશ ચપરાશી, કાલે રાઈફલ લૂઈએ 'સાહેબ! સંભાળજો!' કહેતો સામે ખડો થઈ જતો. માણસ જાણે મડદામાંથી સરખતાં હોય તેમ, ચારે તરફના પ્રદેશમાં ન્યાં બાહૂતી સિપાઈઓ હતા,

ત્યાં આજે સૈનિકો-મરવા માટે જિભેલા સૈનિકો-ઉત્તરાવા હતા. સઘળા માણસો કાઈ અદસ્ય વિજળીના આંચકા અનુભવતા ન હોય તેમ લાગતું હતું.

એ વખતે એક નાનો લાગનો મોટો જનાવ જતી ગયો.

ફૈઝાબાદ જિલ્લામાં સાલોની નામે ગામ છે. ત્યાંના અંગ્રેજ એલિસરે પ્રાણુ જવાવવા માટે કાલાકંકર નરેશ રાજ હનમેંતસિંહના અતિથિ જતીને રહ્યા હતા.

નવા જમીનદારી ધારાધોરણથી અનભિજ્ઞ-આ રાજની ઘણીખરી જમીન, અદસ્ય રીતે ને ન સમજાય તેવી રીતે ખાલસા યર્ષ ગર્ષ હતી. કાલાકંકર નરેશને શિરને માટે ખરીદિલી જમીનો આમ ચાલી જાય એ વસતું તો બહુ લાગ્યું હતું અને એનો મધ્યયુગના અવરોધ જેવો જવલંત તેજસ્વી માનભરેલો સ્વભાવ ધરાયો હતો-છતાં એ મથતું જણે ન જ, બન્યું હોય તેમ, ભયવસ્ત અંગ્રેજ અતિથિઓને એણે રક્ષણ આપ્યું હતું.

કાઈએ કહ્યું: 'નરેશ! દાવાનળ સૂળે છે, ગામડેગામડું હાલી ગયું છે, આપણુ સર્વસ્વ હણી લેનારને આવો આશ્રય તમે જીતીને આપો એ છાજતુ નથી!'

ખીજાએ કહ્યું: 'હોય, ભાઈ, જમાનો છે. આપણા બાપદાદાએ મોંઘાં રણમાં મૂકીને જમીન લીધી; આપણે માયાં અંગ્રેજોના, ચરણમાં મૂકીને તો લઈએ!'

રાજ હનમેંતસિંહને તીક્ષ્ણ શર જેવાં વચનો વોંધી રહ્યાં. પણ હજી એણે વિવેક ગુમાવ્યો નથી. એનો એક જ જવાબ છે: 'ભયવસ્તોને ને શરણાગતોને હણવાથી આપણી રજપૂતી લાજે.'

અનુયાયીઓ અંદર અંદર કાન કરડે છે: 'રજપૂતી તો કોણ જાણે, પણ રાજને મોહ થયો છે-સેવા કરીને સમૃદ્ધિ જમાવવાનો યુદ્ધર્મ રાજને દોરી રહ્યો છે.'

પણ કાલાકંકર નરેશ રાજ હનમેંતસિંહ પોતે સઘળા અંગ્રેજોને અદહાબાદ માનેતા ઉતારઘાટ સુધી પહોંચાડી આવ્યો. સઘળા મહીમન્નામત હતા. છેલ્લી મન્નામ યર્ષ ગર્ષ. વિદાય ધરી આવી પહોંચી. ગંગાનામૈયા કિનારા પર રાજ જિભે હતો. અંગ્રેજોને અદહાબાદ જવાની વિદાય લઈ રહ્યા હતા.

તેમાંના એકે કહ્યું: 'રાજસાહેબ! આવી જ રીતે અમે તમારી વધુ મદદની આશા રાખીએ છીએ બળવો સમાપ્તિ દેવામાં.'

રાજ હનમેંતસિંહનું હૈયુ પડછંદ શરીર જરાક વધારે ઊંચું થયું. એ ટટાર યર્ષ ગયો. એનો સીનો પણ પડઘાઈ ગયો. એણે જવાબ વાળ્યો: 'તમારા ઉપર અત્યાનંદ હુમલો થયો ને તમે નિરાધાર ભયવસ્ત જતી મારે ત્યાં આવ્યા. મારો ધર્મ એ વખતે સ્પષ્ટ જ હતો: મેં તમને જાનને જોખમે ખચાવ્યા. પણ તમે કંઈમને એક ઝપાટે હળવે માણસોને જમીન-વિહોણા કરી મૂક્યા છે. જે જમીન મારા કુટુંબમાં સૂર્યવંશી રામચંદ્રના વખતથી ચાલી આવે છે એમ કહું તો ચાલે, તે તમે એક સાપાટ મૂંટવી લીધી છે. તમને નિરાશિનને ભયવસ્તને રક્ષણ આપવું એ મારો ધર્મ હતો-પણ હવે-હવે...' રાજ હનમેંતસિંહના શરીરમાં એક અદસ્ય વિજળીનો પ્રવાહ વહી રહ્યો-હવે આવતી કાલે મારા સઘળા મિત્રો સગાંસગથીઓના સૈન્યને મોખરે હું લખનૌ માટે ઊપડવાનો છું. તમને અતિથિને રક્ષણ આપવાનો જેમ મારો ધર્મ હતો, તેમ મારી જમીનના અન્યાય માટે રણમાં લડવાનો કે પડવાનો મારો ધર્મ છે. એ મારા ખીન્ન ધર્મને પણ હું ન જૂઠી શકું.

અમરવાણીથી પ્રોત્સાહન પામ્યાં હોય તેમ મૈયા ગંગાનાં પાણી વધારે વેગથી વહી રહ્યાં હતાં.

ચાંદીની તેજ અને આપણો રૂપિયો

ચંદ્રપ્રસાદ હ. દીવાનજી

છેલ્લાં દોઢ વર્ષથી ચાંદીના ભાવમાં યતો આવતો વધારો અમેરિકામાં ચાંદીના ખાણોના માલિકાની કુમખે બિબેલી રૂઝવેલ્ટની સરકારને જ આભારી છે. ન્યુયોર્કની બજારના ભાવો આખી દુનિયાની ચાંદીબજારને હલમલાવે છે. ઇ. સ. ૧૯૩૦ પહેલાં ન્યુયોર્કની બજારમાં ચાંદીનો ઓછામાં ઓછો ભાવ થયો હોય તો તે ઇ. સ. ૧૯૦૨માં ૪૭.૩૮ સેન્ટ થયો હતો. ઇ. સ. ૧૯૧૦થી ઇ. સ. ૧૯૧૩માં એ ભાવ ૫૪ સેન્ટ અને ૬૫ સેન્ટ વચ્ચે ફર્યા કર્યો, અને ઇ. સ. ૧૯૧૯માં ચાંદીનો ભાવ વધીને ૧૦૩૮ ડોલર એટલે કે ૧૩૮ સેન્ટ થયેલો. આ અસાધારણ વધારાનું કારણ લગાઇ બંધ થયા પછી ભાવોમાં થયેલી ઉચલ-પાથલની અસર ગણાય છે. ત્યારબાદ ઇ. સ. ૧૯૨૮ સુધી ચાંદીનો ભાવ ઘટ્યો અને ૫૭.૧૫ સેન્ટ થયો. ઇ. સ. ૧૯૨૯માં ૪૭ સેન્ટ થયો અને ઇ. સ. ૧૯૩૦માં ૩૦.૭૫ સેન્ટ થયો. ત્યારે ઇ. સ. ૧૯૩૧માં ઘટીને છેક ૨૬ સેન્ટ થઇ ગયો. ત્યારબાદ ચાંદીનો સટ્ટો મોટા પાયા પર બિપડ્યો અને ભાવ વધીને ૪૧ સેન્ટ થયો. પણ તે ભાવ ઝાઝો ટકી શક્યો નહિ અને ૩૦ સેન્ટ થઇ ગયો.

ઇ. સ. ૧૯૩૧નો જિયો ભાવ ન ટકી શકવાનું કારણ એમ મનાય છે કે ન્યુયોર્કના બજારમાં ભાવો વધ્યા, લંડન (વિલાયત)ની બજારે પણ ટેકા આપ્યો, છતાં અશિયાના દેશો અને ખાસ કરીને ચીન અને હિંદ તરફથી જિયા ભાવે માંગ ન ચલાયી એ ભાવો ટકી શક્યા નહિ. ચીન અને હિંદ એ બે ચાંદીના મોટા ધરાક છે અને ઇ. સ. ૧૯૨૪થી ૧૯૨૯ની વચ્ચે બે દેશો વચ્ચે સરેરાશ ૨૦ કરોડ આઉંસ ચાંદીની દરેક વર્ષે ખરીદી થઇ હતી. આ ૨૦ કરોડ આઉંસ ચાંદી એટલે દુનિયાની તે સમયની સરેરાશ વાર્ષિક ચાંદીની પેદાશનો ૪/૫ ભાગ.

ઇ. સ. ૧૯૨૯થી ઇ. સ. ૧૯૩૧ સુધીમાં ચાંદીના ભાવમાં ૪૮ ટકાનો ઘટાડો થયો પણ તેની અસર આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર ને ચીન સાથે ચાલતો હતો તેના ઉપર ઝાઝી ન થઇ, કારણ કે ચીનની વસ્તી ને કે દુનિયાની વસ્તીનો, પાંચમો ભાગ છે પણ તેનો વેપાર ફક્ત ચાણીસમો ભાગ છે; એટલે કે બીજા દેશોની આયાતનિકાસનો વેપાર ચીન સાથે ફક્ત ૨૩ ટકા જ છે. ચીનાઓ મોટે ભાગે પોતાના દેશમાં જ બનેલા માલનો ઉપયોગ કરે છે અને તેથી ચાંદીના ઘટેલા ભાવની અસર ચીનના દેશપરદેશના વેપાર ઉપર ખાસ કંઈ થઈ નહિ. એ જ પ્રમાણે હિંદમાં પણ યનું જોઈએ હતું, પણ હિંદનો આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર ઘણા મોટા પ્રમાણમાં હોવાથી ચાંદીની મંદીથી હિંદની પેદાશના ભાવો ઘટ્યા અને હિંદમાં ગંભીર આર્થિક રિથિતે ઉત્પન્ન થઈ. ને કે ચાંદીની મંદીથી સીધી રીતે રૂપિયાના દરિયામણ પર અસર ન થઈ શકી કારણ કે હિંદનો રૂપિયો એ ચાંદી ઉપર છાપેલી નોટ છે અને તેથી જેમ કાગળના ભાવનો વધારોઘટાડો કાગળ ઉપર છાપેલી નોટોને અસર નથી કરી શકતો

તે જ પ્રમાણે "ચાંદી ઉપર 'છાપેલી નોટ'" રૂપિયા ઉપર ચાંદીના ભાવની અસર ન થઈ શકી. અલગત હિંદની ગરીબ ખેડૂતપ્રધાન પ્રજાને એક બાબતથી પેદાશની કિંમતમાં ઘટાડો અને બીજી બાબતથી ચાંદીની મંદીને લઈને ધણું જ શોષણ પડ્યું અને તેથી ખેડૂતોની સ્થિતિ તો ખેદકારક રીતે દયાબળક થઈ ગઈ.

અમેરિકન સરકારે ચાંદીના ભાવો વધારવા માંડ્યા અને ૧૯૩૩ના એપ્રિલમાં ન્યુયોર્ક અને લંડન બજારમાં ચાંદીના ભાવો ૩૭ સેન્ટ અને ૨૦ પેન્સ હતા તે વધીને ઈ. સ. ૧૯૩૪ના માર્ચમાં ૪૬ સેન્ટ અને ૨૦ ફ્રી પેન્સ થયા. ત્યારે મુંબઈની બજારમાં એ જ સમયમાં રૂ. ૫૯ અને રૂ. ૧૫૭-૩-૦ ભાવ રહ્યા. ન્યુયોર્કમાં ભાવ વધ્યો પણ મુંબઈમાં ઘટ્યો એવું કારણ હિંદી સરકારે ચાંદી ઉપર કમી કરેલી જગત હોવી જોઈએ. આ ઘટેલ ભાવ જાઓ ટક્યો નહિ અને ૧૯૩૫ના જુનમાં ન્યુયોર્કમાં ચાંદીનો ભાવ વધીને ૭૪ સેન્ટ થયો અને લંડનમાં ૩૩ ફ્રી પેન્સ થયો ત્યારે મુંબઈમાં પણ તે વધીને રૂ. ૮૦ થયો. ન્યુયોર્ક અને લંડનમાં ચાંદીના ભાવ દર વાર્ષિક ૫૨ ષોલ્ડાય છે ત્યારે મુંબઈ દર સો તોલે તે જ ભાવો બોલાવ છે. મુંબઈના બજારના ભાવો આપવાનું કારણ એટલું કે આખા હિંદની ચાંદીની મોટામાં મોટી બજાર મુંબઈમાં છે. ચાંદીના ભાવો વધવાથી ચીનની આંતરિક સ્થિતિ પર ગંભીર અસર થતા પામી અને તેમાંથી દેશને જમાવવાને ચીનને સખત પગલાં લેવા પડ્યા. ચીને ચાંદીની નિકાસ ઉપર મોટી જગત નાંખી છતાં પણ તેને પોતાની ચાંદી દેશમાં રાખવી મુશ્કેલ થઈ પડી અને તેથી ચીનની બહાર ચાંદી લઈ જતી એ ચુનો કરાવવામાં આવ્યો. જે ચીન ચાંદીની મંદીની અમરમાંથી બચી ગયું હતું તેને તેજની અસર ધણી તુકસાનકારક થવા લાગી.

ચાંદીના ભાવો અમેરિકા ક્યાં સુધી વધારશે એ સમજી શકાતું નથી અને ચાંદીની ખરી માંગ વિના એ વધારેલા ભાવો ક્યાં સુધી ટકશે એ પણ એક પ્રશ્ન જ છે. તો પણ જો ભાવ વધીને લંડનની બજારમાં ૪૯ પેન્સ ઉપર જાય અને મુંબઈમાં ૧૧૦થી વધે તો રૂપિયામાં જે ચાંદી છે, તેની કિંમત એટલી વધી જાય કે લોકોને રૂપિયા ગાળીને ચાંદી વેચવી નફાકારક થાય. જો ચાંદીના ભાવો એટલા વધી જાય તો રૂપિયાને ગળાતો અટકાવવાને સરકાર શું પગલાં લેશે તેની અનેક અટકળો થાય છે. સરકાર કદાચ રૂપિયા ખેંચી લઈને ટોટા જ મંદાણમાં રહેવા દેવાનો પ્રયાસ કરે. પણ એ બાબતમાં મોટામાં મોટી મુશ્કેલી એ છે કે ૪ (ચાર) અબજ રૂપિયાને મંદાણમાંથી પાછા ખેંચવા શી રીતે? જો રૂપિયા પાછા ખેંચવાની જાહેરાત થાય તો લોકો તેને સરકારી તોબેરીમાં પાછા આપવાને બદલે ગાળી નાંખીને ચાંદી જ જનાવી દે. જો એ પગલું સરકાર લઈ શકે તો કદાચ રૂપિયામાંથી ચાંદીનું પ્રમાણ ઓછું કરે, પણ એની અસર એવી થાય કે લોકો જૂના રૂપિયા ગાળી નાંખે અને સરકારને આ વધેલા ભાવે રૂપિયા પાડવા માટે ચાંદી ખરીદવી રહે. તો પછી સરકાર બ્રિટિશ સરકાર સાથે મસજત કરીને લંડન ન્યુયોર્કનો કોસેરેટ એવો નક્કી કરાવે કે જેથી ચાંદીના ભાવના વધારાની અસર હિંદમાં ઓછી થઈ જાય. પણ આ વાત સંભવિત જ નથી કારણ હિંદ માટે બ્રિટનની સરકાર એવું પગલું શું કામ ભરે? હવે ચોથું પગલું સરકાર કદાચ એમ પણ ભરે કે પાઉંડ અને રૂપિયાનું હરિવામણ વધારી દે કે જેથી રૂપિયાની કિંમત વધી જાય. અને ઘણા જણની માન્યતા છે કે સરકાર એવું પગલું લેવા જ આગર છે કારણ તેથી હિંદમાં માલની આયાત વધારે થાય અને ખાસ

કરી છિટનના વેપારને કાયદો થાય. એટલે હાંડિયામણુ વધારીને રૂપીઆ ગણાતો અટકાવવાનો પ્રયાસ સરકાર કરે તો ખિલકુલ નવાઈ જતું તો નહિ જ, જો કે એવા 'પગલાંથી હિંદને આર્થિક ગેરલાલ ઘણો જ થશે. પણ આપણા વેપારી રાજકર્તાઓને એની ક્યાં પરવા છે?

દિવલણુના હિમાયતીઓ એમ માને છે કે ચાંદીના ભાવો ટકાવી રાખવાને અને ખેડૂતોની નોપજાની કિંમતમાં થતી ઉચ્ચપાયલ કમી કરવાને માટે, એશિયાત્ર દેશો, અમેરિકા તેમજ ખીજા અગત્યના દેશોમાં ભેગા મળીને દિવલણુ દાખલ કરવું અને અગાઉ જેમ ટંકશાળો ચાંદીના સિક્કા પાડ્યા માટે ખુદલી રહેતી હતી તેમજ ખુદલી મૂકવી. કરાંચીવાળા સર મોન્ટેગુ વેચ હિંદી ટંકશાળ ચાંદીના સિક્કા છૂટથી પાડ્યા માટે ખુદલી મૂકવાના મોટા હિમાયતી છે. અને એમનો માન્યતા છે કે એમ થવાથી હિંદની આર્થિક સ્થિતિમાં કાયમી ફેરફાર થઈ જશે.

મનુખ હથિયાર વાપરનારૂં પ્રાણી છે. હથિયાર—નાણાંના હથિયાર—વિના દુનિયાની સંસ્કૃતિ જે આપણે જોઈએ છીએ તે હસતી ન જ ધરાવી શકે. હજ, શાળ, આગગાડી, મોટરકાર વગેરે બધાં જ હથિયારો મનુખને અમુક રીતે મદદ કરે છે. નાણું અથવા ચલણુ એ ખરીદ કરનારૂં હથિયાર છે અને જેમ ખીજાં હથિયારો ઝોજાં હોય તો કામ કરવું મુશ્કેલ પડે અને વધારે હોય તો નકામાં પડે, તેમજ ચલણુનાં હથિયારનું પણ છે અને તેથી સર મોન્ટેગુ કહે છે કે ટંકશાળ ચાંદીના સિક્કા પાડવા માટે ખુદલી મૂકવામાં આવે તો એ ચલણુનાં હથિયાર જે પ્રમાણમાં લોકોની જરૂરિયાત હોય તે પ્રમાણે મળી શકે અને તેથી ભાવતાલોમાં અસાધારણ ફેરફાર પણ થતા અટકે. સરકાર વળત અને માપને માટે સખત કાયદાઓ બનાવે છે, પણ ચલણુના માપમાં થતા ફેરફારો અને છેતરપીંડી તરફ તદન બેદરકાર રહે છે. આ ચલણુના માપની છેતરપીંડી ગિચારા ખેડૂતોને જ ચૂસી લે છે. આજે એમની મહેનતનું વેતન અર્ધું કરી નાંખે છે. ચાંદીનો ચલણુમાં ઉપયોગ કરનારી પ્રજાની વસ્તી દુનિયામાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં છે અને તેથી જ સર મોન્ટેગુ ટંકશાળ ચાંદીના સિક્કા માટે છૂટથી ખુદલી મૂકવાથી દુનિયાના મોટા ભાગને રાહત મળશે એમ હિમાયત કરે છે.

હિંદી હાંડિયામણુની સરકારની નીતિનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે સરકારનું ચલણુ હાંડિયામણુ વધારવા તરફ જ છે અને તેથી રૂપીઆ ગણાતો અટકાવવાને એજ પગલું સરકાર પસંદ કરશે, એમ અનુમાન થઈ શકે. જો સરકાર એ પગલું લેશે તો હિંદને વળી પાછું આર્થિક મંદીના મોજામાં સપડાવું પડશે. ક્રાન્સ, ઇંગ્લંડ અને અમેરિકા વચ્ચે હાંડિયામણુ સ્થાયી કરવાની વાતો સંભળાય છે અને આશા રાખી શકાય છે કે આ પ્રમાણે થાય તો જ હિંદમાં ઉપલા મંજોગો ઊભા થતા અટકે !!!

આ આપણી પરાધીનતાનો કેવો સુંદર નમૂનો ?

‘આ શુદ્ધ ચાતા સરિતા પ્રવાહના,
 સૂતા ચતા જીવનના કિનારા;
 સુકાઈ જતાં ખડ છોડ લીલાં,
 ન પંખી આવી ઉગતાં પ્રભાતથી
 સંધ્યા સુધી અંતર ગીત ગાતાં,
 ન દોર આવે નિજ શાંતિ શોધવા,
 સૂતા થયા ઘાટ ન પાનીંદારી, ત્યાં,
 હસે ન અંતઃસ્મિત શ્રદ્ધગીનાં;
 ન આંદિ આશા, ન હુલાસના ધ્વનિ,
 ન પ્રેમ, ના શીતલ સ્વપ્ન માધુરી
 પરતુ આ ઉજ્જડ વૃક્ષ, ખેતરો,
 નિષ્પ્રાણ રાત્રિ દિવસો સદાયનાં
 એવાં જ નિર્લેપ છતાં અનંત,
 -સાથી રણાં નીરસ શ્રદ્ધગીના.’

નિષ્કંપ છાયા, નલ અજ છાયાં,
 મધ્યાન્હ એ કલાન્ત પરિર ચાતા
 ત્યારે ભરે અંતરને. ઉદારી-
 વિચાર જણે સહુ વ્યર્થ શ્રદ્ધગી
 વહી જતી નિષ્પય કાળ વાટમાં.

ત્યારે અહીં જીવન ઓરડીમાં
 પ્રવેશતી સ્વપ્ન દ્યાર્દ્ર કન્યા
 એ નમ્ર મોહું દગ હેતથી ભર્યા,
 શરીરમાં નિર્મળ વાસનાનાં;
 પત્નો મહીં જીવન ધારણા શાં,
 આ જન્મ કેરાં કરને ચુકાવી-
 આ વિશ્વ આહી નિજ સર્વ અર્પી-
 વહી જવા આતુર ભદ્ર ઝંખના,
 દયા અને નિર્મમ હેત વર્ષતાં.
 મૂંગા સુતેલા દરદી કેને જઈ
 નિત્યે કરે સાત્વિક વાત લોકની,
 હસે હસાવે વરસો થયાં પડ્યા
 આ જીર્ણ દહીં ઉરને સુધામાં,

એ જાંઘી તે-પળ જીવવાને,
લાગી રહે ચોખ્ખ, અનેક આશા
કંપી રહે એ ક્ષત અંતરે, અહો,
જાણે ન આજે જ પ્રભાત પ્રાણનું !
જૂલી જતો : અર્ધ વિતેલ જાંઘી,
તૂટેલ સ્વપ્નો તણું દિવ્ય માળા;
સરે સ્મૃતિ વપરત બનેલ પાંખની,
હસી રહે વ્યોમની કાન્તિ નિર્મળી.
ને એમને એમ ઘણા બપોરે,
દિનો, મહીના, વરસો ભરી ગયા,
જતાંય એવી જ વિશાન્ત નમ્ર,
અખૂટ આશા હિરમાં જગાડતી,
કંઠી રહી વાત જગત સુધાની.
આવી ન હોયે કદિ કામવાળી
તો શાંત એ વાસણ માંહે નાખતી,
ન ધૂળ જાડે ત્યમ જાળ રાખી
વાળી દિમે, મૂક બધીય ઓરડી,
પાણી લથા'વે જઈ એ જ શાંતિથી,
હસી જમાડે પણ કોકવાર એ,
—હમેશા તો હોય જ કામવાળી—
કા' કો'દિને સાંજ તણા પ્રકાશમાં,
એનાં સુકર્મો સુખથી સ્મરાવતાં,
આંખી દિયે એ પગ રહેજ બાવમાં.

ગંજીર તોયે હસતી, અકથ્ય એ,
આશા જગાડે સહુ અંતરેમાં,
આ ચાલના સદ્ગત શેકની સુતા
ગરીબ આ બાકુત ઓરડીમાં
વર્ષો થયાં આશ પ્રકાશ લાંબી
ઉઝળતી અંતર ઓરડીનાં
મે બેઠું, આજે ફરતી તહીંને:
આ વ્યર્થ શી નીરસ જાંઘીમાં,
ધણું છે અર્પણ ચોખ્ખ એવું
જાંઘુ જગાડી રહ્યો બાન પ્રાણમાં,
આશા ધરી હું હસું બપોરના.

“ પ્રિય ભાઈ,

તારો પત્ર મળ્યો . . . નિરંતરતાની ભયંકર, વિસ્મૃતિ જેવી, હિમગિરિઓની ચિરંતર શાંતિમાં, આંસુને મોનીપડે વીંટીને, તે આટઆટલી મહદ્વ્યતા-વાતસલ્યતા કર્હું તો પણ આવે; કારણ તારા સર્વગ્રાહી આત્માને, ક્યારે હું મારા કેટકેટલાય અમરગી, અવળમાર્ગો વેડાઓ છતાં પણ, કદીએ નિર્દોષ-કે નાદાન ?-આળસ જેવો, સર્વસમ્પ, સર્વદાન્ત વિના ખીન્ને કંઈ પણ લાગ્યો છું ? . . ભાઈ, તે આટઆટવી મહદ્વ્યતાભરી ઉદારતાથી, દૂરતે હૃદયે, જે દોહલા જીવનસમાચાર પાડ્યા, તેથી—માનીશ ? માનવું હોય તો માનજે; નહિ તો મારા જાણીતા અવળમાર્ગોપણના આદર હેઠળ, મારા જીવનની ખીજ ઇંગતો તેં દાખી દીધી છે તેમ આને પણ દેખાવી દેજે !-તે પાડેલા “દોહલા” સમાચારથી, ઉત્તરધ્રુવની ચોજ ગએલી સાગરમાળા જેમ ફાટી ઉપાયે પણ હાલે નહિ તેમ, મારું હૃદય હાલ્યુંએ નથી તેમ આલ્યુંએ નથી ! જગતની ત્રિધા પ્રજાજગતી જીવન સામેરીમાં, જગતની દષ્ટિએ કારમા દેખાતા એ ધૃતિની કરુણ દુઃખતાએ, ધડીભર ધ્રુવપદની અચળતા કે પ્રત્યાધાતનો ચડકાર પ્રાપ્ત કર્યા હશે, પણ, સંગીત અને સર્જન વિનાના, આ નિર્જન, એકાંત બળતા હિમ પ્રદેશમાં જીવનની એ નાની નાની-લગભગ હસનીય-સંગીતટૂંકા પ્વસ્ત આત્મવૃક્ષની ઝીણી પણ પાંદડી ક્યાંથી હલાવી શકે ? અનંત ખરફના અંચળા ઝોદી પડેલા આ ગગનચુંબી પર્વત મહોલની અંદર તો તમારો સંદેશ, જીવનના એક કારમા અટકાસ્ય જેવો જ આવ્યો અને આ ગુફાઓ, ગર્જરા, આત્મ ચીરી અશ્મજાટોની અંદર તેણે જે ધોય અને પ્રતિધોય ઉડાવ્યો તે, આરસની સરખંધીને કરવત વતી કાપવાના સૂર જેવો જ—કૂર, કંકશ, વિસંવાદી ! જ્યાં જળ નથી, રથળ નથી, ઉદ્ભિજ નથી, આકાશ નથી, સૃષ્ટિ કે સૃષ્ટા નથી, ઈષ્ટ કે પૂર્ત નથી—એવા નિર્વાણ, નિરાકાર, નિર્ચિંત આ જગતની અંદર, આગિયાની પાંખે તરી આવેલો તમારો પેગમ, એની અમંચદ્વતાથી હાસ્ય ઉપગ્નને છે, એની અનુચિતતાથી કઠોરતા અનુભવાવે છે, એની મોભાગ્રતાથી આત્મકલાંતિ કરાવે છે ! સમરંગી ચોર મહેલું નિધ્રાણુ રાત્ર, જેમ ચેતનાનો સ્વાંગ લઇ, કરુણ સંગીત માત્રા સાથે કાષ્ઠ આદ્ર નૃત્ય આરંભે, તેમ તમારી પત્તાવલી, આ નિર્બેઘ, નિર્વિકાર, નિર્જન ભૂમિની અંદર, નિધ્રયોજન નાદ કરવા આવેલ છે, નાદ કરી રહેલ છે ! જેને કર્ણ નથી, સંઘા નથી, ભાવ કે ભીનાશ નથી એવી અડઅંગ આ પર્વતમાળાઓને એ કદી લાવમયતાથી નિર્બંજ કરી શકવાની નથી, આદ્રતાથી વિમર્શિત કરી શકવાની નથી ! અને મને ? જેને દશ્ય અને અદશ્ય, આ અને અવર, વૃત્ત અને નિવૃત્ત, આગત અને અનાગત, બિનરૂપતાની સશીલ જેવાં સપાટ, એકસરખાં અને સમવર્તો છે, એવા નિષ્કપાટ નિવંહુને, જે છે નહિ, જેની સ્વપ્નામાં પણ સ્મૃતિ, નિદ્રાની અંદર, મુંઝ

ઉપર કડવી હાસ્યછાયા જ રેડાવે છે, તે, સૃષ્ટિ અને તેના સુરવાસીઓની પ્રલાપ કથા, કેમ કરીને અડી શકવાની છે ? હલાથી શકવાની છે ? આકર્ષી શકવાની છે ? શ્રોતા અને ધર્તા વિના, પંથ બૂલેલા પંખી પેઠે સહચાર અને સ્વીકાર માગતી, તમે પાકવેલ ઇંગતમાળા, આ વજ્રગુણનેવાળી પર્વતાવલિઓમાં, શિખરે શિખરે ભમશે, આદર પામવાના જીવદેહો આત્મપછાડ કરશે—પણ, નચેત જીભી રહેલી, નિર્દયતાની મૂર્તિ સમી આ હિમમાળાઓના પ્રચંડ વક્ષઃસ્પર્શોમાં કે આ, હૃદયના અસ્થિતરંગોમાં, એને કદી સ્થાન કે શુશ્રૂષા મળનાર નથી, જડનાર નથી, પમાનાર નથી ! માત્ર સળગતા વનની અંદરથી છૂટવા મથનાં, દાવાગિનીની પ્રજ્વળવલિત ધૂણીમાં, તમ્ભર ખાઈને હોમાતા પંખેરની પેઠે, તે, આ અશ્મજાડોના ગગનચૂંબી મહાદેવોની અંદર, અબેદા નિષ્કરુણતાથી વીંધાઈ, અશ્લીલ નિરતરતાથી નષ્ટ-પ્રાય થઇ, સહાને માટે, કાળ અને કર્મના, જીવંત મૃત્યુ જેવા, અવળવળાવાળા વામ માર્ગમાં દડાશે-દડનાશે-શુભ મશે !

૨

કાંકરાના જળ જેવું આળંબપાળ, તમારી લેખાવલી જેને આજ સચેત કરવા મથે છે તે, જીવન હતું-ત્યારે હતું ત્યારે ! આજ જેનો ગૂઢમાં ગૂઢ વિચાર પણ, કુટોલા ધડાની પેઠે, રણકો ઉત્પન્ન કરતો નથી, જેની આર્દ્રમાં આર્દ્ર વૈકલતા પણ, છાતીનાં વિવરોમાં કુમાશની કુંપળ પ્રસારતી નથી, તે જગત અને તેના વિવિધ, બાહ્યંતર, સમવિરામ નાદગંધો એક દિવસ હતા ! શૈન્દર્યના ભરકોટારામાંથી સરી પડતી અકલ્પ તેની તેજસંહિતા, આત્માની આંખોને આનન્દમૂર્છાથી આંજી નાંખતી, પ્રલોભનની અંતરછીનીથી આત્મતત્ત્વને કારી નાંખતી, આકર્ષણની અનિવાર્ય અદ્ભુતતાથી હૃદયજળને પાંગળા કરી નાંખતી ! પણ આજે—આજે તો નથી એ જગત કે જીવનમોહિની, આત્માના ખુલ્લા મૂકેલા આ પોપચાને, ઉગ્રમાં ઉગ્ર વધીકરણે કે પ્રજળમાં પ્રજળ પરિશ્રજને, પ્રજળતી કે દરકાવતી પણ ! નિરીશ્વરતાની ભયંકર નિઃશાંતિ જેવું, નિર્લેષ્ટ, વિશ્રાંત સ્તેલું આ હૈયું—એ રંગબેરંગી ગોપુરીના અન્દગ્ગલિક ગોપાલકતા સુસ્વરોને, અને તેના સહાર સદેશા લાવતા તમારા પત્રાલાપને, સ્મૃતિથી, સ્પર્શથી અને વિચારથી હસે છે—વિગતપ્રાણ અસ્થિર્ધિજર, જીવનને હસે તેમ, ખડખડાટ હસે છે ! “ જીવનની જ્યોત ” જેને કહી, મૃત આત્માના આ શૂન્ય ગૃહને, પ્રેમબીની વાણીથી ઉદ્દીપ્ત કરવા મથો છો, તે, મારે મન તો “ જીવનની જ્યોત ” નહોતાં—પરંતુ જ્યોતો ત્યારે તમે પણ સહજ સમજશે તેમ-જીવનનાં કૂરમાં કૂર વિડંબનો હતાં ! એમનો અકરમાત કે અકલ્પ્ય રીતે વિનાશ, અકલ્પના અને અકરમાતની સીમા તરી ગએલા નિષ્પ્રાણ આ આત્માને ક્યાંથી આરક્ત કરે ?—નિરાશ કે નારાજ કરે ? આશાના સહસરંગી પ્રેમ ઉપર જીવન કીલાવતા તમારા આત્માને, આ વસ્તુ, વિશાદનાં, આશાનાં, સહૃદયતાનાં આંસુ લાવતી હશે; પણ વૈમનસ્ય અને વિરાગની ધૂમધૂસરતાને પણ નિવારીને, નિષ્કૈવલ્ય અને નિષ્પ્રામાણ્યની ક્રીમધવલતા પામેલા આ આત્માને તો, જન્મ પહેલાં પણ જેવું મૃત્યુ જ વાંછેલું, આત્મચંચારની પણ જેની પ્રથમ કલ્પનાએ શરીરમાં—આત્મામાં—અનામી કમકમાં આણેલાં—એવી જીવનની ધન્યરજ આત્મમંજરીઓ, સૃષ્ટિના પ્રવાતથી બ્લીલાઇ ગઈ તોયે શું, વિખરાઈ ગઈ તોયે શું, પ્રકુલિત થઈ તોયે શું ? ગંધ, કીટ અને નર્કના ભરેલા કામચંડારની કામ્ય વામનાઓના એ પરિપાકનું—એ અંસારના પ્રવર્તિત નિયમો અને

આયો અનુસાર-ફાવે તેમ થાઓ ! એ સૃષ્ટિ અને સૃષ્ટિવાસનાઓથી પર, અનાદિ કાળના અનવચ્છિન્ન શિલાપાટ ઉપર આરૂઢ થએલા આ આત્માને, એ થાઓ અને ન થાઓ-ગમે સમાન અને સરખાં અસમજસ છે !

૩

જીવનના પ્રાણનાથે, આ આત્માને કયા કારણે જીવનના આ વિતડાપેલમાં અવતરવાનું કર્યું, તે એ પ્રાણનાથ, કદાચ, જાણતો હશે; પણ એ વિતડાપેલમાં એ પીળાં પણ જીવન અંશને શા કારણે ઉતારવાનું નિર્માણ કર્યું અને તેથી પણ આગળ જઈ, શા કારણે આ એ જીવન જંતુઓને, સૃષ્ટિની સપાટી ઉપર સહવાસ અને સહગમન કરવાના યોગની અભિમાન-કે અભાગી-ભેટ અર્પણ કરી, તે તો, એ “પ્રાણનાથ” ને તેનો “પ્રાણનાથ” પણ જાણતો હશે કે કેમ, તે વિષે મને ધણી શકા છે ! છતાં, બારીમાંથી ઉચ્છિન્નને ફેંકાય તેમ, જુદાં જુદાં સ્થાનોએ, જુદા જુદા સમયોએ અને જુદા જુદા અંયોગોની અંદર, સૃષ્ટિના એ મહા-નિષામક ચરિત્ર કર્તાએ, સ્વૈરવિહારનાં પોતાનાં મનોરમ બાગમાંથી એ દેહાં, આ સૃષ્ટિના મરમાર્ગ ઉપર ફગાવી દીધાં ! અનિચ્છિત, અનિષ્ણિત, પ્રાપ્ત થએલા આ અહોસાહને, માટીના એ સૂજીવ લેહાંએ, પોતાને મળેલા આત્મ કપાટમાં, સમજ્યા કે નહિ, તે કહી શકાય તેમ નથી; કારણ, સૃષ્ટિની, સૌન્દર્ય સોહાગમાં ઝગઝગતી, આ મોઢ અટારી ઉપર, જન્મેણ છતાં એ મૃત આત્માઓની પહેલી મ્વાર, રૂદન અને વિસાદમાં ઊગી હતી. એ કયા જો હો તે હો, પરંતુ એટલું તો ખરું જ કે, દરિયા વચ્ચે ઉભેલા ખડક ઉપર, લૂંચે ને મૂંચે ચઢી વળતાં, કરચલાંઓના સમૂહ જેવા માનવ કુળમાં, એ બે નિઃમરચાં ડોકાયાં-એટલે કે, સૃષ્ટિની અભિજાત સભ્યતાની વાણીમાં તેમના પોતાનાં પગલાં મૂકાયાં-સદા મારે ! પછી ઊગતા યુવરો કહી માખા છે ? ઊછરતા આંકડા કહી પરખાયા છે ?-તેમ મનુષ્ય જુદની અંદર અણમાગ્યે, આકસ્મિક ફગોટાયેલાં એ બે માનવ જન્તુઓ, પોતાના સર્ગ અનુસાર, એટલે કે પોતાથી પર, અણુનુષ્યાં બળો અનુસાર, જીવનમાં આગળ પગલાં ભરતાં ગયાં-પ્રવૃદ્ધ, બલિષ્ઠ, અભિમાન અને આત્મત્વ વધારે ધરતાં થતાં ગયાં. ચતુષ્પાદ પ્રાણીઓ અને દ્વિપુજ માનવોના બનેલા આ અતલી જંગલમાં, કાણે તેમને ઘાટ આપ્યો, કાણે તેમને ઉછેર પાયાં, કાણે તેમનાં માનસ અમુજોને દિશા અને દર્શન અર્પણ કર્યાં, એની આપણે અહીં નિરખત નથી. વર્ષોદની પ્રખર ઝડીઓની અંદર, પુલી પુલી ફાલતાં વર્ષોદોડીનાં કુલકુલ જેવાં, અણુધ, અબળ અને અસંજાવાન પીડ્યા જતા માનવ સંકુલમાં, નિરાધાર અને નિષ્કિંકર, સર્વશરણુ સદાચારો આશરો-કે પીછો-લઈ, તેઓ વધતાં જ ગયાં; પીણતાં જ ગયા ! માનત્વને માનદ અધિકારીપદે વધારે ને વધારે પહોંચતાં જ ગયાં ! એક પુરુષ કહેવાયો; પીછા સ્ત્રી કહેવાઈ ! એક કુમાર થયો; પીછા કુમારી બની ! અને માનવોના મહર્ષિ મનુમહારાજે રમેલી કલ્પના કાટડીઓમાં બન્ને પુરાયાં; પૃથક પૃથક, પણ અપરાગિત કાળને અસોધ્ય તાંતણે બધાયેલાં, સ્વતંત્ર છતાં અપાપ્ય સૃષ્ટિ નિવસોની બેડીઓમાં જડાયેલાં ! કાણ જાણે કે આ બે ધ્રુવો જેટલાં વિશાળ વિપ્લૂતાં પહેલાં જીવનમીમાંઓ, સૃષ્ટિને કંદેરે સંકળાશે ? કાણ કહી શકે-દિવાના પિના કોઈ પીળે-કે જેને રોડ નથી, સંબંધ નથી, શાશ્વતતા કે સમાનતા નથી એવી, અકારણ જીવતી, અકારણ ઊગેલી, અને અકારણ પિણાવટ ભોગવતી બે અહેશાન મૂર્તિઓ-

સંયુક્તતાની અશિતી કારાવાસીમાં ગ્રહાસે ? સાયુજ્યની અકલ્પ્ય બાંધધરીમાં બંદીવાન થશે ? અને છતાં, જે નિયમ જગતને અને તેના મહાભાગ “કારણ”ને પંચુ નિયત કરે છે—તે નિયમ—અકારણતા—સુસંગતીનાં પાટિયાં વિનાં, રજુતાના આધાર સ્તંભ વિનાં, અંગાધ નિઃસીમતાને છેવાડે છુટાં પડેલાં બે બિન્દુને, પાસે આવવાનાં પરનાળાંની પરંપરા રચ્યા જ જતો હતો, સકબંધને નાંખવાની શૂંખલાઓ ગુંથ્યા જ જતો હતો—અને અંતે જે થવા પામ્યું તે નિયતિની અનિયત નિયમિતતા વધારે ને વધારે દૃઢ કર્યે જ જતો હતો !

૪

અમારાં લગ્ન થયાં : અથવા તમે જુને “લગ્ન” કહો છો તે—એટલે કે આકાશસંબંધ ! તે “અણુમેલ” ધડી પહેલાં, પવિત્રતામાં પગલાં માંડતાં અમે બન્નેમાંથી કોઈએ એક બીજાને જોયેલાં નહિ. શબ્દ આપલે તો ક્યાંથી જ કરી હોય ? ગોખલામાંથી ઢીંગલી કાઢી મેળળ વિવાહ થાય, એમ ઇશ્વર સમક્ષ, તેના ગણનાથની સમક્ષ, સૂર્ય અને ચન્દ્ર સમક્ષ, અષ્ટપદ્મ બોલાતા મંત્રાચાર અને માંગલિકાની વચ્ચે, અમે ધાવદ્વચન્દ્રિવાકરૌ બેડામેલાં. મારા અર્ધ અંગતી અભિધાત્રી કેવી દશે, એ વિચારવાનું તે વખતે એટલું કુતૂહલ મને નહોતું—એટલું આ કંઈ પ્રાણ આણુતા બકવાદમાંથી ક્યારે છુટા થવાય, એ માટે એટલું હતું ! અને મારી નવીન આણી લાવેલ જીવનરાત્રી ? એના પ્રાણ પરવાયાં હોય એવા નિશ્ચલ જણાતાં હાથતલ, એ ધસધસાટ લેઈમાં હતી તેની સંકા પણુ રહેવા દેતા નહોતા ! છતાં વેદ પાઠ પુરા લણાયા, હોમ હવન આંખોને આંધળી કરી દીધી ત્યાંસુધી સિંચાયા, અને વક્ર ગીતો, મુદ્રામુદ્રી અને છેવટે કેશકેશી સુધી આભ્યાં, ત્યાં સુધી ગવાયાં ! સાજનોએ કહ્યું, આવું શુભલગ્ન ગામમાં કદી દેખાયું નથી; સંબંધીઓએ ભાખ્યું કે ભાગ્યવાન વરવધૂથી વધારે કોઈ છે નહિ; સન્નજનોએ કહ્યું, સફળતા સફળતાને જ વરે છે. માતાપિતા રાયાં, (લેઈમાંથી ઉકાડેલી) દીકરીને બેટયાં, મોડમુગટ સમા થયાં, રાવણ દીવાના એલવાયેલા પ્રકાશ સચેત કરાયા; વાદિત્ર ગગડ્યાં અને નવ વરવધૂની રંગીલી બહેલ, મધ્ય રાત્રીના બાર ઉપર બે વાગ્યે,—“ધનવાન, પુત્રવાન, સમૃદ્ધિવાન”નાં ચોમેર રણકતાં આશીર્વચન વચ્ચે—કંટાળાથી ધૂણી ઉત્પન્ન કરતા આ સ્થાનમાંથી—દિવ્યતામાં તો દિવ્યતાનો પિતા જાણે—પરંતુ ખેલી પસાસાથી દૂર ખસતા અંધારામાં—મલતી અને જિંબતી, પૂર બહારે બહાર નીકળી !

૫

“જમાનો જમાનાને ખાય છે” એવું તમે એકવાર કહ્યું હતું ? પણ જમાનો, પરવશ, પરાધીન એક માનવશણીને ખાતે તેનું શું ? એ કચરાતા છતાં કોઈને કચરવા ન ઇચ્છતા, નિકેચનને, જમાનાની કહો, જમાનામાં વસતા મનુષ્યોની કહો કે એ જમાનાને કરનાર માનવપતિની કહો—પરંતુ, અમાગી, અણુઆણી, સંજોગ્યક્રીમાં શાને માટે પીલાવું પ્રાપ્ત થાય ? કહો—દુનિયાના છેડા જેટલા દૂરદૂરથી ભેગાં તાણેલાં, ન ઝોળખતાં, ન પારખતાં, ફરી ન ભૂત કે ભવિષ્યમાં—વર્તમાન જેવા જ અકસ્માત વિના—કદી એક બીજાને મળેલાં કે મળવાનાં—અરે, મળવા ચાહનાર પણ—એ માનવદિલુજ્જના દૂદને. જગતની ચોપટ ઉપર સરલ સુસંલ-તાથી ફગાવી દેનાર એ જગતના ખેલાડીને, લાલે તમે વિધાતાં કહો, ત્રાતા કહો, નાથે કે

નેતા કહો, પણ જગતના આકાશની અંદર અનંત ઊડતા માનવપતંગોનો કોઈ કિનાધારી કદી હોય, જે મને તો પૂરું સંકાસ્પદ છે, તો તે મરેલીખોર જ નહિ પરંતુ મશકરીખોર દૂર બાળક સિવાય અન્ય કોઈ ન હોઈ શકે એમ મને તો લાગે છે. જે હો તે હો એ વિચાર વમળની આંત્રીધુરીનાં અભિજ્ઞાત આકર્ષણ, તમારા શુદ્ધિમાન વેદાંતવાદીઓને સમર્પણ કરી-મારી અકસ્માતે બનેલી, અમારી-કયા આગળ ચલાવું. તળાવ કાંઠે ચારો ચરવા ગએલાં પશુઓનું ઝોળખાણ ધરાવતાં અમે બેને, સહજીવનના સર્જનહારે, તરત, એકદમ તો સહ-જીવનની વેદામાં હોમ્યાં નહિ: જાણે સારી રીતે પ્રગળવાને માટે ઇંધનઅંગ્રહ તો હોય, ધૂત, મધુ અને બીજાં કથિતઓ શોધતો હોય તેમ તેણે આનન્દની એકલતાથી થોડો વખત તો અમને પ્રકુલિત કર્યા, સ્વપ્નમય કર્યા! મિત્રોની મીઠી મુખારકબાદી, અનાગત જીવનના અનર્ગળ પલકાગ, સંગ્રહીઓની કુશળ પ્રવેશલુકિયા-સૌએ, આત્મનાશી એ બધીખાનામાં પેસવાનો માર્ગ અમારે માટે ઉલટબેર સરળ અને સીધો કરી આપ્યો. અને જ્યારે અમે એ સૌ શુભેચ્છાઓને અંતે અવસંતિ કારાગારમાં-કાણુ દોર્યા ?-દાખલ થયાં ત્યારે પ્રથમના મિત્રન જેવાં વાદિત્રો તો વાગેલાં નહિ, પરંતુ અભિનવતાનાં લીલાં તોરણોએ વધાવાયેલાં, આશાઓના ઉદ્દીપ્ત અંદોજનોએ પોખાયેલાં અને અજ્ઞાનતાની મીઠી મુગધીઓથી છટકાયેલાં !

કહેવાની જરૂર હોઈ શકે કે આ દિવ્યતાના પ્રાસાદમાં અમને અમારા અન્યોન્ય સ્થાન અને સ્થિતિ દેખાડવા-સમગ્રવવા-જેવા માટે, એક-રાત તો પડે ત્યારે ને ?-પણ એક દિવસ જ અથવા તેની પણ એ ચાર ઘડીઓ-અસ હતી? અપરિચિતતાની આંધીમાં મંડાયેલું જીવન, સાચુન્યનાં પારદર્શક, પરિવેશને કોઈ રીતે પહોંચે ? ઘટિકાપંજની સોનેરી રેત જેમ વધારે ને વધારે ફીણ થવા માંડી તેમ, અમરતાની વાડીમાં અગ્નિયાં સંડોવાયેલાં બે માનવમૃગલાં અમૃત કુપ્પીઓની સાથે લાગી લહાણ માનવાને બદલે, આજ્ઞાના ભારથી ત્રાસ પામી, અસહાયતાના ઉદ્દેગથી અતિરિક્ત થઈ, અને અજાવની અનિવાર્યતાથી પરાજિત બની, દૂર દૂર ખૂણામાં લપાઈ, છુપાઈ, મોં સતાડવા લાગ્યાં !

મારી પત્ની—એને પત્ની કહું, પરી કહું, પ્રમદા કહું કે પ્રિયતમા કહું: જગતને ચોપડે આ જુદા જુદા કુંકમ અક્ષરોની ચઢતા ઊતરતી કિંમત હશે, પણ તત્થને અંકોડે તો એ સૌએ સરખાં-એટલે સરખાં નિઃસંસ્વ છે:—મારી પત્ની, મારે ઘેર રહેવા આવી અને ઘર-કોઠનું પણ હતું જ ક્યારે ?-પણ લૌકિક આચાર પ્રમાણે એ ઘર જ્યારે મારું મઝી અમારું મધું ત્યારે-અમે-એટલે કે મેં (કારણ મારી પત્નીને તો “ હતી ” કે “ મૂત ” જેમાંથી એકેની ખજર નહોતી; તેથી મેં) “ હતીમૂત ” બિજવવાનો વિચાર કરેલો: ચન્દ્રની રૂપાળી રાત હતી અને તારાઓ દુધ લરેલા આકાશમાં આછા ધીરા ચમકતા હતા. જરૂરી અચ્ચર પહેરી, રત્ન આભૂષણોથી ખચિત, મારી—એક વખતની—પત્નીએ જ્યારે મારા ખંડમાં પગ મૂક્યો ત્યારે, આનન્દની તન્દ્રામાં પડેલું આ મૂર્ખ દૈયું કંઈ કંઈ નર્તનો કરી રહેલું. આકાશનો ચન્દ્ર જ જાણે પૃથ્વી પર આવ્યો, રનેહના દેવતાએ જ જાણે રનેહનાં શરસંધાન કર્યા-એવા એવા અનેકાનેક, તમારા કવિરાજોએ પદાવેલા તર્કવિનર્કો, સૃષ્ટિના દિવ્ય પાઠો હજી બરાબર ન ભણેલા આ માનસને, થઈ રહ્યા હતા ! એણે ધારેલું: સ્વર્ગમાં દાર બચડે છે ! દુનિયાની પારની દિવ્યતાનાં દર્શન કરુ છું ! અપાર્થિવ સૌન્દર્યના સાગરમાં સ્નાન કરુ છું ! . . પણ . . જગતસત્યના ઉપરથી હોંકું સોનેરી આપણુ દૂર કરતાં, તેના નગ્ન સત્યની ભયાનક કાલિમાનું દર્શન થાય તેમ-એના સુવર્ણવર્ણા ધુધટને તર્જની અને અનામિકાની તરફ ચીમટીથી પણ અગગા

કરવા જતાં શું જોયું?—શું સાંભળ્યું?—એક ગભરુ, બીધેલી, રડતી બાલિકાની આત્મચીસ !
... એ આત્માની ચીસની અંદર મારા હૃદયના સઘળા તનમનાટ ઓસરી ગયા, મારા નિર્સર્ગની સઘળી અસમજણ લરમ થઈ ! . . .

તે રાતથી આત્માએ અબોલા લીધા—જીવનની સાથે અને તેની સાથે—સદાના !

૬

અમે ધર માંડ્યું. જીવનના “બાગબગીચા”ને સમારવાના, સુંધારવાના, સુસ્ય કરવાના અમે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યા. આત્મી ઇચ્છાની કાષ્ઠની તરફથી કૃપણતા કે ખોટ નહોતી. મિત્રોદ્વારા અમારી એકલતામાં એકલતાના બસરા સૂરો આણવા કંઈ કંઈ પ્રયાસો કર્યા. જાતજાતની નવાનતાઓમાં મન પરાવવા માંડ્યું. જુદા જુદા, ખોટા કે આરોપિત પણ ઉત્સાહ કર્યા, કંઈ કંઈ ઉત્સવો, સમારજો, આનન્દના અવસરો ઊભા કર્યા; નાટક, ખેલ, વાગ્જીત્ર—દુનિયાની વશીકરણ વિદ્યાની સઘળી જાણીતી, અજાણીતી સામગ્રીઓ અજમાવી નોંધ—સાધર્મ્યચારિણીને પ્રણય કરવા નહિ, પણ આત્મામાં ઉત્પન્ન થએલી, અને વધારે વધારે તીવ્ર, અને દૃઢ અને બળવત્તર થતી, સૃષ્ટિ પ્રત્ય નિષ્ણુતાની લાગણીને વશ કરવા—સુકવવા—ભૂલવા : પણ સૂર્ય સામે નાંખેલી ધૂળ સૂર્યના બળબળતા અગ્નિરસને થોડી ઠાંકી શકે છે ? —તેમ એ કાંઈ પણ ઉપાયોથી હૃદયની બદલાયેલી સ્થિતિ બદલાઈ નહિ, ઊભડી દર પ્રયત્નની મેંગાથે વધારે કઠોર, કટુ અને અસહ્ય થવા લાગી. દરમિયાન અમારા જીવન વચ્ચે દુનિયાએ બાંધી આપેલા તૂટેલ સુવર્ણ સેતુ ન સંધાયો તે ન જ સંધાયો. દિનપ્રતિદિન હૃદયના ઠંડા અગ્નિ વધારે ને વધારે થીજતા ગયા. એક બીજા પ્રત્યેનું આકર્ષણ—અથવા અનાકર્ષણ—હૃદયભાવને બદલવાના દરેક પ્રયત્ન સાથે વધારે તીવ્ર, વિદારક અને મર્મભેદી થવા માંડ્યું. એક વખત એવો હતો જ્યારે ઘરનાં બારસાખ છોડી સાથસાથમાં ઘર બહાર પર્યટણ કરતાં, આત્માની ઊંડી વિમર્ષણા ભૂલાઈ જતી, અને અસ્ત થતો સૂર્ય, નૃત્ય કરતી તરંગમાળા, આકાશમાં લટકતા તારા, હૃદય અને નયનને ક્ષણિક સાન્તવન અર્પી રહેતાં. એક વખત એવો હતો જ્યારે અરસપરસ ગતકાળના વિસ્મૃતિ મંદિરોના દીવાઓ સૂચેત કરતાં, વર્તમાનની વગડાઉ શૂન્યતા, પીળાં ફિક્કાં તેજકિરણોએ થોડીવાર છવાઈ રહેતી; એક વખત એવો હતો જ્યારે લાઇલાંકુ અને સંઘંધીઓના સાથમાં, તેમનાં ભાવબીનાં સ્વાનન્દ હૃદયસૂનાં મોજાંઓથી ઘડીભર અમારાં દિજીવનની અદ્દાટ પડપના હંટકાતી—ઢંકાતી ! . . . પણ કાળના કઠોર ખડગે—સુખ, સંતોષ અને સિદ્ધિની ઘડી તો કદી અર્પી જ નહોતી—પણ આ રહીસહી દુઃખવિરામની પળો પણ ધીરે ધીરે કારી લેવા માંડી : છેવટે એવો સમય આવ્યો જ્યારે અરસપરસનો પડછાયો પણ લેવો દુઃસહમાં દુઃસહ દુઃખ થઈ પડ્યું—એક બીજાને માનસિક વિચાર પણ કરવો ફૂરમાં ફૂર શૃંગીશિશા બની ગઈ !

આત્મવિમર્ષણની એ ભવંકર કાળરાત્રિમાં, હૃદયનાં માનેલાં સર્વ સ્વપ્નાંઓના કારમા એ અધઃપતનમાં, જ્યારે જીવન ચોપાસથી કચરાઈ, છૂંદાઈ ભુક્કા થઈ જતું હતું, જ્યારે ઉજળના આત્માની તરંગમાળાઓ ધ્વસ્ત થઈ રમણનની આત્મ મથની એકતાનના પામી ગઈ હતી જ્યારે અનાસક્તિના ભવંકર અગ્નિમાં રોજરોજ તપનાં અમૃતનું બિન્દુ માત્ર મેગવવા માટે કહીં સ્થાન રહ્યું નહોતું—ત્યારે, મૃતશય જેવા બનેલા આ જીવનને કંઈક સજીવ કરવા માટે, ચીરાઈ, સુંટાઈ, ગતપ્રાણ થએલી આત્મકક્ષીને છેવટની શુભાખી આપવા

માટે-આપવાની આશાએ-છેલ્લા પ્રયત્નરૂપે-અંત્યેષ્ટિ કર્મમાં તરીકે-છેલ્લીવાગ્નું અને જીવનમાં પહેલી વારનું પણ-એ બીજા પણ ભૂલ્યું-જેનું સ્મરણ કરતા પણ અત્યાગની ધડીએ રૂવે રૂવે કમકમા આવે છે, જે ભગવાની મારી હિંમતનો વિચાર કરતા પણ હજી દિગ્મૂલ્ક થઈ નહીં છું! એને અજ્ઞાન હિંમત કહો અજ્ઞાન કાયતા કહો, અથવા નિર્વિજતા કહો-કહો તે કહો-પણ જે પગથિયું આટઆટલો આત્મદાહ મહન કર્યા છતાં, આટઆટલી વિશ્રાંતિ તૃપ્તિ સેવ્યા છતાં-કંદો ચઢ્યો-તે ઓતર્યો નહોતો, તે પગથિયું, લાગણીના મર્વદાગ બંધ કરી, સુગ, સખ્યતા અને સુગતતાને અળખા નાખી, મહમ અને મરહિયા હૃદયે-ચઢવા-ના, ઓતવા-મેં નિશ્ચય કર્યો એ વિચાર, એ આગ, એ ભગથી કે કોઈપણ કંઈ અજ્ઞાત અને આ સિમક રીતે આ હલાહલના મમુદ્રમ-ચનમાંથી અમતની ઘાંઘાળ નાનખી ધાર ફૂલી આવ-ની જો આવે-નીતરી આવે-અને આત્મવિદારી જીવનની એમતતામાં મ્હાસની, સૌહાર્દની મુલમતાની પગલી પાડે!

મારી એમત હતી-અમાગ જીવન જેની, ચન્દ્ર ગતા તેજે ભામૂ તો હતો-અમાગ આત્મા જેવો, પૃથ્વી અગ્રાહ્ય હતી-અમારી લાભિઓ જેવી! કંઈક કંઈક સાથે કેવા ઉત્પાતથી મને? માગી માગીથી મનુષ્ય થાય, કેવા ચિત્તન્યથી? મૃત મૃત માથે એકમાથ લે, કેવા આનન્દોલાસ માથે સંહિતા ન્તાના મરણ કરતરમાં, કરણ રીતે જતાયેના અમે એ-દેહજાતુઓ-એમ, એ અમાનુષ્ય મારીએ, સંહિતા ન્તાએ મનુષ્ય માટે નિર્મિત કેલી અમાનુષ્ય રીતે મળ્યા!

આત્માના ઉત્કૃષ્ટ જીવનના વિનાશ હવેના દાનાન્નિ, એ ધડીએ જે અનુભવાયા, તેનું વર્ણન કોઈ મ્હી જ કરી શકે તેમ નથી

૭

જેને હૃદયના આમુઓથી નવગવો છે, જેના વિનાશની અમગગ કથા એમત હિમશિખર Cપગ બેઠેલા આ અજ્ઞાનને આટલા ચાહથી પાડેલો છે તે, “જીવનના સોહાગ” કે પ્રવેદ-જન્મ અને મૃત્યુની આંધી જેવા જીવનના એ અધાગ મમનના અધાગમ્ય પગિણામ હતા! નિઃચેષ્ટતાની નિગરાએ પ્રેગવેતુ આત્મભાવની ચૂર્ણતાએ બોચેતુ, વિનાશની વિતરણાએ શમત કરેલુ એ અમર્ત્ય કર્તવ્ય મ્મં, તુટિત આત્મ-દગ્ની માળાઓને ન સાધી સંચુ તે ન જ માંથી શમ્યુ અતિરેહિત મીનતામાંથી જન્મ પામેલી એ કાલિમા, કયા મજબૂત મને, મર્વાગદ્ધ થઈ ગયેલા જીવનને મજબૂત કરી શકે? જીવન એ આત્મવિનાશી અનિતરપણના ભમૂના જવાલ અભિરેકે પ્રજ્વળી ગયેલા માનવમિતને મપૂર્ણ બાળી ખાખ જ કરી દીધા! તે અનુવાન્ય ધૂણા પછી, ન રહ્યા અનુસંધાનના પ્રયત્ન-કે આશા પણ! ન રહ્યા આધાત ધૂનતા હૃદયના ઉન્માદી મનોરથ વ્ચન પણ! ન રહ્યો આત્મસીધી આત્માની માથે ફૂળની દિગ્દશના પણ! બાળી બાળી શાત ચએલી ચિતાનો અમાગ જેમ છે-ના ગ્લામણ દેહકડાં ઝોને ભરમ મરી નાજે તેમ, એ છે-વા અતિપ્રયોગે જીવનની ગ્લામહી નિર્મલ્ય નિર્ગમ્મતાને ચીરી નાખી અને પછી જે નિગવગણ નમ્ર ગ્લુ-રહેવા પામ્યુ-અથવા અગરેવા પામ્યુ-તે નહીજીવન કે જીવનની પ્રતિજ્ઞાના-પરતુ માથે લાગે બળેનો મો સો ગજોનો અગ્નિ-મૃત્યુના કોતરે જેવી બીજા અને ભયાનક શૂન્યમયતા!

જીવનના એ ભયગ્ર શૂન્યમગ્રમાં, જીવનના એ અભિનત ફોર્મનું અદાન, અણવાન-જીવ અને આશ્રિત આગમન થએલ! ન્યારે એ જીવનકોહ જેવા જીવદ્રોનો અવતરણની પહેલી આગાહી, ફાગી ગયેલા આત્મવિવરેમાં પહેલીવાગ ચએની, ત્યારે આખા કલેવરમાં થઇને

એક કૃપણમાં કૃપણ કમકમાટની ધુગ્ગરી ચાલી ગએલી—અળી ગએલા ખાખરાના વનમાં થઈને પવનની ઝુક ચાલી નવ્ય તેમ પરતુ સૃષ્ટિના અછાદસ કર્તાના આ સ્વચ્છદ રગમડપમાં, શરૂ થએલ કાષ્ટને પણ કાષ્ટ પણ પ્રતારે નિર્બંધ, પ્રતિબંધતા કે નડતર છે ? આત્માની કાજળીમાંથી નીચેથી ઝાઢેલા એ જે અમૃત બિન્દુઓ, શખણીના અલિશાપની પેઠે, અમારા જીવનની ધ્વસ્તતાની વધારે ને વધારે પાસે આવતા ગયા અને છેવટે ત્યારે અગ્નિના સ્ફુર્તિગની મુરોભિતતાથી અમારા જીવન ઉપર આવીને તે દમી ત્યારે એ મહાભાગ પળે, આત્માના વિમર્શની અરેરાટી ભરી ચીમ એની નીચેથી કે આ જન્મ નાટકના સૂત્રધારને કણુ કે હૃદય જેની ઇન્દ્રિય હોત તો ફરી આ નાટ્ય કલાની દોરીઓ ખેંચવાનું વ્હી કળૂલ કરત નહિ ! આત્મદ્વંદ્વના નિર્વાણના છેલ્લા મહેશરૂપ અ જીવનદ્વંદ્વો જગતના ચોગાનમાં ભિતરવાની માથે એક મહાસુખ પ્રાપ્ત થયેલું—જેની કરણ આત્મવચના નિહાળી, આ મ્વ વચિત જીવન અગાધ ગણી દિગ્બુલિત વેદનાથી પ્રજ્વળતુ તેનું—મારી આ જીવનમખીનું—મગણુ, એટલે કે આ જીવનારણ્યમાંથી આત્મમોચન ! એ અણુધાર્યા સુખાશીર્વદ પછી તો—તમે જાણો છો ને ?—કે ન્ટિલ જૂના ત્વાલામુખી જેવો હું એ જે સૃષ્ટિની અપાર્થિવ સુન્દરતાઓ તમને નવાજેશ કરી—વિક્રમણના વિશાળ અને મરણ માર્ગ પર નીચળી પડ્યો ?—માનશો ? જગતના આપણાગારમાં, નિગલિનાય વિક્રમણ જેવ કાઈ તુષ્ટિદાયક નથી, યળતી મરૂબૂમિના એકાત જેવ કાઈ માધુર્યપૂર્ણ નથી હિમગિરિની અવિચ્છિન્ન ધ્રુવતા જેવ કાઈ પરમાર્થ પૂર્ણ નથી ! ત્યારથી જીવન તેના દેનારને સુખથી સુપ્રત કરી, નિજીવ નિઃચેષ્ટતાનો અચ્ચો ઓઠી, આ ગગનચુખી ઉભેલી ગિરિમાળાઓની અખડ શૂન્યતામાં હું મહાલુ છું તમારા સૃષ્ટિના જડવાદના મોજા, આ અસ્પર્શ વિશદતાને સ્પર્શ કરી શક્તા નથી, તમાગ લૌકિક વ્યવહારના આત્મકંઠગાટ આ હિગબર નિઃશતતાને ડાલાવી શકતા નથી, તમારા જન્મ મરણ અને આશા નિરાશાના ઉન્માદ ઉત્સવો આ સનાતન નિઃસત્ત્વતાને રીઝવી શકતા નથી ! લાવમાત્રને પાછળ ફેંપી દઈ, મદસદ્ મર્વને સરખા—એટલે સદૈત-અનર્ણ-કરી, નિગવરણ, નિગપેક્ષ અને નિધુર, અસંગતિની એમકા અરણ્ય-મિથિમાં અમે ફરીએ છીએ જેને દેહ નથી તેને દમન શું ? જે નર્કિયન છે તેને નાશ રો ? જેને આત્મા નથી તેને આસુ-કેવા ? અવગ્રાશના બીતગ જેવા નિરત અને નિરનુયાયી અમે પૃથ્વીની પગડામાંથી ઉપર ભમીએ છીએ—એટલી ગહ જોતા કે પૃથ્વીના પગમાર્થ કર્તાએ અણુમાંથી આપલ આ અનુગ્રહ ક્યારે ઇતિ થાય ?

૮

તમે લખો છો “અકાળ મોટા અડરમાતના લક્ષ બનેલા, જીવનની જ્યોત જેના તમારા બે બહાલા બાળ” ગાડા—મને ગાડો વ્હીશ તેની પરવા નથી પણ—આ તાગ લખાણોના એકએક શબ્દ મને તો હૃદયમાં ન કહી સકાય તેવું ખડખડાટ હમવું આણે છે “મારા બાળ ?” મેં ત્યારે એમનું કર્તાપણુ સ્વીકાર્યું હતું જે ? અને “બહાલા” તો કેટલા તે તને હવે અજણાયું નહિ જ હોય ! “અડરમાત” અને “અકાળ” એ તો તાગ જગતના નળીતા લાવણુડાણા ! ! મમરત જગત—અને આપણે પણ, અકાલ અડરમાતના દરમલ પરિપાક નથી અથવા માથે લક્ષ જ નથી તો શા બીજાના છીએ ? તો પછી એક બે કે સહસ્રે પણ જીવજીવો કોઈવાર એ અધમળના બોક્તા કે મોજન બને તો તેમાં શી ચમત્કૃતિ ? શી નવાઈ ? શી અતિરિસ્તતા ? અને “જીવનની જ્યોત” તો એટલા જ હતા કે એ એમની જ્યોતિર્મયી આવાગમન પ્રિધિએ, જગતના જ્યોતિષામ્ જ્યોતિરની જ્યોતિર્મયતાના સપૂર્ણ અને સાચા આત્મદર્શન કરાવ્યા—ધગ-ધા—સાગોપાગ પૂર્ણ થી ! .

મેઘદૂતની અસહકા

પાંડિત સૂર્ય નારાયણ વ્યાસ વિદ્યાગ્ન

કૃષિદુષ્કલપણ કાલિદાસે મેઘદૂતનો પ્રશ્ન એવો તુલ્યો છે કે અત્ર ના અધિપતિ કુબેરના એક કર્મચારી યજ્ઞે શર્ષ અપગ્રાધ કરવાથી તેને એ- વર્ષને માટે પત્નીથી દૂર રહેવાની અજ ક વાત આવી હતી આ ગ-ને પુરિષામે કહે અવકાનો ત્યાગ કરીને મધ્યપ્રાતમા ગમગિરિ નામના કોઈ સ્થાનમા સુખ-પી વિગ્ધી અવસ્થા ગામવાને તેણે નિશ્ચય કર્યો

થોડા દિવસમા જ વર્ષાઋતુ અને તેમાયે આપટ માસની શ-આત થઈ : વર્ષાના દૂત મેઘથી આકાશ છવાવા લાગ્યું અને યજ્ઞ આ પ્રગળા સુગ દસ્યોથી વિગ્ધવસ્ત્રાની પગકાંઠા અનુભવવા લાગ્યો

અને એ 'દમિતા હવતાલમનાથી' મેઘે ચેતન અચેતનના જ્ઞાન વિનાના, ધૂમ ત્યોતિ પાણી અને પવનના બનેલા મેઘ માગદૂત પોતાની પત્નીને સદેશો મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો આ પ્રમળે મહાકવિ કાલિદાસે મેઘદૂત નામના પોતાના અદ્ભુતમા અનુવ અને અમર બનાવ્યો છે

યજ્ઞપત્નીને હવતી ગમવાની પવિત્ર બાવનાથી પ્રેરાઈને ચેતન અચેતનના જ્ઞાન વિનાના મેઘ વિરહ-આકુલ યજ્ઞનો અંગેશો લઈ જવાના કાર્યનો સ્વીકાર કરે છે એને ગમગિરિથી કૈલાસ સુધીનો માર્ગ બતાવ્યા પછી ઉત્તર દિશા તરફનો નક્ષત્ર કરતા કાલિદાસ પોતાના યજ્ઞદ્વાર કહે છે કે હવે

ગન્તવ્યા તે સ્વત્તિલ્લચ નામ સંકેષયગ્નમ્ ।

એટલે તારે યજ્ઞના ઈશ્વર કુબેરની નિવાઝભૂમિ અવગનગરી તરફ ચડીથી જવું પડે

જે અવગનગરીના યજ્ઞનુ કવિસમ્રાટ કાલિદાસે મેઘદૂતમા એટલું સુદર, હૃદયગમ અને પ્રૌઢ વર્ણન કર્યું છે તે યજ્ઞની સ્વર્ગથીયે સુગ એવી અલનગરી કયે દેશલે હતી અને હાલ એ સ્થાન ત્યા છે એ વિશે કોઈ વધુ શ્રેયસ્કર્તા જોઈ વર્ણનથી શક્ય છે કે અજાને એક કાલ્પનિક નગરી માનીને એ વિષે કોઈએ ચર્ચા નથી કરી.

કાલિદાસના યજ્ઞનુ નિવાસસ્થાન અચકા છે એ નગરીનો અને યજ્ઞગતિનો સ્વામી કુબેર છે * અવનથી યજ્ઞને હૃદયગ કરવામા આવ્યો હતો અને ત્યાથી જઈ તે ગમગિરિ પર રહ્યો હતો એ ગમગિરિથી એણે પોતાની પત્નીને અંગેશો મોકલ્યો અને તે લઈ જનાર મેઘને એણે ગમગિરિથી કૈલાસ સુધીનો રસ્તો પણ વ્યવસ્થિત ક્રમ પ્રમાણે બતાવ્યો છે

ગમગિરિ એટલે મધ્ય પ્રાન્તનું ગમરેક નામનું ન્યાન એ વાત તો હવે લગભગ સર્વમાન્ય છે ગમરેક એ જ ગમગિરિ એ વિપવતી ચર્યામા પડ્યા વિના પણ કદી શકાત એમ છે કે એ સ્થાન મધ્ય પ્રાન્તમા જ હોવું જોઈએ ગમરેકથી પ્રવાસ શરૂ કરનાર મેઘ

* કુબેરદ્યમ્બકસરવો યજ્ઞરાજ-અમર.

માલદ્વીપ ઉપર થઇને જાય. આ માલદ્વીપ એ માતપુત્રા અમરકંટકની પાસેનું સ્થાન છે. માલદ્વીપથી થોડેક આગળ આમ્રકંટ અમરકંટકના નામનો ઉલ્લેખ છે.^૧ અને અમરકંટકથી થોડે આગળ વધી વિન્ધ્યાચલની નીચે વિસ્તારપૂર્વક વહેતી રેવા નદીનું દશ્ય જોવાની સૂચના મેધને અપાઇ છે.^૨

રેવાની પછી દશાર્ણુ દેશનું નામ આવે છે.^૩ અને તે પછી 'નીચૈરાખ્ય' ગિરિ' પર થોડો વખત વાસ કરવાની સૂચના મેધને અપાઇ છે.^૪ આ નીચગિરિથી વિદિશા થઇને રસ્તો વાંકો અને એક બાજુ ફટાતો હોવા છતાં યક્ષ મેધને ઉજ્જૈન જવાનું કહ્યું છે. એમ કહેતી વખતે યક્ષ મેધને યાદ આપે છે કે જો કે તારે જવાનું ઉત્તર તરફ જ છે છતાં ઉજ્જૈન જોઇને જ તું આગળ વધજે^૫ ઉજ્જૈનથી આગળ ગમ્भीર નદીનો ઉલ્લેખ છે અને ત્યાં 'રકન્દ' કાર્તિકેયનું સ્થાન બતાવીને દેવગિરિ જોવાની આજ્ઞા પાશુ મેધને તેણે કરી છે.^૬

ગમ્भीર નદીથી આગળ આવનારી ગન્તિદેવ રાગ્નની કાર્તિકા અનશોષ મગી ચમ્પસ્વતી (ચમ્પા) નદીને વટાવી આગળ દશપુર (મન્દસોર-દસાપુર) નગરનો માર્ગ યક્ષ મેધને બતાવે છે.^૭ પછી કહે છે કે એથી આગળ ધ્રુવાવર્ત આવશે ત્યાં તારી છાયા નાખીને, હે મેધ, તું કૌરવ પાડવના યુદ્ધક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્રે જજે,^૮ અને આગળ મરસ્વતી નદીમાં 'હૂખકી' મારીને અંતઃકરણ શુદ્ધ કરી કનખલ^૯ની ગંગામાંથી આચમન લઇ હિમાલય પર્વત ઉપર કૈલાસનો અતિથિ બનજે.

આ કૈલાસ ઉપગથી અલકાને ઓળખવાને માટે યક્ષે કહ્યું છે કે પર્વત ઊંચે નીચે થઇ જવાથી અલકા પણ ઊંચીનીચી થઇ ગઇ છે. આરપ્ય કૈલાસથી અલકા એવી માલમ

+ ક્ષેત્ર માધ્યા માલમ્-પૂર્વમેષ, મા^૧ દેશે વનેષ્ણુકાં માલં પ્રામાન્તરાટ્કી, માલ માલવદેશે જ વસતેર્મમિદદ્વિવકા ।

માલમુખતમૂતલમ્—કોષ

૧ સાનુમાનામ્રકૂટ —પૂર્વમેષ

૨ વિન્ધ્યપાદે વિશીર્ણામ્—પૂર્વમેષ.

રેવાં દ્રક્ષ્યસ્તુપલવિવગે વિન્ધ્યપાદે વિશીર્ણામ્-૫૦ મેષ (ક) રેવા તુ નર્મદા સોમોદ્ભવા—અમર:

૩ દશાર્ણુ દેશને વિષે બરતમલ્લે જણાવ્યું છે કે દશ ઋણાનિ યસ્ય સઃ દશાર્ણાં । ઋણ શબ્દ કિલ્લે અથવા તળાવને માટે વપરાય છે. દશ કિલ્લાનું સ્થાન દશાર્ણુ એવો અર્થ હોવો જોઈશે. આ દશાર્ણુ દેશની રાજધાની વિદિશા હતી. અમારાજ નિયુક્તિકાર કહે છે કે દશાર્ણુદેશના દશાર્ણ પર્વત પર ગન્ધર્વ નામનું પ્રસિદ્ધ જૈનતીર્થ હતું. પૂર્વમેષમા લખે છે કાર્તિકેયદિનસ્વાયિદસા દશાર્ણાં ।

૪ નીચૈરાખ્ય ગિરિમધિપતે —પૂર્વમેષ. આ પર્વત હુદ્ધકાવીન હોઈ પ્રસિદ્ધ છે.

૫ વક્ પન્થા ચદપિ મવત પ્રસ્થિતસ્યોત્તરાશાં ચૌધોત્સગમ્રણયવિમુક્તો મા સ્મ મૂઠ્ઠિજિવિન્યા:

૬ ગમ્भीરાયા પયસિ સરિત —પૂર્વમેષ. વળી તત્ર રકન્દ નિવસયતિ. દેવગિરિ અથવા 'વડુ'ગરી ગમ્ભીરાના તટે હોવાકર સ્ટેટમા છે.

૭ દશપુરવધૂ મુક્તકુજે-દશપુરવધૂનેત્રકૌતૂહલાનિ—પૂર્વમેષ

૮ મદ્ધાવર્તે જનપદમથચ્છાયાયા ગાદમાન—પૂર્વમેષ

૯ ક્ષેત્ર ક્ષેત્રપ્રપન્નમિશ્રુત કૌરવ તદ્ મજેયા —પૂર્વમેષ

૧૦ તસ્માદ ગચ્છેરતુલનસલ—પૂર્વમેષ

પડે છે કે ગણે કાંઈ સુંદરી પ્રિયતમના ખોળામાં લાનઘૂલી યદને પડી હોય. એવી અલકાનગરી જે દુત્તમપ્રલિહાષા અર્થાત્ ઉગ્ની ગગનસ્પર્શી છે અને ઉચ્ચે વિમાના અર્થાત્ સાત માળના મહેલોથી સુશોભિત છે તે અવસ્થા જોવા જોતી છે.^૧ આ ઉપરથી એક વાત તો સ્પષ્ટ છે કે અલકા કૈલાસ પર્વત ઉપર નહોતી પરન્તુ કૈલાસ પર્વત ઉપરથી જણાતા, નજરે પડતા કોઈ રથાન પર હતી. અલકા સાત માળના મહેલોવાળી, ગગનસ્પર્શી, ઉત્તર દિશામાં, સર્વ ઋતુઓમાં પુલોની ઉત્તમ સૌરભયી ભરેલી નગરી છે જેમાં યક્ષોનું નિવાસસ્થાન છે, જેમાં કરોડપતિથી હજાર પંક્તિનો કાંઈ માણસ રહી શકતો નથી; અને જેમાં વૈભાજક^૨ નામનું ઉદ્યાન છે તથા કલ્પવૃક્ષમાંથી મધુ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. આવી સર્વ વસ્તુઓવાળી અલકા કઈ દશે તેનો આપણે વિચાર કરવો રહ્યો.

યક્ષગતિનો સ્વામી કુબેર છે અને એની રાજધાની અલકા છે જે કૈલાસ ઉપરથી નજરે પડી શકે છે.^૩ યક્ષકોમ બહુ પૈસાવાળી હતી તેથી તેને વિત્તેશ એવું પીઠનું નામ પણ અપાય છે.^૪ કાલિદાસ પણ એ જ કહે છે કે યક્ષરાજ કુબેરે જ યક્ષને હરપાર કર્યો હતો. આ બધું જોતાં હું એમ કહેવા ધન્યું છું કે મારવાડમાં ગરીબ પાસે 'સુવર્ણગિરિ' નામથી જે રથાન પ્રસિદ્ધ છે અને જે હાલ પ્રસિદ્ધ જૈનતીર્થ છે તે જ અલકાનગરી હતી.

સાધારણ જનસમાજથી માંડીને કવિ કાલિદાસ સુધી સંકુ કાંઈ કળ્પ કરે છે, કે કુબેર ધનનો અધિપતિ છે; પુરાણ તથા ખીમ બધા ગ્રંથોમાં પણ કુબેરને યક્ષનો સ્વામી અને ધનેશ તરીકે વર્ણવ્યો છે. હું જે બતાવું છું તે સુવર્ણગિરિ પણ ધનિકોની તથા ખાસ કરીને યક્ષોની નિવાસભૂમિ છે. જૈન સમાજના પ્રમાણિક ગણાતા ગ્રંથ વિચારબેણીના ખ્યાતનામ લેખક મેશ્વર મુરિ જેની વિદ્વતા વિષે એમત નથી તે એ ગ્રંથમાં લખે છે કે:

યસ્ય વારકે મવનવતિલક્ષણપતિનિરપ્રાપ્તિનિવાસે જાલડરસમીપસ્યે સુવર્ણગિરિધ્રુગે શ્રી મહાવીરસનાથઃ શ્રી યક્ષવસત્યારવ્યો મહાપ્રાસાદો નિષ્પન્નઃ ।
એટલે નવાણું લાખ રૂપીઆવાળાને પણ ત્યાં રહેવાની જગા નહોતી મળતી તે બ્રહ્મપુર પાસેના સુવર્ણગિરિ શ્રંગ પર યક્ષવસતિ નામના મહાવીર સ્વામીનો મહાપ્રાસાદ (ચૈત્ય) તૈયાર થયો.

આં ગિરિશિખર પર એવા જ લોકો રહી શકતા હતા કે જે કરોડપતિ હોય. હલ લાખના માલિક પણ એ નગરીમાં રહેવાનું સૌભાગ્ય નહોતા પ્રાપ્ત કરી શકતા. અને

૧ વિમાનોડ્ગી દેવયાને સપ્તમૂર્તી ચ સદ્ગુણિ યાદવા, યદ્દિમાતામ્રમૂર્તીઃ—કત્તરમેધ

૨-કુબેર પાસે ચૈત્રસ્ય નામનું ઉદ્યાન છે; પણ તેના રક્ષકનું નામ વૈભાજ હોવાથી તે વૈભાજક પણ કહેવાય છે.

૩ કુબેરક્યંચકસલો યક્ષરાટ્—અમર.

૪ કૈલાસસ્માનમલકા—અમર.

૫ ખામિની વિલાસ (૨-૧૦)માં લખ્યું છે કે:

“લાવણ્યધન્યે-દિગ્મુત્તરારણ્યામ્ શામાતિ યસ્યાં સ્થિતાનલયાં મનોહરા વૈશ્રવણસ્ય સ્ત્રીઃ”
એટલે કે કત્તરમાં વૈશ્રવણ (કુબેર)ની મનોહર સંપત્તિ (અલકા)માં શોભા આપે છે.

યથાતિ રાત્રએ પોતાના પુત્રોનું તારુણ્ય મેળવીને ઉત્તર દિશાની અલકામાં જઈને ભોગવિલાસ માટે નિવાસ કર્યો હતો એટલે યક્ષમેદો સિવાય ખીન પણ ત્યાં જઈ રહેતા હતા.

‘યક્ષવસત્યાખ્યો’ના ઉલ્લેખથી એ પણ સ્પષ્ટ છે કે ત્યાં યક્ષોનો નિવાસ હતો. નીચેની એક પ્રાચીન ગાથાથી આ સ્થાન યક્ષોનું હતું તે વધુ મજબૂત રીતે સાબીત થાય છે:

“નવ નવધ લકષ્મ ઇણુવધ અબ્રહ્મવાસે સુવર્ણગિરિ સિહરે,
નાધક નિધિ કાલીધું યુષિવીરં જકળ સહીએ.”

આ ગાથામાં જે નાધક રાજ્યનો ઉલ્લેખ છે તે ગેરતુંગના મત પ્રમાણે વિક્રમની ચોથી પેઢીમાં થયો.^૧

“વિક્રમસ્ય રાજ્યં ૬૦ વર્ષાણિ, તતસ્તણુવસ્ય વિક્રમચરિત્રાપરનામ્નોર્ધમાદિત્યસ્ય રાજ્યં ૪૦ વર્ષાણિ, તતો નાદ્વસ્ય ૧૧ તતઃ શ્રી નાદ્વસ્ય ૧૪ વર્ષાણિ, તતો નાદ્વરાજ્યં ૧૦ વર્ષાણિ જાતં । યસ્ય વારકે નવનવતિલક્ષધનપતિભિરપ્રાસન્નિવાસે જાલડરસમીપસ્યે સુવર્ણગિરિશૃંગે શ્રીમહાવીર-સનાયઃ શ્રીયક્ષવસત્યાહ્યો મહાપ્રાસાદો નિષ્પન્નઃ ।”

આ ગાથા પ્રમાણે નાદકનું શાસન વિક્રમ સંવત ૧૧૬ થી ૧૩૫ સુધી એટલે ૧૯ વર્ષ સુધી રહ્યું અને યક્ષ વસતિ નામના ચેત્યનો સમય પણ ૧૨૬ થી ૧૩૫ પર્વતનો હોવો જોઈએ.^૨

બુદ્ધિસાગર સૂરિએ પણ પોતાના ‘બુદ્ધિસાગર’ નામના વ્યાકરણ ગ્રંથમાં એ સ્થાનને ‘ભારે સમૃદ્ધિશાલી ખતાબ્યું છે.’^૩ તે લખે છે:

‘શ્રી વિક્રમાદિત્ય નરેન્દ્રકાલાત
સાશીતિકે યાતિ સમાસહ્રે,
સમ્રીકજાપાલિપુરે.....’

રાજસ્થાનકર્તા ટોડના અભિપ્રાય મુજબ જ્યારે નજીક એક સમૃદ્ધિવાળું સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું, તેઓ લખે છે:

‘જે વખતે ચિત્તોડના રાણા ખુમાન પર વિદેશીઓએ હુમલો કર્યો હતો તે વખતે ચિત્તોડના સંરક્ષણ માટે અનેક રજપૂત રાજ્યોના રાણા ખુમાનની મદદે ગયા હતા ને તેમાં જલોરના સાંગિરિનરેશ પણ હતા.’

ટોડના મત મુજબ ખુમાન રાણાનું રાજ્ય સંવત ૮૬૮ થી ૮૯૨ સુધી રહ્યું એટલે નવી સદીમાં પણ સાંગિરિનું સ્વતંત્ર રાજ્ય અસ્તિત્વમાં હતું.^૪

આમ અનેક પ્રમાણોથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે આ સુવર્ણગિરિ સ્થાન પ્રાચીન છે; એમાં ભારે ધનપતિના નિવાસ રહેતા, એના પર ભારે મોટા મહેલ હતા અને ત્યાં યક્ષ લોક વસતા. આ સ્થાન ઉત્તરમાં છે; અને કાલિદાસના વર્ણન મુજબ ‘તુંગ મધ્વલિપ્રાપ્ત’ જાનું અને ગગનસ્પર્શી છે.

૧ ચિત્તરંગેશ્વરી પૃષ્ઠ ૩.

૨ આ પદ્યથી માન્ય પડે છે કે વિક્રમની પહેલી સદીમાં કાલિદાસે આ સ્થાનને મહત્વ આપ્યું હશે. કાલિદાસનો પણ લગભગ એ જ સમય હતો.

૩ બુદ્ધિસાગરની રચના વિક્રમ સંવત ૧૦૮૦માં થઈ હતી.

૪ એક પ્રાચીન લેખમાંથી એમ પણ માન્ય પડે છે કે વિક્રમ સંવત ૧૧૦૦માં ભોજરાજ પરમારે જ્યારે વસાવ્યું હતું, પરંતુ એ સમય જોઈએ નથી. કાચથા ગામના ‘દાનપત્રમાં’ જે સંવત ૧૧૬૫ના વૈશાખ સુદી ૧૫ ખતાવી છે તે પરમારોનો રાજ્યકંઠ ખતાવે છે. આખુણે એક ચૈત્યમાં કાલદેવા સંવત ૧૨૬૧ના શિલાલેખમાં જ્યારે અને સુવર્ણગિરિનું વર્ણન છે ! ‘જળાલિપુરે શ્રી સુવર્ણગિરૌ શ્રી પ્રાર્થનાય જગત્યાં’ ઈતિ લખે છે.

અનગનિવાસી યક્ષ લોકો ૮૫૫૪માથી પેદા થનો મધુ ગ્ધ પીતા હતા ને તેને
ગતિકવ્ય કહેના હતા આ ૮૫૫૪મા એ કોઈ સ્વર્ગોવ આડ નહિ પણ જેના કવનુ નામ
ગતિકવ્ય છે તે જ વૃક્ષ હતુ ૧ મદિગાર્ણવ ત્રયમા આ ગતિકવ્યો ડનાથ બનાવવાની રીત
ખતારી છે તેના અતેડ વૃક્ષ તથા વનસ્પતિઓમાથી એ કરાય બનાવનાતુ જણાવ્યુ છે ૨
આ જાતના આડ હમેશ પર્વતવાળા પ્રદેશોમા થાય છે અને જુદી જુદી કસુમા તેને પુષ્પ
આવે છે, જે કુલોતુ અસ્તિત્વ આપામમા ઝાવિદાસે વર્ણવ્યુ છે તે કેવામ જેવા હિમમય
પ્રદેશમા થવા શક્ય જ નથી કુન્દના કુન હેમતમા, લોપ્તના શિશિગમા, કુગ્ગના વમન્તમા,
શિરીષના ઓખનકતુમા અને કદમ્બના વર્ષાનકતુમા ખાવે છે અવકામા એ મધા ફૂવ એક
સાથે થવા હોનાતુ ખતા યુ છે જે આ અવ ૧ કેવામ ૫૦ હોત તો આ બધા કુનો એડ
માથે ખીને એવો જરા પણ મલવ નથી આ ઉપરાન્ત જ્યા કેવામ તથા હિમાવયની શોભાતુ
વર્ણન ટવિ કાવિદાસે કર્યુ છે ત્યા હિમવૃષ્ટિ ડગ્ગરિ ધ મના યુ છે જે એ પ્રદેશમા તદ્દન આભાવિ
છે પણ અવકામા તે વર્ષા એટલે જનવૃષ્ટિનો ઉત્તેજ ડરે છે જે અનગ કેવામ ૫૦ જ
હોત તો મનિદામ એરી અગ્રાભાવિન વાત ડી ન લખત યક્ષ મેરને ડહે છે કે તુ મારી
પ્રિયતમાને ૧ 'સ્વજલ ષ્ણિકા રીનવેનાનિ લેના' ૩ એટલે તાગ જનકણુ મિશ્રિત રીતન વાયુના
ઝપાટાથી જગ સચેત કરી દેજે, અને એરી જ ગીતે ચમેનીની કનિને પણ સચેત
રી દેજે આ વર્ણન કેવામતુ હોનાનો જગ પણ સભવ છે ૪ કાવિદામની નજર એ અનગ
૫૦ હોતી જોઈએ જે ઉત્તર દિશામા હોય અને જેના ઉંચા મહેનના શિખરે આગ્રાસને
અડતા હોત યક્ષે અનગની ભૂમિને સુર્યની રેતીરાળી વણુરી છે આ રેતી હિમાવય
૫૦ રી ગીતે મળી શકે ૧૫ જે સ્થાનને અનગ તગીકે ખતાતુ છુ તેના ૫૦ રેતી તો છે
જ, ઉપરાન્ત એમાથી આજે પણ સુર્ય માહિતના પરચ અને સુર્ય જેની ગજણુ પ્રાપ્ત
થાય છે ૬ એ પર્વત ૫૦ પ્રાચીનતાના ચિન્હરૂપ એડ અત્યન્ત જૂની વાર છે જે સ્થાપત્ય
શિપના ઉત્તમ ઉદાહરણરૂપ છે કાવિદાસે યક્ષના મનની નજર વાર તથા કદવી અને
પુષ્પિત વૃક્ષો હોનાતુ જણાવ્યુ છે આજે પણ આ વાવ પુષ્પોથી ભરપૂર અને સુગંધાથી
મનને આકર્ષણ ડરે તેરી છે યક્ષે ખતાવ્યુ છે કે કુમેગ શિવનો પરમભક્ત હતો આ પવત
ઉપર એક સુદર શિવમંદિર હાત પણ છે ૭

૧ રતિકલ કલ્પવૃક્ષપ્રસૂત ઉત્તર મેઘ

૨ તાલશીરચિતામૃતામઝનપુઢાન્મસાલ્પિ કાલાગ્રયા, દર્વેદ્રિદ્મમ મોર હેમુ કદલીગુલ
પ્રસૂતૈર્વૃતમ્ દવ ચેનમણુ પુષ્પમાયુપક્વિત પુષ્પદુમ્ભાજ્ઞતમ્, વગાથેન સ્મરલીપન રતિકલાલ્ય
સ્વાદુ શીત-મણુ ૧ મદિગાર્ણવ

૩ ઉત્તરમેઘ

૪ નનાગણિ નામનો વિદ્વાન પોતાની ૧૬૫૧ મા લખેલી, 'જાગેર નગર પચ જિનાનય ચૈત્ય
પરિપાપી મા લખે છે ૬ આ સ્થાન લક્ષ્મીના બડાર તથા અનેક વનસ્પતિની શોભાથી ભરપૂર છે

૫ વનસ્પિકતા સુર્ષિવિશ્વેશ્વરુડે ઉત્તરમેઘ

૬ શુવર્ણગિરિની જનના માને છે કે ત્યા કોઈ એક વખતે સોનાની ખાણ હતી

૭. કુત્રેરછયમ્બકલલા યક્ષરાડ—અમર

એમ કહેવાય છે કે કુબેર દરરોજ એ મંદિરમાં શિવના પૂજન માટે જતો અને મેઘદૂતનો નાયક યક્ષ તેને દરરોજ કમલ યુષ્પ પૂજ માટે લાવી આપતો. એક દિવસ પોતાની પત્નીના પ્રેમબંધમાં એ યક્ષ કમલ લાવવાનું જુલી ગયો. તેથી ગુસ્સે યઈ કુબેરે તેને ઉત્તરેથી છેક બરાબર દક્ષિણમાં એકલા જઈને રહેવાની સજા કરી.

સંકરનું મંદિર હોવાને લીધે આ સ્થાનને કૈલાસ સાથે સરખાવવામાં આવ્યું હોય તો એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. આવાં અનેક પ્રમાણો અને કારણોને લીધે માટે એમ માનવું છે કે અલકાનગરીનું સ્થાન એ સુવર્ણગિરિ (યક્ષવસતિ) જ હોવું જોઈએ.^૧

આ સ્થાન જોધપૂરથી ૭૦ માઈલ દક્ષિણે જલોર (જાબાલિપુર) ની પાસે છે. જલોર આ સુવર્ણગિરિની તળેટીમાં જ વસાયેલું છે. આશા છે કે આ વિશે શોધક બુદ્ધિના વાચકો વિશેષ વિચાર કરશે.*

યઈ બીમાર છે જવું

પતીલ

[ગજલ]

જેવા તહારી ફૂંથા, ખિહાર, છે જવું;
કાશી જવું નથી, નહોં કેદાર છે જવું: ૧
મદિરમાં જવાની મને મતલબ નથી થતી,
હર રોઝ, કાંકે, મારે ફૂએયાર! છે જવું! ૨
વરતીમાં સુલહ છે નહોં, વેરાનમાં નથી,
ત્યાં હોય સુલહ ત્યાં યઈ તૈયાર છે જવું: ૩
આ ઇમ્તેહાનોર આપણી એવો છે તરીકા:—
હોશિયાર યઈને યવા બેકાર છે જવું: ૪
ક્યોં પ્રેમ તણો રોઝગાર હાય, એટલે,
નાચાર યઈને યવા નાદાર છે જવું! ૫
તેડે જો અદાલતમાં મને કોઈ દિવસ કે,
ન અર્જદાર યઈ—જનીને શુનેહગાર છે જવું! ૬
જો આશનાને^૩ માદરી પરવા નથી, પતીલ,
દરવાઝે તેહના યઈ બીમાર છે જવું! ૭

૨૪૨

૧ મિત્રની ગલી. ૨ પરીક્ષા. ૩ રોસ્ત

૧. આ સુવર્ણગિરિ હાલોનીચો યઈને છેક દિમાલયની નજીક સુધી ફેલાયો છે. સંભવ છે કે જો વખતે કાશિદારો અલકા જોઈ દશે તે વખતે એના પર ચડવાનો માર્ગ ઉત્તરાણાના દ્વારથી હોય.

● લેખકના મૂલ દિંદી પરથી તેમની સગમનિથી શૂળતાત્રીમાં લખનાર: અબ્બાસાલ સી. પરીખ

સ્નેહ-તરસ્યાં

[એકાંકી નાટિકા]

હરિદ્રુપ્ત વ્યાસ

[સ્થળ : વાસંતીના પિતાનો અંગણ.]

સમય : રાતના આડ.

પ્રસંગ : ડોક્ટર જંગદીશના પ્રેમમાં પડેલી વાસંતી બિમાર છે. જંગદીશની તે બાળપણની સ્નેહી હતી. પણ તેની સાથે તેનું લગ્ન નહીં થયા પહેલા જંગદીશ એક ગાયિકા રાસપુળાલાના પ્રેમમાં પડી તેને બચાવવા જતા ખૂનનો પ્રયાસ કરવાના આરોપસર જેલમાં ગયેલ છે. આ આપાત ન વાસંતીની બિમારીનું કારણ છે—બીજા બાળુ જંગદીશ જેલમાં ગયા પછી રાસપુળાલા ગાયિકા મરી જંગદીશની વગથી નર્સ બને છે અને બિમાર વાસંતીની સારવાર કરવાનો તેને પ્રસંગ આવે છે. એ નર્સને સરયુ તરીકે નહિ બોળખતી વાસંતી તેને નર્સ તરીકે ચાહે છે. આ બન્ને પર, એકના સસ્કાર માટે મુશ્કેલી થઈ તેને ચાહતો તથા બીજાના સૌંદર્યથી આકર્ષાઈ તેના પર ક્રુતા થવા તૈયાર થયેલા જંગદીશ જેલમાંથી પત્રો લખે છે. એ પત્રો મળે છે ત્યારપછીનો આ પ્રસંગ છે]

[પડદો ઊપડે છે]

[એક કાચ પર બિમાર વાસંતી પડી છે. પાસે ખુશ્કી પર નર્સ સરોજિની બેઠી સાધુબાલા તેને પવન નાખતી બેઠી છે. પટ્ટાવાળો પ્રવેશે છે.]

પટ્ટાવાળો : સિગ્નલે સરોજિની, આપનો આ કાગળ પોષ્ટમેન આપી ગયો છે

[સરોજિની પત્ર લે છે]

અને વાસુબહેન, આ આપનો પત્ર.

[વાસંતી પત્ર લે છે.

પટ્ટાવાળો નય છે.]

[સરોજિની ક્વચ પવના હસ્તાક્ષર જોઈ જરા વિસ્મય પામી ખુશ્કી પરથી બેઠી આગળ બસી પાસે આવી કાગળ વાંચે છે. બીજા બાળુ વાસંતી કાચ પર પડી પડી આંખો બેસી 'વાયવા' ધ્વનિ કરે છે.]

સરોજિની : (સ્વગત હસતાં) જંગદીશનો પત્ર લાગે છે. (વાંચે છે)

“ મારી સરયુ !

તારો પત્ર મળ્યો. વાસંતીની માંદગીના સમાચાર તો મને ડોક્ટર રાવે પણ આપેલા, અને એ જાણી મને અત્યંત દુઃખ થાય છે. જાણે આપણે જ પાપે એવું એતન ઊડી ગયું હોય એમ મને લાગે છે. અને વધુ દુઃખ તો એ છે કે હું અહીં જેલમાં પરવશ પડ્યો છું. છતાં મારી સરયુ એની સારવારમાં છે એટલું હું મારું સહજાગ્ય માનું છું.

સરયુ ! તને વધુ બલામણ થું કરું ? મારી મસ્તીખોર વાસ હું તારે બોલે સોપુ છું. આ દૂંકી વાતમાં જ હું મારું હૃદય વાંચી શકીશ.

તારો જંગદીશ ”

[સરયુ પોતાની આંખમાં આવેલા આસુ લૂછે છે.]

(સ્વગત) “આપણે પાપે” ! [કાગળ સામે જોઈ] પુરુષોનાં હૃદય કેવાં પક્ષપાતી હોય છે ? વાસંતી જ જગદીશને આપ્યા ને આપ્યા માગે છે ત્યાં પાપ કાનું !

વાસંતી : સિસ્ટર સરોજિની, (સરોજ પાછળ જુએ છે) મને આ કાગળ વાંચી આપોને. મારી આંખે અંધારા આવે છે.

[સરોજ પત્ર લઈ અનવાળામાં આવી બેઠા થમકે છે.]

સરોજિની : સાંભળો, વાસુબહેન.

(વાંચે છે.)

“વાસુ ડિયર !

ડોક્ટર રાવે મને તારી માંદગીના સમાચાર આપ્યા ત્યારથી મને રાતદહાડે જો જ વિચારો આવ્યા કરે છે. મને એ જ આશ્ચર્ય થાય છે કે તારા જેવી આશાવાદી અને તોફાની છોકરી માંદી જ કેમ પડે ? આપણે તે દિવસે છૂટાં મડ્યાં અને મને તમ્મર આવી ગયાં તે પછી મેં તને જોઈ જ નહિ. અને આજે આ જગર સાંભળતાં સખત આઘાત થયો.

વાસુ, મને ડોક્ટર જણાવે છે કે તું સારો દહાડો ગમગીન રહ્યા કરે છે. તારા સ્વભાવમાં ગમગીનીનો મેળ કેમ મળે છે ? તને યાદ છે, આપણે બન્ને સાંપડેલ પર જતાં હતાં અને આપણી સાંપડેલો અથડાતાં તું પડી ગયેલી ત્યારે તે દેવી બેપરવાદથી એ પછાક સહન કરી લીધેલો ? એ વખતની તારી મસ્તી, તારો ઉત્સાહ, તારો રસ એ બધાં કેમ સુકાઈ ગયાં ?

વાસુ, જિંડીને ત્યાં આવવા મન થવા કરે છે. પણ જેલની દિવાલો મને રોકી રાખે છે. અત્યારે મારા ટેબલ પર જેલની કાટડીની ગારીમાંથી ચંદ્ર પ્રકાશી રહ્યો છે, અને તારા પર પણ એનો મધુર પ્રકાશ અત્યારે પડી રહ્યો હશે, એ આશાએ હું એ ચંદ્રને વિનવું છું કે કાગળ ન લઈ જઈ શકે એવાં આત્માનાં આદોલનો એનાં કાગળ ફિરજો દ્વારા તે તારી પાસે પહોંચાડે.

વાસુ, હું સુ અન્ડરસ્ટેન્ડ ? તું મારે ખાતર તારી ગમગીની છોડ. મને અકવાડિયે પત્ર લખતી રહે અને સંગીતનો શોખ કેળવ. તને ફરીથી કહું છું કે તારા જેવી છોકરી જન્ય એ પાલવે એમ નથી. તારો સંતોષકારક જવાબ નહિ મળે તો હું જેલ તોડવાને આવીશ.

તારો જગદીશ”

[વાસુ રડી પડે છે. સરોજિની રડી પડે છે. થોડી વારે બન્ને આંસુ લૂછે છે.]

સરોજિની : (સ્વગત) અહા ! જગદીશ ! એકને ખાતર જેલમાં ગયા, બીજાને ખાતર જેલ તોડાયો ! વાહ, પુરુષ તારું હૃદય ! જો લગવાન ! આવી ખગર હોત તો બિચારાં આ પારેવડાંની વચ્ચે ન આવત. પણ હાય, હૃદય ! હવે શું થાય ?

(પ્રકટ) વાસુબહેન, ડોક્ટર જગદીશ તમારે માટે કેવા મરી પડે છે ! જગતમાં આવું ચાહનાર કોઈ હોય તો માણસ મરેલું પણ જીવતું થાય. તમે નાહક માંદાં રહો છો !

વાસંતી : સિસ્ટર, તમે જિંદગી માંદાંઓની માવજતમાં ગાળો એટલે તંદુરસ્ત લોહીના તનમનાટની તમને શી ખગર હોય ? જગદીશ મારા કરતાં પણ વધારે એક ગાયિકાને ચાહે છે. અને હું જગદીશને ચાહું છું માટે જ એનો રસ્તો સાફ કરી દેવા માગું છું.

[સરોજિની ઘડીભર સ્તબ્ધ બની જાય છે]

સરોજિની: એ ગામિકામાં જગદીશે તમારા કરતાં વધારે શું જોયું ?

વાસંતી: એ બાઈ ને મેં કાર્ડમાં જુબાની વખતે માત્ર એક વાર જોયેલી ત્યારે મને એનું કારણ સમજાયું. સિસ્ટર, તે મારી અતિસ્પર્ધી હોવા છતાં એના તેદુરસ્ત સ્ત્રીત્વનું બહુ મારા પર પણ છવાતું હતું અનુભવતી. અને એ વિરક્ષિત સ્ત્રીત્વ પર જગદીશ આક્રીન થયા એથી મને જગદીશ પર જરા પણ ક્રોધ ચડતો નથી. માત્ર મને મારી દયા આવે છે. મને ઘણીએ વખત એમ થાય છે કે એ બાઈ બન્નાં હોય ત્યાંથી તેને શોધી કાઢી તેને પણ પંદુ અને તેને વિનવું કે “ મારો જગદીશ મને પાછો દે. ” પણ દિલના સોદા કોઈ અજળ ચીજ છે, સિસ્ટર !

[વાસંતી રડી પડે છે.]

સરોજિની: તો પછી ડૉક્ટર તમારી સાથે એને પણ છે ને આહતા, વાસુબહેન. એમાં તમને શી હરકત ?

વાસંતી: સિસ્ટર ! પશ્ચિમની કેળવણી પામેલું મારું માનસ સોક્ય સહન કરી શકે તેમ નથી. પ્રેમમાં લાગ પડે એથી લાંબકર કોઈ ચીજ જગતમાં નથી. સિસ્ટર, તમે કહી પ્રેમમાં પડેલાં ખરાં ?

સરોજિની: જીવતો જીવ છે તે પ્રેમ કરવાનું ખન તો માય જ ને, વાસુબહેન.

વાસંતી: સિસ્ટર ! હું સ્ત્રી છું છતાં મને તમારા પર ખ્યાર આવે છે. ત્યારે એ પુરુષ પ્રેમી તો કેવો લાગ્યશાળી હશે ! પણ છતાં ધારે કે એના કમનસીબે એ બીજી કોઈ ને આહવા માંડે તો ?

[સરોજિની પોતાની આખમાનાં આંસુ લૂછે છે. બહાસથી ડૉક્ટર સવ, તથા વાસંતીના પિતા ભગવાનલાલ, માતા મુદુલા, બાઈ રમેશ તથા બાબી પ્રેમલીલા દાખલ થાય છે. ડૉક્ટર વાસંતીનું શરીર તપાસે છે અને પછી ભગવાનલાલ તથા મુદુલાને એક તરફ આવવા સકેત કરે છે. પાછળ રમેશ, પ્રેમલીલા અને સરોજિની પણ નાચે છે.]

ડૉક્ટર: સિસ્ટર ભગવાનલાલ, છેવટે હું એ જ નિર્ણય પર આવ્યો છું કે વાસંતીનું લોહી બહુ ઝડપથી ઘટતું જાય છે માટે તેને તાત્કાલિક આરામ આપવા બોલું તેદુરસ્ત લોહી આપવું પડશે.

ભગવાનલાલ: એ શી રીતે ?

ડૉક્ટર: કોઈ તેદુરસ્ત માણુમનું લોહી કાઢી વાસંતીના શરીરમાં નાખવું.

ભગવાનલાલ: માણુરાતું જ લોહી જોઈએ ?

ડૉક્ટર: હા. અત્યારની એની સ્થિતિ જોતાં બીજું લોહી એના શરીરમાં પચતાં વખત લાગે અને દરમ્યાનમાં સ્થિતિ હાથથી જતી રહે !

મુદુલા: ડૉક્ટર સાહેબ, મારે હવે જીતીને શું કરવું છે ! લોહી તો શું પણ મારી વાસુ બેડી ચતી હોય તો મારો જીવ પણ કાઢી આપું. માટે મારું જ લોહી કાઢી લો.

ડૉક્ટર: બાલુ, આપનું વૃદ્ધ લોહી એને જોઈએ એટલો ટેકા આપી નહિ શકે.

રમેશ: ઘેરૂં પડે ! હું એ જ દહેશ જતો હતો, બા. તમારું કે બાપુજીનું લોહી નહિ ચાલી શકે. હું અને પ્રેમુ છીએ તે તમે જ છો ને. કેમ પ્રેમુ ?

પ્રેમલીલા : આ, રમેશ તો આશાભર્યા છે. અને આમાં બે જણની જરૂર પણ નથી. હું એક જ બસ છું. ડોક્ટર સાહેબ, મારું લોહી ચાલશે ને ?

મૃદુલા : (રડી પડતાં) બેટા પ્રેમુ ! મારા રમેશ આશાભર્યા છે ને તું ક્યાં કાઢભરી નથી ? બાપુ, એવું શું બોલે છે ? તને પરણ્યાને હજી પૂરા મહિનો પણ થયો નથી. મારે જેવી વાસુ એવી તું. (ધૂસ્કો મૂકી) ડોક્ટર સાહેબ, ગમે તેમ કરો પણ અમને બન્ને વૃદ્ધને બાંગીને વાસુને સાજી કરો. (રમેશ અને પ્રેમુ પ્રત્યે) તમે બન્ને અહીંથી જાઓ. આ ઇશ્વર ! આ બન્નેને બોધીને વાસંતી મેળવું એ વેપાર મારે નથી ભેઈતો.

સરોજિની : (થોડીક સૂણાની સ્મશાનશાન્તિ પછી...સ્વગત...) જગદીશ ! તમે શું કહ્યું ? “ મારી મરતીખોર વાસુ તારે બોળે સોંપું છું.” એમ ને ? આ કૂર જગદીશ ! કેવી અકારી દુરબ મને સોંપી ? વાસંતીની સરળતા માટે મને જરૂર પ્રેમ ચાપ છે. પણ મારા પ્યારમાં આડખીલી પણ એ જ છે ને ? એક તરફથી વાસંતી મારી આંખની કણીઃ બીજી તરફથી વાસંતી મારા જગદીશની પ્રિયતામાં ! ઓહ ! ક્યાં તરફ નજર કરું ? (થોડી વાર ચૂપ રહી, આકાશ સામે જોઈ) હા, જગદીશ, હું સાંભળું છું રહેા. ઓહ ! તમારું એ ઝેરી સિંમત મને ગૂંચળાવી મારે છે. શું ? તમે અહીં હોત તો તમારું લોહી આપત એમ કહ્યું ? અને ? અને...સરથૂનું લોહી પણ તંદુરસ્ત છે એમ કહ્યું ? (કાનમાં આંગળી બરાવી દે છે) જગદીશ ! જગદીશ ! હું બરાબર સમજી. સરથૂનું લોહી જગદીશ માટે તલસી રહ્યું છે. કદાચ સરથૂના દેહમાં એને જગદીશ નહિ ભેટે તો વાસંતીના દેહમાં તો જરૂર ભેટશે. મારા જગદીશ !

[થોડીવાર ચૂપ રહી સ્વાસ્થ્ય એળવે છે, પછી ડોક્ટરપ્રત્યે પ્રકટ]

ડોક્ટર : આપ જુઓ છો કે હું તંદુરસ્ત છું : મારી પાછળ દુઃખી ચાપ એવું કાંઈ નથી. વળી હું વાસુબહેનને...ચાહું પણ છું. માટે મારું જ લોહી લો.

ભગવાનલાલ : ડોક્ટર સાહેબ, લોહી આપનારની જાતને કાંઈ જોખમ ખરું ?

ડોક્ટર : એ અગાઉથી ન કહી શકાય.

ભગવાનલાલ : સિસ્ટર, આ સ્થિતિમાં હું વાસુ માટે આપનું લોહી ન લઈ શકું. અમે કુટુંબનાં માણસો આવે વખતે કામ ન લાગીએ તો મહાન દ્રોહ કર્યો કહેવાય.

સરોજિની : સિસ્ટર ભગવાનલાલ, વાસુ તમારી દીકરી છે તો મને એ બહેન જેવી છે. આટલા વખતથી હું એની સારવારમાં છું તેથી હું પણ એને ચાહતાં શીખી છું અને વળી મારી લાગણી લગભગ કુટુંબનાં માણસ જેવી જ બંધાઈ ગઈ છે. માટે તમે મને એ દૃષ્ટિએ જોશો તો પણ હરકત નથી.

[ડોક્ટર સરોજિની સામે કાંઈ સૂચક દૃષ્ટિ કરે છે. સરોજિની એવો જ અર્થસૂચક જવાબ વાળે છે.]

ડોક્ટર : ઠીક છે, સિસ્ટર ભગવાનલાલ, ભલે સિસ્ટર લોહી આપે.

[બધાં વાસંતી પાસે જાય છે. ડોક્ટર બધો સરંજામ એક ટેબલ પર ગોઠવી વાસંતી અને સરોજિની બન્નેના બાવડામાં ચક્રક સોય થોંચી વચ્ચેના પંપ પોતાના હાથમાં રાખે છે.]

વાસંતી : (સરોજિનીના હાથમાં થોંચેલી સોય જોતાં ચમકીને) ડોક્ટર ! સિસ્ટરને કેમ સાથે લીધાં ? શું કરવાનું છે ?

ડોક્ટર : એમનું તંદુરસ્ત લોહી તમારા શરીરમાં દાખલ કરવાથી તમને આરામ આવી જશે.

વાસંતી : ઓહ ડોક્ટર ! મારે ખાતર આવી સુંદર સ્ત્રીનો પ્રાણ લેવો ! સરોજિની બહેન ! તમને પગે લાગું તમે બીડી જાઓ. તમારો પ્રેમી રાહ જોતો હશે.

સરોજિની : મારો પ્રેમી મારા વિના ચલાવી શકશે, વાસુબહેન, પણ તમારો પ્રેમી નહિ ચલાવી શકે. તમે એ ચિંતા નહિ કરો.

[સરોજિની ધીમે ધીમે બેસાન બનતી જાય છે, છેવટે કાંઈ અસ્પષ્ટ નિઃશ્વાસ મૂકે છે. વાસંતી તેના તરફ લાકડીને જુએ છે.]

સરોજિની : (નિઃશ્વાસ રૂપે) મારા જગદીશ !

[વાસંતી કમકમી બેઠે છે. સરોજિની સામે તાકીને તે જોઈ રહે છે.]

વાસંતી : (અસ્વસ્થ બનતી) બા, આ કોણ છે ?

મૃદુલા : (વાસંતીને માથે હાથ ફેરવતી) બેટા, એમ કેમ પૂછ્યું ?

વાસંતી : એનો નિસાસો તમે કોઈએ સાંભળ્યો ?

મૃદુલા : ના !

ભગવાનલાલ : બેટા, તને કાંઈ બ્રમ થયો હશે.

ડોક્ટર : કમ્પોઝ યોરસેલ્ફ મિસ.

[ડોક્ટર પગ્ગ દબાવ્યે જ જાય છે. સરખૂ સંપૂર્ણ બેસાન બની માથુ ઢાળી દે છે. વાસંતી એના મુખ પરની એકેએક રેખાને આખ ખેંચી ખેંચીને જોઈ રહે છે. કોર્ટમાં જોયેલી સ્ત્રીની મુદ્રા તે ઓળખે છે, કંપી બેઠે છે, અને ઓચિતી ચીસ નાખે છે.]

વાસંતી : (ચીસ નાખતી) હા એ જ !

[વાસંતી બેસાન બની જાય છે.]

[પડદો પડે છે.]x

પાતળા પડદા (diaphragm)ના અનુકરણથી બન્યું છે અને એરાધ્વનની ઊડવાની શક્તિ પંખીઓના અનુકરણથી આવેલી છે. તે જ પ્રમાણે માણસની આંખના પડદા(retina)નું અનુકરણ કરવાથી આંખે ટેલિવિઝન પણ શક્ય બન્યું છે. એને સંપૂર્ણ બનાવવા માટે ફોટોટેલિગ્રાફી અને ટેલિફોનની જરૂર પડી છે એ ખરું, એ ત્રણ મળીને આજનું ટેલિવિઝન તૈયાર થયું છે. એ બરાબર સમજવા માટે આ ત્રણેની વિગતો જાણવાની જરૂર છે.

ટેલિફોન શું છે અને શી રીતે તેમાંથી અવાજ નીકળે છે એ આપણે પહેલાં જાણવું જોઈએ. આપણે જ્યારે ફોન મોઢા આગળ ધરીને બોલીએ છીએ ત્યારે આપણા મોઢાના શબ્દોમાંથી ધથરમાં અવાજનાં મોજાં (Sound waves) ઉત્પન્ન થાય છે. તે મોજાં જઈને પાતળા પોલાદની ગોળ ચકતીને અથડાય છે. એ ચકતીની નીચે બીજી એક એવી જ ચકતી હોય છે તેના ઉપર કારબનની ઝીણી જૂકી ભરેલી હોય છે. એને લીધે શું થાય છે? પેલી જૂકી નાચવા માંડે છે—કાઈ ધીરેથી તો કાઈ જોરથી. એના જોરનો આધાર બેસક આપણા અવાજના ઉચ્ચારણ ઉપર હોય છે. તેને લીધે એનો વિરોધ (Resistance) વધે છે અથવા ઘટે છે. અને તેથી કરીને તેનો વીજળિક પ્રવાહ પણ તે જ પ્રમાણમાં વધે છે, અથવા ઘટે છે. અવાજ બહુ દૂર મોકલી શકતો નથી એટલે તેમાંથી વીજળીનો પ્રવાહ (Current) ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. કારણ એ પ્રવાહને તો સહેલાઈથી દૂર દૂર મોકલી શકાય છે. અહીં એવો સવાલ ઊભો થાય ખરો કે આપણે વીજળીના પ્રવાહને તો જાણે કે સુધી મોકલ્યો પણ તેમાંથી પાછો અવાજ શી રીતે થશે? એનો જવાબ એમ આપી શકાય કે આ પ્રવાહ તો તાર મારફતે જાય છે. એ ચાલતો ચાલતો જ્યાં આપણે ફોન દઈને સાંભળતા હોઈએ છીએ ત્યાં આવી પહોંચે છે. તેમાં ફક્ત બે નાના, લાંબા અને ગોળ નરમ લોખંડ ઉપર વીટલા ખૂબ પાતળા જૂરા તાર હોય છે. એને અંત્રેજીમાં ધલેકેટ્રો મેગ્નેટ કહે છે. જો કાઈ વીજળીનો પ્રવાહ એમાં થઈને પસાર કરવામાં આવે તો તેટલા વખત પૂરતું એ સુંગક બની જાય છે એટલે કે એનામાં આકર્ષણ કરવાની શક્તિ આવે છે. એની બરાબર સામે જ પોલાદની પાતળી ગોળ ચકતી હોય છે. વીજળી જવાને લીધે તે ચકતી ધ્રૂજવા લાગે છે—ઘડીમાં જોરમાં તો ઘડીમાં ધીરે—અને તેમાંથી જ પાછો અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે : આપણે સાંભળી શકીએ. અવાજનાં મોજાં કારબન ઉપર અથડાઈ પ્રવાહને વધતો એડો કરે છે અને તે પ્રવાહ ચાલક્યેત્ર ઉપર અથડાઈ ચકતીને ધ્રૂકાવી કરી વાર અવાજ ઉત્પન્ન કરે છે.

આ તો જાણે ટેલિફોનની વાત થઈ. ટેલિવિઝન ધણુંખરું ટેલિફોનના જેવું જ છે. એક તફાવત એ છે કે પેલી વખતે અવાજમાંથી વીજળીનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો હતો આમાં પ્રકાશમાંથી વીજળીનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. અવાજમાંથી વીજળીનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવો સહેલો છે પણ પ્રકાશમાંથી કરવો સહેલો નથી. શી રીતે થોડા પ્રકાશમાંથી પણ વીજળીનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવો એ એક ભારે કાષ્ટ હોતો. પણ એક વિચિત્ર ઉપાયે આનો ઉકેલ આવ્યો. વીજળીના પ્રતિબંધક તરીકે આપણે સાધારણ રીતે તાંબાનો તાર વાપરીએ છીએ. પણ બહુ જૂના વખતમાં સેલેનિયમનો તાર વપરાતો હતો. એની ખાસિયત એ છે કે અંધારામાં એની પ્રતિબંધકતાની શક્તિ વધે છે, અને અજ્ઞાતામાં ઘટી જાય છે. આયલેન્ડની દક્ષિણ પશ્ચિમ કિનારે વેલેન્ટિયા નામે એક ગામ છે. ત્યાંના એટલાન્ટિક ક્વેલ

(cable) સ્ટેશને એનો પહેલવહેલો ઉપયોગ ઠગવામાં આવ્યો હતો. આમ ને આમ કેટલાય દિવસો વીતી ગયા ત્યાંપછી ઇ. મ. ૧૮૭૨માં એક દિવસ ખૂબ તડકો પડ્યો હતો એવામાં તે સ્ટેશનના પરિચાલક એ સાહેબે જોયું કે મેવેનિયમ તાગતી સાથે યત્રની જે સોય જોડેલી હતી તે ધડીમાં ધૂંજે છે અને ધડીમાં સ્થિર ગ્રહે છે. પહેલાં તો તેમને આનું કંઈ શુદ્ધિમાં જિતરે એવું કારણ જણ્યું નહિ તેમણે માન્યું કે યત્રો હાથે છે એટલે એ હાલતી હશે પરંતુ એથી કાંઈ વળ્યું નહિ સોય તો પહેલાની જેમ ધડીમાં હાલતી અને ધડીમાં સ્થિર રહેતી જ રહી ખૂબ તપામ કર્યા પછી તેમને જણાયું કે વાચની બારીમાં ચઢતે સૂર્યનો પ્રકાશ એની ઉપર જ્યારે જ્યારે પડે છે ત્યારે ત્યારે સોય ધૂંજવા માટે છે તોપણ તેમના મનમાંથી વહેમ ન ગયો. રાતના અધાગમાં મોઘ યા છે તે તેમણે જોયું પછી દીવો સગમાવતા વેત જોયું તો મોન ધૂંજવા માડી હતી આ ધૂંજી બિંધ્યાનું કારણ બીજું કંઈ નથી એની પ્રતિમધકતાની સક્રિય જેવી ધમી ગમ્મ કે તત્ત જ તેમાં વીજળીનો પ્રવાહ વધી ગયો અને પરિણામે તે ધૂંજવા લાગી આ વાત જ્યારે વેસાનિષ્ઠમાં જાહેર થઈ ત્યારે મૌઝે ધાયું કે હવે પ્રકાશમાંથી વીજળીનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરી શકશે અને યશુ પણ તેમ જ આ વાતને થોડા વરસ થયા ત્યારપછી વિલાહિબી સિમ્થ નામે એક પુરોષિયને સેલેનિયમ 'સેવ' તૈયાર કરી વીજળીના કાન મળતા એટલે કે ટેલિફોન તૈયાર થતા દુનિયાના લોકોને જેમ સંતોષ થયો હતો તેમ વીજળીની આખ મળતા એટલે કે ટેલિવિઝન તૈયાર થતા પણ દુનિયામાં નવીન આનંદના મોજા લહેરવા લાગ્યા ટેલિવિઝનના જન્મની સૂચના આપણને આ બનાવમાં મળી ગ્રહે છે કેવી રીતે પ્રકાશમાંથી વીજળીનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન થયો તે જાણવા માટે પહેલાં આપણે આપણી આખના પડદાની રચના ખગળર સમજવી જોઈએ એ પડદો લાખી અને જ ખૂણવાળી અસખ્ય 'સેન' નો બનેલો છે અને એમાંની દરેક 'સેવ' ફિલામેન્ટ વડે આપણા મગજ સાથે જોડાયેલી છે આપણે જે કાંઈ વસ્તુ જોઈએ તેના ઉપર જયે સજ્જો પ્રકાશ પડતો નથી કાંઈ જગ્યાએ વધારે હોય છે તો કાંઈ જગ્યાએ ઓછો હોય છે આ પ્રકાશ અને જાણની રમતનું પ્રતિબિંબ આપણી આખના પડદા ઉપર પડે છે, પણ તે સેન્સમાં ચઢતે જાય છે એટલે એ પ્રતિબિંબ બીજા હોય છે એ પહેલાં જણાવ્યું છે કે તે પડદાની નીચે લાખી અને જ ખૂણવાળા 'સેવ' આવેલી છે એ સેનમાં 'વિઝ્યુઅલ પર્પન' (visual purple) નામનો પ્રવાહી પદાર્થ હોય છે એ આ પ્રકાશને વીજળીના પ્રવાહમાં ફેરવી નાખે છે અને જ્યાં ઓછો પ્રકાશ હોય ત્યાંથી ઓછો અને જ્યાં વધારે પ્રકાશ હોય ત્યાંથી વધારે પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાર પછી એ વીજળીનો પ્રવાહ ફિલામેન્ટમાં ચઢતે ચાલવા માટે છે અને આખરે મગજમાં પહોંચે છે ત્યારે આપણને ખબર પડે છે કે આપણે શું જોઈએ છીએ આ સેલેનિયમ સેન પણ ખગળર એ જ રીતે બનાવેલી હોય છે એટલે જ પ્રકાશને લીધે વીજળી પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે પણ એ યત્રમાં કેટલીક ખામીઓ છે તેને લીધે આજકાલ હવે એનો ઝાઝો ઉપયોગ કાંઈ કરતું નથી એને બદલે પ્રકાશ—વિદ્યુત—પરિવર્તક યત્ર Photo electric cell વપરાય છે પ્રકાશમાંથી જે વીજળીનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન થયો તે મોડલનારા પ્રેરક યત્ર (transmitter)માંથી વાયરલક્ષના મેજ સાથે યોગે ફેલાઈ જાય છે, અને આખરે પ્રાપ્તકય (receiver) પર જઈને અથામ છે ત્યાં એ ચચળ વીજળીના પ્રવાહને પ્રબળ (amplify) બનાવવામાં આવે છે ત્યાર પછી તેને વીજળીના બત્તી બળમાંથી પસાર

કરવામાં આવે છે. એટલે વીજળીના પ્રવાહના વધારાદટાડા પ્રમાણે નિપન ગેસથી ભરેલી બત્તીનું તેજ પશુ વધતું ઓછું થાય છે. એ બત્તીનો પ્રકાશ બે ચક્ર ચક્ર કરતી આતસકાય બેસાડેલી ચકતીમાંથી અને એક પેચ જેવા કાણુંવાળી ચકતીમાંથી ગળે છે એટલે મોકલનાર યંત્ર જે વસ્તુ કે વ્યક્તિની છબીના જુદા જુદા ભાગો 'સેલ' ઉપર જે રીતે પડે છે—બરાબર તે જ પ્રમાણે એનો પ્રકાશ ઘસેલા કાચના પડા ઉપર પડે છે—અને ત્યારે જ આપણે તેની છબી નોંધી શકીએ છીએ. ફોટોટેલિગ્રાફીમાં આપણે જે છબી નોંધીએ છીએ તે હાલતી નથી હોતી, પરંતુ ટેલિવિઝનમાં તેની પ્રત્યેક હીલચાલ અને ગતિ આપણને સ્પષ્ટ દેખાવી જ નોંધીએ—તો જ તે આપણને સજીવ લાગે. પશુ એમ કરવા માટે પ્રકાશને દરેક છબી ઉપર ખૂબ જલદી જલદી ફેરવી જવો નોંધીએ. કારણ કે આપણે જે કંઈ નોંધીએ છીએ તેની છાપ આપણા મનમાં માત્ર ૬૦, સેકન્ડ સુધી જ રહે છે, એનો અર્થ એ થયો કે ઝોઝામાં ઝોઝી દર સેકન્ડે દસ છબી આપણી આંખ સામે આવે ત્યાંસુધી તે આપણને સજીવ લાગશે—સિનેમામાં પશુ એ જ પ્રમાણે થાય છે. તેમાં સેકન્ડે બારીસ છબી નજર સામે આવે છે. દરેક છબી બે કાળો અને ધોળો ટપકોની બનાવવામાં આવે તો પ્રકાશના ફિરંગીને આખી છબી ઉપર ફેરવી જતાં કેટલો વખત લાગશે, વિચાર કરો—એક પશુ ટપકું છોડી દેવું ન નોંધીએ. વળી એવી નવ દસ છબીઓ ઉપર એક સેકન્ડમાં પ્રકાશ ફેરવી જવાય તો જ લોકોની નજરે તે હાલતી ચાલતી દેખાય. આ ઉપરથી તમને સમજશે કે કેટલા ઝોઝા વખતમાં પ્રકાશને છબી ઉપર દોડવું પડે છે. આટલી મહેનતને પરિણામે આજે ટેલિવિઝન શક્ય થયું છે.

ટેલિવિઝનની સાથે સાથે બેર્ડ (Mr. S. L. Baird) સાહેબનું નામ ચિરંમરણીય રહી જશે, કારણ તેમણે જ પહેલવહેલું જો યંત્ર બનાવ્યું હતું. ૧૮૨૬ ના બન્યુંબારી મહીનામાં બેર્ડ સાહેબે સૌથી પહેલાં રોયલ ઇન્સ્ટિટ્યુશનમાં ટેલિવિઝનથી છબી બતાવી. બેર્ડ સાહેબના યંત્રમાં બે વસ્તુ હોય છે: એક પ્રેરક યંત્ર અને બીજું શાહક—યંત્ર જેમ વાયરલેસમાં હોય છે તેમ. પશુ એની વિશેષતા એ છે કે આપણે જે છબી જેવાં પામીશું તે લાંબી રેખાઓની બનેલી હશે. એ રેખાઓ શી રીતે થાય છે એ સમજવા માટે આપણે એ યંત્રની રચના સમજવી નોંધીશો. શાહકયંત્ર બરાબર પ્રેરકયંત્રના જેવું જ છે. માત્ર એટલે એક ફેર છે કે એની ફોટો સેલ અને જેની છબી પડવાની તેની જગાએ એક દીવો અને પડદા છે. બીજી ચકતી ચિત્રકુલ કાઢી જ નાંખવામાં આવી છે. જે વસ્તુની છબી મોકલવાની છે તેની સામે ત્રણ ગોળ ચકતી છે. પહેલીમાં 'ગ્રીસ' લેન્સ છે, બીજીમાં ચોખંડા નાનાં નાનાં કાણુંઓ છે. 'અને ત્રીજીમાં ર્સ્ટ્રાગિના જેવું ગોળ પેચખાતું કાણું છે. અને આ છેલ્લી ચકતી ઉપર જ પેલું વિદ્યુત્ પરિવર્તક સેલ અથવા યંત્ર હોય છે. વસ્તુ ઉપરનો પ્રકાશ આ ત્રણ ચકતીમાં થઈને પેલાં યંત્ર ઉપર પડે છે. પહેલી ચકતીને મિનિટમાં ૮૦૦ વાર અને બીજી ચકતીને ૧૦૦૦ વાર મોટર વડે ફેરવવામાં આવે છે. પશુ ત્રીજી ચકતી સ્થિર હોય છે. આ ફેરવવાને લીધે ન્યાં ન્યાં પ્રકાશને કાણાં મળે ત્યાંથી તે પેસી ન્તય છે' અને બાકીની જગ્યાએ તે પહોંચી શકતો નથી. એટલે જ ઝોઝાવત્તા પ્રકાશના પ્રમાણમાં છબી ચોખંડી લાંબી લાંબી અને પાતળી પાતળી રેખાઓથી ભરાઈ જાય છે. એ પ્રકાશ જ્યારે સેલ ઉપર પડે છે ત્યારે

તેનો પ્રવાહ પણ વધે છે અને ઘટે છે. આટલું થયા પછી વીજળીનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે. એને શી રીતે મોકલવામાં આવે છે તે જોવા પહેલાં આપણે બીજી એક વસ્તુ નોંધ લેવાની જરૂર છે. આ ફેરવવાની જે શક્તિ તે ક્યાંથી આવે છે ? કાંઈ માણસ થોડાં જ બેઠો બેઠો એ ચક્રીએની ફેરવી શકવાનો હતો ? એટલે ડી. સી. મોટર (D. C. Motor) પડે એને ચલાવવામાં આવે છે. પણ પ્રેરક યંત્રની પેઠે ગ્રાહક યંત્રને પણ મિનિટે ૮૦૦ વાર ફેરવવું પડે છે. નહિ તો અસત્ત્ર જળી કરતાં આ જળીમાં ઘણો ફેર પડી જાય. એટલે એ. સિ. જનરેટર (A. C. Generator) લગાડવામાં આવે છે. એનું કામ એ બંનેને સરખી ગતિએ ચલાવવાનું છે. એમાંથી જેટલો વીજળીનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય તે અને પેલી 'સેલ'માંથી ઉત્પન્ન થયેલો પ્રવાહ બંનેને એક સાથે મેળવીને ધિરનાં મોજાં ઉપર છોડી દેવામાં આવે છે. એ પ્રવાહ મોજાં ઉપર બેસીને સઘળી દિશામાં ફરી વળે છે અને ત્યાં ત્યાં ગ્રાહકયંત્ર મળે ત્યાં ત્યાં જઈને એ ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. આલ્ટરનેટિંગ પ્રવાહ (alternating current) જઈને ત્યાંના જનરેટરને મિનિટના ૮૦૦ આંટાના વેગે ચલાવે છે અને સેલનો પ્રવાહ જઈને એક બદલને સળગાવે છે. તે પ્રકાશ ત્રીજી અને પહેલી ચક્રીમાં યદને એક પડદા ઉપર અમૂખ્ય નાદી પાતળી રેખા રૂપે પડે છે. અને એમાંથી તે વસ્તુની જળી ખડી થાય છે.

બધા જ વાચકોએ કદાચ રંગીન ફિલ્મ તો જોઈ હશે. જ્યારે દરેક વસ્તુ પોતાના સ્વાભાવિક રંગમાં દેખા દે છે ત્યારે ફિલ્મ કેવી સરસ લાગે છે ! એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં રંગીન જળી મોકલવાની વ્યવસ્થા પણ યઈ છે. એ શી રીતે બને છે એ જો નજીવું હોય તો આપણે પહેલાં ત્રણ કાણાવાળી એક ગોળ ચક્રી લેવી જોઈએ. તેમાંની એકમાં જૂરો, એકમાં લાલ અને એકમાં લીલો ફિલ્ટર લગાડવામાં આવે છે. ત્યાર પછી ત્રણ ફોટો સેલ એવી રીતે ગોઠવે છે કે દરેક ફિલ્ટરમાંથી પ્રકાશ આવીને જુદો જુદો પેલી ત્રણે સેલ ઉપર પડે. એ દરેકમાંથી જ પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય તેને વાયરલેસની પેઠે જ મોકલવામાં આવે છે. ચાલતાં ચાલતાં તે ગ્રાહક યંત્ર ઉપર આવી પડે છે. પણ ત્યાં એકને બદલે બે બત્તી રાખવામાં આવી હોય છે. એક નિયોન (Neon) ગેસથી ભરેલી અને બીજી હિલિયમ (helium) ગેસ અને પારાની વરાળ (mercury vapour) થી ભરેલી અને લાલ ફિલ્ટરનો પ્રવાહ નિયોન ગેસ ભરેલો બત્તીને સળગાવે છે અને જૂરો લીલો પ્રકાશ બીજીને સળગાવે છે. પણ આ બધું કામ એવી રીતે થવું જોઈએ કે એક પ્રવાહ બીજા સાથે મળી ન જાય -- એટલે કે જ્યારે નિયોનવાળી બત્તી સળગતી હોય ત્યારે બીજી નહિ સળગતી હોય અને જ્યારે બીજી સળગતી હોય ત્યારે પહેલી હોલવી નાખેલી હોય. એ પ્રમાણે મોકલતી વખતે એક જ વસ્તુની ત્રણ રંગની જળી જોવામાં આવશે. મોકલવામાં જો આપણે વેગ વધારી દઈએ એટલે કે સેકન્ડ ૨૦-૨૨ જળીઓ મોકલીએ તો ગ્રાહક યંત્રમાં પણ આપણને ૨૦-૨૨ જળીઓ મળશે. આંખે જાણતોયે મોકલવાને લીધે આ ત્રણ રંગમાંથી જ બાકીના રંગો પણ બની જાય છે. કારણ કે એ ત્રણ રંગો જ મૂળ રંગો છે, એના મિશ્રણથી જ બાકીના આર રંગો બને છે. એટલે પડદા ઉપર જે જળી પડે છે તે સ્વાભાવિક રંગોવાળી બને છે અને મુદ્દે લાંબો છે. આમાં જ સુધારા કરતાં કરતાં ટેલિવિઝન આજે ક્યાં આવી પહોંચ્યું છે તે જુઓ. માણસની આંખનો દૈર્ઘ્ય અંત નથી. જેમ જેમ એને મળતું જાય

હે તેમ તેમ તે ઉન્મુખ થઈને અધીરાઈપૂર્વક હાથ લંબાવી વધુ ને વધુ માગ્યા કરે છે. આ જીનીની સાથે વાકશક્તિ જોડી શકાય કે કેમ એ એક હારે ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો હતો. અનેક પ્રયત્નો પછી એ પણ શક્ય થયું. ગ્રાહકચંદ્રના પડદા ઉપર ન પડતાં ફિલ્મ ઉપર જ જીની પાડવામાં આવે છે. જીનીની નીચે થોડી જગ્યા હોય છે. ત્યાં અવાજ અથવા વાતચીતનાં ચિહ્નો હોય છે. એ ફિલ્મ બતાવતી વખતે જીની અને અવાજ એકી વખતે પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ યંત્રનું નામ ટેલિ-ટોકો છે.

કોઈ પણ વસ્તુ અને તેનો ફોટો પાસે પાસે મૂકવામાં આવે તો તે બંને વચ્ચેનો ફરક કોઈપણ માણસની નજરે ચડતો વિના રહેતો નથી. ફોટો બિલકુલ ચપટો અને ઊંડાણ વગરનો લાગશે અને વસ્તુ ઊંડાણવાળી માલમ પડશે એ વિશે શંકા નથી. એનું કારણ એ છે કે આપણે ડાબી આંખે જોત્યું જોઈએ છીએ તેટલું જમણી આંખે જોતા નથી— થોડો ફર પડે જ છે. આ ફરકને લીધે આપણા મન ઉપર ઊંડાણની છાપ પડે છે. સ્પિરિયોસ્કોપ નામના યંત્રમાં એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલી હોય છે અને તેથીજ તેનું નામ સ્પિરિયોસ્કોપિક ટેલિવિઝન પડ્યું છે. એક પેટીમાં બે કોંચરા ગોઠવેલા હોય છે. તેના વડે એક વસ્તુની એકી વખતે બે જીનીઓ પડે છે. કોંચરાના કાચ (lens) આપણી આંખના જોટલા જ અંતરે રાખવામાં આવે છે. (જોટલે કે રફે ઇચ) ત્યાર પછી એ બંને જીનીઓ પાસે પાસે કાગળ ઉપર થોડીને અડી ઇચને અંતરે ગોઠવેલી બે કાચમાંથી તેને જુએ છે. તે ઉપરાંત જીની બે ફોજી હોય તો તો કંઈ કહેવાની વાત નહિ. બેયડં સાહેબે પણ બરાબર આ જ પ્રમાણે કર્યું. તેમણે એક ગોળ ચકતી લીધી, તેની કાર આગળ ફાણની એક દાર કરી, અને તેમાંથી ગમ્મણિદુ તરફ રફે ફર ફાણની બીજી એક દાર કરી. એ ચકતીને જોરથી ફરવામાં આવે છે. એની એક બાજુએ બે બત્તી હોય છે. તેનો પ્રકાશ ફાણની આ બે દારમાં ચર્પને જે વસ્તુની જીની મોકલવાની હોય તેના પર જઈને પડે છે. તે પ્રકાશ સેતુ ઉપર પડે છે અને તેમાંથી જે પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે તે ચારેકાર ગોઠવવામાં આવે છે. આ વીજળીનો પ્રવાહ પાછો ગ્રાહકચંદ્રમાં પકડાય ત્યારે જીની પડે.

પણ બેયડં સાહેબ આટલેથી જ અટક્યા નહિ, તેમણે એમાંથી એવું એક યંત્ર બનાવ્યું, જે વડે માત્ર અંધકારમાં અથવા ધુમ્મસમાં પણ ચોખ્ખું જોઈ શકાય, જોટલે કે અંધારામાં કે ધુમ્મસમાં છુપાયેલી વસ્તુ કે વ્યક્તિની જીની પણ એના વડે પારી શકાય. ગયા મહાપુરુષ વખતે એ ખૂબ દાગમાં આવ્યું હતું. દુરમનનું સિંચ ક્યાં ક્યાં અંધારામાં છુપાઈ રહેલું છે તે આની મદદથી જ જાણી શકાયું હતું. એ યંત્ર ટેલિવિઝન યંત્રના જેવું જ હોય છે, માત્ર એમાં બદલને બદલે અદૃશ્ય કિરણ (invisible rays) નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

પ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ન્યૂટનનું નામ તો ચોક્કસ સાંભળ્યું છે. સૂર્યનો સફેદ પ્રકાશ સાત રંગોનો બનેલો છે એ શોધ પહેલવહેલી તેમણે જ કરી હતી. જાંબુડો, વાદળી, બૂરો, લીસો, પીસો, નારંગી અને લાલ એ બધા રંગો મળીને સફેદ રંગ બને છે. એ યંત્રમાં બેયડં સાહેબે 'ઈન્ફ્રારેડ' કે તો ઉપયોગ કર્યો છે. ટેલિવિઝનના ચેરક અને ગ્રાહક યંત્ર બેમાં જ ગોઠવવામાં આવે છે, માત્ર ગ્રાહકચંદ્રના બદલને બદલે ઇન્ફ્રારેડ લેમ્પ ગોઠવવામાં આવે છે.

અંધકારનો અર્થ સામાન્ય રીતે આપણે પ્રકાશનો અભાવ એવો કરીએ છીએ. એ ખરું છે, પણ પ્રકાશનો મેપૂર્ણ અભાવ આપણને કદી દોતો જ નથી. દિવસે બહારથી

આપણે બધા બારીમારણવાળા અંધારા ઘરમાં દાખલ થઈએ તો થોડી વાર તો કંઈ જ નોંધ શકાતુ નથી એ ખરું. પણ થોડી વારમાં જ આપણે ઘણી વસ્તુઓ ઝાંખી ઝાંખી નોંધ શકીએ છીએ એનું કારણ એ છે કે અંધારામાં અદૃશ્ય ડિગ્રી ભળેલું હોય છે એટલા બોલ પ્રકાશ વડે છુપાઈ ગયેલું દુરમન સૈન્ય જેટલું પ્રકાશિત થાય અને તેમાંથી જે પ્રકાશ નીકળે તે પહેલા, બીજા અને ત્રીજા લેન્સમાં થઈને પ્રકાશ—વિદ્યુત પર્વિવર્તક યત્ર ઉપર પડે છે એ રીતે પડા ઉપર છબી તૈયાર થાય છે એરોપ્લેનમાં, આગમોટમાં બધે આજકાલ એનો ઉપયોગ થાય છે સામે કોઈપણ આકૃત હોય તો આ યત્ર તરત જ જણાવી આપે છે રાત્રે એની મદદથી નોંધ શકાય છે, એટલે એનું નામ 'નોક્ટો-વિઝર' (Nocto-visor) પડ્યું છે.

ગ્રામોફોન માફતે છબી શી રીતે મોકલે છે તે હવે માલખો. તમને કદાચ યશી, આ તો ભારે નવાઈની વાત! પણ એમાં નવાઈ પામવા જેવું કંઈ જ નથી સેન ઉપર પ્રકાશ પડાને બીધે પ્રકાશ નથોતો બોલો કેમ જ્ઞાન છે, એ આપણે નોંધ ગયા વારુ એ પ્રવાહને જે ટેલિવિઝન યત્રને બદલે ટેલિફોનમાં લેવામાં આવે તો જરૂર આપણને એક પ્રકારનો અવાજ મલખાશે—પછી લાલે ને એ અવાજ ગમે નેટ્યો કર્જુકોર હોય એ અવાજ ઉપરથી જે આપણે ગ્રામોફોનની રેકર્ડના જેવી રેકર્ડ તૈયાર કરીએ અને તે રેકર્ડ જે માઈક્રોફોનની સાથે વગાડીએ અને જે તે માઈક્રોફોનની સાથે ટેલિવિઝન અથવા ટેલિવિઝન યત્ર નોંડેલું હોય તો જરૂર આપણે છબી નોંધ શકીશું એટલા માટે એ યત્રને 'ફોનો-વિઝર' (Phono-visor) કહે છે.

બેખામ મિત્રો! આગળ કંઈ વાત કહેતા કહેતા હું ખીટું જ વાત કહેનાઈ જાન અને બોમ પડી જવાન એવા પ્રયત્ન તો ઘણાને આન્યા હશે દાખલા તરીકે ધારો કે—
 "આખે દેખતો નથી?" એમ આપણાથી બોનાઈ ગયું હોય તો આપણી કેવી દશા થાય? પણ કાને માલખીને વાંચી શકાય છે, અથવા જાન વડે નોંધ શકાય છે, એની સામીતી આજે આપણને મળે છે આપણા દરેકના ચહેરાની કંઈ ને કંઈ ખાસિયત હોય છે, જેને લઈને આપણે એક ખીજાને જોખખીએ છીએ આજ સુધી આપણે એ કામ માત્ર દષ્ટિ વડે જ કરતા આન્યા છે પણ હવેથી આખે જોવા વિના માત્ર કાને સાંભળીને જ હકી શકીશું કે કોણ આપણી મામે આપીને બિચુ છે—જેમ આજે આધુનિક માણસો મિનિટે ૬૦ થી પણ વધારે શબ્દો વાંચી શકે છે આજ સુધી એ લોકો સ્પર્શશક્તિદ્વારા વાચતા હતા પણ હવે એવું એક યત્ર શોધાયું છે કે જેની મદદથી A થી Z સુધીના જાતીય અક્ષર માટે જુદા જુદા સૂરો કાઢી શકાય છે એટલા સર પાનમાં રાખ્યા એટલે કાને સાંભળીને પણ વાંચી શકાશે અને એ વાઈ એવું ભારે નથી ગીતના અનેક સૂરો યાદ ગ્રહે છે તો મહાવગને પરિણામે આ પણ યાદ રહી શકશે.

અહીં પાવર ટ્રાન્સમિશન (Power transmission) વિશે થોડું કહ્યું હોય તો અપ્રમત્ત નહિ લેખાય. કોઈ પણ શહેરમાં જશે તો જણાશે કે લામા લામા તારો અને ઊંચા ઊંચા ચાલતા જતા ત્યાં નજરે પડે છે, ગરજુ એના વિના થેંગ થેંગ વીજળીના દીવા શી રીતે મળે? હમણા હમણા શહેરી બાવાઓની નજર એ તરફ ગઈ છે, એ ખૂબ

આનંદની વાત છે. એને પરિણામે રસ્તાની ઉપરથી તાર ઝોલા થયા છે અને રસ્તાં નીચે ચાલ્યા ગયા છે. પણ હવે તો તાર કે ચાંલલા વિના પણ વીજળીક-શક્તિ પહોંચાડી શકાય એવું થયું છે. એક સ્ટેશનેથી વીજળીશક્તિ મોકલવામાં આવે એટલે સૌ પોતપોતાને ઘેર બેઠાં ત્યારે મરજીમાં આવે ત્યારે દોઢો સળગાવી કે હોલથી થકે. આમ થવાથી એક રીતે તો ખૂબ સગવડ થઈ જશે, પણ દુરુપયોગ પણ ખુબજ વધી જશે, કારણ કે ધિરમાં નેટલી શક્તિ છૂટી મૂકવામાં આવશે તેના હામરમા લાગનો કદાચ શુદ્ધપયોગ થશે.*

ચિંતન

ઉમેશ કવિ

આગળ કે પાછળ પળવાર્ગા,
મુગ્ધ થતાં દષ્ટિ મળવામાં,
નયનોને નોતરવાં શાં, ન્યાં; પ્રકાશ ના પરખાયઃ
અંતર ખુલ્લાં થું કરવાં, ન્યાં; કોઈ ન આવે જાય.

આરા 'ને અભિલાષ કરીને,
અપૂર્વ સુખનાં સ્વપ્ન ધરીને,
ચિત-ફલકે થું ચોતરવાં, ન્યાં; આંસુ આલેખાયઃ
તથા અદ્રુ અવરોધન શાં, ને સ્વાભાવિક શરી જાય

ધિગા-જળનો તામ ન આવે,
ઉપરનાં વર્તુલ અકળાવે,
અર્નન ઊંઘાં ઊતરવાં, શાં; ન્યાં મન ઘૂમરિયું ખાયઃ
ઉપર-નીચે, ઊંઘાં-છીલ્લર, નક્કી સ્થાન ન થાય.

૫૩

કહિ 'સત' કવિઓ કયમ થંભી ગયા ?
 "સમ્યક્ નહિ તે" કહિને શું રહ્યા ?
 "હવું સત નહિ એ, ન અસત હવું એ
 રચણ કાળ હતો નહિ" તેમ કહે.
 સ્થળે જો હવું ના—થયું તો શિ રિતે ?
 નહિ કાળ હતો—ઉમિયો શિ રિતે ?
 "નિ જ રૂ પ લહે, યદિ વા ન લહે
 વ ણિ રૂ પ હશે, યદિ વા ન હશે
 કે દિ આણિ શકે અથવા નહિ એ."
 યદિ તત્વ જ એ—જન તો શું કરે ?
 પછિ ગા ન વ તા મ હિ ઉત્સુકતા
 મુકિને કયમ દીધિ અનંત વ્યથા ?
 મુકિ પ્રજા મહા કયમ ઉત્તરની
 નહિ શક્તિ દિધી જન કોઇ મહો ?
 પછી પંડિતતા ન થોં વ ત્ત વૃ થા
 અતિ ઉડી વ્યથા નિજ છૂપવવા ?
 નિજ જ્ઞાન ભુલી, ભુલવું સહુએ,
 સહુ ભક્ત તણી જસ યુક્તિ દિસે;
 પર દુઃખ મહો જરી ભાગ લેઇ
 નિજ દુઃખ ભુલે જન કોઇ વળી.
 પિદરી કવિઓ નિજ કલ્પ ન માં,
 ધનિકા કરિ કેં સહુ છવિ મજા;
 પણ એ જ વ્યથા જસ એ જ વ્યથા
 જનતા ભુલવા મયતી જ સદા.
 અતિ કૂર હશે પ્રભુ કોઈ ખરે
 પ્રભુએય હશે નહિ નિશ્ચિત તે
 તિમિરે જસ એક જ રસિમ દિસે
 મ ન ને કંઈ કે "જસ શોધ તું એ."
 "પણ શું ? પણ શું ?" મન આ કકળે
 પ્રતિ ધો વ જ ઉત્તર માંય પડે
 ઉડતી મનમાં વળિ તે જ વ્યથા
 પછડાતું છતાં પછડાતું સદા.

(૧) પરિચય

આ રાં મિત્ર શ્રી. હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહે 'કાલલોકપ્રકાશ' નામે એક જૈન ધર્મનું પુસ્તક મારા ઉપર મોકલ્યું છે અને તેમાં આવતા ખગોલવિષયક ઉલ્લેખો તપાસીને તે ઉપરથી કંઈ જાણવા જેવું લાગે તો જણાવવા મને લખ્યું છે. આ પુસ્તકના વાચનને પરિણામે મને જે જણાયું તે આ વિષયમાં રસ લેનાર બધાને ઉપયોગી થશે એમ મને લાગવાથી તે નીચે આપું છું.

આ પુસ્તક ઈ. સ. ૧૬૫૨માં જૂનાગઢમાં વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયે લખ્યું છે. તેના ૩૭ સર્ગ છે. તેમાંથી ૨૮ થી ૩૭ સર્ગ સુધીનો ભાગ લાવનગરની 'જૈનધર્મ' પ્રસારક સભા 'એ' હપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેનો ખર્ચ શ્રી. હીરાલાલભાઈએ આપ્યા છે, તે ઉપરાંત એમણે ૨૮મા સર્ગમાં આવતા ખગોલવિષય ઉપર એક વિદ્વાતપૂર્ણ ઉપોદ્ધાત લખીને જૈન શાસ્ત્ર ઉપર ગોરા ઉપકાર કર્યો છે, તે માટે એમને અભિનેદન ધરે છે. ૨૯ થી ૩૭ સર્ગમાં જૈન પૌરાણિક કથાઓ આવે છે, તેથી ખગોલની દૃષ્ટિએ માત્ર ૨૮ મો સર્ગ જોવાનો રહે છે.

શ્રી મદાપીર સ્વામીની ચોગ્ગનાનુસાર સૂર્યપ્રગમ્ભિ, ચંદ્રપ્રગમ્ભિ, જમ્બૂદ્વીપપ્રગમ્ભિ, જ્યોતિષ્કરંક, વગેરે જૈન જ્યોતિષના ગ્રંથોનું દોહન કરીને આ પુસ્તકનું ગણિત આપ્યું છે એમ આ પુસ્તકમાં જણાયું છે. આ ગણિત નીચે પ્રમાણે છે:

૫ વર્ષનો ૧ યુગ રાખ્યો છે. તેમાં ૧૮૩૦ દિવસ, ૬૨ ચાંદ્ર-સૌર મારા અને ૬૭ ચાંદ્રનાક્ષત્ર મારા ગણ્યા છે. ૬૨ રા વર્ષે ૧, એમ યુગમાં ૨ અધિક મારા આવે છે. આથી યુગનાં ૫ વર્ષોમાં અનુક્રમે ૧૨, ૧૨, ૧૩, ૧૨, ૧૩ એમ કુલ ૬૨ મારા આવે છે. ઉત્તર દિવસની પદ્ધતિ પ્રમાણે માસ પૌર્ણિમાન્ત છે. યુગનો આરંભ શ્રાવણ વદી ૧ (જે યુગરાતમાં આષાઢ વદી ૧ કહેવાય) ને આરંભે થાય છે. તે વખતે સૂર્ય દક્ષિણાયનમાં અને ચંદ્ર અભિજિત નક્ષત્રમાં પ્રવેશ કરે છે. સૂર્યની તેમ જ ચંદ્રની ગતિ દંભેશાં એક સરખી ગણવામાં આવી છે.

આ પુસ્તક પ્રમાણે:—

સાર વર્ષ = $1830 \div 5 = 366$ દિવસ

ચાંદ્રસૌર મારા = $1830 \div 62 = 29\frac{3}{5} = 29.615$ દિવસ

ચાંદ્રનાક્ષત્ર મારા $1830 \div 67 = 27\frac{1}{3} = 27.333$ દિવસ

અત્યવાનાં મુદ્દમ સાધનો વડે માપતાં આ ત્રણેનાં માપ અનુક્રમે ૩૬૫ દિવસ ૨૯-૫૩૧ દિવસ અને ૨૭-૩૨૧ દિવસ છે.

નિયિઓ જમી સમયમાં સરખી ગળી છે, પણ નક્ષત્રો અધાં સરખાં ગળ્યાં નથી. તે માટે આખા નક્ષત્રચક્રના ૩૬૬૦ 'ભાગ' કર્યા છે. નક્ષત્રો અભિજિત, શ્રવણ, ધનિષા,

ઈં થી ચર ચઈ ઉત્તરાષાઢા સુધી ગણાય છે. આમ અભિજિત સહિત ૨૮ નક્ષત્ર થાય છે. ૩૬૬૦ માહેલા, અભિજિતના ૪૨ 'ભાગ' છે, શતભિષક, ભરણી, આદ્રા, અશ્લેષા, સ્વાતિ અને જ્યેષ્ઠા એ દરેકના ૬૭ ભાગ છે, ઉત્તરાભાદ્રં, રોહિણી, પુનર્વસુ ઉત્તરા ક્રાં, વિશાખા અને ઉત્તરાષાઢા એ દરેકના ૨૦૧ ભાગ છે, અને બાકીના દરેકના ૧૩૪ ભાગ છે.

આમ ૧ નક્ષત્ર (અભિજિત)ના

૪૨ ભાગ

(અર્ધા નક્ષત્રો) ૬ નક્ષત્રના દરેકના ૬૭, કુલે ૬૭ x ૬ = ૪૦૨ "

(દોઢાં નક્ષત્રો) ૬ " " ૨૦૧, કુલે ૨૦૧ x ૬ = ૧૨૦૬ "

(મધ્યમ નક્ષત્રો) ૧૫ " " ૧૩૪, કુલે ૧૩૪ x ૧૫ = ૨૦૧૦ "

કુલે ૨૮ નક્ષત્રના

૩૬૬૦ ભાગ

(૨) કાલનિર્ણય

જૈન જ્યોતિર્ગણિતના રચનાકાળની ચર્ચામાં મદદ થાય એ હેતુથી અમે આ લેખને 'અંતેઃએક' 'પરિશિષ્ટ' આપ્યું છે. તેમાં આપેલાં વર્ષો મુખ્યત્વે દીક્ષિત પ્રમાણે છે.

(ક) 'પરિશિષ્ટ'માં વેદાંગજ્યોતિષનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦થી ૧૧૦૦નો આપ્યો છે. દીક્ષિત ઇ. પૂ. ૧૪૦૦ માને છે. મેં પંદરેક વર્ષ પૂર્વે વેદાંગજ્યોતિષ ઉપર 'પુરાતત્ત્વ' (વર્ષ ૧ અંક ૩)માં એક લેખ લખ્યો હતો, તેમાં પણ મેં ઇ. પૂ. ૧૪૦૦નો જ સ્વીકાર કર્યો હતો. પણ હાલમાં થોડા સમયથી રૂવત પક્ષ તરફથી એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે વસંતસંપાત કૃત્તિકામાં હતું ત્યારે કૃત્તિકાચોગતારા (ઈટાટોરિ)ને કૃત્તિકાવિભાગને અંતે રાખીને ભારતીય નક્ષત્રવિભાગની રચના થઈ હતી. આ વ્યવસ્થાનુસાર અશ્વિનીવિભાગ રેવતીચોગતારા (ઝીટાપિથ્યમ)ની પૂર્વે ૭ કલા ઉપર આવે, આ ૭ કલાને બદલે સૂર્ય સિદ્ધાંત ૧૦ કલા અને બીજા સિદ્ધાંતો ૦ કલા માને છે, તેથી સંપાત અશ્વિનીને આરંભે આવ્યો ત્યારે રેવતીતારાથી અશ્વિનીવિભાગ ગણવામાં આવ્યો આ દલીલ ખરી છે કે ખોટી તેની ચર્ચામાં ઊતરવાની અઢી જરૂર નથી, કારણકે વેદાંગજ્યોતિષનો સમય ઇ. પૂ. ૧૪૦૦ને બદલે ઇ. પૂ. ૧૪૦૦થી ૧૧૦૦ ગણીને આપણે આગળ ચાલીએ તો પણ આપણા પ્રસ્તુત વિષયની ચર્ચામાં કંઈ બાધા આવશે નહિ.

હવે આપણે જૈન પદ્ધતિનાં અપનોતે વેદાંગનાં અપનો સાથે સરખાવીએ. જૈનપદ્ધતિ પ્રમાણેના દક્ષિણાયન (અમાન્ત અષાઢ વદી ૧)થી વેદાંગજ્યોતિષ પ્રમાણેના ઉત્તરાયણ (માધ સુદી ૧) સુધી ૬૧૧ ચાંદ્રમાસ = ૧૯૧૮૫ દિવસ થાય. પણ ૧ અયન = ૦૧૧ સાયન વર્ષ = ૧૮૨૦૬૨ દિવસ તેથી વેદાંગકાળથી જૈન પદ્ધતિ કાળ સુધીમાં અયન ૧૯૧૮૫-૧૮૨૦૬૨ = ૯૭૩ દિવસ પાછળ હલ્યું. આટલા દિવસમાં સૂર્ય ૯૦૨ અંશ ચાલે અને આટલી અયન ગતિ માટે ૬૫૦ વર્ષ લાગે તેથી જૈન પદ્ધતિની રચનાનો કાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦થી ૧૧૦૦ - ૬૫૦ = ઇ. સ. પૂર્વે ૭૫૦થી ૪૫૦ આવ્યો.

વેદાંગજ્યોતિષ તથા કાલલોકપ્રકાશમાં દરેક અયન કયા માસની કયી તિથિએ આવે છે તે જણાવ્યું છે. વેદાંગજ્યોતિષની તિથિઓ કરતાં કાલલોકપ્રકાશની તિથિઓ ૯ દિવસ વહેલી આવે છે તેનું કારણ ઉપર જણાવેલા ૯૭૩ દિવસનો ફરક છે. (કાલલોકપ્રકાશની એત્રણ તિથિઓમાં બૂલ છે અને તે ભાવનગરવાળા પ્રકાશનની ગુજરાતી ટીકામાં બતાવી છે.)

(અ) કાલલોકપ્રકાશમાં ઉત્તરાયણથી શરૂ થતા અસમાન નક્ષત્રવિભાગોનાં અંતરો આપ્યાં છે તેથી જૈનપદ્ધતિના રચનાકાળ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડે છે. જૈનપદ્ધતિની પહેલાં, પણ વેદાંગજ્યોતિષની પછી ગર્ગે આને મળતા અસમાન વિભાગો પાડ્યા હતા, તેને વિષે આગળ વધારે વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે. અહીં એટલું જ કહીશું કે અસમાન વિભાગો પાડવાનું એક જ કારણ હોઈ શકે અને તે એ છે કે આકાશનાં તારાત્મક નક્ષત્રો અસમાન અંતરે છે અને તેથી કોઈ પણ પ્રકારે સમાન વિભાગ પાડતાં છતાં ૨૭માંથી ૧૬ કરતાં વધારે વિભાગોનો મેળ તારાઓ સાથે મળતો નથી. સમાન વિભાગ રાખવાની પ્રવૃત્તિ તેમ કરવાથી ગણિતમાં થતી સરળતાને કારણે છે, ત્યારે અસમાન વિભાગ રાખવાની પ્રવૃત્તિ વિભાગો અને તારાઓનો મેળ મેળવવા ખાતર છે. આથી દરેક અસમાન વિભાગમાં તે તે તારાત્મક નક્ષત્રની યોગતારા* આવવી જ જોઈએ. આ કસોટી લગાડતાં એટલું ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે જે તારાઓ મોટા શરવાળા છે એટલે ક્રાંતિવૃત્તથી ઉત્તરે અથવા દક્ષિણે ખૂબ દૂર છે તેના ગણિતમાં મોટી ભૂલ આવવાનો ધણો સંભવ છે, કારણકે અત્યારનાં જેનાં સૂક્ષ્મ વેધસાધનો જૂના વખતમાં નહોતાં, તેથી કોઈ પણ તારો ક્રાંતિવૃત્તથી ઉત્તરે કે દક્ષિણે જેમ વધારે દૂર તેમ તેના ગણિતમાં ફરક પણ વધારે આવે. આનું બીજું કારણ એ કે આપણા જૂના ક્રંથોમાં યોગતારાના જે ભોગ આપ્યા છે તે કદંબસૂત્રીય (Celestial Longitude) નહિ, પણ ધ્રુવસૂત્રીય (Polar Longitude) છે, આનું કારણ એમ લાગે છે કે સંપાતો, અથવા અથવા જે તારાના વિપુવાંશ જાણવામાં હોય તે યામ્યોત્તરવૃત્ત ઉપર આવ્યા પછી કેટલે સમયે ઈષ્ટ તારો યામ્યોત્તર વૃત્ત ઉપર આવે છે તે જાણવાથી ઈષ્ટ તારાના વિપુવાંશ જાણી શકાય છે અને તે ઉપરથી ધ્રુવસૂત્રીય ભોગ જાણી શકાય છે; કદંબસૂત્રીય ભોગ આવી કોઈ સરળ રીતે જાણી શકતો નથી, પણ તેને માટે સીધા આકાશીય વેધ લેવો પડે છે, જે ધણો વધારે મુશ્કેલ છે. હવે એ સ્પષ્ટ છે કે તારાનો શર જેમ વધારે તેમ તેના કદંબસૂત્રીય અને ધ્રુવસૂત્રીય ભોગો વચ્ચેનું અંતર વધારે. અને નીચે આપેલા કોષ્ટકમાં મોટા શર વાળા તારાઓમાં જે ફરક આવે છે તેનાં ઉપસાં બંને કારણો છે.

યજ્ઞાં નક્ષત્રોના યોગતારા વિષે મતભેદ છે, તેથી અને નીચેના કોષ્ટકમાં મતભેદ વગરના યોગતારા વાળાં નક્ષત્રો જ લીધાં છે. આમાં એક પ્રકાર એક જ તારા વાળાં નક્ષત્રો છે. આવાં નક્ષત્રો ચિત્રા, સ્વાતિ, અશ્વિનિજિત અને સતભિષક છે. બીજા પ્રકારનાં નક્ષત્રોના તારા એટલા પાસપાસે છે કે તેમાંથી કોઈ પણ તારાને યોગતારા માનવાથી આપણા વિષય માટે મહત્વનો ફરક ન પડે. આવાં નક્ષત્રો ભરણી, કૃત્તિકા, મૃગશિરઃ (મૃગનું માત્ર શિર) અને પુષ્ય છે. રાહિણી, મધા, જ્યેષ્ઠા અને શ્રવણના સૌથી પ્રકાશિત તારા એ યોગતારા છે અને તેમાં મતભેદ નથી. ધનિષ્ઠા અને રેવતીના યોગતારા વિષે મતભેદ છે, પણ તે અહીં એટલા માટે લીધા છે કે તેઓના યોગતારાથી શરૂ કરીને વૈદિક પદ્ધતિના નક્ષત્રવિભાગો કરવામાં આવ્યા છે એવા બે પક્ષ છે. તેથી ધનિષ્ઠાની યોગતારા ધનિષ્ઠા (ચિત્રા) પક્ષને સંમત આદેશ ડેલ્ફિની લીધી છે અને રેવતીની યોગતારા રેવતપક્ષને સંમત ઝીટા પિચ્ચમ લીધી છે.

નીચેના કોષ્ટકમાં ઉપર પ્રમાણે લીધેલાં નક્ષત્રોનાં નામ (૧), તેઓના યોગતારાનાં પુરોપીય નામ (૨), અને ઇ. સ. ૧૯૩૫ના તેમના વેધસિદ્ધ સાધનભોગ (૩) આપ્યા છે.

* સંસ્કૃતમાં 'તારા' સીલિંગે છે અને ગુજરાતીમાં પુલ્લિંગે છે, અને બંને રીતે લખ્યું છે.

આમાં ૯૦ અંશ ઉમેરવાથી વર્તમાન ઉત્તરાયણથી તેઓનાં અંતર આવે, પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૭૫૦ અને ૪૫૦નાં ઉત્તરાયણો વર્તમાન ઉત્તરાયણ કરતાં અનુક્રમે ૩૭ અને ૩૩ અંશ પૂર્વમાં હતાં, તેથી અનુક્રમે ૯૦-૩૭ અને ૯૦-૩૩ એટલે ૫૩ અને ૫૭ અંશ વર્તમાન સાયનભોગમાં ઉમેરવાથી ઇ. સ. પૂર્વે ૭૫૦ અને ૪૫૦ના ઉત્તરાયણથી યોગતારાનાં અંતર આવશે. (૪) અને (૫) જૈન પદ્ધતિના રચનાકાળના ઉત્તરાયણથી અમમાન નક્ષત્રવિભાગોનાં અંતર કાલલોકપ્રકાશમાં આપ્યાં છે તે ત્યાર પછી કાલકાળમાં આપ્યાં છે (૬). છેવટે યોગતારાના શરૂઆતનાં છે (૭).

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
નક્ષત્ર	યોગતારાનું મુરોપીય નામ	યોગતારાનો સાયન ભોગ ઇ. ૧૯૩૫માં અંશ	ઉત્તરાયણથી યોગતારાનું અંતર અંશ	ઉત્તરાયણથી યોગતારાનું અંતર અંશ	લોકપ્રકાશ પ્રમાણે ઉત્તરાયણથી નક્ષત્રવિભાગનું અંતર અંશ	યોગતારાનો શરૂઆતનો અંશ
ભરણી	ક્રોરોપટિસ	૪૭	૧૦૦	૧૦૪	૯૬-૧૦૩	૧૦ ઉ.
કૃત્તિકા	ક્રોરો	૫૯	૧૧૨	૧૧૬	૧૦૩-૧૧૬	૪ ઉ.
રોહિણી	અલ્ફિયરિય	૬૯	૧૨૨	૧૨૬	૧૧૬-૧૩૬	૫ દ.
મૃગશિર	લેમ્બડા ક્રોરિયાનિ	૮૩	૧૩૬	૧૪૦	૧૩૬-૧૪૯	૧૩ દ.
મુળ્ય	ડેલ્ટા ક્રોરિ	૧૨૮	૧૮૧	૧૮૫	૧૭૬-૧૮૯	૦ ઉ.
મઘા	રેમ્યુલસ	૧૪૯	૨૦૨	૨૦૬	૧૯૫-૨૦૮	૦ ઉ.
મિત્રા	સ્પાઇકા	૨૦૩	૨૫૬	૨૬૦	૨૫૫-૨૬૮	૨ દ.
સ્વાતિ	આર્કટ્યુરમ	૨૦૩	૨૫૬	૨૬૦	૨૬૮-૨૭૫	૩૧ ઉ.
જ્યેષ્ઠા	એન્ટરિસ	૨૪૯	૩૦૨	૩૦૬	૩૦૭-૩૧૪	૫ દ.
અશ્વિ	અલ્ફોર	૩૦૧	૩૫૪	૩૫૮	૪-૧૭	૨૯ ઉ.
શતભિષક	લેમ્બડા એકવેરિયસ	૩૪૧	૩૪	૩૮	૩૦-૩૭	૦ દ.
અભિજિત	વીગા	૨૮૪	૩૩૭	૩૪૧	૦-૪	૬૨ ઉ.
ધનિષ્ઠા	આલ્ફા ડેલ્ફિની	૩૧૬	૯	૧૩	૧૧૭-૩૦	૩૩ ઉ.
રેવતી	ગ્રીટા પિસ્કમ	૧૯	૭૨	૭૬	૭૦-૮૩	૦ દ.

નક્ષત્રોમાંથી શતભિષક અને ભરણી (એટલે ભરણીની યોગતારા આમ આગળ પણ સમજાવું.) ઇ. પૂ. ૪૫૦ના ઉત્તરાયણથી થતા વિભાગની પૂર્વે ૧ અંશ પડે છે, પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૭૫૦ થી ૪૫૦ ને બદલે ઇ. પૂ. ૭૫૦ થી ૫૨૫ લઈએ તો તે બંને યોગતારા વિભાગમાં આવી રહે. આથી ઉલટું જ્યેષ્ઠા ઇ. પૂ. ૪૫૦ના ઉત્તરાયણથી થતા વિભાગની પશ્ચિમે ૧ અંશ પડે છે તે ઇ. પૂ. ૩૭૫ પછીના સમયમાં યોગતારા વિભાગમાં આવી રહે. સ્વાતિ, અશ્વિ, અભિજિત અને ધનિષ્ઠામાં બહુ જ ફરક આવે છે, પણ તેનું કારણ તેઓના બહુ મોટા શરૂ છે. તેમાંથી કાલકાળના શરૂ ૨૯ અંશ કરતાં ઓછા નથી અને અભિજિતનો તો ૬૨ અંશ છે.

(ખરી રીતે આવાં મોટાં શરૂઆતનાં નક્ષત્રો પર્વ કરવાં જોઈતાં જ નહોતાં. તેનાં બે કારણો અમે ઉપર બતાવ્યાં છે. પણ અમારાં આ બે કારણો કેટલાં વાજબી છે તે બતાવવા માટે જ અમે આ ચાર નક્ષત્રો મુદ્દામાં લીધાં છે.)

ખાડીનાં બધાં નક્ષત્રો ઈ. પૂ. ૭૫૦માં તેમજ ઈ. પૂ. ૪૫૦માં પોતાના વિભાગમાં છે. આમ ઈ. પૂ. ૭૫૦ થી ઈ. પૂ. ૫૨૫ સુધીના સમયમાં ઉપર આપેલાં ૧૪ નક્ષત્રોમાંથી મોટા શરનાં ૪ નક્ષત્રો જતાં ખાડીનાં ૧૦માંથી હતા તારા પોતપોતાના વિભાગમાં આવી રહે છે. માત્ર એક (જ્યેષ્ઠા)માં ઇ. પૂ. ૫૨૫માં ૫૨૫-૩૭૫=૧૫૦ વર્ષનો એટલે ૨ અંશનો (અયનગતિને હિસાબે) ફેર આવે છે. જૂના સમયનાં વેધનાં સ્મૃત સાધનો જોતાં વેધની આટલી જૂલ અસામાન્ય ન ગણાય. પણ આ એક નક્ષત્ર (જ્યેષ્ઠા) એમ જતાવે છે કે જૈનપદ્ધતિ ઇ. પૂ. ૫૨૫ કરતાં બહુ જૂની નથી. બહુ તો તે ઈ. પૂ. ૫૫૦ની હોય.

ઉપરના અનુમાન (ઇ. પૂ. ૫૫૦થી ૫૨૫)ને એક બીજા મુદ્દાથી પણ ટેકા મળે છે. મહાવીરનો જન્મ ઈ. પૂ. ૬૦૦ અને નિર્વાણ ઇ. પૂ. ૫૨૫માં થયું. જૈનપદ્ધતિનું ગણિત એટલું સ્મૃત છે કે તેનો પ્રચાર થયા પછી ૨૫-૫૦ વર્ષ કરતાં તે વધારે ચાલી જ ન શકે. સૌર વર્ષના ૮૬૫૫ દિ. તે બદલે ૩૬૬ દિ. લીધા છે. તેથી ૪૦ વર્ષમાં જ સૂર્યમાં ૩૦ અંશનો એટલે ૧ માસનો ફેર પડે. ૫ વર્ષના યુગના ૧૮૩૦ દિ. ના ૬૨ આંદ્રમાસ ગણ્યા છે. પણ ૬૨ આંદ્રમાસના ખરી રીતે ૬૨×૨૬=૫૩૧=સમભગ ૧૮૩૧ દિ. થાય. આમ ૫ વર્ષમાં આવતી ૧ તિથિની જૂલ ૪૦ વર્ષમાં ૮ તિથિ જોટલી થાય અને તેથી પૂનેમ અને અંગાર્સે અર્ધો અંદ્ર દેખાય! આંદ્રનાશત્ર માસમાં ૪૦ વર્ષમાં આનાથી અર્ધો ફેર આવે છે તેથી જો નક્ષત્રમાં અંદ્ર ગણિત પ્રમાણે આવે તે નક્ષત્ર માયા ઉપર આવે ત્યારે અંદ્ર આકાશમાં તેના કરતાં અરધું જ ચડ્યો હોય! જૈનપદ્ધતિ શરૂ થયા પછી ૨૦ વર્ષમાં જ ગણિત પ્રમાણેની અમાસે વદ ૧૧ જોડી અંદ્ર આવે. આટલો ફરક તો સામાન્ય માણસના લક્ષમાં પણ આવ્યા વગર રહે નહિ. તેથી પણ આ પદ્ધતિ કદી પણ પ્રચારમાં આવી હોય તો તે ઈ. પૂ. ૫૫૦થી ૫૨૫માં જ આવી શકે. કારણ કે જો તે વહેલી પ્રચલિત થઈ હોય તો ઈ. પૂ. ૫૨૫માં મહાવીરનું નિર્વાણ થયું ત્યાં સુધીમાં તેમાં આવતી જૂલ મહાવીરના જાણવામાં આવ્યા વગર રહે નહિ અને તેથી તે તેને સુધાર્યા વગર પણ રહે નહિ. પણ જો તે ઈ. પૂ. ૫૫૦થી મોટી પ્રચલિત થઈ હોય તો તેની જૂલ મહાવીરના નિર્વાણ પછી જ સમજવામાં આવે, અને મહાવીર તરફના પૂજ્યભાવને લીધે જોતો તેમાં ફેરફાર કરે નહિ, જો કે આટલા જૂલવાળી પદ્ધતિને વ્યવહારમાં વધુ વખત ચાલુ રાખી તો શકાય જ નહિ. આમ આ પદ્ધતિ કદી પણ પ્રચલિત થઈ હોય તો તે વહેલામાં વહેલી ઈ. પૂ. ૫૫૦માં શરૂ થઈને મોડામાં મોટી ઇ. પૂ. ૫૦૦માં બંધ પડી હોવી જોઈએ એમાં કંઈ સંશય નથી. પણ એક સંભવ એવો પણ છે કે મહાવીરે માત્ર તેની યોજના જ કરી હોય અને તે વ્યવહારમાં કદી પણ આવી જ ન હોય.

અર્થશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા

નરહરિ દ્વા. પરીખ

[વર્ધામાં મહિર્લાપ્રમ નામે એક સસ્થા ચાલે છે. સેવાકાર્ય કરવા દૃષ્ટી મોટી ઉમરની બહેનો તેમાં રહે છે. વિદ્યાભ્યાસ કરે છે અને ઉચ્ચગતી તાલીમ લે છે. એમને જુદા જુદા વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન સારી રીતે મળે એટલા માટે દરેક વિષયના સારા જાણકાર પાસે પત્રોદ્ધારા સિદ્ધાંત અપાવવાની ગોઠવણ કરેલી છે. અર્થશાસ્ત્રનો વિષય ગૂંચાત વિદ્યાપીઠના મહામાત્ર શ્રી નરહરિભાઈ પરીખે શરૂ કર્યો છે. આજે અર્થશાસ્ત્રનું જ્ઞાન જીવનમાં ખૂબ જરૂરનું થઈ પડતું છે એટલે એ પત્રાવલિની અગ્રે શ્રી નરહરિભાઈ અને મહિલાશ્રમના આચાર્ય શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ પાસે માગણી કરી હતી. તેમણે આ માગણી સ્વીકારી 'પ્રસ્થાન' માટે એ પત્રાવલિ આપી છે, તે બદલ અમે તેમના આભારી છીએ.—તંત્રી]

પ્રકરણ ૧લું

અર્થશાસ્ત્રનો વિષય અત્યારે આપણે ત્યાં મહાવિદ્યાલયના ઉપક્રા વર્ગોમાં શીખનાય છે, એટલે હું તમારી આગળ અર્થશાસ્ત્રની વાત કરવા બેસું છું એથી કદાચ તમને નવાઈ લાગશે. પણ જો સરળ રૂપમાં અને આપણી પોતાની ભાષામાં એ વિષય રજૂ કરવામાં આવે તો સાધારણ લાણેલી બહેનો પણ એમાંના ધણા સિદ્ધાંતો સમજી શકે એમ હું માનું છું.

અત્યારે આપણા દેશની કેટલીકે મુશ્કેલીઓ આર્થિક પ્રકારની છે. આ વિષયમાં કઈક પ્રવેશ કર્યો હોય તો એ મુશ્કેલીઓ સમજાવવામાં પણ સરળતા થાય એમ મારું માનવું છે.

આટલી પ્રતાવના પછી અર્થશાસ્ત્ર એ શી વસ્તુ છે, એ ચર્ચામાં આપણે ઊતરીશું. કેટલાક લોકોનો એવો ખ્યાલ છે કે અર્થશાસ્ત્રને પૈસા સાથે સંબંધ છે, અને અર્થશાસ્ત્રમાં પૈસા શી રીતે કમાવા એની વાતો આવે. આ ખ્યાલ જૂલભરેલો છે. અર્થશાસ્ત્રને પૈસા સાથે નહિ પણ માણસના સુખ સાથે સંબંધ છે. માણસનું સુખ અનેક વસ્તુઓ ઉપર આધાર રાખે છે. માણસ વિચારવાન હોય, નિષ્પાપ જીવન ગાળતો હોય, હમેશાં ખીજના લક્ષ્યામાં રાજી હોય, ખતી શકે તેટલી ખીજનની સેવા કરવાને તત્પર હોય, પોતાને કંઈ લાલ થાય તો તેથી હરખાયેલો ન થઈ જાય, તેમ પોતાના ઉપર કંઈ આક્રમણ આવી પડે તો તેથી ગભરાઈ ન જાય એવા માણસનું જીવન સાધારણ અને સુખમય હોય છે. પરંતુ આવા માણસને પેટપૂરતું ખાવા નોઈએ, શરીર ઢાંકવા માટે કપડાં નોઈએ, અને રહેવા માટે ઘર નોઈએ. દરેક માણસના જીવનની આ પ્રાથમિક જરૂરિયાતો છે, એના વિના જીવન નબી શકતું નથી. જીવનની આ પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પૂરી પડે અથવા એ વિષે નિશ્ચિંતાતા થાય ત્યાર પછી જ માણસને ઉપર જણાવી તેવી બીજી વસ્તુઓ મળે છે. પોતાના જીવનની આ પ્રાથમિક જરૂરિયાતોને વિષે પણ બેદરકાર એવા કોઈ અવધૂત જોગીજતી હોય, પણ તેવા વિરલ હોય છે. સામાન્ય માણસો તો પહેલી ચિંતા પોતાના જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતોની જ કરે છે. કોઈ પણ સમાજ સુખી ત્યારે જ થઈ શકે, જ્યારે આખા સમાજની આ પ્રાથમિક જરૂરિયાતો સારી રીતે પૂરી પડતી હોય. પ્રાથમિક જરૂરિયાતોની જોગવાઈ થઈ રહે એટલે માણસ સુખ

સગવડનાં સાધનો ભેગવવા માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે. રાટલો હાથમાં લઈને ખાવાથી પણ બૂખની તૃપ્તિ તો થાય, પણ માણસ તેમ કરતો નથી. ખાવાની ચીજો ગોઠવવા માટે ચાળી બનાવે છે, ખાવાના પ્રવાહી પદાર્થો માટે વાડકા રાખે છે, જમવા ભેગવા માટે પાટલા તથા પીઠાં આસનોની ભેગવાઈ કરે છે, અને એવી રીતે દરેક ક્રિયામાં સગવડનાં સાધનો વધારતો જાય છે. અને એ બરાબર કર્યા પછી તેમાં શોભા લાવવાનો પણ પ્રયત્ન કરે છે. આમ માણસની જરૂરિયાતો વધતી જાય છે, અને તે ભેગવવા માટે માણસને વધારે શ્રમ કરવો પડે છે.

આપણી કેટલીક જરૂરિયાતો એવી છે કે જે માટે આપણે ખાસ શ્રમ કરવો પડતો નથી. દાખલા તરીકે, હવા આપણી એવી જરૂરિયાત છે કે જે વિના આપણને સાલી જ ન શકે, છતાં તે દરેકને વિના શ્રમે મળે છે. તે જ પ્રમાણે સૂર્યના તાપનું છે. ખુદ્શામાં રહેતાં માણસોને હવા અને તડકો જરાય શ્રમ કર્યા વિના જોઈએ તેટલાં મળે છે.

તે જ પ્રમાણે નદી કે સરોવરને તીરે રહેતાં માણસોને ત્યાં જઈને લઈ આવવાનો શ્રમ કરે તેટલામાં જ પાણી મળે છે. આ બધી વસ્તુઓ ઇલાનને માટે બહુ જ આવરપક અને મદદની છે પણ તે વિના શ્રમે મળી રહે છે. તે સાચે જ અમૂલ્ય છે; તેના બુદ્ધિમાં કોઈ આપણને ગમે તેટલું મૂલ્ય આપે તો પણ આપણે તે વિના ન ચલાવી શકીએ એ અર્થમાં એ અમૂલ્ય છે, અને તેનું આપણને કોઈ મૂલ્ય ભેગવું નથી એવી કુદરતની રચના છે એ અર્થમાં પણ તે અમૂલ્ય છે.

આપણી બીજી જરૂરિયાતો જેવી કે ખોરાકની, કાપડની, ધરતી, તે એવી છે કે તેને માટે કુદરતે પોતાના ગંદાર આપણી સામે મૂકી દીધા છે. માણસની પાસે વિશાળ જમીન પડેલી છે તેને તે ખોદે, ખોડે, વાને, અને પોતાને નેષ્ટતાં અનાજ, ફળ, શાક વગેરે ઉગાડે. એ જ ખેતરમાં કપાસ ઉગાડી તેમાંથી કપડાં તૈયાર કરે. જંગલોમાંથી ઝાડ કાપી તેમાંથી બગલણુ માટે લાકડાં તથા ઘર બનાવવાનાં સાધનો બનાવે છે, ખાજો ખોદી તેમાંથી કાચસા, લોદું, તેલ વગેરે અનેક પદાર્થો કાઢે. કુદરતે પોતાના ગંદાર મોકલે હાથે આપણી સામે ખુદ્શા મૂક્યા છે તેમાંથી માણસે મદદન કરીને પોતાને નેષ્ટતા વસ્તુઓ પેદા કરી લેવાની છે.

આપણે એમ કહીએ કે એક માણસ પોતાને નેષ્ટતા તમામ વસ્તુઓ પોતે જ પેદા કરી લે, પોતે ઉત્પન્ન કરે અને તેનો પોતે જ ઉપભોગ કરે, તો તો જમનનો વ્યવહાર તદ્દન સરળ હોય, માણસ માણસને એક બીજા સાથે કરી લેવા દેવા ન હોય. પણ બહુ પ્રાચીન કાળમાંથી એવું આ દુનિયામાં કદી ચાલ્યું હોય એવું જાણવામાં નથી. બહુ પ્રાચીન કાળમાં માણસ ટોળામાં રહેતો અને આખું ટોળું બેઠું મળીને પોતાને નેષ્ટતા વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરતું અને તેનો ઉપભોગ કરતું. અત્યારે તો આપણો વ્યવહાર બહુ જટિલ એટલે અટપટો થઈ ગયો છે. કોઈ ખેડત ખેતર ખેડીને અનાજ પકવે પણ તેનું દળ બીજાએ એટલે કોઈ સુધારે બનાવેલું હોય, તેનું લાકડું જંગમમાંથી કાઢી બીજાને જ માણસ કાપી લાખો હોય, તે દળમાંનાં ચરણનું લોદું વળી કોઈ ખાજુમાંથી મજૂરે ખોદી કાઢ્યું હોય અને કોઈ બુદ્ધિ ધીસીને અનાજનું હોય. વળી અનાજ પકવવામાં પણ તેણે બીજા મજૂરાની મદદ લીધી હોય. આમ જે મજૂરા બેસીએ તો ખેતરમાં અનાજ પકવવામાં ચોક્કસ માણસોએ પોતપોતાનો ફાલો આપેલો હોય તેમ માન્ય પડે; એટલે જે ખેતરે અનાજ પકવ્યું હોય તે ખેડત પોતે પકવેલા અનાજનો માલિક ગણાય પણ તેમાંથી તેને બીજા અનેક મદદ કરનારાં એને ફાલો તો આપવો જ પડેલો હોય.

વળી ખેડૂત જેટલું અનાજ પ વે તેટલું બધું પોતે નથી વાપરતો, તે વેપારીને વેચી નાખે છે અને વેપારી બજારમાં લઈ જઈ જેને જોઈતું હોય તેને આપે છે વધુકરે। માત્ર કપડું જ વણે છે, મોચી માત્ર જોડ જ સીવે છે તેમને પણ ખાવા માટે અનાજ તો જોઈએ જ છે એટલે જેને કપડું કે જોડા જોઈતા હોય તેમને તે આપે છે અને તેના બદલામાં પૈસા મળે તેનું અનાજ ખરીદ કરે છે

આમ કુદરત પાસેથી કાચા રૂપમાં મળી આવનારી ચીજો ઉપર ઓક માણુમો શ્રમ કરી તે ચીજો માણસના ઉપયોગમાં આવે એવી બનાવે છે, અને એ શ્રમ દરેક માણુમ એકલો નથી કરતો પણ વણા માણસો એકઠા થઈને કરે છે વળી દરેક માણુસ પોતાને જોઈતી દરેક વસ્તુ નથી બનાવતો પણ પોતાને વધારે આપડે તે એક વસ્તુ બનાવે છે અને તે બીજાઓને આપી તેના બદલામાં પોતાને જોઈતી ચીજો લે છે કેટલાક માણુસો ખેતીનું કામ કરે છે, કેટલાક વણાટનું કામ કરે છે કેટલાક મોચીનું કામ કરે છે અને જુદા જુદા માણુમો જુદા જુદા કામ કરે છે તથા કેટલાક પોતાને વેગે પેસી પોતાના જ ગોળરો વડે કામ કરે છે, ત્યારે કેટલાક મીઠાને ત્યા જઈ તેણે મોઢવેના ઓળંગ તથા સચા ઉપર કામ કરે છે અને તેની પાસેથી મજૂરી લે છે કેટલાક પોતે ઉત્પન્ન કરેલો માન પોતે જ વેચે છે, ત્યારે કેટલાક માત્ર મજૂરી લઈને માન ઉત્પન્ન કરી આપે છે અને તે વેચનારી જવાબદારી પેના માલ બનાવનાર ઉપર હોય છે આમ માલ ઉત્પન્ન કરવાના અનેક પ્રકાર હોય છે પણ ઉત્પન્ન થયા પછી ઉપભોગ કરનાર પાસે પહોંચે તે પહેલાં તે માલ ખરીદ કરીને વેચવા લઈ જનાર વેપારીઓ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ માલ પહોંચાડનારા ગાડાવાળા ઊંટવાળા ગધેડાવાળાથી માડીને મોટરવાળા તથા રેલવાળા અને જળમાર્ગે નાના મજૂરાથી માડીને મોટી સ્કીમરોવાળા હોય છે દરેક માણુમને તેની મહેનતના બદલામાં વાઢકે ને વાઢક મળે છે

વળી જેટલો માલ ઉત્પન્ન થાય તેટલો, બધો કાઈ વપરાઈ જતો નથી અનાજમાંથી પણ મોટા ભાગનું અનાજ અવાઈ જાય છે ત્યારે કેટલું અનાજ નવું અનાજ ઉત્પન્ન કરવા માટે બી તરફ રાખવું પડે છે આપણે જેટલા ઓળંગો બનાવીએ તે તો બધા નવો માલ ઉત્પન્ન કરવાના સાધનો જ હોય છે એટલે ઉત્પત્તિના જેમ અનેક પ્રકારો હોય છે તેમ ઉપભોગના પણ અનેક પ્રકારો હોય છે.

માલ ઉત્પન્ન થયા પછી એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જ્યા જરૂર હોય ત્યાં પહોંચાડવાનો હોય છે વળી જે માણુસને તેનો ખપ હોય તેને તે મળે તે માટે તે જગ્યાએ તથા છૂટક વેચવાનો હોય છે ખરીદના અને વેચવા માટે વિનિમયનું એક સર્વસામાન્ય માપ અને વાહન રાખવું પડે છે, જે નાણું કહેવાય છે

આ બધી ક્રિયાઓ તથા વ્યવહારો અને તેને લગતા નિયમોના શાસ્ત્રને અર્થશાસ્ત્ર કહે છે આ શાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ એ છે કે આ વ્યવહાર એવી રીતે ગોઠવી શકાય જેથી લોકો વધારેમા વધારે સુખમાં વહી શકે એટલે કે હરેક માણુમને પૂરતું કામ મળી રહે અને જે પૂરતું કામ કરે તેને પોતાની વ્યાજબી જરૂરિયાતની બધી વસ્તુઓ મળી રહે

પ્રકરણ ૨૭

હવે તમે સમજી ગયાં હશે કે દરેક માણસને કુદરતી રીતે અમુક વાસનાઓ કે જરૂરિયાતો છે જે પૂરી કર્યા વિના તેનું જીવન નબીજ ન શકે. માણસની વાસના અથવા જરૂરિયાતને આપણા શાસ્ત્રમાં “કામ” એવી સંજ્ઞા આપી છે. “કામ”નો વિશેષ પ્રયક્તિન અર્થ વિષયભોગની વાસના એવો થાય છે. પણ આપણા શાસ્ત્રકારોએ કેાઈપણ વાસનાના અર્થમાં પણ તેનો પ્રયોગ કરેલો છે. ગયા કામળમાં હું એ પણ કહી ગયો કે આહારની, કપડાં પહેરવાની, રહેવા માટે ધરની, એ જરૂરિયાતો અથવા વાસનાઓ એવી છે કે દરેક માણસે જીવનની ધારણાને અર્થે તે સંતોષવી જ જોઈએ, તેના વિના જીવન નબીજ ન શકે. તેથી જ મનુષ્ય-જીવનના ચાર પુરુષાર્થો,—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમાં કામને ચે પુરુષાર્થ તરીકે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. માણસને જો લગવાને પેટ ન આપ્યું હોત તો માણસ કેવા હોત, તે કહેવું બહુ કડણુ છે; પણ પેટ માણસ પાસે વેક કરાવે છે એ વસ્તુ તો નક્કી જ છે. એ વેક માણસ ચિચારપૂર્વક કરે, આનંદપૂર્વક કરે, બીજાનું અક્ષિત ન થાય એવી રીતે કરે—એ એક આનંદદાયક શ્રમ બને છે, એટલે એ વેક મરી ગય છે અને તે કરવામાં માણસની માણસાર્થ રહેલી છે. દરેક માણસે શ્રમ કરીને પોતાની જરૂરિયાતો અથવા વાસના તૃપ્તિ કરવાનાં સાધનો મેળવવાનાં છે. જે સાધન વડે આ જરૂરિયાતો અથવા વાસનાઓની તૃપ્તિ થાય તેને અર્થ કહેવામાં આવે છે. જૂખની તૃપ્તિ ખોરાક વડે થાય, ચરીટના ઝંરડાણની વાસના કપડાં વડે તૃપ્ત થાય, તપેલી જમીન ઉપર આલતાં પગ દાઝે અથવા કાંટાવાળી જમીનમાં ચાલતાં કાંટા વાગે તેનાથી પગનું શરણુ કરવાની જરૂરિયાત જોડા વડે તૃપ્ત થાય. એટલે ખોરાક, કપડાં, જોડા એ અર્થ કહેવાય. આ પ્રાથમિક જરૂરિયાતો ચર્મ. આપણે રહેવાનું ઘર સારી હવા અજવાળાવાળું હોય અને તેની આસપાસ બાંધું સ્વચ્છ હોય એ પણ આપણી પ્રાથમિક જરૂરિયાતો ચર્મ. પણ ધરની આગળ આપણે બાગ બનાવીએ અને તેમાં સુંદર ફૂલો ઉગાડીએ, તે પુલોની શોભા અને સુગંધથી આપણું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય અને આપણને આનંદ મળે. આવાં કુટો વિના આપણું જીવન નબીજ રહે એટલે તે આપણી પ્રાથમિક જરૂરિયાત ન ગણાય, છતાં તે પણ અર્થ તો ગણાય જ. કારણ તેથી આપણને સુખ મળે છે, સુગંધ અને સૌંદર્યના ઉપભોગની આપણી વાસના તે વડે તૃપ્ત થાય છે.

જે વસ્તુ વડે આપણી કેાઈ જરૂરિયાત કે વાસના સોધી રીતે તૃપ્ત ન થાય, પણ આપણી જરૂરિયાત પૂરી પાડનારી વસ્તુ બનાવવામાં જે ચીજને કામ આવવાની હોય તે પણ અર્થ ગણાય.

ઉદાહરણ અર્થે, જમીન ખેડવાના દળનો આપણે સીધો ઉપભોગ કરી શકતા નથી; પણ તે વડે જમીન ખેડીને આપણે ખાવાનું અનાજ પકડીએ છીએ એટલે દળ એ અર્થ ગણાય. તે જ પ્રમાણે ખોરાક રાંધવા માટેનું જળતણ, ચતર કાંતવાંતો રેટિયો, કાપડ વણવાની સાળ, કપડાં સીવવાની સોલ કે ચીથો, એ બધી વસ્તુઓ આપણી જરૂરિયાત પૂરી પાડવામાં આપણા કામની તૃપ્તિમાં મદદરૂપ થતી હોઈ અર્થ છે.

હુંકાણમાં એમ કહી શકાય કે જે વસ્તુ અથવા સાધનવડે માણસના કામની તૃપ્તિ સોધી કે આકર્ષતરી રીતે થાય તે અર્થ. અર્થ વિના આપણું જીવન નબીજ ન શકે, કુન્ધવી સુખસગરવડે અર્થવડે સોધી શકાય તેથી અર્થને મનુષ્યજીવનનો એક પુરુષાર્થ કહ્યો છે.

ઉમર ખર્યામની રુખાયાત

૨૫. અંખાલાલ ગોવિન્દલાલ

[ગતાંકથી ચાલુ]

૮૦

અનની જેને કંઈ ચિંતા નહિ
મુવા મીડી મેડી નિરાંતે, ગમ નહિ
ચાકર નહિ ને ચાકરી રાખે નહિ
કહેને સુખી તે જિંદગી ખોટા નહિ.

૮૧

આરજી જેને સુવાળી પદનની
રહેવાં પડે કંટક કદુતા જગતની
કાંસકાએ ને ચીરા વેડયા નહત
શી રીતે લટ ચૂમત એ માથકની ?

૮૨

હોળે કરે હમેશ જમ શરાબના
હોળે ઉરે મધ-મીડી માથકે અંખના
લોકો કહે તોળ્યા^૧ તને દેને પ્રજુ!
આપે કદી લીધા શપથ તોળ્યાદના.

૮૩

આજ મધમધતી અનિલ લહરી ગમી
મેઘ ઝરમર, પાંદડી ચુલની^૨ હસી
બુલબુલે હોંસે કહ્યું માથકને
તુંય ત્રિવ, પી લે શરાબ હસી હસી.

૮૪

પડે રહી સંકેત સર્વે જાણુતા
સર્વના એ નાથ, રજરજ જાણુતા
લોક છેતરશેા કદી આડંબરે
બેદ આપ ખુલી જતા ત્યાં, જાણુતા ?

૮૫

દીવગીરને આનંદમાં નચવે શરાળ
સુંદરી રૂપે ચમકે પૂરે શરાળ
રમઝાન^૧ આખો હું શરાળ અડચો નહિ
દિલનાં સ્વાગત તને રાત્રિ શજ્વામ.

૮૬

બંદગી અપવાસમાં વૃત્તિ કરી
દિલની મુરદોરે રાવે જાણ્યું કે કળી
હાય, પણ નાદાન એ મળે ટીપે
ધૂળમાં રોળ્યાં પુત્રુ^૩ ને બંદગી.

૮૭

પ્રેમ છછરે જલ્દતનો, પાણી નહિ
દેવતા કથળી ગયો, ગરમી નહિ,
તેજ પ્રેમી રાત દિવસ વર્ષ કંઈ
ઉધ કે આહાર, એક કંઈ નહિ.

૮૮

પદ્મા નાચે અંજલિ છાંટી શરાળ
બુદ્ધિ હીણો જે નિયેધ કરે શરાળ
શાને કરે એ વાત નાહક બંધીની ?
દેહમાં ભારે ભારે ચેતન શરાળ.

૮૯

કાંઈ કુદરતની કળા ન કળી શક્યા
સહેજ નિજ સ્વભાવ ઝોળંગી શક્યા
માંડી નજર નાનાથી તે મોટા સુધી
વેચ્યું, અશકત બધા જ જાળક માજણ્યા.

૯૦

ધૃશ્વરી આગા ન જાણી કાંઈએ
બેદ કિસમત ના ઉકેલ્યા કાંઈએ
બોતેર વર્ષ સુખી બહુ બહુ હું મથ્યો
ગેળની^૪ વાતો ન જાણી કાંઈએ.

૯૧

ન્યાયનો દિવસ જૂમિ પર આવશે
યાર ત્યારે સખત ચર્મને બેસશે
એક જે, સારા વિના પીનું કરે ?
કંપીશ ના, ખુશ થા, સહુ સારું થશે.

૧ હીન્દી સનનો ૧૦મો મહિનો. ૨ આશાઓ. ૩ હાયપમ વગેરે ઘોઈ પવિત્ર બનાવવાની ક્રિયા. ૪ અદશ્ય.

૯૨

રાત્રી ન ગાળી દિલ્લુથી લડાણમાં
દેખે બહાર નહિ, રમે જે આપમાં
નાદાન એ, ધોશાદ સુંદર પહેરીને
ફરતા, લગાડે ડાઘ સલજન નામમાં.

૯૩

વર્ષા અને લીલા રચાયા માંડવા
વક્ષ મેત પુલે થયાં મુસા સમાં
ધમ્મિ કુંકે ચેતન કુપળ વન છોડમાં
વ્યેતમ વાદળ, તેન શાં આંસુવાર્યા.

૯૪

આબથી સાધી મુરા વરગાવતો
શોક અગ્નિ પ્રેમીઓનો ઝાંટતો
મુબ્દાન અલ્લાહ^૧ બોલજો દારણ શરાખ
ઔષધ બની દિલનાં દરદ વણસાડતો.

૯૫

તારી કૃપા આ શેખ શું બળથી રોકે
દૂર એ, હું તો નિરંતર મુજ પદે
ફરમાન તારું, પાપીને દોઝખ હશે
કહેજો ખીજતે, જે તને ના બોળખે.

૯૬

અપવા દે નહિ મને આકાશ એ
ક્યારેય મંગીત દિવ્ય નિજ સુજાવીતે
એક પણ આનંદની બ્યારે મળે
તરત જ મને કુઃખના ચકરડે ફેરવે.

૯૭

બ્યારે સીધાવો આપ ખીરાદર તહો
ગંકિત મુબ્દા, રનેહ-મંમેલન મહો
સાધી મયે-મધર બક્ષજે ત્યાં આપને
ખચ્યામ કરજો વાદ, આશિષ દઈ તહો.

૯૮

આરજી પ્રિય લોકમાં ચાવા તને
નાના અને મોટા ગણે સારો તને
મુસ્લીમ, યહુદી, ખ્રિસ્તી સર્વ સમાન જો
ખૂંડું ન બોલીશ, તેજીની પર્વા તને.

૯૮

કામપુઝરી ! બની કામાંધ તું
પાક ? આત્માને વગોવે બાણ તું
વાસનામાં સુખ જોયું તે મગર
હોમશે નેકે તને નાદાન શું ?

૧૦૦

રહાનીરે આલમથી શ્રવણ કર જ્ઞાન કે
માનવી ! કુદરત બધી તુંમાં જ છે
દેવ, દૈત્ય, મનુષ્ય, તારામાં પથ
દેખાય તું જોવો નકી તેવો જ છે.

૧૦૧

માનવી છે જામ, આત્મ શરાબ છે
વાંસળી છે દેહ, અંદર સૂર છે
ખમ્મામ બાણ્યું માનવી કેવો દીસે
મદુર્ધ જ્ઞાનસ ને દીપક જોમાં બળે.

૧૦૨

એક નિર્લજ સ્ત્રી દીડી, શોખે કહ્યું,
“ બસની વિકારાધીન રે દેખાય તું, ”
તેણે કહ્યું, “ દેખાઈ છું તેથી જ હું
આપ પથ દેખાઓ છો તેવા જ શું ? ”

૧૦૩

જ્ઞાનનાં વચનામૃતે બે મુખ્ય છે
અદ્યપિ ગાયાં ન ગાયાંથી વધે
જહોં તહોં ખાવાથી ના ખાવું રૂકું
જહોં તહોં હળવાથી ના હળવું ચઢે.

૧૦૪

માયાવી દુનિયામાં ન શોધીશ મિત્રને
સત્ય કહું છું ના કહીશ તું કાઈને
દર્દ વેડી લે, દવા શોધીશ ના
દુઃખના ભાગી ન બાણીશ કાઈને.

૧૦૫

હું મરું તો મય શરિરે છાંટજો
એકાદ ગીત શરાબીનું લલકારજો
ન્યાયને દિવસે જરૂર મારી પડે
તો આપણે દારે કબર મુજ શોધજો.

૧૦૬

ચારે તરફ હું ફેરવું મારાં નયન
મર્વન લીધુંઝમ કૌસરનાં^૨ ઝરણુ
મેદાન ઉલ્લાસ ત્યાં, યગીચા પુલના
નિરામ જા તું સ્વર્ગ ચૂમ પરી-નયન.

૧૦૭

મોતી ઈખાદત તું કદી પહેર્યું ન મેં
પાપ રજ પદ્મેથી ખડેરી ન મેં
ત્હોયે નિરાશા સ્વર્ગ કુસુમની નથી
કારણ કદી મેં એક બે જાણ્યું નથી.

૧૦૮

ત્યારે પુનિત પગલે પધારીશ મહેફિલેર
મહેમાન ત્યાં વેરાવલા વન-મંડપે
મત્ર-મગળ સાથ ત્યાં તું આવશે
ત્યાં હું હતો—મય-જામ ખાલી દોળશે.

ગ્રેટબ્રિટન હિંદ ઉપર સામ્રાજ્ય બોગવે છે. આગળ મુસલમાનોનું આધિપત્ય હિંદ ઉપર હતું. પાસે વરસ સુધી સુવર્ણતાને અને આદર્શો હિંદમાં હિંદી તરીકે રહ્યા હતા. તેમણે હિંદની પેદારા હિંદીઓ માટે જ વાપરી છે, તેઓ હિંદનો પૈસો પરદેશોમાં હરણ કરી જતા નહોતા. બાહ્ય દૃષ્ટિએ એમનાં જીવન, અત્યાચાર, અરાજકતા, ગિનસહીસલામતી વગેરે હતાં, પરંતુ આંતરવૃત્તિથી ધીમેધીમે ચૂસી આવેલા તેમનો ઇરાદો હતો જ નહિ. પરદેશી મુસલમાનો હિંદમાં આવી હિંદી તરીકે રહેતા. હમણાં બ્રિટનના સંરક્ષણ નીચે આપણે શાંતિ, સુશાંતિ, સલામતી, અમલ અને સમાનભાવ અનુભવીએ છીએ, પરંતુ લાંબો બ્રિટિશો આપણી આર્થિક ચૂસણી બહુ જ નિયંત્રિતપણે, શાસ્ત્રીય રીતે કરે છે. બ્રિટનના પુષ્ટ આર્થિક શરીરમાં હિંદ અને બીજા પછાત દેશોનું લોહી ચંપોદ્વારા પહોંચે છે. બ્રિટન પોતાનાં ઘેટાંઓની સારી સંભાળ લે છે, પરંતુ તે દારા પોતાના આર્થિક ઉદરને વાળી પોરાક મળે તેની વ્યવસ્થા સાચવે છે. સદગત સ્વામી કૃષ્ણ વર્માએ બ્રિટનના સિગરસ મુખ્યસચીવ એડવર્ડને જે રીતે જણાવ્યું હતું કે 'મુસલમાન રાજકર્તાઓ હિંદની પ્રજાને ખીંક ઉપર લાત મારતા હતા; તમે પેટ ઉપર હાથ ફેરવી મશીનદારા લોહી ચૂસો છો' તે વાત આજે પણ તેટલી જ સાચી છે. આપણી આર્થિક નીતિ વિલાપતના શરણે, મોટાં વેપારીઓ અને તેમના ગ્રેડલા રાજદારીઓ દારા ધડાય છે.

આપણા હિંદને હમણાં ત્રણ વસ્તુઓની ભારે જરૂરિયાત છે: (૧) શિક્ષણ; (૨) ઔદ્યોગિક વિકાસ; અને આત્મરક્ષણ. આ ત્રણેમાં શિક્ષણ આખા હિંદમાં દરેક હિંદીને મળે તો જ ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધા, વહેમો અને શારીરિક તેજા આર્થિક અવનતિનો ઉદ્ધાર કરવાનું બની શકશે. હમણાં જે ધોરણે અને જેટલાં સાધનોથી હિંદીઓન શિક્ષણ મેળવવાની સગવડો અસ્તિત્વમાં છે, તે પ્રમાણમાં દોઢગ્રો વરસ આખા હિંદને અક્ષરજ્ઞાન મેળવતાં લાગશે. હાલનું શિક્ષણ એક હિંદીને સમર્થ દેશસેવક બનાવતું નથી. શિક્ષણ વગરના લોકોમાં સંપત્તિ અને શિક્ષિત વધારવાની શક્તિ હોતી નથી. ઉચ્ચ શિક્ષણ આપતાં વિશ્વવિદ્યાલયો પણ વિમાનોને લગતું, વીજળીને લગતું, રેડિયોને લગતું, રસાયણવિદ્યાને લગતું, સ્વરક્ષણને લગતું ઉચ્ચ જ્ઞાન આપવાની સગવડ કરશે ત્યારે જ હિંદની પ્રજાની સંસ્કૃતિ બીજી પ્રજાની હદોળમાં આવી શકશે. હવે માત્ર ડોક્ટરો, વકીલો કે સાહિત્યકારો પેદા કરવાનો જમાનો નથી. એઓની સાથે ઉચ્ચ કારીગરોની પણ જરૂર છે.

આપણે ઉદ્યોગોમાં કેટલા પછાત છીએ તે આગળ આપેલ આંકડાઓથી પ્રતીત થયું હશે. આપણે ઉદ્યોગોમાંથી જે કમાણી કરીએ છીએ તે એક વ્યક્તિની ગણતરીના પ્રમાણમાં

ખિટન કરતાં ચાલીસગણું ઓછું છે. અને અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ કરતાં સાઠગણું ઓછું છે. આપણી વ્યક્તિગત કમાઈ ઓછી છે. બીજા દેશો વિકાસ તરફ દોડે છે, ત્યારે આપણે દરિદ્રતા તરફ ગમન કરીએ છીએ.

પદ્ધતિ વરસે ઉપર કોલેબોમાં મારે ખિટનના વેપારી સ્ટીમર કંપનીઓના રાખ જેવા 'સ્વર્ગસ્થ લોર્ડ ઈંગ્લેન્ડ સાથે આ મુંબઈમાં ખૂબ વાતચીત થઈ હતી એમનું મંતવ્ય હતું કે હિંદીઓનું સર્વ લક્ષ ખેતીવાડી અને કાચાં દ્રવ્યો પેદા કરવા તરફ વાળતું. હિંદ એ ખેતીવાડી-પ્રધાન દેશ છે. એ કદી પણ ઔદ્યોગિક વિકાસને સાધી શકશે નહિ. બે ઘોડે ચડતું ઠીક નથી. આનો સ્પષ્ટ અર્થ એટલો જ થાય છે કે ઇંગ્લેન્ડનો ધનવાન વર્ગ હિંદ અને હિંદીઓને હમેશાં ઇંગ્લેન્ડને કાચાં દ્રવ્યો પૂરાં પાડનાર તથા પાકા દ્રવ્યોના મોટા ખરીદનાર તરીકે જ રાખવાનો ઇરાદો ધરાવે છે!

સને ૧૯૦૧થી હિંદનાં ગામડાંમાં વસતી પ્રમાણમાં લગભગ પાંચ કરોડનો વધારો થયો છે, ત્યારે શહેરી પ્રજાનો માત્ર એક કરોડનો વધારો થયો છે. ઉદ્યોગો કરતાં ખેતીવાડી ઉપર નગના લોકોનો પાંચગણો વધારો હિંદની ગરીબાઈને પોષણ આપનાર છે. અમેરિકાના હમણાના સમય પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટ પોતાના પુસ્તક 'Looking Forward' માં કહે છે:—

"એકસો વરસ ઉપરના આંકડાઓથી મમનપ્ર થઈ કે આપણી અમેરિકન પ્રજાના ૭૫ ટકા ખેતી ઉપર ગામડાંઓમાં અને ૨૫ ટકા શહેરોમાં ઉદ્યોગો ઉપર કામે લાગ્યા હતા. હમણાં તેથી વિરુદ્ધ પરિસ્થિતિ થઈ હોવાને લીધે ૭૫ ટકા ઉદ્યોગો અને ૨૫ ટકા ખેતી ઉપર નબે છે. 'આલો, ખેતી ઉપર' એ સૂત્ર હવે નિરુપયોગી થઈ ગયું છે."

ખિટનના આઠ શોદાગરો હિંદની બાબતમાં આથી બહુ માને છે. સને ૧૮૮૧માં હિંદમાં ખેતી ઉપર ૬૧ ટકા પ્રજા કામ કરતી હતી, અને ૧૯૩૧માં ખેતીવાડી ઉપર નબનારી હિંદી પ્રજાનું પ્રમાણ ૭૩ ટકા હતું. દિવસોદિવસ આ સ્થિતિ બચકર પ્રમાણમાં વધતી જાય છે. આ શૈલ્યથી હિંદનું આર્થિક શરીર ક્ષીણ બનતું જાય છે.

ખિટનમાં માત્ર ઐદ ટકા પ્રજા ખેતી ઉપર કામ કરે છે. ખિટનના અર્થશાસ્ત્રીઓ આથી વધારે પ્રજાનું પ્રમાણ ખેતી ઉપર જવાથી દેશની સમૃદ્ધિને ધક્કો લાગવાનો ભય ગણે છે. એક પ્રજાની સમૃદ્ધિની આંકણી તેની વાર્ષિક પેદાશ ઉપર થાય છે. આપણી પ્રજાની કુલ વાર્ષિક પેદાશ સારાં વરસોમાં ૨,૫૦૦ કરોડ રૂપિયાની ગણાતી હતી, હમણાં મંદીના વરસમાં ૧,૭૫૦ કરોડ રૂપિયાની ગણાય છે. આથી દર મનુષ્યે રૂ. ૫૦ની વાર્ષિક પેદાશ એક હિંદીની છે. એટલે દર મનુષ્યે માસિક પેદાશ માત્ર ચાર રૂપિયાની અથવા ૭ શિલિંગની જ થાય છે.

હવે હિંદના સને ૧૯૩૨-૩૩ના આંકડાઓ શું બતાવે છે? બ્રિટિશ હિંદની ૨૭૫ કરોડની વસ્તીમાંથી માત્ર સાડાપાંચ લાખ મનુષ્યોની એક હજાર રૂપિયા અને વધારે વાર્ષિક આવકની થાય છે. આમાંથી પોણાત્રણ લાખની રૂ. ૨,૦૦૦ની અંદર વાર્ષિક આવક હતી. બાકીના પોણાત્રણ લાખની રૂ. ૨,૦૦૦ ઉપર વાર્ષિક આવક હતી. આખા હિંદમાં માત્ર ૩૫૫ વ્યક્તિઓની પેદાશ એક લાખ કરતાં વધારે હતી. ખિટનના અને બીજા યુરોપિયન ધનવાનોની મોટી મૂંઝે પરદેશો ખાને રોકાઈ સાડું જાજ અને નફો પેદા કરે છે. હિંદીઓને પરદેશો તરફ આવવા દેવાની બંધી છે. તેમને પરદેશોમાં જમીન મળતી નથી

ઐટલે દિંદીઓને પરદેશોમાંથી કાંઇ પણ પેદાશ મળતી નથી. જે દેશના વતનીઓ આર્થિક પરાધીનતા પોતાના સ્વદેશમાં ભોગવે છે, જેના આર્થિક રસને પરદેશીઓ ચૂસી ખાય છે, જેને પોતાના દેશનાં વેપાર, ઉદ્યોગ, વ્યાપ્તિ, વીમા, ખાણો અને કારખાનાંઓમાં ભેટ દિરસે માત્ર સારીરિક મજૂરી કરી નીમવાનું હોય, તે પરદેશોમાંથી કેવી રીતે ધન-સંચય કરી શકે ?

અગાઉ આંકડાઓ આપ્યા છે પરંતુ તેનો સહેજ વિસ્તાર કરવાથી વાચકોની સહેજ સમજમાં ફીક જીતશે—આપણી ગરીબાઈ એક જ નજરમાં સમાઈ જશે.

દિંદમાં દરદગર મનુષ્યે ૨૪૫ મરણપ્રમાણ છે, કેનેડામાં તે ૧૦૭ નું આવે છે. દિંદમાં મનુષ્યનું સરેરાશ આયુષ્ય ૨૬.૭ વરસોનું આવે છે, ઇંગ્લંડમાં દર વ્યક્તિની સરેરાશ જિંદગી ૫૭.૬ ની ગણાય છે. દિંદમાં માત્ર ૮ ટકા પ્રજા અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે, જ્યારે દરેક સુધરેલા દેશમાં દિંદ કરતાં દસગણી વધારે ઐટલે એટલી ટકા પ્રજા અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. દિંદની પ્રજાનો ૬૭ ટકા ભાગ ખેતી ઉપર છે, સ્વિટ્ઝરલંડમાં માત્ર ૭ ટકા પ્રજાને ખેતી નિભાવે છે. દિંદમાં ૧૭ ટકા પ્રજા ઉદ્યોગ, વાણિજ્ય અને વાહનો ઉપર નીભે છે, જ્યારે સ્વિટ્ઝર ૬૮ ટકા પ્રજા એના ઉપર પાભે છે.

એક દિંદીની ખેતીમાંથી માત્ર ૫૪ રૂપિયા વાર્ષિક દરમનુષ્યે પેદાશ છે, જ્યારે કેનેડામાં દર મનુષ્યની વાર્ષિક પેદાશ રૂ. ૨૧૩ ગણાય છે. ઉદ્યોગોમાંથી દિંદની સરેરાશ પેદાશ દર મનુષ્યે માત્ર રૂ. ૧૨ આવે છે, જ્યારે અમેરિકામાં રૂ. ૭૨૧ આવે છે.

દિંદનું વાણિજ્ય સરેરાશ દરમનુષ્યે માત્ર રૂ. ૮ આવે છે, જ્યારે સ્વિટ્ઝરલંડના વાણિજ્યની સરેરાશ દર મનુષ્યે રૂ. ૩૨૪ નેટલી મોટી આવે છે. દિંદની જોકામાં એક દિંદીની સરેરાશ સાપણ માત્ર રૂ. ૬.૪ આવે છે, જ્યારે અમેરિકાના વતનીની સરેરાશ સાપણ રૂ. ૧૧૨.૩ ત્યાંની જોકામાં જતા છે.

દિંદનું કર્મ રૂ. ૧૨.૧૨ કરોડનું આગળ આપણે ગણ્યું છે. જેમાંથી રૂ. ૫૦૦ કરોડનું કર્મ સ્વિટ્ઝર સારાં પાસેથી લોનો લઇ કરેલું છે. (દિંદનું કર્મ દિંદ ઉપર કેવી રીતે લાદવામાં આવ્યું છે તે જાણ લાગે વિચારપદ છે. કેમકે કર્મ કમિટીએ આ જાણની સૂક્ષ્મ ગવેણા પોતાના રિપોર્ટમાં કરી છે તે મુજબ અગત્યનું કર્મ ઐટ સ્વિટ્ઝર ઉપર પડી શકે તેનું અને અંગ્રેજ પ્રજાના સ્વાર્થ માટે કરેલું દિંદી પ્રજા ઉપર લાદવામાં આવ્યું છે.) સાધારણ વરસમાં દિંદમાં અંગ્રેજીની ખાનગી અને જાહેર રીતે રોકેલી મૂડી રધૂલ અને સૂક્ષ્મ રીતે ૨૦૦ કરોડ રૂપિયાનો વાર્ષિક નાણાનો પ્રવાહ પોતાના દેશ તરફ વાળી જાય છે. આ પ્રવાહથી તેમનું આર્થિક સ્તર મજબૂત બને છે અને આપણું આર્થિક શોષિત સુસાય છે. કેનેડા અને ઓસ્ટ્રેલિયા પેરે દિંદમાં સ્વિટ્ઝર પોતાની કમાઈ નિત્યવાસ કરી વાપરતા નથી; પરંતુ ઇંગ્લંડમાં નિવૃત્તિનિવાસ કરી વાપરે છે. આપણો દેશ ક્યારે પણ ધનવાન બને તેથી નીતિ આપણા રાજ્યકર્તાઓ વાપરતા નથી.

આપણા દિંદીથી થેડું આર્થિક વડેઓની વચ્ચમાં ગરીબમાં બેખાટા માર્યા કરે છે. જાપાન દિંદને પોતાની જનાયો વેચવાની જગર જનાવી બેડું છે. તે સરખું, કુમારચાણું અને જલદી ફાટી જાય તેનું મોટી રકમનું કાપડ દિંદને પૂરું પાડે છે. દિંદનો કપાસ ખરીદી તે ઉપર રેસવે, રીમરંડ, પોર્ટ દ્રવ્ય, મજૂરી, વીમા વગેરે ખર્ચો કરી પોતાના દેશમાં લઈ

જર્મ તેનું કાપડ બનાવી પાછો નફો ખાઈ હિંદને જ વેચે છે રેશમના ઢગલા હિંદની બજારોમાં ફરી મૂકે છે સીમેન્ટ, રમડા, છત્રીઓ, સાંત, ફર્નિચર, દોગ, સાબુ, ગાયનો મામાન, સ્ટેશનરી, વગેરેથી હિંદ ઉપર ઔદ્યોગિક વિજય મેળવે છે જર્મની પણ ડટલરી, વાઈટ ઓઈલ, ગરમ કપડા વગેરે Made in Germanyનો માત્ર હિંદમાં ભરે છે બેન્જામિન સસ્તા લોહાનો સામાન હિંદને પૂરો પાડે છે અમેરિકા હિંદના શ્રીમતોને મોટરકારો વેચે છે અને ગ્રેટબ્રિટનનું તો હિંદ પોતાનું જ ઘરાનું રહ્યું એ રીતે હિંદની ગરીબ આર્થિક ગાયના સર્વે ભાગો ભક્ષી ખાવા પડેશી ગીધો તૈયાર બેઠા છે પરદેશીઓ સાચાઓથી મસ્તા માલો હિંદમાં મૂકે છે તેથી હિંદના જન્મભરના હોશિયાર કારીગરોને મજબુત મુદર કારીગરીની વસ્તુઓ બનાવવી પડતી નથી કારીગરો દુર્દશામાં પડ્યા છે તેમને કાઈ ઉત્તેજન આપતું નથી પ્રજા અને મગકાર રૂપાળી, ક્ષણભયુર પરદેશી વસ્તુઓ ઉપર આસક્ત બન્યા છે

શ્રી હોયડ જ્ઞોર્જ એક વખત કહ્યું હતું કે બ્રિટનની વસ્તીનો ૬ લાગ ઉઘોગો ઉપર નીભે છે, જ્યારે કે લાગ ખેતી ઉપર નીભે છે, હિંદમાં એથી બલકુલ જ છે પોતાના દેશના ઉઘોગોનું પતનથી રક્ષણ કરી તેમને વિકસાવવા એ દરેક દેશની રાજનીતિનું પ્રથમ સૂત્ર છે પરંતુ હિંદી સરકારે હિંદના ઉઘોગોના વિનસનો ક્રમ નિયમિત રીતે સાધ્યો નથી આર્થિક જઠારની નીતિથી ઉઘોગોને ટેકા મળ્યો હોત તો આપણી પરાધીનતા જરૂર નહીં થાત આપણા દેશમાં ઔદ્યોગિક પ્રગતિ સાધવાને સાચાઓ ઉત્પન્ન થતા નથી જાપાન પોતાની પ્રજાના મોટા કારખાનાઓ માટે પોતે જ નવી નવી જાતના સાચાઓ બનાવે છે મજૂરોને ઉચ્ચ કારીગર તરીકે શિક્ષણ આપે છે દેશની જઠારનીતિ પોતાના ઉઘોગોની પ્રગતિને માટે તેમના લાભમાં નક્કી કરે છે જાપાનની રેલવે, પોર્ટ ટ્રસ્ટ, બેંકો, સ્ટીમર કુપનીઓ, વીમા કુપનીઓ, કારખાનાવાળાઓ, કારીગરો, એન્જિનીયરો અને વર્તમાનપત્રો એ સર્વેની સાથે મળી સગકાર એક સામ્રાજ બનાવે છે, જેથી જાતના હિંદ જેવા પરાધીન દેશની બજારોમાં ભારે વિજય મેળવી શક્ય છે આપણે ત્યાં એવું કશુંએ નથી આપણા કારીગરો અને મજૂરો અસતોષથી હડતાળો પાડે છે આપણા કારખાનાઓના માલિકો વ્યક્તિગત લાભને માટે મજૂરોને પોતાના બનાવતા નથી આપણી બેંકો ઉઘોગોને પૂરતી મદદ આપતી નથી ક્યાંથી આપે ? થયું મોટું શરારી કામ તો અંગ્રેજ માલિકોની બેંકોના ભાગમાં જાય છે તેઓને હિંદી ઉઘોગોને ટેકા આપવામાં શું લાભ ? આપણે ત્યાં એક્સપી, સગકન અને સરસ વ્યવસ્થા નથી પરદેશીની શીળી છાય છે પણ શીળી આર્થિક મદદ કે ટેકોના અભાવ છે આ જ આપણી દુર્દશાનું મૂળ છે

આપણી ખેતીના નાના નાના ટુકડા યજ્ઞ ગયા છે એટલેને પાંચ માસ કાઈકામકાજ હોતું નથી તે સિવાય સ્ત્રીઓનો મોટો ભાગ ઔદ્યોગિક વિકાસમાં ફાળો આપતો નથી આપણા મજૂરોને જાપાન ઇંગ્લેન્ડ કે અમેરિકન મજૂરોની પેઠે નિયમિત, વ્યવસ્થિત એવડિતે આચારોથી કામ લેતા આવડતું નથી આપણી પાસે મોટાકાગ, વિમાન, એન્જિન કે સ્ટીમર, રેડીઓ, ઇલેક્ટ્રીક ધમના શસ્ત્રો બનાવવાના સાધનો વગેરે નથી આપણા ધનનાનો પાસે ધન છે, આપણા કારીગરો પાસે શુદ્ધિ અને કાર્યક્ષતા છે, આપણી પાસે કાચા દ્રવ્યોનો મોટો સમૃદ્ધ છે, આપણે ત્યાં મોટા દરિયા કિનારો, સાહ્યિક વેપારીઓ, નાવિકો એ મૂર્ છે પરંતુ મગકારી મદદ અને આપણા સગકન વગર એ બધું નિષ્ફળ બને છે.

આપણાં ગામડાંઓની સ્થિતિ જુઓ. શહેરવાસીઓ ! તમે ત્યાં જઈ જરા ખારીક અભ્યાસ કરો; આપણી ૮૯ ટકા પ્રજા ગામડાંઓમાં વસે છે. ગંદા કીચડ ભરેલા અને ખત્તીઓ વગરના રસ્તા, અસુખાકારી ભરેલાં છૂર્ણ અવસ્થાવાળાં ખેડેર જેવાં મૂંપડાંઓ, નાગાં, મુકલકડાં, અક્ષય અને રોગિષ્ઠ બાળકો, વહેમી અક્ષરજ્ઞાન વગરની, નિર્બળ બાંધાતી સ્ત્રીઓ, ચીંથરેલાલ, કરજદાર અને ગરીબીના અવતારસમા ખેડૂતો—એ સર્વે હિંદના દેવતાઓની દેવતાઈ શક્તિને જરા અવરોધો ! દેવભૂમિ સમી શ્રીકૃષ્ણ રામ અને અર્જુનની આ ભૂમિ હમણાં તો દરિદ્રતાના અવતાર રામી થઈ પડી છે. સને ૧૯૨૨-૨૩માં આપણા વેપારનું અવળું પામું ૪૦ કરોડનું સોનું પરદેશોને વેચી પૂરું કરવામાં આવ્યું છે. હવે સોનું કાઢતાં ચાક્યા છીએ એટલે ચાંદીનો વારો આવ્યો છે.

પરાધીનતાથી કેટલા દોષો જન્મે છે ? સાંસારિક બદીઓ, ખોટા રીતરીવાજો, ખોટાં વહેમનાં બંધનો, અવળી ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધાઓ, નિરાધારતા, દુર્બળ અને રોગગ્રસ્ત શરીરો એ સર્વે પરંતંત્રતાનાં બાળકો છે. આપણે બ્યારથી સ્વતંત્રતા ગુમાવી છે ત્યારથી સંપ, સંગઠન અને એકતા પણ ગુમાવ્યાં છે. ત્યારથી નાતો, સંપ્રદાયના સડા, અરગ્યતા, અને આગસ મેળવ્યાં છે. આપણી અધોગતિનાં મૂળ ત્યાંથી જ જન્મીનમાં પેદા થયાં છે. ભારતભૂમિના પુત્રો દેવ મટી બીખારીઓનાં ટોળાં બન્યાં છે. સ્વદેશી અને સ્વદેશની બાવના ભૂલ્યાં છે. આપણી સ્ત્રીઓ પ્રગતિની વિરોધી બની છે. આપણા રાજ્યો મોજશોખ અને પરદેશોના વિશ્વાસોના ભ્રમરો બન્યા છે. આપણા જમીનદારો ખેડૂતોને નીચોવનાર, ગરીબોના પરસેવામાંથી મોજશોખ પૂરા પાડનાર થયા છે. આપણા ધર્મશુરો ધન, વૈભવ, વિશ્વાસ અને અંધશ્રદ્ધાને ઉત્તેજન આપનાર બન્યા છે. આપણા શાહુકારો બ્યાજખાઉ, લોભી અને ખેડૂતોને ચૂસનાર બન્યા છે. આપણા અધિકારીઓ ગરીબો, દીનો અને હુદયની નિર્બળ પ્રજા ઉપર પોતાના અધિકારના ચાખૂઓ ચલાવી રહ્યા છે.

આપણી પ્રજા પરંતંત્રતાથી બાથલી બની છે. પરદેશી સરકાર “સલાહ અને શાંતિ”ના ઓણાં હેઠળ કાઈને શસ્ત્ર રાખવા દેતી નથી. પોતાના જ દેશના રક્ષણનો ભાર હિંદીઓને વહેવા દેવામાં આવતો નથી. લશ્કરી બેદો, નકસાઓ, હેઠલી ઢંચનાં શસ્ત્રયંત્રો એ સર્વેમાં હિંદીઓનો પ્રવેશ અણ માત્ર રાખવામાં આવ્યો છે. લશ્કરના ઉચ્ચ અધિકારીમાં હિંદીઓને દાખલ કરવાની ગદ્દ જ નાની અને મુશ્કેલીથી પ્રવેશ કરી શકાય એવડી બારી માત્ર હમણાં જ ખોલવામાં આવી છે. લશ્કરના યંત્રવિભાગમાં હિંદીઓનો અંચુપાત પણ હજી હમણાં જ શરૂ થયો છે. પરદેશી રાજ્યો સાથેનો સંબંધ, તેમની સાથેની સંમિતિ, તેમની સાથે રાખવાની નીતિ, તેમના પ્રત્યેનો વ્યવહાર એ સંબંધી હિંદીઓને કાંઈ પણ ખબર મળતી નથી.

હિંદ જેવા ગરીબ દેશ ઉપર મોંઘામાં મોંઘા અધિકારીઓ રાખવામાં આવ્યા છે. અંગ્રેજ અમલદારોને ભારે ઉદારતાથી મોટા પગારો બાંધી આપવામાં આવ્યા છે ! જગતના કાઈપણ દેશમાં હિંદના અંગ્રેજ અમલદારો જેવડા અને જેટલા મોટા પગારો નથી. તેમને માટે સરસ બંગલાઓ, અનેક ચપરાસીઓ, મુસાફરીના ભથ્થા, વિલાયત જવાની લાંબી રજાઓ, મુસાફરી માટે સ્ટીમરનર, હાંડિયાગણમાં ખોટનો બદલો, તેમને માટે અંગ્રેજ ડોક્ટરો અને પાદરીઓનું ખાસ ખાતું રાખવામાં આવ્યાં છે. પોતાના નોકરોને સંતોષી

રાખવા એ સારું છે, પરંતુ આવા બાદશાહી ખગ્વા અને પગારોનો આ ગરીબ દેશ ભાગ મહત્ત કરી શકતો નથી અધુનમાં પૂરું એમના ઉપર હિંદી સરકાર કાઈ કરી શકે નહિ સેક્ટરી આંદ્ર સ્ટેટને એમનું આધિપત્ય સોંપવામાં આવ્યું છે તેમના પેન્શન વગેરે માટે વાયદેમ્ નવા મુધારામાં ગંભીરગીરી આપવામાં આવી છે

હિંદના યુરોપિયન વેપારીઓને પણ ખાસ હકો નવા વાયદા નીચે આપવામાં આવ્યા છે હિંદના હિતનો અને હિંદીઓને આર્થિક લાભ નરી આપતો પરંતુ યુરોપિયન વેપારીઓના જૂના હકોને જગ પછુ દુભવતો વાયદો હિંદીઓની ધાગમયાને કે પ્રધાનોને દગવાનો હક્ક નથી વહાણવટા, શગણી, વીમા, કારખાનાઓ, આવક અને ચકલના વેપારમાં જે મોટા હિંદી યુરોપિયન વેપારીઓ ભોગવે છે તેને કાઈ પણ હિંદી પ્રધાન જગ પણ આગળી આગળી શરૂ નહિ

હિંદીઓ બહુ જ ગરીબ છે. પરંતુ સાથેની મરખામણીમાં તેઓનું પગલપણુ સહેજે વ્યક્ત થાય છે ધન, દોનત, ઉદ્યોગવિનામ કેળવણી વહાણવટા બેંકિંગ વાણિજ્ય પેદાશ વગેરેમાં હિંદી સુધરેલા દેશો ગતા એક પચમાઉશથી એક માગમાઉશ સુધી પગલ છે એટલે હિંદની આર્થિક ઉત્તતિ પરદેશોના ધોગજો થઈ શકે તેમ નથી હિંદના ખાસ મરોગો વિચારીને જ ઉત્તતિ કરવી જોઈએ હિંદીઓ પામે કુદ્દિ વિચિત્રજ્ઞતા અને મગ્નુતિ બીજા કાઈ દેશની પ્રત્ય કરતા ઓછા નથી માત્ર યોગ્ય માર્ગદાગ તેના નિકામ અને ઉત્તમનની જરૂ છે તે સ્વરાજ વગર અને તેમ નથી બીજા કાઈ મત્તા કરતા અગ્રેજ મત્તા સમખામણીમાં શ્રદ્ધ છે પરંતુ સ્વરાજ એ શ્રદ્ધમાં શ્રદ્ધ ઉપાય છે એના વગર હિંદીઓનું કલ્યાણ થવું મુશ્કેલ છે

હિંદની વધતી જતી વસ્તીને માર્ગ જોઈએ છીએ ત્યારે મદીની અસર હિંદમાં જોમલગ ચાલુ છે બેકારી પણ ખૂબ વધતી જાય છે મધ્યમ વર્ગના લોકો બારે મૂકવણમાં છે તેઓ પોતાનો સાધારણ નિભાવતો ખર્ચો પણ પેદા કરી શકતા નથી મોટા શહેરોના મોગ ધરામાં નાની નાની માકડી જોરડીઓમાં મોટા કુટુંબ માથે રહેલા મધ્યમ વર્ગના ગૃહસ્થોમાં બેકારી બારેક વર્તીની ગદી છે

હિંદમાં બારે પ્રગ્નનો મમૂહ બેગો થયો છે પરંતુ પ્રગ્નશક્તિ મગ્નન અને મારી યોજનાઓને અભાવે મારી રીતે યોગ્યતી નથી હમણાની પ્રગ્નની શક્તિનો મોટો ભાગ નિષ્કળ જાય છે હાનગા આખી પ્રગ્ન જે કાર્યશક્તિનો વ્યય કરે છે તે તેના બહુ જ નાની મધ્યાની કાર્યશક્તિ જેટલો છે હિંદને મરોજીત ગમ્નિત વગ જેવું જોઈએ

ધણા શિક્ષિતો પણ હવે વર્ણવેલના અભાવથી બેકાર જન્યા છે હમ્મરો રૂપિયા ખર્ચો પરદેશોમાં ડિગ્રીઓ મેગની આનતાગની શક્તિ માટે કાર્યક્ષેત્રો મગતા નથી લાખોનું પાણી થયા છતાં નિષ્કળ જાય છે કારણ, વૈદ, એન્જિનિયરિંગ વગેરે ઉચ્ચ શિક્ષણની લાઈતો મરચક ભગઈ ગઈ છે

આખો દેશ જે મરદેશી માનવસાલો અને, ગૃહઉદ્યોગોને ટેકા આપી ગૃહઉદ્યોગથી બનેલી વસ્તુઓ દરેક વાપરે, ખાના, પીવા, ઓઢવા, પાચવા, ગહેવામાં માદાઈ અને સતોય બતાવે તો હિંદનો ઉદય અને હિંદીઓનું કલ્યાણ થતા સમય લાગે નહિ પરંતુ આ જમાનામાં પરદેશી સરકારના અમલમાં લોકો આ મહાન મામ કુળવી શકે તેમ નથી પરદેશી રૂપાળી, મોહક, નાણુક, સસ્તી, દેખાવડી અને મગવડાળી વસ્તુઓના મોહને આપણાથી છોડતો નથી જનસ્વભાવના લાનચુપચાને જોતા એ મોહ છોડાય તેવો સમય પણ ઓઢો છે ચારે તરફ આપણે પગધીન પ્રગ્નના અવસ્થાઓ—લોભ, લાનચ, ઈર્ષી, અદેખાઈ, અમદિપ્ત્યતા, ગગ દેવ વગેરેથી ઘેરયેલા છીએ તેમને મગ્ય માદા ઉપાયોથી આત્મગ્નશ્ચ કરવાનું કયાથી સહે ?

ત્યારે ખીજો માર્ગ તે પાશ્ચાત્ય પ્રગ્નએ સ્વીકારેલો માર્ગ મદલ કરવો જોઈએ. સર વિશ્વેશ્વરેયા અથા પાશ્ચાત્ય માર્ગના પ્રવાસી છે. તેમની રહેણી, વિદ્યા, શિક્ષણ, વાચન, પ્રવાસ, શંખર્ગ, કારકિર્દી એ સર્વ ઉપર પાશ્ચાત્ય વિચારોની પ્રથળ છાયા છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે એઓ દિલ્હીના આ ભવેકર વ્યાધિનો ઉપાય પાશ્ચાત્ય ઉપચારોથી કરે છે. એમનું વિજ્ઞાન વાચન, દેશપરદેશોનો અનુભવ એમને એ જ રસ્તે પ્રેરે છે. એટલે એમનો માર્ગ વાચકો સમક્ષ મૂકવા ધારું છું.

કોઈ પણ દેશની પ્રગતિ માટે પ્રગ્નની ઉત્પાદનશક્તિ વધારી તેમની આવક વધારવાની જરૂર છે. એને માટે કારીગરોને સારી વસ્તુઓ બનાવવાનું શિક્ષણ, હેલ્થમાં હેલ્થી બંધના સાંચાકામનું વસાવવું, સારી શારીરી સગવડ, વાણિજ્યના સિદ્ધાંતોનું અનુભવી જ્ઞાન, જરૂરનાં છે. દિલ્હી જે મદાન મનુષ્યશક્તિ વગર અર્થથેલી નિષ્પ્રયોજન પડી રહે છે તેનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરવાની આવશ્યકતા છે.

દરેક આગળ પડતી પ્રગ્ન દમણમાં એક જ આર્થિક મુખ્ય સિદ્ધાન્ત ઉપર કામ કરી રહી છે: પોતાના દેશમાં પેદા થતાં કાચા દ્રવ્યોને પોતાના દેશનાં કારખાનાંઓમાં, પોતાના જ એન્જિનિયરો, પોતાના જ મજૂરો મારફતે તૈયાર પાડી વસ્તુઓ બનાવી પોતાની રેલ્વે અને આગળેટો મારફતે પહોંત પરદેશોમાં મોકલી ત્યાંની બજારો પોતાને હાથે કરી લેવી. એ વસ્તુઓ બનાવવા માટે કોઈ કોઈ કાચાં દ્રવ્યોની જરૂર પડે તે પોતાના દેશમાં ન બનતાં હોય ત્યારે જ ખીજ દેશોથી મંગાવવાં. પાડી વસ્તુઓ સાંચાકામથી અને રાત્ર્યપ્રગ્નના સંગઠનથી મોટી સામગ્રી સંખ્યામાં સસ્તી બનાવી ખીજ પરદેશોની વસ્તુઓ સાથે હરીફાઈમાં ફાવવા માટે રાત્ર્યના સર્વ સાધનોનો લોગ આપી ખીજ દેશોમાં દિગ્વિજય કરવો. પોતાની રેલ્વે, સ્ટીમરો, એકિંગ અને ચક્રણનો ઉપયોગ દેશના નિકાશ વેપારના ઉત્તેજનાથે કરવો. આ સિદ્ધાન્ત મુજબ કામ કરનાર દેશના પ્રગ્નજનોને પુષ્કળ કામ મળે છે. ત્યાં મળે તે સંજોગોમાં બેકારી રહેતી નથી. ખીજ દેશોની પાડી વસ્તુઓની સામે મોટી જકાતની દિવાલો ચઢી પોતાની પ્રગ્નની આમદાનીનો પરદેશોએ ખટાવવા સામે રક્ષણ આપવું, એ આ નીતિનું ખીજું મુત્ર છે. હિંદ સિવાય ખીજ બધી પ્રગ્નઓ આ નીતિ અમલમાં મૂકે છે.

આગળના સમયમાં જે પ્રગ્નને પોતાનો નિકાશનો વેપાર વધારવાનો છે તેને સાંચાકામ વિના બિજકુલ સાધવાનું નથી. સાંચાકામથી આચાત સંખ્યામાં બહુ જ સસ્તે ભાવે સારી વસ્તુઓ એક જગ્યામાં થોડા વખતમાં સાથે જ તૈયાર થઈ શકે છે. હેનરી ફોર્ડ, અમેરિકાનો ઉદ્યોગપતિ, પોતાના પુસ્તક “આજે અને આવતી કાલે”માં જણાવે છે કે—

“સાંચાકામની મદદ વગર વસ્તુની પેદાશ કરનારો ગુલામ જેવો ગણાય. મનુષ્યોને જનવરોની પેઠે મજૂરી કરી પાણી, પથ્થર અને લાકડાં પીક ઉપર લાદી પરસેવાથી રેબજેબ થયેલા જોઈએ છીએ. નજીવા કામ ઉપર કારીગરોને કસાકાના કસાકા શુભાવતા જોઈએ છીએ. મખ્ત શારીરિક મહેનત અને થોડી પેદાશની બેતી પણ આપણે જોઈએ છીએ. આના પરિણામમાં સંકીર્ણ મન, ટૂંકી જીવિ, પશુજીવન, દરિદ્રતા સ્વયમેવ વરે છે. જ્યાંસુધી આપણે શક્તિ અને કુદરતી બળના અગાધ સામર્થ્યને ઝાળખ્યાં નથી એટલે સાંચાકામની સદાય લીધી નથી, ત્યાંસુધી આ સર્વે અનિવાર્ય છે.”

સર વિશ્વેશ્વરે દિંદ માટે બનાવેલ ઉપચારનો ત્રસિક ભાગ હવે પડી હુંકામાં જણાવાશે. કમચ:]

માનવચક્રોરી

પ્રા એ ઉપાધ્યાય

બોમેશ, ચદ્ર, વિદ્યસે નભમા સદાયે
પ્રીતે નહીં ક્ષણે જ એક ચક્રોરી તહેને
તોયે શુરે, નવ દ્રવે વર્ષો ચન્દ્રગન્ત
ને એ' ફરી નિગ્મતા જ મુગ્ધ મૂર્તિ
ગમે ઉરે, ઉભય પ્રેમતણી કથાએ
બોમેશચદ્ર નિજ કૌમુદી મહરીને
ગહેનો છુપાઈ ક્ષણ કાઢ, ઘડી ડઈ પે,
જાવાત્રના પટતણી પથુ પેની પાઠ
છાને ભયે દિન ડઈ, ડઈ માસ, વર્ષો
એ સૌમ્ય મૂર્તિ સુ વિદુષ કદી યના ?

જાવાત્રના પટ નથી ઘડિયા અતન્ત
કે ના અગોષ, વરા એ પ્રથુપ્રેમ તન્ત્રે
કાનાત્રના પટમરેજ મમીઝ વેગે,
ને નીતરે ગ્લનીનાયનો કૌમુદીયે
રીજાવતી નિજ અમીયદી સૃષ્ટિ મૌને

તો યે સ, માનવચક્રોરિ, ઘટે જ હાતુ, પ્રણ પ્રભાષકી તજ મહુ મોહ બોને
માયાતણા પ્રજન પાસ મહો જડાતુ, કાલાત્રના ધન પટા મગ્તા જણાયે
અગ્નની બુવરણી મહો કે ભમાતુ, ને ચદ્ર એ ઉગ્નબે વિવમે મદાયે
મેદો ફરાફર તણા વિમરી મુઝાતુ ? જે છે સનાતન, વદી સુ વિદુષ યાયે ?

એકવાર એક ક્ષત્રિય યુવાન સાથે વાતચીત થતાં તેણે કહ્યું: 'આ તમારા ખૂનના કેસોમાં લાગ ઉપર દસ દસ ને વીસ વીસ ધા કોકટરો ગણી બતાવે છે તેનું મૂળ કારણ ધા કરનારની નિર્ગળતા છે. તરવારનો સાચો ધા તો એક જ હોય. મારવા જ્યારે છતાં હાથ ધ્રજે, મન અચકાય, પાછું પડે, બીજો, પોતાના હાથ પર પૂરી શ્રદ્ધા ન હોય અને મન પૂરું તૈયાર ન હોય, ત્યારે આટલા બધા ધા થાય.'

આ જ વાત સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં સાચી છે. સાચો લેખક એક શબ્દથી ચાલે ત્યાં બે લખતો નથી. પોતાના કહેવાની અગર નહિ ચર્ચ હોય, અથવા નહિ થાય એવી, બીક હોય—ગૂઢ બીક હોય—ત્યારે લેખક અનેક શબ્દો વાપરે છે.* શુદ્ધતાઓને સામાન્ય વ્યવહારમાં આમ શબ્દો વાપરવાની અને શબ્દોમાં પુનરાવર્તનો કરવાની જાણુ ટેવ છે. આપણા સામાન્ય જીવનસમાજના કાગળોમાં એકની એક વાત ત્રણવાર વાર લખે, અને પાછા છેવટે જરૂર જરૂર બેસાર વાર લખે ત્યારે લખનારને લખતાં આવડ્યું કહેવાય, અને તેને લખ્યાનો મનોપ વળે એ આપણી જૂની ટેવ. પણ એ ટેવ હવે ધીમે ધીમે ઝોઝી થતી જાય છે એમ કહેવું જોઈએ.

પણ હું સાહિત્યની વાત કરતો હતો. સાહિત્યમાં જેમ શબ્દોનાં પુનરાવર્તનો કરવાં એ ખોટી ટેવ છે તેમ જ એક લાગણી ઉત્પન્ન કરવા એક ને એક પ્રકારના અનેક પ્રસંગો કે બનાવો ઉત્પન્ન કરવા એ પણ કલાની કચાશ છે. ઘણીવાર કરુણ વાતોનો લેખક પોતાની કલાની કચાશ હાંકવા એક પછી એક પાત્રને મારતો જાય છે. નાયકની પત્ની મરી ગઈ. 'શું તેથી પણ તમને અસર ન થઈ. તો રહો. હવે તેનો દિકરો પણ મરી ગયો! તેનો નોકર પણ મરી ગયો! તેનો કુતરો પણ મરી ગયો!' પણ એક માણસ મરી ગયો એમ એક વાક્યમાં કહો, કે હજાર માણસ મરી ગયાં એમ એક પછી એક વાક્યમાં કહો તો પણ એ કલા નહિ હોય તો માત્ર મૃત્યુમાંથી કરુણ નિષ્પત્ત થવાનો નથી. પણ શેક્સપિયર જેવા કલાકારો પોતાનાં નાટકોમાં કોઈકોઈ વાર અનેક પાત્રોને મારે છે તેનું શું? શું તેને એક પાત્ર મારીને કરુણ નિષ્પત્ત કરતાં ન આવડ્યો એમ સમજવું? ના. પણ ત્યાં માત્ર મૃત્યુથી કરુણ નિષ્પત્ત કરતો એટલું જ કવિનું પ્રયોજન હોતું નથી. જગતમાં ઘણીવાર ઉત્તમ પુરુષોનો સહાર કેવી રીતે થાય છે, તે પણ બતાવવાનો હોય છે. ત્યાં વ્યક્ત કરવાનો ભાવ જ જુદો છે!

વળી આ પદ્ધતિમાં એક અસ્વાભાવિકતા આવી જાય છે. કોઈ લિખારી દયા

*કોઈવાર અનેક શબ્દો માત્ર લાગણીને ઉમરો બતાવવા, કે અલંકારનું બાદુશ્ય બતાવવા આવે—જેમકે કાદબરીમાં—તે જુદો પ્રશ્ન છે. હું એવી કૃતિઓની વાત નથી કરતો.

ઉપગમવા માટે અતિશયોક્તિથી પોતાની કુરુણ દયા કહે તો તેની અસર જેમ થતી નથી, તેમજ કલાકાર દયા ઉપગમવા માટે પોતાના પાત્ર ઉપર માત્ર એક પર એક દુઃખ નાંખતો જાય ત્યારે એટલા જ ઉપરથી કુરુણ નિષ્પન્ન થતો નથી. વાંચનાર એમ જાણી જાય કે કલાકાર મને તે રીતે કુરુણ ઉપગમવા આવી આપત્તિઓ નાંખવા માંડ્યો છે ત્યારે તે જ ક્ષણે રસનિષ્પત્તિ બંધ પડે છે. જેમ લિખારીની અતિશયોક્તિમાં સાંભળનાર માણસને એક રીતે પોતાની બુદ્ધિનું અને હૃદયના સમતોલપણનું પેલો લિખારી અપમાન કરે છે એમ લાગે તેમ જ કલાકારના આવા પ્રયત્નમાં પણ વાંચનારના હૃદયસ્વાસ્થ્ય વિશેનો એક જાતનો હલકો અભિપ્રાય રહેલો છે. માત્ર નજાબા મનનો માણસ એવી અતિશયતાની અસરમાં આવે.

આને જ મળતી એક બીજી બાબત પણ કયાને અંગે કહેવા જેવી જણાય છે. વ્યવહારમાં જેમ કોઈ માણસ પોતાના મિત્રનાં બહુ જ વખાણ કરવા તેમાં સર્વ ગુણો આરોપે તો સાંભળનારને તેની અસર થતી નથી, તેમ જ કોઈ માણસ પોતાના વિરોધીમાં દુનિયાંના બધા અવગુણો આરોપે તો તે નિન્દાની પણ અસર થતી નથી. તેનું જ કયામાં પણ બને છે. કયા સંબંધી અત્યારે એ મનાય છે કે તાવકમાં સર્વ પ્રકારના સદ્ગુણો આરોપવાથી કયામાં અસંભવિતતા આવે છે. તે સાથે એ પણ સમજવું જોઈએ કે એક જ પાત્રમાં દુનિયાંના સર્વ દુર્ગુણો આરોપવાથી પણ કયા અસંભવિત બને છે. અને વ્યવહાર કરતાં પણ આ અસંભવ હોય કલાને વધારે હાનિકર્તા છે કારણકે સંભવિતતા એ જ કલામાં પ્રતીતિકર બને છે, અને પ્રતીતિ ઉપર જ રસનો સર્વ આધાર છે. અદ્વચત' કલામાં સંભવિતતા કૃતિના વાતાવરણ ઉપર ધણો આધાર રાખે છે. અને કુશલ કલાકાર કલાના વાતાવરણથી વ્યવહારના ધણા અંગતોને કલામાં સંભવિત પ્રતીત કરાવી શકે છે. પણ તેવા કલાકારો બહુ જ વિરલ હોય છે. સાધારણ કલાકારો તો વ્યવહારના વાસ્તવિક વાતાવરણની ભોંય ઉપર જ પોતાની કૃતિઓ રચે છે, અને તેથી વ્યવહારની સંભવિતતા જ તેમની કલાસૃષ્ટિની પણ સંભવિતતા હોય છે.

અજ્ઞાત સેવકો

જાહેરાતને પાતે ન ચડ્યા હોય એવા કેટલાય અજ્ઞાત લાઈઓનાં ચૂસેવાનાં કામોને યાદ લાવીને તેમને જાહેર કરવાનું મન થાય છે. મોટાં મૂળાં કામો કરનાર મોટા માણસો ધણાય પડ્યા હશે. તેમ ગામડાંમાં (નાના ગણુતા) માણસો આવા પ્રશ્નો તરફ કેટલી મમતા ધરાવે છે, તે જાણવા જેવું હોય છે.

ખેડા જિલ્લામાં બોરિયાવીમાં એક ગૃહસ્થ છે. પોતાના ગામના લાંગી લાઈઓની દુર્દશા જોઈને તેનાં કારણો તેમણે શોધ્યાં. અનુભવે તેમને જણાયું કે રૂપિયે માસિક એક આના જેટલું, એટલે ૭૫ ટકાનું વ્યાજ લરનાર આ લોકો ઊંચા ન આની શકે, અને વ્યાજે નાણાં આપનાર માણસોનો જુલમ સહન કરવો પડે તે જુદો. તેમણે ખેડાજિલ્લા હરિજન સેવક મંચ મારફતે મુંબઈના એક સોલિસિટર મિત્ર પાસેથી વગર વ્યાજે એકરો રૂપિયા મેળવ્યા, અને આ રકમ પૈકી લાંગી લાઈઓનું દેવું માંડવાળા કરીને સસ્તામાં ચૂકવ્યું. લાંગી લાઈઓને સખત વ્યાજમાંથી બચાવ્યા, ઉપરાંત તેમને નાણાં લેવાપાઈ કરવાની સગવડ આપવા વાંસના ટોપલા બનાવવાનું કામ સોંપ્યું અને લાંગી લાઈઓ પાસે દારૂનિષેધની પ્રતિજ્ઞાઓ લેવડાવી. લાંગી લાઈઓ પાસેથી રકમ વસૂલ કરીને આ રકમનો ઉપયોગ પડોશનાં બીજાં ગામે કરવાનું શરૂ કર્યું.

૨. ખેડાજિલ્લાનાં એક બીજા ગામે, ગુજરાતી શાળાના મુખ્ય શિક્ષકે પોતાના ગામના લાંગી લાઈનું ઘર વરસાદમાં પડી જવાથી, અને તેનું મોટું કુટુંબ હોવાથી, તેને વ્યવસ્થિત કરી આપવાનું ઠરાવ્યું. મદદ મેળવવાને માટે પોતાને ખર્ચે કાગળોનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો, પરિણામે મારા ઉપર એક જ પ્રાપ્ત મારે ચાર સ્થળોએથી લલામણુ આવી, મને રવતંત્ર અરજી મળેલી તે જુદી. આખરે એ લાઈ છૂટ્યા અને લાંગી લાઈઓ માટે સંતોષકારક ધરો થયાં તેની હાર હું નજરે જોઈ આવ્યો.

એ જ ગૃહસ્થે પડોશના બીજા ગામના લાંગી લાઈઓના કૂવા માટે આવો જ પ્રયત્ન કર્યો, અને તેમણે યોગ્ય સ્થળે દાદ પહોંચાડી.

૩. આતરમુંળા તાલુકા એ વડોદરા રાજ્યનો આંદામાન ટાપુ કહેવાય છે. ચોમાસામાં તો એ વિકાગમાં જાણે કોઈ આવજાવ કરે જ નહિ. નદીનાળાં લરપૂર હોવાથી સીધી મોટર કે વાહન જાય નહિ. ત્યાંના એક શિક્ષક મિત્રે આવા જ પ્રયત્નો કરીને હરિજનોના કૂવાઓ દુરસ્ત કરાવ્યા, અને હરિજન બાળકો માટે કાપડની મદદ મેળવી.

૪. અમદાવાદ જિલ્લાની એક શાળાના ઉત્સાહી શિક્ષકે પત્રવ્યવહાર ચલાવીને પોતે

જે ગામઠાળા ચલાવે છે તે ગામનાં હરિજનોનાં બાળકા માટે શત્રિયાળા કાઢી, ઉપરી અધિકારીની પરવાનગી મેળવી, શાળાનું મકાન રત્ને વાપરવા મજૂરી મેળવી. થોડી ગ્રાંટ બહારથી મેળવી અને પોતાની અને પોતાના મદદનીશની થોડી આમદાની વધારી, અને હરિજનોના બાળકોને મુધઃ બનાવીને, તેમને સાર્વજનિક શાળામાં સુક્રિતથી દાખલ કર્યા. આજે એ ગામે હરિજન બાળકા, શાળા પૂરતો, મરજો હક્ક ભોગવી રહ્યાં છે.

ગામડાંમાં આવી રીતે સાર્વજનિક તળાવો દુરસ્ત કરાવનાર, આગથી બળેલાં ઘરો ફરી પાછાં બિલાં કરાવનાર, ટોરને પીવાનાં પાણીનો હવાડો સુધરાવનાર અને વટેમાર્ગેઓ માટે વિરામસ્થાનના ચોતરા બનાવનાર અને પગબો ભેગાડનારના દાખલાઓ માર્ગ-મુચન માટે પૂરતા નથી ?

ખાસાશર્ધ

હું જન્મ માથે રડનાર માનવી
હમી જવા મૃત્યુપથે ચઢી રહ્યો;
અઝાત વિશ્વે સહવાસ અંગે,
મૂકી જવા કે રમરણો મથી રહ્યો

(હસ્તલિખિત 'માનવ'માંથી)

(૧) ટાંગોરનાં નૈતિક નાટકો

ગ્રામ્યનાટકો યાને ભવાઈઓ હિંદુઓના સામાજિક જીવનનું સામાન્ય અંગ છે અને મોટે ભાગે તેમાં ધાર્મિક તત્વો ગૂંચાયેલાં છે. યોગ્ય ઋતુમાં અગર તો ઉત્સવ પ્રસંગે વનરાજીની શીતલ છાયામાં અગર તો દેવાલયના આંગણમાં આ નાટકો ભજવાય છે. હિંદના જુદા જુદા વિભાગોમાં એ જુદે જુદે નામે ઓળખાય છે. જુદા જુદા વિભાગોમાં પહેરવેશ અલંકારો સંગીત ને નૃત્યમાં ફેરફારો હોય છે. પરંતુ વસ્તુ ને રીતરિવાજોમાં મૂળ ને પ્રેરણા સામાન્ય જોવામાં આવે છે. આ નાટકો આખી રાત ચાલે છે ને લોકો છેક અંત સુધી એમાં પૂરતો રસ લે છે.

આવાં નાટકો ગ્રામશિક્ષણમાં સારો કાર્યો આપે છે. એ નાટકોનાં પાત્રો પૌરાણિક દંતકથાઓમાંથી જ લીધેલાં હોય છે એટલે ગ્રામજનતા ઉપર તેની ભારે નૈતિક અસર થાય છે તેમજ સ્વદેશનો ઇતિહાસ આદર્શો ને દંતકથાઓ તેમના જીવનમાં યોગ્યતા થાય છે. વસ્તુ સાદી ને સૂચક હોય છે. સરંજામમાં રંગીન કપડાંનો એક સાદો પડદો, બે દીવીઓ કે મશાલો ને થોડાંક સંગીતનાં સાધનો હોય છે.

આ નાટકોમાં પ્રથમ નાંદીમાં ગણપતિપૂજા ને કપૂરનો ધૂપ હોય છે. પછી સંગીતની રમઝડ, પછી શ્લોકોચ્ચારણ ને નૃત્ય. પછી નાયિકા આવી લાસ્યનૃત્ય કરે છે, પછી ખીન્ન પાત્રો નાટ્યવિભાગ રજુ કરે છે. આ પ્રયોગોમાં જીજ્ઞૈષે તો ઘણી થે હોય છે છતાં છેવટે અર્વાચીન રંગભૂમિ કરતાં માત્ર પર સારી છાપ પડે છે. અત્યારે આ ભવાઈઓમાં નવા જન્મતાનાં અંગે હિંગોવાથી તેમની મહત્તા વધવાને જણેલું થયું છે.

આ પુરાણી પ્રથા અપનાવી લેનાર પ્રયોજન શું ? નહિ કે એ પુરાણી છે તે માટે : નહિ કે એ સ્વદેશી છે તે ખાતર. પરંતુ તેઓ ક્યાંનાં સાચાં સર્જનો છે તે માટે : પ્રજાનાં રાષ્ટ્રીય તત્ત્વોનું એ પ્રદર્શન કરે છે તે માટે : તે કલાત્મક ને સુંદર હોઈ સહૃદયતા દ્વારા જીવનનું સાચું પ્રતિબિંબ પાડે છે તે માટે. વધારામાં તેના અમુક રીતરિવાજો કેટલુંક સત્ય પ્રદર્શન કરતા હોવાથી કલાત્મક દષ્ટિએ અમૂલ્ય છે ને હર વખતે હરેક પ્રકારના લોકોને લાગુ પડે છે.

અર્વાચીન રંગભૂમિના અધિકચરા વિચારો કેટલીકવાર એવા તો વિચિત્ર લાગે છે કે હિંદના કેટલાક વિભાગોમાં ચાલુ રહેલી પુરાણી પ્રથા જોતાં પ્રેક્ષકને ખાસ રસ પડે છે. સહૃદયતા, સત્ય અને રજુ કરવાની સીધી રીતને લીધે આ ગ્રામ્યનાટકો ખાસ અસર કરે છે. હિન્દમાદની ક્ષણોમાં ગવાયેલાં ગાયનો પેડે, ભાવનાભર્યા દીલે કરેલાં કામ પેડે ને સત્ય પ્રેરણાથી

પ્રેરાઈ કલ્પેવાં દશ્યો પેઠે આમા આપોઆપ રુકુણા ચતી જણાય છે ને તેથી જ અખડ રમ ને અનત આકર્ષણ નજરે પડે છે

આના થોડાં તત્ત્વોની નડ્ય કરી અર્વાચીન સ્વરૂપે શહેરીઓ સમક્ષ ગળુ ઢરવામાં આવે તો હિંદી રમજૂમિને ઘણો લાભ થાય તેથી જ ઢવિવગ ટાગોગના કાર્યક્રમ ઉપર નજર કરવી ઘટે છે

ટાગોરના કાવ્યો પેઠે એમના નાટકો પણ સંગીતલયી છે ગ્રીક નાટ્યો માથે એ ઘણુ સામ્ય ધરાવે છે હિંદના પુરાતન કાળના નાટકો ને ગ્રીક નાટકોમા પણ સામ્ય હતુ જ એટલે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે અર્વાચીન જગતને ગમે તેવી રીતે તે ગજુ કર્યા છે એની જગતે કદર કરવી ઘટે છે

મૂળમા જે ભાવનાસૌદર્ય છે તે તેમના અગ્રેજી નાટકોમા પ્રતીત થતુ નથી સનાદ સ્વરૂપે રમજૂમિ પર રજુ થતા એની ઘણી મીકાશ નષ્ટ થાય છે, પરતુ ટાગોગના નાટકોમા સંગીત, ચાલનો ને નૃત્યો હોવાથી એ જણુપ દાર્ઢિક અંગે પૂરાય છે

હમણુ જ તેમણે પોતાના શિષ્યોને લઈ મોટા શહેરોમા પોતાના નાટકો રજુ કરવાનુ 'માહસ ખેડયુ' છે હિંદની નાટ્યકલાના ઇતિહાસમા એથી એક નતુ જ માનું બીડે છે

"નગર પૂજન"નુ નાટક ઢવિવગ, નક્લાલ બોઝ, ગગેન્દ્રનાથ ટાગોર જેવા ચિત્રકારોને લીધે ખૂબ જ દીપી જાડયુ છે એમા જુદકાલની એક નૃત્યાગનાનુ જીવન આલેખનામા આવ્યુ છે નક્લાલ બોઝના દીઢરી ગૌરીદેવી એ પાત્રને મુદર ન્યાય આપે છે રૂગજૂમિ પર તે અજટાના ચિત્રો ઉતાર્યા હોય એવો ખ્યાલ આપતી આની મક્કલતાથી ઉત્તેજન પામી કવિએ મુનાઈ ને કાલમોનો પ્રવાસ પણ આદર્યો ને બીજાં નાટકો પણ રૂગજૂમિ પર રજુ કર્યા

આ નાટકો પુરાણા ગ્રામ્યનાટકોની ધારીએ જ તૈયાર કરવામા આવ્યા છે એમા સંગીત ને નૃત્યની ગ્રીઓ વગસે છે દિવેન્દ્રનાથ ટાગોર ને શ્રીમતી મુરેનકાર શાતિનિકેતનના બાવક બાલિકાઓ દ્વારા સંગીતની રમજટ મચાવે છે આખીયે વાર્તા એ સંગીતદ્વારા ગજુ થાય છે દરેક પ્રકારના ભાવ અભિનયદ્વારા પ્રદર્શિત કરવામા આવે છે

હિંદમા આવા પ્રકારના ત્રણુ નાટ્યચૂચો છે કલકત્તામા ટાગોરનુ, મુબાઈમા શામાનુ ને મદ્રાસમા અઘારનુ પરતુ ટાગોરના સવે જ પ્રાચીન પ્રધાનો ઉદ્ધાર કરવાનુ બીડુ ઝડપુ છે સાહિત્યજગતમા રવીન્દ્રનાથનો અદિતીય ક્ષણો છે તેની જ રીતે આથી નાટ્યસૃષ્ટિમા પણ તે અદિતીય ઘણે જ.

‘ પીપન ’માથી]

રમણીકલાલ ન્લાલ

(૨) કૃષ્ણીરનો વસન્તોત્સવ

(શ્રી ક્ષિતિમોહન મેન)

એક ઋતુ પછી બ્યારે બીજી ઋતુ આવે છે, ત્યારે જે રીતે પશુપક્ષીઓમા કાર્મક ચાચત્વ જન્મે છે, તેની રીતે 'સહજ માનન'નુ અચેતન મન પણ એ ભાવમા ડુબે એ ઉચિત છે પરતુ હાય 'માનવે પોતાના મનને અન્યેક રીતે એવુ કૃત્રિમ અને અચેતન જડધર્મો બનાવી દીધુ છે કે આવી પરિસ્થિતિમાય તેનામા ચેતન રુકુરતુ નથી

પ્રકૃતિમાં મીઠમ પછી જ્યારે વર્ષા આવે, અથવા વર્ષા પછી શરદ, હેમન્ત અને શિશિર, અને પછી વસંત આવે, ત્યારે 'સહજ માનવ'નું મન પણ તેની સાથે સાથે સમભાવ રાખે છે. પરંતુ અનેકવિધ પ્રયોજનમાં રચ્યોપચ્યો રહેલો મનુષ્ય દરેક સમયે તે ચાંચલ્ય બરાબર અનુભવવાનો અવસર મેળવી શકતો નથી !

આપણા પૂર્વજો પ્રકૃતિની આ પ્રેરણાને અંતરમાં ઝીંકવા માટે વર્ષાકાળમાં રથયાત્રા, યુવન નન્દોત્સવ (જન્માષ્ટમી) વગેરે અનેક ઉત્સવોની વ્યવસ્થા કરી ગયા છે. ભારતનાં કેટલાંક સ્થાનોમાં 'કન્કરી' વગેરે વર્ષાના ઉત્સવોની પણ વ્યવસ્થા છે. પણ વર્ષા આવે કે તરત જ આ દેશના માણસો મોટે ભાગે ખેતીમાં પડે છે, તેથી મનુષ્ય પ્રકૃતિનો સ્પર્શ અંતરમાં બરાબર અનુભવી શકતો નથી. શરદ કાળમાં નવરાત્રિ, દુર્ગાપૂજા, દીપાવલી જેવા ઉત્સવો ભારતમાં સર્વત્ર છે. પણ શરદ છે પાક લણવાનો સમય, તેથી તે સમયે બધાય ઉત્સવમાં પોતાને રોકી શકે નહિ.

વસંત ઝુલની ઋતુ છે. તે વખતે ભારતનાં ધણાં સ્થળોમાં ખેડૂતનું કામ ઓછું હોય છે. તેથી જ પ્રકૃતિના મહાસમારોહની સાથે સાથે મત યવાને સાધારણ લોક માટે આ ધણું અનુકૂળ સમય છે. તે સમયે પ્રકૃતિનાં ફુલે ફુલે રંગની લીલા હોય છે અને માનવ પણ રંગના ખેત્રમાં મત યાય છે. શીતે પછીની નવશંખીત પ્રકૃતિની મતતા મનુષ્યને ડુબાડી દે છે.

ઋતુ ઋતુના પ્રકૃતિના આ ચાંચલ્ય છતાં જો માનવ કેવળ પશુની માફક જ મત યાય તો આવો મોટો સુયોગ વ્યર્થ ગયો જ ગણાય. આ 'પશ્ચાચાર'માંથી બચાવવા માટે જ લોકગુરુઓએ ઋતુ ઉત્સવોને ધાર્મિક ભાવે રંગ્યા છે. એટલે જ આપણે જોઈએ છીએ કે આ ઉત્સવોને અનેકભાવે ધર્મોત્સવમાં પરિણત કરવાનો પ્રયત્ન દીર્ઘકાળથી આ દેશમાં ચાલ્યો આવે છે.

પ્રમળ વર્ષાને સમયે સમસ્ત જળરાસિને બંધ બાંધીને ગ્રાપ્તું અસંગતિત છે. ઘણું ય પાણી બીજી દિશાઓમાં નકામું વહું જાય છે. વસંતકાળમાં પ્રકૃતિના રાજ્યમાં ફુલે ફુલે પદ્મને પદ્મને મહારામારોહનો જે નૃવાળ વહી જાય છે, શું તે સર્વસ્વ ધર્મોત્સવના તટબંધનમાં બાંધી રાખી શકાય ? આ નૃવાળનો મોટો ભાગ ધર્મોત્સવના અનેકવિધ તટબંધનને ઓળંગીને 'પશ્ચાચાર'ની મતતામાં વહી જાય છે.

હોળી અને દોહના ઉત્સવોમાં ઘણી જ ઉદ્દામ ઉચ્છ્રંખલતા હોવા છતાં ય, ભારતના વસંતોત્સવમાં ઝીંસ અને રોમ વગેરે દેશોના પુરાતન વસંતોત્સવની તુલનામાં મતતા ઘણી જ ઓછી છે. વર્તમાન યુરોપમાં વસંતોત્સવની તે મતતા જણાતી નથી તેનું એક કારણ છે કે મંત્રોનાં કારખાનાં વગેરે કૃત્રિમ નગરજીવનના પ્રભાવથી માનવ પ્રકૃતિની પ્રેરણાથી દૂર સરી ગયો છે. ઋતુનો સ્પર્શ પણ તેને માટે વિરત છે. તે ઉપરાંત આધુનિક કૃત્રિમ જીવનના કલ્યાણથી પ્રતિદિન અનેકવિધ પ્રગોદભૂમિમાં કે ફેશનનાં વિવિધ લીઝારથોમાં દરેક પ્રકારની ઉદ્દામ ઉચ્છ્રંખલતા રાત્ર સારી રહેલી જેવામાં આવે છે. રોમમાં Bachusના અનુચરોનો ઉત્સવ કે બીજા કોઈ ઉત્સવના પર્વની ઉચ્છ્રંખલતા વર્ષના ખાસ કોઈ સમયે થતી તેથી તે અતિબીભત્સ થઈ જતી. હાલના દિવસોમાં તે પ્રગોદ પ્રતિદિનની લીલામાં ભળી ગયો હોવાથી તે બીજાત્મતા વર્તમાન મુખ્યના માટે કેટલેક અંશે અબ્યસ્ત થઈ ગઈ છે. મીસરની નીલ નદીનો બંધ બાંધીને વિવશોક સાહેબ વિશ્વવિખ્યાન થયા. તે વખતે ગંગાના પાણીનો કે ગંગામાં

વર્ષાકાળે વૃષ્ટિના જુવાળમા ચતો પાણીનો અપવ્યય જોઈને તેઓ મર્મહત થયા હતા, કારણકે જગાળમાં પાણીનું ઐશ્વર્ય એવું મોટું છે કે તેનું ગ્દસણ કરી શકવાથી કોઈ પણ સમયે જગાળમાં પાણીનો અભાવ થાય જ નહિ

લોકગુરુઓ પણ પ્રકૃતિની મનળી પ્રેરણા આધ્યાત્મિક કલ્યાણમા માર્થિક કરવા માગે છે. પ્રકૃતિની આની મોટી જીવત દીક્ષાની સપત્તિ માનવ પરુની માફક ઉન્નત ચર્ધને વૃથા ઉડાડી દેશે એ તેઓ મડી શકતા નથી

ભાગતના સાધકોએ પણ તેથી જ વર્ષાપ્રકૃતિની સ્પર્શસપદને ખૂંચણ, કળરી, વગેરે ગાનમા, શબ્દના ઐશ્વર્યને આગમની, નવગત્ર વગેરેના ગાનમા, અને વસતના મહામસાગરને વસંત, ફાગ, હોળી, ચાચર વગેરે સંગીતમા રસણ કરવાનું પસંદ કર્યું કળીરથી માડીને હિંદુ કે મુસલમાન મર્વે સાધકોએ આ પ્રયત્નો કર્યા છે એ જાધા પ્રયત્નોને પ્રકાશિત કરવા જતા એક વિરાટ સાહિત્ય ખડુ ચર્ધ શકે, પણ તે વિષે વિચારનાનો આ સમય નથી

મધ્યયુગના માધકોમા કળીરનો જન્મ સરખામણીમા આગળ હતો મુમવમાન વશમા તેમનો જન્મ થયો આથી આ જાધા ઋતુ ઉત્સવો, ખાસ કરીને હોળીના સમયમા, આ અહિંદુ સાધકની વાણી વિશેષ ભાવે ધ્યાનમા લેના જેવી છે

કળીર કહે છે કે આ વિશ્વજગત ભગવાનના આનંદની રમત છે એટલે શુદ્ધ તત્ત્વવાદમા કે દર્શનશાસ્ત્રમા કેવી રીતે આ વિશ્વજગતનું રહસ્ય જણાય ? જો રમતના આનંદમા, આ પ્રકૃતિના ઉત્સવમા આપણે પ્રવેશ કરીએ તો કદાચ તે આનંદલીલાનો ગસ અંતરમા કાંઈકે અનુભવી શકીએ

“કરતા આનંદ ખેલ લાઈ ।
ઓકાગને સૃષ્ટિ ઉપાઈ ॥
આનંદ ધરતી આનંદ આકાશ ।
આનંદ ચંદ્ર સૂર્ય પગકાશ ॥”

સૃષ્ટિકર્તાએ તેમની સૃષ્ટિમા આનંદની રમત પ્રકાશ કરી છે, તેમના આનંદધ્વનિ ઓકારમાથી સૃષ્ટિ જાપછ. તેથી જ ધરતી આનંદ છે, ચંદ્ર સૂર્યનો પ્રકાશ આનંદ છે

“આનંદ સાગર સમુદ્ર તરંગા ।
આનંદ સરસુતી જમુના ગંગા ॥
કહૈં કળીર યહ ખેલન માહો ।
ખેલનહારકા ચીન્હ નાહો ॥”

આ ખેલને માટે જ માનવશરીર મજબુ છે કેવી મોટી વાત ! તેથી જ સચેતન ચર્ધને વર્મતનો આ ખેલ ખેલો

“માનુષ તન પાયો બડે ભાગ ।
અમ વિચારકે ખેલો ફાગ ॥”

માધકગણ મદાય હોળી ખેલે છે. ત્યા નથી દૂદ, નથી ઉપાધિ, નથી દૈત્ય, નથી મંત્રીર્ણતા.

“ખેડે સાધ સદા હોરી ।
તહૈં દુદ ઉપાધિ નહિ થોરી ॥”

માટે મનમાં મનમાં પ્રિયતમની સાથે મળીને હોળી રમે.

“મન મિલિ પિતમરા ખેલો હોરી ।”

આ રમતમાં રમેજ છુટકા. આ રમત કેવળ બહારની પ્રકૃતિમાં જ નથી, જીવનમાંય તે રમત ચાલે છે. વસંતલીલા તારામાં રમાય છે માટે હે માનવ, તું તે રમી લે.

“તુમ ઘટ વસંત ખેલો સુખન ।”

હે મન, આ સત્યને પ્રત્યક્ષભાવે અનુભવીને હોળીનું નૃત્યગીત, ચાચર કર. પ્રિયતમની સાથે મળીને તેના ચરણમાં ચિત્ત પરોવીને ચાચર રમ. સત્સંગતિ અને સદ્ભાવ સાથે આનંદમંગળ ગા.

“ચાચર ખેલો હો સમઝ,

મન ચાચર ખેલો ॥

ચાચર ખેલો મિલિ

ચિત ચરણ લગાઈ ।

સત સંગત સતભાવ મિલિ

સુખ મંગલ ગાઈ ॥”

પણ પ્રકૃતિની સાથે સામંજસ્ય રાખીને હોળી રમવી બારે છે ! મનુષ્ય તો પ્રકૃતિની માફક સરળ, સહજ નથી. એ તો છે ગંભીર, જટિલ ! આંતરીન કલહોમાં, અગણિત સંઘર્ષોમાં તેનું મન સદા જોલાં ખાયાં કરે છે ! “અહમ્” નામની રહેલી તેનામાં એક મહાન ઉપાધિ છે. માટે કેવી રીતે પ્રિયતમની સાથે હોળી રમીય ? આનંદરાહમાં સંઘર્ષે મોટું વિઘ્ન નાખ્યું. મૃદંગ તો તિનતાલ વગાડે છે. તેમાં જુઓ, ‘હું’ ‘હું’નો સૂર સઘળા સંગીતને આચ્છન્ન કરી દે છે.

“કૈસે હોરી ખેલો પિયા મંગ,

દુવિધા હાય મચાય રહી રે !

તીનો તાલ મૃદંગ જગત્તે,

મેં મેં રાગિણી હાય રહી રે ॥”

આ અલંકાર અને સંશયથી જ પ્રિયતમથી દૂર દૂર જતા રહ્યા છીએ. આટલા દિવસો સુધી આ દુઃખે મનમાં વેદના ઉત્પન્ન કરી નથી. હવે વસંતોત્સવના આગમનને સમયે મહાવેદનાની માફક તે વિચ્છેદ એકદમ જગી ઊઠે છે. શાગળુ તો આઘ્યો, હવે મને કાણુ પ્રિયતમની સાથે મેળવશે ?

“કેતુ શાગુળુ નિયરાની, કૌન પિયાસે મિલાવે ॥”

જેણે વિશ્વનો તાર્ત્વિક સિદ્ધાન્ત જાણ્યો છે તે જાણે છે કે ઈલેલોકમાં સમસ્ત વસંતોત્સવ છે. એ રહસ્યનો પ્રકાશ કરી સકાય નહિ. ઉત્સવમાં, નૃત્ય-ગીત-સંગીતમાં ને વિશ્વના તે વસંતોત્સવનો કાંઈ સ્વાદ મળે, કાંઈ પરિચય મળે, તો તો જીવન ધન્ય ! તેના વિચ્છેદની લીલા માત્ર જ આ વસંતની રમતમાં વેદના અને આંતરિકતા ભરપૂર કરી દે છે. તેથી કબીર ગાય છેઃ નારી સાથે પ્રિયતમ એવી હોળી ખેલે છે ! વાટ જોતાં જન્મારો ચાલ્યો ગયો, છતાં તે જણાયો નહિ; તેની રમન આ સંતાકુડીની લીલા છે !

જે દિવસે વસંતોત્સવની વીલાતા રસથી લારપૂર થઈને પ્રિયતમ આ વિચ્છેદ મટાડીને મારા ઘરમાં ઉત્સવ ખેલવા આવે તે દિન મારે કાગળ, મારી હોળી આ મૌલાગ જીવનમાં અનુભવીને જ કબીરે ગાયું છે: મારે સ્વામી આજે મારી સાથે વસત રમવા આવ્યો છે. સખાની સાથેના મિલનના પરમ નૃત્યગીતમાં (ચાચરમાં) રાગની અસીમ વાણી વાગી બેઠે છે.

“મેરે સાહેબ આવે આજ ખેલન કાચરી ।

ચાચર સરસ સખા સગ જોલે, અનંદ વાણી રાગરી ॥”

આજના મહોત્સવમાં પ્રિયતમે મારા ઉપર રગ છાંટ્યો છે. તેના સૂરની ચોટ મારા મનમાં લાગી છે. મારું શરીર વીંધાઈ ગયું છે.

“ગોથે સૌઈ રગ ડારા ।

સૂરકી ચોટ લગી મેરે મનમેં, બંધ ગયા તન સારા ॥”

તેના સૂરના આઘાતથી વિદ્ધ થયા છતાં દુઃખનું કારણ નથી તે આઘાતથી જ જીવનમંદિરમાં ઉત્સવસંગીત ગાય છે.

“શરીર મહલમેં જાગ્ન જાલે, વાલમ ખેલે કાગ ।

સારા જગમેં હોત કુતૂહલ, ઝરે રાગ અનુરાગ ॥”

આ જીવનમાં જ સ્વામી હોળી ખેલે છે. તેમાં સરસ રાગિણીનું ગાન સતત ચાલે છે, સરસ સૂર ત્યાં શોભે છે. આજે અતિ આનંદનો મહોત્સવ છે !

“કામાનગર મઝાગ, માંઈ ખેલે હોરી ।

ગાવત ગગ મરસ સુર સોહૈ, અતિ આનંદ લયોરી ॥”

જયન્તિલાલ મ. આચાર્ય

(૩) વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા

હાલમાં કલકત્તા વિદ્યાપીઠે વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા નક્કી કરવા અને જોઈતા પારિભાષિક શબ્દો નવા રચવા માટે એક સમિતિ નીમી છે. એવું કહેવાય છે કે એ સમિતિ એકદરે પચાસ હજાર શબ્દો નવા રચશે. આ નવા રચેલા વૈજ્ઞાનિક પારિભાષાના શબ્દો ભાષામાં બગાળર ચાલુ થશે કે કેમ એ તો અનુભવે જ જણાયો; પણ સામાન્ય રીતે એવું બને છે કે પહેલાં કોઈ શબ્દ ભાષામાં પ્રચલિત થાય અને ત્યાર પછી તેને કોશમાં સ્થાન મળે. આ પ્રક્રિયા ખૂબ લાંબી છે. એ રીતે જો વિજ્ઞાનની પરિભાષા નક્કી કરવી હોય તો વગ્ગોનાં વરસો રાહ જોવી પડે.

પહેલાં શબ્દો નક્કી કરી નાખવા અને પછી તેને ભાષામાં રૂઢ બનાવવા એ રીત આથી બિલકી જ છે. પણ એમાં એક ફાયદો છે. ઘણીવાર વિજ્ઞાન સંબંધે લખનાર માણસને યોગ્ય શબ્દો જડતા નથી. પછી તે ફાવે તો પરદેશી શબ્દોથી જ ચલાવી લે છે કે કોઈ સૂત્રે તેવો નવો શબ્દ અડાડી દે છે. આજે આપણી દેશી ભાષાઓમાં પારિભાષિક શબ્દો અનેક જોવામાં આવે છે એનું કારણ એવા સર્વસ્વીકૃત પારિભાષિક શબ્દોનો કોશ નથી એ છે. આવો કોશ જો મળતો હોય તો તે કોશની પરિભાષા ઝટ પ્રચારમાં લાવી શકાય. જેમ જોડણીકારે આપણી જોડણી સંબંધી અગ્યવસ્થા ખૂબ ઓછી કરી નાખી

છે તેમ આમાં પણ જરૂર બને. જો કે આપણે ત્યાં વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ જ પરદેશી ભાષામાં અને ઘણીવાર પરદેશમાં જઈને કરવો પડે છે એટલે એ આપણા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ પરદેશી પરિભાષાને જ દેવાઈ જાય છે અને તેમને દેશી પરિભાષામાં 'બોલવું કે લખવું નથી શકવું. આનો એક ઉપાય એ થઈ શકે કે ગુજરાતીનો અભ્યાસ ઠેક એમ. એ. સુધી ફરજિયાત રાખવો.

આખા દેશની બધી જ પ્રાંતીય ભાષાઓના વિદ્વાનો ભેગા મળીને આવો પારિભાષિક કોસ તૈયાર કરે તો પછી પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચે વૈજ્ઞાનિક વિષયો સંબંધી વિચારની આપણે ખૂબ સહેલાઈથી થઈ શકે અને એક પ્રાંતના સાહિત્યનો લાભ બીજા પ્રાંતનાં લોકો પણ ખૂબ ઓછો તકલીફ ઉઠાવી શકે.

આપણી સાહિત્ય પરિષદ પૂણે દૂંક વખતમાં ભરાવાની છે, તે જો એ સંબંધે કંઈક વ્યવહારુ પગલાં ભરે તો ખૂબ આવકાર્યોગ્ય લેખાશે અને ગુજરાતની ભારે સેવા કરી ગણાશે. નગીનદાસ પારેખ

(૪) જાપાની કુસંસ્કાર

સાદ્ય અસાધ્ય દરેક દેશના લોકોમાં કેટલાક કુસંસ્કાર હોય છે. જાપાની લોકોનો એક વહેમ એ છે કે, ખ્રિસ્તી પંચાંગની ૧૯૩૨ની સાલ તથા જાપાની પંચાંગની ૨૫૬૨ની સાલ વિવિધ ઉપદ્રવ તથા વિપદાપદ માટે જ્ઞાત્યંકાર છે. જાપાની ભાષામાં ૧૯૩૨ને 'ઇકુસાની' કહે છે. તેનો અર્થ 'યુદ્ધાભિમુખે' એવો થાય છે. જાપાની વર્ષ ૨૫૬૨ને 'શુ ગો કુ ની' અર્થાત 'નરકાભિમુખ' કહે છે.

ચીન-જાપાન યુદ્ધ જાપાનીઓને નરકને રસ્તે લઈ જાય છે ખરું.

પ્રવાસી : વૈરાગ્ય ૧૩૩૯]

શ્રી રામાનંદ અટ્ટોપાધ્યાય

(૫) જાપાની સાહિત્ય સૌથી સમૃદ્ધ

ગયે વર્ષે માત્ર કેળવણી વિષયક ૨૭૦૦ પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં

જાપાની સાહિત્યનું ક્ષાંતર કરનાર શ્રી. ગ્લેન સોના અભિપ્રાય મુજબ જાપાન સાહિત્ય પ્રકાશનના કાર્યમાં જગતમાં સૌથી મોખરે છે. જાપાન પછી યુ. એસ. એસ. આર., પછી જર્મની, ફ્રાંસ, ઇંગ્લેન્ડ, પોર્ટુગલ ને છેવટે સુનાઈ ટેડ સ્ટેટસ આવે છે. અમેરિકા કરતાં જાપાન દર વર્ષે બમણાં પુસ્તકો બહાર પાડે છે, જો કે અમેરિકાની પ્રકાશન ગણતરી અધૂરી ને પ્રમાણપુરઃસર લેખી શકાય તેમ નથી. જાપાનમાં તો દરેક પ્રકાશન ઉપર સરકાર કાણુ ધરાવે છે.

વર્તમાન પ્રજ્ઞાલિકા રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય તરફ વળેલી જણાય છે. જગનયુદ્ધ, ઇતિહાસ, સાહિત્ય કે ધર્મનાં પ્રકાશનોમાં આ વૃત્તિ સાફ દેખાઈ આવે છે. ઔદ્યોગિક પર હમણાં હમણાં સારી સંખ્યામાં પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. ધાર્મિક પુનરુત્થાનને બદલે આ વલણ મુખ્યત્વે રાષ્ટ્રીય ક્લિત્તયાત્રને આજારી છે.

ગયે વર્ષે ઘણાં પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. તેમાંનાં ૨૭૦૦^૧ કેળવણીવિષયક, ૨૫૦૦

સાહિત્યનાં, ૧૯૦૦ વિજ્ઞાનનાં, ૧૨૦૦ પાઠ્ય પુસ્તકો, ૧૦૦૦ ગૃહશિક્ષણનાં ને ૧૦૦૦ ધાર્મિક હતાં. જાપાનના અસંખ્ય લેખકોને મોટા ભાગ ટેકિયોમાં રહે છે. હસોનાં નામ તો વાર્ષિક નોંધમાં આવે એવાં છે. ઘણાને પૂરતું મહેનતાણું પણ મળતું નથી.

લેખકોનો સૌથી જાણીતો સરથા 'તેનુ યુજેલ' નામે વિખ્યાત છે. તે આમચર્ગ માટેનું ખાસ સાહિત્ય બહાર પાડે છે. રાષ્ટ્રીય ચળવળને પ્રતાપે આ સંસ્થા ખૂબ જ જાણીતી થવા પામી છે. યુવાન જાપાની સ્નાતકો આ સંસ્થા તરફ આકર્ષાયા છે જૂની જાપાની વાર્તાઓને તેઓ નવો ઓપ આપી પ્રગટ કરે છે. એમ કેટલાય યુવાનો પ્રકાશમાં આવી શક્યા છે.

બીજી સંસ્થાના લેખકો સારી પેઠે મહેનતાણું માગનારા છે. આગવર્ગ માટે તેઓ નથી લખતા. માત્ર સાચા સાહિત્યના જ તેઓ ઉપારોક છે. એ લેખો પોતાની કલા ઉપર મદાર બાંધે છે. થોડામીત્તે રીવયી એ લેખોમાં જાણીતી વ્યક્તિ છે.

જાપાન વિજ્ઞાનમાં પણ સારો રસ ધરાવે છે. એ દિશાની ખાસ સંસ્થા વૈજ્ઞાનિક સભ્યો ઉપર વસ્તુરચના કરે છે ને જીવન નોંધ વિચારી કથાઓ આલેખે છે.

અર્વાચીન શ્રેષ્ઠ જાપાની લેખક ક્રીકુચી કવાન છે. 'યોમીઉરી શીમ્પન' સાહિત્યપારણું લેખાય છે. એ વર્તમાનપત્ર યુવાન લેખકોને ખાસ પોષતું આવ્યું છે. પરિણામે જાપાનને મહાન લેખકો પ્રાપ્ત થયા છે.

મી. શો ઉલ્લાસમિતર વર્ષની જાપાની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ આલેખે છે ને અર્વાચીન સરલ સાચું ને રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય કેવી રીતે ઉદ્ભવ્યું તેનો અંગ્રેજી ખ્યાલ આપે છે.

‘બોમ્બે કોનિકલ’માંથી]

રમણીકલાલ દલાલ

(૬) ઇંગ્લેન્ડ હિંદ પર કેવી રીતે જીવે છે ?

સમસ્ત પ્રજા અને વ્યાપારી મંડળોએ ઉદ્ધવેલા પ્રચંડ પોકારો છતાં વીસ અબજ કરતાં વધારે સોનું સરકારી, રાજરમતથી પરદેશ રવાના થયું છે તેનો ચતોષકોણ ખુલાસો આપી શકાયો નથી. વિદેશી માલ ખરીદ કરવાની અક્તિ હિંદ જાળવી શક્યું છે એ વાત પોષણ છે. ખરી હકીકત આખા હુપાવવામાં આવી છે. એમની આર્થિક સમતુલ્ય ને આંતરરાષ્ટ્રીય આંટ નબાવવાનો જ તેમાં ગર્ભિત હેતુ હતો.

બ્રિટીશ સરકારને તેમ કર્યા વિના છૂટકો જ ન હતો. વીસ કરોડ ડોલરનું સોનું એકલા અમેરિકા ને ફ્રાંસે સંધરી રાખ્યું છે. એટલે જગતના બીજા દેશોમાં શું રહે તે સહેજે કંપી શકાય. ફ્રાંસ ને અમેરિકાનું સોનું જગતમાં ફરી ફરતું થાય એવો પણ સંભવ નથી કારણ કે તેમને ઝાઝી આવાત કરવી પડતી નથી. બન્ને પોતાની ઓળે વેચવા નીકળ્યા છે. વ્યાપારી પાસુ પોતાના લાભમાં રહે તે માટે બન્ને મથી રહ્યા છે. વળી બન્ને લેણદાર પ્રદેશો છે એટલે બહારના પ્રદેશોમાં સોનું વધી જવાને બદલે એ તો બેલકું અંદર ધસી આવશે. વળી યુરોપની રાજકીય પરિસ્થિતિ ડામાડોળ હોવાથી ફ્રાંસ કે અમેરિકા કાઈ પણ યુરોપીય રાજ્યને લોન આપવા તૈયાર થવાનું નથી.

એટલે આ બે દેશોદ્વારા પોતાની સોનાની અનામત સુરક્ષિત કરવાની ઇચ્છાને

બિનકુશ આશા નથી. છતાં આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહાર ને આંતરિક નાણાંની યોજના ધડતાં તેમને તેમ કર્યા વિના છૂટકો નહોતો. વળી એક ઓફ ઇંગ્લેન્ડમાં સોનું અનામત ન હોય ત્યાં સુધી તેમની આર્થિક સ્થિતિ સહામત ગણાય નહિ. કારણ કે લગાઈ ગયે તો લગાયક સામગ્રી ને ખોરાકી માટે બીજું કંઈ કામ લાગે નહિ. એટલે જ હિંદુ સોનું ખેંચવા, હિંદી પ્રધાનને સૂચના થઈ. પરિણામે એક ઓફ ઇંગ્લેન્ડને જોઈતાં સોનાના જથ્થા કરતાં પણ વધારે સોનું ત્યાં પહોંચી જવા પામ્યું છે. હિંદના વ્યાપાર ઉદ્યોગોને પોષવાને બદલે હિંદુ રાષ્ટ્રધન આમ તણાઈ ગયું છે.

વળી ઇંગ્લેન્ડની ચલણી યોજના સોનાના ધોરણ ઉપર રચાયેલી નથી એટલે આંતર-રાષ્ટ્રીય બજારમાં એમની આંટ હતી તેવી રહેવા પામી નથી. વળી દરેક દેશ લગાઈના વિચારો કરી તે માટે તૈયારી કરી રહ્યો છે ત્યારે ઇંગ્લેન્ડ સોનું અંચિત ન કરત તો મૂર્ખ લેખાત.

યુરોપના કેટલાક દેશોમાં પણ સોનાની ખોટ છે એ એક સદ્ભાગ્ય છે. તેથી જ નવું યુદ્ધ જગતું અટકી પડ્યું છે. દરેક દેશ એક બીજાથી ગભરાય છે એટલે દરેકની સાચી પરિસ્થિતિનો ક્યાસ કરવા મથે છે. ઇંગ્લેન્ડની વાત જુદી છે. બીજું યુદ્ધ જ્યારે પણ થશે ત્યારે ઇંગ્લેન્ડ તો સરખાત નહિ જ કરે.

કાયા માણનો બજારભાર ઘટવાથી હિંદી જનતાની ખરીદશક્તિ ધડી જવા પામી છે. એટલે હિંદ વિદેશી માણ ખરીદી શકે તેમ નથી એ વાત જગજહેર થઈ ચૂકી હતી. પરંતુ આ મુશ્કેલી સોનાની નિકાસથી તેમણે દૂર કરી કારણકે એ નીતિને પરિણામે હિંદી-ઓની ખરીદશક્તિ વધી. જો કે દેશને તો તેથી મંબીર નુકસાન થયું છે પરંતુ ક્ષિત્રીય જનતાનો સંપૂર્ણ સ્વાર્થ સધાયો છે. હિંદે સોનું ન મોકલ્યું હોત તો એમનું અસ્તિત્વ-જોખમાયા વિના રહેત નહિ.

‘પીપલ’માંથી]

રમણીકલાસ દલાસ

(૬) ટપાલના દર વધાર્યાનું પરિણામ

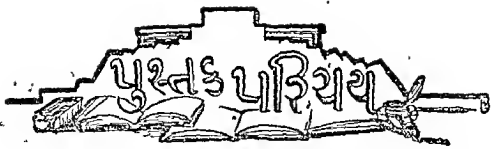
સરકારે ટપાલના દર વધાર્યા તેથી કાર્ડ, કવરની ખપત બહુ ધડી છે. લોકો આગળનાં કરતાં ઓછા કાગળપત્ર લખે છે. નીચેની હકીકત પરથી તે સમજી શકાશે.

સાત્ર	વેચાણેલાં કવર	વેચાણેલાં પોસ્ટ કાર્ડ
૧૯૩૦-૩૧	૯ કરોડ ૬૦ લાખ	૩૬ કરોડ ૪૦ લાખ
૧૯૩૧-૩૨	૩ કરોડ ૮૦ લાખ	૩૫ કરોડ ૧૦ લાખ
૧૯૩૨-૩૩	૩ કરોડ ૬૦ લાખ	૨૮ કરોડ ૨૦ લાખ

પુસ્તક પરના ટપાલના દરમાં વધારો, મનીઓર્ડરના કમિશનમાં વૃદ્ધિ, વેસ્ટ્યુપેજલ પ્રત્યેક પાટીટ રજિસ્ટર કરવાના નિયમ તથા રજિસ્ટર કરવાના દરની વૃદ્ધિ થવાથી, લોકોને ટપાલ દ્વારા પુસ્તક ખરીદવાનું પદેલાંના કરતાં વધુ ખરચાણ બન્યું છે, તેથી આ નિરસર દેશમાં શિક્ષણ અને જ્ઞાનપ્રસારના કામમાં મુશ્કેલી બની થઈ છે. ભારતવર્ષ પરાધીન હોવાથી આ મુશ્કેલી ટકી રહે છે.

‘પ્રવાસી’માંથી]

જેઠાલાસ ત્રિવેદી

જોવાયેલા તારા:—અનુવાદક: કીકુભાઈ રતનજી દેસાઈ. સોલ એજન્ટસ: ગૂર્જર મેથરલન કાર્યાલય, ગાંધીરાડ, અમદાવાદ. દોઢ રૂપિયો.

યુરોપનાં જુદા જુદા દેશોનાં તેમજ જગતના અને મહારાષ્ટ્રના લેખકોની વાર્તાઓ આ સંગ્રહ છે. એવા મોટા સાહિત્યમાંથી આ સંગ્રહ થયો છે, કે તે તે દરેક સાહિત્યમાંની આ ઉત્તમ કે પહેલી પંક્તિની છે અથવા તે તે દેશના સાહિત્યની આ વાણિયિક વાનગી છે એમ કહેવું એ ઘણું મોટું સાદમ જણાય. પણ જમી વાર્તાઓ જુદા જુદા દષ્ટિબિન્દુથી અને જુદા જુદા પ્રકારના વાચકોને રસિક લાગે એવી છે. આવી વાર્તાઓને જરૂર આપણા સાહિત્યમાં સ્થાન છે.

આ વાર્તાઓ એક બીજાથી અમને એટલી જમી વિવિધ પ્રકારની લાગે છે કે તેમાંથી ઉત્તમ કઈ છે તે કહેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં માત્ર કહેનારની અંગત પસંદગી અને રુચિ જણવામાં આવે. આમાંની 'લાંગેલી દિલ્હી' 'પુલ્કિન' કૃતરોનો પટો' જેવી અમને લાગણીના અતિરેકની વાર્તા જણાય છે—મળે કે લાગણીવાળો માણસ આ દુનિયાનાં અનેક બળોમાં પોતાની મંજાણ પોતાની, ગેજે, ન જ લઈ શકે, અને દુનિયાનાં સંઘર્ષોમાં તેનો નાશ જ થાય એમ બતાવતીએ ત્યારે જ સાચી લાગણી બતાવી કહેવાય. એવું માનસ આ વાર્તાના સર્જન નીચે રહેલું છે અને એ માન્યતા અમને આ જગતનું એ વિષયનું આખું સત્ય બતાવતી નથી લાગતી. અમને એમાં એ સત્યની રોગિષ્ટ વિકૃતિ માત્રમ પડે છે અને એ બાબત બહોં સ્પષ્ટ રૂપે કહેવી અમે એટલા માટે ઉચિત ધારીએ છીએ કે આપણા ઘણા લેખકો જાણે પાત્રની લાગણી વ્યક્ત કરવાની આ એક જ રીતિ હોય એમ વાર્તાઓ લખે છે. તેથી વાર્તામાં મૃત્યુનો નેઈએ તે કરતાં ઘણો વધારે ઉપયોગ થાય છે. 'મરણીનાં બચ્ચાંની વાત' અને 'સિદ્ધિ' સ્ત્રી પુરુષ હિપર કામનું સામ્રાજ્ય બતાવે છે, પણ એમાંથી સ્પષ્ટ રીતે પહેલીમાં સ્ત્રીજાતિની વધારે કક્કાઈથી મસ્કરી થયેલો છે. અજ્ઞાન બને વાર્તા લખનારા જુદા છે પણ આ માન્ય પુરુષ લેખકોમાં રહેલું છે તે ધ્યાન દેવા જેવી વાત છે. 'એ બહેનપણીઓ' અને 'શુભચિન્તન' શુભાખિ માનવોના કામગીરી બેહદી બાબત તિરસ્કારપૂર્વક બતાવે છે. 'જોવાયેલા તારા' અને 'શુકો કરે તે સારું જ કરે' પ્રસન્ન લંઘપ્રેમની વાર્તાઓ છે. 'માધુનો બાપ' સ્ત્રી અને પુરુષનાં કામસંબંધમાં પુરુષ સ્ત્રીને હેતરી કેવી કરુણ સ્થિતિમાં મૂકી દે છે, અને મમાજ સ્ત્રીને કેવો અન્યાય કરે છે તેની સુંદર વાર્તા છે. 'દેવદત્તની નાળિયેરી' અને 'મેતા' સ્ત્રી પુરુષના પ્રેમની દૈવે કરેલી કરુણ દશાની વાર્તાઓ છે. 'સૈયદ' પશ્ચિમનાં, પરદેશ હિપર રાજ્ય કરતાં સામ્રાજ્ય, પરત્વ પ્રમ્ન તરફ કેવાં હત્યારાં છે તે બતાવે છે. 'શુભોદાર નામ' અદ્ભુત અમત્કારથી માનવીની

મહત્તા બતાવે છે. 'જીવતી પ્રતિમા' આખું શરીર રોગથી અક્કા થઈ ગયેલ પોતાના શરીરમાં જ યાવજીવન કે પકડાઈ ગયેલ અને એ સ્થિતિમાં પણ વિપાદ, નિરાશા, દુઃખ વગેરે સર્વ ઉપર વિજય મેળવી સદા આનંદમાં રહેનાર એક છોકરીની વાર્તા છે. વેદાન્ત જેને આત્માનંદ કહે છે તેનું યોગિગમ્ય સ્વરૂપ ગમે તે હોય પણ વ્યવહારમાં તો આ કુમારિકાએ જ આત્માનંદ પ્રાપ્ત કર્યો છે એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. 'જમરાજ' અને 'વૈદરાજ' જમરાજને છેતરનાર પણ છેતરે જમરાજથી હારી જનાર એક હોશિયાર કંગાની રમૂજ વાર્તા છે. 'હીરાની કમાણી' દાક્તરોના, દુરાગ્રહની મરકરીની એક મુંદર વાર્તા છે. 'નૂરમિયાં અને તેમનાં ધણિયાળો' લોકોત્તર ચમત્કારવાળી અને વાંચવી ગમે તેવી વાર્તા છે પણ અગતે તે અર્થ વિનાની જણાઈ છે. તેવી જ રીતે 'ગોતતું ગાડ' પણ એવા જ ચમત્કારવાળી છે. તેમાં કૃષ્ણ પ્રતીક અભિપ્રેત હોય એમ વહેમ પડે છે પણ પ્રતીક સ્પષ્ટ થતું જણાતું નથી.

આ વાર્તાઓ શુદ્ધ બાયાન્તર નથી, પણ ક્તાંત્રિ તેને ગુજરાતી સ્વરૂપ આપેલું છે અને એમ કરવામાં રસને હાનિ ન થાય માટે થોડા ફેરફારો કરેલા છે. એક સિદ્ધાન્તગતરીકે વાર્તામાં આવા ફેરફારો કરવાની અમે વિરુદ્ધ છીએ, અને ગમે તેવા કુશળ લેખકને હાથે આવા ફેરફારોમાં ક્યાંક પણ કચાશ રહી જ નય એમ અમે માનીએ છીએ. જ્યાં વાર્તામાં વાર્તાની ભૂમિકા આછી વાસ્તવિકતાની હોય અને ઉપરનું ચલુતર પણ ઝાંખી જ વાસ્તવિકતાનું હોય ત્યાં અનુવાદકના આવા ફેરફારોથી હાનિ થવાનો સંભવ નહિ જેવો જઃ જેમકે આ સંગ્રહની પહેલી વાર્તા 'જોવાએલા તારા'માં ભૂમિકા અને ચલુતર બંને આછી વાસ્તવિકતાવાળાં છે. પણ એવી જ એક બીજી મુંદર વાર્તા લો : 'જીવતી પ્રતિમા.' આમાં ચલુતર એટલું બધું વાસ્તવિકતાવાળું નથી. પણ મૂળ ભૂમિકા ધન. વાસ્તવિકતાવાળી હોવાથી અનુવાદમાં ચિન્ત્ય રથાનો આવ્યા વિના રહ્યાં નથી. પ્રથમ તો, શિકારીને માટે વરસાદ આકર્ષક થઈ પડે, એ વરસાદ એટલી બધી વાર આવે કે તેથી વોટરપ્રૂફ ટોપીઓ લેવી પડે અને તેમાંથી 'કારો માછી અને બીનો શિકારી' એમ કહેવત ઉત્પન્ન થાય એ રશિયામાં જ બને. આપણા દેશમાં અને ગુજરાતમાં અંગ્રેજ શિકારીઓ પણ કદી વોટરપ્રૂફ ટોપીઓ લઈ જતા નથી. અને શિકારનો અનુકૂળ વખત પૂર્યાંવે કારી તત્તુઓ શિયાળો ઉનાળો, અને તેમાં પણ ઉનાળો જ છે. વળી આ રજપૂત શિકારીની માતી નાતી સરખી તરીકે નજીક છે તે પોતાને ખંજર ન હોય એ વાર્તાના વાતાવરણવાળા ગુજરાતમાં ન બને. (કામરૂ દેશની વાર્તામાં બને પણ ત્યાં વાતાવરણ તદ્દન જુદું.) અને મધપૂડા રાખવા અને મધપૂડા સુધીની કેડી એ આપણા દેશમાં દ્રજ બન્યું નથી. અને "શિયાળામાં જરા આકરું પડે ખરું" કારણ કે તે વખતે અંધારું ખૂબ હોય છે" એ સ્થિતિ પણ રશિયામાં શક્ય છે—ગુજરાતમાં નહિ. સુરેખાનું પાત્ર એટલું આછી વાસ્તવિકતાવાળું—જે કે તેથી અસત્ય એમ જરાપણ કહેવાનો આશય નથી—છે કે મૂળ પાત્રને બદલે સુરેખા રાખીએ તેમાં કશું જ ખોટું નથી.

આવી અમંગલતા સામાન્ય નજરે નાની દેખાય પણ રસાન્વાદમાં તે બહુ વિદ્યર્થની નીવડે છે. એક રીતે એમ કહી શકાય કે કલાનું કામ વિચિત્ર રીતે આકાંક્ષા ઉત્પન્ન કરીને તેને વિચિત્ર રીતે તૃપ્ત કરવાનું છે. દરેક વાર્તાકાર એવી રીતે વાર્તા ધરે છે કે તે પોતે ધાર્યું હોય તે જ જગ્યાએ

આકાંક્ષા ઉત્પન્ન કરે અને પોતે ધાર્યું હોય તે જ રીતે તેને તૃપ્ત કરે. આવા અનુવાદોમાં મૂળ લેખકે ન ધાર્યું હોય એવી રીતે અને એવી જગ્યાએ આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ કે વાર્તા ચાલતાં જરૂર થાય કે શિકારીને વળી વરસાદ આટલો બધો શા માટે નડે, —અગત્યત વાર્તાને ચુસ્તતામાં મૂકી છે માટે, —તેને પોતાના મોસાળની ખચર કેમ ન હોય, વળી મધપૂંડા મુધી જવાને કેડી શા માટે, મુરેખા શિયાળામાં એધારોની શા માટે વાત કરે છે? વગેરે. અને મૂળ કલાકારને આ જગ્યાએ જરાપણ આકાંક્ષા જન્યત કરવાની ઉદ્દિષ્ટ ન હોય એટલે આ આકાંક્ષા પછી તૃપ્ત થયા વિનાની જ રહી જાય. અને આ બધાં રસાસ્વાદમાં વિદ્યો છે.

છેલ્લી વાર્તા ‘માધુનો બાપ’ પણ આપણા દેશમાં એ રીતે ન બને એવી વાત છે, અને શ્રીયુત કાલેશ્વરને પણ છેવટના ભાગમાં વધારે સંયમ ઇષ્ટ લાગ્યો તેનું કારણ પણ અમને વાર્તાનું દેશાન્તર થયું છે તે જ લાગે છે. મોપાસાંના દેશમાં—ફ્રાન્સમાં—ખાજકના મુંબજતાં કે ‘દેખતાં માખાપ પરસ્પર ચુંગન કરે તે અચુકન નથી ગણાતું.

આ જ બાબતને એક બીજી રીતે કહી શકાય. વાંચનારે પુખ્ત જ્ઞાનવાળો સંસ્કારી હોય તેને ઉપર જણાવ્યું છે તેમ વાંચવામાં અનુદિષ્ટ સ્થાને આકાંક્ષા થાય, પણ ખિન—અનુભવી વાંચનાર, જે આવી વાર્તાઓ મારફત પોતાના દેશને સમજે છે તેને વાસ્તવિક દુનિયા સમજવામાં બામોહ થાય છે. અંગ્રેજ કેળવણી લીધેલો માણસ આપણા દેશમાં પરદેશી જેવો લાગે છે, તે કયું સમજી શકતો નથી, એનું કારણ તેણે પોતાની દુનિયા અંગ્રેજી કલાકૃતિઓથી ઘેરી હોય છે એ પણ છે. છેવટ એમ ન થાય તો તેને કલાની દુનિયા અને વ્યવહારની દુનિયા બે ભેગ વિનાની લાગે. બન્નેનાં અનુભવો તેને પરસ્પર વિરોધાદી લાગે.

બધી વાર્તાઓ જોતાં એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે. વાર્તાઓ પસંદ કરવામાં માત્ર રસનું ધોરણ રાખેલું છે, છતાં તેમાં મોટી સંખ્યા દાંપત્યસંબંધ વિશેની છે, —યોડી જ વાર્તા વિચિત્ર માનસની છે, એક બે પરતંત્ર દેશોની છે. એ એમ બતાવે છે કે ચુંગારને આઘરસ કહ્યો છે તે નિષ્કારણ નથી. પણ અહીં અમે ચુંગાર ચબ્દ ચુંગારચેષ્ટાના અર્થમાં નહિ પણ વિશાલ અર્થમાં વાપરીએ છીએ તે વાંચનારની ખ્યાન બદલાર નહિ રહ્યું હોય.

આ વાર્તાઓ સ્વાભાવિક રીતે રસથી વંચારો એમ અમે માનીએ છીએ.

પાતાળપ્રવેશ:—મૂળ લેખક: જુલે વર્ન. સંક્ષિપ્ત કરનાર: મૂળશંકર મોહનલાલ ભટ્ટ. પ્રકાશક: જોષાગરાવ ગમનન વિદ્યાંસ, શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર. ભાવનગર. દસ આના.

આ ઉત્સાહી લેખકે જુલે વર્નની આ ત્રીજી કૃતિ ચુસ્તતાના કિશોર વાયકો માટે પ્રગટ કરી છે તેને અમે આવકાર આપીએ છીએ. જુલે વર્નનું બહું સાહિત્ય કિશોરોને પથ ઉત્સાહપ્રેરક અને જ્ઞાનપ્રદ છે. તેની ભાષા પણ વાયકને અનુકૂળ પડે તેવી છે: સીધી, નિરાડંબરી અને વેગવાન.

આ ગતનાં વધારે પુસ્તકો શ્રી મૂળશંકર આપે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

ગુલામ:—લેખક: શ્યામજી વાધજી કંકરુર; પ્રકાશક: કુંવરજી કેશવજી શાહ, ચીંચપોકલી, મુંગઈ. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦.

પુસ્તકના આમુખમાં શ્રી ભાનુશંકર બી. વ્યાસે કર્તાને બોધ આપ્યો છે તેથી લેખકને

દૃષ્ટિશિક્ષણ:—લેખક અને પ્રકાશક: સોમાભાઈ જોશીભાઈ પટેલ. કિંમત ૦-૧૨-૦
 દ્રાક્ષ અને તેનું પાવેતર:—લેખક અને પ્રકાશક: મગનલાલ ગર્દર સુરત. કિ. ૦-૧૦-૦
 શુવેર:—કર્તા ઉપર પ્રમાણે કી. ૦-૧-૦
 આ ત્રણેય પુસ્તકો ખેતીમાં રમ્મ સેનારે વાંચવા યોગ્ય છે.

૨૧.

દાવાનળ:—લેખક અને પ્રકાશક: છેલ્લેકર દ. વ્યાસ, ખી. એ., એલ. એલ. ખી.
 કિ. રૂ. ૨-૮-૦.

૧૯૨૮-૨૯માં 'પ્રગતિમિત્ર-કેસરી'માં કકડે કકડે છપાયેલી આ નવલકથા થોડાક ફેરફાર સાથે પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. આજના અન્યાયપૂર્ણ સમાજજીવનમાં દાવાનળ પ્રકટાવવા માટે જે જાગીરમાં પ્રવલ્ન કરવાની અનિવાર્ય જરૂર છે તેનો ઉગમ અને વિકાસ બનાવવાનો આ નવલકથામાં પ્રવલ્ન કર્યો છે. પરંતુ લેખક એમાં નિષ્ફળ ગયા છે એમ આગે લાગે છે. એક જુલમી, વ્યભિચારી દેશી રજવાડાના પાસાવ જુલમોનો અંત લાવવા ત્યાંના કેટલાક પ્રગતિમંદો છૂપી રીતે કાવત્રાઓ કરે અથવા રાજ્યાધિકારીઓ ઉપર બહિષ્કાર લેવા લાગે છે. એવા પ્રકારની ઘટનાઓ જ આ વાર્તાનું મુખ્ય વસ્તુ બની ગઈ છે. સમસ્ત સામાજિક ક્રાંતિ માટે અથવા રાજકીય સ્વતંત્રતા માટે તેનાં મૂળને સ્પર્શ કરી ક્રમશઃ વધતી જતી લોકમતગતિનો ગિનાર આપવાનો સ્વાભાવિક અને ઉદામ માર્ગ લેખક ચૂકી ગયા છે. છતાં, અન્યાયપીડિત પ્રગતિમંદો દુઃખોનાં ઉત્તેજનભર્યાં વર્ણનો અને પ્રયોગોદ્વારા તથા કલા વર્ગોને નામે આપતી દાંભિતતા ઉપર કરેલા સચોટ પ્રદારોદ્વારા લેખકે વાચક મનમાં સાહિત્યમાં સામાન્ય રીતે ફુલેલ પામેલો વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

લે.

પ્રસ્થાનભેદ (શ્રીમ-મધુસૂદન સરસ્વતી રચિત):—શોધન કરી યુગસતી દીકા, લાયાનતર અને પ્રવેશક સહિત પુસ્તકતરફ-પ્રવ્હાદ અન્દરોષર દિવાનજી એમ. એ., એલ. એલ. એમ. પ્રકાશક અને સોલ સેલિંગ એજન્ટ: પી પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ. વડોદરા. ૧૯૩૫. મૂલ્ય ૧૨ આના.

શ્રીમ-મધુસૂદન સરસ્વતી મંદૂન સાહિત્યપ્રેમીઓમાં અદ્વિતસિદ્ધિ અને ગીતાની ગૂઢાઈ દીપિકા નામની દીકાના લેખક તરીકે પ્રખ્યાત છે. પણ પ્રસ્તુત પ્રસ્થાનભેદ તો એક નાનો ગ્રન્થ છે એને સ્વતંત્ર ગ્રન્થ ગણવો કે નહિ એ પણ પ્રશ્ન છે. શ્રી પ્રવ્હાદ અન્દરોષર દિવાનજીએ પ્રસ્થાનભેદના જ અમુક સંખેદોમાંથી એ ગ્રન્થ સ્વતંત્ર નથી પણ મદિઅન: સ્તોત્ર નામથી પ્રસિદ્ધ સિદ્ધરતોજના સાતમા સ્કોકની દીકામાંથી:—

પ્રયો સંલ્લેખ યોગ: પદ્મવતિમંત્ર વૈષ્ણવમિતિશ્રિઃ પ્રચલં એ શ્લોકલાગનો પ્રચલનોનો ભેદ વિરનારથી દર્શાવેલો દીકામાં જુદો કાદી લઈ તેના આરંભમાં કય સર્વેષાં શાસ્ત્રાણાં મળાભેવ સાતર્થ સાશાન્ પાપરણાવેતિ વગાથેન તેવાં પ્રસ્થાનમેદીકાઓદ્વિરચેતે । એટલું તથા અન્તે દતિવર્તમનરમ્ એટલું ઉમેરી આ ગ્રન્થને સ્વતંત્ર ગ્રન્થ બનાવ્યો છે. મદિઅન: સ્તોત્રની દીકા લખનાર મધુસૂદન સરસ્વતીએ જ આ દીકાલાગને જુદો ગ્રન્થ બનાવ્યો છે કે કાઈ ખીમએ તે યોગ્ય કહેવું મુશ્કેલ છે.

પ્રસ્થાન શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે તેમાંથી માર્ગ, પ્રણાલિય કે દર્શન એ અર્થ અહીં નથ મેમે છે અને આ દેશમાં ધર્મ કે વિદ્યા ગણવાના જે આગ્નિત્વ માર્ગો જૂના કાળમાં મનાતા હતા અને જેનું સૂચન મહિમ્ન મ્તોત્તના ત્રીજી સાલ્ય વગેરે માત્રમાં મ્તોત્તમાં કર્યું છે તેનું વિવચ્છ કરવું એ આ ગ્રન્થનો વિષય છે જે ૩ મધુસૂત્રન સગસ્વતીએ પોતાના વિષયની વિશદતા ખાતર શન્યવાદ શશ્વિ વાદ, ત્રિજ્ઞાનવાદ વગેરે નૌદ્ધ ગ્રન્થાનો, દિગ્ગજ જન પ્રસ્થાન અને દેહાત્મવાદી ચાર્વાક ગ્રન્થાન એટલા નાગ્નિત્વ ગ્રન્થાનોનો પણ નામનિર્દેશ કર્યો છે પણ ત્રીજી વગેરે આગ્નિત્વ ગ્રન્થાનોનું વિવચ્છ કરવું એ જ એનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે અને વેદો વેદાંગો, પુરાણો, ન્યાયશાસ્ત્ર મીમાંસાશાસ્ત્ર વગેરે દર્શનો, ધનુર્વેદ આયુર્વેદ વગેરે ઉપવેદો અને મતુમૃતિ વગેરે ધર્મગ્રન્થો એ પ્રમાણે આપણા પ્રાચીન ગ્રન્થાનો અદ્યત્ત ગણાય છે પણ વેદોના નામ વે મત્ર આદ્યાણુત્તમ હોઈને આદ્યાણો એટલે શુ? વેદાંગો કયા કયા છે? ગેના મુખ્ય ગ્રન્થો તેના કર્તાઓ કેાણ કેાણ ગણાય છે? તથા તેમાં ન્યા વિષયની ચર્ચા છે વગેરે માનીતી દૃષ્ટિમાં પણ દરેક મંત્રારી હિંદુને તેની જોઈએ અને આ દૃષ્ટિ ગ્રન્થમાં એની મપ્રમાણ માહિતી મળે છે ૫૬ પાનામાં મૂળ મંત્ર ગ્રન્થ અને તેનું મુજગતી હાયાન્તર એવનો મમાવેશ થઈ ગયો છે એટલું જ નહિ પણ મૂળના કથનને વધારે રૂપદ દગ્નારી તથા વિગતથી મમનવનારી હાયાન્તરગ્તોની દિપ્પણીઓ પણ એમાં જ આવી ગય છે મૂળ સંસ્કૃત ગ્રન્થ તો હાપેના બાર પાનાનો છે

વળી પ્રસ્થાનભેદનું સ્વરૂપ પ્રથમ દષ્ટિએ જ મમનઈ ગય માટે ગ ગ દિવાનજીએ પાંચ આયાઓના પાંચ પરિશિષ્ટો આપ્યા છે પહેલા જ પરિશિષ્ટમાં અષ્ટાદશ વિદ્યાઓનું વચચક્ષ છે, એ જોવાથી અદ્યત્ત વિદ્યાઓના વિગતોનો વાચનાગને ખ્યાન આવશે

આથી વધારે વિગતમાં ગ્રન્થનું અવનોમન કરવું એને એમાંથી ઉતારો કરવો અને એમ કરવા દગ્તા વાચનાગને એ ગ્રન્થ જ વાંચી લેવાની હાનામણ કંવી એ મને મહત્તુ લાગે છે

પણ આ ૫૬ પાનાના ગ્રન્થને પુગ્ગતર્તીએ ૨૦ પાનાનો પ્રવેશ નોડ્યો છે અને તેમાં પ્રસ્થાનભેદના તર્તીવિષે જે મૂર્તદ્વ્ય છે તેની નોધ ચાં વગર અવનો ન અપૂર્ણ ગણાય

આ ગ્રન્થના તર્તી તરીકે મધુસૂત્રન સગસ્વતીનું નામ હન્તપ્રતોમાં મળે છે એ મધુસૂત્રન સગસ્વતી વિષે આ ગ્રન્થના પુગ્ગતર્તીએ જે માહોતી એ કી નરી છે તથા ચાળી છે તેનો સાર દૃષ્ટિમાં નીચ આપ્યો છે

મધુસૂત્રન નામના ૧૬ ગ્રન્થતર્તીઓ મંત્ર ગતિવિધિમાં થઈ ગયા છે, પણ તેમાંના એક જ મધુસૂત્રન સગસ્વતી છે બાકીના ૧૫ મધુસૂત્રન છે હવે મધુસૂત્રન સગસ્વતીના નામ ઉપર એકિટના ક્રોસોગમ કેટલોગમમ્માં ૨૧ ગ્રન્થોના નામો મળે છે તેમાંની ત્રણ ખોટા બાદ જતા બાકીના અદ્યત્ત ગ્રન્થો તેમાંથી પણ (૧) મિદ્ધાન્ત મિન્દુ (૨) અદ્વૈતમિદ્ધિ, (૩) અદ્વૈતગ્ન ગ્નણ, (૪) વેદાત મ્દ્ધનતિમ, (૫) મક્ષેપક શારીર સાગમક્રદ, (૬) ગૃધાર્ય દીપિમ, (૭) હગ્નવદ્ધગ્નિગમાયન, (૮) હાગવત પ્રથમ મ્તોત્ત વ્યાખ્યા, (૯) પ્રસ્થાનભેદ સહિત મહિમ્ન સ્તોત્ર અને (૧૦) મ્દ્ધગ્નતિ પત્તિપ્રમથ-એટલા ગ્રન્થો એ જ મધુસૂત્રન સગસ્વતીના ગ્રન્થો છે એમ શ્રી પ્ર ચ દિવાનજી આ ગ્રન્થોમાં જે પગપગ ઉત્તેજો મળે છે તે ઉપરથી માને છે આ ઉત્તેજો એમણે પ્રવેશના ૫ ૬-૧૦માં નોધ્યા છે

મન પોતાને આ ઉલ્લેખોનો પુરાવો પૂરતો નથી લાગતો. દા. ત. ગીતા ઉપરની ટીકામાં, તથા ભાગવત પ્રથમ સ્લોકની વ્યાખ્યામાં ભક્તિરસાયનનો ઉલ્લેખ છે અને ભક્તિરસાયનમાં વેદાન્ત દર્શનતિકાનો તથા શિદ્ધાન્ત બિન્દુનો ઉલ્લેખ છે છતાં ગીતાના ૧૮-૬૬ સ્લોકની ટીકામાં સરણુમનિના જે ત્રણ પ્રકારો મધુસૂદન, સરસ્વતીએ કહ્યા છે અને આનો વિસ્તાર ભક્તિરસાયનમાં છે એમ લખ્યું છે તે પ્રકારે કે એનો વિસ્તાર કર્યું નહીં ઉપસૂત્ર્ય ભક્તિરસાયન ગ્રન્થમાં નથી. એટલે ગીતાની ટીકા લખનાર મધુસૂદન સરસ્વતીએ ભક્તિરસાયન નામનો ગ્રન્થ લખ્યો હશે પણ અત્યારે એ નામથી જે મળે છે તે એ નહિ. મતસ્ય કે ઉપરના દરોચ ગ્રન્થો પણ એક જ ક્ષતિના હોવા વિષે સંકેત છે અને જાડીના હરિલીલાની ટીકા વગેરે તો જુદા મધુસૂદન સરસ્વતીના છે એમ આ પ્રવેશમાં જ સંકેત જતાયું છે.

હવે ગીતાની ટીકા, અદ્વૈતસિદ્ધિ વગેરે ગ્રન્થોના કર્તા મધુસૂદન સરસ્વતીના જીવન વિષે જે થોડી માહિતી પુરસ્કર્તાએ બહારથી એકઠી કરી છે અને જેને તેઓ આજે મળે છે તે પ્રમાણે મધુસૂદન સરસ્વતી પૂર્વ બંગાળમાં ફરીદ્પુર બિરજાના કોટાલીપાડા નામના ગામમાં જન્મ્યા હતા. કલકત્તાની બેધ્યુન કોલેજના અધ્યાપક શ્રી ચિતાદરણુ ચક્રવર્તી તથા વૈદિકવાદ ગીમાંજ્ઞાણના પં. હરિદાસ મધુસૂદન સરસ્વતીના પૂર્વાશ્રમના જામાતના વંશજ હોવાનો દાવો કરે છે. મધુસૂદન સરસ્વતીનો સમય શ્રી. પ્ર. મં. દિવાનજીએ ઈ. સ. ૧૫૪૦થી ૧૬૪૭ સુધી માન્યો છે. અને પોતાની એ માન્યતાનાં કારણો પોતે ગા. જ્ઞા. સી. માં સંપાદિત શિદ્ધાન્ત બિન્દુના ઉપોદ્ધાતમાં આપ્યાં છે.

મધુસૂદન સરસ્વતીના પૂર્વાશ્રમના પૂર્વજો વગેરે વિષે બંગાળી દંતકથા કહે છે કે તેના આડમા પૂર્વજનું નામ શ્રી રામભિષ્મ હતું. તેઓ મૂળ કનોજના રહેવાસી હતા પણ મુસલમાની હુમલાથી ભાગીને નદિયામાં જઈને રહ્યા. પછી એના પિતાનું નામ પુરંદરાચાર્ય અને એનું પોતાનું કમગનવન. આ કમગનવનને ત્રીનાથ, ચાલ્લાનંદ અને વાગીચચન્દ્ર નામના ત્રણ ભાઈઓ પણ હતા. આ કમગનવને વિશ્વેશ્વર સરસ્વતી પાસે મંન્યાસદીશા લીધી અને માધવ સરસ્વતી પાસે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો. પછી કારીમાં જ વાગ કર્યો, અનેક શિષ્યો કર્યા, અનેક ગ્રન્થો લખ્યા, ખૂબ પ્રતિષ્ઠા મેળવી અને છેવટ હરદ્વારમાં ૧૦૭ વર્ષની ઉંમરે કેદબાળ કર્યો.

આ દંતકથામાં કેટલું સત્ય કરો એ કહેવું મુશ્કેલ છે પણ અદ્વૈતસિદ્ધિ વગેરે ગ્રન્થોમાં શ્રી વિશ્વેશ્વર સરસ્વતી અને માધવ સરસ્વતીનો ચુરુ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે ખરો. અને એમની આ જીવનકથા કરતાં વધારે મદત્તની વાત એ છે કે આ ગ્રન્થકર્તા સમર્થ વિદ્વાન અને સાંસ્કૃતિક હોવા સાથે યોગ અને ભક્તિની મદત્તા સમજનારા હતા એટલું જ નહિ, પણ એમને સમન્વયનો એટલો પ્રેમ હતો કે એક તરફથી એમણે સાંસ્કૃતિક વેદાંતના એકદેશી મતોનો સમન્વય કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે (જુઓ શિદ્ધાન્તબિન્દુ); ત્યારે બીજી તરફથી ગીતાની ટીકા દ્વારા અદ્વૈતવેદાંતવાદ સાથે યોગ અને ભક્તિનો સમન્વય આપવાનો—કર્તવ્ય જાણવાનું સંકેતાર્થથી જુદો મન દર્શાવેલો પણ—પ્રયાસ કર્યો છે.

જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિના સમન્વયને જ્ઞાનવજીવનનું ધ્યેય માનનારી આ પ્રતિષ્ઠા વંદનીય છે.

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

રોજનીરો

તા. ૧૭-૬-૩૫ : હસ્તલિખિત 'નવજીવન'ના એક વખતના તંત્રી શ્રી. પરિત બેચરદાસ દોશીને અમદાવાદ જિલ્લામાં પ્રવેશવાની મનાઈ હોવા છતાં તેઓ અમદાવાદમાં આગ્યા હોવાથી તેમની ધરપકડ, ને પછી તેમને તેમના વતનમાં મૂકી આવવા પોલિસને હુકમ; ખારેજી ખાતે થી ગુજરાત પેપર મિલ્કતની હફ્તાબદનક્રિયા; ગુજરાતને ઉદ્ધારથી જુદો પડવાની લડત ઉપાડવા માટે શ્રી. દાદુભાઈ દેસાઈની પ્રયત્ન ધોળા; મુંબઈ કોર્પોરેશનના સોળ સભ્યોની ૧૬ થયેલી મુદ્દાઓ.

તા. ૧૮-૬-૩૫ : નાનકીનની સરકારે જનરલ ગુમચે હયુસનને ડિસમીસ કર્યા તેમજ નવાનની બીજી માગણીઓ સ્વીકારી તેથી નવાનની લરકરી દુકકીઓ નવાન પાડી ફરી; અધ્યાન રાષ્ટ્રીય પાર્લામેન્ટની પાચમી બેઠક મળી; તેમાં દેશની આંતરિક સુવેદનગતિ માટે ઉદ્ધારમાં ઉછી ટળતા ઉચિયારોની ખરીદ કરવાનો ડરાવ પસાર થયો વળી રાજ અંદીરાસે જહેર કર્યું કે પરદેશી સરકારે સાથે અધ્યાનિસ્તાન ખૂબ મિત્રાચારીભર્યા મળવો ધરાવે છે, જનિવાની આંતરરાષ્ટ્રીય મંચ પર પવિત્રમાં શ્રી. મુદ્દલીઆરના સુધારા ભડી થયા; કામદાર નેતા શ્રી તૈયબ રોખની મુંબઈમાં ધરપકડ, ઇંગ્લાડ અને જર્મની વચ્ચે નીકાકાર થયા.

તા. ૧૯-૬-૩૫ : રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રાસુએ કચેરા ધરતીકપને અગે અખિય હિંદ મંચસ્થ રાહત સમિતિની સ્થાપના કરી, અમેરિકામાં બેકરોની સખ્યા ૩૫ લાખ જેટલી હોવાની તેમજ રાહત આવવા માટે ૪ અખજ રોવરના ખર્ચવાળી જગી ચોજના પ્રેસિડન્ટ રજવેરટે જહેર કરી.

તા. ૨૧-૬-૩૫ : અમદાવાદના શ્રીમતી કુસુમ વૈકુંઠરાય દાકારે અમેરિકાની આયોવા (Iowa) યુનિવર્સિટીની બી એ ની પરીક્ષા ધણા સારા માર્ક મેળવી માન સાથે પમાર કર્યાના અને તેમને આગળ અભ્યાસ માટે રૂ. ૬૦૦ની સ્કોલરશિપ મળવાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા, મુંબઈ સરકારે મુંબઈના સુપ્રસિદ્ધ પત્ર 'દી પ્રેસ' મૂકેલી રૂ. ૨૦,૦૦૦ વીસ હજારની જર્મીનગીરી જસ થયેલી જહેર કરી.

તા. ૨૨-૬-૩૫ : કાચના હથોળને લગતો ટેરિફ બોર્ડને રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થયો; અમદાવાદમાં પ્રથમ ગુજરાત મહામંથ સમાજવાદી પરિષદ શ્રી. નરેન્દ્રદેવના પામ્યપણા હેઠળ લરાઈ; જળલપુરમાં સુપ્રસિદ્ધ રામકથા કહેનાર શ્રી. કાતિકુમાર ભારતીય સામે રામકથા દરમ્યાન કહેવાતા શીલુરી કાચો બોલવા માટે કેસ ચાલ્યો અને રૂ. ૫૦૦ના સારી આંતરલગતના જર્મીન માગ્યા, જે ન આપ્યાથી એક વર્ષની સારી કેમ્પની સન થઈ.

તા. ૨૩-૬-૩૫ : બેન યુનિવર્સિટીના ધર્મશાસ્ત્રને લગતા પ્રોફેસર ડૉ. કાર્લ બાપ્પને હિંજરને વફાદાર રહેવાનો બીતરાતરી સોજદ લેવાની ના પાડવા માટે કેળવણીખાતામાંથી જાતરદ કરવામાં આગ્યા.

તા. ૨૪-૬-૩૫ : હેગ ખાનેની આંતરરાષ્ટ્રીય કોર્ટમાં સાર તેજ ખહાદૂર સપૂની હિંદી સરખરે પ્રતિનિધિ તરીકે નિમણૂક કરી. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારીમ ડોળોની પરિસ ખાતે મયેલી પવિત્રમાં હિંદી પ્રતિનિધિ મ ડળના પ્રમુખ શ્રી. વાવચદ હીરચ્હદની હાકલ 'હિંદી જોગોળી જિટનને હાથે પાપમાત્રી થઈ રલી છે'; શ્રી. સરેન્જિની નાયકુના પુત્ર ડૉ. એમ. જયસૂરેના જર્મન કુમારિકા સાથે સીકદરાખાદમાં થયેલા લમ; કવકતામાં ખૌદ સમાજ રૌપ્ય મહોતસવની ચાદગીરીમાં સ્થપાયેલું નાવ દા વિદ્યાભવન ખુલ્લું મુકાયું.

તા. ૨૫-૬-૩૫ : ૧૮૭૧ પછી કદી ન પડેલી એટલી સખત ગરમીનું મોજુ જિટનમાં અને આખા સુરેખમાં ફરી વજયાના સમજાર મળ્યા, લડનના કેન્ટરબરી કપરતાનમાંથી 'બેક પ્રિન્સ'ની આદ્યુત ચિત્રપદમ અને કારોગરીવાળી નીકેલેલી સુવર્ણમૂર્તિ, અમેરિકા અને બીલ રાષ્ટ્રોના દેવા સામે જર્મનીએ મોરેટોરિયમ જહેર કર્યું; ૫ કરોડની મૂકી લખરાત સરતાવાળાઓ તરફથી ૧ અખજ રોવરના બોન્ડો ખહાર

પાઠવાની યોજનાવાળા અમેરિકન ખેડૂતોને મદદ કરવા માટે વોશિંગ્ટનમાં ખેડૂત ગૃહમંડળની સ્થાપના.

તા. ૨૬-૬-૩૫ : 'આગામી નવા બંધારણનો સામનો કરવામાં વિનીત પક્ષ સહકાર આપવા તૈયાર છે' એવી ઈન્ડિયન નેશનલ લિબરલ ફ્રેન્ડરશનના પ્રમુખ પંડિત કુંઝરની મુંબઈમાં હાલક; કાઠિયાવાડ હરિજન સેવકસંઘના આશ્રય હેઠળ હરિજનોના નેત્રતથા: ૬૦ હરિજનો દેખતા થયા; 'અમૃતબજાર પત્રિકા'ના તંત્રી શ્રી. તુષારકાંતિ યોખનો હૃદયકારી 'બોમ્બે સ્ટેન્ડર્ડ' નામના મુંબઈના એક પત્રની એક હબર રૂપિયાની જમીનગારી કંવેટા સંબંધીના એક લેખ માટે મુંબઈ સરકારે જમત કરી.

તા. ૨૭-૬-૩૫ : ધરતીકંપ અંગે સરકારી વલણની ટીકા કરવા માટે દિલ્હીના 'તાજ' દૈનિકની એક હબર રૂપિયાની જમીનગારી જમત થઈ; નૌકાખાતા માટે અમેરિકાની સરકારે ૪૬ કરોડ રોકર ખર્ચવા મંજૂર કર્યું.

તા. ૨૮-૬-૩૫ : કલકત્તામાં સર આશુતોષ મુકરજી સમારક ઈન્સ્ટિટ્યૂટના નવા બંધાયેલા મકાનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા; મુંબઈમાં નાના નાના ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપવાના હેતુથી "હિંદી ઉદ્યોગ સંસ્થા"ની સ્થાપના; ગોંડલ નરેશી કંવેટા રાહત ફંડમાં એક લાખ રૂપિયા ભર્યાની બહાર આવેલી વિગત.

તા. ૩૦-૬-૩૫ : ઉપેન્દ્ર સિદ્ધાંત નામના એક બંગાળી વિદ્યાર્થીને રાજદ્રોહી સાહિત્ય રાખવા, બદલ છ માસની સખત કેદની સજા; ગુરુદ્વારાની પાસેની જમીનના કબજા ભોગવતા વિરોધ મુસલમાનો અને શીખો વચ્ચે લગ્નો થયેલા કપડા: પરિણામે હબરો મુસ્લીમોએ ગુરુદ્વારા ઉપર કરેલા ધસારો; ઈ. સ. ૧૯૩૪-૩૫ના વર્ષમાં અમેરિકન સરકારને ૩૩ અબજ રોકરની ખોટ ગયાની બહાર આવેલી વિગત; જલધર નજીક બૂકપના આંચકા.

તા. ૧-૭-૩૫ : ગોપસંતનું ચોકાવનારું નિવેદન: 'જર્મની રાષ્ટ્રસંઘમાં દાખલ નહિ થાય.' પંડિત જવાહરલાલનું ૧૫ રતલ વજન ધરી ગયાના બહાર આવેલા સમાચાર.

તા. ૨-૭-૩૫ : ઈ. સ. ૧૯૩૪ની ચાલેના રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક શ્રી. મૂમકેટ (શ્રી. ગૌરીશંકર ગોવર્ધનસમ જોશી)ને અર્પણ કરવાનો ગુજરાત સાહિત્ય સમાનો ઠરાવ; આ વર્ષે ૮૫ રાજદ્રોહીઓએ કલકત્તા યુનિવર્સિટીની બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કર્યાની વિગત બહાર આવી; લંડનની એક સભામાં લોઈડ જ્યોર્જનું પ્રવચન: 'જગતની અશાંતિનું મૂળ આર્થિક મુશ્કેલીઓ છે.'

તા. ૩-૭-૩૫ : સોવિયેટ રશિયાના સરમુખત્યાર સ્ટેલીનનું ખૂત કરવાનું રવાંચેલું કાવતરું: તેને અંગે યેનુકીટ્સો નામના એક આગેવાન બોલ્શેવિકની ધરપકડ અને સાઈબીરિયા ખાતે દેશનિકાલની સજા; મસહૂર સાહિત્યકાર કિર્ષોગના પ્રથમ ગ્રંથની લેખમાળાઓ જેમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી તે સને ૧૮૮૫-૬૦ના 'પાયોનિયર'ના અંકો ૧૯૫ પાઠવડની કિંમતે વેચાયાની બહાર આવેલી વિગત; છટાલિયન સરકારે કંવેટા ધરતીકંપને અંગેના રાહત ફંડમાં એક હબર પાઠવડ ભર્યા.

તા. ૪-૭-૩૫ : વડોદરા રાજ્યના કામરેજ ગામની નજીકની ખાડીમાંથી મુસલમાની સમયના કેટલાક નૂના ભૂંડું લિખિતા સિક્કા મળી આવ્યાની બહાર બહાર પડી; માર્કેટિંગ બિલ પસાર થયા દરમિયાન કોનિયાની ધારાસભામાંથી હિંદી સભ્યોએ વોટ-આઉટ કર્યો.

તા. ૫-૭-૩૫ : રશિયાની સોવિયેટ સરકારે નવાં ૧૬ વિમાનો બાંધવાનો નિર્ધાર કર્યો.

તા. ૬-૭-૩૫ : 'છેલ્લે કદીએ લડતમાં પાછી પાની નહિ કરે' એવી મુસોલિનીની બેલક શર્ટો સમક્ષ ગર્જના; અલાહાબાદના જિલ્લા મેજસ્ટ્રેટ નેશનલ બેંકમાં પડેલી અખિલ હિંદ કોંમેસ સમિતિની એક નાની રકમ આપવાની મનાઈ કરતો દુકમ કર્યો.

તા. ૭-૭-૩૫ : રમાનિયાની બગડતી જતી આર્થિક પરિસ્થિતિને પરિણામે દક્ષિણ રમાનિયાના ૬૦,૦૦૦ સાક જલર નેટલા મુસ્લીમો દુર્કાંમાં દિવસત કરી જરો એવા મળેલા સમાચાર.

તા. ૮-૭-૩૫ : યુરોપની બેકારી વિશે સર તેજ બહાદુર સપ્તમે મુંબઈમાં આપેલા પ્રવાહ: "ફ્રાંસ

- અને ઇલાકિ સિવાય બીજા બેકારીની ખૂંટવણુ છે; અને બેકારી નિવારવા માટે સરકારનો સહકાર જરૂરી છે.” લાહોરમાં કુર્ચુ ઓર્ડરનો અમલ; કેચીનના બંદરને દુનિયામાં મોટામાં મોટું બંદર બનાવવાની યોજના વિચારાઈ રહી છે એવા સમાચાર બહાર આવ્યા; બનારસમાં હિંદી શિક્ષણાચ્ચ અનુસાર એક મોટું લગભગ ૨૫૦ ફૂટ ઊંચું, શિવમંદિર પાંડિત મહાવિદ્યાલની હિંદુ યુનિવર્સિટીના યોજનામાં લગભગ ૨૦ લાખ રૂપિયાના ખર્ચે બંધાવવાની યોજના વિચારાઈ રહી છે એવા બહાર પડેલા સમાચાર.
- તા. ૯-૭-૩૫ : સોવિયેટ રશિયાના મૂળ સંસ્થાપક લેનિનની પત્ની એકમ કપરકાયાની ધરપકડ થયાના બહાર પડેલા સમાચાર; રાષ્ટ્રપતિ તાજે બાલુએ ‘સમાચાર’ (બિહાર) ના પ્રતિનિધિને મુલાકાત દરમ્યાન બાલુએ કે ‘દેરો દિન પર દિન રાષ્ટ્ર યનારી દમનનીતિને સામનો કરવા તૈયાર રહેવું જોઈએ.”
- તા. ૧૦-૭-૩૫ : ચાગોસ્કાચ નદીની (ચીન) ખીણમાં લગ્ન કરેલ પત્નિએ ૨૦૦૦ માણસના મરણ અને ૧૦ લાખ માણસો લગ્નમાં, ગામનાં ગામો તણાઈ ગયા; આવતા સપ્ટેમ્બર માસની રાષ્ટ્રસંઘની બેઠકમાં હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે ના. આગાખાન, સર હેવીસ બે, રાય બહાદુર એસ. એમ. બખતા, અને વધારાના ટેલિગ્રેટ તરીકે ઓનરેબલ વિજયકુમાર બસુ નીમાયાની સરકારી યાદી બહાર પડી; જપાનના નૌકાખર્ચમાં ૩૦ ટકા વધારાની માગણી રજૂ કરતો ખરડો પ્રધાનમંત્રી આગળ રજૂ થયો.
- તા. ૧૧-૭-૩૫ : ટોકીયો (જપાન)ની નૈઋત્ય બાલુએ સો માઇલ દૂર આવેલા હીડુચોકા પ્રાંતમાં ધરતી-કંપના અંચકા લાગ્યા હતા; બંગાળના ગવર્નરનું પોલીસ પરીક વખતે પ્રવચન: ‘બંગાળમાં દમનનીતિ આજ રાખવાની જરૂર છે. બળવાખોરોને દાખી દેવા જ જોઈએ.’ અમદાવાદમાં બદ્દ પારો ‘ધી અમદાવાદ સ્કૂલ એન્ડ આર્કિટેક્ટ’ નામની શિલ્પ-શાળા શ. બ. ચીમનલાલ દલપતરામ કવિનાં હસ્તે ખુલ્લી મુકાઈ.
- તા. ૧૨-૭-૩૫ : ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતક અને સુરત જિલ્લાના એક કાર્યકર્તા બાઇ ઝીણાભાઈ સોમાભાઈ પટેલનું અવસાન; મહાન જ્વાળામુખી પહાડ વિસ્ફોટિતનું શિખર જોડી ગયું.
- તા. ૧૪-૭-૩૫ : હિંદી સમાજવાદી પક્ષના મંત્રી મિ. મરણી પારેથી તેઓ લંડન પહોંચ્યા પછી પાર્લિમેન્ટ લઈ લેવામાં આવ્યા અને તેમને કુમાવવામાં આવ્યું કે બ્રિટન સિવાય બીજા સુરોપીય દેશોમાં તમે જઈ શકો નહિ! સુલેહરાતિ માટેની વિશ્વવપતિદની ‘ઈનિશિયેટીવ કમિટી’માં કામ કરવા માટે દલિવર ટાગોર, મહાત્મા ગાંધી, શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ અને શ્રી રામાનંદ એટરજીએ સંમતિ આપી છે એવા સમાચાર બહાર આવ્યા.
- તા. ૧૫-૭-૩૫ : હતક ગિલનો પ્રખર વિરોધ થવાના પરિણામે શ્રી.દેશાઈએ તે બિલ મુંબઈ પ્રાંતની ધારાસભામાં રજૂ ન કર્યું; સિંધને છૂટું પાડવાને લગતી પ્રાથમિક તૈયારીઓ નક્કી કરવા ચર્ચા નીમચેલા આસ અમલદાર કરાઈ ગયા; લંડનમાં બ્યાપારી સબધો દૃઢ કરવાના હેતુથી સિલેન ઓફિસ ખુલી મુકાઈ.

લેખક-પ્રકાશકોને વિનંતિ

ઈ. સ. ૧૯૩૫ના વર્ષમાં પ્રગટ થયેલ ગુજરાતી સાહિત્યની સમીક્ષાનું કામ, ગુજરાત સાહિત્ય સભા અમદાવાદ તરફથી, આ વખતે શ્રી. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદીને સોંપવામાં આવ્યું છે. તે આથી પુરતક પ્રકાશન મંદિરોને, બીજા પ્રકાશકોને તેમજ લેખકોને આસ વિનંતિ છે કે તેઓએ પોતાનાં પ્રકાશનો (ઈ. સ. ૧૯૩૫માં પ્રસિદ્ધ કરેલા) સમીક્ષા માટે નીચેના શિરનામે મોકલી આપવાં.

શ્રી. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી

રોડ લાલભાઈ ત્રિફમલાલની ચાલ
એલિસબ્રિજ : અમદાવાદ.

અ નુ ક મ ભિ કા

પા. ૨૦	આપાઠ : ૧૮૮૧	અંક ૩
૧ મને શુંગો વહાણાં [કાવ્ય] ...	પૂનલાલ ...	૨૦૫
૨ સોનાપૂલ ...	કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા ...	૨૦૬
૩ ગાંધાણની જવાબદારી ...	ગગનવિહારી મહેતા ...	૨૧૩
૪ સુણ તો ખરો? [કાવ્ય] ...	સોમાભાઈ લાવસાર ...	૨૨૦
૫ જલબિંદુ ...	ધૂમકેતુ ...	૨૨૧
૬ ચાંદીની તેજ અને આપ્રણો-રૂપીઓ	ચંદ્રપ્રસાદ હ. દીવાનજી ...	૨૨૪
૭ એક ખૂણે [કાવ્ય] ...	સ્વમંત્ર્ય ...	૨૨૭
૮ છવતની જ્યોત ...	રંજિતલાલ હરિલાલ પંડ્યા ...	૨૨૮
૯ મેઘદૂતની અલકા ...	પંડિત સૂર્યનારાયણ વ્યાસ ...	૨૩૭
૧૦ થમળીમાર છે જયું [કાવ્ય] ...	'પતીલ' ...	૨૪૨
૧૧ રત્નેહ-તરરયાં [નાટક] ...	હરિમુખ્ય વ્યાસ ...	૨૪૩
૧૨ સંસ્કૃતિની સારથી [કાવ્ય] ...	સુન્દરમ ...	૨૪૮
૧૩ ટેલિવિઝન ...	ભૂપેન્દ્રનાથ ધોપ ...	૨૫૦
૧૪ ચિંતન [કાવ્ય] ...	ઉમેશ કવિ ...	૨૫૬
૧૫ વ્યથા [કાવ્ય] ...	હેમન્તકુમાર નીલકંઠ ...	૨૫૭
૧૬ જૈન જ્યોતિર્ગણિત ...	હરિહર ભટ્ટ ...	૨૫૮
૧૭ અર્ધશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા [લેખમાળા] ...	નરહરિ દા. પરીખ ...	૨૬૩
૧૮ ઉમર અધ્યાત્મની રૂપાયત [કાવ્ય] ...	સ્વ. અંબાલાલ ગોવિન્દલાલ ...	૨૬૭
૧૯ હિંદની આર્થિક ઉત્પત્તિની યોજના...	કુંગરશી ધરમશી સંપટ ...	૨૭૨
૨૦ માનવચક્રોદી [કાવ્ય] ...	ગ્રા. જો. ઉપાધ્યાય ...	૨૭૬
૨૧ વિચારચક્રમણ ...	રામનારાયણ પિ. પાડક ...	૨૮૦
૨૨ લોકવ્યાર્થ ...	પરીક્ષિતલાલ મજમુદાર ...	૨૮૨
૨૩ હું [કાવ્ય] ...	પારાશર્ય ...	૨૮૩
૨૪ જ્ઞાનગોચરી ...	... ..	૨૮૩

- (૧) રાગરત્ના નૈતિક નાટકો રમણીકલાલ દલાલ (૫) જાપાની સાહિત્ય સૌથી સમૃદ્ધ રમણીકલાલ દલાલ
 (૨) ક્યારનો વસંતોત્સવ શ્રી કિર્તિભાઈન સેન (૬) ઇંગ્લેન્ડ હિંદ પર કેવી રીતે જાય છે ?
 (૩) વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા નગીનદાસ પારેખ (૭) ટપાલના દર વધાર્યાનું પરિણામ જેડાલાલ ત્રિવેદી
 (૪) જાપાની કુસંસ્કાર

૨૫ પુસ્તકપરિચય ...	...	...	...	...	...	...	૨૮૩
૨૬ રોજનીશી ...	...	...	...	...	...	...	૩૦૧

સુધારો

પા. ૨૦૭	લીટી ૩ (નીચેથી)	જોડું	ખડું
૨૧૧	લીટી ૬	કંચનિયા	કંચનિયા
૨૧૨	લીટી ૨ (નીચેથી)	એ	એ
		સંભાળીને	સંભાળીને
		એ	એ

લવાજમ	હિંદમાં રૂ. ૫	પરદેશમાં રૂ. ૭૫	છૂટક અંક રૂ. ૦૧૧
-------	---------------	-----------------	------------------

પ્રકાશક: રણછોડજી કેસુરલાલ મિસ્ત્રી: પ્રસ્થાન કાર્યાલય: પાસેની આગિવારી સામે: ખમાસા ચોકી: અમદાવાદ.
 મુદ્રક: મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ., આદિત્ય-મુદ્રણાલય: રાયબડ રોડ: અમદાવાદ.
 તા. ૨૧-૭-૧૯૩૫

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દ્રષ્ટવ્યં ન્યસેત્પદમ્ ।

પુસ્તક ૨૦

આવૃત્તિ - ૧૯૮૧

અંક ૪

જીવતી પ્રતિક્રિયા

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

(૧)

પ્રકૃતિને ઝાળખીને પ્રકૃતિ ઉપર વિન્ય મેળવવો એ મનુષ્યનો ધર્મ છે. માણસને માટે પ્રકૃતિ છે જ નહિ. પ્રકૃતિમાં પોતાની શક્તિ ઉમેરીને એ કાં તો સંસ્કૃતિ તરફ જાય અથવા એનું આપું જીવન વિકૃત થઈ જાય. એને માટે પ્રકૃતિ નથી. સંસ્કૃતિ અને વિકૃતિ વચ્ચે ઝાલાં ખાવાં એ જ મનુષ્યજીવનના ભાગ્યમાં છે.

(૨)

આઘાત અને પ્રત્યાઘાત, ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયા એ આ વિશ્વમાં સર્વત્ર દેખાય છે. એનો નિયમ ઝાળખી એ બંનેને પોતાને અંતુઘ્રૂણ કરી લેવા, પોતાના તાબામાં રાખવા, એ મનુષ્યને જ સુએ. એકાદ દડો આપણે દીવાલ ઉપર કે જમીન ઉપર અડાળીએ તો એ સામે જીલેટા જીછળે છે. દડો ફેંકવો એ ક્રિયા થઈ, જીલેટા જીછળે છે એ એની પ્રતિક્રિયા. પહાડની ખીણમાં અથવા એકાદ મોટી મરિજદમાં આપણે બોલીએ એટલે એનો પડધો પડે છે. એ પડધો પણ પ્રતિક્રિયા જ છે. દડાની બાબતમાં તેમજ અવાજની બાબતમાં પ્રતિક્રિયા સ્પષ્ટ દેખાય છે. આપણે જો દીવાલને મુક્કો મારીએ તો દીવાલ પણ આપણને સામે મારે જ છે. તેથી જ હાથને વાગે છે. પણ એ પ્રતિક્રિયા દેખાતી નથી, ફક્ત જણાય છે.

આ પ્રતિક્રિયા જડ તેમજ ચેતન બંનેમાં દેખાય છે. ચેતનની પ્રતિક્રિયામાં માત્ર કંઈક વિશેષતા હોય છે. જડમાં પણ વસ્તુના શુદ્ધધર્મ પ્રમાણે પ્રતિક્રિયામાં ફેર તો હોય જ છે. લોહનો લખોટો જમીન ઉપર અડાળીએ તો એ ઊઠશે ખરો, પણ એના આકારમાં કાયમનો ફેરફાર થઈ જાય છે. એ જ લખોટો મુંગમરનો હોય અથવા હાથીદાંતનો હોય તો એની પ્રતિક્રિયા જુદી, અને એ જ લખોટો એ માટીનો હોય તો એની પ્રતિક્રિયા ઊઠાણીને નથી થતી, પણ એ તો ભાંગીને એનો જુદા થઈ જાય છે. માણસનું પણ એમ જ છે. જુલમગાર જુલમ કરે તો તેજસ્વી માણસ પ્રતિક્રિયામાં એ જુલમની સામે થાય છે, અને તેમ કરતાં આવી પડતાં બધાં કષ્ટો સહન કરે છે; ત્યારે પામર માણસ હાર ખાઈને શરણુ ગ્રસ્ત છે, અને સ્વત્વને ભેગે દુઃખ અને કષ્ટમાંથી મુક્તિ મેળવે છે. પ્રજ્ઞની કસોટી પણ એ જ રીતે થાય છે. પ્રજ્ઞ જુલમમાંથી કાયમની મુક્તિ મેળવવા માગે છે કે તાત્કાલિક દુઃખ અને કષ્ટમાંથી કામચલાઉ મુક્તિ મેળવવા માગે છે એના ઉપર જ પ્રજ્ઞની આખર નિર્ભર હોય છે. સંકટ, આપત્તિ, ભૂખમરો અને મોત સાથે જે પ્રજ્ઞને દોસ્તી બાંધી, એનો ડર છોડી એને વધારી લેવાનું નક્કી કર્યું, તે પ્રજ્ઞ ન માગે તો એ એને સ્વતંત્રતા મળવાની જ અને જુલમગાર એની આગળ બોંકા પડવાના.

આપણને શરીરમાં કયાંક વાગે એટલે તરત એ જગ્યા લાલચોળ થઈ જાય છે. એ સાચી થાય છે? શરીર એ અસંખ્ય સૂક્ષ્મ કોશો (cells)નો બનેલો સમાજ છે. જ્યાં વાગ્યું હોય ત્યાં કેટલાક કોશો ચમકાઈ જાય છે, મરી જાય છે. એનું સમારકામ કરવા માટે અસંખ્ય કોશો ત્યાં આવી પહોંચવા બેઠેલા છે. તેટલા માટે વધારેનું લોહી ત્યાં દોડતું આવે છે જેથી ત્યાંની આમડી લાલચોળ દેખાય છે. સમારકામ વધારે હોય તો ત્યાં લોહી પણ વધારે આવે છે અને બધી રચનામાં થોડા વખતને માટે મદત્વનો ફેરફાર કરવો પડે છે. એને જ આપણે સોને કહીએ છીએ. ક્રિયા સામે પ્રતિક્રિયા થવી એ જીવતા શરીરનું લક્ષણ છે. શરીરનું ત્યારે મડદું થઈ જાય છે ત્યારે પ્રતિક્રિયા જૂજ જ હોય છે. સમાજમાં એકના દુઃખે ત્યારે બધા દુઃખી થાય છે અને એકની મદદે અનેક દોડી આવે છે, ત્યારે એ સમાજ જીવતો છે એમ કહેવાય છે. એકતાનું આ ક્રિયાત્મક જ્ઞાન જે સમાજમાં નથી જણાતું, માણસ એકબીજા પ્રત્યે ત્યારે બેધરવા હોય છે, અને સંકુચિત સ્વાર્થમાં જ બક્તિઓ મુંચવાઈ રહે છે, ત્યારે એ સમાજ મરી ગયો જાયલો. એટલે એમાં ફક્ત પૃથ્થક જેવી જડતા નથી આવતી; પણ એ સાડા જ માટે છે, એ ચંધાઈ ઊઠે છે. મનુષ્યજીવનમાં નરી પ્રકૃતિને સ્થાન નથી; કાં તો સંસ્કૃતિ હોય, નહિ તો વિકૃતિ.

(૩)

ક્રિયા સાથે પ્રતિક્રિયા રહેલી જ છે. પણ તે પ્રતિક્રિયા એ જાતની હોય છે : ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ. એ આપણે જોયું. વાગે ત્યાં સોને આવે અને ઝડ એ લાગ સાને થાય એ ઇષ્ટ પ્રતિક્રિયા છે. અને જરાક વાગ્યું ત્યાં શરીર સડવા જ માંડ્યું એ અનિષ્ટ પ્રતિક્રિયા છે. શરીરની પ્રાણશક્તિ ત્યારે સાવ ક્ષીણ થયેલી હોય છે ત્યારે શરીરમાં બીજી પ્રતિક્રિયા દેખા દે છે. મરણિયા થઈને જુલમની સામે થવું એ ઇષ્ટ પ્રતિક્રિયા છે, અને જનવહાલા

યઈને જુલમગારને શરણે જવું એ અનિષ્ટ પ્રતિક્રિયા છે. કાઈ માણસ આપણને ગાળ દે ત્યારે એના જોટલા જ હક્કા યઈને એની સામે ગાળ કાઢવી, એ અનિષ્ટ પ્રતિક્રિયા છે. આપણા ગૌરવને હાજે એવી રીતે ગાળ દેનારનો ઇલાજ કરવો એ ઇષ્ટ પ્રતિક્રિયા છે.

આપણા જીવનમાં પ્રતિક્રિયા તો હોવી જ જોઈએ. પણ તે આપણા જીવનધર્મને અનુસરીને. મુખ્ય પ્રતિક્રિયા ન જ થાય, એ જડતાનું લક્ષણ છે. પરાપકાર, ઉદારતા, વીરતા, ન્યાયપ્રિયતા વગેરે વસ્તુઓ જોઈને એને લાયક જો આપણામાં પ્રતિક્રિયા ન થાય તો આપણને ગુલામી અને હીનતા સદી ગઈ છે એમ જ કહેવાય. અન્યાય, તુમાખી, કૃતમ્રતા, બેપરવાઈ અને ધાતકતા સામે જો તેજસ્વી પ્રતિક્રિયા ન થાય તો એ આપણે મરી ગયેલી માટી છીએ એમ જ જાણવું.

(૪)

સરસી કે નરસી જે કંઈ પ્રતિક્રિયા આપણામાં થાય છે તેના ઉપર આપણો કાબૂ હોવો જોઈએ. અતિ પરિશ્રમ કરવો પડે ત્યારે ખૂબ થાક ચડે છે, બેધ આવે છે, ઉત્સાહ રહેતો નથી, મન અપ્રસન્ન થાય છે અને કામનો વિરામ અને આરામ કરવાનું મન થાય છે. આવી પ્રતિક્રિયા સ્વાભાવિક છે, અપરિહાર્ય છે, અને તે અનિષ્ટ છે એમ પણ નથી. છતાં તે કાબૂમાં હોવી જ જોઈએ. કોકોકો વખતે પ્રસંગો જ એવા આવે છે કે શરીર કંબુલ કરે કે ન કરે, અમુક પરિશ્રમ ઉઠાવ્યા વગર છૂટકો જ નથી હોતો. માંદાઓની માવજતમાં આઠઆઠ દિવસ સુધી ઉભગરા કર્યા પછી પણ કોકોકો વાર આરામ લેવાની સગવડ નથી મળતી. મુમાફરીમાં સવારથી સાંજ સુધી ચાલીને લોથપોથ થયા પછી પણ કશો આરામ લીધા વગર ઉદરસ્થ નારાયણની પૂજા કરવા માટે અગ્નિનારાયણને સળગાવવો પડે છે. શરીર સાવ થાકી ગયું હોય તોપણ જ્યારે કામ કરવું જ પડે છે ત્યારે કંઈ શક્તિને જોરે આપણે કામ કરીએ છીએ ?

એ શક્તિ છે આપણી વીર્યશક્તિ, આપણી સંકલ્પશક્તિ, આપણી આત્મિક શક્તિ. એ શક્તિને જોરે માણસને હાથે સામાન્ય પ્રમંથે ન થાય એવાં કામો કંટોકડીને પ્રસંગે કંટલાકે વ્યક્તિઓ કરી જાય છે અસાધારણ વીરતાના અથવા તિતિક્ષાના દાખલાઓ આપણે ઇતિહાસમાં વાંચીએ છીએ તે એ શક્તિને જળે જ શક્ય થયા છે. અશોકવનમાં સીતા પાસે એ શક્તિ હતી. વગડામાં રાણા પ્રતાપ અને તેના સાથીઓ એ જ શક્તિનું અમૃત પીને હિંદુત્વની ટેક જાળવતા હતા. એ જ શક્તિને જોરે સ્પાર્ટાના મૂઠીબર ખેડૂતો ઝરસીસની જબરદસ્ત સત્તનત સામે ઝૂઝ્યા અને અમર થયા. અને એ શક્તિદ્વારા જ પાવન ખીણમાં વીર બાજી દેશપાંડે સંખ્યાબંધ ગોળીઓ ખાધા પછી પણ લડતો જ રહ્યો અને મહારાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્યરૂપ શ્રી શિવાજી મહારાજને જ્યાંથી શક્યો.

યુદ્ધમાં એકાદ મહત્ત્વનો કિસ્સો કમળે કરવા સામસામી ફાળે જાય છે ત્યારે જે ફાળ શરીરસહજ થાકને અવગણીને દિવમરાત ચાલી શકે તેને જ એ કિસ્સો મળી શકવાનો, અને કિસ્સો હાથ આવ્યા પછી શું એ સેનાને નરમ પયારીઓ સવાને મળવાની હતી ?

યાકયા થાકયા જીવલેણ સુદ્ધ માટે તૈયારી કરવાની હોય છે. આવી લગાઈમાં જીત કેની હોય છે? જે યાકને અવગણી શકે, જેનામાં તિતિક્ષા વધારે હોય, જેનામાં ખડતલપણું હોય, ટૂંકામાં જેનું સંકલ્પબળ અને વીર્યબળ વધારે હોય તેજ સેના જીતી જવાની. અને શું ઇતિહાસમાં એવા દાખલાઓ નથી કે જ્યારે ખાઈપોને તાજ થવાને બદલે ઉપવાસ કરનારી અને આખી રાત ઈશ્વરનું ભજન કરનારી ફોજ જ ખીજે દિવસે મુઠ્ઠામાં વિજયી થઈ છે? જૂની કહેવત છે: ‘અન્નમાં પ્રાણ અને પ્રાણમાં પરાક્રમ.’ પણ અદ્ભુત પરાક્રમ—અતિમાનુષી શક્તિ—અન્નમાંથી નથી પેદા થતી, પણ શ્રદ્ધા અને સંકલ્પમાંથી જ પેદા થાય છે. એ ઈશ્વરનિષ્ઠામાંથી જ આવે છે. એ શક્તિ રાવણના કેવ્યાદ સેનિકોમાં નહોતી, પણ શ્રી રામચંદ્રજીના ભક્તિનિષ્ઠ વન્યાહારી વાંદરાઓમાં હતી.

ત્યાં સુધી આત્મા અને તેની શક્તિ સુષ્પ છે, ત્યાં સુધી જ જડ સૃષ્ટિના આધાત-પ્રત્યાધાતના નિયમનું સામ્રાજ્ય ટકેલું હોય છે. આત્મિક શક્તિ એકવાર જાગૃત થઈ એટલે જીવનનો આખો સવાલ જ એક જુદી સ્વતંત્ર ભૂમિકા ઉપર પહોંચે છે. ત્યાં જડ સૃષ્ટિના સ્થૂલ નિયમો અસર કરી શકતા નથી. આજનો જમાનો એ શક્તિ વિષે મોટા ભાગે નાસ્તિક છે. એ આત્મશક્તિ કેળવવાનું શાસ્ત્ર ખેડવાનું પણ આજના જમાનાએ છોડી દીધું છે. ભૌતિક શક્તિ અને બુદ્ધિને નામે ઓળખાતો ચાર્નસિક શક્તિના ખેડાણમાં મનુષ્ય-સમાજ એટલો બધો રચ્યોપચ્યો રહે છે કે હૃદયવાસી જૂતનાથ અને મનોનાથની શક્તિનું એને સ્મરણ પણ રહ્યું નથી. અને ડાહ્યા ગણાતા માણસો તો એમ જ માની બેઠા છે કે આ ભૌતિક શક્તિ અને બૌદ્ધિક શક્તિના ચરમ વિકાસ કર્યા પહેલાં આત્મિક શક્તિ કેળવાય જ નહિ. આજના જમાનાનો એ ભારે ભૂલ છે. આત્મિક શક્તિ આટલી પરતંત્ર નથી. એનું સ્વતંત્ર ખેડાણ થઈ શકે છે. અને સ્વતંત્ર પણ એ પોતાનો ચમત્કાર બતાવી શકે છે. એ આત્મિક શક્તિ ખીલ્યા પછી જો ભૌતિક શક્તિ અને બૌદ્ધિક શક્તિની વિશિષ્ટ કાર્ય માટે જરૂર જણાય, તો આત્મવાન માણસને તેમ કરતાં મુશ્કેલી નથી પડતી. કેમકે તમામ શક્તિઓનો ભગમ જ આત્મશક્તિ છે. એની અદ્ય માત્ર માત્રાથી જ બાકી શક્તિઓનું ઉપજીવન થાય છે.

આવતી કાલ કાની એ વિષે એક ગબીર ફિવાદ થઈ છે વૃદ્ધો કહે છે અમારી છે કાગણ કે અમાગમા અનુભવ છે જુવાનો કહે છે અમારી છે ડારણ કે અમે જૂનવાણી રૂપમાત્રથી દૂર છીએ ખરી રીતે આવતી જાન વૃદ્ધોની નથી કાગણ કે તે પહેલા—આવતી કાલ એટલે ચોવીસ કલાક એવો અર્થ તો નથી જ—તે મગણશગણ થયા હશે જુવાનોની પણ નથી ડારણ કે તે વૃદ્ધ થયા હશે આવતી કાલ ખરી રીતે તો આજના બાગીકાની છે

*

હવે આ વિષયને જગત્ક નધારે બારીકીથી તપાસીએ વૃદ્ધો અને જુવાનો સહવૈર્ય કરે એ ગણે કે જુવાનોને ગમતુ નથી ડારણ કે વખત છે ને વૃદ્ધો અનુભવ—કે જે તેઓ દોષક ખાઈને મેળવવા માગે છે—તેની માતા આપી એમે તો ? નથી ખરા જુવાન—એટલે જે લોકો કાન્તિ, હરકોઈ હિમામે ને જ્વેખમે કાન્તિ—જરૂર હોય ત્યાં પણ કાન્તિ, ન હોય ત્યાં પણ કાન્તિ—કરના માગે છે તેમને એક ડગ લાગે છે કે વખત છે ને કાઈ પણ જૂનવાણી રહી જરો તો ?—એટલે એ લોકો જૂની કોઈ પણ વસ્તુનો ઉપયોગ, સદુપયોગ કે દુરુપયોગ, કાઈ જોયા જ માગતા નથી એ તો એમનો નાશ જ કરના માગે કે આર્થિક અસમાનતા મળ્યા હુ ખતુ મૂળ છે એ વાત મમજી સમય તેરી છે એ અસમાનતા દૂર ન થાય ત્યાં મુખી સાચો ફેરફાર શક્ય નથી એ પણ મમજી સમય તેતુ છે પણ આર્થિક અસમાનતા જૂનવાણી રૂપમાથી જ જન્મ લે છે, અને નવું રૂપ એને ફાવતુ નથી એ સમજી સજાન તેતુ નથી મહિમા મહત્ત હરિજનને અસમાન ગણે એ જૂનવાણી રૂપ લયગ છે એ સમજાયુ, પણ તત્તોને પટાવાગા વચ્ચે આર્થિક ભેદ ગ્લો એ નવું રૂપ સમજાયુ નહિ આવુ નવું રૂપ વેણ જુવાનોના કાન્તિ શબ્દમા ક્યારે આવશે ?—કે રંજી કાન્તિ શબ્દ જૂનવાણી નિર્વાયિકાના ધટાધાગ પાત્રાધારની માફક ધણા કલાકની ચર્ચાચર્ચા સહન કરી શકે તેવો છે માટે જ વાપરવાનો છે ?

*

હવે ખરી વાત એરી છે કે કાન્તિ શબ્દના સાચા અર્થની આ જુવાનોને ખબર નથી કાન્તિ શબ્દ આપણે એ માટે વાપરવાનો છે કે જેમા માત્ર 'ફેરફાર' ન હોય, પણ હેતુપૂર્વકનો ફેરફાર હોય ગામડાનો મુખી કે પોનિયો નાત ઉપર જુનમ કરતો એવો જ જુનમ જો વર્તમાનપત્રવાળો પોતાની જમાતમા કરે, તો બીજે જુનમ વર્તમાનપત્રવાળાનો છે માટે શ્રેષ્ઠ કરતો નથી કે એ છુપારી શાય છે માટે સુધારા નથી એટલે કાઈ પણ તત્ત—પાંદી ભરેને એમા ફીડી પણ સચાર ન કરી શકે એટલું કહ્યું હોય—પણ છેવટ તો એનો

આધાર વ્યક્તિગત સંસ્કાર પર જ રહ્યો છે. આ સંસ્કાર એ જૂનવાણી શબ્દ નથી. સંસ્કાર એટલે સામાની પરિસ્થિતિ સમજી જવાની વધારેમાં વધારે આવડત. આ આવડત જ કાંઈક પણ ઉપયોગી કામ કરી શકે. અને એવી આવડત—અથવા સંસ્કાર નહું અથવા જૂનું ને રૂપ આપે તેમાંથી સ્વીકારવામાં વાંધો ન હોય. એનું એક જ ઉદાહરણ : આજનો જુવાન વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતામાં માને છે. એને માગ્યાપની ડબ્બણીરી પોતાના કામમાં પસંદ નથી. હવે આ ભાવના ખરેખરા ક્રાન્તિકારની છે—જો એ જુવાન માગ્યાપની પાઈએ પાઈ ફેંકી દઈ પોતાનું નવજીવન શરૂ કરે તો; એ ભાવના હરામખોર એકલપેટાની છે—જો એ માગ્યાપ સામે કેસ માંડી પૈસા પડાવી લઈ, સિનેમાનાં થોડાંક નટનટીઓ વિશે ચળરાકાથી વાતો કરતો થઈ જાય તો. એ વાત તદ્દન સાચી છે કે જુવાની વયમાં નથી, ભાવનામાં છે. પરંતુ આ વાત પણ એટલી જ સાચી છે કે ભાવનાની સ્પષ્ટતા દલીલોથી નહિ, વ્યક્તિગત પરિવર્તનશીલ આચરણથી જ થઈ શકે. ‘ઓ માર્ષ લોર્ડ, આ તો દૂધપાક છે’—એમ વાતો કરતા જાય, દૂધપાક ખાતા જાય, ને હિંદની ગરીબી વિશે આંકડા ટાંકતા જાય, એવા તો સેંકડો દંબી જુવાનો ભેગા થાય તેથી રાષ્ટ્રનું તણખડું પણ ન હાલે—એના કરતાં કોઈને તુકસાન, કપાં વિના ચંદ્રચંદ્રી પર કાગ્ય લખનારો કાંઈ ખોટા નથી.

*

અહિંસા શબ્દનો જ્યારે અતિશય વપરાશ થવા માંડ્યો ત્યારે જ એ અનિવાર્ય હતું કે એના સ્વરૂપ વિશે કાંઈક પણ સ્પષ્ટ વિધાન કરવું જ પડશે. એવું વિધાન થયું પણ ખરૂં. ગીતામાં આત્મતાપીને હણવામાં પાપ નથી—એમ કહ્યું છે, એના કરતાં હિંસા અહિંસા વિશે કોઈને કાંઈ પણ વધારે કહેવાપાણું છે જ નહિ. સત્ય શબ્દ પણ અહિંસા જેવો જ જમ હતપત્ત કરનારો છે. એના વિશે પણ એવું વિધાન કરવું જ પડશે. મારા ઘરમાં પૈસા છે. ચોર આવ્યા. પૈસા માગ્યા—હવે જેણે સત્યને માર્ગે જનું હોય એનો ધર્મ શો ?

ચોરને છેતરવામાં અસત્ય છે, હણવામાં હિંસા છે : સમર્પણમાં જ સત્ય અને અહિંસા રહ્યાં છે. એ સમર્પણ બે પ્રકારનાં માણસો કરે : ખરા શૂરવીરો, કામાશ્વ ધારીને—ખરા બાયલાઓ, નિર્બળતાથી અનિચ્છાએ. પણ એક ત્રીજો માર્ગ છે, અને તે જ વધારે યોગ્ય છે : ચોરને છેતરવાનો અથવા હણવાનો. આ ત્રીજો માનુષી ધર્મ છે. અને શૂદ્ધ રીતે એ પણ કર્તવ્યરૂપે હોવાથી, એમાં શુદ્ધ અહિંસા ભલે ન હોય પણ હિંસા તો નથી, નથી ને નથી. એમાં યુધિષ્ઠિરસત્ય ન હોય, તોપણ અસત્ય નથી. સોક્રાત્સ પુરુષોએ લોકકલ્યાણના માર્ગમાં હમેશાં મધ્યમમાર્ગ અદલ્ય કરવાનો હોય છે. અહિંસા અને સત્યના પણ અતિરેકમાંથી જ જન્મે છે તે પ્રજ્ઞને નિર્વ્યંતામાં આત્મ-સમર્પણ રહ્યું છે એવું શીખવે છે—આ વસ્તુસ્થિતિ મોડીમોડી પણ ટોસ્સટોય પંથના અનુયાયીઓને સમગ્રઈ એ ધણું યોગ્ય થયું.

*

‘તમે ચંદ્રચંદ્રીનાં કાગ્ય શું લખો છો ? લગ્નનીનાં કાગ્યો લખો.’ આ જમાનામાં કવિઓએ શું લખવું એના નિયમો કરનારાની સંખ્યા ધીમેધીમે વધતી જાય છે. રાષ્ટ્ર-

પ્રજ્ઞાપ્તિમાં પડેલા લોનાપકે તો સાહિત્ય અને માહિત્યકાગે ઉપદામ કરવામાં એક પ્રકારનો તુચ્છ આનંદ લેતા થતા છે અને ઉચ્ચ વિષે ન જાણવું ને અતિદામ વિષે જાણવું એ બંને પાપ હોય એમ વાતો થાય છે કેવળ આત્મપ્રેરણામાહન જ એ જેમના મર્ચક્ષેત્રનું બીજ છે, એવા શુદ્ધ માહિત્યકાગે તો આ 'પ્રોપેગેન્ડા' ભાષણો લેશ પણ દયાવી શકવાના નથી, પણ આપણી પ્રજાની સાચી અસ્મિતા ને મેન્ડાગિતામાં હજી કેટલેલી જણાય છે એ જોવા માટેની આ પારાણીશી નવા માર્ગદર્શનનું કામ કરે છે માહિત્ય ગેએ પ્રજાની ગેગ પન્ડીને હજારો માણસોને વાચના કેમ કરવા એ પહેલો કાયડો. ઉપવાનો ગ્લો લ્યા સુધી પ્રજા વાચતી ન થાય ત્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રકારનું સાહિત્ય લખેલું કે પ્રગટ કરેલું પોતાનું કામ મફત રીતે કરે છે એમ કહેવાય નહિ, એટલે અનેક દૃષ્ટિગિદ્ધઓથી અને વિષયો લખીને, અનેક શૈલીની લદલુ પકડીને માહિત્ય રોના એક મદાન સરે પ્રત્યક્ષી 'વાચવાનું આગમ' નહીં નાખવું પડે માહિત્યકારો આમ જાં વિના ધગગતા પ્રદીપ્ત મની શકે નહિ. લેખકોનો મોટો ભાગ ચર્ચાચર્ચો ને ભાષણોની છાંડીને ગિયોના અષ્ટ નિરૂપણ સાથે, થોડાક સારા પ્રકારકોની મદદથી, ધેગેર હરેક પ્રકારનું મદદગી વાચન પૂરું પાડવાનું કામ ઉપાડે—મનવિત છે કે વખતે અતિલય ત્રીણ વિવેચન એમાં કલાક્ષતિ જેવું લાગતું, છતાં પ્રજામાં એક મદાન બાં રૂપે ગહેવાની માહિત્યકારોને મહેચ્છા હોય તો આ એક જ માર્ગ છે પ્રજાની ધમ્મકા ધડવાનું કામ હાથમાં લીધા વિના માત્ર મામથ્ય માહિત્યકારોમાં આવી શકે નહિ, અને ત્યાં સુધી ચંદ્રી વિષે કવિતા ન લખવી ને ધતૂગ વિષે લખવી એમ હરેકાર્થ લેખાચુ ભાષણોમાં દલા જ કરે

*

'પૃથ્વી' જદ વિષે મોડો મોડો પણ માવધાનીનો સુગ નીખળવા માડ્યો એ એની લોકપ્રિયતા મિદ્ધ કરે છે પૃથ્વીજદુ દયેવગ ધણા અમર્ય વિચારોનું વહન બની રાકવાની તાકાત ધગવે છે કદાચ સધળા હોદામાં એનું જુદુ જ વ્યક્તિત્વ છે એમ દહીએ તો ખોટું નથી જ્ઞાન, તેજસ્વી વાણી, એ જદ જેટલી બીજામાં નહિ જોએ એક અનુક્રુપ મિત્રાય બીજે કોઈ એની બગબરીમાં જોએ તેમ નથી જ્ઞાત, એકાત, મેધગત્રિના બીજાકારને જગૃત કરનાગ જીવનજીવિદુ જેવી સમિતિ પૃથ્વીમાં છે, પણ કવિની ડાબનશૈલીને જેમ ખોટા અનુયાયીઓએ સમ્પ્રદાયમાં જેવી કરી મૂ—અતે એનો વિનિષાત કરાવ્યો, તેમ 'પૃથ્વી' ને પણ સરળા વિચારના—એના તેજજાયા બેયા વિના—વહનરૂપે વાપરવાનું શરૂ થયાથી એની મામે માવધાનીનો સુગ મળળાયો છે પોતાની વ્યક્તિગત જરૂરિયાત માટે જદની પમદગી એ મારા મગીતજની વીણાપમદગી જેવી નાણુક વસ્તુ છે સૌ 'પૃથ્વી' લખે છે માટે લાવ દું પણ 'પૃથ્વી' લખુ—એવા અનુક્રુપમધનમાંથી માત્ર મત્વ નીકળવાનો મમવ જોડો છે આ લલગધાન પ્રત્યે લખનાગ કવિજનોનું ધ્યાન ખેચાય તો મારુ

*

નવજીવનની ગ્યનામાં પ્રજાનિમ્મનો ખાતર જેવો ઉપયોગ છે આકાશ અને પૃથ્વીની

વચ્ચે અધર જેમ કાંઈ લટકી શકતું નથી, તેમ બૂતકાળ ન હોય તેવી પ્રગ્નને ભવિષ્ય હોતું નથી. એ બૂતકાળનો ઉપયોગ છે—પ્રણાલિકાઓનો નાશ—સમગ્રજીવિનાનો નાશ—પ્રગ્નનો પાયો ખોદી, કાંઈ પણ જાતની ધ્રુવરતને અશક્ય બનાવે છે. પ્રણાલિકાલંગ પ્રોત્સાહન માટે ને નવજીવનના સંચાર માટે આવશ્યક છે. એ લંગ થવાથી, પ્રગ્ન પ્રણાલિકામાં રહેલું સાચું રહસ્ય સમજ્યા ઉત્સુક બને છે, વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં એનો દુરુપયોગ કે નિરુપયોગ ભેદ શકે છે—ને પછી એ ‘ખાતર’ માંથી નવા બીજ માટે ભૂમિકા તૈયાર કરે છે. જેવી રીતે આગળ કૂદવા માટે બે ડગલાં પાછળ હકતું જરૂરી હોય છે, તેમ વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં, પ્રણાલિકાને ચોક્કસ સ્થાન પર મૂકવા માટે—એના જર્જરિત દેહનો લંગ કરવા માટે—એની જૂતરચના જેવી આવશ્યક હોય છે. એમ ન કરતાં જે પ્રગ્ન પોતાની પ્રણાલિકાને, પોતાના બૂતકાળને, પોતાનાં શેષ સંસ્મરણોને ભૂતી જવામાં જ ગૌરવ લેતી થઈ જાય છે, તે પોતાનું સ્વત્વ વહેલેમોડે શુભાચી બેસે છે, અને તેનો પિંકાસ કાંઈ પણ કમ-વિનાનો, લંગધડાવિનાનો, થીંગડાં લગાડ્યા જેવો થઈ જાય છે. અંગ્રેજોએ પહેલવહેલી અમર કરી ત્યારે જુવાન શિખાઉ ‘રાષ્ટ્રોદ્ધારકો’એ ‘સ્વત્વ’નું નામનિશાન ન રહે એમાં જ વિજય જોશો હતો—એ પદાર્થપાક હરકાંઈ ફેરફાર વખતે માદ રાખવા જેવો છે ખરો.

*

કાન્તિ એ કાંઈ કેરોસીનની પેઠે બજારમાંથી મેળવવાની વસ્તુ નથી. એકાદ બે ત્રણ દસકા તો એનાં બીજ રાપવામાં જ આપ્યા જાય છે. કાન્તિનો જ વિજય હો, અને વ્યક્તિઓ તો એમાં ભલે નામશેષ હો, એવી મનોદશામાંથી જ કાન્તિનાં બીજાંકુર ફૂટે છે. જે જુવાનિયાઓ સમર્પણમાં માને છે, પોતાના ‘મિશન’માં શ્રદ્ધા ધરાવે છે, એમનો સ્પષ્ટ ધર્મ છે, કે કેવળ નામશેષ રહેવા માટે જ હજારે સામાન્ય જનમાં સામાન્ય દુઃખ વહેંચવા ભગી જતું, એવી ધીરજભરેલી શ્રદ્ધા જ કાંઈ પણ કાન્તિને જન્માવી શકે.

કાન્તિ નરપુંગવો જન્માવે છે. સાધારણ માણસો તો વીજળીના આંચકા અનુભવતા હોય તેમ એના વિચાર, ઝીંસે છે. ભલેને બુદ્ધિના અપાકાઓ ગમે તે કહે, કાંઈ પણ જાતનું પરિવર્તન—પછી ફ્રેચ રેવોલ્યુશન હોય કે રશિયન રેવોલ્યુશન હોય—હમેશાં મિશનને પરજા સાચી ભીંમી ધરાવનારાઓના ‘જનૂની શબ્દો’માંથી જન્મે છે. એ શબ્દો જનૂની હોય છે—એમને કાંઈ ‘બનાવવાની’ ખાતર જનૂની બનાવતું નથી. જે અંતરમાંથી એ આવે છે, એ અંતરની અગ્નિ એમાં ભારાભાર ભરી હોય છે. ‘મને તમે શિદ્ધી થવાના કલાસમાં દાખલ ન કરો કાં?—ત્યારે તો મારે કડિયાના મજૂર બનીને શિદ્ધી બનતું રહ્યું’—એમ બોલનારો સત્તર વર્ષનો ‘હિટલર’ જ હજારેને હલાવી શકે એવો અગ્નિ વરસાવી શકે. બીજા તો અગ્નિને બદલે ‘આર્બુગેન્ટ’—અને તે પણ પોતે સમજે તેવી જ ફેકે.

કાન્તિ શબ્દનો સાચો અર્થ એ હોઈ શકે કે એ મનુષ્યને મુક્ત થવાનું સાધન દર્શાવે. ધર્મમાં, સમાજમાં, આર્થિક સંકટગળમાં—મનુષ્ય ત્યાં ત્યાં કેવળ પોતાના ‘સ્વત્વ’ના અત્યાનધી બંધનમાં રલો છે, ત્યાંથી એ મુક્ત કેમ મેળવે એ એકદેશ કાન્તિકારનો હોઈ શકે. એમાં વર્ગવિમુક્ત હોય. પણ વર્ગના વિમુક્તની ખાતર જ વર્ગવિમુક્તને નોતરવાનો ન

હોય. એમાં સમાધાનનો, માનભરતી સંધિનો, કે 'તોડોડ' ન હોય એવો નિયમ ન હોઈ શકે. ત્યાં સુધી વર્ગ અગત્યર તૈયાર થયો નથી, ત્યાં સુધીની ક્રાન્તિકારોની રચના જુદી જ હોય, એમાં 'આઈડિયોલોજી' મારે દિવસોના દિવસો ગાળવાના ન હોય. 'Majorities can never replace men.'

*

અત્યારની જીવનઅધ્યાત્મિકતામાં ધીમેધીમે મધ્યમવર્ગ વિનાશને પંથે વળી રહ્યો છે. એનો શારીરિક પ્રાપ્ત, એની ખોટી મોટાઈ, એની વ્યર્થ સ્પર્ધા, એની મનગતારી, એની અશાંતિ, એની ખોટી રહેણીકરણી—એ સમગ્ર એમ ખતાવે છે કે એકદમ 'જનરેશન'માં જ એ વર્ગ હતો નહતો થઈ જાય. સમાજના દેહને એ વર્ગને લીધે એક જાતનું સમતોલન મળ્યું છે. જુદા અતે હૃદયના ધણા ગુણોત્તો વિદ્યમા એ વર્ગમાં સ્વાભાવિક છે. એ વર્ગના વિનાશ સાથે સમાજમાંથી વિવિધતા ચાલી જાય. એ વર્ગમાંથી પ્રયત્ને આગળ વધવાની મહત્તાકાંક્ષા સેવનારા નીકળે છે. એમાંથી શિષ્ટીઓ અને સંગીતગો, કલાકારો અને વેપારીઓ, વગેરે સમાજને વિવિધ રીતે શણગારનાર માણસો મળે છે. મધ્યમવર્ગના વિનાશ સાથે સમાજની સંસ્કૃતિનો વિનાશ અનિવાર્ય છે. એ વિનાશપથમાંથી મધ્યમવર્ગે જયતું હોય તો એણે જેમ અને તેમ વધુ ને વધુ રહેણીકરણીમાં મુકાયું પડશે. 'કેશન' માંત્રને સ્પર્ધાની ખાતર ગ્રહણ કરવાની અશક્તિ ટાળવી પડશે. જીવનની સાચી જરૂરિયાતોનો નવેસરથી અભ્યાસ કરવો પડશે. એમ નહિ થાય તો પતાલાસ ટેરમનો કે મીરગામ બેઠ રોડ પરનો અઘીસોપાંચસો કામનારો વડીલ કે કારકુન આજથી ત્રીસ વર્ષ પછી નહિ હોય !

અભિસાર ટિવા સૌહર્યપરાજય

‘માયુ’

રૂપે છે ચૈત્રની ચારુ ચંદ્રિકા મુગ્ધ હાસથી,
નિર્વિકાર જોવા તોયે દિમાદિ સ્વસ્થ બાવથી.

મહાકિની—વિશદવારિ વહે મુખે,
વાતો હતો સુભગ વાયુ વહી મુગ્ધ,
ગાતી હતી અમરગાન અદરશ સ્વાગા,
સૌહાર્ય કાણુ વિચરે મનમોહના આ ?

તરે છે વ્યોમમાં જેમ ચંદ્રની શુભ ચંદ્રિકા,
સરે છે બોમમાં તેમ પ્રેમની અભિસારિકા.

પ્રદ્યુ હતું વિધુ વિભાવ રણુ દુહા,
ધાર્યુ હતું કુમુદ વેણીમહી પ્રકુલ,
સોહી રહી સુમનમંડિત ગૌર અંગે,
આલી રહી પ્રભુ વતનગયતા ઉમંગે.

ઊભે છે માર્ગને રાધી કાળી ફેણ હલાવતો,
રાગચેકામતા પેળી બાલુમાં તે. રાશી જતો.

હૃદયની અભિલાષ ફેળે નદી,
મનુજને નવ અન્ય મેળે કંઈ;
રસમયી નિજસૃષ્ટિ રચી ઉરે,
રસિકતા રસવદ્ધ બળી સરે.

છટી પ્રાપ્તિને અર્થે દોંસમાં જનતા ધસે,
છટી પ્રાપ્તિ તો યાને સર્વને ના થતી દશે ?

ઉમંગે લગની લલિકા સમી,
લોલટમાં રારતી રારિતા સમી,
જીહ્વતા કવિની કવિતા સમી,
અભિસારે રમણી રસબદાવરી.

એવામાં ચાલતી તન્ની માર્ગમાં અટકી પડી,
એવું ત્યાં યું દોંડું કે તે મીટ માંડી જોતી રહી ?

ચંપાકુળે રક્ષિતકમણિના રમ્ય વિશ્રામસ્થાને
જેડેભો કા રસિક નિરખે ચંદને એકખ્યાને,
એવે તેનો અધર ફરકે વૈખરી નિર્ઝરે છે:
“નેનો તે એ શશિચર જનાં હિમિ કાં લીછે છે?”

“હૃદયમાં હેરતો શાને ઉલ્લસિત બને સચી ?
ભાળી શું સ્વર્ગની શોભા અપ્સરામણિ ઉર્વશી !”

મધુર રવ તહોં તો હાસ્યના ઉદ્ભવે છે,
રસિક ચક્રિન ભાવે હાસ્યવાદ્યુ લુપ્તે છે;
નવ નિરખો કસુપે પ્રેમ્ણતો ચંદને ત્યાં,
મૃદુ કર રમણીના આતરે ચક્ષુ તેના.
આચિન્તા સ્પર્શથી ચોંટી વેગથી તે જોમે મયો,
અંશુલીપાચ તન્વીનો ચક્ષુથી વહ્ણી મયો.

પાછો ફરે તરત અર્જુન ઉર્વશીને
બેનાં બને હસિત વિરમયમા વિલીન;
વિચ્છેદોં મૌન વદતી રમણી હમીને,
“શાને બને કવિ હવાં રસવાચહીન ?”

નર્મનાક્યે બની સ્વસ્થ પ્રજુઓ પાર્ય ઉચ્ચરે:
“દિવ્યનાદર્શને વાય કવિની મૌનમાં રૂબે.”

“કૃતાયે કીધાં મુજ લોચનિયાં
અર્પો તમે દર્શન પાવનિયાં,
પધારી કીધાં મુખ આગણિયાં,
હું પુત્ર આતા ચઢું આપની મા.”

“આવી છું હંદ્રઆગ્રાથી,” વરે પાર્યાનુરાગિણી,
“લુપ્તો ના જનનીભાવે, સ્વીકારો પ્રેમકાંક્ષિણી.

“કિરણ તેજતણાં સમ અપ્સરા,
ઝરણ વારિતણાં સમ અપ્સરા,
શ્વસન વાસુતણાં સમ અપ્સરા,
સ્વપન શૂન્યતણાં સમ અપ્સરા.

“પૃથ્વીનાં પોષણાં જેવી અમે નિર્દોષ અપ્સરા,
પ્રદીપનમણા જેવી અમે નિર્જલ અપ્સરા.

“જગતની તિનિયામક ધોરણે
નવ જુવા અમ જીવનજંબના,
સકળ વિશ્વવિધાવકસર્જને
ન નિરપેક્ષ કંઈ પણ કષ્ટના.

“મનુષ્યો સ્વર્ગને પામે માણુવા ફલ પુણ્યનાં,
ભોગવે સ્વર્ગના ભોગો, લહો કાં પાપભાવનાં ?

“યતુ હતુ નર્તન આપ માનમાં,
નિહાળતું કાણુ મને અજ્ઞાનમાં ?
પ્રસંસતું કાણુ મને સ્વગાનમાં ?
લૂંછી ગયા પૌરુષના ગુમાનમાં ?”

‘રાયે આ પૌરવો કેરાં માતા મારા જ્યોતસને,
તે ભાવે મેં વિલોકેલાં આપને, અન્યથા ન મેં.

‘સૌંદર્યને દિવ્ય વિભૂતિરૂપે
નિર્દોષ પ્રેક્ષે અથવા પ્રસંસે,
તેમાં ભલે અન્ય વિહાર ફરે,
દિવ્યાંગના સું શુચિતા ન જોશે !

‘માતા છો પૌરવોનાં ને પ્રેયસી ઇન્દ્રનાં તમે;
કુતી, માત્રી, સચો જ્યાં ઉર્વશી પૂજ્ય છો મને.

‘હરી ચક્રું તમ ન આપ કામના,
શુચિરિમતે ! પૌરુષત્વ ગુમાન ના,
વિહાર ના માતર્ના સાથ સંભવે,
હશે સમાઃ’ અર્જુન એમ ઉચ્ચરે.

પાર્યનાં વેણુથી કાપી કામિની અલિસાપ દે;
સાપના ભાષિને જ્ઞેતી યામિની મુદિતા વધે.

કાશીઝારીને એક જ લગ્નની હતી. આખો દિવસ તે કિશોરના વિચારમાં જ મગ્ન રહેતી. કિશોરના જીવનમાં અને તેના હિતમાં જ કાશીકાશીના આનંદ હતો. કિશોર કાશીનું જીવનકેન્દ્ર હતો.

શ્રીપતરાય અને કાશીના સંબંધ લાંબો વખત સુધી નસંતાન રહ્યો. કાશી સત્તાવીસેક વર્ષની થઈ ત્યારે પ્રભુની કૃપા ઊતરી. કિશોરના જન્મદિવસે શ્રીપતરાય અને કાશીએ અનહદ આનંદ અનુભવ્યો.

પરંતુ એ આનંદનું તરંગ હૃદય સુધી પહોંચે તે પહેલાં તે કાશીના હૃદયની મૃદુ દીવાલો તૂટી પડી. શ્રીપતરાય જે દિવસની ટૂંકી માંદગી પછી જંગમતો ત્યાગ કરી ગયા. કાશી પર આસ તૂટી પડ્યું. કિશોરના જન્મના આનંદને શ્રીપતરાયના મૃત્યુનાં આંસુએ ધોઈ નાંખ્યો.

શ્રીપતરાય જતાં કાશીને ચોતરફથી મુશ્કેલી નડી. આર્થિક આફતો કાશીના સુકાઈ ગયેલા હૃદયને નીચવી નાંખતી હતી. પણ જે શ્રદ્ધાથી ખલાસી દુરના તારલા સામે જુએ અને મુસાફર જેમ આશમતા મૂર્ચ તરફ નજર ફેરવે તેમ આ કાશીએ આશાની એક જ મૂર્તિના ઘડતર માટે દિનરાત તપશ્ચર્યા આદરી.

કિશોર બાળક હતો ત્યારથી જ ઉપજાવેલી વાતો કહી કાશીને મુગ્ધ કરી દેતો. તેની તલવાર જેવી તીક્ષ્ણ વિચારશક્તિ જેઈ કાશી આનંદધેલી થતી અને ચોવારણું લેતી. ખાર-તેર વર્ષનો થયો ત્યારે કિશોર અડગ વાચક બની ગયો. દરરોજ એક ચોપડી વાંચી કાઢતી એ કિશોરને મન સહેલ હતું. સમયના પ્રવાહે આ વિખરાયેલી માટીમાંથી આકાર બનાવ્યો. કિશોરની કલ્પનાશક્તિ વધારે ખીલી. તેણે વિચાર અને વાચનને શબ્દમાં ઉતારવા પ્રયાસ શરૂ કર્યો.

શાળામાં કિશોરની કારકિર્દી નિરાશાજનક હતી. જે સુદ્ધિ અને કલ્પના તે સાહિત્યમાં દાખવતો તે બધું શાળામાં જતાં અલોપ થઈ જતું. શાળામાં કિશોર ઠોઠ નિશાળિયો ગણાતો. અંગ્રેજી પહેલીમાં તે નાપાસ પણ થયો.

પણ આ બધાં સાથે કિશોર મહત્ત્વાકાંક્ષાને ઝાળે હંમેશા ઝૂલતો. શાળામાં એના જ નામનો એક શ્રીમંત છોકરો હતો. તેને મોટરમાં આવતો, જતો અને ફરતો નેઈ કિશોર કલ્પનાને રથે આરૂઠ થતો. શહેરનો કામચરુ વાહનવ્યવહાર પણ કિશોરને રથમાંથી ઉતારી ન શકતો અને કિશોર ધેર જઈ કાશીને કહેતો: “મા, હું કિશોરની માફક મોટરમાં ક્યારે ફરીશ ?”

“ભાઈ, એ દિ’ પણ આવશે.”

એભ્યાસમાં કિશોરની નિષ્ફળતા નેઈ કાશીને ખૂબ લાગ્યું. તેના અભણ મનને પણ

હંમેશ એમ જ લાગતું કે શાળામાં નપાસ થનાર વિદ્યાર્થી જીવનવિગ્રહમાં કદી સફળ ન થવાનો. વાર્તા અને નિબંધ બાબતે મૂંઝી અભ્યાસ તરફ વધારે લક્ષ આપવા કાશીએ કિશોરને વિનવ્યો, ધમકાવ્યો અને માર્યો પણ ખરો.

પણ સમયનો વહેજો કાશીકાશી ધારે એથી જુદો જ દિશામાં કિશોરને ધસડી રહ્યો હતો. દિવસ જતાં કિશોરનો વાર્તાલેખનનો શોખ વધુ ને વધુ ઉગ્ર બનતો જતો હતો, અને વિદ્યાર્થી તેની દૃષ્ટિએ નીચી પડતી જતી હતી.

કાશીને તો એમ જ લાગ્યું કે કિશોરનું જીવન વેડફાઈ ગયું છે. તેણે કિશોરને કલેક્ટર, બેરિસ્ટર, વકીલ કે ડોક્ટર થતો કહ્યો હતો. કિશોરને પણ સંપત્તિવાન થવું ગમતું હતું—પરંતુ તે અસાધ્ય સરસ્વતીની ખુશામત કરીને નહિ.

શાળામાંથી એક ત્રૈમાસિક પ્રકટ થતું હતું. તેમાં તંત્રીપદ માટેની હરીફાઈમાં બંને કિશોરે ઉમેદવારી કરી. પરંતુ ધનસંપત્તિ આગળ ગરીબ કિશોરને કોણ સ્વીકારે ?

કિશોરે શાળાના ત્રૈમાસિકમાં લેખ આપ્યા પણ તંત્રી એને આગળ આવવા દે એવો નહોતો. એની સંપત્તિ અને વૈભવ સાથે તે અચૂંચાથી દૂર રહ્યો નહોતો. નિરાશ્રિત કિશોર શાળાના જીવનથી ફટકાયો હતો. તંત્રીના અન્યાયથી કિશોર ત્રાસી ગયો હતો. અંગ્રેજી પાંચમીમાં તે નાપાસ થયો, એટલે તે દિશામાં પણ તે નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો. કિશોરના અભ્યાસ પાછળ વધુ ખર્ચ કરવો કાશીને બિનજરૂરી લાગ્યો. કિશોરે પણ વિનાસંક્રાંતિ વિદ્યાર્થીજીવનને લાંબા નમસ્કાર કર્યા.

હવે કાશીકાશી જીવવા ખાતર જ જીવતી હતી. તેના મનોરથો ભાંગી પડ્યા હતા. તેને જીવનમાં રસ નહોતો. કિશોરે અભ્યાસ છોડ્યો એટલે તેની આશાનો છેલ્લો તારલો ખરી પડ્યો. આજીવિકા અર્થે કિશોર એક શેડિયાને ત્યાં પરચૂરણ કામ કરવા રહ્યો. વીસ રૂપિયાની ટૂંક આમદાનીમાં માદીકરો એક નાની ઝોરડીમાં રહેતાં.

અભ્યાસ છોડ્યો પણ કિશોરનો વાચનનો જીવાળ સમયો ન હતો. શેરીને નાકે એક પુસ્તકાલય હતું. તેમાંની બધી જ ચોપડી તે વાંચી રહેતો આવ્યો હતો. નવલકથા, જીવન-વૃત્તાંત, નિબંધ કે કવિતા ગમે તે હોય તે કિશોર ઉત્સાહથી વાંચતો. વાચન દરમિયાન ઉદ્ભવેલી કદપનાને તે રાતની શાંતિમાં શબ્દમાં ઉતારવા મથતો ત્યારે કાશીકાશી ખિજવાતી અને કહેતી: “નકામા કાગળ શું કામ બગાડે છે? તેવ પણ હવે તો મોંઘું થયું છે.”

“બા, મારી વાર્તા છપાશે ત્યારે તું કેટલી રાજી થશે ?”

“તારી વાર્તા છાપવા કોણ નવરું બેઠું છે ?” કાશી મોં મચકાડી કહેતી, અને કિશોર સહેજે હસી ખડિયામાં કલમ બોળવા માંડતો.

તે વીસ વર્ષનો થયો ત્યારે તેના લખાણમાં વિદ્યતા અને પકવતા આવવા માંડ્યાં. કાશીને તે ધણી વાતો સંભળાવતો. તેના શબ્દો સાંભળી, તેની રચના બેઈ, કાશી ખુશ થતી પણ ‘કિશોર ભણ્યો નહિ’ એ વિચાર પુનઃ યાદ આવતો અને કાશીથી બોલાઈ જતું: “સીધું લખવાનું મૂંઝી આ ધર્તિંગ માંડ્યાં !”

પણ કિશોર માતાના ક્રોધથી કદી ગુસ્સે થતો નહિ, તે તો હસીને કાશીના બોળામાં માથું મૂકી દેતો અને કહેતો: “કિશોરની વાર્તા છપાશે ત્યારે કેવાં ગલગલિયાં થશે !”

અને કાશીનો હાથ વાત્મલ્યથી કિશોરના કપાળ પર ફરી જતો

❧

આનંદ બહુત દુઃખના પ્રકાર જુદા હોય છે કિશોર ત્યારે ખૂબ આનંદમાં આવી જતો ત્યારે બહારથી આવીને ટોપીને જમીન પર અક્ષાળતો

એક રાત્રે કિશોરે ધડાક કરી બાગણ હિંદાડી દિવાનાની માફત અંદર જઈ બની શકે એટલા જોરથી ટોપી અક્ષાળી પુતંગલની આ ટેવથી નાશી અબણી નહોતી તેથી તે મથકી બળતી મૂકી કિશોર પામે આની

“કેમ થયું, બાઈ?”

“‘દર્પણ’ના તત્ત્વ પામે ગયો હતો એમને મારી વાર્તા બહુ ગમી”

“હો!” કાશીએ સાનંદાશ્વર્યથી કહ્યું

“એમના ડિમેન્શનના અકમા મારી ‘વાત્મલ્યની વેદી’ પ્રમિદ થશે”

કાશી એટલી બધી ચિંતિત થઈ ગઈ કે તેને મવાવ પૂછવાની પગ ટુદિન ગઈ પણ કિશોર તો કોઈને પણ આખી વાત મવિસ્તર કહેવા તનખી નહોતો હતો જે તેનું આનંદ તો તત્ત્વની એકિમની બહાર બીજાના પટાવાળાને સઘળી વાત હી કહે

“મારી પાસે બીજી વાર્તાઓ પણ માગી છે”

કાશી તો બેમાકળી બની માલગી ગઈ

“દરેક વાર્તાના પાત્ર રૂપિયા આપવાનું કહ્યું છે”

“બહુ સાડુ થયું, બાઈ, તારી કુતેલ છે મને લાગતું હતું કે મારો કિશુ નામ કાઢશે”

“હવે જ કે! પહેલા તો કહેતી હતી કે બાપનું નામ બોલ્યું!”

કાશી હસીને જોઈ ગઈ અને પુનઃ રમોડના કામે લાગી કિશોરના મનમાં તો હજી એના એ જ વિચાર ધૂમતા હતા તત્ત્વની નાની મરખી ઝોગડી તેમાં જમણી બાજુની ખુરશી, તત્ત્વની બાવબરો સત્કાર, ગ્રોત્વાહન આપતું તેગતું હમતું જો, એ બધું કિશોરના રમગ્યપટ પર ધૂમ્મા જ કરતું હતું

“કિશુ, કપડા નથી બદલવા?”

“કાંઈ મા”

❧

‘દર્પણ’ એ સાહિત્યનું ચિષ્ટ મામિક હતું એ મમથના સાહિત્યપ્રવાહનું માયુ પ્રતિમિય—દર્પણ હતું

ડિમેન્શનની પહેલી તારીખ થઈ કિશોર તેનો અંક જોવાને એકપગે તૈયાર થઈ રહ્યો હતો કદાચ અંક વહેલો બહાર પડે એ મૂર્ખ આશાએ કિશોરે નવેમ્બરની પચ્ચીમખીથી જ વાચનાનયમાં તપામ શકે કરી હતી પહેલી ડિમેન્શરે કિશોર શ્રદ્ધાથી વાચનાનય તરફ ગયો ‘દર્પણ’ અસામાન્ય નિયમિતતાથી બહાર પડતું હતું, પરંતુ કિશોરને નશીમે તે જ અંક મોડો બહાર પડ્યો. નીજ તારીખે અંક આવ્યો અંક પર વાચનાનયનો મિકો પડે તે પહેલા તેના પાન્ય ઉચનાવનાર કિશોર પહેલો હતો નામ અને કતમને મુદ્રણમાં ચડેલા જોઈ કિશોરની પાતી ગજગજ ફૂલતી હતી

વાર્તાની શરૂઆતમાં તંત્રીની દૂંકે નોંધ હતી:

“સાહિત્યની ધર્મશાળામાં આ નવા યુવાન મુસાફરને અને સત્કારીએ છીએ. ‘પીપલ્સ રફલ’ના આ વિદ્યાર્થીની કૃતિને પ્રસિદ્ધ કરતાં અમને આનંદ થાય છે. આશા છે કે આ યુવાન સર્જકની કૃતિઓથી આપણું સાહિત્ય સમૃદ્ધ બનશે.”

એ દિવસ પછી ડિસેમ્બરનો એક કિશોરને બેટ મળ્યો. એ દિવસે પણ કિશોર આનંદને હિંડોળે ચડ્યો. તે વાર્તા કિશોરે કાશીને જોત્રણ વખત વાંચી સંભળાવી. એ રાતે કાશી બિંદી ગર્ભ ત્યારે આત્મસંતોષનું સ્મિત તેના મોં પર રમતું હતું.

ખીજી કોઈ અનુપમ કૃતિ ગ્રંથવામાં કિશોર દિનરાત મશગૂલ રહેતો. તેની ખ્યાતિએ તેની મહત્વાકાંક્ષાને પાનો ચડાવ્યો હતો. સમર્થ સાહિત્યસેવક યવાનાં સ્વપ્નાં તે દરરોજ સેવતા હતા.

એક સવારે ‘દર્પણ’ના પટાવાળાએ કિશોરનું જર્જરિત પ્યારણું ઠોક્યું.

“સાહેબ આપને જોસાવે છે.”

પુત્રને આટલા માનથી સંબોધાતો જોઈ કાશીને ગર્વ બપળ્યો.

“કહે કે થોડી વારમાં આવે છે.”

પટાવાળો સલામ બરી ચાલ્યો ગયો.

થોડી વારે કપડાં પહેરી કિશોર ‘દર્પણ’ના તંત્રી પાસે ગયો.

“અભિનંદન, મારાં અભિનંદન,” હાથ લંબાવી કિશોરને સત્કારતાં તંત્રીમહાશયે કહ્યું:

“તમારી વાર્તા સર્વત્ર માનીતી થઈ પડી છે.” કિશોરનું અંતર આનંદથી કુંધાઈ ગયું. તેનાથી જોલાયું નહિ.

“મારી હાલની યોજના એવી છે કે જન્યુઆરીના અંકમાં તમારી વાર્તા લેવી નહિ.”

કિશોર વિસ્મિત થયો.

“એથી તમારી લોકપ્રિયતા વધશે. લોકો તમારી વાર્તા માટે માગણી કરશે અને એમ કરતાં તમારી લોકપ્રિયતાનું માપ નીકળશે.”

“મને વાંધો નથી.”

“તમારી ખીજ એક વાર્તા સમયે મોકલજો.”

“હીક.”

“તમારી વાર્તાની પ્રશંસા કરતા થોડા કાગળો...” તંત્રીએ ટેબલ પર પડેલા કાગળોમાંથી ત્રણેક કાઢી કિશોરના હાથમાં મૂક્યા. કિશોરે તે યંત્રવત્ હાથમાં લીધા.

પહેલો કાગળ વાંચતાં જ કિશોરની આંખ ફાટી ગઈ.

“‘દર્પણ’ના ડિસેમ્બરના અંકમાં ‘વાત્સલ્યની વેદી’ નામક નવલિકા આજકાલ લખાતી થોકબંધ નવલિકા કરતાં જુદી જ અને આનંદપ્રદ ભાત પાડે છે. આપણા શહેરના એક લક્ષ્મીનંદનના પુત્રને સાહિત્યસરિતામાં સ્નાન કરતા જોઈ અભિનંદન આપ્યા વિના રહેવાનું નથી.”

“કેમ વિચારવરત થયા ?” તંત્રીએ કિશોરને પૂછ્યું.

“આમાં ગેરસમજૂત છે,” પેસો કાગળ બનાવતાં કિશોરે કહ્યું.

“આ વાત મારા ધ્યાનમાં આવી હતી,” કાગળ પર નજર નાખતાં તંત્રીએ કહ્યું:

“પણુ મને લાગે છે કે એ ગેઝમલૂત ચાલુ રાખવામા જ લાભ છે ”

“પરંતુ મને અન્યાય થાય છે ”

“એમા અન્યાય જેવુ કશુ જ નથી વધુમા શ્રીમતનું મર્જન પ્રજ્ઞના માનસ પર જુદી જ અમર કરે છે એટલે સાહિત્યના હિત ખાતર અન્યાય ભૂલી જાઓ . . ”

કિશોરે મૌન સેવ્યુ

“અરે હા, એક અગત્યની વાત તો જુલોઈ જાઈ છુ, ” તત્તીશી માથું ખળવાળતા બોલ્યા, ‘ તમને પ્રેરણાદન આપના મને જાકુ લીવ છ્જા છે પણુ તેમ ક્રમતા તમને કે મને ગેરફાયદો ન થાય તે માટે આપજે એક ‘ કોન્ટ્રેક્ટ ’ કરીજો ”

“ કોન્ટ્રેક્ટ ? ” કિશોર નિચારમા પડ્યો

“ હા, સૌથી પહેલા એક વર્ષ માટે આજથી એક વર્ષ સુધી તમારે તમારો કોઈ પણુ લેખ બીજા કોઈ વર્તમાનપત્ર કે સામયિકમા આપવો નહિ તેના બદલામા હું તમને દર મહિને દસ રૂપિયા આપીશ કેમ હીક છે ને ! ’

કિશોરને શુ કહેવુ તે સમજુ નહિ

“ હાલતુરત મને વાધો નથી ”

“ કાયદેસરનું લખત પડી ચર્ષ રહેજે ’

કિશોરે તત્તીમહાસયની રમ્મ લીધી

૫

નવુ અદ્ભુત સર્જન કરવા કિશોર હૃદય વલોની નાખતો હતો એ માટે અનુરૂપ વસ્તુનું શોધન ક્રમતા મધરાત થતી પણુ કિશોરને નિદ્રાનું એક એકુ પણુ ન આવતુ

બીજા સામયિકમા પણુ કિશોરની નવગિનાની મુક્તકડે પ્રશંસા ચર્ષ અનેક સ્થળે વાર્તા વાતનું કાગળુ જતી કેઈ તેવુ પાત્રાલેખન અદ્વિતીય લેખતા, કોઈ તેની શૈલી મગ્ન હતા ઔરવતી ગણાવતા, કોઈ તેની વસ્તુસકલનાની વારસવિખતાને કીર્તિનો કળસ અસાનતા આ કીર્તિ એની વિદ્યુતને વેગ આવી કે કવચિત્ કિશોર પોતે જ મહેલમા પડી જતો, કે “ શુ આ લખાણુ મારે માટે છે ? ”

પૈસાની પગલા કર્યા વિના કિશોર આ બધા સામયિકા ખરીદી લાવતો અને કાશીના પગ આમળ હમો વાળતો પાડોશીઓ પાસે જઈ કાશી આ બધુ વચાનતી ત્યારે તેવુ દેવુ વાતસત્વથી હપમાવુ

ગોક સવારે ટપાલીએ કિશોરનું બારણું ડોકડુ

“ કિશોર શ્રીપતગાય અહીં ? ”

“ હા ”

ટપાલીનું આગમન એ કાશીના જીવનબ્વસાયમા કોઈ અનેરી વસ્તુ હતી શ્રીપતગાયના પ્રત્યુ પડી ટપાલીને કદીમે કાશીનું ઘર ગોધવુ યમ્મુ નહોતું વીસ વર્ષ પછી બારણામા લોભેના ખાખી કપડામા સજ્જ થયેના ટપાલીને નેઈ કાશીએ રેમાચ અનુભવો કિશોર પણુ કાગળ ફાડવા અધીરો બન્યો

“કાનો છે ?” વાંચતાં આવડતું નહોતું છતાં કાશીએ કુતૂહલથી ડોકિયું કર્યું.

કિશોરે ખૂબ કાળજીથી ક્વર ફેંડ્યું. ક્વર તેમજ કાગળ સુંદર રંગના અને સોનેરા ધારવાળા હતા.

સ્ત્રીના અક્ષર જોઈ તેને ઝણઝણાટી થઈ.

બાઈથી કિશોરપ્રસાદ,

તમને કાગળ લખવા બાગ્યશાળી ચાલે છે એ ‘દર્પણ’ના વિદ્વાન તંત્રીને આભારી છે. એમણે મને તમારું સરનામું આપ્યું ન હોત તો હું તમને કદીયે પત્ર લખી શકત કે કેમ તે પ્રશ્ન છે.

તમારી ‘વાત્સલ્યની વેદી’ મેં ‘દર્પણ’ના ડિસેમ્બરના એકમાં વાંચી ત્યારથી તમને અભિનંદન આપવા મારું હૃદય એકેપગે યઈ રહ્યું હતું. કોઈ મહાન કવીશ્વરને પણ શરમાવે એવું સુંદર અને અપ્રતિમ સર્જન કરવા માટે મારા અંતરનાં ઊંડાં અભિનંદન પાક્યું છે. ગુણપૂર્ણથી પ્રેરાઈને જ તમારા જેવા અગ્રણ્ય સર્જકને પત્ર લખવા પ્રેરણા છે.

નવલિકામાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી સુંદર વરતુવિકાસ સાધ્યો છે. વાર્તાનું દરેકદરેક વાક્ય એક નાનકડા કાવ્ય જેવું છે. પાત્રો તો સાચેસાચ બોલતાં જ લાગે છે. વાસ્તવિકતા અંગેઅંગમાં તરવરે છે. તમારી વાર્તા મારી નમાલી પ્રશસ્તિ કરતાં અનેકગણી મહાન છે.

ફરીથી, તમારા દિવ્ય સર્જન માટે મારા અંતરનાં અભિનંદન સ્વીકારજ્ઞે. સાહિત્યક્ષેત્રમાં અપાર ખ્યાતિ મેળવો એમ ઇચ્છું છું.

શિઁ

તમારી અગ્નિપ્રેરણા પ્રસંસક
અંજલિ

પત્ર વાંચતાં કિશોરનું મોં મલકાયું.

“મા, કોઈ એક પૈસાદાર યુવતીનો કાગળ છે. મારી વાર્તાનાં વખાણ કરે છે.”

“બાઈ, તું નશીબવાન છે.”

૫

ડિસેમ્બર માસ લગભગ પૂરો થઈ જવા આવ્યો. કિશોરની બીજી વાર્તા તૈયાર થઈ ગઈ. સાહિત્યમાં જે રચના અચાનક મળ્યું હતું તે પોતે ગુમાવી ન જોડે તે માટે કિશોરે વાર્તાનું પાંચજ વખત પુનર્વાચન કર્યું. છેવટે તે વાર્તા તંત્રી પર રવાના કરી.

પહેલી નવલિકા કરતાં આ નવલિકાથી તેઓ વધુ પ્રસન્ન થયા.

“કિશોરપ્રસાદ, ગુર્જરગિરાનું ગૌરવ તમે જરૂર વધારશો.”

સમય વીત્યો અને ‘દર્પણ’નો ફેબ્રુઆરીનો એક કિશોરની વાર્તા સાથે પ્રસિદ્ધ થયો. બીજી વાર્તાએ પહેલી કરતાંયે પ્રખ્યાત પ્રશંસાનાદ ફેલાવ્યો.

એક સવારે અંજલિના કાગળે કિશોરને ચમકાવ્યો.

શ્રી૦ કિશોર,

અદ્ભુત, અદ્ભુત.

વાસતીનું પાત્ર સર્જને તમે તમારી ‘મૃગજળ’ની વાર્તાને અમર પંક્તિમાં મૂકી દીધી છે. સુદેહનું પાત્ર કંઈક જુદો જ જીવનમેત્ર સૂચવે છે. પણ વાસંતીની અભિધારાના પ્રભાવમાં સુદેહનું પાત્ર જાણુ પડી ગય છે. તે છતાંય વાસતીનું એક જ પાત્ર તમને ચિરજીવ ખ્યાતિ આપવા બસ છે.

હું પણ સાહિત્યમાં રસ લઉં છું. અંગ્રેજ અને ગુજરાતી અક્ષરસેવકોનાં સર્જનો વાંચતાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે. એ મહાન કૃતિઓ વાંચતાં જન્મ પામેલા વિચારવમળને ચબ્દમાં ઉતારવા મેં પ્રયાસ કર્યો છે. પણ એ મારાં લખાણો હજી પ્રાથમિક સ્થિતિમાં છે. હજી મારે સાચી દિશાનું અજવાળું શોધવાનું છે સાહિત્યના દુર્ગમ માર્ગમાં દિશાશોધન મુશ્કેલ છે. તમે મારા માર્ગદર્શક નહિ થાઓ ? સાહિત્યની હું ભૂખી છું. સાહિત્યસેવા કરવાની મને જિંદી હોંસ છે. મારા જીવનભરના સ્વપ્નનું પ્રતિપાદન કરવામાં મને મદદ નહિ કરો ? તમારા સાન્નિધ્યથી મારા ઉત્સાહને વેગ મળશે.

તમે મને મદદ કરશો એ માટે મને શક્તિ નથી. તમે ફરવો તે સમયે હું તમારે ઘેર લેખ લઈ આવીશ. અથવા જો તમને વાંધો ન હોય તો તમે મારે ઘેર આવો તો ?

મને નિરાશ ન કરશો. પત્ર લખજો.

લિ૦

અંજલિ

કિશોર વિચારમાં પડ્યો. અંજલિ જેવી ધનિક સુવનો તેના લેખકજીવનની આટલી કદર કરી આવું સ્થાન આપશે એમ ધારેલું નહોતું. માતાને તે આખો પત્ર વાંચી સંભળાવ્યો. તે સંભળી કાશીની આંખમાં નવું તેજ ચમક્યું.

“કિશોર, તારા ગ્રહ લાભદાયી છે.”

“કેમ એવું કહે છે, મા !”

“કારણકે તારા વિવાહ ચવાના છે.”

“મારા ?”

“હા.”

“કાની સાથે ?”

“અંજલિ સાથે,” કાશીડોરીએ ગંભીરતાથી કહ્યું; અને પછી મસ્તીભર્યું હાસ્ય એરડીમાં પાથરી દીધું: “હું તો પહેલા કમળ વખતેજ...”

અર્ધેથી અટકાવીને કિશોરે કાશીનો ઉત્સાહ તોડી પાડ્યો: “મા, એવું ગાંડા જેવું ન બોલીએ.”

માતાની કલ્પનાનો વિચાર કરતો કિશોર નિષ્ક્રિય બને રહ્યો. કિશુની વહુ લાવવાના ઉત્સાહમાં સઘડી પર મૂંઝેલી દાળ પણ કાશી ભૂલી ગઈ.

જમતાં જમતાં કાશીએ કહ્યું:

“લાઈ, એને ક્યારે બોલાવશે?” કાશીએ માની લીધું હતું કે અંજલિને જ આવવા દિશાર લખશે.

“બા, હું જ ત્યાં જઈશ.”

“દીકરા, મને એનું મોં તો જોવા દે.”

“બા, એવું બોલવું દીક નથી.”

“એવું શું બોલ્યો, લાઈ! એનાં તો કંકુનાં પગલાં.”

એ દિવસે વાત ત્યાંથી અટકી. માતાને પૂછ્યા વિના કિશોરે અંજલિને પત્ર લખી દીધો:

કુમારી અંજલિ,

તમારા બન્ને પત્રો માટે આભાર.

મારી નવલિકાઓનાં તમે જે વખાણ કર્યા છે તે વાંચતાં હું પોતે પણ સંદેહમાં પડી જઈ છું કે આ પ્રશંસા મને નિર્દેશીને કરી છે કે બીજા કોઈને. તમારા પત્રો મારી વાર્તા તરફનો તમારો સદ્ભાવ સૂચવે છે. તમારા અને તમારા જેવા બીજા પ્રશંસકોના પ્રોત્સાહનથી જ હું લખી શકું છું, અને તેથી મારી નવલિકાઓના જન્મમાં તમારા જેવાનો હિસ્સો નાનો હતો નથી.

બીજી તમે જણાવેલી બાબતમાં તમને મદદ કરતાં મને હર્ષ થાય છે. સાહિત્ય-પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરી સેવા કરવાના તમારા ઉન્નત વિચારમાં ઉપયોગી થવા માટે હું મારી જાતને ધન્ય માનું છું. સાહિત્ય એ કંઈ મુખ્યત્વારીનો પ્રદેશ નથી. એ તો સાર્વજનિક પ્રદેશ છે. ગુર્જરગિરાનો વિકાસ સાધવા ઇચ્છતાં પ્રત્યેક સ્વીપુરુષને તેમાં પ્રવેશવાનો હક્ક છે. તમને કોઈ પણ રીતે મદદરૂપ થવા હું હંમેશ તત્પર રહીશ.

આવતે રવિવારે જ્યોરે ત્રણ વાગ્યે તમારે જંગલે આવીશ. ધાનું છું કે આ ગોઠવણ તમને સુગમ પડશે.

લિ.
કિશોર

૬

કાશીએ દોડાવેલા કલ્પનાના ધોડાને અથવા તે તેણે સેવેલા આશાવાદને કંઈ સ્થાન નથી એવા નિશ્ચય પર કિશોર આત્મે, રવિવારની જ્યોરનો સમય થયો. કિશોરે સાદાં કપડાં પહેર્યા. સાદાઈમાં તેણે સ્વચ્છતાનો જરા પણ ખંસ ન કર્યો. શ્રીમંતને ત્યાં એક અક્ષરસેવક તરીકે જવાનું હતું એટલે કપડાં વધારે સફાઈથી પહેર્યા હતાં. ગરીબાઈને તે દૂપણ ગણતો નહોતો પણ નિર્ધનતાને લીધે જ માનભંગ ન થાય તે માટે હંમેશ સાપચેત રહેતો.

અંજલિએ લખેલે સ્થળે પહોંચ્યો ત્યારે ત્રણ વાગવાને પાંચ મિનિટની વાર હતી. ચોડીવાર રસ્તા પર ઘોબી તે અંદર ગમે. એક ગોરી, આકર્ષક અને વાંકડિયા વાળવાળી યુવતી નીચે ઊભી હતી.

“તમે જ કિશોરપ્રસાદ?” કિશોર પાસે દોડી આવી તેણે પૂછ્યું. કિશોર અંજલિને ઓળખી ગયો. તેણે શિર નમાવ્યું.

“ઉપર જઈશું?” અંજલિ સરિમત બોલી. તેના મુખ પર સદાય સિમત ફરકતું.

કિશોરે વગરખોત્યે અજલિની પાછળ જવા માડ્યું જતા જતા અજલિએ એના પિતાનો, માતાનો અને ભાઈનો ખડ બતાવ્યો અને છેડે એક ચમકતા ખારણાની પિતળની મૂં ફેરવતા કહ્યું

“આ મારો રૂમ”

ઔરડાનું સાજ, તેની ગોઠવણ અને બીજું બધું સુશોભન બોર્ડ કિશોર મુગ્ધ થયો એક પુરથી પર ખેસી તેણે ઔરડામા નજર ફેરવી

“અહીં ખેસોને,” એક સોફા બતાવતા અજલિએ કહ્યું કિશોર સોફા પર બેઠો અજલિ પછી પાસે જ બેઠી કિશોર મોકાયાથો અને સહેજ ખસ્યો

“તમે શું લેશો ? ચા કે કોફી ?”

“મહેમાનગીરીની કંઈ જરૂર નથી,” કિશોરે થોડું સ્વાસ્થ્ય મેળ શુ

“શરમાવાતી જરૂર નથી,” અજલિએ આખ નચાની કહ્યું “મને મિત્ર નહિ ગણો ?” અજલિના અણુચિંતન્યા સમાલથી કિશોર ગભરાઈ ગયો

“હું ચા લઈશ,” વાત ઉડાવના તેણે કહ્યું

અજલિએ બટન દબાવ્યું નોકર આ ગો, તેને ચા લાવવા હુકમ કર્યો

“તમારા લેખ બતાવશો ?” કિશોરે મુખ્ય વાત કાઢી અજલિના વૈભવ અને સૌંદર્યના તેજમા તેને આખે ઝાખપ આતી હતી

અંજલિ ભેડી અને એક ટેબલના ખાનામાથી કાગળોનો થોકડો લઈ આવી

“આ મારા લેખો,” અજલિએ સાડીનો ઢોડો મંકારતા શરમાઈને કહ્યું, ‘તમારા જેવો મારી વાર્તાઓ નથી મરંદરી ન કરતા’

“એમા મશ્કરી શા માટે કરુ ?” કિશોરે સ્વત્વ મેળવના માડ્યું હતું “પહેલેથી જ સારા લેખ લખનારો લેખક જન્મ્યો નથી’

થોડીનારે ચા આની ચા પીતા અંજલિએ ચર્ચા ઉપાડી ‘આપણું સાહિત્ય આગળ સાહિત્ય જેટલું સમૃદ્ધ નથી એ માટે તમે શેને કારણરૂપ ગણો છો ?”

“એ વાત સહજ સમજાય એવી છે યુરપના લેખકો દર વર્ષે એવળું પુસ્તક બહાર પાડે છે, ન્યારે આપણે ત્યાં સાગ લેખકોનું દર વર્ષે એક પુસ્તક ભાગ્યે જ પ્રસિદ્ધ થાય છે”

“આપણા લેખકોમા એટલી સર્જનશક્તિ જોાઈ, એમ જ ને !”

“ના, એમ પણ નથી આપણા લેખકોને એટલો અનકાશ નથી યુરપઅમેરિકામા સાહિત્ય જ લેખકનું ચોપણ કરે છે”

“આપણે ત્યાં એવું ન બને ?”

“નહિ જ, કારણકે આપણો દેશ ગરીબ છે પુસ્તકો ખરીદવાની આપણી શક્તિ નથી. બીજા દેશોમા ગમે તેના ખરામ પુસ્તકની પણ પાચદસ હજાર નવલો ખપે છે, ન્યારે આપણે ત્યાં મર્યોત્તમ પુસ્તકની પણ એવળું હજારથી વધારે પ્રત ખપતી નથી”

કિશોરે અજલિની વાર્તાઓ પર નજર ફેરવના માડી કિશોરની ટી। સામગ્રી અંજલિને ઉત્કા થઈ

“હું મારે વેર જ લઈ જઈશ ત્યાં સાગી રીને વાચી શકાય તમને વાધો નથી ને ?”

“વાંધો શા માટે હોય?” અંજલિએ કહ્યું, “એએક વાર્તા હજી અધૂરી છે અને બીજી એ મારા એક મિત્ર પાસે છે; તે પછી આપીશ.”

“બહુ સારું.”

“તમારો પ્રામાણિક મત આપજો. મને રાજી કરવાની જરૂર નથી.”

જવાબ આપ્યા વિના જ કિશોર બેઠ્યો. અંજલિ તેને વળાવવા નીચે સુધી ગઈ.

“તમારો ટીકા કયારે આપશે?”

“બંને એટલી જલદી.”

“ઉપકાર.”

“હું જઈશ.”

“હા... આ...” નવી વાત યાદ આવી હોય એમ અંજલિએ કહ્યું: “તમે આપ્ટન સીકલેરની ‘ઓઈલ’ વાંચી છે?”

“ના.”

“હું લઈ આવું. બહુ સરસ છે. જરૂર વાંચજો.”

અંજલિ ઉપર દોડી ગઈ. ચોપડી લઈ નીચે આવી અને ચોપડી કિશોરના હાથમાં મૂકી ‘આવજો’ કહી દરવાજો બંધ કરી દીધો.

卐

થેર પહોંચ્યો ત્યારે કાશી વાટ ભેતી બિભી હતી.

“કેમ, મારી વાત સાચી પડી ને! મેં મારાં વર્ષ પાણીમાં નથી નાંખ્યાં,” કિશોર બોલે તે પહેલાં જ કાશી બોલી બેઠી.

“મા, તારી બધી વાત ખોટી. મને તો લેખ જોયા જ બોલાવ્યો હતો.”

કાશી નિરાશ થઈ કામે વળગી.

રાત્રે કામથી પરવાર્યા પછી કાશી કિશોર પાસે બેઠી. તેની એક મોટી લાલ ચોપડી હાથમાં લીધી અને તેનાં પાનાં ફેરવવા માંડ્યાં. નિરક્ષર હતી છતાં ચોપડીનાં પાનાં ફેરવવામાં કાશીને અત્યંત આનંદ થતો હતો.

કાશી એકદમ અટકી પડી.

“આ કોની છબી?”

“કઈ?” કિશોર પછી વિચારમાં પડ્યો. તેણે છબી જોઈ; “અંજલિની છબી છે. એની ચોપડી લાંબી. તેમાં ભૂલથી રહી ગઈ હતી.”

“કિશુ, મારા રાબ્દો ખોટા નહિ પડે, બેજ.”

“મા, એ બધાં તારા...”

કાશી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

卐

માર્ચ માસ શરૂ થયો. ‘દર્પણ’નો ચંક પ્રસિદ્ધ થયો. કિશોરની ‘ઉરનાં આંદોલન’ વાર્તા પ્રસિદ્ધ થઈ. સાહિત્યજગત મુગ્ધનવને એ વાર્તા વાંચી રહ્યું. કિશોરે કીર્તિના એકથી બીજા પગથિયે કૂચ કરી. સૌએ કિશોરને સૌથી આશ્ચર્ય લેખક તરીકે એકવચનને વધાવી લીધો.

એક રવિવારે અંજલિનો પત્ર આવ્યો.

ફનેહી શ્રી કિશોરપ્રસાદ,

મારી બિંધિધારા હું રાકી શકતી નથી. મારા પ્રશંસાના ઝરણાને અટકાવી શકતી નથી. તમારી 'હરનાં આદિલન'ની વાર્તા આગલી બધીય કૃતિઓને ટપાવી ગઈ છે. એ વાર્તા વાંચતાં મારા અંતરની સાહિત્યજ્વાલાને નવો વાયુ મળ્યો છે. મારાં અભિનંદન

મારા બીજા ચારપાંચ લેખ હવે તૈયાર થઈ ગયા છે. જે દિવસે તમને આ કાગળ મળશે તે જ રવિવારે સાંજે પાચેકને શુભારે હું તમારે ત્યાં આવીશ. પહેલેથી લખી ન શકી તે માટે દિલગીર છું.

મળશું ત્યારે વધુ.

લિ૦

અંજલિ

અત્ર વાંચી શૂન્યમનસ્ક જેવો કિશોર બિભો રહી ગયો. અંજલિ પોતાને ઘેર આવે એ તેને રુચ્છું નહિ. ગરીબાઈનું કમળ તેને ખીડેલુ જ રાખવું હતું. કાશીને તે પત્ર વાંચી મંભળાવ્યો. કાશી તો રાહરાહ થઈ ગઈ.

એ દિવસ ઉત્સવનો થયો.

કાશીએ નાનકડી ઓરડી સાફ કરવા માંડી. એક બિંચો બાજુડ જેનો એક પાંચે બાંગી ગયો હતો તેને બીંત સાથે ટેકાવી ટેબલ તરીકે મૂકવામાં આવ્યો. એક જૂના લૂગડાનો દુકડો ઓઢીને કાશીએ તેના પર મૂક્યો. એક ખૂણામાં પડેલાં તળાઈ ગોઠડાને રમઈ ઢાંકી કાશીએ અલંકૃત કર્યાં. દુખતા હાથે કાશીએ એકેએક વાસણ માંજીને ચકચકતું બનાવ્યું.

ઘરનો સાજ ગોઠવાઈ ગયા પછી કિશોર કઈક વાંચવા—વાંચતો બેઠો, પણ કાશી સ્વસ્થ રહી શકી નહિ. સાડા ચાર વાગ્યા પછી તો તેને 'વડું'ના ભણકારા વાગવા માંડ્યા. તે વારવાર ઘરબહાર ડોકિયું કરવા બિડીને નજી આવતી. કિશોરે સમજાવ્યું કે એ તો મોટરમાં વખતસર જ આવશે, એમાં વારેવારે બેવું શું, ત્યારે વડુ આગળ દીકરાનું કયાંક માન ઓછું થઈ જાય એવી બીક તેણે બેઠવાનું બધ કર્યું. પણ તેથી તેનું મન વધારેવધારે અધીરું થયું. તેનું આખું મન તેના કાનમાં આવીને બેઠું અને તે બહારના પંખી બેઠવાના અવાજે પણ સાંભળવા લાગી.

પાંચમાં થોડી મિનિટો રહી ને કિશોરના ઘર પાસેની એક શ્રીમતની હવેલી પાસે મોટરનું બૂંગળું સંભળાયું. કાશીથી રહેવાયું નહિ ને તેણે કિશોરને કહ્યું: “કિશોર, જા તો!” કિશોરે કહ્યું: “એ જ હશે તો એની મેળે આવશે.” પણ એટલામાં તો “સાક્ષરશ્રી કિશોરલાલનું ઘર કયાં?” એટલા શબ્દો માદોકરાને કાને પડ્યા. માને લાગ્યું કે શોધતી આવેલી લક્ષ્મી કયાંક ઘર બૂલીને બીજે જતી ન રહે એટલે એણે કિશોરને સામે જવા બીન્યો. કિશોરે અવાજ પારખ્યો અને તેને લાગ્યું કે મને મળવા આવેલાને શોધાશોધ કરવી પડે તે સારું નહિ. તે સામે ગયો. તે અંજલિ જ પેલી પડોશની હવેલી આગળ કિશોરનું ઘર પૂછતી હતી. કિશોરને બેઈ તેણે કહ્યું: “અહો, મિ. કિશોર, તમે એ બાબુ ગયા હતા!” કિશોરે કહ્યું: “હા, ના, એ જ મારું ઘરને. આ સામે દેખાય તે!”

અંબલિએ એ નીચું, પડ્યા સાટે બિલુ રહેલું, વાંકીચૂંકી રેખાવાળી દીવાલાનું, નળિયાં આડાંઅવળાં ચર્ધ ગયેલું ઘર દૂરથી જોયું, તેના મેં પર એક દિક્કાશનું મોજું આવી ગયું. પણ પોતાના ભાવો ધડીમાં સંતાડવાની અને ખોટું હસવાની જે ટેવ પૈસાદારો નાનપણથી અનુભૂતાં શીખી ગયાં હોય છે તે ટેવથી તેણે એકદમ સ્વસ્થતા મેળવી કહ્યું: “હું કહેવા જ આવી હતી, કે આજે મારે ખીજે જરાનું ઓચિંતું આમન્રણ હોવાથી આવી નહિ શકું. લો, સાહેબજી! દુત્ત! નહી તરફ લે.” અને જેમ ઇશ્વરના એક સંકલ્પ માનથી જગત ફરી જન્ય છે તેમ એ આખી મોટર ધડીમાં ફરી ત્યાંથી ચાલી ગઈ!

કિશોર બધું સમજી સ્વસ્થ થઈ પાછો ઘેર આવ્યો, ને પોતાની ખુરશી પર એક ચોપડી લઈ બેઠો. કાશી તેના મેં પરથી પૂરું સમજી નહિ, પણ થોડો વખત જવા ઈ ખોલી: “કેમ કિશોર, મારી વાત તદ્દન ખોટી નીકળી?”

“ના, બા, તદ્દન સાચી નીકળી!”

“ત્યારે તો ના કેમ પાડી?”

“ના બા, મારે ના પાડવી પડી જ નથી!”

લખું ? નવ લખાય—

રમણ નં. વંકીસ

(૫૫૫)

વિચાર શતધા કરું પણ ન કલ્પના આવતી,
ગૂંથો મન વિષે યતા મનનશ્રેણિ તૂટી જતી.
રચ્યા નવ રચાય જન્દ ઉરવેગવાણી વિના,
ગૂંથ્યા કદોં જ ના ગુંથાય, ઉરભાવ હોયે, જાણુ.

કદી કે રચના કરું રસવિવેક બિવેખતાં
યતાં નહિ જ કાવ્ય તે શબ્દનાં પરન્તુ બીજાં.
સખી! કવિતમાં વલ્લો હૃદયશોકઆનંદ ના—
સન્નયું નવ સન્નયું સમાન ઉભાયે. ગુમાંવ્યું કશું ?

નથી લગીર કામના કલમ જાણવાની થતી,
સુપુત્ર ઉર રાખવા, શ્રમ ઉતારવા અંખના
દિવા-સ્વપ્ન માણવા, સમય સ્થાન જૂલી જવા:
કહે ન અધિકાર શું શ્રમિત ચિત્તને આટલા ?”

લખું ? નવ લખાય કાવ્ય, લખી તો પછી શું કરું ?

કહું ? નવ કથાય જાવ, અમથો કહે શે લવું ?

(૧)

ધ્યાજ કે તાણુખોલામણી ?

ધ્યાજા સંકર્ણ 'સોનાપૂલ' નું રૂપક વાચકોને યાદ હશે. તેમાં છેવટે આપણા આર્થિક વ્યવહારોમાં જે વ્યાજની પદ્ધતિ છે, તેનો એક મહત્ત્વનો અંશ કેવળ 'તાણુખોલામણી' નો લાગો છે, અને તે 'સોનાપૂલ' કે એવા જ પ્રકારનાં નાણાંદારા લેવડદેવડ કરવાના રિવાજના પરિણામે ઇત્પન્ન થયેલો છે એમ સૂચિત કર્યું છે.

આપણા આર્થિક વ્યવહારોમાં વ્યાજ કેટલો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે તેનો આપણને પૂરતો ખ્યાલ નથી. આથી ઉપરના સ્વપ્નમાં સતિશયોક્તિ લાગવાનો સંભવ છે.

'સોનાપૂલ' ના રૂપકમાં એ એક દાખલો એવો લીધો છે કે નીરુ અને ખીરુમાં જુદી-જુદી ખાતનો કપાસ ઉપજતો હોવાથી, અને કપાસથી માંડી તેનું પહેરવા યોગ્ય સીવેલું વસ્ત્ર બનતાં, મુઘીમાં જે વિવિધ ક્રિયાઓ કરવી પડે તે વધી જુદાજુદા પ્રધાદારીઓદ્વારા થતી હોવાથી, દરેક ક્રિયા વખતે 'સોનાપૂલ' નો લાગો જાપવો પડતો. રૂપકમાં આ દાખલો નહુ સારી રીતે હું ગોઠવી શક્યો નથી. આથી, નિત્યવ્યવહારનું ચિત્ર સામાંથી સારી રીતે ઊઠેલું ન, જણાય એવો સંભવ છે. આથી રૂપકની ભાષા મૂકી દઈ નિત્યવ્યવહારનો એક દાખલો દર્શાવી આ વિષયને સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરું છું.

ધારા કે એક માણસ પુસ્તકપ્રકાશનનો ધંધો કરવા માગે છે. ધારી લો કે એના જેવા માણસ અને ધંધા માટે પાંચ ટકાને વ્યાજે પૈસા મળી શકે છે. એ બે હજાર રૂપિયા રોકી ધંધો શરૂ કરે છે. એનું પોતાનું છાપખાનું નથી. એનું પોતાની માલિકીનું ઘર કે વખાર નથી. * આથી એ એક નાનકડી પાંચ રૂપિયાના માગની ઓરડી કાર્યાલય માટે અને પેદાર રૂપિયાના માગની વખાર પુસ્તકો ભરવા માટે રાખે છે. પ્રછી એ બેઘાર પુસ્તકો છપાવે છે, અને તેનાં નિલ્લ ચૂકવે છે.

એ એનું એકાજપત્ર આ રીતે ગોઠવશે :

રૂ. ૨૦૦૦ નું પાંચ ટકા લેખે વ્યાજ ...	...	...	...	રૂ. ૧૦૦
કાર્યાલયમાફું માસિક રૂ. ૫ લેખે ...	...	...	...	રૂ. ૬૦
વખારમાફું માસિક રૂ. ૧૫ લેખે ...	...	...	...	રૂ. ૧૮૦
સ્ટેશનરી, ક્રિયાદિ ...	...	...	...	રૂ. ૧૨૦

* પોતાની માલિકીનાં હોય તોયે વ્યવહારમાં ફરક પડતો નથી. કારણ હિસાબની ગણતરીમાં પોતાનાં મકાનનો પ્રધા માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેનું માફું ગણવાનો રિવાજ છે.

ટપાલ રૂપિયાદિ	...	...	...	...	...	રૂ. ૨૪૦
પોતાનો પગાર માસિક રૂ. ૩૦ લેખે	...	...	...	...	...	રૂ. ૩૬૦
ચાર પુસ્તકો છપાવવાનું પ્રેસનિલ	...	...	...	...	...	રૂ. ૮૦૦
						રૂ. ૧૮૬૦
હાથ પર રાખવા	...	...	...	...	...	રૂ. ૧૪૦
						રૂ. ૨૦૦૦

આમાં વીએ, તોફર વગેરેનાં ખર્ચ ગણ્યા નથી. માની લઈએ કે એવાં ખર્ચો એણે તરતમાં કર્યા નથી.

આમાં પહેલી દૃષ્ટિએ એમ લાગે કે એને બે હજાર રૂપિયા પર સો રૂપિયા વ્યાજ આપતું પડે છે એટલી જ વ્યાજની રકમ છે. પણ વધારે વીગતમાં જીતરીતે જોશું તો એમ નથી.

એને કાર્યાલય અને વખાણનું મળી રૂ. ૨૦૦ માફકું શું કામ મરતું પડે છે? એણે કેમ નહિ? એ મકાનોના ધણીએ વીસ રૂપિયા માફકું કેવી રીતે ઠરાવ્યું? આ માટે એનો ચોપડો જોશું તો એ પણ મકાન પાછળ થનારા દુરસ્તી, મ્યુનિસિપાલિટી વગેરેનાં ખર્ચો જાપવા પૂરતું જ માફકું લેતો નથી, પણ એમાં રોકાયેલી મૂડીનું પણ વ્યાજ ગણે છે અને એ રકમ પણ માડામાં મૂકવામાં આવે છે. એટલે કે મકાનમાડાનો કેટલોક અંશ તેના ધણીએ રોકેલી મૂડીનું વ્યાજ છે.

એ જ રીતે એ રેશનરી મંગાવે છે. એ કાગળ, પેનસિલ, શાહી અને બીજાં જે જે સાધનો વાપરે છે, તે બધાંની કિંમત ઠરાવવામાં પણ તે તે વસ્તુઓના બનાવનારાઓએ પોતે રોકેલી મૂડી પરનું વ્યાજ ગણેલું હોવાનું જ.

એ પોતાનો ત્રીસ રૂપિયા પગાર ગણે છે, તેમાં એની ઓરડીનું ત્રણ રૂપિયા માફકું તો હશે જ. એ ઘરધણી પણ એ ત્રણ રૂપિયામાં પોતાની મૂડીનું વ્યાજ વસૂલ કરે છે.

એનું સૌથી મોટું નિલ છાપખાનાનું. છાપખાનાના માલિકે પણ મૂડી રોકી છે. તેના પર એ પોતાનું વ્યાજ તો ગણે છે જ, પણ એ ઉપરાંત એ મૂડી રોકીને કોઈ ઘરમાં જ પ્રેસ, શાહી, કાગળ, બીજાં, ચીકડાં, ઘોડા, બીજાં મૂકવાનાં ઘર અને બીજી પંચાસ પ્રકારની કાપવા, બાંધવા, સાંધવા વગેરેની મશીનરી અને નાનાંમોટાં સાધનો બનાવતો નથી, પણ એ બધું વેચાતું આણે છે. વેચાતું આણે છે એટલે કે સોનાપૂલને મારે આણે છે. એ બધી વસ્તુઓની કિંમતોમાં વ્યાજ નામની વસ્તુ ગણાયેલી જ છે.

આ રીતે જોશું તો કેવળ કાગળ પર લખેલા શબ્દોને વેચીને પોતાનો ધંધો ચલાવનાર પ્રકાશક પોતાની ચોપડીઓને અંગે વપરાયેલી એકેએક તાની કે મોટી चीज પર કોઈકને કોઈક વ્યાજ વસૂલે છે, ત્યારે શબ્દોથી ભરેલા કાગળોનો એક ચોકડો તૈયાર કરે છે.

આમ એકેએક ધંધાને વિશે કહી શકાય. સાવ અમળ્યુ ગામડિયાઓના વ્યવહારોને નાંદ કરીએ તો સુધરેલા અને શિક્ષિત સમાજમાં એક પણ આર્થિક લેવડદેવડનો વ્યવહાર એવો નથી કે જેમાં વ્યાજનો કોઈક અંશ મુકવાતો ન હોય.

અને, છતાં, આ બધા ધંધાઓમાં, જેના પર વ્યાજ વસૂલવામાં આવે છે, તે સિદ્ધાંતો શું કામગીરી કરી બતાવે છે વારુ? પ્રકાશકે છાપેલી ચોપડીઓમાં—સોનેરી શાહીથી ન છાપી હોય તો—સોનાનો એક પણ કણ વપરાતો નથી. તેમ નથી મુદ્રણાલયમાં વપરાતાં

યંત્રો અને વીજાં સાધનોમાં ભેતું દર્શન થતું. જો વધા ઘંધાદારીઓ બેંક મારફતે જ વ્યવહાર કરતા હોય, અને એક જ બેંક હોય તો એક પણ સિલ્કો એક જગ્યાએથી વીજી જગ્યાએ ખસેડવાની જરૂર ન પડે. બેંકનો કારકુન એક પાના પરથી વીજા પાના પર, અને વીજાથી ત્રીજા પર એમ હવાલા નાંખ્યા કરે, અને ડાબી બાજુની રકમો જમણી બાજુએ અને જમણી બાજુની ડાબી બાજુએ બંને, એટલે સિદ્ધાંતોએ પોતાની કામગીરી વજાવી એમ માની લેવાય. પણ એ પ્રત્યેક ખાતાફેરવણી અથવા હવાલા નાંખવાથી વ્યાજ નામની એક આવક કપજે. વાળપણમાં પ્રો. નથુ મંછાંચદનો એક ખેત્ર જોયેલો. તેણે એક ટોપી દલાવી તેમાંથી રૂપિયાના ઢગલા કાઢી બતાવેલા. પ્રેક્ષકો વધા આશ્ચર્યચકિત થયા. પણ એ રૂપિયાએ એમને વધારે સમૃદ્ધ કરેલા કે ટંકચાળ પર અધીન રહેતું ન પડે એવા સ્વતંત્ર કરેલા એમ સાંમળવામાં આવ્યું નથી. એ કેવળ દાથવાલાની હતી એમ તે નિખાલસપણે કમ્બલ કરતા:

પણ સિદ્ધાંતોનો જાદુ જુદા પ્રકારનો છે. કેવળ એના નામનો ઉપયોગ કરી વ્યવહાર કરવાથી પણ એક ઠીક આવક છત્તપત્ર થઈ શકે છે. એ રીતે ઘડપણના દિવસો નિરાંતે ગાળવખી કે વાળકોને મહેનત કર્યા વિના આનંદમાં રહેવાની સગવડ મૂકે શકે છે.

આ વ્યાજ શું કામ મળી શકે છે તે બતાવવા સિલ્વિયો જેસેડ નામના અર્થશાસ્ત્રીએ એક સંવાદ કહ્યો છે, તેના અનુવાદ નીચે આપું છું.

(૨)

નીજો રૅબિન્સન કુણો

રૅબિન્સન કુણોની વાત આપણે સૌએ સાંમળી છે. આ મંવાદનું એક પાત્ર નીજો રૅબિન્સન કુણો છે એમ સમજો. એ એક નિર્જન બેટમાં જઈ પડ્યો છે. ત્યાં એણે જાત-મહેનત કરી એક ઘર બાંધ્યું છે અને ખેતરો ખેડ્યાં છે. આરોમ્યની દૃષ્ટિએ એણે પોતાનું ઘર એક ટેકરીનાં દખણાદા ઢાળ પર બાંધ્યું છે, જ્યારે ખેતરો ઉતરાદા ફળદ્રુપ ઢાળ પર આવેલાં છે. આથી એને હંમેશાં પોતાનો પાક પહાડ પર વડાવી વીજી બાજુ લઈ આવવો પડે છે. આ મહેનત બચાવવા એણે ટેકરીફરતી એક નહેર ખોદી કાઢવાની યોજના વિચારી છે. આ કામ ત્રણ વર્ષ સુધી સતત ચાલશે એવો એની ગણતરી હતી. એ દરમ્યાન વીજું કશું કામ કરી ન શકાય. આથી ત્રણ વર્ષનો અનવરતનો મંત્રદ કરી રાખવો જોઈએ એમ એણે મનથી નક્કી કર્યું.

એણે કેટલાંક પ્રાણીઓનો શિકાર કરી તેના માંસને મીઠામાં આપ્યું; એક છડા ખાડો ખોદી તેમાં ઘંઙે મર્યા, અને મોડુ માટીથી સંભાળપૂર્વક ઢાંકી દીધું. કપડાં માટે વારેક કૂમળાં વામડાં કેળવી એક પેટીમાં સજ્જડ બંધ કરી દીધાં અને કબરૂઈ ન લાગે તે માટે તેની આસપાસ ગંધાતી કુલ્કરના ચરીરની ગઠિા મૂકી દીધી. ટૂંકામાં, એણે પુષ્કળ મંડાર મરી લીધા, અને એની સમગ્ર મુજબની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને ડહાપણ વાપરી.

આટલી 'મૂઝી' પૂરતી યશો કે કેમ તેના છેલ્લી વાર વિચાર કરતો એ એક દિવસ બેઠો હતો, એટલામાં એક અજાણ્યો મનુષ્ય આવી વડાંતો તે ચમક્યો. એના ખેવો જ વહાણના નાણથી આપત્તિમાં પડેલો તે કોઈ પરદેસી જણાતો હતો.

પરસ્પર સલામગ્યવહાર થયા પછી, તે પરદેસી નોંધ્યો:

“કુજો, માંડું વહાણું તો દરિયાને તળિયે બેંડું છે. પણ ઊં તારા બેટું મને ગમી ગયાં છે, અને હું તો એહો જ વસી જવા વિચાર કરું છું. હું એકાદ જમીનને ખેડમાં બોણી ખેતી કરી શકું, ત્યાં સુધી તું મને તારા કોઠારમાંથી મદદ ન કરે ?”

આ માંગણીથી પોતાનાં મંથ્રહંતા બીનો ઉપયોગ થઈ શકે કે કેમ એ પરં કુજોનાં વિચારો દોડ્યાં. એણે વિધર્મી ત્રણ વર્ષન્યાલે એટલો સંઘર્ષ પડેલો છે. આ માંડુસાં ગરબું છે. એને વ્યાજે મૂડી ધીરી શકાય, તો હવે પછીનાં દિવસોં એ નિરાતે ગુંજારી શકે. એણે શ્વેત જંત્રાંબે દીધો: “મહે.”

“તો તો વહુ જ માંડું,” પરદેશી બોલ્યાં. “પણ મારે તને એક વાત સાંગળથી કહી દેવો જોઈએ. હું કંઈ વ્યાજનાજ આપવાનો નથી. એ કરતાં તો હું શિકાર કરી કે માછલાં પકડી જીવવાનું પસંદ કરીશ. કારણ મારા ધર્મમાં વ્યાજ આપવાલેવાની મનાઈ છે.”

રો—વાહ ! વહુ મંજાનો ધર્મ શોધ્યો ! પણ જો તું મને વ્યાજ ન આપે તો હું તને મારી મૂડી આપવા શું કામ હજી કરું તે જરા સમજાવીશ ?

પરદેશી—એમાં તું નવું શું કરશે, દોસ્ત ? બરાબર સમજે તો કેવળ તારી સ્વાયંવૃત્તિથી જ તું મને એ આપવા તૈયાર થશે. તું એ મને ધીરે તેમાં જ તને વધારે લાભ થયાનો છે.

રો—એ જ તો તારે સાબિત કરવાનું છે. વગરવ્યાજે ધીરવામાં મારાં કર્શોં સ્વાયં સરે એમ હું તો જોતો નથી.

પરદેશી—એ તો તને આંકડા માંડીને બતાવી શકું, અને જો તું મારી વાત બરાબર સમજે તો તારી મૂડી તું મને વગરવ્યાજે વાપરવા દે એટલું જ નહિ, પણ સામે મારા લાંબાર માને. જો, સૌથી પહેલાં મને કપડાંની જરૂર છે, મારા શરીર પર એકે પણ કપડું નથી તે તું જુએ છે. તારી પાસે વધારે કપડાં છે ?

રો—જો, પેલી પેડીમાં કૂમળાં કેળવેલાં પામડાં મરી રાખ્યાં છે.

પરદેશી—દોસ્ત કુજો, મેં તો તને વધારે નુદિમાન માન્યો હતો. જરા કટપના કર કે ત્રણ વર્ષ સુધી ઊધઈના ત્રિય ખોરાકને પેડીમાં રાખી પોતાને સુરક્ષિત માનનારો માંડુસાં કેવો ધારવો ! પાંચમું સાડું રાખવા માટે વારંવાર તેને હવામાં નાખી ચરનીથી નરમે કરવું જોઈએ, નહિ તો તે કાળુ અને વરડ થઈ જાય એ નથી જાણતો કે ?

રો—એ વાત સાચી, પણ બીજો માગ નહોતો. પેલા ખુલા પંટારામાં મૂકું તો તેમાં ઊધઈ ઇપરાંત ઉંદર પણ ખાઈ નાખે.

પરદેશી—નહિ તોયે ઉંદર તો એમાં ખયાના જ છે. જો ને એના દાંત તો અત્યારથી જ ત્યાં દેખાય છે.

રો—છે જ તો સત્યાનાશિયાં ! એમની સામે હું નિરુપાય છું.

પરદેશી—શું ? ઉંદર સામે માનવી નિરુપાય ! હું તને ઉંદર અને ઊધઈ, ચોર અને મુકામણી, મેજ અને કુંત્રે બધા સામે ઉપાય બતાવું છું. જો, એમ કર. મારે એની જરૂર છે. તું મને એક, ને કે ત્રણ વર્ષ સુધી એ ધીરજે; અને તેના બંદશમાં વ્યારે તને જોઈએ ત્યારે હું તને નવું પામડું આપવા બંધાઈ છું. એટલાં પામડાં તું મને આપશે, તેટલાં હું તને નવાં અને મારાં માગશે ત્યારે આપીશ. પેલી હુસ્કરની ગાંઠાથી ગંધાય નહિ એવાં—એ લાંમમાં. બોલ, કબૂલ છે ?

રો—હા, માઈ. એ સોદો તો કબૂલ છે. આ ચામડાની વાનતમાં મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે વગરવ્યાજે ધોરવામાં મેં મારે લાભ જ છે.

પરદેશી—ત્યારે હવે તારો ધરંનેા મંડાર બતાવ. મારે વાવવાને તેમજ ખાવાને ધરં તો જોઈશે જ.

રો—એ પેલા 'પેવ'માં* દાંટયા છે.

પરદેશી—શું તણું ત્રપ મુધી એ દાંટયા રહેશે? એ અદર સડશે નહિ, અને એમાં ધનેરાં નહિ પડે?

રો—એનો મેં વિચાર કર્યો, અને એકલે હાથે લઈ શકાય એટલા ઉપાય લીધા. હવે તો જે થશે તે ખરું.

પરદેશી—જરા નીચુ વળાને તો જો. અહીં જો આ એક ફળળ માટીમાં ધીમેધીમે છતરી રહી છે. અહીં જો માટીમાં મેજનુ ધાતું જણાય છે. આ ધરં તો તડકામાં નાંખવા જેવાં હમણાંથી જ થયા છે.

રો—અત્યા, આ મૂડી તો મને હવાડી દેશે! આવાં રોકડા વિનાશક વળોથી એને મુરશિલ રાખવાનો શો ઉપાય?

પરદેશી—અમારા દેશમાં કેમ કરે છે તે કહું. એમ એક હવામજરાળાવાળો સૂકો કોડો બાંધી તેમાં ફરસરંધ જમીન પર એનો પાસો કરીએ છીએ. લાકડાના પાવડાઓ વતી વર તણું અડવાડિયે ધરંને ફેરવીએ છીએ. કોંઠારમાં થોડી નિસાડીઓ પાળીએ છીએ, હંદરિયાં મૂકીએ છીએ અને આગનો વીંચો છતરાવી રાખીએ છીએ. આ રીતે, એમ પસારા દગ ટંકા પર લાવી મૂકીએ છીએ. છતાં, એટલો પસારો તો ખરો જ.

રો—પણ એની મહેનત અને ખર્ચ?

પરદેશી—એ જ તો હું કહું છું! તારાંથી મહેનત અને ખર્ચ કરી શકાય એમ નથી. તો તારે બીજો માર્ગ લેવો જોઈએ. મને તારા ધરં ધીર, અને હું તેના વદલામાં શેરશેર નવા તાજા ધરં મારા પાકમાંથી તોળી આપીશ. તારે કોંઠાર બાંધવાનો નહિ, ધરંની મંમાળ રાખવાની નહિ, નિલાડીઓ પાળવાની નહિ, ઘટ સહન કરવાની નહિ; કલ્લહું, કાળા પડેલા, મડેલા માટીના હગડાને વદલે નવા, તાજા, મીઠા ધરં લઈ લેવાના.

રો—નહુ આનંદપૂર્વક તારી માગણી હું કબૂલ રાખું છું.

પરદેશી—એટલે તું મને વગરવ્યાજે ધરં ધોરવા તૈયાર છે એમ માની લઈ ને?

રો—હા, માઈ, હા. વગરવ્યાજે અને આધાર માનીત.

પરદેશી—પણ મારે વધા ધરંની જરૂર નથી. હું તો થોડા જ લઈ શકુ એમ છું.

રો—ધાર કે હું તને વધા ધરં આપું, અને દશ મણે નવ જ મણ નવા ધરં લેવા કબૂલ થાઈ તો?

પરદેશી—મારાથી એમ કરી શકાય જ નહિ. કારણ, એ તો મેં વ્યાજ ખાધું કહેવાય. એ શીધું વ્યાજ નથી એ સાચું; કહું વ્યાજ છે. એ દેણુદારને મળતું વ્યાજ છે. એથી દેણુદાર

* ખાડો કરીને અનાજ મરી રાખવાની રીત કેટલાક પ્રાન્તોમાં છે. મરાઠીમાં એને પેવ કહે છે. એને ખારોનો ગૂરરાતી સ્વદ મારા જાણુવામાં નથી.

મૂડીદાર બને છે, અને મારે ધર્મ કોઈ પણ રીતે વ્યાજ આપવાની મનાઈ કરે છે; એટલે હું વ્યાજ પણ મારાથી ન લેવાય. પણ, હું તારી પાસે બીજી દરખાસ્ત મૂકું છું. મને તારા ઘરની સંભાળ સોંપ. હું એને માટે કોઠાર બાંધવો, એને તડકે નાંખવા વગેરે કરીશ. તેના બદલામાં તારે મને દર વર્ષે દસ મણે જે મણુ ઘઉં મહેનતાણ્યા તરીકે આપવા.

રૌ—હીક છે, મને કંઈ એમાં હરકત નથી. તને વ્યાજરૂપે વળતર મળે કે મજૂરી રૂપે મળે એ વિષે હું તટસ્થ છું. ત્યારે મારે તને દસ મણુ ઘઉં આપવા, અને તારે મને દર વર્ષે આઠ મણુ તેમાંથી આપવા એ આપણો બોલી થઈ ?

પરદેશી—હા. પણ મારે તો બીજી વસ્તુઓ પણ જોઈએ છે. દળ, ગાંડું, ઓજારો વગેરે. એ પણ તું મને વગરન્યાએ આપીશ કે ? તારી. ચીજો જેવી હોય તેવી ને તેવી મારે તને પાછી આપવી એટલી જ શરત. નવા પાવડાને બદલે નવો પાવડો, નવા દળને, સાટે નવું દળ.

રૌ—અલબત્ત, કબૂલ છું. જે કંઈ મારી પાસે મંડાર મર્યો છે, તે મંડાર નથી પણ ખજાણ છે. થોડા દિવસ પર જ નદીમાં પૂર આવ્યું, અને મારા કોઠામાં પાણી, ઘસ્યું, આ કોઠો કાઢ્ય અને કાંપથી મરાઈ ગયો. પછી વાવાઝીડું આવ્યું, તેમાં છાપડું છડી ગયું અને વરસાદથી નધી ચીજો મિલાઈ ગઈ. હવે સનાળો છે, એટલે રાજ વેંટાળિયા આવે છે, અને ધૂળ ને રેતીથી ઓરડા મરાઈ જાય છે. કાટ, કહોવાટ, માંગફોડ, મુકવણ, અજવાળું, અધારું, કીડી, છપ્પઈ વગેરે અનેક આપત્તિઓની એક પછી એક છડી પાડે છે. આ મુશ્કેલીમાં ચોર અને લૂંટારુ નથી એટલું એક આપણું સદ્માન્ય સમજવાનું છે. આથી, મને જરૂર પડે ત્યારે સારા સ્વરૂપમાં પાછી આપવાની શરતે તું આ વધી ચીજો છઠ્ઠીની લેવા તૈયાર થાય છે તે માટે હું પોતાને માન્યશાળી સમજું છું.

પરદેશી—એટલે કે તારો માલ વગરન્યાએ ધીરવામાં તને લાભ જ છે એ તું હવે જોઈ શકે છે ને ?

રૌ—દેખાય તો એવું છે. પણ, ત્યારે, મને હવે એ શંકાં છડે છે કે તો પછી દેશમાં આવે માલ મરનારાઓને વ્યાજ કેમ મળે છે ?

પરદેશી—એવું કારણ નાણું છે, જેની મારફતે વધી લેવડદેવડ થાય છે.

રૌ—શું ? નાણાંની લીધે વ્યાજ કપડે છે ? એ તો શક્ય જ નથી. નાણું અને વ્યાજ વિષે માર્ક્સે બહુ સારી રીતે સમજાવ્યું છે, તે સાંભળ. એ કહે છે, કે “શ્રમ એ વ્યાજ (વધારાના મૂલ્ય)નું મૂળ છે. વ્યાજ, જેને લીધે નાણું એ મૂડી કહેવાય છે, તે સ્વયં નાણાંમાંથી ન મળી શકે. નાણું એ કેવળ લેવડદેવડનું સાધન હોવાથી, એનો ઉપયોગ કેવળ ખરીદેલા માલની કિંમત પુકવવા પૂરતો જ હોય છે. એ નાણાંના રૂપરંગમાં લેવડદેવડ દરમ્યાન કંઈ ફેરફાર થતો જ નથી, એટલે એની કિંમત પણ વધી શકે નહિ. આથી વધારાનું મૂલ્ય (વ્યાજ) એ ખરીદેલા માલમાંથી જ કપડે છે, એ માલને જ ફરી વધારે કિંમતથી વેચાય છે. એ માલની કિંમતમાં જ ફેરફાર થાય છે તે ખરીદની વખતે કે વેચતી વખતે જ થઈ શકે, કારણ, તે વખતે તો સરખેશરખી વસ્તુઓનો બદલો થાય છે.”

૧ હું સમજું છું ત્યાં મૂડી માર્ક્સે એમ કહેવા માગે છે કે એક શેર રૂના ચાર આના આપીએ, તેમાં ખરીદનાર કે વેચનાર કોઈને વ્યાજ મળવું નથી. એમાં તો ચાર

એટલે, એક જ અનુમાન નીકળે છે કે માલને ખરીદા પછી અને ફરી વેચવા પહેલાં એનો જે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેને લીધે કિંમતમાં ફેરફાર થાય છે" (માર્ક્સ, કેપિટલ, પ્ર. ૧).

પરદેશી—તેને આ બેટમાં વચ્ચે કેટલાં વર્ષ થયાં ?

રો—ત્રીસ વર્ષ.

પરદેશી—મને એવું લાગ્યું જ હતું. તેથી જ હજુ તું માર્ક્સના મૂલ્ય વિષેના મતમાં જ પડી રહ્યો છે. મલા માફ, એનો મત તો ક્યારનો એ ખોટો દરો પૂક્યો છે. હવે એનો કોઈ અનુયાયી રહ્યો નથી.

રો—હોં તું શું એમ કહેવા માગે છે કે માર્ક્સનો વ્યાખ્યાનો મત ખોટો સિદ્ધ થયો છે ? એનો કોઈ બીજો અનુયાયી ન રહ્યો હોય તો હું એક હજુ રહ્યો છું એમ માન.

પરદેશી—હીક. ત્યારે કેવળ નોક્કવામાં નહિ પણ આચારમાં જે એને ઉતારજે. ચાલ, આ મારી સાથેના વ્યવહારમાં જ. આપણે અત્યાર સુધી જે કબૂલાતો કરી તે હું રદ કરવા તૈયાર છું, અને આપણે ફરીથી વાર્તા શરૂ કરીએ. જેને શુદ્ધમાં શુદ્ધ 'મૂડી' કહી શકાય તે તારીખપાસે છે. તારા વધે માલ એવા પ્રકારનો છે કે એના વિના જીવન ચાલી જ ન શકે, અને તું એના માલિક છે. માલનો સ્વમાવ અને સ્થાન બને તને અનુકૂળ છે. હવે તને મારી સામે મૂડીદારને નાતે વ્યવહાર કરવા પડ્યાર કરું છું. જેવી નિરાધાર વશામાં હું તારી સામે છમો છું તેટલો નિરાધારપણે જગતમાં કોઈ મજૂર મૂડીદાર સામે છમો થયો નહિ હોય. મૂડીનો માલિક અને મૂડીનો ગરજુ બે વચ્ચે કેવો મંબદા હોય તેને રજૂ કરનાર આના કરતાં વધારે સાદું દૃષ્ટાંત નહિ મળે. હવે તું મારી પાસેથી વ્યાજ કઢાવવા તારાથી થાય તે રીતો સમજાવી લે. આપણે ફરીથી વાતો માંડીએ.

રો—ના, માફ, ના. હું શરૂએ આવું છું. હંદર, હાથઈ, ધનેરાં, કાટ, કહોવાટ, ઘટ, વરસાદ, વટોળિયા એ બધાંએ મળી મૂડીવાળા તરીકે મારા સાંધા ઢીલા કરી નાંખ્યા છે. પણ, ત્યારે મને સમજાવ કે વ્યાજ વિષે તારા શો ખુલાસો છે ?

પરદેશી—બહુ સીધો ખુલાસો છે. તું મારી પાસે વ્યાજ કઢાવી શકતો નથી, કારણ કે આ બેટ ઉપર નાણાં પદ્ધતિ નથી. તે જો અહીં હોત તો મારા જેવા આપત્તિમાં પડેલા પેસાના ગરજુ મુસાફરને જે વસ્તુઓ તું મને આજે વગરવ્યાજે આપવા તૈયાર થયો છે તે ખરીદીને જ લેવી પડત. એ માટે મારે કોઈ નાણાં ધીરનાર મરાજ પાસે જવું પડત. હવે તારે પણ રોજ શ્રમ કરવો ન પડે એને ગુજરાન ચાલ્યાં કરે એવી વ્યવસ્થા જોઈએ છે. નાણાં ધીરનાર સરાફને પણ એવો જ ધુધો જોઈતો હોય છે. પણ તારા કરતાં સરાફને એક વિશેષ સગવડ છે. એને એની મૂડી સાવવવા હંદર, હાથઈ, ધનેરાં, ધસારો, ઘટ, વટોળિયા, વાવાસોડાં, રેલ વગેરેની પિંતા તારા જેટલી કરવી પડતી નથી. આથી જ ગરજુપણું તારે બતાવવું પડ્યું અને જે બેગરજુપણું હું બતાવી શકું છું. તે તું નાણાં ધીરનારો હોત તો ક્લકાં બનત. માલના માલિકોને જે નુકસાનો વેડવાં પડે છે, (—અરે, જો, જો, એવો કૂતરો તારું—ના, હવે તો મારું—

આનાની સામે ચાર આના વરાબર મળ્યા. પણ હું એને ખરીદીને કેટલોક વખત મંધરી રાખી ફરી વેચવા કાઢું, ત્યારે જે વધારાની કિંમત છપ્પે છે તે વ્યાજ છે. એ વધારાની કિંમત છપ્પવાનું કારણ ૩ પર મેં લીધેલી મંથ્રહની કે બીજી મહેનત છે.

એક પામડું લઈને નાહો !) તે નુકસાનો ધનના માલિકોને વેડવાં પડતાં નથી. નાણાંવાળાને એની પિતા ન હોવાથી એ દલીલોથી હું તારા લોભને તોડી શક્યો તે દલીલો ત્યાં પાંચી શકત નહિ. વ્યાજ આપવાની મારી તાપુથી જોતાં જ તે 'જા, માઈ, જા, પાલતો યા,' એમ કહી તારો પામડાનો પટારો બંધ કરવા માંડ્યો નહિ. તારી મૂડી જ એવા પ્રકારની છે. કે તારે મારી જોડે સોદો કરવા રક્ષક કરવી જ જોઈએ. પણ સરાફને એમ નથી હોતું. એણે તો મારી વાત સાંભળીને જ લાગણું તિજોરીનું દાંકણું ધડાક દઈ બંધ કર્યું હોત' અને તાણું લગાડવા માંડ્યું હોત. છતાં, તું જુએ છે કે મારે નેકામી જ ગરજ નતાવવી, પડત. મારે પૈસાની કાંઈ જરૂર તો છે જ નહિ. મારે તો ઘણું, પામડાં, દળ, કોદાળી વેગેરેની ગરજ છે. એ વધી પીનો તું મને વગરવ્યાજે આપી શકે છે એટલું જ નહિ, પણ સામે મારો આમાર માને છે. પણ એ મેળવવા જો મારે નાણું જોઈએ તો તે હપ્તે મારે વ્યાજ આપે જ છૂટકો યાવ.

રો—ત્યારે તું વ્યાજનું કારણ નાણું છે, અને માલકીનો મત ખોટો છે ?

પરદેશી—અર્થાત્, માલકીની મૂલ છે. એણે નાણાનું મદત્ત પૂરું વિચાર્યું જ નહિ. આથી, નાણું એ આપણા સમાજશરીરના જ્ઞાનતંતુઓનું સ્થાન લઈ બેઠું છે, એ વાત એના લક્ષમાં જ આવી નહિ. આથી જ બીજા મદત્તના વિષયો હપ્તે. પણ એ ખોટી વિદ્યારસરણી પર પડી ગયો. એણે તેમજ એના શિષ્યોએ નાણાંના મૂળ સ્વરૂપને પોતાની શોધના ક્ષેત્રમાંથી જ નાતક રાખ્યું. વળતરતા વળતરોના જાદુ તંત્રે એ પણ સપડાયેલો ન હોત તો એ એમ તો કહેત જ નહિ, કે “સોનુંરૂપું એ સ્વભાવે નાણું નથી, પણ નાણું એ સ્વભાવે સોનુંરૂપું જ છે; કારણ કે કામો એની દ્વારા યાવ છે તેને સનુરૂપ સોનાચાંદીમાં ખાસિયતો છે.”

રો—અવધારમાં તો માલકીનો મત ખોટો પડે છે એ મારી અને તારી વચ્ચેના સોદા પરથી માલૂમ પડે છે. માલકીના મત પ્રમાણે નાણું એ કેવળ આપણેનું સાધન છે. પણ દલીલકર્તા એ ‘કેવળ ખરીદેલી વસ્તુની કિંમત વૃદ્ધિથી’ તે કરતાં વધારે માગ મળે છે. જો કરજ લેનાર વ્યાજ આપવા ના પાડે તો ધોરનાર એને દાંકી કાઢી પોતાની તિજોરી વાસી દઈ શકે છે, અને તેથી, માત્ર રાખવાવાળાના પ્રમાણમાં, એને કશી પિતા કે ખટપટ કરવાં પડતાં નથી—અને આ દલીલ જ વ્યાજના મૂળમાં રહેલી છે.

પરદેશી—હંદર, હપડે, ઘસારો એ જ મોટી દલીલો છે. આર્થિક અવધારમાં ગાળેલા એક કલાકે સંપત્તિશાસ્ત્રનાં વર્ગોના અધ્યાસ કરતાં તને વધારે યીખારી દોધું છે !

તોંધ

‘સુવર્ણની માયા’ પ્રસિદ્ધ કર્યા પછી સિલ્વિયો ગેસેલ (Silvis Gessel)^૧નું *The*

૧. આ લેખક વિશે જર્મનીનો એક સંપત્તિશાસ્ત્રી અને સંપાદક ડૉ. એનૅરટ હુન્કેર કહે છે : “ગેસેલ એ સંપત્તિશાસ્ત્રનો કેવળ પંડિત નથી. અખૂટ મહેનત કરી મેંકડો પુસ્તકો, મોંધા અને પુસ્તકોની યાદીઓ એકઠી કરવી, તથા આંકડાઓના કોણ પર કોણ ખડકવા, અને તેમાંથી સંપત્તિશાસ્ત્રના એકાદ ગોખું વિષય પર અનુવાળુ નાંખવું એ જાનનો એ વિદ્વાન નથી. નામાંકિત સંપત્તિશાસ્ત્રીઓના મોટા માગ કરતાં ને નાવતોમાં એની વિશેષતા છે : પડેલી, એને વેપારી, આવાત કરનાર એન્ટ, જમીનદાર અને ખેડૂત તરીકે લાંબો અંગન અનુભવ છે; અને બીજી, સંપત્તિશાસ્ત્રના મૂળ સિદ્ધાન્તોમાં ફરકી મારી મુખ્ય જડને પકડવાની

[અનુસંપાદન માર્ટે નુઓ પૃ. ૩૩૭]

તને આહુ છે મેં સિશુહૃદય કેરાં : ‘સ્મિતમહી’ :
ઉનાળાની સાંજે નિતનિત લપાતું ધરમહી
અને પાણિયારે તુજ મુઠ્ઠુ પડાને પરહરું,
મવારે તારા એ વિવશ વપુને દેવચરણે
ધરાવે બા, હોંસો પછી પ્રભુપ્રસાદી સમજતા
ધરું હું કહે એ તુજ મધુર માળા-સ્વરૂપને.

યુવાનીમાં ત્યારે

ઉનાળાની લાંબી-શાશ્વત સમ-રમઝો મલપતી
પધારે ત્યારે આ ધર તરફ મારા પગ વળે-
અને ત્યાં પત્નીની હૃદયસુખ વાંછા છિપવવા
લપાતું સાંજે હું નિતનિત તને, હોંસ ઉરની
ધરી વેણી ગૂચુ મુજ પ્રિયતમાના અલકમાં,
તુફાનોમાં પાછો, મનભર હલે જે રજનીમાં,
વિખાતાં વેણી તું અલકલટથી ભિન્ન બનતું,
પથારીમાં મૂંઝુ વિવશ ચિમળાતું, અમ ઉરે
તમા ના દેં તેની, દિલભર અમે મસ્ત રહિયે,
અમારા આનંદો તવ સુરભિયેને મધમધે;

છતાં

વિમારી દે બહાલાં ! તુજ હૃદયની એ વિપમતા !
હવે વૃદ્ધાવસ્થાઃ હૃદય ધરતીનાં ગ્નકણે
મળી જાવા ઝખે, નહિ જ ગમતું દેં નયનને,

ઉનાળામાં પાછી :

ત્યજતી પછોંથી તરવરતણી શીતળ ધટા,
ઝળઝળ બળે અંતર દિશા,
તહીં તારી પેલી સુરભિ વિહરે ઊપચુ અનિલે,
પરતુ આશાઓ રહી ન ઉર સત્કાર કરવા

અને...

હવે કો' સાંજે કાં તવ હૃદયની ઇચ્છિત પળે
દળેલાં માત્રે કાં મુજ જીવનનાં શેષ રમરણે
બધી ટોળી દેજે તુજ હૃદય ફરી સુરભિને.

અર્થશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા

[ભોખભાળા]

નરહરિ દ્વા. પરીખ

પ્રકરણ ૩૭

સંપત્તિની વ્યાખ્યા

૧. આપણે સંપત્તિની વ્યાખ્યા બાંધવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

હવા, પાણી, સૂર્યનો તાપ એ માણસના જીવન માટે બહુ જરૂરી વસ્તુઓ છે, અને તેથી એક રીતે તો એ એક અમૂલ્ય સંપત્તિ ગણાય. પણ તે ગેળવવા માટે માણસને શ્રમ કરવો પડતો નથી, જેને જોઈએ તેને પૂરતા પ્રમાણમાં તે મળી રહે છે. આવી વસ્તુઓને વિનાશ્રમે મળતી અથવા સર્વમુક્ત સંપત્તિ (free goods) એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આવી વસ્તુઓ ઉપર સાધારણ રીતે માલગી ધરાવી શકાતી નથી, અને કદાચ ધરાવી શકાય તોપણ તે ધરાવવાની કોઈ બહુ દરકાર કરતું નથી. વળી આવી વસ્તુઓની ખરીદી અને વેચાણ એટલે કે અદલોઅદલો કે વિનિમય પણ ચાલતો નથી. તેથી ઊલટું, જે વસ્તુઓ જોઈતા પ્રમાણમાં તથા આપણને જ્યાં તેનો ખપ હોય ત્યાં ગેળવવા માટે શ્રમ કરવો પડતો હોય તે વસ્તુઓને શ્રમપ્રાપ્ય સંપત્તિ (economic goods) કહેવાય છે. આવી વસ્તુઓ ઉપર માલગીદક ધરાવવા લોકો કાળજી રાખે છે. આવી વસ્તુઓનો વિનિમય થાય છે.

અહીં એક વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે અમુક સ્થળે જે વસ્તુ સર્વમુક્ત (free) હોય તે બીજે સ્થળે શ્રમપ્રાપ્ય (economic) હોઈ શકે. નદીકિનારે રેતી સર્વમુક્ત છે, પણ મકાન બાંધવા માટે પાયામાં પૂરવા કે ચૂનામાં બેળવવા રેતી જોઈતી હોય તો તે નદીએથી વહીલાવવી પડે છે એટલે શ્રમપ્રાપ્ય થાય છે અને તેની કિંમત આપવી પડે છે. તદ્દન આછી વરસીવાળા પ્રદેશમાં જંગલમાંનું લાકડું મફત મળે, પણ શહેરમાં તે લાવતાં મહેનત પડે અને કાઠીની લારીના પેસા આપવા પડે. હવા જેવી ચીજ પણ કોઈ કોઈવાર શ્રમપ્રાપ્ય (economic) થાય છે. ખુશ્વા મેદાનમાં હવા સર્વમુક્ત (free) છે, પણ સભાગૃહમાં ધણાં માણસો એકઠાં થયાં હોય ત્યાં હવા માટે પંખા મૂકવા પડે એટલે તેની પાછળ શ્રમ ખર્ચવો પડે છે અને તેથી તેની કિંમત ગણાય છે. તેવું જ પાણીનું છે. નદીને કિનારે પાણી મફત મળે, પણ આપણે ઘેર પાણીનું એક બેડું લાવવાના અમુક પેસા આપવા પડે. એટલે એવું એ પાણી નદીકિનારે સર્વમુક્ત (free) કહેવાય, જ્યારે આપણે ઘેર શ્રમપ્રાપ્ય (economic) કહેવાય.

વિનાશ્રમે મળતી વસ્તુ પણ જો મર્યાદિત પ્રમાણમાં મળતી હોય એટલે કે સર્વમુક્ત

ન હોય તો તે શ્રમપ્રાપ્ત સપત્તિ ગણાય છે ઉદાહરણ્યે, નર્મદા નદીના પટમા રેલ બિનરી ગયા પછી જે કાપવાની જમીન ગ્રહે છે તે મર્યાદિત હોય છે તે જમીન ખેડવા માટે લેનારા ધણા ઉમેશ્વારા હોય છે તેથી તેની ઉપર સરકાર પોતાની માલકી રાખે છે અને તેની દર વર્ષે ભારે કિંમત ઉપજાવે છે એ જ પ્રમાણે જંગલમાના લાકડા, મચુદ્રના પાણીમાથી થતુ મીઠુ, એ ચીજો એવા છે કે તેને માટે કાઈને શ્રમ કરવો પડતો નથી, છતાં મગ્ગર કાયદાથી તેનો ધગરો રાખેલો હોય છે તેથી તે દુર્લભ ચાલ છે અને તેને માટે પૈમા ખર્ચવા પડે છે, આથી આની વસ્તુઓ પણ શ્રમપ્રાપ્ત સપત્તિ ગણાવ છે

વળી ઉત્કા એટલે કે ખગતા તારાના પથ્થર, એ જ્યારે પડે ત્યારે વિનાશમે પ્રાપ્ત ચાલ છે પરંતુ તે કવચિત જ પડે છે અને વૈજ્ઞાનિક મશોધન માટે તે બહુ ઉપયોગી ગણાય છે તેથી તેની કિંમત બહુ ભારે ઉપજે છે એ રીતે તે શ્રમપ્રાપ્ત વસ્તુમા ગણાવ

પરંતુ સામાન્ય રીતે તો વસ્તુ શ્રમપ્રાપ્ત ત્યારે કહેવાય જ્યારે તેને ઉપભોગયોગ્ય કરવા માટે કાઈ ને કાઈ શ્રમ ખર્ચવો પડે

અપણા અત્યાગના શહેરોમા પાણીની મોગી ટાકીઓ હોય છે તેમા પાણી એમ્બુ કરી, મોઠામોઠા નજોદાગ, આખા શહેરમા ઘેરઘેર પાણી પૂરુ પાડનામા આવે છે બાળકોને એમ લાગે કે આપણે નજ બોલીએ કે તરત આપણને મફત પાણી મળે છે પણ આ પાણી મફત નથી હોતુ મ્યુનિસિપાલિટીને તે માટે પાણી લેનારે દર વર્ષે અમુક કરના રૂપમા પાણીના પૈમા આપવા પડે છે એટલે આ પાણી પણ શ્રમપ્રાપ્ત સપત્તિ ગણાય

પણ ગત્તા ઉપર એક નજ હોય ત્યાંથી પાણી પીનારા, અથવા જાહેર બાગમા ફરવા જઈ બાગનો ઉપભોગ કરનારા, અથવા નદી ઉપર બાંધેના પુન ઉપરથી પમાર થનાગ બધાને કાઈ દર ભગનાનો નથી હોતો તેમને તો આ વસ્તુઓ મફત મળે છે એમ કહેવાય છતાં આને આપણે વિનાશમે મળતી સર્વસુખ વસ્તુઓમા નહિ ગણી શકીએ કાઈને તો તે માટે શ્રમ કરવો જ પડ્યો છે, એટલે એ અર્થમા તે શ્રમપ્રાપ્ત જ છે પણ તેનો ઉપભોગ હરકાઈ માણસ કરી શકે છે, તેને માટે કાઈ પણ શ્રમ ન કરનાગ અથવા કાઈ પણ કિંમત ન આપનાર પણ તેનો ઉપભોગ કરી શકે છે આવી વસ્તુઓને સાર્વજનિક (public) સપત્તિ એવુ નામ અપાય

કઈ કઈ વસ્તુઓ સાર્વજનિક ગણતી, તે પૂરી પાડવા કાણે ખર્ચ કરવુ, તે ખર્ચ કેવી રીતે મેળવી લેવુ જો તે લોકો ઉપર કર નાખીને મેળવી લેવાનું હોય તો તેનો ઉપભોગ કરનાર દરેક ઉપર જ નાખવો કે તેની નજીકના પ્રદેશમા ગણતા લોકો ઉપર કે તેમાનાય અમુક વર્ગ ઉપર જ નાખવો, આવાઆના પ્રશ્નોનો વિચાર સપત્તિશાસ્ત્રમા આવે છે ખરો પણ સપત્તિશાસ્ત્રમા મોટે ભાગે તો શ્રમપ્રાપ્ત સપત્તિનો જ વિચાર કરવામા આવે છે

સર્વસુખ સપત્તિનો વિચાર સપત્તિશાસ્ત્રમા ઝોઝો કરવાનો આવે છે પરંતુ તે બામતમા એ એટલુ તો ખ્યાનમા ગણવાનું છે જ કે કાઈ પણ પ્રદેશમા જેમ વિનાશમે મળતી અથવા સર્વસુખ વસ્તુઓનુ પ્રમાણ વધારે તેમ તે પ્રદેશ વધારે સપત્તિમાન ગણાય અને ત્યાંની સમાજ વધારે ધનવાન હોવો જોઈએ છતાં જે સમાજને વિનાશમે

મળની વસ્તુઓ મુજબકે મળે છે તે સમાજ વધારે જાહોજલાલીમાં હોય છે, એમ હંમેશાં બનતું નથી. કુદરતે બક્ષેલી સંપત્તિની દૃષ્ટિએ આપણો દેશ બહુ ધનવાન ગણાય. આપણે ત્યાં ખેતીઉપયોગી પુષ્કળ જમીન છે, જેમાંથી વિવિધ વસ્તુઓ મળે એવાં વિશાળ જંગલો છે, ગતગતની ખાણો છે, સુંદર નદીઓ છે, જેમાંથી વીજળી જેવી ભૌતિક શક્તિ ઉત્પન્ન કરી શકાય એવા પાણીના મોટામોટા ધોધ છે. આ બધાં માટે આપણે કરોશ અમ કરવો પડેલો નથી, કુદરતે મોકળે હાથે આ સંપત્તિ આપણને બક્ષી છે, છતાં આપણો દેશ આજે દુનિયાના બહુ ગરીબ દેશોમાંના એક છે, એનું કારણ આપણી રાજકીય પરાધીનતા ઉપરાંત આપણું પોતાનું આજ્ઞાસ, અજ્ઞાન વગેરે પણ છે જ. અને રાજકીય પરાધીનતા પણ આપણી નમજાઈને લીધે જ આવી છે ને? કુદરતી સાધનસંપત્તિની સાથે માનવશુદ્ધિ તથા માનવ-શ્રમનો યોગ થાય ત્યારે જ ઉપભોગયોગ્ય સંપત્તિ આપણને મળે છે.

આટલી ચર્ચા ઉપરથી આપણે સંપત્તિનાં નીચે પ્રમાણે લક્ષણો બાંધી શકીએ:

૧ ઉપયોગિતા : માણસને ઉપયોગી થવાની એટલે કે તેની જરૂરિયાત સીધી કે આડકતરી રીતે પૂરી પાડવાની એ વસ્તુમાં શક્તિ હોવી જોઈએ.

૨ અમપ્રાપ્યતા : એટલે કે તે મેળવતાં માણસને કંઈ અમ પડે એમ હોય. વિના-મૂલ્યે મળે એવી વસ્તુ હોય તોપણ તે એટલી મર્યાદિત પ્રમાણમાં હોય કે સર્વસુખમ ન થઈ શકે.

૩ અધીનતા : એટલે કે માણસ તેના ઉપર માનકી ધારણ કરી શકે એમ હોય. વાદ્યમાં ધણી વીજળી ઉત્પન્ન થાય છે અને પવન યુક્તવતો હોય ત્યારે એની શક્તિ ધણી હોય છે, પરંતુ તે માણસ પોતાને અધીન કરી ખપમાં આણે ત્યારે જ તે સંપત્તિ યર્થ શકે છે.

૪ વિનિમયયોગ્યતા : સંપત્તિમાં ગણવા માટે વસ્તુ એવી હોવી જોઈએ કે જેનો વિનિમય યર્થ શકે. એટલે કે એ આપીને એના જગલામાં બીજી વસ્તુ લઈ શકાય એમ હોય. માણસનામાં તંદુરસ્તી હોય તેથી તે વધારે કામ કરી શકે અને વધારે સંપત્તિ ઉત્પન્ન કરી શકે પણ તંદુરસ્તીને આ શાસ્ત્રમાં સંપત્તિ ગણવામાં નથી આવી, કારણ તેનો વિનિમય યર્થ શકતો નથી. તે જ પ્રમાણે માણસની બીજી શક્તિઓ—ગાવાની, નાચવાની, અથવા બીજી આવડનો—સુધારી કામની, લુહારી કામની, એ સંપત્તિ નથી ગણાતી, કારણ માણસથી જુદી પાડી તેનો વિનિમય યર્થ શકનો નથી. જોકે આ માણસો સમાજને જે સેવા આપે તે તો સંપત્તિ છે જ. ગાનારા અને નાચનારા ભેગા યર્થ, જરૂરો કરી, પ્રેરૂકો અને શ્રોતાઓના ચિત્તનું રંજન કરે તો તેમની એ સેવા—પેસો જરૂરો, એ સંપત્તિ કહેવાય. સુધારે એજ ધરે અથવા લુહારે લોહું ટીપે એ સેવા સંપત્તિ કહેવાય. પણ સુધાર કે લુહારની આવડત સંપત્તિ ન કહેવાય. આ બેદ સંદેજ સૂક્ષ્મ છે પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. કારણ સંપત્તિ છેવટે માણસને માટે છે, માણસ જાતે સંપત્તિ નથી. માણસને યુક્તમ જનાવવામાં આવે ત્યારે તેની બધી શક્તિઓ અને આવડતો સંપત્તિ યર્થ શકે છે; પણ તે બીજા માણસની, યુક્તમ માણસની નહિ. આ વાજણને વિનિમયયોગ્યતાને જરૂરે મનુષ્યથી પૃથક્ત એટલે કે જે માણસથી જુદું પાડી શકાય એવું હોય તે, એવું નામ પણ આપી શકાય.

એટલે કે જે પદાર્થમા માણસની જરૂરિયાત અથવા વાસના તૃપ્ત કરવાની શક્તિ હોય, જે અમપ્રાપ્ય હોય અને ઓછાવધતા પ્રમાણમા દુર્લભ હોય અને જે કોઈની પણ માલકીનો બની શકે તેવો હોય અને જે મનુષ્યથી પૃથક્ થઈ શકે તેમ હોય અથવા જેમા વિનિમયગોચરતા હોય તે સપત્તિ ગણાય.

બીજા શબ્દોમા મૂકીએ તો પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને માટે પ્રત્યક્ષ ગીતે કે પરોક્ષ રીતે માણસને જે જે વસ્તુઓ આવશ્યક છે અને જે માટે માણસને શ્રમ કરવો પડે છે તે સપત્તિ.

પ્રકરણ ૪ યુ

અર્થ અને અનર્થ

ગયા પ્રકરણમા આપણે સંપત્તિની વ્યાખ્યા બાધરાતો પ્રથમ કયો અને તેના મુખ્ય મુખ્ય લક્ષણો જોઈ ગયા સંપત્તિનું પહેલું લક્ષણ ઉપયોગિતાનું ગણાવ્યું છે એ વિષે જગ હિંદા જોતરીને વિચાર કરવાની જરૂર છે દારૂનો દાખલો લઈએ જે માણસને દારૂ પીવાનો ટેવ પડી હોય તે એ વસ્તુ પોતાને ઉપયોગી માને છે, અને પૈમા આપીને ખરીદ કરે જે આધુનિક અર્થશાસ્ત્રીઓ દહે છે કે દારૂની ગણના પણ સપત્તિ અથવા અર્થમા થવી જોઈએ, કારણ તેનામા માણસને ઉપયોગી મવાની, માણસની વામના તૃપ્ત કરવાની શક્તિ મહેવી છે દારૂ પીવાની માણસની વામના સારી છે કે નરસી, જે માણસ એ વસ્તુ પોતાને ઉપયોગી માને છે તે ખરી રીતે માને છે કે જોગી રીતે તેના વિચાર કરવાનું કામ અર્થશાસ્ત્રનું નથી એ કામ તો ધર્મશાસ્ત્રનું છે. પણ આની રીતે અર્થશાસ્ત્રને ધર્મ અથવા નીતિથી જુદું પાડીને અર્થશાસ્ત્રીઓએ મોટા અનર્થ જોલો કર્યો છે દારૂ કે અશીષ જેની કંઈ વસ્તુઓના વેપારમાથી ખૂબ ધન પ્રાપ્ત કરી શકાય એ ખરું, પણ એ વસ્તુઓથી તથા એના વેપારથી માણસનું શુભ સંધાવું નથી જોવડું, એ વસ્તુઓ માણસનું કુખી કરવામા કારણભૂત થાય છે અર્થશાસ્ત્રનું લક્ષ્ય તો માણસનું સુખ સાધવું એ જ હોઈ શકે સપત્તિ અથવા અર્થ એ તો એ સુખ માધવાનું માન માધન છે જે સાધન એ સુખ ન સાધી શકે તે અર્થ નહિ પણ અનર્થ, સંપત્તિ નહિ પણ વિપત્તિ ગણાવું જોઈએ.

વળી એકની એક વસ્તુ તેના ઉપયોગ અનુમાર અર્થ કે અનર્થ, સંપત્તિ કે વિપત્તિ બને છે દારૂ પીને માણસ ગાડો બને ત્યારે એ અનર્થ હારી છે પણ એ જ દારૂ જેને શરીરે વા આવ્યો હોય તેના વાવાળા ભાગ ઉપર ચોળવામા આવે ત્યારે અર્થકારી બને છે. એટલે ઉપયોગિતાનું તત્ત્વ એ વસ્તુના ગુણદોષ ઉપરાત માણસની તેનો ઉપયોગ કરવાની રીત તથા શક્તિ અને આવડતમા રહેલું છે.

કોઈ દેશમા ખૂબ વસ્તુઓ નીપજતી હોય તેથી કોઈ એ દેશ અર્થવાન અથવા સુખી નથી થઈ શકે. સમાજનું હિન સંધાવ તેની ગતિ એ વસ્તુઓને વાપરતા ત્યાના લોકોને આવડે છે કે કેમ તે ઉપરથી એ દેશ સાચા અર્થમા ધનવાન છે કે કેમ તેનું માપ નીકળે સપત્તિનો સાચો અર્થ સમજવા માટે 'તમારી પાને શું છે?' એટલો જ નહિ પણ 'તમે એનો શો ઉપયોગ કરો છો?' એ પ્રશ્ન પણ આપણે પૂઠવો જોઈએ. ગમે તેટલી ગુણકારી

અને શુભદાયી વસ્તુ પણ તે ડાહ્યા અને સમજદાર માણસના હાથમાં હોય તો જ સંપત્તિ થઈ શકે છે, એટલે કે વ્યક્તિ તથા સમાજનું હિત સાધી શકે છે. દૂધની ઉપયોગિતા વિષે બેમન નથી. પણ જ્યાં માનવજાતિકાને દૂધ ધિના ટળવળતું પડતું હોય ત્યાં કોઈ શ્રીમંત માણસ પોતાનાં કુરકુરિયાંને સારી પેઠે દૂધ પાઈ દેતો હોય, અથવા લોકો બૂબે મરતા હોય ત્યારે એના રસોડામાં ખોરાકનો સારી પેઠે બગાડ થતો હોય, ત્યાં દૂધ તથા ખોરાક સંપત્તિ તરીકે સમાજના ઉપયોગમાં નથી આવતાં. તેનો યોગ્ય ઉપયોગ નથી થતો એટલે તે સંપત્તિ જ મટી જાય છે. લોખંડનો ઉપયોગ હળતું ચવડું બનાવવામાં પણ થાય અને પ્રાણુ લે એવાં હથિયારો બનાવવામાં પણ થાય. વળી એ જ જીવલેણ હથિયારનો ઉપયોગ એક માણસ હિંસા પશુ અથવા લૂંટારા સામે આત્મરક્ષણ અર્થે કરે અને બીજો માણસ કોઈ નિર્દોષ માણસનું ખૂન કરવામાં કરે. આમ એક જ વસ્તુ તેના ઉપયોગ પરત્વે સંપત્તિ કે વિપત્તિ બને છે.

આજે દુનિયાનાં મોટાંમોટાં રાષ્ટ્રો લડાઈનાં સાધનો પાછળ કરોડો રૂપિયા ખર્ચે છે. દેશમાં સુવ્યવસ્થા રાખવાને બોઈએ તે કરતાં બહુ મોટાં લશ્કરો અને સાધનસરંજામ દરેક રાષ્ટ્ર રાખે છે. સૌને એવી ખીક પેડી છે કે ખીજું રાષ્ટ્ર પોતા કરતાં જગતું થઈ જશે અને પોતાની ઉપર હુમલો કરશે. જે રાષ્ટ્રો વેપારને નામે અન્યાય અને જુલમ કરી ખીજા દેશોનું ધન લૂંટી રહ્યાં છે તેમને આવી ખીક વધારેમાં વધારે છે. એટલે તેમને પોતાની લશ્કરી તૈયારી ખૂબ રાખવી પડે છે. મોટાં સામ્રાજ્યો જમાવી બેઠેલાં જૂનાં રાષ્ટ્રોની માફક પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવવાની ઉમેદવારીવાળાં રાષ્ટ્રો પોતાનું બળ વધારવા મોટાં લશ્કરો રાખે છે અને સાધનસરંજામ વધારતાં જાય છે. આ બધાં લશ્કરી સાધન-સરંજામ કહેવાય તો સંપત્તિ, પણ એ દુનિયાને મહાવિપત્તિરૂપ છે. જે સાધનો અને મહેનતમજૂરીનો ઉપયોગ લોકોની સુખાકારી અર્થે થઈ શક્યો હોત તેનો ઉપયોગ સમાજોપયોગી કશું કામ નહિ કરનારા એવા લશ્કરના માણસોને યોગ્યમાં નથા સાધન-સરંજામ સંઘરી રાખવામાં થાય છે. તેને લીધે માનવપ્રગતિનો કાંટો પાછો ઠેલાય છે.

આધુનિક અર્થશાસ્ત્ર પોતે જેને સંપત્તિ માની બેઠું છે તે વધારે પ્રમાણમાં કેમ ઉત્પન્ન થાય તેનો જ વિચાર મુખ્યત્વે કરે છે. વળી એ સંપત્તિના મૂલ્યની આંકણી માનવસુખના નહિ પણ નાણાંના ગણતરી કરે છે. પોતાના માલનાં નાણાં કેટલાં બિપજશે તેનો વિચાર જ ઉત્પાદકના મનમાં પ્રધાન રહે છે. એ વસ્તુ લોકોને ઉપયોગી કેટલી થશે, લોકોનું એ કેટલું સુખ સાધી શકશે, એ વસ્તુ તરફ ઉત્પાદકની જેમ અર્થશાસ્ત્રીઓનું પણ દુર્લક્ષ રહે છે. વસ્તુ તૈયાર કરતાં કેટલું ખર્ચ થશે તેની આંકણી પણ નાણાંના ગણતરી જ કરવામાં આવે છે. તે ઉત્પન્ન કરતાં મજૂરોને કેટલું કષ્ટ પડે છે, તેમનાં શરીર કેટલાં ઘસાર્ષ જાય છે, તેમની આવરદા કેટલી ઓછી થાય છે, તેમની જીવિ કેટલી કુંડિત થઈ જાય છે, તેમનાં જીવન કેટલાં નીરસ અને નિઃસત્વ થઈ જાય છે તેનો વિચાર કોઈ કરતું નથી. માણસ બગરમાં કપડું લેવા જાય ત્યારે એ કપડું કેમ વાર મળે છે એનો જ તે વિચાર કરશે, પણ જો તે મિલનું કપડું હોય તો પોંજણખાતામાં કામ કરતા મજૂરનાં ફેફસાંમાં કેટલી કીટી ગર્ભ અને તેથી તે ક્ષયરોગનો ભોગ થઈ પડ્યો, તાણાખાતામાં મજૂરને કેટલું તણાઈ મરતું પડ્યું કે સાળખાતામાં કેટલું વજાઈ જતું પડ્યું તેનો વિચાર તેને ભાગ્યે જ આવશે.

કોઈ નવી શોધની બાબતમાં અથવા તો નવું સાહ્ય ઉપાડવાની બાબતમાં પણ તેની યોગ્યતાનો વિચાર કરતી વખતે માનવજીવન ઉપર એટલે માણસના સુખ અને પ્રગતિ ઉપર તેની શી અસર થશે તેનો વિચાર કરવાની કોઈની ફરજ નથી ગણાતી તેમથી નાણા શી રીતે વધારે મળશે તેનો જ વિચાર સૌ કરવા બેસી ગય છે

અર્થશાસ્ત્રનો સાચો ઉદ્દેશ તો સંપત્તિને સરતી અને માણસને મોઢો બનાવવાનો છે તેને બદલે આજે અન્યો જ ક્રમ આની રહ્યો છે માણસ મિચાણે સગતો થઈ ગયો છે, અને સંપત્તિ મોઢી થઈ છે કોઈક શ્રીમત મુદરીને પોતાની ટોપીમાં બોમ્બા માટે કે ગળે પીટાળવા માટે સુવાળા પીંછા કે મુલાયમ રૂવાટીવાળા ચાગડા બોઈએ તેના મોમાગના દામ આપવા તે તૈયાર થાય છે અને તેથી લોકભાઈને કેટલાય શિકારીઓ પોતાના જન બેખમમાં નાખે છે એવી જ કોઈ મુદરીના કંક કે હાથના શણગાર માટે કેટલાયે મરજીવા મોતી કાઢવા જીવને બેખમને દગિયામાં ફાંસીઓ મારે છે અને આની તો કેટલીયે ભોગવિનામની ચીજો મેળવવામાં તથા બનાવવામાં લોકો પોતાના ગરીબ ઘસી નાખે છે

સમાજના સુખનો આધાર જેની રીતે સંપત્તિના વાળથી અને સાચા ઉપયોગ ઉપર છે, તેની જ રીતે સંપત્તિની ન્યાયપુર મર વહેચણી ઉપર પણ છે ખેતરમાં પાકેના કપાસમાંથી કાપડ તૈયાર થઈને વાપરનારના હાથમાં જાય ત્યાં સુધીમાં અનેક ક્રિયાઓ જુદાજુદા માણસો વચ્ચે છે આ બધાને પોતપોતાના મહેનતાણીને યોગ્ય બદલો મળવો જોઈએ પણ તે નથી મળતો તેથી અમુક માણસો ઝોણુ કામ કરવા છતાં ખૂબ શ્રીમત અને ખીજ માણસો તનતોડ મજૂરી કરવા છતાં મલુ ગરીબ જેવામાં આવે છે કોઈ દેશના કુન ધનનો મરવાળો ધણો મોટો હોવા છતાં જો ધનનો મોટો ભાગ દેશના થોડા શ્રીમતોના જ કબજામાં હોય અને વસતીનો મોટો ભાગ ગરીબ સ્થિતિમાં હોય તો એ દેશ સંપત્તિમાન ન ગણાવો જોઈએ

એટલે જ્યાં સુધી આખી અર્થ-વ્યવસ્થા દેવળ સંપત્તિના ઉત્પાદન અને નાણા ઉપર રાખીને ગોડવાય છે પણ માનવસુખનો વિચાર તેમાં થતો નથી ત્યાં સુધી દુનિયામાં સુખ શાન્તિ ચપાવી અશક્ય છે કારખાનામાં મામના રહાક, મજૂરીના દર, મજૂરોના રહેવાના ઘોલકાં, જમીનના આગ્રા ગણોત નાણા ધીરનારાની વ્યાજખોરી, ખેડૂતોની ખરામી અને દુનિયાભરમાં વ્યાપી રહેલી લયકર જેમરી—આનાઆવા અનેક આર્થિક પ્રશ્નોના ઉકેલ લાવવામાં પ્રચલિત અર્થશાસ્ત્ર આજે અસમર્થ નીરસ છે તેનું મુખ્ય કારણ એ જ છે કે તેની નજર માણસ ઉપર નહિ પણ પૈસા ઉપર છે આ બધી વસ્તુઓની વીગતના અર્થ આગળના પ્રશ્નોમાં આવશે

પ્રભાતને મંગલ પહેર નિત્યે
દ્વારન્ત પુખો વિમળાં સદાયે,
અનેકરંગી મધુરાં ખહેક;
આવી ઉપા સર્વની સાથ ખેલે.

“ન આભને આંગણ ખેલવાનું”
એવું વિચારી ઝરણાં મધુરાં
નીચે વહે શું ગિરિવાસ છોડી,
મીઠાં ભર્યાં વારિ ઉરે વહાવી !

કેં કેં સ્થળે વાસ કરી કરીને
મૂંગાં વહી, માનવને કરાવી
એ વારિનાં નિર્મળ પાન મોંઘાં
પોતે મહા સાગર માં 'શમાતાં.

એવા ઝરા પાસ જરા હું ખેસું,
મીઠાં જરા વારિ લઈ વિમાસું.

“શા શા હશે કોઠ ઉરે ભર્યાં જે
મૂંગાં વહે આ જલ આમ રાને !”

શું પૂછતાં એ કદો વાત કહેશે !
શું યે હશે ના કદો એ કળાયે !
પુખો પલ્લે જેઉં લયી નમીને
મૂંગાં ખરે આમ વિનમ્ર ભાવે.

સખા સખી બન્ધુ સુખી ભલે હો !
મને જ જાણુ કદો યે તમે કે
હવે ફરીથી જરો પૂછશો ના.
ઉકેલ શાના ? વળી વાત કેવી !
દુઃખો સુખો શાં ક્ષણ જીવવાં ત્યાં ?

સહી, સહી ન્યાં બળી ભરમ ચાલું.
પુખો પલ્લે જેમ ખરી પડે છે
હું યે કદો એમ ખરી જઈશ
આ વિશ્વમાંથી અણુભણુ દેશે

ક્યાંયે ક્યા દેશવિદેશ ધૂમી,
એકાદ બિન્દુજલ જેમ ડૂબી
આ કાલના સાગરમા ચમીય,
શાને પછી વાત કહી નકામી
વૃથા સદા કંખ ઉરે તમારે
જાઉં મૂકી, ભાઈ? ન તેથી હાવા
દેયે ભરી વાત કેદી જ પૂછશો.
અનેક તત્ત્વો પ્રકૃતિ તણ્યાં જ્યાં
હાગી શમે, ના કે કાંઈ કહેતા,
એવા હું ચે વેદન એમ સહેતો,
શમુ, રહું ના કદી કેા સ્મૃતિમા.
આદો જિગે, સૂર્ય સમી જતો રહે,
અનેક તારા નબમા રમી રહે,
પાછાં બધાએ નબમાં સમી રહે,
મૂળાં હમેશા ન કદી કંઈ કહે
ભાવે ભર્યા એ સહુ આવતા ને
ના તો ય કાંઈ ઉરવાત ખોલે,
ભાવિ ઘડ્યાં તેમ મહી, શમે છે
એવો હું ચે ક્યાં ય કશે સમીય.
માટે ફરીથી કહું, પૂછશો ના
દેયાતણી વેદનવાત કહેવા.
ના પૂછશો ભાઈ જરી નહવેથી
ના પૂછશો બહેન કદી હવેથી,
શમે મહુ એમ સમી જવા દો.
દેયે પડી વાત ભલે પડી ત્યાં
ખાલી ચતાં કારમી કેા વળી ત્યાં
બીજી ગ્જે વાત ફરી હમે ક્યાં ?
એનાં ફરી પીતક શે વહોરવા ?
ત્રિકાલદ્રષ્ટા મુનિઓ મહર્ષિઓ
મહા પ્રતાપી ગુણશૂ વીરો
આ કાલના ઘોષમહો તણાઈ
જુરજુર સાં ક્યાંય ગયા જુવાઈ
તો ક્યાં હું ? ને ક્યાં મુજ વેદનાઓ ?

ત્રીજો ગુણ આપણે સંવેદનાક્ષમતાનો નોંધી ગયા છીએ. એ એક રીતે બેતાં, કેવળ હિંમતને શુદ્ધ કરે છે. જે માણસ ક્યારેય નેઈ શકતો જ નથી, તેનામાં હિંમતભર્યું વર્તન બહુ સહજ બેવામાં આવશે. પરંતુ આવી હિંમત ધણીવાર મૂર્ખતા હોવાનો સંભવ છે. પૂરેપૂરું જ્ઞાન હોય અને બને તેટલી તેની વધુ સમજણ હોય તે પછી જે હિંમત બેવામાં આવે તેનું જ મહત્ત્વ છે. આ જ્ઞાન બે સ્વરૂપમાં માણસને મળે છે.

જે તદ્દન શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા દોરવી હોય તો એમ કહી શકાય, કે જે વ્યક્તિમાં ધણું ઉદ્દીપનો લાગણી જગાડતાં હોય તે વ્યક્તિ લાગણીની આબતમાં સંવેદનાક્ષમ કહી શકાય. પણ આ વિશાળ અર્થમાં આ ગુણ કંઈ સારો જ છે એમ ન કહેવાય. સંવેદનાક્ષમતા સારી તો ત્યારે જ કહેવાય કે ત્યારે એને લીધે નીપજતા લાગણીના પ્રત્યાધાતો કાઢી ને કાઢી રીતે પણ યોગ્ય હોય. કેવળ ઉમતા બસ નથી. જે ગુણને લીધે અનેક વસ્તુઓ અને યોગ્ય વસ્તુઓ મન ઉપર આનંદદાયી અથવા એથી ક્ષત્રી અસર કરી શકે છે તે ગુણની વાત કરું છું. પણ યોગ્ય વસ્તુઓ જ શી છે?—તે પહેલાં સમજીએ. બાળક પાંચ મહિનાનું થાય ત્યાં સુધી તો એને ખોરાક તથા હાંકમાંથી મળતા કેવળ ઇન્દ્રિયના સુખનો જ અનુભવ હોય છે, પણ ત્યારપછી તે સામાજિક લોકસ્તુતિમાંથી સુખ મેળવવા માંડે છે—આને હું પહેલું પગથિયું ગણું છું. નાના બાળક સુદ્ધાંને વખાણુ ગમે છે અને ઠપકાને તે ધિક્કારે છે. એને લીધે તો બાળક આનંદી વર્તન રાખતું થાય છે. આ દૃષ્ટિએ ખરેખર એ બહુ કીમતી છે. લોભશક્તિને સંયમિત કરવામાં પણ આ એક સુંદર સાધન છે. આપણે વખાણુ કરવામાં જરા વધારે વિવેક વાપરીએ તો એ હજી વધુ કીમતી નીવડે. પણ ન્યાં લગી વધારેમાં વધારે લોકોનાં ખૂન (યુદ્ધોમાં) કરનારાઓને ‘વીર’ ગણી તેમની પ્રશંસા કરવામાં આવે છે, ત્યાં લગી કેવળ લોકપ્રશંસાની આશાએ લોકો સારું જીવન ગાળે એ સંભવિત નથી લાગતું.

છઠ્ઠા સંવેદનાક્ષમતાના વિકાસમાં સમજાવ એ બીજું પગથિયું છે. એક તો, કેવળ શારીરિક સમજાવ છે. જેમકે—તદ્દન નાનું બાળક તેના બાઈ કે બહેનને રડતાં જોઈ રડવા માંડે છે, હું ધારું છું, કે વધુ વિકાસને માટે આ એક પાયારૂપ છે. બે પ્રકારનો વિકાસ જરૂરી છે. એક તો, જે વ્યક્તિ આશ્રિતમાં હોય એની સાથે આપણો ખાસ સંબંધ-સંબંધ ન હોય છતાં પણ તેને માટે સમજાવ થાય તે. અને બીજું, આપણી નજર સમક્ષ ન હોય છતાં કોઈકે આશ્રિતમાં છે એટલું માત્ર સાંભળીએ જ તે ઉપરથી લાગણી થાય તે. બીજા પ્રકારના વિકાસનો ધણો આધાર શુદ્ધિ ઉપર છે. એથી જ કોઈ એક સુંદર નવલ-

કથામાં તેનાં સકટગ્રસ્ત પાત્રોનું વિવિધ અને મર્મસ્પર્શી આલેખન વાંચનાં આપણું હૃદય સમભાવથી ઊભરાઈ જાય એવું બને છે, અથવા એને લીધે કોઈ માણસનું હૈયું માત્ર આંકડાઓ વાંચીને જ હંલમલી ઊઠે એમ પણ બને છે. આ અમૂર્ત (abstract) સમભાવ જેટલો મહત્ત્વનો છે તેટલો જ વિરલ પણ છે.

પોતાનું કોઈ એક રનેલી કેન્સરથી પીડાતું હોય ત્યારે તો સૌ કોઈનું હૃદય વસોવાઈ જાય છે. હરિપનાલમાં અનુભવા દરદીઓનાં દુઃખ નેઈને પણ ધણાં હાલી ઊઠે છે. છતાં એ જ લોકો છાપામાં વાંચે કે કેન્સરથી નીપજતું મૃત્યુપ્રમાણ અમુક છે ત્યારે એમનું રવાંકું પણ ભાગ્યે જ ફરકે છે—અથવા રખેને પોતે અથવા પોતાનું કોઈક નિઃકટનું સ્વજન એમાં ઝપટાઈ જાય એ લયને કારણે જ સજીવર આદ્ર બની જાય છે. યુદ્ધ વિષે પણ એમ જ છે. જ્યારે પોતાના ઊકરા કે ભાઈનાં અંજ કપાઈ જાય ત્યારે એમનાં રવાંકાં ઊંઘાં ધઈ જાય છે. પરંતુ લાખો માણસો કપાઈ જાય છે ત્યારે તેમને લાખોગણી લયકરતા લાગતી નથી. ઊલટું એમ બને છે કે કોઈ માણસ વ્યક્તિ સાથેના મંત્રાંશમાં માયાળુ હોવા છતાં, યુદ્ધને ઉત્તેજન મળે તેવા ધંધાદારા અથવા ‘પછાત’ દેશોમાં બાળકો ઉપર થતા અત્યાચારો દ્વારા પોતાની કમાણી સાધી લેવા તે ચૂકતી નથી. આ બતાવે છે કે કેવળ અમૂર્ત ઉદીપનોદારા સમભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. ને આનો કોઈ ઉપાય જડી જાય તો આજની દુનિયાના મોટા ભાગના અનિષ્ટોનો અંત આવે. વિજ્ઞાને દૂરદૂરના લોકોનાં જીવન ઉપર અમર કરવાની શક્તિ ખૂબ જ વધારી મૂકી છે, પણ એમના પરત્વે આપણો સમભાવ વધાર્યો નથી. ધારે કે તમે શાંગદાર્ઘની એક રૂની પેડીના ચેરહોલ્ડર છો. પૈમા રોકવામાં તમારી દૃષ્ટિ માત્ર નાણાં-વિષયક જ છે. શાંગદાર્ઘ કે રૂ વિષે તમને બીજો કશો રસ નથી. માત્ર તમને તમારા વ્યાજની પડી છે. આમ છતાં ઊંડો વિચાર કરશો તો તમને મમજશો કે શાંગદાર્ઘના એ ઉદ્દોગના કારખાનામાં નિર્દોષ લોકોની ધઈ રહેલી કતલના તમે ભાગીદાર છો. અને ને એ અકુદરતી તથા બપકર હાડમજૂરીમાં નાનાં બાળકોને પિસાઈ મરવાની ફરજ પડે છે તે બંધ થાય તો તમારું વ્યાજ અદસ્ય ધઈ જાય. આમ છતાં તમે હાલી ઊઠતા નથી કારણ કે તમે બાળકોને લિંભાતાં જોયાં નથી, અને અમૂર્ત ઉદીપનની તમને અમર થતી નથી. મોટા પાયા ઉપરના ઉદ્યોગો ઘાતજી હોય છે તથા આંધીન પ્રજા પરના જુલમો શા મોટે સદી લેવામાં આવે છે તેનું એક મૂળ કારણ તો આ દર્શાવ્યું છે. ને કેળવણીમાં અમૂર્ત ઉદીપનોદારા સવેદનાક્ષમતા જન્મવાવાનું બની શકે તો પછી આવી સ્થિતિ એક ધડી પણ ટકી શકે ખરી ?

હવે આપણે જ્ઞાનવિષયક સવેદનાક્ષમતા તથા કલાવિષય સવેદનાક્ષમતાને લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા ન કરતાં સરખાતમાં ગણવેવા એવા ગુણ—શુદ્ધિ—વિશે વિવેચન કરીશું.

પરંપરાગત નીતિમાં મેઢામાં મોટો દોષ એ છે કે એણે શુદ્ધિની ખટ જ હવડી કિંમત આંકી છે. ઓક લોકોએ આ ખૂલ કરી નહોતી. પણ પાદરીઓએ લોકોના મનમાં એમ કાઢી દીધું કે પુણ્ય સિવાય બીજા કશાની કશી કિંમત નથી. અને પુણ્ય એટલે ? જે જે કાંચેતિ મનસ્વી રીતે ‘પાપ’ ગણી કાઢ્યાં હતાં તે બધાં કાંચેતિ ન કરતાં તે ! જ્યાં લગી આનું વલણ કાયમ રહે ત્યાં લગી લોકોને ગમે એ વાન

જીતરવાની જ નથી કે માણસ યંત્રની માફક પરંપરાગત રીતે પુણ્ય કરે એના કરતાં જુદી વધારે લાભદાયી છે. જ્યારે હું જુદી શબ્દ વાપરું છું ત્યારે તેમાં જ્ઞાનનો તથા જ્ઞાનપ્રકાશ કરવાની શક્તિનો—અંતેનો સમાવેશ કરું છું. ખરી રીતે અંતેનો ગાઢ સંબંધ છે. પ્રૌઢ વયના અભણ માણસોને આરોગ્ય અને ખોરાક વિશે વિજ્ઞાન શું કહે છે તે સમજાવવું મુશ્કેલ છે. તેઓ તે માની શકતા જ નથી. જલદી, માણસ જેમજેમ લણતો જાય છે તેમતેમ વધારે લણવું એને માટે સરળ બને છે. અજ્ઞાન, માણસોની દૃષ્ટિ જડ થઈ ગઈ હોય છે. જે બાબતમાં શંકાશીલ થવું જોઈએ ત્યાં ભોળપણ, ખતાવે છે, અને જેમાં નવી વાત સ્વીકારી લેવા જેવું હોય તેમાં, તેઓ શંકા કર્યા કરે છે. ‘જુદી’, એટલે ‘પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન’ નહિ, ‘જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની વ્યવસ્થા’ છે. સાચું છે, કે, આ આવડત પિયાનો વગાડનાર કે નટની આવડતની માફક અભ્યાસ વિના નથી આવતી. અલગીત, દગલાખંધ માહિતી આપવી એ કંઈ જાડુ મોટી વાત નથી. એમાં જુદી જરા પણ નફેજવાય એમ પણ બની શકે. ધણીવાર એવું થાય છે જ. પણ એનાથી જાતરું—માહિતી આપ્યા વિના, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવ્યા વિના, જુદી કેળવણી અશક્ય છે એમ હું માનું છું. અને આપણી જટિલ અર્વાચીન દુનિયાનું જીવન ટકાવવું હોય તો જુદી વિના આરો નથી. એ નહિ હોય તો પ્રગતિની કશી આશા નથી. એટલે જુદીની ખિલવણીને હું કેળવણીનો એક મુખ્ય હેતુ ગણું છું. આ વસ્તુ બહુ સામાન્ય લાગશે પણ એમ નથી. સાચી મનાતી આવેલી માન્યતાઓ બાળકોના મગજમાં ધુસારવાની ઇચ્છા કેળવણીકારોમાં એટલી બધી હોય છે, કે, જુદીની સ્વતંત્ર ખિલવણી પ્રત્યે તેઓ તદ્દન ઉદારીન રહે છે. વધારે સ્પષ્ટતા ખાતર, ‘જુદી’ના સ્વરૂપનો જરા વધારે ખ્યાલ આપવો જરૂરી છે. તે ઉપરથી કેવા પ્રકારની ટેવો મનને પડવી જોઈએ તે જણાશે. એટલે હું કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની આવડતની જ ચર્ચા કરીશ, જ્ઞાનના ભંડોળની નહિ.

બૌદ્ધિક જીવનનો સ્વાભાવિક પાયો જિજ્ઞાસા છે. પ્રાણીઓમાં એવું પ્રાથમિક સ્વરૂપ દેખાય છે. જુદી માટે તો સ્પષ્ટ જિજ્ઞાસાવૃત્તિની જરૂર હોય છે. પણ તે અમુક પ્રકારની જ હોવી જોઈએ. અંધારું થયા પછી ગામડિયાઓ બારીમાંથી છાનામાના ડોકિયાં કરે છે એમાં ય એક પ્રકારની જિજ્ઞાસા તો છે. પણ તે જાડુ જોયા પ્રકારની નથી. ઘણા માણસોમાં ગામ-ગપાટાનો જે શોખ જોવામાં આવે છે તેની પાછળ જ્ઞાન પ્રત્યેનો પ્રેમ નહિ પણ દેવવૃત્તિ હોય છે. જ્યારે, સાચી જિજ્ઞાસાવૃત્તિ તો જ્ઞાન પ્રત્યેના સાચા પ્રેમમાંથી જાગે છે. આ વૃત્તિ તેના સાધારણ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જોવી હોય તો એક ખિસાડીને તદ્દન અગ્નિપ્રવાહ ઝોરડામાં લાવે અને પછી જુઓ કે ખૂણેખૂણે અને બધું રાયરચીકું સંઘતી સંઘતી તે કેવી કરે છે ! જ્યારે એક બાળક આગળ, દરેક જાંબ રાખવામાં આવતું કળાટ એક દિવસ તેને જોવા માટે ઉઘાડવામાં આવે ત્યારે કેટલા આવેગપૂર્ણ રસથી એ તેનું નિરીક્ષણ કરી રહે છે ! પ્રાણીઓ, યંત્રો, વાવટોળ, અને બધા પ્રકારનાં શારીરિક કામો જોઈને બાળકોની જિજ્ઞાસા ઝાલી નથી રહેતી, એની જ્ઞાનશોધક વૃત્તિ-આગળ મોટરાઓને પણ માથું નીચું ઘાસવું પડે છે. જેમ-જેમ ઉંમર વધતી જાય છે તેમતેમ આ વૃત્તિ નબળી પડતી જાય છે. અને આખરે તો અપરિચિત વસ્તુ પ્રત્યે ધૃષ્ટા જ, થવા માંડે છે, તે એટલે સુધી કે એની વધુ પરિચય કરવાની જરાય ઇચ્છા રહેતી નથી; આ વખતે લેકો બરાડે છે: “દેશનું સત્યાનારાયણવા બેઠું છે.

અને અમે નાનાં હતા એ વખતના જેવું કશું રહ્યું નથી.' પણ ખરું જોતાં, બધી વસ્તુ નાનપણમાં હતી તેવી ને તેવી હોય છે—જે કંઈ બદલાઈ ગયું હોય, તો તે માત્ર, એ 'લોકોની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ' જ! અને જિજ્ઞાસાવૃત્તિ મરી જવાની, સાથે જ શુદ્ધિ પણ કામ કરતી અટકી જાય છે.

બાળપણ વીત્યા બાદ જિજ્ઞાસાની પ્રબળતા અને વિશાળતા ઘટે છે. છતાં ઘણા વખત સુધી એની, જનમાં સુધારા થતો રહે છે એમ જાણે છે. અમુક હકીકતો, મેંબધીની જિજ્ઞાસા કરતાં સામાન્ય વિધાનો વિષેની જિજ્ઞાસામાં ઊંચા પ્રકારની શુદ્ધિ રહેલી હોય છે. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય છે, કે વિધાનો જેમજેમ ઊંચી કક્ષાનાં તેમતેમ શુદ્ધિનું પ્રમાણ સરિશોષ—તેકે આ નિયમને અપવાદ નથી એમ માનવાની જરૂર નથી. સ્વાર્થને કારણે જે જિજ્ઞાસા થઈ હોય છે તેના કરતાં જ્યાં અંગત લાભલાઝાબ જેવું કશું નથી હોતું તે બાળતની જિજ્ઞાસા ઉચ્ચ કક્ષાની ગણી શકાય. અનુપયા આરડામાં લઈ જવામાં આવેલી બિલાડો શાસ્ત્રીય શોધકની જેમ તદ્દન નિરર્થક વૃત્તિથી અર્હાંતરો લટકે છે, એમ ન કહેવાય. કદાચ ઉદરની શોધમાં પણ એ કેમ ન હોય! ગમે તેમ, જ્યારે જિજ્ઞાસાવૃત્તિ અને સ્વાર્થનો સંબંધ સીધો અને દેખીતો નથી હોતો, પરંતુ થોડી શુદ્ધિ વાપરીએ તો જ માલમ પડે એવો હોય છે ત્યારે તે જિજ્ઞાસાવૃત્તિ ઉત્તમ પ્રકારની કહી શકાય.

જે જિજ્ઞાસા પરિણામદાયી નીવડે એમ આપણે ધન્યતા હોઈએ તો એને જ્ઞાન મેળવવાની એક રીત ગણવી જોઈએ. એ ઉપરાંત, નિરીક્ષણની ટેવ, જ્ઞાનની સક્રિયતા વિષે 'ખાતરી', ધીરજ અને ઉદ્યોગ તો જોઈએ જ. જિજ્ઞાસાવૃત્તિની મૂળ મૂડી હોય અને શુદ્ધિને યોગ્ય કેળવણી મળી હોય તો આ વસ્તુ આપમેળે વિકાસ પામશે. પરંતુ આપણું બૌદ્ધિક જીવન આપણી પ્રવૃત્તિનો એક ભાગ માત્ર છે તેને લીધે, અને આપણી જિજ્ઞાસાવૃત્તિ નિરતર બીજા આવેગોની માથે અચડામણમાં આવ્યા કરતી હોવાને કારણે કેટલાક બૌદ્ધિક સંદર્શણોની આપણને જરૂર પડે છે, જેવું કે—મનનું મોકળાપણું. આપણી ટેવો અને ધન્યતાઓ નવા સત્યમાં પ્રવેશ કરતાં, આપણને અટકાવે છે. સંખ્યાબધ વર્ગોથી આપણે જે દૈનિકાપૂર્વક માનતા આવ્યા હોઈએ તેનો અને આપણી આત્મગૌરવની અથવા એવી બીજી મૂળભૂત વૃત્તિને પોણે એવી, વસ્તુનો ધનકાર કરવો આપણને અતિશય મુશ્કેલ લાગે છે. માટે જ, કેળવણી જે કેટલાક શુભો ઉત્પન્ન કરવા માગે છે તેમાં મનનું મોકળાપણુ એક મુખ્ય ગણાવો જોઈએ. આજે આતું બહુ જ એણું ચાલે છે.

બૌદ્ધિક પ્રમાણિકતા અને શારીરિક શૈર્ષ્ય માટે દિમ્બત અનિવાર્ય છે. આપણું માનવા ધરતીએ તેનાં કરતાં વાસ્તવિક જગત વધારે મૂઠું છે. જિંદગીના પહેલા દિવસથી જ આપણે અનિશ્ચિત, અનુમાનો બાંધવા માંડીએ છીએ અને બાહ્ય પ્રકૃતિના નિયમો સાથે આપણી માનસિક ટેવોને ગૂંચવી નાખીએ છીએ. બધા પ્રકારની બૌદ્ધિક વ્યવસ્થાઓ—ક્રિશ્ચિયાનિટી, મમાજ્ઞાન, સ્વદેશાભિમાન—તૈયાર જ છે. 'સુધાની'ના બદલામાં 'મલામતી' આપનારાં અનાય બાળકોનાં આશ્રિતશહેા જ જાણે ન હોય! સ્વતંત્ર માનસિક જીવન રૂઢિના બીનામાં લાણી લીધેલા જીવન જેટલું દુઃસ્વાણુ, સગવડિયું અને ચળતાવડું ન હોઈ શકે. નિશ્ચિત સિદ્ધાન્તોની ગરમી બહાર કઢાતી કંડીમાં ઘેરાળતું તોફાન આવી રહ્યું હોય તે વખતે ઘરમાં તાપવાની સગમીમાંના દેવતા જેવી દૃશ્યો છે.

હવે આપણે એક વધારે અધરા સવાલ ઉપર આવીએ છીએ : વ્યક્તિનું શું જીવન ટાળાંજીવનથી કેટલે અંશે મુક્ત હોવું જોઈએ ? આપણે જેને આપણા તરીકે ગણતા હોઈએ તે—આપણું કુટુંબ, પડોશીઓ, સાથીઓ, આપણી રાજકીય મંડળી, આપણો પોતાનો દેશ—સૌ સાથે સારો સંબંધ જાળવવાની આપણને સ્વાભાવિક ઇચ્છા હોય છે. આ તદ્દન સ્વાભાવિક છે કેમકે સહકાર વિના જીવનનો આનંદ શી રીતે અનુભવી શકાય ? પણ સવાલ તો એ છે કે ટાળાંનો સહકાર મેળવવાની ઇચ્છાને આપણે બિલકુલ અંમતિ આપવી ઇચ્છે છે કે કેળવણીદ્વારા તેને શિથિલ કરવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ ? મને ચોક્કસ લાગે છે, કે કોઈ પણ એક પક્ષ તરફ ઢળી પડ્યા વિના બંનેનું યોગ્ય પ્રમાણ શોધી કાઢવામાં જ ખરો જવાબ રહેલો છે. એટલે બીજાને ખુશ કરવાની અને તેમનો સહકાર લેવાની ઇચ્છા પ્રબળ છતાં મિત્ર હોવી જોઈએ. અમુક મહત્ત્વના સંજોગો વખતે તેના ઉપર બીજી ઇચ્છાઓ પ્રવર્તી શકે એમ હોવું જ જોઈએ. બાકી એનો બિલકુલ ઇનકાર કરીએ તો આપણે તદ્દન હેવાન બની જઈએ, કુટુંબથી માંડીને બધાં સામાજિક મંડળોનું અસ્તિત્વ જ અશક્ય બની જાય. જો નાનાં બાળકો તેમનાં માળાપના સારા અભિપ્રાય માટે જરાય ઉત્સુક ન રહે તો તેમની કેળવણી અતિશય મુશ્કેલ બની જાય. આવેશોમાં પણ જે ચેપીપણું છે તેના સદુપયોગ થઈ શકે—જે વધારે ડાહ્યા માણસોનો ચેપ ઊતરતા લોકોને લાગતો હોય તો. પરંતુ એકાએક આવી પડતા ભય અને ક્રોધની બાબતમાં એથી ઊલટું જ પરિણામ આવે છે. આમ આવેશ મહત્ત્વ કરવાની શક્તિનો પ્રશ્ન બિલકુલ સરળ નથી. કેવળ બૌદ્ધિક બાબતોમાં પણ મુદ્દો સ્પષ્ટ નથી. છતાં, સાધારણ માણસો જે જાતે વિચાર કરતા થાય તો તેમના અભિપ્રાયો આજે છે તે કરતાં બહુ ઓછા અક્રમવગરના રહે. સામાન્ય માણસોમાં ‘પ્રમાણ’ ઉપર આધાર રાખવાની વૃત્તિ આવે તો વિજ્ઞાનમાં તો તે બહુ જ ઉપકારક છે.

માણસે સ્વતંત્ર રીતે નિર્ણયો કરતા થવું જોઈએ એનો અર્થ એ નથી કે માણસે સામ્રીય જ્ઞાનમાં નિષ્ણાતોના અભિપ્રાયો ગણકારવા નહિ. પણ ધણી વાતમાં માણસ પોતાની સ્વતંત્ર જુદીથી નિર્ણય કરે તો વધારે સાડું પરિણામ આવે એમ હોય છે છતાં ટાળાંવૃત્તિથી જ જીવનના ધણા પ્રસંગો એ ઉડે છે. જે બાબતમાં આપણે બરાબર જ્ઞાન ધરાવતા હોઈએ તેને વિષેનો આપણો અભિપ્રાય લોકપ્રિય થાય એવો ન હોય છતાં અજાણ્યતા હોય તો આપણે તે વ્યક્ત કરવાની હિંમત કેળવી લેવી જોઈએ. આ વિશાળ નિયમને વ્યવહારમાં લાગુ પાડતાં મુશ્કેલી પણ આવે. પણ આપણે આ પ્રકરણમાં જે શુણ્ણોની ચર્ચા કરી ગયા તે શુણ્ણો ધરાવતા સમાજમાં આ વસ્તુ એટલી મુશ્કેલ નહિ રહે. પછી તે સમાજમાં સાધુ પુરુષ ઉપર જીલમ નહિ ચુગરતો હોય, એટલે સારા માણસને શિગડાં બિચાં કરવાના પ્રસંગો જ નહિ આવે, એટલે તેનામાં મિથ્યા અહમ્ પેદા નહિ થાય. સાધુતા તેને સહજ ચર્ચ ગઈ હશે, અને એમાંથી જ તેને મુખ મળી રહેતું હશે. એનો પાડોશી એનો ધિક્કાર નહિ કરતો હોય કારણ કે એનાથી ડરવાનું કારણ એને નહિ હોય. જે લોકો પાથો નાંખનારા હોય છે તેમને લોકો ધિક્કારે છે, કેમકે તેઓ ત્રાસ ફેલાવનારા દેખાય છે. પરંતુ જેમનામાં સાચી હિંમત છે તેમનામાં કદી ત્રાસ વર્તાવવાની વૃત્તિ હોઈ શકે જ નહિ. જે માણસો લલબીન હોય છે તેઓ જ કુ કેલુકસ ક્લેન અથવા ફ્રીસ્ટ્રી જેવી ત્રાસ ફેલાવનારી મંડળીઓના સભ્યો હોઈ શકે. બહાદુર લોકોની દુનિયામાં આવી જુલમી સંસ્થાઓ ટકી શકે નહિ, અને એથી જ શુભજીવન જીવવા

ખાતર સહજ વૃત્તિઓ સામે જે ઝઘડો કરવો પડે છે તે ખૂબ ઓછો થઈ જશે. તો જ સારો સમાજ ઉત્પન્ન થાય અને ટકે. અને ત્યારે જ હિંમતનો ઉપયોગ કરવાના પ્રસંગો જ ઓછા થતા જશે.

કેળવણીના પ્રતાપે જે સમાજનાં સ્ત્રીપુરુષોમાં જીવનશક્તિ, હિંમત, સંવેદનાક્ષમતા અને શુદ્ધિ—આ ચારે સદ્ગુણો વધારેમાં વધારે વિકસેલા હશે તે સમાજ આજ લગીના કોઈ પણ સમાજ કરતાં અતિશય જુદો હશે. બહુ જ થોડા માણસો દુઃખી હશે. આજે દુઃખનાં મોટાં કારણો રોગ, ગરીબી, અને અસંતોષકારક દાંપત્યજીવન છે. આ બધું બહુ જ ઓછું જોવામાં આવશે. સુંદર સ્વાસ્થ્ય તો સર્વવ્યાપક હશે અને ‘ઘડપણ’ પણ ખૂબ મોટી ઉંમરે આવતું હશે. ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ પછીની ગરીબીનું કારણ સમૂહગત જડતા જ છે. સંવેદનાક્ષમતાને લીધે લોકોમાં તે દૂર કરવાની ઇચ્છા જાગશે. શુદ્ધિ તેમને માર્ગ બતાવશે અને હિંમત તેમને તે માર્ગ અટકાવ કરવા પ્રેરશે. આજના મોટા ભાગના લોકોનું દાંપત્યજીવન થોડાવચ્ચા પ્રમાણમાં અસંતોષો છે. આનું કારણ કેટલેક અંશે ખરાબ કેળવણી અને કેટલેક અંશે સુત્તાવાળાઓની તથા રૂઢિની સત્તામણી છે. એક આખા જમાનાની સ્ત્રીઓમાંથી યોનિવિષયક અકારણ ભય બૂંસી નાખવામાં આવે તો એનો અંત આવી જાય. આજે તો સ્ત્રીઓને શીલવતી બનાવવા માટે ‘ભય’ એ જ એક માર્ગ છે એમ મનાવવામાં આવે છે. અને એથી એમને શરીરથી બાવલાં થતાં ધરાદાપૂર્વક શીખવવામાં આવે છે. જે સ્ત્રીની પ્રેમવૃત્તિ ચિમળાઈ ગઈ છે તે પોતાના પતિને દૂર અને પાખંડી બનવામાં ઉત્તેજન આપે છે, અને તેનાં બાળકોની સહજવૃત્તિઓ વધે છે. એક જમાનાની બધી એ બધી સ્ત્રીઓ બસ નિર્ભય બની જાય, તો એવાં જ નિર્ભય બાળકોનો નવો જમાનો પેદા કરી તેઓ આખી દુનિયાને પલટાવી નાખે! પછી એ નવી પ્રજામાં આજની વિવિધ પ્રકારની વિકૃતિ તો ક્યાંથી જ જોવામાં આવે! સરળ, નિષ્કપટ, ઉદાર, પ્રેમળ અને સ્વતંત્ર નૂતન પ્રજા શું ન કરી શકે! એમનો ઉત્સાહ દૂરતા અને પીડાને તો ક્યાંય ભરમ કરી નાંખે! આજે આપણે એટી, બાયલા, પધારહૃદયના અને બેવકૂફ ન હોત તો આ બધું સહન કરવાનું ન હોત. કેળવણીએ જ આપણને આં દુર્ગુણો આપેલા છે અને કેળવણી જ આપણને એના વિરોધી સદ્ગુણો આપી શકે. કેળવણી એ નવી દુનિયાની સાવી છે.*

* જટૂંડ રસલકૃત ‘ઓન એડવૅન્સન્સ ઓફ બીજી પ્રજાણ. આ લેખના પહેલા દસા માટે જુઓ ‘પ્રસ્થાન’ પુસ્તક ૨૦, અંક ૧, પૃષ્ઠ ૧૫.

૨૨ ગજલ ::

- ૧ પડી બેહોશ છે પ્યારી
મહારી દિલખરી નીચે ?
પડેલી છે ઊભી અથવા ગિતમગની છરી નીચે ?
- ૨ નથી તું ખોલતી તારી
હવાથી—બધ—આ—આંખો
દખાતી આસ્તી જેવી તપેલી અસ્તરી નીચે !
- ૩ જતાં ક્યાં આપજો આસ્થાં
મૂડી મર્દન ઉપર મર્દન ?
ઊંચે છે રાત અંધારી—સફર સાદસજરી નીચે !
- ૪ ઉઝાળા મારતાં મોઝાં
બયાનક જ્યાંય આશ્તનાં
તણાતાં ત્યાંય આપજુ બે રહી સોદાગરી નીચે.
- ૫ અરે બેદાદ એા કિમ્તી !
ચતી જીરો જખર મારી,
અલામી ક્યાં હમે તારો, મર્દ જો પાધરી નીચે ?
- ૬ રહી છે ના ખજર મુઝને—
કહું છું, હાથ ઈ હું તુઝને ઈ
ચતી મારી ખતા આ, કે ખતા આ તાદરી નીચે ?
- ૭ દરીશું ચલ બચવાને,
મદદ એ કેકની લઈને;
જૂની જઈને ક્યાં પ્રાપો ખૂરી ગુરમાગરી નીચે !
- ૮ મુક્યા વિશ્વામ છે હાવે
પતીલે મર્વ તારામાં,
કમાના ફર ફિરમતની કમોરી આદરી નીચે !

કવેટાના ધરતીકંપના કાળા માટે મુંબઈમાં એક ચિત્રોત્સવ પ્રદર્શન આઠ દિવસ ખુલ્લું રહ્યું. તેમાં માત્ર મુંબઈના ચિત્રકારોનાં જ ચિત્રો હતાં. પણ મુંબઈ પણ પશ્ચિમ હિંદનાં ચિત્રોનું એક કેન્દ્ર છે, અને તેમાં મોટા ભાગ ગુજરાતી ચિત્રકારોના હોય એ રીતે તે ખાસ ધ્યાનને પાત્ર બને છે.

આ પ્રદર્શનદ્વારા કવેટાને તો અણે યથાશક્તિ સહાય પહોંચશે જ. પરંતુ મુંબઈની જનતાને પણ એથી કલાનો રસ આપવા મળ્યો. આ પ્રદર્શનની ખાસ વિશિષ્ટતા તો એ હતી કે કલામાં—ચિત્રોમાં રસ લેતા કરવા માટે પ્રદર્શિત ચિત્રોની માહિતી આપવામાં આવતી, પ્રવચનો પણ થતાં. એટલે સામાજિક કળાકૃતિની પ્રવૃત્તિનાં પણ શ્રીગણેશ મંડાયાં.

પ્રદર્શનમાં ઉલ્લેખનીય ચિત્રોમાં શ્રી. અદિવાસીનું ‘નામકરણ’ એમની પીંછીનું રત્ન સમાન છે. મયુરાનું વાતાવરણ અને સામાજિક રીતભાત, પહેરવેશ, માનવી સ્વાભાવિક રૂપોનું વિશાળ અવલોકન બારીક નજરે જોનારને જરૂર મળે. તેનું પણ તેથી જુદી જ પદ્ધતિએ ચીતરાયેલું ‘મન્મથ’, શુદ્ધ ભગવાનની હિંદમાં પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરાવવાનો આદેશ દેવા કલાકારે ‘પુનઃપ્રતિષ્ઠા’નું ચિત્ર સન્નિધિ છે. પૂર્ણરિણીનું અંગડોલન અને વસ્ત્રોની સ્વાભાવિકતા જોઈને, બંગાળી ઢબનાં પાટિયાં જેવાં વસ્ત્રો જોઈ દંટાળેલી આંખ અહીં વિરામ અનુભવે છે. ‘સંત હરિદાસ’ ન્હોતાં હૃદયમાં શાંતિનો સચાર યતો બાસે છે. સંગીતની અદ્ભુત અમર સાથે આ ચિત્રની અસર સરખાવતાં જરાય અતિશયોકિત નથી થતી. શુક્રનાં ‘રાત-અઘાત-પૌરના’, ‘પ્રભાત યર્ષા!’ અને ‘પ્રવાસીઓ’ એમને યુવાન કલાકારોમાં મોખરે મૂકનારાં ચિત્રો છે. ‘પ્રભાત યર્ષા!’નું આલેખન શુદ્ધ હિંદી ઢબે થયેલું છે. શુદ્ધ હિંદી વાતાવરણની મનોહર સુવાસ, હિંદી રાચરચીયું વગેરે સારા સ્વરૂપે રજૂ કરી બુલાતી હિંદી કારીગરીનો શ્રી. શુક્રે પ્રચાર કર્યો છે.

ચિત્ર જોઈને હાસ્યની છાજો ઉછાળવી હોય તો કુમારી આલુબાહેન મુકાદમનાં ચિત્રોમાં ‘મદારી’ એક નમૂનો છે. તેનું જ શ્રી. કાન્તિલાલ રોકેનું ‘રજળ છોકરાં’ (ટુઅન્સ) છે. બંને ચિત્રો કલાકારની ચક્રાર અને જગૃત દષ્ટિનાં પરિણામ હોય એમ લાગે છે. ‘મદારી’માં રિમાયેલી વાંદરીને વરરાજ વાંદરો મનાવવા જાય છે, એ અતિશય સ્વાભાવિક લાગે છે; ચિત્રની રચનામાં પણ એ ચિત્ર પરિપૂર્ણ છે, અને તદ્દન મૌલિક કૃતિ છે. એમાં પદ્ધતિઓના નામનું ધર્તિંગ નથી.

‘રજળ છોકરાં’માં શાળાછવનના પ્રમંથનું ચિત્રામણ થયું છે. છોકરાઓ શાળામાં ન જતાં કોઈ પુલની ઓથે બેસી બીડીઓ ફૂંકતાં નજરે પડે છે. પુસ્તકો અને દક્તરપાટી

એક બાજુ અસ્તવ્યસ્ત પડ્યાં છે. કેટલું આનંદમનક છતાં સમાજનું ધ્યાન એમનાં ચિત્ર છે! પોતાની પ્રજા કયે પંથે વણે છે તેનું એ જાન કરાવનારું છે.

૨૮. કલાકાર શ્રી. જય સંપતની મૂળ પ્રતો જોવાની તક પણ આ પ્રદર્શનમાં મળી. એમનું 'મેટ' નામનું ચિત્ર વિચારોના મંથન પછી ઉપજેલું લાગે છે. કલ્પમમાં બસ હતું તેટલું આ ચિત્રમાં હાલવવા શ્રી. સંપતે પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ લાગે છે. સ્ત્રી પોતાના પતિને પોતાનું પ્રથમ બાળક અર્પણ કરે છે. આટલી જ સાદી આ ચિત્રની વાગત છે પરંતુ એ તદ્દન મૌલિક છે. રાજના જીવનને જોઈને તેમાંથી ચિત્રો ઉપજાવનારાં આંખ અને જાગૃત મન જોઈએ ને? એમનાં બીજાં ઉલ્લેખનીય ચિત્રો 'ઉજાણી', 'વિગ્રજબા', 'વિરહી યજ્ઞ' વગેરે આજન્મ કલાકાર શ્રી. સંપતના સુંદર નમૂના છે.

શ્રી માર્કેઝ બટ્ટનું 'અજન્તાનો કલાકાર', 'વાર્ષનિકા' અને 'શુદ્ધ શિખર', શ્રી. વાઈ. ડી. મરચન્ડનું 'મંથન', શ્રી. કુમુદેન દાલાસનાં 'ઉમા-મહેશ', 'નરસિંહ મહેતા હરિજનવાસમાં' અને 'દેવદાસી', શ્રી. મોષેશ્વરકરનું 'નવવધૂ', શ્રી. નરબાનુભાઈ દેવજીનાં 'વર્ષામાં' અને 'કૃષિકાર કુટુંબ', શ્રી. નરેન્દ્ર મહેતાનું 'કેળાસિંચત', શ્રી. વિનાયક પેંડ્યાનું 'ગોપબાસ', શ્રી. ધીરજલાલ સાહનું 'કૃષ્ણસુદામા', શ્રી. કનુ સુબેદારનું 'નવવધૂનાં શૃંગાર', શ્રી. રામરતનદાસનું 'ભેંડી રાત', શ્રી. સંપદ મદમદ ગનીનું 'પ્રવાસીઓ', કુમારી ગુણાંબ કોટેનું 'વાસકસંભળ', કુમારી નિર્મળા મોતીવાળાનું 'રાજનીરનાન', શ્રી. બી. પી. જિવેદાનું 'રાજની પ્રવૃત્તિ', શ્રી. સંપતનું 'દ્વપતી આંખ', અને શ્રી. બાનુ રમાઈનું 'પોડો જિવેદાનું 'રાજની પ્રવૃત્તિ', શ્રી. સંપતનું 'દ્વપતી આંખ', અને શ્રી. બાનુ રમાઈનું 'પોડો પોડો રમત', એ કલાકારોના વિવિધ રીતે જીવનને નિરખવાના પરિણામરૂપે છે. દરેકની વિવિધ શૈલી, મનોહર અને સંગીતમય ગોઠવણી અને રંગચોષેખન એ એમનાં ચિત્રોની ખાસ ખૂબી છે. પ્રત્યેક કલાકારનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ તેમાં પ્રદર્શિત થાય છે. કાર્ક પણ યાજ્ઞની હાથ લીધા વગરનાં તે લાગે છે.

પ્રકૃતિચિત્રોમાં શ્રી. અદિવાસીનું 'અજન્તાને પંથે', શ્રી. ફરનાન્ડીકરનું 'મદાર કેનાલ (દારગીર)', શ્રી. શુક્લનાં 'ચોડાળા તળાવ' અને 'સાંધ્ય પ્રકાશ', શ્રી. જયંત કાકરનાં 'ગરીબોના પ્રાસાદ', શ્રી. બાલુભાઈ બટ્ટનાં 'ગમ્ય જીવન' અને 'ગોદાવરી', એ ઉલ્લેખનીય પ્રકૃતિચિત્રો છે. શ્રી. રાજે અને જયંત કાકરની વેશવાળી શૈલી અને શ્રી. અદિવાસી તથા શ્રી. ફરનાન્ડીકરની ધીર મંભીર શૈલીનાં પ્રકૃતિચિત્રો પ્રેયક્તે પ્રકૃતિની સમીપમાં લઈ જનારાં છે. કુમારી ચમુના ચૌધરીનાં 'ઝાંડ રોય' અને 'હારવાય' ઉલ્લેખનીય છે. શ્રી. પંચોળીનાં ચિત્રોમાં અનિયમ વીચરમાં જતાં સાદાઈની મોજ ચાલી જાય છે. શ્રી. મોરાર સંપતનાં નાચિકનાં દરમો સુંદર છે, પણ એ પણ અનિ કામ દરી નાખવાની શક્તિ લીધે જરા મોળાં અને છે. પરંતુ ભવિષ્યમાં ઉચ્ચ કલાકાર બનવાની જાંખી બસે જ્યાં આપી રહ્યા છે.

માત્રી દેસાઈના નમૂનાઓ આપણી વર્તમાન સિંધપટ્ટાની પ્રગતિના સૂચક છે. દૃઢમાં, પશ્ચિમ દિશાની કલાની જાંખી મને આ પ્રદર્શનદ્વારા થઈ. અનેક ઉંચ કાદિના નમૂનાઓ હોવા છતાં દલ આપણે પંથ બટ્ટ જ લાંબો છે, એમ તો જણાયા વિના ન જ રહ્યું. દલ આપણા કલાકારમાં પરાધીન મનોરુચિ અને વિષયકોષધનમાં વિચાર ને અવસોક્ત વગેરેની ખામી ચોખ્ખી તરી આવે છે, અનેક ચિત્રોમાં દેખાતી નજાઈ અને માનવપ્રમાણમાં અપૂર્ણતા દંભપ્રાચરનાં લાગ્યા વગર નથી રહેતું. પણ મારે અન્ય ચિત્રકાર બાઈઓના આ પ્રદર્શનને એક અપાયેલો સાથ બૂલવો ન જોઈએ.

હિંદી કલા એટલે એવી વ્યાખ્યા કરવાની જરૂર નથી જ કે પ્રકૃતિનાં પ્રમાણો અને સૌંદર્યનો નાશ. કલાકારમાનસમાંથી ગળાઈને કુદરતી સૌંદર્ય કાગળ પર આલેખાય ત્યારે તે ઊંચે લઈ જનારું બને, અપાર્થિવ—દિવ્ય બને. અજંટાને નામે છત્તરડો વાળ્યો છે; હિંદી કલાની આદર્શ પ્રતિમાને કોઈ સમજ્યું નથી, અને ફ્રેશનમાં ખપવા દરેક કલાકાર બની બેસે છે. હિંદી કલાની માનદાનિ કરે એવાં ચિત્રો આ પ્રદર્શનમાં બહુ જ ઓછાં હતાં એ આનંદ-જનક ખીના હતી. પ્રતિવર્ષ આવાં ઊંચી કોટિનાં વધુ પ્રદર્શનો ભરાય, અને તેથી આમવર્ગ કલા અને કલાકારની વધુ અને વધુ સમીપ આવતો જાય, ત્યારે જ કલાની નવવર્મત આવે. કલાકાર સમાજનાં સુખદુઃખમાં ખમેખલા મેળવી ઊભો રહેશે જ.

બંગાળી કલાના એ સ્વાભાવિક દોષો, હિંદી રંગોની કમઠ જે જનપાનીસ અનુકરણથી બંગાળી ચિત્રોમાં ઓછાં બની ગયેલ છે, તેનાથી આ પ્રદર્શનનાં ચિત્રો સ્વતંત્ર છે, એ આનંદજનક છે, તેટલું જ આશાદાયક છે. તેમાં ગુજરાતના કલાકારોનાં ચિત્રો ગુજરાતને રજૂ કરવા બંગાળનાં જૂંપમાં, બંગાળી પોચાક, વગેરેને બદલે શુદ્ધ ગુર્જર સંસ્કારની જ સહાય લેવાઈ છે. એમ ગુજરાતમાં નૂતન શુદ્ધ કલાપ્રવાહ વહેતો થયો છે. ગુજરાતી કલાકાર ગુજરાતને પ્રથમ ઓળખવા પ્રયત્નશીલ થયો છે, તેની સાબિતી મળે છે. એ પ્રવાહ અત્યારે મુંબઈની કલારાજામાં વધુ વેગથી વહે છે. કારણ કે પ્રદર્શનમાં બધાં જ ચિત્રો આદે રફલના જ કલાભિખ્યુઓનાં હતાં.

આ પ્રદર્શન ભરી કલાકારોએ સમાજને કહી દીધું છે કે કલાકારને જેવો નકામો માનવી તમે ધારો છો, અવ્યવહારુ સમજો છો તેવો તે નથી. સદાગત્યૂત માનસથી જ કલાકાર સામાજિક પ્રવૃત્તિ ઉપર ચોક્કી કરી રહ્યો છે, અને સદા કરશે જ.

તુણેતુ મહોં ભરેલ વનજામિની ધારણા,
છૂપી ઉદધિર્મિદુમાં અખિલ સિન્ધુની ચોળના;
રહી સજ્જકાશમાં અખિલ દેહની ચેનના,
પળેપળ વિરાજતી સઝળ કાળની ભાવના.

[સ્વચ્છ]

પોલી'તી સૃષ્ટિ ત્યારે સહર નિંદરમાં જાતો સાથે બજાડી
જંગી મોટા પહાડો, વનસપતિ અને જંગલો ગાઢ જાડી,
નાનાં મોટાં પશુઓ, અણુઅણુ સરખાં જીવ તે જંતુ સર્વે
ત્યારે કોણે જગાડી શિશુરતનનીઆંખડી આમ ગર્વે ?
તો જે રહેજે ન કંપે, સ્મિતહર નયને આવકારે અનન્ય,
માડો ગોદે ઝુલાવે અધિક જતનથી, બોલતી: “ ધન્ય, ધન્ય !
જન્મ્યો મારે ઉછંગે, મુજ હૃદયતણી વાંછનાઓ પુરાવા;
સૈકાંઓની ભૂખીના, વિકલનયનના સર્વ તું પૂર લ્હાવા. ” —૮

તે એ નાના મનુષ્યે વનવન બટકી ફૂર ને દિલ પ્રાણી
સામે દંદે ફૂંજીને કુદરતરિપુના ઉત્ત ઉદ્દંડ સામે
બચ્ચંબચ્ચા લડીને મનુજીવનને જેમતેમે ટકાવ્યું.
—રે, કે હજાર વર્ષો જીવનટકવવામાં જ ગાળ્યાં—ગુમાવ્યાં ! —૧૨

કિન્તુ એનાયો ત્રાસી, ઝમકો જઈ જોડી કોક શુભ પ્રભાતે
એના એ માનવીએ રિપુદળ દર્શોને—પથરો કાળમોઢ
તોડી, ફોડી કરાડો, ગિરિકુદર અને ઉચ્ચ ઉતુંગ શૃંગ—
લુખ્યા સુકા રણે જે ભરહર જલના ધોધના ધોધ વાળ્યા,
પૃથ્વીનું પેટ તોડી ઢગઢગ ભરોને ધાન્યના ગંજ ખડ્ક્યા;
હાથે હાથે હથોડે કરવત ચક્રો સૌ દીપતાં કાપનાં, ત્યાં
જંગી યંત્રો જમાવ્યાં, અરધસૂચુ મદ્રો વર્ષનાં દીધ બાયાં;
વિદ્યુત, વાયુ, જળોના, વિવિધ પ્રકૃતિના નાય સુધ્ધાં ય નાથ્યા;
વર્ષા, દંડી, ઉનાળો—વિવિધ ઋતુ તથા ભેદ સર્વે ઉચામ્યા. —૨૧

આશ્રયે મુગ્ધ સૃષ્ટિ પુલકિત બદને—દુઃખદાંત્રિયત્રાતા
આગ્યો માની—દુલાસે, દિશદશ મજલે ભવ્ય આનંદગાથા. —૨૩

‘ દુઃખીતો દેવ ’ આગ્યો ? અશુભ ગરજુનો ‘ પ્રાણ ’ ‘ માલેક ’ આગ્યો !
યંત્રે યંત્રે હજારો શુધિન જનતણે ભવ્ય મેળો જમાવ્યો.

ઊંડે ખંડે ખેલે એ પળપળ બદલાતાં દુઃખ, દુર્લિપ્ત, રોગ !
મ્હોલાતો, ધાન્ય, વસ્ત્રો, સભરભર જનાં નિત્ય આર્કંશ, શોક !
બૂખ્યાં નાચાં શરીરે અવિરત ઊંઘોને રાત દાંડો મજૂરી
કાપી તો એ ન ખાવા ? ધરમ, પ્રભુ અને આત્મા વેચનાં એ
મૂડી ખાવા ન રેવા ? નિતનિત ઈશ્વરનાં મોત માથે, સદાયે
'દુઃખીના દેવ' કેરા ચરણરજ મહોં પેટ સાટે ગુલામી ! —૩૧

ચાસી ઊઠી કૃપાળું સહાય જનની, આંખડી આંસુવાળી,
પોતાના લાડકાનું—પ્રિયતમ શિશુનું ધૂત ધિગાળું લાળી;
સૌનાં કલ્યાણ અર્થે અવિરત મથતી માઝીં ઝંખે કિનારો,
ઝંઝાવાતો વટાવી કળણુવમળથી કાઢે ઉદ્ધારનારો ! —૩૫

ને ત્યાં કાણે ઉઝાળી બદન પર દળી કેશવાળી મુંવાળી ?
કાણે અંગારવંતી જગતપલટતી દષ્ટિ ફેંકી પ્રતાપી ?
જોયું ન્હોતું જોએ જો, અનુભવધતિહાસે લખ્યું ના હજીયે,
જોયું ન્હોતું કદી એ વિકસિત હૃદયે આર્પદષ્ટા કવિને
એવું કાણે ઉચાર્યું અભિનવ સ્વરૂપે સત્ય ઉદામ કાન્ત ?
“જેવાં જેવાં બળોનો—બહિર પ્રકૃતિનો—ચાય આઘાત, સામે
પ્રત્યાઘાતે એ તેવાં મનુજ ધરમ ને અંસ્કૃતિ નીતિમૂલ—
તેવાં તેવાં ધડાતાં; નહિ જ કંઈ અને અંતરેઝાથી માત્ર.
સૃષ્ટિની આદિથી જો સગળ વરગના સ્વરૂપ સ્વાધાધ મંથે
ઉત્પત્તિ સાધનોને નિજ્જ્વલ લઈને, માનવી માનવીના
મંજલો મૂંગળાવ્યા, ભસમ કરોં જશે સંસ્કૃતિને હવે એ.” —૪૬

ને એ સૂત્રો સજી લે, વરગવરગના બેદ સર્વે ઉચામી,
વ્યક્તિ વ્યક્તિ તણી મિલકત, નિજપરની માલિકીને હરામી,
ન્યાયી હક્કો બધાંના, સુખદિત સરખાં, શુદ્ધ સ્વાતંત્ર્ય સ્થાપી,
જૂના જૂના ચીંતેથી જગત જતું હતું ત્યાંથી એકેસપાટે
ટીપી ભારે હથોડે નવલ જગતનાં રૂપ ને ઘાટ દીને
કાણે આ વિશ્વને બસ અમર કરોં દીધું સર્જને ભવ્ય નવ્યે ? —૫૨

કાણે ?—કુસે પ્રતાપી ભર્મોગ્ય જતને, કાન્તદર્શો દગોથી,
ઝંઝાવાતો ઉચામી, સમય સમયનો વજ્ર શો લેપ કાપી ! ! —૫૪

દુઃખિયાના હાથમાં આજે થોડાક પૈસા આવ્યા હતા. વાવેતરનો વખત આવી

લાગ્યો હોવાથી કપાસિયાની ખાસ જરૂર હતી. ઘરમાં તેલ પણ નહોતું. ચોખ્ખાની ડોઢી પણ ખાલી ચર્ધી ચર્ધી હતી.

સહેરમાં ગયેલા દુઃખિયાને વધુપડતી વાર લાગી તેનો વિચાર કરતી ધની બારણાની નજદીક બેઠી હતી. સામા ઘરમાંથી બહાર નીકળતી રેવા તરફ નજર જતાં તેણે બ્રમ મારી: 'રેવા, શું કરે છે? આવ તો ખરી!'

'શું કરે? આજે તો ભેંસનુંથે કામ ગયું!' નિસાસો નાખતી રેવા ધની તરફ આવતાં બોલી.

'કેમ, ભેંસને શું થયું? વેચી દીધી કે શું?'

'શું કરે ત્યારે બહેન!' ધનીની સાથે જગ્યા બેતાં પરસેવો લૂછતી રેવા બોલી: 'આખી દીધી મગનશેઠને. શું કરે બહેન! બાજના કુંગર ચડાવવા તે કરતાં જ... ત્યારે. તમારા ભાઈ કહે કે વરસ કૂળશે તો ખીજ બે ભેંસો દેખીશું.'

'પણ તું તો કહેતી કે જીવ જતાંયે ચાંદરીને જવા નહિ દઉં.'

'નસીબમાં હોય તે એમ થાય. ચાંદરીને સાચવવા જઈ તો ઘર ગમ, બહેન! તારા ઘણીએ શો વિચાર કર્યો?'

'શું કરે? પૈસા તો દેખાતા જ નથી. આ આજે પાંચ રૂપિયા હાથમાં આવ્યા કે મેં મોકલ્યા હાટમાં, કે પહેલાં તો કપાસિયા. એ એક આધાર. હવે આ સાલ તો કેં બીતરે તો ઠીક, નહિ તો...'

'નહિ તો પૃથ્વીમા માગ આપે બહેન! મારો તો જીવ ચાંદરી સાથે ગયો છે. બિચારી ગઈ ત્યારે તો ડાળા વકાશીને ચોભી ગઈ. કરશનિયાએ દોરડું ખેંચ્યું ને એની આંખોમાંથી ટપકાં પડી ગયાં. બહેન, આ વખતે જરા પૈસો દેખાય કે મારી ભેંસને પાછી ખોલે લાવું. મને તો હજી જણે મારી ચાંદરી...'

'પણ ચાંદરી તો ખરી ભેંસ, બહુ લાયક.'

'લાયકની શી વાત! મને તો હજી એ અહીં છે એમ લાગ્યા કરે છે. પેલો કરશનિયો એને કેં પંપાળવાનો છે? પંપાળ્યા વિના એ દૂધ નથી મેલતી. મને તો લાગે છે કે નખખોદિયો એને મારશે. બેચાર દહાડા દોહવા જવા વિચાર થાય છે, કેમ જઈ ને?'

'હા, એ તો દોર નામનાં માણસ કરતાંયે...' ત્યાસ ખાવા ચોભી હોય તેમ ધની જરા ચોભી. કેં વિચારમાં પડી જતી દેખાઈ, ને 'એ દોણુ? અરે નખખોદ જાયરે તારુ...' વાક્યમાં એર્થિતો પથરો આગ્યો. તે તરત ખડી ચર્ધી ઘરમાં ફોડી. અંદર થાળાનો ખડખડાટ થવા માંડ્યો હતો.

‘હત તને વાઢ પડે રે નખ્ખોદિયા’ની ગાળાવણિ સાંભળતી રેવાએ કપાળ પરનો પરસેવો લૂંછી નાખ્યો.

ધની બબડતી બબડતી ઘરમાંથી પાછી ફરી, ‘પેહું ફૂતરું અભાગિયું. પાછળનું બારણું જરા ભાંગી ગયું છે એટલે એને અંદર આવવાનો રસ્તો ધર્ધ ગયો.’

‘તે બારણું ઠીક કરાવી દ્યોને! એવું બાળસ તે કે ઠીક કહેવાય?’

‘આ તમારા ભાઈને રાજ કરું છું પણ કહે છે કે કરાવીશ કરાવીશ, ને કરાવતાં તો વરસ વીતશે. એકે લાકડું જડવાનું કામ, તેમાં હરિયો સુથાર કહે કે ચાર આના લઈ, ને ફૂતરું માયું મારીને બારણું ઊઘાડી નાખે છે. હમણાં મારા બે રાટલા બગાડ્યા, ને દાળ ટાળી નાખી.’

‘તુંયે બાઈ ત્યારે મારા જેવી છે તે!’ રેવાનું મોં જરા મલક્યું. થોડીવાર ચિંતાની શુંથાતી રેખાઓ ‘તેના મોં પરથી બડી ગઈ ગઈ: ‘તુંયે ત્યારે બારણું ભાંગ્યું છે તો ખાવાનું પેટીમાં કયમ નથી મૂકતી!’

‘ના, આજે બારણું પાછળ પાટિયું ચોઢવ્યું હતું. કાણ જાણે કયે વખતે પાટિયું પડી ગયું, તે ખબર ન પડી! ને એ કાળિયાનેયે તું આછા ધારે છે! પરમેશ્વરે એને તો માણસ ધડતાં ધડતાં ફૂતરો ધડી નાખ્યો.’

બે પડોશજીના આ વાર્તાલાપમાં વિલેપ પડ્યો. રેવાનો છોકરો નિશાળેથી આવ્યો. તેણે સાંભળી જ ‘મા’ કહીને ખૂમ પાડી. ઝટપટ બડી રેવા ધર તરફ ગઈ. રસ્તામાં જ તેને તેનો છોકરો બાઝી પડ્યો, ‘મા ભૂખ લાગી છે.’

‘આલ ધરમાં આલ,’ કરતી રેવાએ બાળકને ધર તરફ દોર્યો.

‘મા, શું આલીશ? તીખા પૌઆ ખાના છે.’

કશોયે જવાબ દીધા વિના રેવા તેને ધરમાં ખેંચી ગઈ.

ધનીનું ચિત્ત આ બનાવથી ક્ષુબ્ધ થઈ ગયું. હજુ દુખિયાએ માગતાવાળાને પૈસા ભરી દીધા નહોતા. વાણિયાનું બ્યાજ તેને માથેયે ચડ્યું હતું. પરંતુ તેની પાસે તો વેચવા પૂરતી લેસ પણ નહોતી. પૈસાની સવડને અભાવે એના છોકરા તિલાને પરણાવવાનું મુલતવી રાખવું પડ્યું હતું. ધરમાં એકેય સારું લૂગડું પણ નહોતું ને પડોશમાં લમ હતું. આજે પૈસા આવ્યા ત્યારે તેમાંથી એણે એક લૂગડું લાવવાનું દુખિયાને કહ્યું હતું.

આર્થિક સંકટના વિચારો કરતી ધનીને તિલાના આગમને જગાડી. તિલો પણ નિશાળેથી જ આવ્યો. આજે તેનું મોં આનંદથી મલકમલક થઈ રહ્યું હતું. ધનીની આંખે તે જાનું ન રહ્યું, છતાં તે પૂછી ન શકી. સાંસારિક ખળભળાટમાં વાતસલ્યજન્ય જિજ્ઞાસા પ્રગટ ન થઈ શકી.

‘મા, મને ચોથીમાંથી પાંચમીમાં લીધો. આજે શહેરના હેડમાસ્તરસાહેબ આવ્યા હતા. એમણે મને થોડાક સવાલો પૂછ્યા, ને નરભેરામ માસ્તરને કહ્યું કે આ છોકરો નપાસ કેમ થયો? મેં તરત વચ્ચે કહી દીધું, કે “સાહેબ, હું પરીક્ષાને દહાડે મદિ હતા.” નરભેરામ માસ્તરે પણ હા કહી, ને હેડમાસ્તરસાહેબે મને પાંચમીમાં ચડાવવાનો ‘આર્ડર’ કરી દીધો.’

તિલો પોતાને માટે થયેલા હેડમાસ્તરસાહેબના આર્ડરની વાત ધરમાં પેસતાં પેમતાં એકજાસે બોલી ચૂક્યો ત્યારે શાંત પડ્યો. બોલતાં બોલતાં તેણે વચ્ચે કહી દેવાની વાત

વખતે છાતી પણ ઠોકરી લીધી, ને 'એઈર'નો ઉચ્ચાર કરતી વખતે હાથને તરછોડી પણ ખતાવ્યો. માનું હૃદય પુત્રની ક્ષતેહકથા જાણી હર્ષોન્માદિત થયું. ઘડીવાર માટે આર્થિક સંકટનાં વિચારવાદળ અદૃશ્ય થઈ ગયાં.

‘મા, હવે મારે નવી ચોપડીઓ લાવવાની. પાંચમી ચોપડી લાવવાની, ને ભરતખંડનો ઇતિહાસ; એક ડ્રોઈંગબુક, ત્રણ નોટ, એક ગણિતની, એક ઇતિહાસની, ને એક પરચૂરણ. ડ્રોઈંગ માટે પીંછી પણ લાવવાની.’

માના મોં પર આછો સરખો ફેર થયો, પણ તે પુત્ર ન જોયો. મોં પરની પ્રકુલતા ન સંતાપ તેના પ્રયત્ન કરવામાં ધની પડી. પુત્રે મા તરફ જોયા વિના ચલાવ્યે જ રાખ્યું.

‘મારા કલાસના એક છોકરા પાસે પાંચમી ચોપડી છે, તે અર્ધો કિંમતે આપવા કહે છે. લેવી હોય તો કહે છે કે કાલે પૈસા લાવજો. મા, ઇતિહાસ તો નવો લાવવો પડશે.’

પુત્ર મા તરફ તાકીને નેઈ રહ્યો. માના મોંમાંથી શા બોલ નીકળે છે તેની તે રાહ જોવા લાગ્યો.

‘લઈ આપીશ. તારા બાપુ આવે એટલે હું કહીશ. ઇતિહાસ પણ લઈ આપશે. નોટો પણ લાવીશું.’

બાળકને માથે હાથ ફેરવતી મા ધરમાં પ્રવેશી, પુત્ર પણ સાથે જ અવસર્યો. બંને મૂક રહ્યાં. તિલાંજલે પોતાની ચોપડીઓને સામેના ભંડારિયા પર ગોઠવી દીધી.

‘ધરમાં કોઈ છે કે ?’ કરતો એક પડોશી અંદર પેઠો; ‘કેમ, દુઃખિયો નંધી કે ? ક્યાં ગયો ?’

‘શહેરમાં. કેમ ?’

‘અરે ! મારે આ બે આનાની જરૂર પડી છે. આ શિવલાની માએ પેલા પાસે ચોળા કરાવવાને એક કકડો લીધો.’

‘મારી પાસે તો નથી. તિલાના બાપુ આવે તો...’

‘લ્યો, આ આળ્યો,’ કહેતા પડોશીએ મોં મલકાવ્યું; ‘દુઃખિયા, બે આના લાવ ને ! મારે કામ પડ્યું છે.’

‘મારી પાસે... નેહ, નેહ,’ દુઃખિયાએ ગળવામાં હાથ ધાલી થોડાક પૈસા કાઢ્યા; ‘લે, લે. બે આના જ છે.’

બે આના હાથમાં પડ્યાં જ પડોશી આગ્યો હતો તેટલી ઝંપે ચાલતો થયો. ધનીના મોં પર જરા ગુસ્સાની, જરા આશ્ચર્યની રેખાઓ પ્રસરી ગઈ.

‘આટલા બધા પૈસા આપ્યા હતા તે ક્યાં નાખ્યા ? ટેવ પડી તે જવાની નહિ તે નહિ. લોકો બેસો વેચીને દેવાં પૂરે, ત્યારે...’

‘પણ છે શું ? ચિડાય છે શાની ?’

‘મેં આપ્યા હતા તે બધા પૈસા ક્યાં ગયા ? બહુબદ્ધ તો સવાચારનો ખરચ હશે. બહુ તો સાચાચાર. તો બે આના જ બાકી કેમ ? પીત્તા ગયા... ?’

‘હજી તને વિશ્વાસ નથી ? હું હવે પીઉં. હું ?’ દુઃખિયાએ ગુનેગારના જેમ પ્રશ્ન કર્યો.

‘ત્યારે પૈસા ક્યાં નાખ્યા ?’

‘આ જરા વહેરત ફરી,’ દુઃખિયાએ પોટકું નીચે મૂકી ગાંઠ છોડી. કપાસિયા ચોમેર ધસી વેરાયા. તેના પર ગોઠવેલું ઘડીબંધ લૂગકું બાલુ પર સરી ગયું. ઝટ લઈ એક કાગળનું પડીકું દુઃખિયાએ ઊંચકી ધની તરફ ધર્યું.

‘શું છે?’

‘જો ને!’

ધનીએ પડીકું ખોલ્યું. જોયું તો ચમકારા મારતી રંગબેરંગી કાચની ચાર બંગડીઓ તેમાં હતી. ધનીની આંખો પહોળી થઈ ગઈ. મોં પર આશ્ચર્યની છાયા ફરી વળી.

‘આ કયમ લાવ્યા? શું દીધું?’

‘બાર આના,’ હસતાં હસતાં દુઃખિયાએ જવાબ દીધો. તેની આંખોમાં અજબ યૌવન ચમકી રહ્યું હતું.

‘બાપરે! આવા ધંધા કરવાનું કાલે કહ્યું? અહીં પૈસાની તાણ પડે ને તમે આવા ચમકા...’

દુઃખિયો શાન્ત બિભો રહ્યો. ધનીએ ચક્ષુએ રાખ્યું, ‘આનું શું કામ હતું તે આ લાવ્યા? આ છોકરાને...’

‘છોકરાને શું? ચાર દહાડા પછી સગાને ત્યાં લગન ને જન આવશે. પેલુ રાતું ગવન, ને આ ચાર બંગડીઓ...’

‘કપાળ મારું.’

બંગડીઓના પડીકાને હાથમાં લઈ ધની જોડેના ઓરડામાં ગઈ. પેટી ઉઘાડી અંદર મૂકતા પહેલાં પડીકું ખોલી બંગડીઓ ફરી જોઈ લીધી. તેમાંયે સંતોષ ન થતાં તેમને જરા જરા કોડે અડકાડી લીધી. તેનું આ વખતે મલકાતું અનુભવપ્રૌઢ મોં બહાર બિભેલો દુઃખિયો કલ્પનાને આધારે જોતો પોતાની બરછટ મૂઝામાં હસતો હતો.

“દામ્પત્યના કાવ્યની મૂર્તિ જાણે,
આ તાજ બિભો જમનાકિનારે;”
વદી કવિ ને જન જાય વારી,
વિલાસ કેરી પણ એ ખુમારી.
એ આરસે કાવ્ય ક્યું અંજોડ
સણે મૂંઝે દર્શક કેંક કોડ ?
અશ્રુ હજારો મઝદૂર કેરાં
એ તાજના પથ્થરમાં દટાયલાં.
એ આંસુમાં પથ્થરપથ્થરે શું
મૂંઝાં હવેથી બિકળી બીને,
દારુણ્યનું ગાન એખી વહાવે,
એથી ચતા દર્શક મુગ્ધ શું હશે ?
ત્રેમાશ્રુ સમ્રાટનાં એ પડેલાં
હશે હજારો પીડિતાશ્રુ “બેળાં,
પોતા તણા અશ્રુનું મૂલ્ય જોતા
શાહે ન જોયાં કથમ લેશ એને ?

“ત્રેમાશ્રુ શાહનાં મોઢાં, તણો છે તાજ સ્મારક;”
જોહોને વ્યર્થ એવું કાં, પીડિતાશ્રુ ઉવેખવાં ?

નથી સ્નેહાશ્રુ કે પીડિતજન અશ્રું થકી વધુ
ખીજું કાંઈ તાજે—જડ સ્ફટિક તો દંભ જ નયો.
બિખારી જે આંસુ નિજ પ્રિયતમાના શબ પરે,
વહાવે તેથી કાં અધિક ગણવાં શાહ-નૃપનાં ?

[આણુ, ગતાંક ૫, ૨૬૨ થી]

(૩) સ્થસનિર્ણય

‘કાલલોકપ્રકાશ’માં વર્ષને જુદેજુદે સમયે સૂર્યની મધ્યાહ્ન છાયાનું માપ આપ્યું છે તે ઉપરથી તેની રચનાના સ્થળ ઉપર પ્રકાશ પડે છે. સર્ગ ૨૮ ને છેવટે સ્થો. ૧૦૮૫-૮૭માં કહ્યું છે કે પદાર્થની છાયા મધ્યાહ્ને ઉત્તરાયણે પદાર્થના જેવડી અને દક્ષિણાયને ૦ હોય છે. ઈ. પૂ. ૫૫૦માં સૂર્યની પરમક્રાંતિ ૨૩૧૧ અંશ હતી તેને સરળતા ખાતર ૨૪ અંશ માનીએ તો ઉત્તરાયણે છાયા ૦ થવા માટે અક્ષાંશ ૨૪ નોર્થએ અને દક્ષિણાયને પદાર્થની છાયા પદાર્થના જેવડી થવા માટે અક્ષાંશ ૪૫-૨૪=૨૧ નોર્થએ. આમ જૈનપદ્ધતિની રચનાનું સ્થળ ૨૧ થી ૨૪ અક્ષાંશમાં હોવું નોર્થએ.

પણ સ્થો. ૯૬૩-૯૬૫માં કહ્યું છે કે મધ્યાહ્ન છાયા ઉત્તરાયણે પદાર્થના જેવડી અને દક્ષિણાયને પદાર્થ કરતાં બમણી થાય છે. હવે એવું એક સ્થળ નથી કે જ્યાં આ સંભવિત હોય. દક્ષિણાયને પદાર્થની છાયા પદાર્થ જેવડી થવાને અક્ષાંશ ઉત્તર ૬૬ અથવા દક્ષિણ ૨૧ હોવા નોર્થએ. અને ઉત્તરાયણે પદાર્થની છાયા પદાર્થ કરતાં બમણી થવા માટે અક્ષાંશ ઉત્તર ૨૬ અથવા દક્ષિણ ૮૭ હોવા નોર્થએ. આમ આ બધું અસંભવિત છે.

આ મુશ્કેલીમાંથી હું નીચેના માર્ગે સ્વચ્છું છું. અહીં છાયા નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે ગણવાની છે. માણસની છાયાની કુદ્ર લંબાઈ માણસના માથાથી શરૂ થઈ તેના પગ સુધી જઈ ત્યાંથી માયાના પડછાયા સુધી ગણવાની છે. એટલે જેને આપણે છાયા ગણીએ છીએ તેમાં પદાર્થની લંબાઈ ઉમેરતાં જે આવે તેને જો ‘છાયા’ ગણવામાં આવે તો જ ઉપજા સ્થોકોનો અર્થ બેસે. આમ ઉત્તરાયણે છાયા પદાર્થ જેવડી થાય ત્યારે તેને પદાર્થ કરતાં બમણી ગણવામાં આવી છે. તે પદાર્થની ટોચથી શરૂ થઈ, પદાર્થ જેવડી છાયા પદાર્થના તળિયા સુધીમાં સમાઈ અને બાકીની પદાર્થજેવડી છાયા બહાર વધી. આ જ રીતે દક્ષિણાયને છાયા ૦ થાય ત્યારે તેને પદાર્થ જેવડી ગણવામાં આવી છે. તે પદાર્થની ટોચથી શરૂ થઈ, પદાર્થના તળિયા સુધીમાં સમાઈ ગઈ અને બાકી કંઈ વધી નહિ. આમ ગણીએ તો જ આ સ્થોકોનો અર્થ બેસે છે. બીજો કોઈ માર્ગ મને જણાતો નથી.

મહાવીરની જીવનચર્યાનો પ્રદેશ મગધ (બિહાર) હતો તેનો ધણોખરો ભાગ ૨૧ થી ૨૪ અક્ષાંશની મર્યાદામાં આવી જાય છે; થોડો ૨૬ અક્ષાંશ સુધી જાય છે. આમ જૈનપદ્ધતિનાં સ્થળ અને કાળ બંનેની બાજતમાં ગણિતનો પુરાવો મહાવીરના કર્તૃત્વને અનુકૂળ છે.

(૪) જૈનપદ્ધતિ અને વેદાંગ જ્યોતિષ

જૈનપદ્ધતિ વેદાંગજ્યોતિષને બહુ જ મળતી છે. ૫ વર્ષનો યુગ, તેના ૧૮૩૦ દિવસ, ૧૨ ચાંદ્રમાસ, ૬૭ નાક્ષત્રમાસ એ બધું બંનેમાં સરખું છે. સૂર્ય અને ચંદ્રની ગતિ બંનેમાં

એકસરખી લીધી છે. પણ વેદાંગના માસ અમાન્ત છે, અને જૈનપદ્ધતિના પૌર્ણિમાન્ત છે. વેદાંગનો યુગ માધ સૂડી ૧, ઉત્તરાયણ અને સૂર્ય તથા ચંદ્રના ધનિષ્ઠા નક્ષત્રથી શરૂ થાય છે, ત્યારે જૈનપદ્ધતિનો યુગ પૌર્ણિમાન્ત શ્રાવણ (અમાંત અષાઢ) વદી ૧, દક્ષિણાયન અને ચંદ્રના અભિજિત નક્ષત્રથી શરૂ થાય છે. આ બે વચ્ચે ૯ દિવસનો ફેર છે અને તે વેદાંગકાળથી જૈનપદ્ધતિકાળ સુધીમાં થયેલી અયનગતિની બરાબર છે તે ઉપર કહ્યું છે. અયનગતિનો સિદ્ધાંત બંનેને અત્રાત છે અને તેથી અયન હંમેશાં અમુક નક્ષત્રે રિથર માનેલ છે, પણ મહાવીરને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી જાણાયું કે ઉત્તરાયણ ધનિષ્ઠામાં આવતું નથી પણ અભિજિતમાં આવે છે તેથી તેણે અભિજિતથી ઉત્તરાયણની વ્યવસ્થા કરી.

બીજો ફરક તે નક્ષત્ર વિભાગોનો છે. વેદાંગના વિભાગો એકસરખા ૨૭ અને જૈનપદ્ધતિના નાનામોટા ૨૮ છે.

જૈનપદ્ધતિમાં વધારાનું નક્ષત્ર અભિજિત છે. સરખા વિભાગોથી બધાં નક્ષત્રોના તારાનો મેળ તેમના વિભાગો સાથે મળતો નથી એ કારણે વિભાગો નાનામોટા કર્યા છે.

વાર બંનેમાં નથી. કરણો ઋગ્વેદાંગ અને યજુર્વેદાંગમાં નથી; અથર્વવેદાંગમાં અને જૈનપદ્ધતિમાં છે. વાર અને કરણોની શરૂઆત ઈ. પૂ. ૧૦૦૦ થી ઈ. પૂ. ૪૦૦ માં દીક્ષિત માને છે.

વેદાંગમાં દિનમાન આખું છે આ ઉપરથી વેદાંગના અક્ષાંશ ૩૫ આવે છે. આર્યોએ કાશ્મીરમાં વેદાંગ રચેલું હોવું જોઈએ. જૈનપદ્ધતિમાં દિનમાનને બદલે મધ્યાહ્નની છાયા અને અયનકાળની આપી છે. આ ઉપરથી અક્ષાંશ ૨૧ થી ૨૪ આવે છે તે ઉપર બતાવ્યું છે.

સૂર્યચંદ્ર સિવાયના ગ્રહોનું ગણિત બંનેમાં નથી અને સૂર્યચંદ્રનું ગણિત બંનેમાં એક-સરખું છે અને તે અત્યંત સ્પષ્ટ છે એ અમે ઉપર બતાવ્યું છે.

(૫) જૈનપદ્ધતિ અને ગર્ગ

ગર્ગે (ઈ. પૂ. ૮૦૦ થી ૭૦૦) વેદાંગ જ્યોતિષની પછી અને જૈનપદ્ધતિની પૂર્વે નક્ષત્રોના અસમાન વિભાગ કર્યા હતા, પણ તે ૨૭ હતા. જૈનપદ્ધતિના ૨૮ છે. વધારેનો વિભાગ અભિજિતનો છે. નક્ષત્રચક્રના ૨૭ સરખા ભાગ કરવાથી ૧ ભાગ ૧૩ અંશ ૨૦ કલાનો આવે છે. આનું અર્ધ ૬ અંશ ૪૦ કલા અને દોડે ૨૦ અંશ છે. આ લેખને આરંભે જૈનપદ્ધતિનાં મધ્યમ, અર્ધા અને દોઢાં નક્ષત્રો આપ્યાં છે તે ગર્ગનાં જ છે. પણ બંનેનાં માપમાં થોડો ફેર છે. જૈનપદ્ધતિમાં ચંદ્રની ૧ દિ.ની ગતિ જેવડું મધ્યમ નક્ષત્ર રાખ્યું છે, કારણ કે ચંદ્ર ૧૮૩૦ દિ. માં ૩૬૬×૬૭ ‘ભાગ’ જાય છે તેથી ૧ દિ. માં ૧૩૪ ભાગ અથ. ૩૬૬૦ ભાગ=૩૬૦ અંશ તેથી ૧૩૪ ભાગ=૧૩ અંશ ૧૧ કલા લગભગ. આમ જૈન વિભાગો ગર્ગના વિભાગ કરતાં નાના છે, તેમ હોવાથી ૨૭ નક્ષત્રોમાં કુલ જેટલો ફેર પડે તેટલાનું ૨૮ મું અભિજિત બનાવ્યું છે. આમ કરવાનું કારણ ગણિતની સરળતા છે, કારણ કે (અભિજિતને લીધે) શ્રવણ સિવાયનાં બધાં નક્ષત્રોના આરંભ બરાબર ૧, ૧ કે ૧૧ દિવસને અંતરે આવ્યાં કરે છે. આવી જ ૨૮ નક્ષત્રની પદ્ધતિ બ્રહ્મગુપ્તે અને ભાસ્કરાચાર્યે પણ આપી છે. બ્રહ્મગુપ્ત અને ભાસ્કર પણ ચંદ્રની મધ્યમ દિનગતિની બરાબર મધ્યમ નક્ષત્ર રાખે છે, પણ આ દિનગતિ વધારે સ્પષ્ટ છે એટલે જ ફરક છે. તેથી મહાવીરે અસમાન વિભાગ-પદ્ધતિ ગર્ગની લીધા છતાં તેમાં ઉપર બતાવેલો ફેરફાર કર્યો. આ ફેરફાર કરવાનું એક બીજું

પણ ડારણ છે ગર્જના મમરગા ઉત્તગયણુ ધનિષ્ઠામા આવતુ બંધ ચયુ હતું ગર્જને કે મહાવીરને અપનગતિનુ જ્ઞાન નહોતુ આથી આમ શાથી બને છે તે બાનતમા ગર્જને ચિંતા થઈ આ ચિંતા તેણે નીચેના શબ્દોમા બતાવી છે

યદા નિવત્તેડપ્રાપ્ત ધવિણમુત્તરાયણે ।

ભાષણેશ દક્ષિણેડપ્રાપ્તદશ મિદ્યન્મિહર મયમ્ ॥

આ 'મોટા ભય'નુ કારણ તેણે એવુ કહ્યુ કે આનંદના નક્ષત્રો મમાન અતરે નહિ હોવાથી અને વિભાગાત્મક નક્ષત્રો મમાન હોવાથી ઉત્તગયણુ ધનિષ્ઠામા આવતુ નથી. તેણે પોતાના અમમાન વિભાગો એવી રીતે પાડ્યા હોવા નોંધ્યે કે તેના ધનિષ્ઠા વિભાગને આરણે તેના મમયનું ઉત્તગયણુ બરાબર આવી જાય પણ ગર્જના મમય પછી પણ અપન તો પાછળ હડ્યા જ ક્યું અને મહાવીરના સમયમા તે ગર્જના પણ ધનિષ્ઠાવિભાગાગ્રે ન રહ્યું અને હવે કોઈ પણ રીતે અમમાન વિભાગો કરતા છતાં ઉત્તગયણે ધનિષ્ઠા વિભાગનો આગલ દાત્રી શકાશે નહિ એમ તેને લાગવાથી તેણે ધનિષ્ઠાને છાડીને ઉત્તગયણે અભિનિત્ત વિભાગને આગમ કર્યો

(૬) પ્રકીર્ણ

ભાગતીય ન્યોતિ શાસ્ત્રની એક અણુકોટી ગૂચ એ છે કે વેદગકાગ (ધ પૂ ૧૪૦૦-૧૧૦૦)થી જૂના સિદ્ધાન્તોના કાગ (ધ પૂ ૧૦૦ થી ૦) સુધીમા એટલે લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષમા થયેલી પ્રગતિનુ કંઈ મિદ્ધ આપણને મળતુ નથી વેગમનુ ગણિત (જે જૈનપદ્ધતિનુ પણ છે) એટલુ સ્પૂળ છે કે તે ૨૫-૫૦ વર્ષ જતા વધારે ન જ આવે એ અમે ઉપર બતાવ્યુ છે તો પછી વેગમ પછી તરત તેના સુધાગનું અણિત આપણને મળતુ નોંધ્યે તે મળતું નથી આ બાનતમા માત્ર એક જ આધન આપણને મળ્યુ છે અને તે ધ પૂ ચોથી મહીર્ણ કૌટિલ્યનુ 'અર્થશાસ્ત્ર' આમા સ્પષ્ટ મામ છે તે વેદાગમા આવતી સૂચગણિતની ભૂલને સુધારવા માટે છે એમ 'કાવયોદ્યપ્રકાશ'ની ઉપોદ્ધાતમા શ્રી હીરાવાનભાઈ કહે છે એ વાત માની લઈએ તોપણ ચદ્રતુ શુ ? તિથિઓમા ફેર આવે તેનુ શુ ? નક્ષત્રોમા ફેર આવે તેનુ શુ ? અને આવુ ૧૦૦૦ વર્ષ ચાલ્યુ અને કોઈએ તેનો ઉપાય કર્યો નહિ ? આનો જવાબ, અમાગ મતે, એ જ હોઈ શકે કે આ હજાર વર્ષ દરમિયાન ધથેલા સુધાગના પુસ્તકો નષ્ટ થયા છે

પણ જૂના સિદ્ધાન્તોના કાગ (ધ પૂ ૧૦૦ થી ૦)થી ન્યોતિ શાસ્ત્રમા થયેલા કમરા વિકાસનો બગબગ ઇતિહાસ આપણને મળે છે ધ મ પૂર્વે ૧૪૦૦ કે ૧૧૦૦ માં લખાયે બનાવેલા વેદાગ ન્યોતિપદ્ધી માંડીને ધ મ ૧૯૩૪ માં છપાયેલા છેલ્લા પુસ્તક સુધી ભાગતીય ન્યોતિ શાસ્ત્રમા ધથેલા કમરા વિકાસની સગમ માહત્તગ આપણને માપડે છે, તેમા ઉપલા ૧૦૦૦ વષનો ઇતિહાસ જ અધાગમા છે વધારે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આ ૧૦૦૦ વર્ષને અને ધથેલી પ્રગતિ જૂના સિદ્ધાન્તોમા સ્પષ્ટ નિર્ધાર આવે છે તે જોતા વેદાગકાગથી મહાવીરના મમર સુધીમા એટલે ઓગણીસા ૬૦૦ વર્ષમા હી કીક પ્રગતિ થઈ હોવી નોંધ્યે, પણ તેના કંઈ મિદ્ધ જૈનપદ્ધતિમા માત્રમ પડતા નથી મહાવીરે અપનો મરામત આપ્યા છે, નક્ષત્રોનો અને તેમના વિભાગોનો મેજ બગબગ બેમાડયો છે, પાંચોની ડાયા સારી માપી છે, પણ બમ આટલું જ, સૂચચદ્રની એની એ જ વેદાગકાગની

એકસરખી લીધી છે. પણ વેદાંગના માસ અમાન્ત છે, અને જૈનપદ્ધતિના પૌર્ણિમાન્ત છે. વેદાંગનો યુગ માધ સદી ૧, ઉત્તરાયણ અને સૂર્ય તથા ચંદ્રના ધનિષ્ઠા નક્ષત્રથી શરૂ થાય છે, ત્યારે જૈનપદ્ધતિનો યુગ પૌર્ણિમાન્ત શ્રાવણ (અમાન્ત : અમાઠ) વદી ૧, દક્ષિણાયન અને ચંદ્રના અભિજિત નક્ષત્રથી શરૂ થાય છે. આ બે વચ્ચે ૯ દિવસનો ફેર છે અને તે વેદાંગકાળથી જૈનપદ્ધતિકાળ સુધીમાં થયેલી અયનગતિની યરાબર છે તે ઉપર કહ્યું છે. અયનગતિનો સિદ્ધાંત બંનેને અદ્વાત છે અને તેથી અયન હંમેશાં અમુક નક્ષત્રે સ્થિર માનેલ છે, પણ મહાવીરને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી જ્યોત્સુકે ઉત્તરાયણ ધનિષ્ઠામાં આવતું નથી પણ અભિજિતમાં આવે છે તેથી તેણે અભિજિતથી ઉત્તરાયણની વ્યવસ્થા કરી.

બીજો ફરક તે નક્ષત્ર વિભાગોનો છે. વેદાંગના વિભાગો એકસરખા ૨૭ અને જૈનપદ્ધતિના નાનામોટા ૨૮ છે.

જૈનપદ્ધતિમાં વધારાનું નક્ષત્ર અભિજિત છે. સરખા વિભાગોથી બધાં નક્ષત્રોના તારાનો મેળ તેમના વિભાગો સાથે મળતો નથી એ કારણે વિભાગો નાનામોટા કર્યા છે.

વાર બંનેમાં નથી. કરણો ઋગ્વેદાંગ અને યજુર્વેદાંગમાં નથી; અથર્વવેદાંગમાં અને જૈનપદ્ધતિમાં છે. વાર અને કરણોની શરૂઆત ઈ. પૂ. ૧૦૦૦ થી ઈ. પૂ. ૪૦૦ માં દર્શિત માને છે.

વેદાંગમાં દિનમાન આધ્યું છે આ ઉપરથી વેદાંગના અક્ષાંશ ૩૫ આવે છે. આર્યોએ કાશ્મીરમાં વેદાંગ રચેલું હોવું જોઈએ. જૈનપદ્ધતિમાં દિનમાનને બદલે મધ્યાહ્નની છાયા અને અયનકાળની આપી છે. આ ઉપરથી અક્ષાંશ ૨૧ થી ૨૪ આવે છે તે ઉપર બતાવ્યું છે.

સૂર્યચંદ્ર સિવાયના ગ્રહોનું ગણિત બંનેમાં નથી અને સૂર્યચંદ્રનું ગણિત બંનેમાં એક-સરખું છે અને તે અત્યંત સ્પષ્ટ છે એ અમે ઉપર બતાવ્યું છે.

(૫) જૈનપદ્ધતિ અને ગર્ગ

ગર્ગ (ઈ. પૂ. ૬૦૦ થી ૩૦૦) વેદાંગ જ્યોતિષની પછી અને જૈનપદ્ધતિની પૂર્વે નક્ષત્રોના અસમાન વિભાગ કર્યા હતા, પણ તે ૨૭ હતા. જૈનપદ્ધતિના ૨૮ છે. વધારેનો વિભાગ અભિજિતનો છે. નક્ષત્રચક્રના ૨૭ સરખા ભાગ કરવાથી ૧ ભાગ ૧૩ અંશ ૨૦ કલાનો આવે છે. આનું અર્ધું ૬ અંશ ૪૦ કલા અને દોઢું ૨૦ અંશ છે. આ લેખને આરબે જૈનપદ્ધતિનાં મધ્યમ, અર્ધા અને દોઢાં નક્ષત્રો આપ્યાં છે તે ગર્ગનાં જ છે. પણ બંનેનાં માપમાં થોડો ફેર છે. જૈનપદ્ધતિમાં ચંદ્રની ૧ દિની ગતિ જેવડું મધ્યમ નક્ષત્ર રાખ્યું છે, કારણ કે ચંદ્ર ૧૮૩૦ દિ. માં ૩૬૬.૦૪૬૭ 'ભાગ' ગળે છે તેથી ૧ દિ. માં ૧૩૪ ભાગ ગળે. ૩૬૬.૦ ભાગ-૩૬૦ અંશ તેથી ૧૩૪ ભાગ=૧૩ અંશ ૧૧ કલા લગભગ. આમ જૈન વિભાગો ગર્ગના વિભાગ કરતાં નાના છે, તેમ હોવાથી ૨૭ નક્ષત્રોમાં કુલ જેટલો ફેર પડે તેટલાનું ૨૮ મું અભિજિત બનાવ્યું છે. આમ કરવાનું કારણ ગણિતની સરળતા છે, કારણ કે (અભિજિતને લીધે) શ્રવણ સિવાયનાં બધાં નક્ષત્રોના આંરંભ યરાબર ૧૧, ૧ કે ૧૧ દિવસને અંતરે આવ્યાં કરે છે. આવી જ ૨૮ નક્ષત્રની પદ્ધતિ બ્રહ્મગુપ્તે અને ભારકરાચાર્યે પણ આપી છે બ્રહ્મગુપ્ત અને ભારકર પણ ચંદ્રની મધ્યમ દિનગતિની યરાબર મધ્યમ નક્ષત્ર રાખે છે, પણ આ દિનગતિ વધારે સૂક્ષ્મ છે એટલો જ ફરક છે. તેથી મહાવીરે અસમાન વિભાગ-પદ્ધતિ ગર્ગની લીધા છતાં તેમાં ઉપર બતાવેલો ફેરફાર કર્યો. આ ફેરફાર કરવાનું એક બીજું

॥	६०० थी ७००	गर्ग. असमान नक्षत्रविभाग.
॥	५००	अथर्ववेदांग ल्योतिष.
॥	५००	मेधादि राशि त्रीसभांथी आनी. (भडालारतभां नथी).
॥	१०० थी ०	जूना सिद्धान्तोत्तोलो हाण (पंचसिद्धान्तोक्त).
छ. स.	४७६	प्रथम आर्यभट्ट.
॥	५०० थी ८००	अथनयनननुं ज्ञान ययुं.
॥	५००	नवा सिद्धान्तो (सूर्यसिद्धान्तादि) तो हाण.
॥	५०५	वराह मिहिर.
॥	५६८	ब्रह्मगुप्त.
॥	६५०	द्वितीय आर्यभट्ट.
॥	१११४	भारुडरायार्थतो जन्म
॥	११५०	भारुडरायार्थे सिद्धान्तशिरोमणि लिख्यो.
॥	१४००	भरुड.
॥	१५००	केशव दैवज्ञ (गणेश दैवज्ञतो पिता).
॥	१५२०	गणेश दैवज्ञ (ब्रह्माध्वनो कर्ता)
॥	१५४३	कोपनिर्देश.
॥	१५६४ थी १६४२	गैलिलियो.
॥	१६१०	गैलिलियोअे दुरणीन शोधुं.
॥	१६३०	डोवर्ननुं मृत्यु.
॥	१६८७	न्यूटने गुरुत्वाकर्षणुनो नियम शोधो काढ्यो.
॥	१७३१	ल्यपसिद्धे सिद्धान्तसम्राट् रच्यो.

‘સતાબ્દી ચાર વીતીને, પ્રભુ આવ્યા નહિ હજી,’
કરીને કંદનો નિત્યે, નિશિકીર્તન થાય છે.

*

અંગાળની રસિક ભૂમિ ભિંખવનારા,
ભક્તિરસાયણ નવી પરખાવનારા;
ભિખ્યા નવદ્વિપમહો જનનિદ્ધારી,
ચૈતન્ય નામ ધરીને નવપ્રાણધારી.

છાંટ્યો સુધારસ જનોમહો તે અનેરો,
કાલ્યો બધે નગર કાનન પાક ઘેરો;
લીલા નવી જગત જોઈ થયું સચેત,
‘આવ્યા મહાપ્રભુ,’ વદી જોજીયું સ્વહેત.

વર્યો વીત્યાં; ધણા શિષ્યો આલ્યા લઈ મહાપ્રભુ,
યાત્રાના પથમાં નાનું ગામ આવ્યું નિદાળતા.

ખખર પ્હોંગી ગઈ જન સર્વને,
ભિમટીયું સહુ કો પ્રભુદર્શને;
ધૂળ જોડી ધણની નજમમાં તહો,
સૂરજ અસ્ત થયો, નિરખે નહો.

દૂરથી સંભળાયો ત્યાં કોલાહલ અને ધ્વનિ,
ધૂનની ઝડીઓ વાગી, કર્ણને કરતી ધૂની.

‘આવ્યા મહાપ્રભુ’ કહી સહુ કો ત્વરામાં,
દેખે નહી પણ કંઈ જન એ દશામાં;
ટોળામહો ચક્રી મહાજન પાંચ આવે,
બેટયા મહાપ્રભુ તણા પરિવાર ભાવે.
ને ત્યાં હવે રજનીતો અધિકાર જામે,
ઓળા પડે જનતણા પ્રથમે જ પામે;
ભક્તિતણો ભજનસંગમ ઝીલવાને,
આવે તહો નજીકના જન સૌ મળીને.

‘પ્રભુ, છે દીનની ઇચ્છા,’ બોલતા પાંચ અમ્રણી,
 ‘કરો આ ગ્રામ્યભૂમિમાં, પાદપુનિત પર્વણી.’
 ‘લક્તો માફ કરો આજે, જનવું છે દોડધામથી;’
 સુણીને પ્રભુની વાણી, ભલ્યા સૌ હાવભાવથી.
 પુનઃ બોલ્યા પ્રભુ, ‘લક્તો, ભક્તદિવ્ય લીધાં દુષ્ટી,
 નિશ્ચં પાછો ફરું ત્યારે, રાત એકજ ગાળવી.’

જનસમૂહ બન્યો બહુ બાવરો,
 ‘નહિ, પ્રભુ નહિ! પાપ મહુ કરો!’
 કરણ કંદન ને કલપાન્તમાં,
 પ્રભુ ગયા; રહી શુદ્ધ ન ડોષમાં.

એ દોષને મતતં જાગ્રત રાખવાને,
 ગામે કીધો નિયમ સર્વ જણે મળીને;
 પ્રત્યેક પલ્લીમહો કીર્તન રાત સારી
 ચાલ્યા કરે: પ્રભુ કઈ ક્ષણના લિખારી ?

શીતળા ટાંકવાની પદ્ધતિ.

અને

તેની ઇમિક ઉત્પત્તિ અને વિકાસ

આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય

શ્રી સત્યપ્રસાદ ચૌધુરી

ડી. એસ. સી.

પેશ્ચ્યોરને દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે જુદાજુદા રોગ જુદાજુદા પ્રકારનાં જંતુઓને

લીધે થાય છે. શી રીતે આ સદ્ધમ (એટલે કે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રદ્વારા જોઈ શકાય એવા) છતાં અપાર પરાક્રમશાળી શત્રુના હાથમાંથી જતી શકાય એનો જ તેઓ હમેશાં વિચાર કર્યા કરતા. એ અરસામાં ફ્રાંસ દેશમાં ભયંકર કોલેરાને લીધે સંખ્યાગંધ મરણાંનાં ખચ્યાં મરી જતાં હતાં. પેશ્ચ્યોરે પહેલાં તો એ ખચ્યાંઓના કોલેરાનાં જંતુઓની પ્રકૃતિનો નિર્ણય કરવામાં મન પરાશ્યું. કોલેરા થયો હોય એવાં ખચ્યાંનાં લોહીમાં સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર વડે કેટલાંક જંતુઓ નજરે પડ્યાં હતાં ખરાં, પણ પેશ્ચ્યોરની રેશમના કીડા વિષેની સોધ બહાર પડ્યા પહેલાં તે જંતુઓની ખરી પ્રકૃતિનો નિર્ણય થઈ શક્યો નહોતો.

રેશમના કીડાના શરીર પરનાં જંતુઓ સંખંધે સોધ કરતી વખતે પેશ્ચ્યોરે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની ઉપયોગિતા ખતાવી હતી. સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રદ્વારા સોધ કરવામાં પેશ્ચ્યોર પહેલો હતો એવું કંઈ નહોતું. તેમના પહેલાં જેરા મેનાવલે (Guerin-Menneville) રોગમાં સંપડાયેલા રેશમના કીડાના શરીરમાં સૂક્ષ્મકણો જોયા હતા. એ સિવાય લેબર્ટ (Lebert) અને ફ્રે (Frey)એ રોગગ્રસ્ત ગચ્છરના લોહીમાં અને જુદીજુદી જાતનાં ઈંડાંમાં ઉપર કલાં તેવાં સૂક્ષ્મ કણોનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યું હતું.

જેઓએ જંતુઓની પ્રકૃતિ સંખંધે પ્રયોગશાળામાં સોધ કરી છે તેઓ જાણે છે કે શોધખોળનું કામ સતત ચલું જરૂરી છે. રસાયણશાસ્ત્રીઓને કુરસદનો વખત પોતાના શોધખોળના કામમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે ખૂબ મદદકર્તા થઈ પડે છે. કારણ કે તેઓ બધો વખત એકચિત્તે શોધખોળના કામમાં વાપરી શકે છે. એ ઉપરાંત રમ્મનો સમય રસાયણશાસ્ત્રીઓને એક નવી જ રીતે પરોક્ષ ભાવે મદદ કરે છે. વળી વખતે પ્રયોગને અંતે મળેલા પ્રવાહી પદાર્થના કંઈક દાણા પણ બંધાતા વાર લાગે છે. લાંબી રમ્મ પછી રસાયણ-શાસ્ત્રી પાછો આવીને પોતાની લાંબા વખતની મહેનતને પરિણામે મળેલા દાણાનો આકાર જોઈને આનંદથી પ્રફુલ્લ અને છે અને નવા ઉત્સાહથી કામ કરી શકે છે. પણ જંતુતત્ત્વ-શાસ્ત્રીઓને (Bacteriologist) આવા રમ્મના દિવસો અગવડપ થઈ પડે છે. કારણ કે તેમણે મહિનાઓના સતત પરિશ્રમથી જે જંતુઓ કૃત્રિમ ઉપાયે ઉછેર્યા હોય તે રમ્મ દરમ્યાન તેમના આજસુ સહકારીની બેકાળછને લીધે મરવા જેવાં અને નખખાં પડી ગયાં હોય એવું પણ ખનવાનો મુકબ રહે. સંભવ છે કે એવાં જ કાઈ કારણને લીધે ઇ. સ. ૧૮૭૬માં લાંબી રમ્મ પછી પેશ્ચ્યોરે પ્રયોગશાળામાં આવીને જોયું તો રમ્મ પહેલાં મરણાંનાં ખચ્યાંના કોલેરાનાં જે જંતુઓ સંખંધે તેઓ પ્રયોગ કરતા હતા તે બધાં મરવા

પડ્યાં હતાં. તેમણે કુતૂહલને લીધે તે નળણાં પડેલાં જંતુઓ કેટલાંક પશુપંખીઓનાં શરીરમાં દાખલ કર્યાં. પેસ્ટ્યોરને આશા હતી કે જંતુઓ નળણાં પડી ગયાં છે તોપણ પશુપંખીઓને રોગ તો લાગુ પડશે જ. પણ પંખીઓને ખાસ લહેરથી તાત્કાલ પોતપોતાનાં પાંજરામાં ફરતાં જોઈ તેમને ભારે નવાઈ લાગી. તેમણે ફરીથી કેટલાંકે તીવ્ર જંતુઓ મેળવી એ પ્રાણીઓનાં શરીરમાં દાખલ કર્યાં. એમણે વિચાર કર્યો કે જોઈએ તો ખરા કે શું થાય છે? પણ આ તીવ્ર જંતુઓ દાખલ કર્યા છતાં પ્રાણીઓને કંઈ જ ખરાબ અસર થઈ નહિ ત્યારે તેમના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તીક્ષ્ણશુદ્ધિ પેસ્ટ્યોર સમજી ગયા કે પહેલાં પ્રાણીઓનાં શરીરમાં નળણાં જંતુઓ (attenuated virus or vaccin) દાખલ કર્યાં હતાં એટલે જ પાછળનાં તીવ્ર જંતુઓને તેઓ ખરદારત કરી શક્યાં. પેસ્ટ્યોરે આ બનાવની વૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યાઓ આ પ્રમાણે કરી, કે નળણાં પડેલાં જંતુ શરીરમાં દાખલ કરવાને પરિણામે પેલાં પ્રાણીઓનાં શરીરમાં કેટલાંક વિરુદ્ધ શક્તિવાળાં જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ જંતુઓ ભવિષ્યમાં એ રોગનાં કોઈ પણ તીવ્ર જંતુ શરીરમાં દાખલ થાય તો તેનો નાશ કરી શરીરને નીરોગી રાખે છે. પણ જૂનો ઇતિહાસ જોઈએ તો આપણને માલમ પડશે કે પેસ્ટ્યોરના જન્મ પહેલાં ઘણાં વરસથી લગભગ બધા જ દેશોમાં શીતળાના રોગથી બચવા માટે શીતળા ટંકાવવાની પ્રથા ચાલુ હતી. આપણા દેશના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં એવું જોવામાં આવે છે કે હજારો વર્ષ પહેલાં ભારતવર્ષમાં શીતળાના રોગનાં ખીજ માણસના શરીરમાં દાખલ કરી કૃત્રિમ રીતે શીતળા રોગ ઉત્પન્ન કરવામાં આવતો અને એ રીતે તેને યુવનપર્યન્ત માટે એ વ્યાધિમાંથી મુક્ત કરવામાં આવતો. હિંદી સરકારના આરોગ્યખાતાના મોટા અધિકારી એસ. પી. જેમ્સે શીતળા મેળધે ખૂબ શોધખોળ કરી તે રોગ અને તેના ઉપાય સંગ્રહે એક પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે. તેમણે પોતાના 'Smallpox and Vaccination in British India' પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે કે પ્રાચીન કાળથી બંગાળમાં શીતળાના ઉપાય તરીકે શીતળા ટાંકવાની પ્રથા ચાલુ હતી. કેટલાક લોકો ધાર્મિક મંત્રકારને લીધે ટંકાવતા નહોતા એ ખરું, પણ સામાન્ય રીતે લોકોમાં શીતળા ટંકાવવાનો રિવાજ ખૂબ પ્રચલિત હતો. એ જ લેખકે જણવ્યું છે કે ઈ. સ. ૧૮૯૦માં ૬૨ આંદે દસ કુટુંબો માટે એક એક ટાંકનાર હતા; તે તે સમયની દેશી રીતે લોકોના શરીરમાં જંતુઓ દાખલ કરીને શીતળા ટાંકતા હતા. તે વરસે એકલા કલકત્તા શહેરમાં જ ૬૮ ટાંકનારાઓનાં નામકામ મળ્યાં છે. હિસાબ કરીએ તો માલમ પડે કે તે વખતે સંકેતે ૮૧ માણસો શીતળાના ઉપાય તરીકે શીતળા ટંકાવતા હતા.

અઢારમી સદીમાં બંગાળમાં શીતળા ટંકાવવાની જે પદ્ધતિ ચાલુ હતી તેનું ટૂંક વર્ણન રસપ્રદ થઈ પડશે. હોલવેલે (Holewell) ઈ. સ. ૧૭૬૭ માં લખેલા નિબંધમાંથી એ લેવામાં આવ્યું છે.

તે વખતે કેટલાક બ્રાહ્મણોનો ધર્મ જ શીતળા ટાંકવાનો હતો. ત્રણચાર જણ ભેગા થઈને શીતળા ટાંકવા નીકળતા અને પોતાનો ફરવાનો વખત અને સ્થાનો એવી રીતે ગોઠવતા કે શીતળા શરૂ થાય તેના થોડાં અંકવાદિયાં પહેલાં તે તે સ્થાને પહોંચી જવાય. બંગાળમાં તે લોકો સાધારણ રીતે ફેણુઆરી માસની ચતુર્થાતથી જ શીતળા ટાંકવાનું શરૂ કરી દેતા. બંગાળના રહેવાસીઓ સમજી જતા કે આ લોકો ક્યારે આવે છે, એટલે એક

મહિનો પહેલાંથી જ તેઓ મચ્છી, ઘી, દૂધ વગેરે ખાવાનું બંધ કરી દેતા; કારણ કે એ બધા નિયમો પાળ્યા વિના શીતળા ટાંકવી શકાતા નહિ. જ્યારે શીતળા ટાંકનાર વ્યાજીઓ આવીને ઘેરઘેર શીતળા ટાંકવાનું શરૂ કરી દેતા ત્યારે કોઈ પણ માણસને શીતળા ટાંકવા પહેલાં પૂછતા કે તેણે ઉપલી પરહેજ પાળી છે કે નહિ. તે બાબત તેઓ ખાસ તપાસ કરતા. બાળકોને શીતળા ટાંકવા પહેલાં તેમને કેટલા શીતળા ટાંકવા તે વિષે તેમનાં માબાપોની સલાહ લેતા. શીતળા ટાંકનાર માણસની ધમ્મજા પ્રમાણે શરીરના ગમે તે ભાગ ઉપર શીતળા ટાંકવામાં આવતા એ ખરું, પણ ઘણે ભાગે ટાંકનારના અભિપ્રાય મુજબ સામાન્ય રીતે પુરુષને કાણીથી કાંડા સુધીમાં ગમે ત્યાં અને સ્ત્રીઓને ગરદનની ઉપરના ભાગમાં ગમે તે કેટાણે શીતળા ટાંકવામાં આવતા. શીતળા ટાંકવાની જગ્યાએ કાપ મૂકવા પહેલાં ટાંકનાર હાથમાં એક ચોખ્ખો સૂકા કપડાનો ટુકડો લઈને આદેસ મિનિટ સુધી ખૂબ ધસતો અને ત્યારપછી એક નાના ઓળર વડે રૂપિયા જેટલી જગ્યામાં અનેકવાર ખૂબ સામાન્ય ધા કરીને એક રીપું બોલી કાઢતો. પછી તે પોતાની કમરે બાંધેલી એક કપડાની થેલીમાંથી ફતી દડી બહાર કાઢતો. એ ફતી દડીમાં ગાયના શીતળાનાં બીજ રાખી મૂકવામાં આવતાં. એ દડીને ટાંકનાર ખૂબ જતનપૂર્વક બેત્રણ રીપાં નદીનાં પાણીમાં પલાળીને ઉઝરડેલા ભાગ ઉપર ચોંટાડી દેતો. પછી પાટો બાંધી દેવામાં આવતો. છ કલાક પછી એ પાટો કાઢી નાખવામાં આવતો અને ફતી ચેપલી પોતાની મેજે સુકાઈને પડી ન જાય ત્યાં સુધી ત્યાં ને ત્યાં જ રહેવા દેવામાં આવતી. આ ફતી દડીઓમાં એક વરસ પહેલાં જે માણસેને શીતળા થયા હોય તેમના રોગની રસી રાખવામાં આવતી. તે જમાનામાં ટાંકનારાઓ કદી પણ તાજી અથવા કુદરતી શીતળાની રસી વડે શીતળા ટાંકતા નહિ.

જે દિવસે શીતળા ટાંકવામાં આવતા તે દિવસે સવારે અને સાંજે રોગીને બેઠો રાખીને તેના માથા પર ચાર ડોલ હાંકી પાણી રેડવામાં આવતું. ત્યાં સુધી રોગીને ખૂબ તાવ ન આવે ત્યાં સુધી ત્રણચાર દિવસ આ પ્રમાણે કરવાનો હુકમ હતો—ત્યારપછી બેત્રણ દિવસ તેને ઠંડા પાણીએ નવડાવવાનું બંધ કરવામાં આવતું, અને એટલા વખતમાં રોગીના શરીરમાં શીતળાના દાણા બરાબર ખીલી બેસતા. પછી તાવમાં જ દરદીને ઠંડા પાણીએ નવડાવવાનું ફરી શરૂ થતું અને દાણા સુકાઈને દાળ ખરી પડે ત્યાં સુધી તે ચાલુ રહેતું. દાણા બરાબર સુકાય તે પહેલાં જ તેને ખોતરીને બેઝેડી નાખવાનું ટાંકનાર કહી મૂકતા. દરદીને ખુલ્લી હવામાં બેસવાની અને હરવાફરવાની રજા આપવામાં આવતી, અને ઘરમાં ગોંધાઈ રહેવાની તદ્દન મના કરવામાં આવતી. રોગમાંથી મુક્ત થયા પછી દેહેવીને પૂગન કરી મંતોષવાની પ્રથા હતી. ટાંકનાર પોતાના મહેનતાણા તરીકે માત્ર એકાદ કોડી લાભ ને જ મંતોષ માનતો.

આ ઉપરાંત શીતળા ટાંક્યા હોય તે ઘરનાં માણસો ખીજે ઘેર ન જાય અને બીજા ઘરનાં માણસો તે ઘેર ન જાય એની રાતદિવસ ખૂબ સાવચેતી રાખવામાં આવતી. કોઈ જો આ નિયમનો ભંગ કરતું તો તેને તરત જ નાહીને કપડાં બદલી નાખવાં પડતાં. એ એકવીસ દિવસ દરમ્યાન હજમ સુદ્ધાં તે ઘેર જતો નહિ. આટલી બધી સાવચેતી છતાં રસીથી રોગ વધે નહિ એટલા માટે ટાંકનારાઓએ એવો નિયમ રાખ્યો હતો કે જે ગામમાં મોટા ભાગનાં માણસો શીતળા ન ટાંકાવે ત્યાં કોઈને જ ટાંકવા નહિ. ગર્ભવતી સ્ત્રીને અને બીજા જે માણસો કોઈ પણ કારણે શીતળા ટાંકવી શકે એમ ન હોય તેમને એકવીસ

દિવસ માટે ગામમાંથી ખસેડી મૂકવામાં આવતા શીતળા ટાકનાર તદ્દન સારા ન થાય ત્યાં સુધી તળાવમાં—પુકુટમાં—સ્નાન કરી શકતો નહોતો

હોલવેલે કબૂલ કર્યું છે કે ઈ સ ૧૭૬૭ માં બગાળમાં ઉપર કહેલી રીતે શીતળા ટાકવાનાર માણસોમાં મરણપ્રમાણ્ય બસોમાં એટલી થે બોધ હતા, અને એ બાબતમાં જેમ્સે પણ સ્વીકાર્યું છે કે “There can be no doubt that in those comparatively olden times a high degree of knowledge in regard to the procedure necessary for success have been attained”—“એટલા જૂના જમાનામાં પણ શીતળાનો મામતો કરવાની ખૂબ ઊંચા પ્રકારની પદ્ધતિ હિંદુસ્તાનમાં જાણીતી હતી એ વિષે શકનું સ્થાન નથી” જેમ્સે આગળ લખ્યું છે ‘We see then that in olden times when all the rules just enumerated were strictly enforced and when the operation was performed by the professional Brahmin inoculators only, the measure proved a real blessing to the inhabitants of a certain part of India’—“આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે અતિ પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે ઉપર કહેલા નિયમો ઠીક રીતે પાળવામાં આવતા હતા અને જ્યારે શીતળા ટાકવાનું કામ ધર્માધારી બ્રાહ્મણ ટાકનારાઓના હાથમાં હતું, ત્યારે હિંદુસ્તાનના કોઈ કોઈ ભાગમાં તે વખતની શીતળાચિકિત્સાની પદ્ધતિ સાચે જ આશીર્વાદરૂપ ધર્મ પડી હતી”

જ્યારે સુધી ધર્માધારી ટાકનારાઓના હાથમાં એ કામ રહ્યું ત્યાં સુધી શીતળા ટાકવાની હિંદી પદ્ધતિ ડુનિયાના બીજા કોઈ પણ ભાગની પદ્ધતિ કરતા વધુ ફળદાયી હતી પ્રત્યેક ધીમેધીમે ધનલોભી લોકોના હાથમાં જ ને લીધે એ કામ કેવળ પૈસા કમાવાનું સાધન યઈ પડ્યું અને ટાકનારાઓ પણ મહેનતાણા લેખે એક પણ કોડીને બદલે એક બેથી માડીને દસ સુધી રૂપાના સિક્કા લેવા લાગ્યા જેને દહાડે હલકા વર્ગના અજ્ઞાન લોકોના હિંદુઓ પૈસા કમાવા એ ધર્મો કરવા લાગ્યા એ લોકો શીતળા ટાકવા સખે ઈશુ જ જાણતા નહોતા એમ કઈ નહોતું પણ પહેલાના નિર્લોભ બ્રાહ્મણ ટાકનારાઓના જેટલા તેમનો લોકો ઉપર પ્રભાવ પડતો ન હોવાને લીધે ગ્રીસને લીધે ઉત્પન્ન થતા શીતળાને અટકાવવા માટે જે નિયમો પાળવાની જરૂર હતી તે બગાળ પડતા નહિ ધનલોભી અજ્ઞાન માણસોના હાથમાં જવાને લીધે એ પરિણામ આવ્યું કે શીતળા ટાકવાને કાળે અનેક માણસો મરણ પામવા લાગ્યા અને રોગ વધતો જ જવા લાગ્યો પરિણામે આગળીસમી સદીના છેલ્લા ભાગમાં હિંદી સરકારના નાવદાયી દેશી અથવા બગાળી શીતળા ટાકવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું

ઇંગ્લંડમાં મેરી એર્ટલી મોન્ટેગ્યુએ ઈ સ. ૧૭૨૨માં શીતળાના ઉપાય તરીકે રસી મૂકવાની પદ્ધતિના ફાયદા બતાવ્યા એ ચિત્રમરણીય મહિલા તુર્કિસ્તાનના કોન્ટ્રેન્ટિનોપલ (ઈસ્ટબૂલ) શહેરમાં અંગ્રેજ એન્જનીના સહધર્મિણી હતા તેમણે જોયું કે તુર્કિસ્તાનમાં શીતળાના રોગને ઉપદ્રવ બિંબુનું છે જ નહિ, અને એનું કારણ ગોધતા તેમને ખબર પડી કે ત્યાંના લોકો શીતળાથી બચવા માટે શરીરના કોઈ પણ ભાગની નમ કાપીને તેમાં

શીતળાનાં જંતુ દાખલ કરી દે છે. આને લીધે તેઓ તરત તો માંદા થઈ જાય છે, પણ પછી જીવનભર શીતળાથી બચી જાય છે.

તે વખતે ઇંગ્લંડમાં દર વરસે હજારો માણસો શીતળાથી મરી જતાં હતાં. મેરી ઓર્ટલી મોન્ટેગ્યુએ સ્વદેશ પાછા આવીને સૌથી પહેલાં પોતાની દીકરીને શીતળા ટંકાવ્યા, ત્યારથી ઇંગ્લંડમાં શીતળા ટંકાવવાની પદ્ધતિ શરૂ થઈ; પણ એવું માલમ પડ્યું કે તે વખતની ટાંકવાની પદ્ધતિને લીધે શીતળા ટંકાવનાર માણસ શીતળાથી બચવા પામતો, પણ તેની આસપાસનાં માણસોમાં રોગ ફેલાતો એટલે તે વખતે શીતળા ટંકાવવાની પદ્ધતિ લોકપ્રિય ન થઈ, અને એથી વધુ અસરકારક દવાની શોધ કરવાની જરૂર પડી. જેનર નામે એક સામાન્ય ડોક્ટર નથી જ રીતે આ દવા સોધી કાઢીને જગતમાં અમર કીર્તિ મૂકતો ગયો.

અહીં જેનરની શોધ સંબંધે થોડી વાગતો આપવી અપ્રસ્તુત નહિ લેખાય.

એડવર્ડ જેનરના પિતા પાદરી હતા અને તેમનાં માતા એક પાદરીનાં પુત્રી હતાં. જેનરના મામાના વંશમાં બધા જ પાદરી હતા અને તેમની બધી જ બહેનો પાદરીઓને પરણી હતી. પરંતુ આવા વાતાવરણમાં ઉછરેલા હોવા છતાં તેમને સૃષ્ટિવિજ્ઞાન શીખવાનું ખૂબ મન થયું, અને ક્લિસ્ટોલ શહેરની પાસે આવેલા સોડબરી (Sodbury) નામના ગામમાં ડેનિયલ લડલો (Daniel Ludlow) ના હાથ નીચે તેઓ શલ્યવિદ્યા (surgery) અને ચિકિત્સાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા ગયા.

જેનર જ્યારે ઇરિપતાક્ષમાં લડલોના સહકારી તરીકે કામ કરતા હતા ત્યારે એક ગામડાની છોકરી ત્યાં ચિકિત્સાને માટે આવી. જ્યારે તે છોકરીને કંઠેવામાં આબું કે કઢાચ તેને શીતળા થશે ત્યારે તેણે દબતાપૂર્વક જણાવ્યું કે મને કદી શીતળા થાય જ નહિ, મને પહેલાં ગાયના શીતળા ચવા હતા. આ સાંભળીને જેનરને ખૂબ કુતૂહલ થયું, કારણ તેમને પહેલેથી જ ખબર હતી કે ગ્લોસ્ટરશાયરના ગોવાલોમાં આવી માન્યતા પ્રચલિત છે. ત્યારથી જ તેઓ આ બાબતનો વિચાર કરવા લાગ્યા.

જેનરનું મન કેવું ખોજવાળું હતું તે નીચેની વાત ઉપરથી સમજાશે. જ્યારે તેઓ સોડબરીમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો કે મીણુખત્તીની જ્યોતમાં ઓછી ગરમી ક્યાં હોય છે—વચમાં કે ટોચ આગળ? થોડાબોલા જેનરે વધુ ચર્ચા કર્યા વિના મીણુખત્તી પોતાની પાસે ખેંચી લીધી અને તેની જ્યોતના પાછલા ભાગમાં થોડી વાર પોતાની આંગળી ધરી રાખી, ત્યારપછી તેમણે જ્યોતના ઉપલા ભાગમાં આંગળી ધરી, પણ તરત જ આંગળી ખસેડી લેવી પડી. આમ સહેલાઈથી ઉપરના પ્રશ્નનો નિવેડો આવી ગયો.

ચિકિત્સાવિદ્યા શીખી રહ્યા પછી જેનરે ગ્લોસ્ટરશાયરમાં ધંધો શરૂ કર્યો, પણ પોતાનાં હજાર કામોમાં પણ તેઓ ગાયના શીતળાની અદ્ભુત અસરની વાત શ્રુત્વા નહોતા, અને ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક આ બાબતની ગોવાલોની વાતો સાંભળતા. વરસોનાં વરસો અતિશય સહિષ્ણુનાપૂર્વક તેમણે આ વિષયની ક્રીયુવટપૂર્વક તપાસ કરી. જેનરને માલમ પડ્યું હતું કે ઢોરામાં શીતળા ઓછા પ્રાણુધાતક નીવડે છે. પણ માણસોમાં એ રોગ મરડીનું રૂપ ધારણ કરે છે. આથી જેનરે અનુમાન કર્યું કે જો ગાયના શીતળાની રસી માણસના શરીરમાં

દાખલ કરવામા આવે તો માણુસોમા શીતળાનો રોગ કદાચ ઓછો થઈ જાય. વળી જેનરે એ પણ જોયું હતું કે દોરોના શીતળા સામાન્ય શીતળા કરતા ઓછા જીવલેણ હોય છે. આથી દોરના શીતળાની વ્હી માણુસના શરીરમા દાખલ કરવામા આવે તો તે જીવલેણ શીતળામાથી જાતી જાય.

આ વિષયમા પ્રથમ કરવામા જેનરને ડગલે ને પગલે મુશ્કેલી પડતી તેમણે જોયું કે શીતળા થયેલા દોરના શરીર પરના ઘર્ષ કોઈ દાણાના જતુ માણુસને શીતળામાથી બચાવે છે એ ખરું, પણ તેમને એ પણ માલમ પડ્યું કે તે જ દોરના શરીર પરના બીજા દાણાના જતુઓ માણુસને શીતળાથી બચાવી શકતા નથી બેનહુ, જો તે જતુ માણુસના શરીરમા દાખલ કરવામા આવે તો તેને જીવલેણ શીતળાનો રોગ લાગુ પડે. આનું કારણ ન મમજવાને લીધે જેનર જરા ડામોડોળ થઈ ગયા અને તેમના વિરોધીઓએ આ બાબત તેમની મરમરી કરવામા મણા મળી નહિ પણ અમાધારણ સહિષ્ણતાપૂર્વક જેનર આ પ્રશ્નને ઉકેલ કરવા પ્રયત્ન કર્યા લાગ્યા, અને થોડા જ વખતમા તેમની મહેનત સફળ થઈ તેમણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે અસલ દોરોના શીતળાના જતુઓ ધીમેધીમે નમળા પડી જાય છે, માત્ર આ દશામા જ તેઓ માણુસને શીતળાથી બચાવી શકે એમ હોય છે. આ વખતે જેનર કોઈ મિકિત્સાસમિતિ (medical council) ના સભ્ય હતા તેમણે તે મિકિત્સાસમિતિની એક બેઠકમા જોરપૂર્વક એવો મત જાહેર કર્યો કે માણુસને શીતળાથી બચાવવા માટે દોરોના શીતળાની રસીનો ઉપયોગ કરવામા આવે તો પરિણામ શારુ આવે છે સમિતિના બીજા સભ્યો આથી ચિડાઈ ગયા અને તેમને અમિતિમાંથી કાઢી મૂકવાની ધમકી આપી.

જેનરની ગોધની ખગી કિંમત અને તાત્પર્ય સમજવા હોય તો તે જમાનામા શીતળાના રોગથી કેવી મગ્ગી થતી તેનું વર્ણન જોવાની જરૂર છે. માણુસો તે વખતે બધા રોગો કરતા શીતળાથી બહુ ડરતા જોને એકવાગ શીતળા આવી ગયા હોય તેને ફગીવાર ચનાતો ખાસ લાય નહોતો. પણ જોને કદી પણ શીતળા આવ્યા ન હોય તે હમેશા ક્યાં જ કરતા શીતળાનો રોગ એવો તો ચેપી છે કે માણુસ ખૂબ સાવધ રહે તોપણ એ રોગના ફગવાથી બચવા પ્રયત્ન નહિ એક વખત મેડિસિન દેશના થોડા મેડિસિનમા જ માફ લાખ માણુસો શીતળાથી મરી ગયા હતા અને ઈ સ પૂર્વે થોડા સૈકા ઉપર એ રોગ મગ્ગીરૂપે ચીનમા ફાટી નીકળ્યો હતો અને એણે દેશને ખેદાનખેદાન કરી નાખ્યો હતો. ધીમેધીમે આ ચેપી રોગનો લાય એવો પ્રબળ થઈ પડ્યો કે માણુસને શીતળા આવતા માતા તેને નિરાધાર દશામા નાખીને લાગી જતી એવી વાતો પણ માલગવામા આવે છે કે શીતળાની મરકીના વખતમા કોઈ બાપે કુટુંબના બધા માણુસને બોલાવીને શીતળાને લીધે માણુસનો દેખાવ કેવો બચકર થઈ જાય છે તે બતાવ્યું અને એવા બચકર પરિણામમાથી બચવા માટે બધાને આપધાત કરવાની સલાહ આપી, અને પોતે પહેલા આપધાત કરી સૌને દાખલો બેસાડ્યો એક રીતે જોઈએ તો પ્લેગની મરકી કરતા પણ શીતળાની મરકી બચકર છે, કારણ કે પ્લેગનો ઉપદ્રવ તો લાખે ગણે એકાદવાગ જોવામા આવે છે, પણ શીતળાનો ઉપદ્રવ તો દરેક વરસે ચાલુ જ હોય છે બર્નોલી (Bernoulli) એ હિસાબ કરીને બતાવ્યું છે કે દુનિયામા દર ૨૫ વર્સે ૧ કરોડ ૫૦ લાખ માણુસો શીતળાથી

મરણ પામે છે. શીતળા માણસગતને જે લયંકર નુકસાન કરે છે તેનો આ આંકડા પરથી પૂરો ખ્યાલ ન જ આવી શકે. કારણ કે શીતળા થયા પછી જેઓ અથવા પામે છે તેઓમાંના કરોડો આંધળા થઈ જાય અથવા અપંગ બની જાય છે.

માણસગતના આ ભીષણ શત્રુ સામે યુદ્ધ કરવાનું જેનરે નક્કી કર્યું અને તેમણે હથિયાર સભ્યાં. હથિયારમાં શું હતું? હાથીદાંતના 'ટુકડા ઉપર, તલપૂર નંતુ. અસંખ્ય વિરોધીઓની મસ્કરીને ન ગણકારતાં જેનરે પોતાના ઉપર કહેલાં મત અને અનુમાનને પ્રતિષ્ઠિત કરવા કમર ધસી.

સારા નેલ્મસ (Sarah Nelves) નામની એક ગોવાળને શીતળા થયા હતા. જેનરે એ બાઈના હાથ ઉપરથી શીતળાની રસી લીધી અને જેમ્સ ફિપ્સ (James Phipps) નામના એક આઠ વરસના તંદુરસ્ત બાળકનો હાથ ચીટી તેમાં દાખલ કરી દીધી. આ પછી બે મહિને તે બાળકના હાથમાં શીતળાનાં ઉગ્ર નંતુઓ દાખલ કરવામાં આવ્યાં. બાળકને પહેલાં નળાં નંતુઓની રસી ન મૂકવામાં આવી હોત તો તે કદી આ ઉગ્ર નંતુઓ બરદાસ કરી શકત નહિ. પરંતુ એવું માલમ પડ્યું કે બાળકને કંઈ જ થયું નહિ. આ પ્રયોગમાં સફળ થવાને લીધે જેનરનું નામ અને કીર્તિ ચારકાર પ્રસરી ગયાં. આટલે વરસે કરોડો માણસોને શીતળાના ઉપદ્રવમાંથી બચાવવાનો ઉપાય શોધાયો.

એ વાત ખરી છે કે શીતળા ટંકાવવાનો પદ્ધતિનો વિશેષ કરનારાની, કદી ખોટ પડી નથી. એક પાદરીએ દંદતાપૂર્વક જાહેર કર્યું કે ઈશ્વરે જણી બોધને શીતળાનો રોગ પૃથ્વીમાં મોકલ્યો છે. અને તેમની ઇચ્છા છે કે માણસોને શીતળા થાય. મોઝલે (Moseley) નામના ડોક્ટરે જાહેર કર્યું કે ગાય કે બીજા કોઈ પશુ નીચલા વર્ગના પશુના શરીરમાં કોઈ પણ પદાર્થ માણસના શરીરમાં દાખલ કરવામાં આવે તો તેથી માણસમાં એટલી પશુતા આવે છે. પરંતુ શીતળાની મરકી બધાય દેશોમાં એટલી લયંકર થઈ પડી હતી કે ઉપર જણાવ્યો તેવો વિરોધ હોવા છતાં લોકોનાં ટાંગેટાળાં ઉત્સાહ-પૂર્વક શીતળા ટંકાવવા લાગ્યાં અને થોડા જ વખતમાં તેનું સારું પરિણામ આવ્યું. ધીમેધીમે શીતળા ટાંકવાની પદ્ધતિ દુનિયાના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ફેલાઈ ગઈ. લોકો અને ઈશ્વરનો આશીર્વાદ માનવા લાગ્યા. જેનરને દેશદેશમાં ઈશ્વરના દૂત તરીકે અભિનંદન અને સન્માન મળવા લાગ્યું. જે લયંકર શીતળાના રોગને લીધે પહેલાં દર વરસે લાખો માણસો અકાળ મરણ પામતાં હતાં તે શીતળા આજે તદ્દન સાધારણ રોગ મનાય છે, અને દુનિયામાં બધા રોગની મરણસંખ્યા અને જણીએ તો ચોખ્ખું માલમ પડે છે કે બીજા રોગની સરખામણીમાં શીતળાનું મરણપ્રમાણ બિલકુલ સામાન્ય છે. *

૫ ૩૩૬ તું અનુસંધાન]

Natural Economic Order એ પુસ્તક માગ વાચવામા આનુ મોનારૂપાનો નાણા તરીકે ઉપયોગ કરવાની અનિષ્ટ શ્રદ્ધાને લેણે માગ કરતા વધારે વિદ્યતાથી અને જોગદાર શૈલીમા ખડન કર્યું છે એવો એના વદલામા 'ધમાતી નાણા-નોટ'નું સ્વર્ણ સૂચવ્યું છે 'ધમાતી નાણા-નોટ'ને એ "સ્વતંત્ર-નાણુ" કહે છે, અને એની યોજના એના પુસ્તકનો મુખ્ય વિષય છે પણ તેને એણે એણે વ્યાજની વદુ સુદ્ધ મીમામા કરી છે કાર્ન માકર્મના વિચારોથી એ વ્યાજમીમામા જુદો પડે છે, અને માકર્મના મતોમા ગટેના દોષોને એણે મારી રીતે' સ્વર્ણ છે આ કાગણુથી માકર્મના અનુયાયીઓએ આ પુસ્તક વાચના જનુ છે આ લેખમા વ્યાજની અપૂર્ણ મમાનોચના નથી, પણ એના કેટલાક અંગોનો જ વિચાર છે

ડો મિલ્વર્ટ ફાઇનર કહે છેકે જેમેનના 'ધમાતી-નાણા-નોટ'ના યુરોપના કેટલાક દેશોમા અખતગ થયા છે, અને ફાગમી અને નાણી તથા સમાજનાદીઓ વચ્ચેના સગાઓ પાછળ આ અખતગથી પણ ગટેના છે

એનામા સદ્મુત બુદ્ધિ છે વેન્નર, રમોનર, સેર્ગિસ અને ન્યુમેન જેવા અર્થશાસ્ત્રના નામાકિત મરોધકો અને સમ્યામકોના હાથ નીચે મે સમ્યામ કર્યો છે પણ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે જ્યા સુધી હુ જેમેનના વિચારોથી પરિચિત થયો નહોતો ત્યા સુધી વિદ્યાની અધીઓ કર્યા છતા સાર્થિક અને સામાજિક કોયડાઓ મારે માટે માત તાણામા વધ કરેયો ખજાનો હતો જ્યારે મે તેના વિચારો જાણ્યા અને પચાન્યા ત્યારે અને અર્થશાસ્ત્રના કાચના જેવું પારદર્શક બન્યું "

૨ પ્રકાશક—Neo-Verlag, Berlin-Frohnau

૩ 'ધમાતી નાણા-નોટ'નો મિદ્ધાન્ત એવો છે કે વધુ નાણુ નોટોનુ જ રોય એ નોટના વદલામા મોનારૂપાના સિદ્ધાંત આપવાની સરકારની પ્રતિજ્ઞા જ ન રોય ઉપગત, જેમ વધા પદાર્થોને કાળનો ધમારો લાગે છે તેમ આ નોટની કિંમત પણ પડી ગટે તો ધીમેધીમે ઘટતી જાય દા ત, મો રૂપિયાની નોટ ૬૦ સવાડિયે દોઢ આના જેટલી થો નોટની તારીખથી અસ્વાડિયાના ખાના પાડી દરેક અસ્વાડિયાને એવે એની કેટલી કિંમત લેખાય તે તેના પર છાપેલું રોય. આ રીતે મો રૂપિયાની નોટ મ્પને એવે ૩ ૯૫-૭-૦ની કિંમતની થાય. આથી મારી પાસે મો રૂપિયાની નોટ લાવી હોય તો મારે અસ્વાડિયે એવે દોઢ આનાના નુકસાનમાથી વચવા મારે ને માર્ગ ગટે મો રૂપિયાની નોટનો કોઈ પણ રીતે ઉપયોગ કરી નાખવો ૩ ૯૯-૧૫-૦નો માન પણ મળે તો મને ન ખગવવા કરતા તેને ખર્ચવામા વધારે લાભ મળાય અથવા જો કોઈ એવો કરજ કાદનાર મળે કે જે અસ્વાડિયે દોઢ આનાનો ધમારો પોતે વેગી લે તો તેને ધીરવામા હું પોતાને માગ્યશાળી માનુ સતી પદ્ધતિમા એવિંગ્સ નેકમા મૂકોને એ કરવાની મગવડ દર્શાવી છે આવી નોટોમા વ્યાજ મેળવવાની લાવવ એછી મઈ જાય. સેકાદ ટકો વ્યાજ આવી નોટ ૯૫૦ પણ મળે તો ૬૮ કમાયા લાગે એસેને આ યોજના વિસ્તારથી પોતાના પુસ્તકમા સમજાવી છે હુ એ પદ્ધતિ પ્રત્યે પનટાયો નથી પણ એ અતિશય સતુગઈમગી યોજના છે એમ કબૂલ કરવું જોઈએ

કાળવાણી

‘હૃદયકાન્ત’

ભજનુ ગાયા સાદ તાણીરે ઓ સંતો વા'લા !

તો રે યિયો રામ રાજી.

ગાવી હવે કાળવાણી રે ઓ ભગતુ વા'લા !

મેલી હવે રામકા'ણી.

ડાખી ને જમણી સંતો અખિયાં સરિખિયારે,

એક હસે, બીજી રડતી રે—ઓ સંતો વા'લા

રાય ને રંક બાઈ રામનાં બાળકાં રે,

રંકાની રોટી રાગે ભરખી રે—ઓ સંતો વા'લા

ભજનુ બહુ ગાયા ભગતો ! ભેદ બાંખ્યા સંતો !

રીકુ પાડી રાત આખી રે—ઓ સંતો વા'લા

દાના ભગતના રે દસમાં, દાવાનળ લાગ્યો રે,

ગાયે હવે કાળવાણી રે—ઓ સંતો વા'લા

ઓ સંતો વા'લા !

તો રે યિયો રામ રાજી.

ગાવી હવે કાળવાણી રે,

ઓ ભગતુ વા'લા !

મેલી હવે રામકા'ણી.

કાલઃ કલ્પતામસ્મિ ।

૧

વહે અરવ વેગથી.
ગળે દિવસે વતસંગે,
ધટી દિવસમાં મળે,
નિમેષ ધટીમાં પળે,
ઘડ પળપળે ગળે.

૨

હરે મમ-વિચારથી
જનાયુષ, કલક, ને
નિરુદ્ધ મ જડત્વ ને,
બદેવ યુગવૈર ને,
વધેય મદદલાને.

હણે અતુપ વેગથી,
મ મત્વ યુત બન્ધનો
થયેલ જ ન વૈર થી.

ચણે નવલ-સર્જને
વિશિષ્ટ તલ-ભૂમિકા.

૩

પ્રતપ વિધિ-ગ્રીબથી,
અમાપ સમપૌષના
પહેલ હિમ-ખડ શા,
ગળેલ અલખાચલે,
વહાવી કૃત-મૂપરે
મુસત્પ મનુ-રોપને

હિગાડો, બહુલાવી દે.
સુમાલ્ય-ફલ-મેજરી,
લણે—'નમન' અર્પણે.

૪

કરેલ કળ કાળથી,
મૂકે ન પ્રથમા સ્થિતિ,
મૂકેલ હણે ભોતો,
ફળે ન, કદીના ફૂલે—
—નિરયે મનુ-વૃક્ષ ને
પહાડી નિગ-ઔષધ માં
સમૂળ જીવકી લઈ
ભિડાવી યુગબાહુમાં,
ધપાવી, ધપતો રહે.

૫

ચહે સમ-સ્વભાવથી,
"સમરત સમ-શૂ કંડુ."
પ્રદેશ જીવનીચમાં
વહે ગરજ ધૂમતો.

૬

ભગીરથ પ્રપાત એ
અબોલ કરતો રહે
સ્વ-વત્સલ મનુ-હરે
પ્રજોષ ભરતો રહે.

વિધનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

તે કાંઓથી માનવજાતિ પોતાને સુધારવા મથી રહી છે. એની આ સઘળી સુધારણાપ્રવૃત્તિનો સરવાળો શો? ધડીલાર વિચાર કરીશું તો લાગશે કે પ્રમાણમાં સ્વલ્પ જ. હજારો વરસો પછી પણ આજે એ એના પ્રમજ્જવનમાંથી હિંસાવૃત્તિ નાખૂદ કરી શકી નથી. આટલા લાંબા વખતના પ્રયાસ પછી પણ, પ્રજા પ્રજાવચ્ચેની ખૂનખાર લડાઈઓનો હજુ અંત આવ્યો નથી, એટલું જ નહિ પણ હજુ નિકટના ભવિષ્યમાં જલદી આવે એવું દીસતું પણ નથી. આટલાં વરસની સુધારણાપ્રવૃત્તિથી એ કરી શકેલ છે તે કેવલ એટલું જ કે પ્રમજ્જવનમાંથી તો નહિ પણ વ્યક્તિજીવનમાંથી એણે હિંસા અમુક અંશે કમી કરી છે. પ્રજાપ્રજા વચ્ચેનાં યુદ્ધો હજુ શમ્યાં નથી એ ખરું, પણ વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેનાં સ્થૂલ યુદ્ધો તો ઘણે ભાગે હવે શમી ગયાં છે. આજે મનુષ્ય એટલો તો આગળ વધ્યો જ છે કે કોઈનો પણ જન લેવો એ એને જંગલીપણાની નિશાની લાગે છે. લોકમત, કાયદો અને સંસ્કારિતા એ સઘળાંને પરિણામે આજે એટલું તો સિદ્ધ થયું છે કે કોઈની પણ હત્યા એ આજે શિષ્ટ માણસને માટે શક્ય રહેલ નથી. પણ ત્યાં પણ પાછો જરા વિચાર કરીશું તો જણાશે કે આ વસ્તુસ્થિતિ પણ સ્થૂલ શારીરિક હિંસા પૂરતી જ સાચી છે. બાકી, માનસિક હિંસાવૃત્તિ તો આજે પણ એટલી ને એટલી જોરદાર જોવામાં આવે છે. માણસ આજે ખૂન કરતો મટ્યો છે, પણ એ ખૂન કરવાની સ્થૂલ પ્રવૃત્તિ પાછળ જે સૂક્ષ્મ ધિક્કારવૃત્તિ હતી તે હજુ પોતાના ચિત્તમાંથી નિર્મૂળ કરી શક્યો નથી. એ ધિક્કારવૃત્તિ અંસ્કારના પાતળા થર નીચે ઢંકાઈ રહીને ધર્મપ્રેમ, નીતિપ્રેમ, ભાવનાભક્તિ આદિ ભાવભાવનાં રૂપાણાં નામે ધારણ કરીને જગતમાં સદાચી રહી છે, અને ભારેમાં ભારે કેળવાયેલો માણસ પણ એનાથી હજુ સર્વથા મુક્ત બની શક્યો નથી. આ પ્રમાણે બાહ્ય હિંસાવૃત્તિ મર્યાદિત બન્યા છતાં આંતર હિંસાવૃત્તિ તો હજુ એવી ને એવી કાયમ રહી છે. પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ નિબંધકાર હેઝલિટ આ આંતર હિંસાવૃત્તિ વિશે એક માર્મિક નિબંધ ('On the Pleasures of Hating') લખ્યો છે. તેમાં એ કહે છે કે માનવહૃદયમાં વસી રહેલી આ તિરસ્કારવૃત્તિથી સૂક્ષ્મ હિંસાને નાખૂદ કરવાને ખીજાં સો વરસ સુધી જગતના સાહિત્યકારોએ પુષ્કળ ચિંતનલેખન કર્યાં કર્યું પડ્યું. એનો એ નિબંધ લખાયાને સો વરસ તો ક્યારનાંય થઈ ગયાં, અને છતાં માનવહૃદયની એ તિરસ્કારવૃત્તિ રજમાવ પણ ઓછી થઈ જણાતી નથી. પણ એ સો વરસના ગાળામાં એ વૃત્તિને નાખૂદ કરવાને ચિંતનલેખન પાછળ ખાઈપીને મંડ્યા રહેનારા જે થોડા સાહિત્યકારો જગતમાં થઈ ગયા તેમાં ટોલ્સ્ટોયનું સ્થાન અગ્ર પંક્તિમાં છે. એમના એ ચિંતનલેખનનું એક સર્વબોધ્ય સુમધુર ફલ તે આ 'કથાવલિ.'

આ ઉપરથી મમમ્મ શકશે કે આમાંની મધ્યમ કથાઓ ૨૫૪ રીતે જ ઉદ્દેશ્યક્ષી અને પ્રચારપગાયણ છે પણ ઉદ્દેશ્યક્ષી અને પ્રચારપગાયણ છે એટલા જ માટે એ રમ કે કથા નથી એમ કોઈ માનશે તો તે બહુ કમ્મે ખરી રીતે કોઈ પણ કૃતિની પાછળ ઉદ્દેશ્ય રહેલો હોય એટલા જ માટે એ કથાવિહીન હરી શકતી નથી, કોઈ પણ મરિધાન પ્રચાર-પગાયણ હોય એટલા જ ખાતર એ સર્જન મટી જતું નથી. ગણણીતો અમેરિકન સાહિત્ય-મર્જક અપ્ટન મિન્કલેર તો કહે છે કે All art is propaganda. It is universally and inescapably propaganda; sometimes unconsciously, but often deliberately propaganda (Mammonart, p. 19) આપણે અપ્ટન મિન્કલેર માથે એટલે બધે સુધી ન જઈએ તોપણ ઉદ્દેશ્ય અને કથા, પ્રચાર અને કથા એની વચ્ચે આપણે માની લઈએ છીએ એવું હાડવેગ તો નથી જ, બીજા બધાનું ગમે તેમ પણ ટોલ્સ્ટોયને મન તો નથી જ એ ચોક્કસ ટોલ્સ્ટોયની ઉત્તરવચની મધ્યમ સાહિત્યકૃતિઓની પેઠે એમની આ કથાઓને પણ જગત્તર મમજવા માટે એમના કલા વિગેના વિચારો લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે. ટોલ્સ્ટોયને મન કથા એ કેવળ આત્મપ્રભોદ કે વિનોદની વસ્તુ નથી, એમને મન એ કેવળ નવરાઓનો વિધાન નથી, પણ એમને મન તો કથા એ માનવજીવનને મટૃત બનાવવાનું અસાધ્ય સાધન છે. એમણે બાબેલા લક્ષણ પ્રમાણે કથાકાળના ચિત્રમાં જાગેલી ભીમિનો વાચકના ચિત્તને ચેપ લગાડે, અને એ રીતે એ ભીમિ તેના ચિત્તમાં મક્કત કરે એવું નામ કથા. એમને મતે કથા એ વર્તમાન માનવજીવનની બહુ મદત્તની મેવા બગવવાની છે વર્તમાન માનવજીવનની કોઈ મોટામાં મોટી કસણતા હોય તો તે એની શુદ્ધિ અને ભીમિ વચ્ચેનો ચેર વિમવાદ. માનવજાતિ અત્યારે શુદ્ધિથી યુ થોગ્ય, શું અથોઅ, યુ માયું, યુ ખોડું, તેનો યથાર્થ નિર્ણય કરી શકે છે, પણ એ નિર્ણયને એ મર્વ પ્રમગે આચારમાં ઉતારી શકતી નથી

જાનામિ ધર્મ ન ચ મે પ્રવૃત્તિ

જાનામ્યધર્મ ન ચ મે નિરૂત્તિ ।

એ કોઈ બંધિની જ નહિ પણ આજની મમસ્ત માનવજાતિની વેદનાભરી ચીમ છે માનવીના શુદ્ધિદર્શન અને એની હૃદયપ્રવૃત્તિ વચ્ચેનો આ વિસમ્મદ એ જ આપણી આજની મંદગતિની મોટામાં મોટી ક્ષતિ છે. આ ક્ષતિને દૂર કરવા માટે જુદાજુદા વિચારોના જુદાજુદા ઉપાયો સૂચવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, એ સમર્થ ચિત્તશાસ્ત્રીએ કેટલાક વરમ ઉપર એને માટે જીવનમાં બ્યાધાન અને રમતગમત પર ખૂબ ભાર મૂક્યો હતો. એનું કહેવું એનું હતું કે માનવી અમુક કાર્ય કરવાનું શુદ્ધિથી નક્કી કરે છે પણ એના શરીરના આયુઓ કેળવાયેલા નહિ હોવાથી શુદ્ધિના આદેશને તે આચારમાં ઉતારી શકતો નથી, માટે અંગકમરતથી અને રમતગમતદ્વારા આયુઓને જો જગત્તર કેળવ્યા હોય અને તેમના પર કાબૂ મેળવ્યો હોય તો જીવનમાં આ વિમવાદ પછી ટકે નહિ આ વિચારણા એક રીતે આકર્ષક છે. પણ એટલાથી પૂરતું મમાધાન થાય એમ નથી, કેમકે શુદ્ધિ અને આયુઓ વચ્ચે માનવીનું ચિત્ત, એનું હૃદય, એનું ભીમિતન રહેલું છે એ વાત એમાં ભૂધી જવામાં આવે છે, અને જીવનનું પ્રેમક ચાવક તરવ તો એ હૃદય જ છે તેથી ટોલ્સ્ટોય આ વિમવાદ દાખવાનું કામ કલાને સોંપે છે. એમની માનના પ્રમાણે શુદ્ધિના દર્શનને ભીમિમાં મક્કત કરવું એ જ

કલાનો મહાન ધર્મ છે. અને એટલા માટે જ જીવનમાં એનું આટલું બધું શૌરવ છે. માનવીએ સુખી થવું હોય તો પરસ્પર પ્રેમભાવ રાખવો જોઈએ અને સૌની સાથે એકતા સાધવી જોઈએ એ બુદ્ધિથી સૌ સમજે છે, પણ એ બુદ્ધિદર્શનને સળંગ રીતે વર્તનમાં મૂકવું એ સહેલી વાત નથી. માટે ટોલ્સ્ટોય કહે છે કે કલાએ એવું સર્જન કરવાનું છે કે જેમાં કલ્પિત પાત્રો આવો પ્રેમભાવ રાખતાં હોય અને જેની એકંદર અસર એકયાનુભવને અર્થે પ્રેરે એવી હોય. આવી રીતે પ્રેમભાવ પ્રેરતી કલાકૃતિઓના નિરંતર સેવનથી માનવીની જિંમિ એવી રીતે ઘડાશે કે પંછી વાસ્તવ જીવનમાં પોતાને એવા સંજોગમાં મુકાવું પડશે ત્યારે પોતે પણ આપોઆપ એવી જ પ્રેમભરી રીતે વર્તશે. એ પ્રમાણે માનવહૃદયને પ્રેમ અને એકતાની તાલીમ આપ્યા કરવી એ જ કલાનો મુખ્ય હેતુ હોવો જોઈએ એમ એ કહે છે અને એ દૃષ્ટિએ એ કલાના મુખ્ય બે વર્ગ પાડે છે. પહેલા વર્ગને એ ધાર્મિક કલા કહે છે, અને બીજા વર્ગને સર્વભોગ્ય કલા કહે છે. વાચકચિત્તને ઈશ્વરપ્રેમ, ધર્મભાવ, બંધુતા, પવિત્રતા આદિ ઉચ્ચ પ્રકારની જિંમિઓનો ચેપ લગાડે એવી કલાને એ પ્રથમ વર્ગમાં મૂકે છે, અને સીધી રીતે ધાર્મિકતાવિષયક ન હોય છતાં વાચકને માનવહૃદયની સર્વસામાન્ય ખૂણગત પ્રાથમિક જિંમિઓનો અનુભવ કરાવી સમાજના જુદાજુદા વર્ગોને રસપાન માટે એક જ એવારે એકકા કરે, અને એ રીતે એ સહિયારી મિજલસદ્વારા એમને એકચને દોરે ગૂંથે એવી કલાને એ બીજા વર્ગમાં મૂકે છે. આ સિવાયની બીજી બધી કલાને કેવળ ધનિકવર્ગ કે વિદ્વદ્વર્ગ જ માણી શકે અથવા વાચકને વિલાસ તરફ પ્રેરે એવી સઘળી કલાને, એ અનિષ્ટ ગણે છે. એમણે *War and Peace* અને *Anna Karenina* જેવી વિશ્વવિખ્યાત વાર્તાઓ લખી છે, પણ એ બેમાંથી એકને એ ઉપલા બેમાંથી એક વર્ગમાં મૂકતા નથી. કલાના પ્રથમ ઉત્તમ વર્ગમાં—ધાર્મિક કલાના વર્ગમાં—તો એ પોતાની એક જ કૃતિને મૂકે છે, અને તે આ સંગ્રહમાં પહેલી જ આપેલી વાર્તા 'ઈશ્વરનિષ્ઠા' ને. આ સંગ્રહની બીજી વાર્તાઓ પણ એક કે બીજા રૂપમાં તત્ત્વતઃ એ પહેલી વાર્તાના જ પ્રકારની છે, એટલે એ દૃષ્ટિએ જોતાં ટોલ્સ્ટોયની કલામીમાંસા પ્રમાણે આ 'કથાવલિ' એ ઉત્તમ વર્ગની કલાકૃતિઓનો સંગ્રહ છે.

તટસ્થ દૃષ્ટિએ જોઈએ તોપણ આ નાની નાની વાતોમાં એક આજન્મ કલાકારનો આત્મા પોતાના જીવનદર્શનને સર્વગમ્ય સ્વરૂપમાં રજૂ કરી રહેલો દેખાય છે. *War and Peace* તથા *Anna Karenina* જે અદ્ભુત પ્રતિભાએ દિગ્ગન્તવ્યાપી વિશ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું તે આજે આખાલવૃદ્ધ સૌને રીજીવવાને માટે સ્વેચ્છાએ સૌમ્ય વધુ ધારણ કરીને આ સંગ્રહમાં ખડી યઈ છે. એમાં સર્જનશક્તિ એતી એ જ છે. માનવપ્રકૃતિને યથાર્થ રીતે સમજવાનું ને તાદશ રીતે આલેખવાનું સામર્થ્ય એનું એ જ છે, ને વાંચતાં જ દિલને હચમચાવી મૂકનારી વેધકતા પણ એની એ જ છે, ફક્ત ઘાટ જુદો છે. આજ સુધી જાણે સમાજના ઉપલા વર્ગરૂપી દેવલોકને જ પોપતી આકાશગંગા કર્તવ્યબુદ્ધિથી નીચે ઊતરી આજે ગરીબનાં ઝૂંપડાને પાવન કરી રહી છે. યુજરાતીઓ આ આંગણે આવેલી ગંગામાં જેટલું નહાશે તેટલું એમનું પુણ્ય જ છે.

‘કથાવલિ’ ભાગ ૨ની પ્રસ્તાવના]

(૧) બ્રિટિશ જાતિની રાજભક્તિ

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અધિપતિ ઇંગ્લેન્ડના પંચમ જ્યોર્જના રાજત્વકાલને પચીસ વર્ષ પૂરાં થયાં તે નિમિત્તે, બ્રિટિશ લોકોએ સ્વદેશમાં તેમજ સામ્રાજ્યના બીજા બધા ભાગોમાં નાના પ્રકારનો આમોદપ્રમોદ કર્યો છે, આતશબાહુદારા 'જોનાર'ઓને દિગ્ધરી નાંખ્યા છે, સૈનિકોની કૂચકવાચત કરાવી છે તથા બીજી વિવિધ રીતે દબદબા સાથે 'રજત મહોત્સવ' ડાળ્યો છે. આ બધો બાહ્ય આડંબર જો રાજભક્તિનું મિત્ર હોય, તો બ્રિટિશ જાતિને રાજભક્ત કહેવામાં કંઈ હરકત નથી.

પરંતુ બ્રિટિશ જાતિને રાજભક્ત ગણવાનું બીજું કારણ પણ છે. રાજ પંચમ જ્યોર્જના રાજત્વનો આરંભ ૧૯૧૦થી થાય છે. એ સાલથી ચાલુ સાલ સુધીમાં યુરોપના ઘણાં દેશોની શાસનપ્રણાલી બદલાઈ ગઈ છે. ક્યાંક સામ્રાજ્યને બદલે, તો ક્યાંક રાજ્યને બદલે કોઈ ને કોઈ પ્રકારનું સાધારણ તંત્ર સ્થાપિત થયેલું છે. રશિયા સમ્રાટને તાબે હતું, તે સાધારણ તંત્ર બન્યું છે તુર્કી સુલતાનને તાબે હતું તે સાધારણ તંત્ર બન્યું છે. જર્મની સમ્રાટને તાબે હતું, તે સાધારણ તંત્ર બની હવે હિટલરની સરમુખત્યારીને તાબે થયું છે. ઓસ્ટ્રિયા-હંગરી એક સમ્રાટને તાબે હતાં, હવે બે દેશોમાં સામ્રાજ્ય હુકમ થઈ, સાધારણ તંત્ર સ્થપાયા બાદ એકથી અધિકવાર વિષ્ણવ થયો છે. રવેનના રાજ્યે ગાદીત્યાગ કર્યો છે અથવા તો પદ-બાજ થયો છે એમ બન્ને કહી શકાય, અને રવેનમાં સાધારણ તંત્ર સ્થાપિત થયું છે. ૧૯૧૦ની સાલમાં પોર્ટુગલ સાધારણ તંત્ર બન્યું છે. ઇટલીમાં રાજની સત્તા હુકમ થઈ છે, કિંતુ એ દેશ સાધારણ તંત્ર ન બનતાં મુસોલિનીની સરમુખત્યારીને તાબે થયો છે. તદુપરાંત ઝેકાસ્લોવેકિયા, પોલેન્ડ વગેરે દેશો બીજા કોઈ કોઈ દેશની અધીનતામાંથી મુક્ત થઈ સાધારણ તંત્ર બન્યા છે. એશિયાનું મોટામાં મોટું તેમજ સૌથી પ્રાચીન સામ્રાજ્ય ચીન ૧૯૧૨માં સાધારણ તંત્ર બન્યું છે, અને તે પછી આજ પણ તે જુદા દેશમાં વિશ્વખલ અવસ્થા ચાલતી આવી છે. બ્રિટનમાં પણ હજી રાજનું રાજ્યત્વ વિદ્યમાન છે. આ ઉપરાંત એમ કહી શકાય કે બ્રિટિશ જાતિ રાજતંત્ર શાસનપ્રણાલી પસંદ કરે છે. કિંતુ એટલું જ કહેવાથી બધી વાત કહેવાઈ જતી નથી.

બ્રિટનમાં રાજની સત્તા ખૂબ સીમાબદ્ધ છે—નામમાં રાજની સત્તા ધણી છે ખરી, પરંતુ કાર્યત્વ વિશેષ કંઈ જ નથી. રાજ મંત્રીઓની સલાહ પ્રમાણે ચાલવા બધાયેલ છે. તથા દરેક વાર પાર્લામેન્ટના સભ્યોની ચૂંટણી વખતે, જે દળતા સભ્યોની સંખ્યા વધારે હોય છે તે દળમાંથી મંત્રીઓ મનોનીત થાય છે. તેથી બ્રિટનમાં રાજની સત્તા પ્રજાના અધિકાર-

દ્વારા નિયંત્રિત છે. વસ્તુતઃ એમ કહેવું-ખોટું ગણાશે નહિ કે, બ્રિટનમાં એવા પ્રકારનું એક સાધારણ તંત્ર છે કે જેનો ચુંટાયેલો પ્રમુખ નથી, પરંતુ તેનો સિંહાસનારૂઢ રાજા પુરુષાનુક્રમે કંઈક અંશે પ્રમુખ જેવો છે. ઇંગ્લંડના લોકોનું વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય કોઈ સાધારણ તંત્રના લોકો કરતાં કમ નથી.

એ કારણથી તથા ખીજા એક કારણથી ઇંગ્લંડમાં રાજતંત્રને બદલે સાધારણ તંત્રની સ્થાપના આવશ્યક થઈ નથી. બીજું કારણ બ્રિટિશ રાજનીતિની એક પ્રચલિત કથામાં સમાયેલું છે. તે એ, કે રાજા કંઈ અન્યાય કે અગ્રનું અદ્વિતકર કાર્ય કરી શકતો નથી. ('The King can do no wrong') જે કંઈ ખોટું કરી શકે નહિ તેને ખસેડવાની જરૂર શી? તેથી યુરોપના બીજા અનેક દેશોમાં, રાજતંત્ર યા સમ્રાટતંત્ર બદલાવાનું પ્રયોજન હોવાથી ત્યાં પરિવર્તન થયા છતાંએ બ્રિટનમાં તે રીતના પ્રયોજનના અભાવે વિપ્લવ થયો નથી x x x કિંતુ મનુષ્ય જેટલે અંશે પોતાનો ભાગ્યવિધાતા અને ભાગ્યનિર્વંતા થઈ શકે, તેટલે અંશે બ્રિટિશ જાતિ પોતાની ભાગ્યવિધાતા અને ભાગ્યનિર્વંતા છે ખરી. એથી તેઓ રાજાને દોષ દેતા નથી તથા રાજાબક્ષ થવામાં તેમને કંઈ બાંધો આવતો નથી.

‘પ્રવાસી’ માથી]

(૨) સ્થાનિક સ્વરાજનું ખીજ

રાજકીય, સામાજિક કે કોઈ પણ પ્રકારની પ્રગતિ કોઈ પણ પ્રગત્યે કરી હશે તો તેની શરૂઆત સ્થાનિક સ્વરાજ સંસ્થાઓ દ્વારા જ થયેલી નજરે પડશે. સંસ્કૃતિના સૂર્યોદય સાથે જ સ્થાનિક સ્વરાજની કેળવણીની ભૂમિકા અસ્તિત્વમાં આવેલી હોવી જોઈએ. પછી, બીજી સંસ્થાઓ પેઠે જ એનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો ગયો હોવો જોઈએ.

સરકારી, આર્થિક કે કારોબારી સંગઠન સાચવવાના હેતુથી હિંદમાં જ સ્થાનિક સ્વરાજની યોજના અસ્તિત્વમાં આવેલી. છેક ઝોગણીસમી સદીની અધ્યવસ્યે જ ઇલાકાનાં પાટનગરોમાં મ્યુનિસિપાલિટીઓ સ્થાપવામાં આવી. ઇસ્વીસન ૧૮૭૦માં સ્થાનિક સ્વરાજનો વિકાસ સાધવાના ખુલ્લા આશયથી લોર્ડ મેયોના વખતમાં પ્રગટિતનિધિત્વનું તત્ત્વ દાખલ કરવામાં આપ્યું. એ રીતે કારોબારમાં હિંદીકરણની શરૂઆત થઈ. પછી ઇસ્વી સન ૧૮૮૨નો ‘લોર્ડ રીપનનો અગત્યનો દરાવ થયો.

“રાજકીય ને પ્રજાકીય કેળવણીના સાધન તરીકે સ્થાનિક સ્વરાજ ખાસ ધ્યાનનીય છે.”

“સ્થાનિક સ્વરાજના સિદ્ધાંત પરત્વે હિંદીઓ જાતે છેક જ એપરવા છે એવું ઘણીવાર કહેવામાં આવે છે; પ્રજાકીય જાળતોમાં હિંદીઓ ધણો જ ઓછો રસ લે છે. સરકારી અમલદારો જ પોતાની ઇચ્છા મુજબ કારોબાર ચલાવ્યા કરે એમાં તેમને ખાસ દરકત નથી.

“પરંતુ હિંદી સરકાર આ ખીનાતે ઝાંખું મહત્ત્વ આપતી નથી. પ્રગતિશીલ ને બહી લાગણીવાળા જિલ્લા અમલદારોનું દષ્ટિબિંદુ એવું હશે ને હિંદીઓ વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં સંતોષ માનનારા પણ હશે એમાં લેશ પણ સંકા કરવા જેવું નથી, પરંતુ જેમજેમ કેળવણીનો પ્રચાર થતો જાય છે તેમતેમ દેશભરમાં જાહેર હિતમાં ઝુકાવનાર શુદ્ધિશાળી વર્ગ વધતો જાય છે એટલે એમનો લાભ ન ઉઠાવવાની નીતિ અનુચિત છે એટલું જ નહિ પરંતુ એમની

શક્તિઓ નાહક વેડફાઈ ગય છે. દેશ સંસ્કૃતિપથે પ્રગતિ કરી રહ્યો છે ને આર્થિક રીતે આબાદ થતો ગય છે. પરિણામે રાજકારણનાર દિનપ્રતિદિન બેભાન થતો ગય છે. સ્થાનિક અમલદારોનું કામકાજ પણ વધુ છે એમ ચરકારી હેવાલો, ઠોકરી ઠોકરી બહેર કરે છે. ખૂણેખૂણેથી વધતા જતા કામકાજને પહેંચી વળવા 'વધારે' કાર્યકરોની માગણી થતી રહે છે. ખાતેખાતામાં કામનો બોલને વધી પડ્યાના પોદારો સંભળાય છે આ સંજોગોમાં રાહત મેળવવા નજર પહેંચ્યાડવાની જરૂર છે જ, ને દિંદી સરકારને એક જ માર્ગ સ્પષ્ટ ને વ્યાજબી જણાય છે: પ્રગતિ પોતાનો વહીવટ પોતે જ ઉપાડી લેવો જોઈએ. દરેક ખાખતમાં લેડિ સ્વાશ્રયી બને એ તરફ જ સરકારનું લક્ષ્ય જોવાનું જોઈએ. રાષ્ટ્રીય હેતુપુરઃસર જે લગામો સરકારના હાથમાં જ રહેવા દેવામાં આવી હતી તે હવે પ્રગતિને હસ્તક થવી જોઈએ." *

(૩) અર્વાચીન સંસ્કૃતિનો શાપ

બંધકોશ : પચાસ ટકા દર્દીનું મૂળ—દવાઓ : ક્ષણિક, સદૃશ

મનુષ્યનાં દર્દોનું ખાસ કારણ બંધકોશ છે એમાં શંકા જ નથી. જીવલેણ દર્દી કરતાં એ જ આકસ્તરી રીતે મનુષ્યનાં દુઃખો માટે જવાબદાર છે. પચાસ ટકા દર્દીઓની એ જ ફરિયાદ હોય છે.

યુ. એસ. સેનેટર રોયલ. એસ. કોપલેન્ડ એમ. ડી., ન્યુયોર્કના આરોગ્ય ખાતાના વડા કહે છે તેમ માનવદુઃખો માટે જવાબદાર કાર્મ એક ચીજ હોય તે તે બંધકોશ છે. મનુષ્યો કોઈ એક દર્દ માટે જ તદ્દન બેદરકાર હોય તો તે બંધકોશ છે. બંધકોશવાળા ધણાને રોજ ઝાડો તો થાય છે જ છતાં તેમને કદી પણ ચેન પડતું જ નથી.

કંમ્પેન્સ ને ડેટલીનરે બંધકોશની ખાતરી કરવા એક સાદો વૃક્ષો બતાવ્યો છે. ખાખ પડી પાંચ ઐર્ષન કોલસો ચાવી જાઓ ને પાણી સાથે પેટમાં ઉતારી દો. જ્ઞે આંતરડાં સાફ નહિ હોય તો બીજે દિવસે ઝાડામાં એ નજરે નહિ પડે. કોઈ વાર બેચણ દિવસે એ નજરે પડશે. આપણને ધણીવાર ખબર પણ નથી પડતી છતાં આપણને સખત બંધકોશ હોય છે.

આપણો ખોરાક હોજરીમાં જઈ આંતરડાંદાર પચે છે ને પોષક તત્ત્વો શરીરનાં અંગોને પહેંચે છે ન્યારે તેમના કચરો ત્યાં પડી રહે છે ને ઝાડા વાટે બહાર નીકળી ગય છે. એ કચરામાં પોષક તત્ત્વ બિઘડકુલ હોતું નથી. ઊલટું, તેની દસ્તી નુકસાનકારક છે. હવે જ્ઞે રોજ સાફ ઝાડો ન ઊતરે તો આ કચરો શરીરમાં જમા થાય ને બીજા ભાગોમાં પ્રસરે, પરિણામે પોષણને બલે જોર મળે. એથી શરૂઆતમાં તમને આળસ આવે, ધીમે-ધીમે માથું દુઃખે, લોહીવિકાર થાય, નિદ્રા ન આવે ને છેવટે ઘેઘળ પણ લાગે.

સારી તબિયત માટે આ કચરો યોગ્ય રીતે સાફ થવાની ખામ જરૂર છે. આંતરડાં, શુભાંગો ને ચામડીદાર આ કચરો બહાર જાય છે. પચીય કુદ લાંબી પાચનનળી પર મળતી જમાબંધીની પ્રથમ અસર થાય છે. ધીમેધીમે એ જોર શરીરમાં પણ પ્રસરે છે.

કુદરત સમતુલ્ય જળવવા મથે છે એટલે શુભાંગોને ચામડીનું કામકાજ વધે છે. એથી શુભાંગો યશી જાય છે. 'બાઈટ્સ'ના દર્દી આ મુખ્ય કારણ છે. ચામડી પોતાની વધારાની જવાબદારી ઉઠાવવા નાકબૂલ હોવાથી ઝેરી પદાર્થો બીજા વાળવા મથે છે. પરિણામે 'ઐર્ષન',

‘યુટીલિટરીઝ્મ’ જેવાં દર્દી થાય છે. જ્ઞાનતંતુઓને પણ એ ઝેર ચડે છે ને માથું દુખે છે. રક્તવહન પણ નબળું પડે છે ને ધીમેધીમે લાલ આણુઓની સંખ્યા કમી ચતી જાય છે.

અંધકોશના સીધા પરિણામમાં પેટ ને આંતરડાંનો અંદરનો ભાગ આજો થઈ જાય છે. પરિણામે મોઢું આવે છે, ભૂખ મરી જાય છે ને પોષણ અંધ થાય છે.

એવું પણ બને કે રોજિંદા કામકાજમાં હરકત ન આવે છતાં દર્દી અંધકોશથી બીજા અનેક રીતે પીડાતો રહે. રોજરોજ કચરો વધતો રહે ને આંતરડાંનું કાર્ય મુશ્કેલ બનતું જાય.

ગણતરી એવી છે કે અઢી દિવસમાં મનુષ્ય એટલો કચરો કાઢે છે કે પ્રાણહાનિ થયા વિના રહ જ નહિ.

આ વિચિત્ર અને અસંતોષકારક પરિસ્થિતિનું એક કારણ અત્યારનો સાહસિક વ્યાપારી પણ છે. ઝાડા માટે અનેક પ્રકારની દવાઓ ને ગોળાઓ મળે છે, પરંતુ આ દવાઓથી આંતરડાના પડદા સૂજી જાય છે એનો થોડાને જ ખ્યાલ હોય છે. આવી દવા લેવાની રેવ એકવાર પડી જાય છે તો પછી તે લીધા વિના ઝાડો ઊતરતો જ નથી. વળી ધીમેધીમે એ દવાનું પ્રમાણ પણ વધારતા જવું જ પડે છે. આથી કદાચ અંધકોશનાં બાહ્ય ચિહ્નો દૂર થતાં હશે પરંતુ એથી દર્દી હંમેશ માટે નાબૂદ થતું નથી. ડૉ. ઇવાન્સે તો આવી દવાઓને દારૂ જેવાં કેફી પીણાં જેવી ગણેલી છે. કમનસીમે દર્દી ઝાડો થાય છે કે નહિ એ બીના તરફ જ ધ્યાન આપે છે, પરંતુ ઝોના બીજા અનર્થો પ્રતિ દુર્લક્ષ કરે છે.

અંધકોશનું કારણ શોધવું મુશ્કેલ છે એમ કહેવામાં આવે તો સામાન્ય મનુષ્યોને આશ્ચર્ય લાગશે. શુભાંગો વિષે અભિપ્રાય આપતાં પહેલાં પેશાબ કે મળ સારો ડોક્ટર હંમેશાં તપાસશે. પરંતુ આંતરડાં માટે બરાબર નિરીક્ષણ વિના જ દવાઓ આવવામાં આવે છે.

ડોક્ટર રસેલ જુલાબની દવાને અંધકોશ માટે તદ્દન અયોગ્ય ગણે છે. ડૉ. ન્યુઝવેન્ગર જુલાબની દવાઓથી મુશ્કેલી વધે છે એમ જાહેર કરે છે. ડોક્ટર ક્રાન્સીસ હાર્વર્ડ હમ્ફ્રીઝ અંધકોશનું કારણ કચરાનો જમાવ માને છે, ને વીજળીક પ્રયોગોથી અટકી પડેલાં આંતરડાં કામ કરવા માંડશે એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે. કમનસીમે હિંદમાં વીજળીક પ્રયોગો ઓછા થાય છે. બાકી જો આંતરડાંની બરાબર સંભાળ લેવામાં આવે ને અંધકોશની બરાબર માવજત થાય તો પચાસ ટકા દર્દી બિલકુલ નાબૂદ થાય એમાં શક નથી.^૧

(૪) બરૌતનું ખોદકામ

બરૌત બનારસથી પંદર માઈલ દૂર આવેલું ગામડું છે. ત્યાં ડોક્ટર મોતીચંદ પી. એચ. ડી. શોધખોળ માટે ખોદકામ કરી રહેલા છે. પરિણામે તેમને ઘણી જ કીમતી ચીજો સાંપડી છે. તેમાં મૂર્તિઓ ને માટીકામ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. આ વસ્તુઓ શંગ ગાળાની હશે એવી માન્યતા છે. ઈસ્વીસન પૂર્વે સો વર્ષ પહેલાંની ગણી શકાય.

ડોક્ટર મોતીચંદના કહેવા મુજબ એક દટાયેલી દીવાલ નજરે ચડી છે. કદાચ તેની નીચે એક મકાન નીકળી આવે. આ શોધખોળ અતિશય ઐતિહાસિક મહત્વની ચશે એમ જણાય છે. મોહનજોડારો કરતાં પણ એની અગત્ય વધારે લેખાશે. મહાભારત યુગનું વિખ્યાત કાશીનગર ત્યાં દટાયેલું પડ્યું છે એવી ડોક્ટર મોતીચંદની માન્યતા છે. એટલે વધારે ખોદકામ કરવા સરકારી પરવાનગી પણ મેળવી લેવામાં આવી છે.^૨

૧. ‘Free Press Journal’ : A Curse of Modern Civilization.

૨. ‘Free Press of India’ : Baraut Excavations.

(૫) પીઝાનો ઝૂલતો મિનારો

પીઝાના ઝૂલતા મિનારાના પાયામાં પ્રવાહી સિમેન્ટનાં ઇન્જેક્શન આપવામાં આવે છે. તે એટલાં બધાં સફળ થયાં છે કે હજી સદીઓ સુધી તેને તુકસાન પહોંચશે નહિ.

લંડનની પેટ્રીના પ્રયોગો બાદ ઇટાલિયન ઇન્જનેરખાતું આ કામ ધણી જ ખાનગી રીતે કરી રહ્યું છે.

સમારકામથી એ મિનારો ધણાં વર્ષો ટકી રહેશે એટલું જ જાહેર કરવામાં આવે છે, પરંતુ સરકારી ઇન્જનેરોનો સામાન્ય મત એવો છે કે અનેક સદીઓ સુધી તે મિનારાને જમીનદોસ્ત થવાનો ભય રહેશે નહિ.

પથ્થર ને આરસના બૂકા સાથે પ્રવાહી સિમેન્ટને પુષ્કળ દબાણ આપી પાયા નીચે દાખલ કરવામાં આવે છે. દક્ષિણ દિશા તરફ મિનારો ઝૂલે છે એટલે એ બાજુએ આવાં વધારે ઇન્જેક્શનો આપવામાં આવ્યાં છે.

અત્યારની ગણતરીએ એ મિનારો સાડા સોળ ફૂટ નમતો છે. ક્ષિટિક સ્થપતિઓએ ૧૮૧૭માં માંપ લીધેલું ત્યારે તે બાર ફૂટ સાત ઇંચ ઝૂલતો હતો.

એ મિનારો ૧૧૫૪માં બાંધવામાં આવ્યો હતો એટલે અત્યારે તે ૭૮૧ વર્ષનો થયો છે. છતાં એની બાંધણી હજી પણ સાબૂત રહેવા પામી છે. એના આડમે માળે ધંદ છે. તે ૧૮૮ ફૂટ જાંચો છે. લંડનના મિનારા કરતાં એ ૧૪ ફૂટ નીચો છે.

આ મિનારો ત્રણ કક્કે બાંધવામાં આવ્યો હતો. સરખાતમાં બોંયતળિયું ને પહેલા ત્રણ માળ બાંધવામાં આવેલા. પછી બોંયતળિયું હાલી જઈયું. મિનારો દક્ષિણ તરફ નમી ગયો. આઘોહવાએ એ વૃત્તિને પોપણ આપ્યું. હવે ભવિષ્યમાં તે વધારે નમે નહિ તે માટે મટરની ખાસ યોજના કરવામાં આવી છે.

મિનારો સલામત છે, છતાં ૫ દર વર્ષે તે કંઈ ઇચના પ્રમાણમાં નમતો જાય છે.^૧

(૬) શરીરવિહોણી સળગતી માછલીઓ

ડોક્ટર વિલિયમ બીજે મહાસાગરના ૩૦૨૮ ફૂટ ઊંડાણે ડૂબકી મારી હતી. ત્યાંનું દબાણ ૭૦૦૦ ટન હતું. એ સપાટીએ મળી આવતાં સત્તાવીસ પ્રકારનાં જળચરો વિશે એમણે રાષ્ટ્રીય ભૌગોલિક સમાજના આયય નીચે વર્ણનાત્મક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. પુરાવા તરીકે તેમણે એક પ્લેઈસ્ટ રન્ટ કરી હતી. તેમાં એક માછલીનું ચિત્ર હતું. એનાં નયન ને દંતાવલિમાં તેજરેખાઓ ચળકતી. કાળી પછીત વચ્ચે પુષ્કળ પ્રકાર. એનું આપું ૫ ફૂટ એનું મોં. એને બીજાં અંગો હોતાં જ નથી. આ માછલીનું અસ્તિત્વ પણ કળાનું મુરોલ છે. એણે ખોરાક લીધો હોય તો એ ખોરાક જ માત્ર તમને નરી આંખે દેખાય. રેશ્વેના સિમ્રણ સાથે આ માછલીઓને સરખાવી શકાય. રાતા, પીળા ને લીલા પ્રકાશસમૂહો. કેટલીક જીણી સાગરનૌકાઓ સમેાવડી લાગે. તેમની આંખો જાણે પ્રકાશ ફેંકતા તેજમય દીપકો. અગર તો અંધકારમાં જંદર પરની દીપાવલિ ચમકે એમ એ માછલીઓનાં ટાંગાં ચમકી રહે છે.^૨

૧. Strengthening of the Foundations of the Leaning Tower of Pisa.

૨. Fish with lighted Beards and no Bodies : 'The People'.

(૭) મંગળ પર મનુષ્યો નથી

“જૂલસ વર્નના ગાળાથી જગત જેને માટે ચગડોળે ચઢ્યું છે તે મંગળ પર, મનુષ્યો નથી : ત્યાં ચેતનસૃષ્ટિ પણ નથી.”

માઉન્ટ વિલ્સન કાર્નેગી સંસ્થાની વેધશાળાના ડિરેક્ટર ડોક્ટર વોલ્ટર એફ. એડમ્સને ઉપર્યુક્ત સત્યની ખાતરી થઈ છે. મંગળ પર ચેતનસૃષ્ટિ છે એ વાત ગલત છે ને ગલત રહેવાની છે. ચંદ્ર પરથી જમીનનાં જેવાં દ્રવ્ય લેવાય તેવી પ્રતિકૃતિઓ તેમણે લીધી છે. ખીજના ચંદ્રમાના સ્થામ વિભાગની છબી લેવાથી આ પરિણામ આવ્યું છે. ખીજની ચંદ્રકલા સૂર્ય પ્રતિબિંબિત કરતી, સ્થામ વિભાગ પૃથ્વી પ્રતિબિંબિત કરે છે. અરીસાની પેઠે એમાં પૃથ્વીની પ્રતિમા સ્પષ્ટ ને સુરેખ દેખાય છે. ડોક્ટર પાસે ૨,૪૦,૦૦૦' માઈલ દૂર આવેલી પૃથ્વીની છબી હતી. જાણે ચંદ્ર પર વસતા કોઈ મનુષ્યે એ છબી લીધી ન હોય, પણ એ છબીને પૃથ્વી પરથી લીધેલી મંગળની છબી સાથે સરખાવવામાં આવી. એના નિરીક્ષણથી ચેતનને ટકાવનાર જે વાતાવરણ પૃથ્વી પર છે તે મંગળમાં નથી એવું તે સિદ્ધ કરી શક્યા. કદાચ ચેતન હશે તો તે જમાનાઓથી મરી, પરવારું હશે એમ તે જાહેર કરી શક્યા છે. હંડા સખત ખડકનો એ વેરાન પ્રદેશ છે, ક્યાંય પણ એક તણખડું ય ફરકતું નથી.

એથી જ રીતે આ વિજ્ઞાનીઓ ચંદ્ર પર પણ ચેતનસૃષ્ટિ નથી એવું સિદ્ધ કરી શક્યા છે. કદાચ ચેતનસૃષ્ટિ હોય તોપણ તે એટલી નજીવી છે કે તે નોંધી શકાય નહિ.

(૮) ચંદ્ર—ફક્ત પચીસ માઈલ દૂર

અત્યારે મુનાઈટેડ રેઈલ્સમાં એક ૨૦૦ ઈંચ વ્યાસવાળું ટેલિસ્કોપ તૈયાર કરવામાં આવે છે. તેમાંથી ચંદ્ર પૃથ્વીથી ફક્ત પચીસ માઈલ દૂર જ દેખાશે. આ ટેલિસ્કોપ બાંધવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો તે પહેલાં, માઉન્ટ વિલ્સન વેધશાળાના ડો. જી. ડબ્લ્યુ. રીચીએ પોતાના એક સાથીની મદદથી ૩૦૦ ઈંચના ટેલિસ્કોપના દર્પણ માટે ચોજના ધડી હતી. એટલે ચંદ્ર પૃથ્વીથી પચીસ માઈલ કરતાં પણ નજીક આણી શકાય તો નવાઈ નથી.

‘એસ્ટ્રોનોમર રૅવ્યુ’ ડોક્ટર એચ. સ્પેન્સર જેન્સે દક્ષિણ કેન્સીગ્ટનના વિજ્ઞાન વિદ્યાલયમાં આવાં જંગી સાધનો બનાવવાની મુશ્કેલીઓ વર્ણવી બતાવી હતી. બસો ઈંચના ટેલિસ્કોપનું દર્પણ બનાવવા ત્રીસ ટન કાચ વાપરવામાં આવ્યો હતો. સાદા કાચથી તો આ પરિણામ આવ્યું નહોતું, પરંતુ તે માટે એક ખાસ કાચ તૈયાર કરવો પડ્યો હતો.

આનું ખર્ચ એક લાખ પાઉન્ડ ચશે એમ અડસટ્ટો છે. ટેલિસ્કોપ વપરાશમાં આવતાં વીસ લાખ પાઉન્ડ ખર્ચ થઈ જાય તો નવાઈ નહિ.

એ દર્પણની પછીતે વક્રીબુવન માટે ચાંદીને બદલે એલ્યુમીનિયમ વાપરવાનું ઠરાવ્યું પડ્યું હતું. આવાં મોટાં દર્પણો બનાવવા કાચને બદલે ખીજ કોઈ ધાતુ શોધી કાઢવી જરૂરની છે ને ધાતુચાત્રીઓને એ દિશામાં પ્રયોગો કરવા આવાહન છે. ૨

રમણીકલાલ દલાલ

૧. ‘The People’ : Mars cannot sustain Life.

૨. ‘The People’ : Moon to be 25 Miles away.

જ્યેષ્ઠાત્મા કબીરને એકવાર પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હતો: બ્રહ્મ અર્થ છે કે મર્થ, એક છે કે બે ? તેમણે જવાબ આપ્યો હતો કે બે તેમને કેવળ અર્થ ગણીએ તો-પણ મિથ્યા છે અને બે કહીએ કે તેને વિશેષ કાર્ત્ત્વ રૂપ છે, તોય મિથ્યા છે. તે સર્વરૂપ છે કારણ કે તે જ છે તે જ તેમનું રૂપ છે. તેમના સિદ્ધાંત એક પરમાણુની એક નિમેષમાત્ર પણ સ્થિતિ હોઈ શકે નહિ. એટલે કે તે સર્વરૂપમાં છે તેથી જ ખાસ કાર્ત્ત્વ રૂપથી તે અતીત છે. વળી તે સર્વરૂપના સમષ્ટિમાત્ર પણ નથી—તેથી ય તે અતીત છે, અને એ રીતે તે અર્થ છે. એક રીતે આપણે તેને જ પ્રતિમુહૂર્તે ધારણ કરીએ છીએ, સ્પર્શીએ છીએ; તેની નીચે, તેની ઉપર, આડીએ છીએ, ફરીએ છીએ; બીજા બાજુ આપણા સર્વ સ્પર્શ, સર્વ બોધથી તે અતીત છે, અનંત છે. એક જ દાળમાં તે ઉભયસ્વરૂપી છે. તેથી જ તેમને કેવળ માત્ર અર્થ કે સર્વરૂપ બોલવાથી શ્રમમાં પડાય. બે તે સર્વ પ્રકારનાં બધનોથી અતીત હોય તો રૂપ કહો કે અર્થ કહો, કાર્ત્ત્વ પણ પ્રકારનું બંધન તેમને લાગુ પડે નહિ. આથી અનંત અર્થ હોવા છતાંય તેઓ પ્રત્યેક રૂપમાં વિદ્યમાન છે અને પ્રતિરૂપે વર્તમાન છતાં અર્થ છે.

અને બે તેઓ સર્વવિધ બંધનોથી અતીત હોત તો શું કેવળ માત્ર સંખ્યાનાં બધનોમાં તેઓ આગ્રહ રહેત ! તેઓ એક પણ નથી, બે પણ નથી, તેઓ છે સંખ્યાથી અતીત આ બૂલથી જ ધણા લોકો જાણુવે છે કે તેઓ એક છે, કાર્ત્ત્વ કહે છે તેઓ બે છે. કાર્ત્ત્વ કહે છે કે એક હોવા છતાં બે છે, અથવા બે હોવા છતાં એક છે. સાચી વાત તો એ છે કે શું તેઓ સર્વવિધ બધનો તોડીને ઉપટે સંખ્યાના ખાડામાં પડશે ? આથી કબીરે જણાવ્યું:

“ આગે અનેક વિચાર ભૌ, રૂપ અર્થ તહી કુછ નાહી;
બહુત ધ્યાન ધરી દેખિયા નહિ ત્યહી સંખ્યા આહી. ”

બ્રહ્મ એક જ દાળમાં અસીમ અને સસીમ છે એ વાત ભારતમાં તો નવીન નથી. તે જ ‘અનન્ત મલ્લ’ અને વળી ‘બાનન્દ રૂપમ્’ હોવાથી તેઓ જ ‘બાજો અમ્મુ વિશ્વં મુચ્ચનાવિવેશ. ”

ઉપનિષદમાં આ તત્ત્વ અનેક રીતે વ્યક્ત થયું છે. પણ બ્રહ્મનું આ જે અપાર વૈચિત્ર્ય છે તે ખાસ કરીને વૈષ્ણવ સાધનામાં વિશેષત્વ પામ્યું છે. વૈષ્ણવ સાધકગણ માને છે કે એક બાજુ તે અમ્યુત પરિપૂર્ણ અનાદિ અનંત વિષુ છે. તેમનાથી જ જન્મ, તેમનાથી જ સ્થિતિ અને લય. વળી નારાયણ યજ્ઞને તેમણે સધળા નરની સાથે યાત્રા કરી છે. ભક્તની સાધનાના વૈચિત્ર્યમાં તેઓ પણ વૈચિત્ર્ય પામ્યા છે. મારા હૃદયના સ્વામી તમારા હૃદયના સ્વામી નથી. દરેક દેસની સાધના પ્રમાણે તેમનું ગુરુગુરુ વિશેષ રૂપ. નારાયણરૂપે તેમનામાં વિચિત્રતાનો અંત નથી.

આ વૈચિત્ર્યનો સ્વીકાર કરીને જ વૈષ્ણવ સાધકાની કૃપાથી ભારતીય સાધના નાના-વિધ પ્રકારે કૃણીકાલી છે. તેમાંની એક સાધના ઉચ્ચેષ કરવા યોગ્ય છે—તે છે તીર્થયાત્રા. ઉપનિષદના સાધકો પણ વિવિધ આશ્રમોમાં જુદાજુદા આચાર્યોની સાધનાને મેળવીને ધન્ય થયા હતા. પણ વૈષ્ણવની તીર્થયાત્રાનો વૈચિત્ર્યરસ તેમાં નથી તેથી જ તેમની તીર્થયાત્રા વૈષ્ણવોની માફક ગંભીર અને વ્યાપક થઈ નહિ.

અનેક સાધકમંડળીની જુદીજુદી સાધનામાં નારાયણનો નાનાવિધ રસ અને સૌન્દર્ય હોય છે તેમ માનીને અનેક સાધનતીર્થમાં નારાયણની નાનામૂર્તિ હોય છે. દ્વારકામાં તેમનું જે રૂપ, તે બદ્રીનાથમાં નથી—પુરુષોત્તમનું રૂપ વૃંદાવનમાં દુર્લભ, અને વૃંદાવનનું રૂપ તો ખીજે ક્યાં મળે ! આ વૈચિત્ર્યને તો તેમણે સ્વીકાર્યું છે જ, પણ તે ઉપરાંત તેઓ મુક્તકંઠે જણાવે છે કે—આ વૈચિત્ર્ય જ અમૃત છે. વૈચિત્ર્યે જ પ્રત્યેક સાધનાને—પ્રત્યેક સાધના-ક્ષેત્રને અને પ્રત્યેક સાધકને અમૃતત્વ અર્પ્યું છે. રવિદાસે ગાયું છે:

“ બ્રહ્મચિત્ર સાધન કે અમૃત હૈ બ્રહ્મચિત્ર સાધક માહિ,
બ્રહ્મચિત્ર મંદિરકે અમૃત હૈ સાંઘ બ્રહ્મચિત્ર અવગાહી. ”

વૈચિત્ર્ય અમૃત સાથી તે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. હું જે તારા કરતાં ભિન્ન છું, અર્થાત મારા જેવું આ વિશ્વ બ્રહ્માંડમાં ખીનું કાંઈ કે કાંઈ નથી તેમાં જ મારું અમૃત છે. બ્રહ્મ પોતાના આનંદનો ભિન્ન વ્યક્તિ અને ભિન્ન રૂપમાં વિચિત્ર ભાવે મેળોગ કરવા માગે છે. તેને વૈચિત્ર્યપિપાસુ હોય તો મારામાં જે એક પ્રકારની સ્વતંત્ર વિચિત્રતા છે તેમાં જ મારી રક્ષા છે. જે મારો ખંસ થાય તો તેમને ઉપવાસી રહેવું પડે. તેથી વિશ્વબ્રહ્માંડની સઘળી સંહારિણી શક્તિનો સમવેત પ્રયત્ન પણ મને હુમ્મ કરી ન શકે. પાપથી ન્યારે આ હૃદય ભિન્ન છે, આત્મા ક્ષુબ્ધિત છે, ન્યારે સર્વે મનુષ્યો મને ત્યાગીને બેઠા છે, ત્યારે પણ તેઓ મારી પાસે છે. પ્રતિદિન સજ્જન નેત્રનો અનુનય લઈને, વેદનાભરી વાંસળીનું સંગીત મારા હૃદયકમળના વિચિત્ર રસપિપાસી રસિક વર મારી સાથે જ છે. તે મારા હૃદયપુરમાં શ્રવણ રાવીને, સપુલક સ્પર્શથી મને સચેતન કરવાનો પ્રયત્ન કરીને, તે મારા ચિત્તકમળનો રસ ગણે છે, મારા હૃદયકમળનો રસ ખીજે ક્યાંય ન હોય, તેથી જ બધા મારી આશા છોડે તે છતાં તે મારી આશા છોડી શકે નહિ. તેથી જ તેઓ મારી સાથે અનેક દુઃખ, અનેક બંધનને સ્વીકારીને ચાલે છે. તેથી જ આહિક આપ છે:

“ હૃદયકમલ ચલે જો કુટે,
કત જનુઝ ધરી,
તાતે આમિ ઓ બૌધા તુમિઓ બૌધા
આમિ ઉપાય હિ કરી ! ”.....

આ જે મારું વિશેષત્વ તે જ મારું અમૃતત્વ. મારા જેવું કાંઈ ખીનું હોત તો મને રાખીને પણ રસલીલામાં કાંઈ ક્ષતિ યાત નહિ. પણ તેમ નથી ! તેથી જ ઉપનિષદના સાધકોએ કહ્યું છે: ‘ આત્માનવિદિ ’ કારણ કે જેણે આત્મા જાણ્યો છે તે જ ‘ અમૃતત્વમેતિ ’ ‘ અમૃતત્વમેતિ. ’

આ તત્ત્વ જે મુહૂર્તે સાધક ઉપવ્રજ્ય કરે તે જ મુહૂર્તે સાધકને એકમાથે મહાનન્દ અને મદાવેદના થાય છે: આનન્દ કારણ કે હું અમર છું અને વેદના કારણ કે તે પ્રતિ-દિન મારા અંતરદ્વારે ઉપવાસી થઈને ફરીને પાછા જાય છે. તેથી જ ઘણા દુઃખથી માનદાસે ગાયું છે:

આ વાત જ્યારે સાબળી ત્યારે હું પાગલ બની ગયો હે રાજરાજ, કયા પ્રેમથી તું આ દીનના હૃદયદારમા આ પ્રમાણે બેસી રહ્યો ? જેનું ઘાઈ પણ મૃત્યુ નથી એવું આ હૃદય તારા ચરણપરથી અસીમ મૃત્યુના થયું ! હે વિભવધામ રાજરાજ, આ ઝગાળની પાસે તારે શું માગવાનું હોય ! આ કગાળની પાસે તું પ્રાર્થના શાને કરે છે ?

ત્યારે ઉત્તર વાળે છે “ મેં તો મારી જાતે જ તને કગાળ કર્યો છે, કારણ કે કગાળને જ હું ચાહું છું ’ વળી તેઓ કહે છે “ હે પ્રિય, મારું સમગ્ર વિશ્વધામ તારા સિવાય વ્યર્થ છે, અશ્રુથી પરિપૂર્ણ થઈને હું તને માગું છું ’ ત્યારે ભક્ત કહે છે “ અરે પ્રાણુ ! અરે દીન, આજે તારે તારા બારણા ખોલના પડશે કેટલો સમય તેને તારા બારણાની બહાર બેસી રાખીશ ? હૃદયની વેદનાને દૂર કરીને આજે પોતાની મરણતાનું સાધન કરી લે યુગ યુગથી સ્વામી પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો છે સ્તબ્ધ તેની મૂર્તિ છે, સ્તબ્ધ તેની વાણી છે ” જ્ઞાનદાસ કહે છે “ હે સખી, આજે બહાર આવીને આ ક્ષણે મિત્રનું લગ્ન કરી લે ”

આથી જ અમૃતતત્ત્વના બોધની સાથે સાથે દારુણ વેદનાનું તત્ત્વ પણ બળે છે તેથી જ ‘ અમૃત અમૃત ’ની સાથે સાધકનું ‘ જગનાડિ અગ ’ આવે છે

‘ સોઈ સેવક સખ જરઈ, જેતા રસ પીયા ’ (તેના સધળા સેવકો જલ્દી જઈ છે, જેમણે તેના અમૃતરસનું પાન કર્યું છે) તે વખતે પરિપૂર્ણ મિલન સિવાય શાત થવાનું નથી ગમે તેમ પણ આ વિશેષત્વ, આ વૈચિત્ર્ય જ આપણી પગમ આસાની બુદ્ધિ છે

સાધનામા જે વૈચિત્ર્ય છે તેથી તો તેની અમરતા છે, તીર્થમા જે વૈચિત્ર્ય છે તેથી તો તીર્થની અમરતા છે

હવે જે સાધકનો પ્રયત્ન ઇષ્ટદેવતાને વૃક્ષ કરવાનો હોય તો તેના અભિષેક પણ વૈચિત્ર્યભાવે કરવો જોઈએ આથી જ જ્યારે વૈષ્ણવ સાધક તેના મુખ્ય તીર્થમા કામ્ય દેવતાની પાસે દીક્ષા લે છે ત્યારે જે તે કેવળ તે જ તીર્થનું જળ લઈને તે જ દેવતાનો અભિષેક કરે તો તે ‘ સામાન્યાભિષેક ’ કહેવાય છે અને જે બધા તીર્થોનું જળ લઈને તેમના દેવતાનો અભિષેક થઈ શકે તો તે ‘ મહાભિષેક ’ કહેવાય છે

આથી ભારતવર્ષનો સાધકવર્ગ કામ્યતીર્થમા કામ્ય દેવતાને ચરણતળે બીજમત્ર લઈને ખભા ઉપર તીર્થયાત્રીની વાસતી કાવડ લઈને બધા તીર્થો કરવા જાય છે આગળની ઝાળીમા હોય છે કામ્ય દેવતાને અર્પવાનું અભિષેકામૃત અને પાછળની ઝાળીમા તેનો લોટિ, કાંબળી વગેરે ઉપયોગી માગત્રી હોય છે એકએ તીર્થમા જઈને તે તે તીર્થનું ચરણામૃત લઈને તેનું તીર્થજળ પાત્રમા રાખે છે—આ પ્રમાણે મંચળા તીર્થો કરીને આવે છે અને સર્વ તીર્થોદ્યોતી પગદેવતાને સ્નાન કરાવીને તે પ્રગ્નિત્રય થાય છે

જેઓ મરમિયા (Mystics) અથવા અંતરના સાધકો હોય છે તેઓ જણાવે છે કે આ આપણા જન્મમૃત્યુ એક વિપુલ તીર્થયાત્રા છે એ પરમ પ્રધાન દેવતાના સિંહાસનની તળેથી શરૂ કરી આપણે યાત્રા કરતા કરતા, અનેક લોકતીર્થના દર્શન કરતા આપણા ચિત્ત પાત્રમા સધળા તીર્થોનું દેવચરણામૃત લઈને ચાલ્યા છીએ સંવળા તીર્થોના જળથી જ્યારે ચિત્ત પૂર્ણ થશે, ત્યારે તે સર્વ તીર્થોદ્યોતી તેમનો અભિષેક કરીને આપણી સમસ્ત લોકયાત્રા માર્ગક થશે

આ જે પૃથ્વી છે તે પણ એકે તીર્થ છે. તેમાં દેવતા પંચરસંથી દીપ્યમાન છે. અનંત ઐશ્વર્યમય દેવતાના મહામંદિરની પાંચ બારીઓ આ લોકમાં ઉન્મુક્ત છે. બીજા લોકમાં, બીજા કોઈ બારીબારણા દ્વારા, કયું રૂપ કઈ મૂર્તિ દેખાય તેની કોને ખબર? આ લોકનું દર્શન રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ, શબ્દમાં છે. આ પંચામૃતરસ અંતરમાં રાખીને અંહીથી યાત્રા કરવાની છે. આ જગતમાં તેમનું જે વિશેષ રૂપ છે, તેને જો પરિપૂર્ણ રીતે એક પણ પ્રણામ ન કરી શકીએ—સંમત જીવનના ધ્યાનમાં, વચનમાં, સેવામાં એક પણ પરિપૂર્ણ પ્રણાતિ કરીને જો આ જગતનું જીવનામૃત ગ્રહણ કરી ન શકીએ, તો તે મહાભિષેકના દિવસે જ્યારે તેઓ પૂછશે: “કયાં છે મારું તે જીવનતીર્થનું અમૃત?” ત્યારે હાય! લજ્જાથી નીચે મોઢે લીલા રહેવું પડશે! માટે જ એક પરિપૂર્ણ પ્રણામ કરો, આ લોકદેવતાનું ચરણામૃત અંતરમાં લ્યો, નહિ તો ફરીથી સર્વ તીર્થયાત્રા માટે બહાર નીકળવું પડશે. જન્મજન્માન્તરે એકાં થયેલાં પાપની શિક્ષા નથી, તે છે દેવતાના અભિષેકના પાણીમંડળની પુણ્યયાત્રા.

“ઉતાવળ કરો, અભિષેકનો રામય ચાલ્યો ગય છે; આજસ તજો, દેવતા સતૃષ્ણ પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છે; અગસર ચાઓ. તે વાટ જોતા બેસા છે; ઉઘાત ચાઓ, વિરહની જ્વાળા બાકુળ કરી રહી છે.”

પણ હાય! જૂલી જવાય છે. આ જગતમાં જન્મપરિગ્રહ આપણી તીર્થયાત્રા છે તે જૂલી જઈએ છીએ. કેવળ તીર્થધામની ધર્મશાળામાં બેસીને ગરબડ કરીએ છીએ, અંતે દેવતાનું અભિષેકામૃતપાત્ર પાછળ રાખીને—આગળ રાખીએ છીએ સંસારનું અનિત્ય પ્રયોજન: સાધન લોટો, કાંમળા વગેરેનો ભાર. અને પ્રાણુ જતાં સુધી પ્રયત્નથી કેવળ તે ભારને જ જળવળી રાખીએ છીએ. જવું પડશે તો તો કાણુ જાણે ક્યારે, જૂલી ગયા! એકદમ જવાનું થાય છે ત્યારે કેવળ શૂન્ય પાત્ર લઈને યાત્રા કરવી પડે છે. અરે, આ દુઃખ દૂર કરવાને ધ્યાનમાં, વચનમાં, સેવામાં એક પૂર્ણ પ્રણાતિ કરવી જરૂરી છે. પંચામૃતરસમાં દીપ્યમાન દેવતાનું રૂપ પ્રત્યક્ષ દેખીને બોલવું જોઈએ: “આ જે તમારું રૂપ જોયું તેથી પ્રાણુ ભરાયો, હવે હું આનંદથી યાત્રા કરીશ.”

આ તીર્થયાત્રાના ગુરુ કાણુ! તે જ. લોકલોકાન્તરમાં હું તેમની પ્રદક્ષિણા કરું છું, તે જ ફરીને કાલકાલાન્તરમાં મારા હાથમાં તેમનો નવનવ પ્રસાદ મૂકે છે, પ્રતિ ઋતુએઋતુએ નવનવ કુસુમઅર્ધ્ય મારી આગળ મૂકીને તે તૃપ્ત થાય છે.

અને તેમની વિવિધ લીલાદ્વારા પણ તેઓ કમરા: આપણી તરફ આવતા જાય છે. તેમના અનંતરૂપદ્વારા આપણી પાસે આવી ન શકે તેથી દયા કરીને નારાયણરૂપે તે આપણી પાસે આવે છે. પિતા થઈને, માતા થઈને, સખા થઈને, સ્વામી થઈને, દાસ થઈને પ્રતિદિન આપણા અંતરમાં ધનિષ્ઠ થતા જાય છે. કેવળ હું જ તેમને મેળવવા માટે યાત્રાએ નીકળ્યો છું તેમ નથી, તેઓ પણ મને મેળવવા માટે નીકળ્યા છે. હું સ્નેહ હોઈ શકું, પણ પ્રેમની લીલામાં મારું મૂલ્ય તો સામાન્ય નથી! તે મને શોધતા ફરે છે—આથી તો મેં તેમને શોધવાની યાત્રા શરૂ કરી છે. તે જ મારા શિક્ષાગુરુ છે. માનવને તેઓ કહે છે: “તીર્થયાત્રો છો તે જૂલશો મા.”

તેથી જ ભારતના સાર્વકોષ્ઠ મહાલોકમાં જ વિવિધ સાધનતીર્થમાં જઈને તે નિખિલ તીર્થયાત્રાનું રમરણ રાખે છે. આ જગતના અનેક મંપ્રદાયોના અનેક રસોને અગ્રાહ્ય માનીશ

નહિ—અમાલ તો નહિ જ કરું. પરંતુ હૃદય ભરીને પ્રણામદ્વારા બધાં વૈચિત્ર્યને સ્વીકારીને તેમનો મહાભિષેક પૂર્ણ કરીશ. આ બોધ જ ઉદારતાનો બીજમંત્ર છે. આ બોધ થયા પછી શું એક માનવ બીજનના વૈચિત્ર્યની ઘૂણા કરી શકે? અને શું પોતાની પ્રબળતાદ્વારા અભિમૂલ કરી શકે? ત્યારે કોઈ એક બીજનના વૈચિત્ર્યને પરામૂલ કરે છે ત્યારે જો તે જાણે કે હું બ્રહ્માની અપરૂપ મૂર્તિનો ખસ કરી રહ્યો છું, ત્યારે શું તે એક મુદ્દર્ત પણ તે સાહમ કરે? જો પરાભવ સ્વીકારે છે તે જો જાણે છે કે આથી હું બ્રહ્મા એક સ્વરૂપને પરામૂલ થવા દઉં છું, તો શું દીન થઈને તે પડ્યો રહે? એક જાતિ જ્યારે બીજી જાતિથી પરામૂલ થાય છે, અથવા બીજીનો પરાભવ કરે છે, ત્યારે આ તથ્ય વધારે ભયંકર સ્વરૂપ પકડે છે.

દેશેદેશે જાતિએજાતિએ નારાયણનું વિચિત્ર રૂપ છે. જગતની સંજ્ઞા જાતિને જો એકવાર હૃદય ભરીને પ્રણામ કરતો આવું, તો જીવન્ત નારાયણને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકું. પણ જ્યારે એક જાતિ બીજની દાસ બનીને, પોતાનું વૈચિત્ર્ય વેચીને, બીજને આત્મ-વિસર્જન કરે છે, ત્યારે જે વિષમ દશા થાય છે તે નથી ધનની, નથી જનની, ત્યારે આપણે નારાયણના એક સ્વરૂપને ગુમાવીએ છીએ જગતમાથી તેની એક વિચિત્ર લીલા આપણે હુપ્ત કરી દઈએ છીએ. આ પાપ જેઓ કરે છે અને સદે છે તેઓ બંનેય બ્રહ્મેણને આધાત કરે છે.

દેવતાની મૂર્તિનો કેવળ ખસ કર્યાથી જો કાલાપહાડ (દેવમૂર્તિ ભગ્નકારી મુમયમાન શેનાપતિ, જે પ્રથમ હિંદુ હતો) ચતુ પડે, તો જો આ પ્રત્યક્ષ જીવતા દેવતાને અંગે આધાત કરે છે, તેનું શું યશ?

જેઓ તીર્થયાત્રી છે તેઓ ધન્ય છે. જેઓ તીર્થયાત્રા કરી શક્યા નથી તેઓ ભારતમાં પોતાની જાતને ખૂબ જ દયાપાત્ર માને છે. તેથી જ્યારે તે સાધકમંડળીમાંથી કોઈ તીર્થયાત્રા માટે નીકળે છે ત્યારે બધા તેને કહે છે:

“સમસ્ત દેહના પ્રણામને જેમ હાથ પ્રકાશિત કરે છે, તેમ તું આપણી મંડળીનો હાથ યદ્યપે બધાં તીર્થના દેવતાઓનું ચરણામૃત સ્પર્શ કરીને આવ. સમગ્ર વૃક્ષની પિપાસા જેમ પલ્લવરૂપે તેના અંદરથી બહાર આવીને આકાશનાં વર્ષણ, પવન અને તેજને અંજલિ ભરીને અંતરમાં પ્રદહણ કરે છે, તે પ્રમાણે સમગ્ર મંડળીના પલ્લવની માફક તું બહારની યાત્રા કરીને, નિખિલ તીર્થામૃતનો રમ લઈને આ આશ્રમના દરેકમાં તે જ નવજીવનરમનો સચાર કર.” *

મધુસૂદન સરસ્વતીનું 'લક્ષિતરસવિવેચન'

'અદ્વૈતસિદ્ધિ', 'વેદાન્તકલ્પલતિકા' ગીતાની 'ગૂઢાર્થદીપિકા' વગેરે ગ્રન્થોના લેખક તરીકે એક મધુસૂદન સરસ્વતી પ્રખ્યાત છે અને તેના સમય શ્રી. પ્રહલાદ ચંદ્રશેખર દીવાનજી ઈ. સ. ૧૫૪૦ થી ૧૬૪૭ સુધી માને છે.^૧ અને સોળમું સત્તરમું શતક માનવાના તરફ વિદ્વાનોના બહુમત છે. આ મધુસૂદન સરસ્વતી શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્ત હતા અને પ્રખર શાંકર અદ્વૈતવાદી હોવા છતાં ભક્તિને પણ મુક્તિનું સાધન માને છે. મધુસૂદન કહે છે કે "ભગવદ્ભક્તિ જ્ઞાનમાર્ગના સાધકને સર્વ અવસ્થામાં ઉપયોગી છે. સાધનના એક પગથિયા ઉપરથી ખીમ પગથિયા ઉપર ચડવામાં ભક્તિ સાધકને મદદ કરે છે. ભક્તિ કર્મમિત્ર, જ્ઞાનમિત્ર અને શુદ્ધ એ રીતે ત્રણ જાતની છે." આ રીતે જોપહેવે પણ ભક્તિના બેઢ પાડેલ છે. ખીજી રીતે ભક્તિની મન્દ, મધ્યમ અને ઉત્તમ એ રીતે ત્રણ ભૂમિકા મધુસૂદન ગણે છે. પહેલી ભૂમિકામાં "ધૃતિરતો પોતે છે" એમ સાધક માને છે, ખીજી ભૂમિકામાં "ચોતાનો ધૃતિર છે" એમ માને છે, અને ત્રીજી ભૂમિકામાં "આ બધું, વિશ્વ અને પોતે, એ એક પરમેશ્વર જ છે એવી દૃઢ યુદ્ધિ હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય છે." અંબરિષ, પ્રહલાદ, ગોપી વગેરે આ ત્રીજી પ્રકારના ભક્તોના દાખલા છે. આ પ્રકારના ઉત્તમ ભક્તો જીવન્મુક્તિની દશામાં હોય છે. તેઓ ભક્તિ કરે છે તે કાર્ધ ફળની—મુક્તિની—પણ ઇચ્છાથી નહિ પણ ભક્તિ કરવી એ પોતાનો સ્વભાવ યદ્ય જવાથી એમ ભાગવતનો (૧-૭-૧૦) શ્લોક ઉતારીને કહે છે. આ રીતે ગીતાનો શુણ્ણાતીત કે સ્થિતપ્રજ્ઞ અને વેદાંતનો જીવન્મુક્ત એ જ ગીતાનો જ્ઞાની ભક્ત અને ભક્તિમાર્ગનો પ્રેમભક્ત. (નુઓ ગૂઢાર્થદીપિકાની પ્રસ્તાવનાના શ્લોકો તથા ૧૮-૬૬ ઉપરની ટીકા).

વિધારણ સ્વામીએ પણ આ રીતે 'જીવન્મુક્તિવિવેક'માં સ્થિતપ્રજ્ઞને તથા સર્વ-ભૂતમાં ભગવદ્ભાવ જોનાર ઉત્તમ ભગવદ્ભક્તને જીવન્મુક્ત માનેલ છે.

હવે આ મધુસૂદન ગીતા ઉપરની ચોતાની ટીકામાં ભક્તિનું વિવેચન કરતાં વારંવાર "આ વસ્તુનો વિસ્તાર 'લક્ષિતરસાયન'માં કહ્યો છે" એમ કહે છે, એટલે એમણે જ ભક્તિનું વિવરણ કરનાર 'લક્ષિતરસાયન' નામનો ગ્રન્થ લખ્યો હોવો જોઈએ એ નિઃસંદેહ છે. પણ હાલમાં 'ભગવદ્ભક્તિરસાયન' નામનો 'અમ્યુત ગ્રન્થમાળા'માં છપાયેલો મધુસૂદન સરસ્વતીનો જ ગ્રન્થ મળે છે તે આ ગીતાના ટીકાકારનો જ રમેલો છે કે કાર્ધ ખીજી મધુસૂદન સરસ્વતીનો એ સંદેહનાં કારણો હોવાથી, ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. ગીતાની ટીકામાં શરણાગતિના જે ત્રણ બેઢ મધુસૂદન સરસ્વતીએ પાડ્યા છે અને

ચિત્તમાં આકાર પાડવામાં ઉપયોગી થાય છે. બાકી “બીજા નપિગાળે એવા વિષયોના સંબંધ વખતે ચિત્ત ક્રૂત શિથિલ ઢીલું થાય છે અને તેમાં કોઈ વસ્તુ વાસનારૂપે પેસી શકતી નથી” (કા. ૭).

ભક્તિવૃત્તિનું માનસશાસ્ત્રીય સ્થાને આ રીતે દર્શાવ્યું એ ‘ભક્તિરસાયન’ના કર્તાનું ભક્તિમીમાંસામાં મુખ્ય અર્થેણ છે.

ઉપર પીગળેલા ચિત્તમાં વસ્તુનો આકાર બિઠ્ઠાનું કહ્યું તેને રસમીમાંસિકા સ્થાયી ભાવ કહે છે અને સ્થાયી ભાવ વ્યક્ત થાય ત્યારે રસરૂપ થાય છે. હવે “પરમાન્દરૂપ ભગવાન મનમાં પ્રતિબિમ્બરૂપે રહીને મનના આકારે રસરૂપ થાય છે.” (કા. ૮-૧૦) “આ રીતે સચ્ચિદાનંદ, નિત્ય અને વિશુ એવા ભગવાનને ચિત્તપ્રહણ કરે બાકી શું રહે” (કા. ૨૮) મારે “જાણા માણસે લૌકિક વિષયોમાં ચિત્તને કહણ કરતું અને ભગવાનમાં શાસ્ત્રોક્ત ઉપાયો વડે આર્દ્ર રાખવું” (કા. ૩૦), અને ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધમાં કહેલા આવા ઉપાયોનું વર્ગીકરણ કરીને આ ગ્રન્થકાર નીચેના ગણાવ્યા છે: (૧) ભગવાનની તમા ભગવાનના ભક્તોની સેવા, (૨) તેઓની દયાને પાત્ર થવું, (૩) ભાગવતધર્મોમાં શ્રદ્ધા, (૪) પછી ભગવાનના શુણોનું શ્રવણ (આ શ્રવણમાં કીર્તન, સ્મરણ વગેરે આવીત્તમ છે), પછી (૫) ભગવાનમાં પ્રીતિના અંકુર કૂટવો (આનું જ નામ ભક્તિ, જ ભૂમિકા એના પરિપાકના પ્રકાર છે), (૬) ભગવાનના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર, (૭) ભગવાનમાં પ્રેમની વૃદ્ધિ, (૮) ભગવાનનું સ્કુરણ, (૯) ભગવદ્ધર્મનિષ્ઠા, (૧૦) પોતાનામાં ભગવાનના શુણોનો આવિર્ભાવ, અને (૧૧) પ્રેમની પરમકાષ્ઠા (ઉ. ૧, કા. ૩૧ થી ૩૬).

આ રીતે પ્રથમ ઉદ્ધાસમાં ભક્તિનું સામાન્ય નિરૂપણ કર્યા પછી બાકીના બે ઉદ્ધાસોમાં તેનું વિશેષ નિરૂપણ કર્યું છે. આ પાઞ્જના ઉદ્ધાસો એ જ ગ્રન્થકારના છે કે બીજાના એ નક્કી કહેવું મુશ્કેલ છે છતાં એમાં જે વિશેષ વર્ણવે છે તે દ્વંકમાં ભ્રેષ્ઠ લક્ષ્યે.

ઉપરના વિવેચનથી ભક્તિરસ પણ સુંગારાદિ બીજા રસો જેવો એક રસ છે અને તેથી ચિત્ત ભગવાનનો આકાર ધારણ કરતું હોઈને એ રસ પરમકલ્યાણ સાધી શકે છે એમ ગ્રન્થકાર કહેવા માગે છે એ સ્પષ્ટ છે. પણ પછીના બે ઉદ્ધાસોમાં, કામાદિક નિષિદ્ધ લાગણીઓનો ભક્તિમાં ઉપયોગ દર્શાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એ પ્રકારના ભક્તિના ભેદો યતાવતાં તે કહે છે કે કામથી ચિત્ત પીગળતાં શ્રીકૃષ્ણ વિષે સંભોગ અને વિપ્રયોગ એ રીતે જે જાતની રતિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સુંગારરસ, એ જ રીતે ક્રોધથી ચિત્તમાં જે દાહ થાય તેનાથી ચિત્ત પીગળતાં જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય તે દ્વેષ. આવો જ ભવનો ભાવ સમન્વયો. પછી સ્નેહના ભેદરૂપ વાતસલ્ય, દાસ્ય અને રાખ્ય ભાવનું વિવરણ કર્યું છે. પછી હર્ષના ચાર ભેદ કહે છે તેમાં ઈશ્વરના માહાત્મ્યજ્ઞાનથી ચિત્તનો જે પરમઆનન્દમય ઉદ્ધાસ થાય તે હર્ષનો એક ભેદ. એથી ચિત્ત પીગળતાં ભગવાન ઉપર જે રતિ-પ્રીતિ બાળને તે શુદ્ધ રતિ કે ભક્તિ. હર્ષના યાદીતા ત્રણ ભેદમાં દાસ્ય, અદ્ભુત અને ધીરને ગણ્યા છે, અને ઈષ્ટિ વિરહથી થતા શોકથી ઉત્પન્ન થતો કરુણરસ પછી જુગુપ્સા, દયા, દાન, અને ધર્મ સંબંધી એમ ત્રણ જાતનો ઉત્સાહ અને સાદી આટલી લાગણીઓથી ચિત્ત દ્રવભાવને પામે છે અને એ સ્થાયી ભાવો રસરૂપ ધારણ કરે છે. પણ આમાંથી “બે પ્રકારના દયાવીર અને યુદ્ધવીર, બીજા અને શાન્ત એ રસો ભક્તિરસનું રૂપ ધારણ કરતા નથી.” (ઉ. ૨, કા. ૨૮) અહીં ભક્તિરસને રસના પદ્ધતિ જેવો ગણ્યો છે એ સ્પષ્ટ છે. એ જ રીતે “ઈર્ષ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલો અને ભયથી ઉત્પન્ન થયેલો દ્વેષ પણ ભક્તિરસરૂપ નથી થતો.” (કા. ૨૯).

એ જ રીતે શુદ્ધ રૌદ્રરસ તથા રૌદ્ર લયનાંક રસ પણ પ્રીતિથી વિરોધી હોઈને શુદ્ધિમાને એનો આસ્વાદ ન લેવો બેઠકે (ઉ. ૨, કા. ૨૬-૩૦). આકી રહેલા શૃંગાર, કરણ, હાસ્ય, પ્રીતિ, લયનાંક, અદ્ભુત અને શુદ્ધવીર એટલા રસો લગવાનું આલંબન દાહણ કરીને ઉદ્ભવે ત્યારે ભક્તિરસરૂપ થઈ શકે. પણ આ મિશ્રિત રસ છે. આગળ ચાલતાં શુદ્ધ અને મિશ્રિત રસનું વિવરણ કરતાં ગ્રન્થકાર કહે છે કે શુદ્ધ ભક્તિ, સખ્ય ભક્તિ (જેમાં દાસ્યભક્તિ પણ આવી ગઈ) અને વાત્સલ્યભક્તિ એ ભક્તિરસના ત્રણ બેદો બીજા રસોથી અમિશ્રિત છે. પછી શૃંગારમિશ્રિત છે એટલે કે એમાં શૃંગાર અને ભક્તિ બે રસનું મિશ્રણ છે છતાં બીજા સર્વ કરતાં બળવાન છે. કારણ તીવ્ર અને તીવ્રતર પ્રીતિ એમાં જ દેખાય છે. (ઉ. ૨ કા. ૩૫-૩૬)

ગ્રન્થકારની મતલબ એવી હાથે છે કે જેમાં શૃંગારાદિ રસના ભાવો લગવાને ઉદ્દેશીને ભક્તના હૃદયમાં ઉદ્ભવે એ મિશ્રિત ભક્તિરસ અને ભક્તના હૃદયમાં માત્ર દાર્યાદિ ભાવ ભગવાન તરફ ઉદ્ભવે તો એ શુદ્ધ ભક્તિ. શૃંગારભક્તિ તીવ્રતમ થઈ શકે એવા હોવા છતાં એ છે તો મિશ્રિત જ.

આ ઉપરાંત ભક્તિના સાત્ત્વિકાદિ બેદો તથા દૃષ્ટાંશ અને અદષ્ટ જેવા બેદોનું તેમજ મદ્દુ, મધ્યમ, તીવ્ર જેવા બેદોનું વર્ણન પણ ગ્રન્થકારે કર્યું છે, પણ તેમાં કંઈ વિશેષ નથી. માત્ર હૃદયગમ્ય ભક્તિ જેનું વિવરણ ઉપર આવી ગયું છે તેને જ શુદ્ધ સરસ્વત્ય જાણવી અને તે હાસના ભક્તોને અદષ્ટ અને દષ્ટ ઉભયદ્વય આપનારી થાય છે એમ કહે છે. “ભક્તિનું દષ્ટ દ્વય ઉનાગાના તાપથી પીડાતા શરીરને ગંગાસ્નાનથી થતા સુખ જેવું હોય છે. ત્યારે જીવન્મુક્તનું દષ્ટ સુખ નાહીને જમ્યા પછી ગંગામાં માત્ર ખુશી ખાતર પડેલા માણસના સુખ જેવું હોય છે.” (ઉ. ૨, કા. ૪૭ અને ૪૮)

આ ભક્તિરસાયન સાંપ્રદાયિક ગ્રન્થ નથી, અને એમાં ભક્તિનો વિચાર શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ કરેલો છે, એ આ ગ્રન્થનો મોટો ગુણ છે.

બીજી તરફથી ચૈતન્ય અને વલ્લભાચાર્ય પછી આ ગ્રન્થકાર થયા છે અને ભક્તિ સંબંધી એ બંને આચાર્યોના વિચારો પણ એમના જાણવામાં હોવાનો સંભવ છે. ચૈતન્યસંપ્રદાયના ‘હરિભક્તિરસામૃતસિન્ધુ’ જેવા ગ્રન્થનું^૧ ભક્તિવિવેચન આ મધુસૂદન સરસ્વતીએ જોયું છે એમ એ જણે પછી હું તો ધારું છું. ‘જતાં ભક્તિરસાયન’નું નિરૂપણ ‘હરિભક્તિરસામૃતસિન્ધુ’ના નિરૂપણથી સ્પષ્ટ છે. માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ એક અદ્વત્વના સુદ્ધાની જાળમાં મધુસૂદન સરસ્વતીનો ચૈતન્યસંપ્રદાય તથા પુષ્ટિસંપ્રદાયથી જુદો સિદ્ધાન્ત છે એ દાખલા તરીકે અહીં નોંધ્યો છે. “માહાત્મ્ય જ્ઞાનપૂર્વક સુદૃઢ અને મર્મથી અધિક ઈશ્વરમાં જે સ્નેહ તેનું નામ ભક્તિ અને તેથી મુક્તિ” એ નારદ ‘પચરાત્ર’નું વચન બે ય સંપ્રદાયોના આરભ સમયે પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં ચૈતન્યશિષ્ય એ માહાત્મ્યજ્ઞાનવાળી ભક્તિને મૌલ્ય ગણે છે^૨ અને પુષ્ટિસંપ્રદાયમાં એ મર્મદામાર્ગીય લેખાય છે. શ્રી વિકૃત્તનાથજી સ્પષ્ટ કહે છે કે “જેમજેમ મોહની અધિકતા તેમતેમ પુષ્ટિમાર્ગમાં ભાવની પ્રચુરતા હોય એમ જાણવું.”^૩ આથી વિરુદ્ધ મધુસૂદન સરસ્વતી માહાત્મ્યજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતી ભક્તિને શુદ્ધ ભક્તિ કહે છે એ ઉપર આવી ગયું છે.

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

૧ જુઓ ‘હરિભક્તિરસામૃતસિન્ધુ,’ પૃ. ૧૧૭.

૨ જુઓ ભાગવત ૧૦-૩-૩૬ નાં મુખ્યધિની ઉપર શ્રી પ્રયુચાજીની દ્રિપણી.

રૈજનીશી

- તા. ૧૬-૭-૩૫ : વીરમગમમાં શ્રી નરહરિ પરીખના હસ્તે હરિજન છાત્રાલય ખુલ્લું મુકાયું; નપાનમાં ધરતીકંપ: ૩૫ મરણ, ૧૦૮ને ઇબ; લંડનમાં સ્ત્રીશિક્ષકાઓ અને સ્ત્રીડોક્ટરો સામે લગ્નનો પ્રતિબંધ મુકાયો હતો તે રદ થયો; મુંબઈમાં કે. એન. દીક્ષિતે સિંધની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ઉપર, ત્યાંથી મળી આવેલા શિલ્પકલાના અદ્ભુત નમૂના નહુઈ ક્ષાનસગી મદદથી બતાવતું સુંદર વ્યાખ્યાન રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના આશ્રય હેઠળ આપ્યું.
- તા. ૧૭-૭-૩૫ : બંગાળ યુવક સંઘના આશ્રય નીચે કલકત્તાના અર્ધાનંદ પાર્કમાં મળેલી એક સભામાં અપાયેલા ભાષણ મટિ વડા ઇલાકેદાર મેન્ડિસ્ટ્રેટ આરોપી કમલકુબ્જ સરકારને એક વર્ષની સખત સજા કરેલી તે ઉપર આરોપીએ અપીલ કરેલી. તે અપીલના સુકાદામાં ન્સ્ટીસ લોર્ડ વિલિયમ્સ અને ન્સ્ટીસ જેકે સુકાદો આપેલા: ‘આ પ્રકારનું ભાષણ રાજદ્રોહનો ગુનો કરે છે એ કહેવું ખરેખર અર્થવગરનું છે ..હાલના રૂપમાં જે સરકાર છે તેને મૂલિવાદી કહેવી અને તેને બદલે બ્રોશીવિક રૂપની સરકાર સારી છે એવી ભાભાભણે કરતું આ ભાષણ છે. આવા ભાષણ વિરુદ્ધ કેસ કરવો એ ટંપાણભર્યું નહોતું.’ વરોદરાને રમણીય બનાવવાનો નામદાર ગાયકવાડ સરકારનો હુકમ; જયપુરમાં ધરતીકંપના આંચકા; કાઠિયાવાડના મોરબી રાજ્યના વવાગિયા આગળ ૨૪ કલાકમાં ૨૪ ઈંચ વરસાદ પડ્યો; નપાનના પ્રધાન અને મુસોલિનીની મુલાકાત: નપાન, ઈટાલી-એલિસિનિયાના અધડામાં વચ્ચે પડશે નહિ એવી પ્રધાને આપેલી ખાતરી.
- તા. ૧૮-૭-૩૫ : ઇ. સ. ૧૬૩૪નો શ્રી રણજીતરામ મુવર્ણચંદ્રક શ્રી. મૂમકેતુને તેમની સાહિત્યસેવા મટિ આપવાનો ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ નિર્ણય કરેલો, પણ શ્રી મૂમકેતુએ તેનો અસ્વીકાર કર્યો હોવાથી તે ચંદ્રક શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટને વિવેચન મટિ આપવાનો સાહિત્ય સભાએ હરાવ પસાર કર્યો; બિહારના નેતા શ્રી. દાસગુપ્તાનું અવસાન; એલિસિનિયાના આગેવાનોની પાર્લામેન્ટ સમક્ષ ત્યાંના રાજનું ભાષણ: ‘શુભાગીમાં જીવવા કરતા આઝાદીમાં મરવું બહેતર છે.’
- તા. ૧૯-૭-૩૫ : રાજસાદીની પુનઃસ્થાપના પર મતભેદ થતાં શ્રીસના પ્રધાનમંડળે રાજનામું આપ્યું; સૂરતના કેટલાક નણીતા નાગરિકોએ રસ્તા પરનો કાદવ સાફ કર્યો; ખેરપુર રાજ્યમાં કોટદેજ નજીકમાં મોહનજોડારાના કરતા પણ પ્રાચીન રોહરની શોધ.
- તા. ૨૦-૭-૩૫ : મુંબઈ અને સૂરતમાં ધરતીકંપના હળવા આંચકા લાગ્યા; શ્રી મૂરેન્દ્ર મિત્ર ઇમ્પીરિયલ ઇકોનોમિક કમિટિના ઉપપ્રમુખપદે ચુંટાયા.
- તા. ૨૨-૭-૩૫ : યુવાન સાહિત્ય મંડળના આશ્રય હેઠળ અમદાવાદમાં શ્રી. નવલરામ ત્રિવેદીનું ‘ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર માધીવાદની અસર’ ઉપર વ્યાખ્યાન; આમની સભામાં લાહોરના ગોળીબાર વિશે હિંદી વજરે વીજતવાર ખુલારો કર્યો.
- તા. ૨૩-૭-૩૫ : લાહોરમાં રાષ્ટ્ર-મુસ્લિમ જમીન અધડાને અંગે મુસ્લિમ જરથાઓની ગિરફતારી, ૧૪૪મી કલમનો આહુ અમલ અને લાહોરના ગોળીબાર વિશે ટીકાઓ કરવાની વર્તમાનપત્રોને સરકારની ના.
- તા. ૨૪-૭-૩૫ : ગવર્નર જનરલે શ્રી. આચાર્યનું સોનાની નિકાસને નિયમિત કરવા મટિનું બિલ ધારા ભામાં રજૂ કરવા દેવાનું ના પાડી; ઉમરાવ સભામાં હિંદી બિલ ત્રીજા વાચનમાંથી પસાર; ‘હજી ૧૭૬ કોમેસ સંસ્થાએ ગેરકાયદેસર રહી છે’ એવી બહાર આવેલી વીગત.
- તા. ૨૬-૭-૩૫ : કલકત્તા નજીકની એક કોલસાની ખાણમાં ઘડકો થવાને કારણે પડનાં મરણુ લગભગ સાડાત્રણ વર્ષની નજરકેદને અંતે શ્રી. શરતચંદ્ર બોઝને બીનરાસતે છાડી મૂકવામાં આવ્યા.
- તા. ૨૮-૭-૩૫ : માર્ક્સકોટલામાં હિંદુઓએ દુકાનો અને મંદિરોને તાળાં લગાવી ચાવીઓ નવાબને પહોંચાડી ત્યાંથી હિંજરત કરી.

તા. ૨૬-૭-૩૫ : હિંદુ મહાસભાના પ્રમુખ રેવ. કનમ સામે ખારીસાવમા બે માસ સુધી બાપલુ ન કરવાનો હુકમ; મદ્રાસ શહેરને સુંબઈ માફક જુદું પાડવા વિશે શ્રી. સત્યમૂર્તિ અને સામ્યમૂર્તિ વચ્ચે કારોબારી સમિતિમા ગરમાગરમ ચર્ચા; જો તેમની માગણીઓ કબૂલ કરવામા નહિ આવે તો કલ્યાદન બંધ કરવાનો ડેન્માર્કના ખેડૂતોએ નિર્ણય કર્યાની બહાર આવેલી વીગત; ઈચ્છાડ નૌકાખાતામા જંગી તૈયારીઓ કરે છે એવી વીગત બહાર આવી; વર્ધા મુકામે શ્રી. જમનાલાલ બળબળના મકાનમાં મહાસભાની કારોબારી સમિતિની મહત્વની સભા યપી નવા બધારલુ હેડના પ્રધાનપદના સ્વીકારને લગતો પ્રશ્ન પ્રથમ ચર્ચાયો.

તા. ૩૦-૭-૩૫ : મૈસૂર શહેરમા છ માસ સુધી રાષ્ટ્રવજ ફરકાવવા સામે ત્યાના જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ પ્રતિબંધ મૂક્યો; હોલ્લેન્ડમા કુબોલિક, લિબરલ અને ટેમોટેટિક પક્ષના સભ્યોનો સમાવેશ કરણ પ્રધાનમંડળ પ્રો. કોલીન્જને નીમ્યુ.

તા. ૩૧-૭-૩૫ : 'હોદ્દો સ્વીકારવાના પ્રશ્નો નિર્ણય હાલ ક્વખતનો લાગે છે' એવી મતલબનો ઠરાવ વર્ધામા વર્કિંગ કમિટીએ પસાર કર્યો; સીમલા ખાતે કોમિશનરેશન કમિટી નીમાયાના સમાચાર બહાર પડ્યા, બેરિસ્ટર સાવરકર સામેના પ્રતિબંધો દૂર કરાવવા માટે એક કમિટીની રચના થઈ.

તા. ૧-૮-૩૫ : ગમ્બીઆમ તિલક જ્યોતિ હજવાઈ; સુરતના વતની અને સુપ્રસિદ્ધ કળવણીકાર શ્રી. યનમોહનદાસ દલાલનું અવસાન; ૧૯૩૨નો સુંબઈનો તોલ અને માપનો કાયદો અપલમ મૂકવામા આવ્યો.

તા. ૨-૮-૩૫ : ઈટાલીની હાઈસ્કૂલ ગર્લ ગાઈડ તરફથી મોક્સાયલો રાષ્ટ્રવજ કનેકશન સેન્ટ ગાઈડિસ યુનઈટેડ દેવળની પવિત્ર જગ્યામા ફરકાવવામા આવ્યો.

તા. ૩-૮-૩૫ : દહેરાદુનથી ૨૦૦૦ માર્ચલ દૂર ધરતીકંપનો આચ્છાદ લાગ્યો; સિંધની પરપોટા કંપનીઓનો કરુણ ફેગ; એક કંપની ફરવામા અને બીજી કંપનીઓ સામે ફરિયાદો થયાની બહાર આવેલી વીગત, બનારસ હિંદી યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલર પંડિત માલવીયજીએ વિદ્યાર્થીઓને રાજકીય વિષયો અર્થવાની મનાઈ કરતો સરકાયુલર બહાર પાડ્યો હોવાથી વિદ્યાર્થીઓમા ખૂબ અડચણ ફેલાઈ.

તા. ૪-૮-૩૫ : સુખાઈના 'સાજવર્તમાન' દૈનિકપત્રના માલિક શ્રો. જમરોદંજી નરારવાનજી વાચા-ગાધીનું અવસાન; ૪૪ દિવસ સુધી કાટમાળ નીચે રહ્યા પછી, કવિરા ધરતીકંપમા એક જોન ચયેલો માણસ બહાર આવ્યાની વીગત બહાર આવી.

તા. ૫-૮-૩૫ : સુખાઈના અખિલ હિંદ ટ્રેડ યુનિયન ફેડરેશનનું છ વર્ષને અંતે જોડાણ; જાપાનના વડા એવચીની સુખાઈમા પધરામણી; હિંદી સરકારે કાઢેલી ત્રણ ટકાની રા. ૧૫ કરોડની નવી લોન પૂરેપૂરી લારાઈ ગયાની સરકારી યાદી બહાર પડી, આવૃત્ત યુનિયનની સાહિત્ય સમેશન તા. ૨૧-૨૨-૨૩ ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૬મા લાવવાનો ઠરાવ કરવામા આવ્યો.

તા. ૬-૮-૩૫ : લોડ લીનલીયોનો હિંદના નવા વાઈસરોય તરીકે નિમણૂક થઈ, બર્લિનમાથી ૩૦૦ ચાહૂદીઓને હફપાર કરવામા આવ્યા, ૧૬૬૯ કન્યા વિદ્યાલેખને સ્વ. રોહાશી મનસુખ-લાલ છગનલાલના ટ્રસ્ટીઓ તરફથી રા. ૫૦,૦૦૦નું દાન બોર્ડિંગ હાઉસ માટે મજ્યાની બહેરાત થઈ.

તા. ૭-૮-૩૫ : લાહોર યુનિસિપાલિટિમાથી હિંદુ સભ્યોનો વોટ આહટ; કારોબારી અમલદારમા અવિશ્વાસનો ઠરાવ પસાર કર્યો.

તા. ૮-૮-૩૫ : દમોદરલાલજીનું ઉદેપુર નરેસ સાથે સમાધાન થયું; રોશની કાર્પાલય, રાણપુરથી પ્રસિદ્ધ થયેલું '૧૮૫૭' નામનું પુસ્તક સુખાઈ સરકારે જપ્ત કર્યું અને 'રોશની' અડવાડિક પાસે ત્રણ હજારની નખીનખીરી મચાઈ.

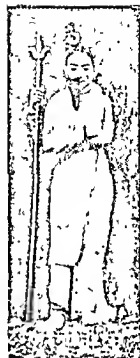
તા. ૯-૮-૩૫ : ડો. મુંજેની હિંદી લશ્કરી કોલેજની ચાંબના સંપૂર્ણ થઈ છે અને તે દૂક સમયમા રનિસ્ટર કરવામા આવશે એવી બહાર આવેલી હકીકત.

અ નુ ક મ શિ કા

પૃ. ૨૦	આવણુ : ૧૯૮૧	અંક ૪
૧ હવતી પ્રતિક્રિયા	હતાવેય બાતકૃષ્ણ કાલેવકર ...	૩૦૫
૨ હવન-અંક	ધૂમોતુ	૩૦૬
૩ અભિચાર કિંવા સૌંદર્યપરાજય	માનુ	૩૧૪
૪ સાદિત્યકાર [વાર્તા]	પૈકું ચુનીલાલ	૩૧૭
૫ લખું? નવ લખાય	રમણ ન. વણીજ	૩૨૮
૬ વ્યાજમીમાંસા	કિશોરલાલ પ. મણદરાજા ...	૩૨૯
૭ ડાહરાના ફૂલને	સ્વમરથ	૩૩૭
૮ અર્થશાસ્ત્રપ્રવેશિકા	નરદરિ દા. પરીખ	૩૩૮
૯ પુષ્કા ના [કાવ્ય]	મુરલી કાકુર	૩૪૪
૧૦ કેળવણીના ઉદ્દેશો	અનુ. બોગીલાલ ગોંધી ...	૩૪૬
૧૧ દરબરુદે ઇરક [કાવ્ય]	પતીજ	૩૫૨
૧૨ ક્યેલ ચિત્રકલા પ્રદર્શન	તપસ્વી	૩૫૩
૧૩ રુસ [કાવ્ય]	ઝવણતી	૩૫૬
૧૪ બંગાળી [વાર્તા]	પ્રિયવદન બક્ષી	૩૫૮
૧૫ શાનું સ્મારક? [કાવ્ય]	જેડાલાલ ગિવેલી	૩૬૨
૧૬ લેન બેચાતિર્ગવિન	દરિદર બદ	૩૬૩
૧૭ પ્રતીકા [કાવ્ય]	જ્યન્તિલાલ આગામી ...	૩૬૭
૧૮ શીનળા સંકવાની પદ્ધતિ અને તેની કમિક ઉત્પત્તિ અને વિકાસ...	આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્ર દોશી શ્રી રાવપ્રસાદ ગોધરી	૩૭૦
૧૯ કાળવાણી [કાવ્ય]	હર્યકાન્ત	૩૭૮
૨૦ કાલ-નદ [કાવ્ય]	પ્રતાપરાય પ્ર. પંડ્યા	૩૭૯
૨૧ રોહરોયની કલા	વિશ્વનાથ મગનલાલ બદ ...	૩૮૦
૨૨ જ્ઞાનગોચરી	... ..	૩૮૩
(૧) ખ્રિસ્ત જ્ઞાતિની ગાળાક્રમિક	(૫) પીજાનો શ્રુતનો મિનારો	
(૨) ધ્યાનિક સ્વરાજ્યનું બીજ	(૬) સરીરવિદોષી અણકની માછલીઓ	
(૩) અર્વાચીન મંદુરનિનો સાપ	(૭) મંથન પર મનુષ્યો નથી	
(૪) જાતનું જોડાણ	(૮) મંદ—ફન પત્નીમ માણસ દર	
૨૩ તીર્થયાત્રા	શ્રી સિતિગોદાન મેન	૩૮૯
૨૪ પુસ્તકપરિચય	કુર્મોસકર કેળવરામ સાસ્ત્રી ...	૩૯૪
૨૫ જ્ઞાનનીશી	... ..	૩૯૮

લગાજમ દિદમાં રૂ. ૫ પરોરામાં રૂ. ૮૫ છદક અંક રૂ. ૮૫

પ્રમાણ : ભુવેશ્વર મુદ્રાલય મિસો : પ્રાથમ સર્વાલક : પાલ્ટી અનિવારી સભો : ખમણા દેવો : અમણાલ.
મુદ્રક : અનિવાર પુસ્તકલય મિસો, બી. એ. અદિત્ય મુદ્રાલય : સમજદ રોડ : અમણાલ.

ચિત્રપરિચય

- ૧-૨ અર્ધનારીશ્વરની પાપાણની મૂર્તિ : એક કુંભોઃજન્યમાંની અને બીજી એન્થ્રોપોમોર્ફમાંની.
- ૩ શિવપાર્વતી પાસે કંકાણ લેતે સ્થિતિમાં જુની પ્રાચીન કહે છે : આગામીમાંની પાપાણ તાલવી : આગામીમાંની પાપાણ તાલવી : આગામીમાંની પાપાણ તાલવી.
- ૪ અર્ધનારીશ્વરની મૂર્તિ.
- ૫ અર્ધનારીશ્વરનું કાચગપર વિરૂંધી ચિત્ર : મોઝાઇક-પ્રતીક.

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૦

ભાદ્રપદ • ૧૯૬૧

અંક ૫

મરજીવિયા

પૂજાલાલ

સમુદ્ર ભણી ઊપડયા કમરને કસી રમથી
અંટક મરજીવિયા, ડગ ભરત ઉત્સાહનાં;
પ્રદીપ્ત નયનો; અથાગ ખલ ઊભરે અંગથી;
મહારવ તણી દિશા પર ઠરી બધી ચાહના,
ડૂંધા પ્રિયજનો; બધાં મજલ-નેત્ર આંધાં ફર્યા,
શિખામણુ દીધી: 'વૃથા જીવન નેડકા કાં ભણા,
કહોથી નળગી વિનાશકર આંધળો આ બ્રહ્મા ?'
પરંતુ દહનિશથી નહિજ એમ વાર્યા વર્ષા.
ગયા, ગરજતા અફાટ વિકરાલ રત્નાકરે;
તરંગ ગિરિમાળ શા હૃદય ઉપરે આચડયા;
હડયા ન લવ તોય, સાહસિક સર્વ કૂદી પડયા
અગાધ જળમાં, પ્રવેશ કીધ કાળને ગર્જરે.
ખૂણાં મરણનાં તમોમય તળો અતે પામિયા
અખૂટ મણિમેતીકાણ; લાઈ બહાર આવિયા.

જીવનનું સંપૂર્ણ સમક

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

ટોલ્સ્ટોયનું નામ ઘણાંએ સાંભળ્યું છે, પણ એને વિષે તો ઘણા ધણું ઓછું જાણે છે. એ રશિયાનો એક મહાત્મા હતો, અને એણે સારી ચોપડીઓ લખી છે, ગાંધીજીના મન ઉપર એના લખાણે બારે અસર કરી છે, એટલું કહ્યું એટલે ટોલ્સ્ટોય વિષેની ગાંધીજીના અંત આબો. વધુ જાણવાની દરકાર કાણ રાખે?

‘અનુભવભૂખ્યો’ એ એક શબ્દમાં ટોલ્સ્ટોયના પૂર્વજીવનનો આખો ચિતાર આપી શકાય. આંખ, કાન, મન, બુદ્ધિ, હૃદય એની બધી જ ઇન્દ્રિયો નાનપણથી તેજ હતી. એને બધું જ ચાખવું હતું; બધું જ જાણવું હતું; બધું જ અનુભવવું હતું.

એમ તો બધા જ જુએ છે, બધા જ અનુભવે છે. પણ ટોલ્સ્ટોય દરેક વસ્તુ ઉપર વિચાર કરતો; અને દરેક વસ્તુ યોગ્ય શબ્દમાં કોઈ ને કોઈની આગળ વ્યક્ત કરવાની એને ભારે હોંશ હતી. ઉંમર માંડ ત્રેવીસ વર્ષની હતો. એણે પોતાના નાનપણનાં સંસ્મરણોનાં નામો ફેરવીને અને મીઠુંમરચું લખાવીને એક ચોપડીના આકારમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા; અને એનું નામ રાખ્યું ‘સૈશવ.’ ત્યારપછી બાળપણ અને જુવાની એવા બે ભાગ પ્રગટ કર્યા. એ ચોપડીમાં દરેક ચિંતનશીલ જુવાન પોતાના જ જીવનનું પ્રતિબિંબ જોઈ શકશે.

એ ચોપડી ખાસ વાંચવાલાયક છે. એમાં નાનપણના સામાન્યમાં સામાન્ય પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે, પણ કોઈ અદ્ભુત વાર્તામાં આપણને રસ પડે તેટલો આપણને એમાં પડે છે.

એનું કારણ એ છે કે ટોલ્સ્ટોય લખે છે ત્યારે બીજાનાં લખાણોમાં વાંચેલું નથી ઉનારતો, પણ પોતાના સ્વતંત્ર મૌલિક અનુભવો લખે છે. અને જ્યારે અનુભવો કરે છે, ત્યારે તે ઉપરઉપરથી નહિ પણ ઊંડાણમાં જોતરીને. ટોલ્સ્ટોયની ખાસ શક્તિ તો સામાન્ય વહેવારમાં લોહિ કેવા કેવા હેતુથી પ્રેરિત થઈને વર્તે છે અને એ તપાસવામાં અને એનું પૃથક્કરણ કરવાની એની ખૂબીમાં રહેલી છે.

જીવનમાં એવી કોઈ પણ ઘટના નથી કે જેનું ગ્રંથસ્ત્ર ન હોય. સામાન્યમાં સામાન્ય ગણાતી બીના પાછળ પણ મહાન સ્વરૂપ છુપાયેલું હોય છે, ફક્ત આપણને એ જોતાં કે દોહતાં આવડવું જોઈએ. મૂર્તિકાર જેમ ખરબચડા પંથરની અંદર લાવણ્યમયી મૂર્તિ જુએ છે, ભૌતિકશાસ્ત્રી જેમ એક સૂક્ષ્મ બીજમાં મહાન વૃક્ષોનો વિસ્તાર કલ્પી શકે છે, તેવી જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાની સામાન્ય પ્રસંગમાં પણ મહાન સિદ્ધાંતો સંકળાયેલા જુએ છે. અને એ સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ નિહાળતાં એ પ્રસંગોનું સામાન્યપણું મંદી જઈ એમાં અસાધારણ ગાંભીર્ય એને જડો બાંધે છે. આ દૃષ્ટિ ટોલ્સ્ટોય પાસે પ્રથમથી જ હતી. અને તેથી નવલકથાકારની રૂળા એને મારે સહજ હતી.

દુર્લભ ટોલ્સ્ટોયનું નાનપણ મારું ન ગયું એનો જન્મનો તો ખરાબ હતો જ, અને બિચારો અમીરોઉમરાવના ખાનદાનમાં જન્મેલો એટલે ત્યાં મડાનો પાગ ન મળે પણ ટોલ્સ્ટોયની વિચારશક્તિ મતલબ જાતલબ હતી એ અનુભવ લેતો જાય અને એના ઉપર વિચારો કગતો જાય અને એણે જોયું કે મોજમજ અને વિલામ એ બધું માણસને ન શોભે એવું ધર્તિંગ છે, માણસની માણસાઈને ન છાજે એવી નડામી પ્રવૃત્તિમાં લોકો ગમ્યાપમ્યા ગહે છે જેમજેમ આદર્શમય જીવન એની નજર આગળ રખાઈ ચલુ ગયું, તેમ-તેમ એ નિર્ભયપણે સમાજના દલ અને પામરતા ઉપર ટીકા કરવા લાગ્યો.

સરના કુટુંબમાં જન્મેલો એટલે સાહિત્ય, મગીત, ડાંગા અને મસ્તૂરી લોકો જેમાં હમેશા બોલે તે ફ્રેંચ ભાષા વગેરેની કૃત્રિમ કેળવણી એને મળી જ હતી પ્રતિબિંબ મમાજમાં સારી છાપ પડે એ જાતના આપને જ લોકો કેળવણી ગહે કે એ કેળવણી લીધા પછી એણે લશ્કરમાં પ્રવેશ કર્યો લશ્કરી લોકોનું જીવન જેવું હોઈ શકે એવું જ ટોલ્સ્ટોયનું પણ હતું ત્યાંથી પાછા આવ્યા પછી એણે એક મનપ્રવાસી લખી અને લોકજીવનનો ચિતાર આપ્યો. એને લીધે લોકોના મનમાં ગરીબો તરફ મમતાવ તો પેદા થયો હોય એમ લાગતું નથી, પણ ટોલ્સ્ટોયની સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કળાકાર તરીકે પ્રખ્યાતિ ચર્ચા તે એટલે સુધી કે આટલો મુંઝવે નરવકથાકાર લઘાઈમાં માથો ન જાય એટલા માટે જોખમની જગ્યાએ એને ન મોકલવા વિશે રશિયાના બાદશાહે પોતાના અમલદારોને સૂચના કરી ટોલ્સ્ટોય પોતાના લખાણોમાં પોતાનું હૃદય રેડતો હતો એટલે લોકોને સાહિત્યગમના દૂડ મળતાં અને આનંદ થતો હતો પણ આ કેટલા દિવસ સુધી અને? લઘાઈ ઉપર જઈને ટોલ્સ્ટોયે સગડારી તંત્રની દુષ્ટતા જોઈ લીધી ગરીબ જીવનની ધાર્મિકતા અને લાન્યતા એની નજરે પડી લશ્કર, પોલીસ, અદાલતો, પ્રજા પાસેથી જાપદસ્તીથી લેરાતો જ, યુનિવર્સિટીની કેળવણી, એમાં માનવસની યતી ગોવો, કવાની ઉપાસના, આ બધાના મૂળમાં પ્રભુદ્રોહ ગહેવો છે એમ એણે જોયું. જાતમહેનત જગત પ્રત્યેના અણગમતાથી ગદા પાપો પેના થાય છે, સપત્તિ, વિદ્વત્તા અથવા મત્તાને કાળે કોઈને શ્રેષ્ઠ માણસથી પાપ શરૂ થાય છે એમ એણે જોયું ચળ તી અને ખણખણ કરતી વોળી કે પીળી માટીના ગોળ કકડાનો લોકોને રસ લગાડી લોકોને શી રીતે ગુલામ બનાવનામાં આવે છે, અને લોકોને ગોળીથી રીંધીને એનું લોહી વહેવડાવના ક્રતા સિકાથી વીંધીને, એમનો પરસેવો વહેવડાવનાથી, શરીરો ઉપર ખૂન કરતા વધારે અત્યાચારો કેમ કરી શકાય છે અને એમાંથી વધારે ક્ષારો કેમ ઉઘાડી શકાય છે, એ બધું એણે પોતાની અદ્ભુત શક્તિથી લોકો આગળ રજૂ કર્યું. ગશિયન દરજામાં મરદા તરીકે એની પ્રતિષ્ઠા હતી એની મદીના મદાનમાં મદાન લેખક, વિચારક અને કલાકાર તરીકે દેશવિદેશમાં એની પ્રખ્યાતિ હતી એવો મર્વમાન્ય માણસ સમાજને અસ્વસ્થ કરી મૂકનાર અને દલ ઉધાડો પાડનાર સત્યો ત્યારે રિવેક છોડીને દુનિયા આગળ ગઈ કે ત્યારે ગિયારી દુનિયા શુ કરે? કોઈનાનો માણસ હોત તો એને ડાલો મમાજ આટલું મડા પણ ન દેત પણ ખૂન ચર્ચ એ ચર્ચ એટલે મમાજને ટાણુ મો કરીને એના ખાસકા ખાસા જ પડ્યા! પણ મમાજ પામે એક દાવ મોની જ છે જેની માથી વાતો આપણને ગમે નહિ, એને નિંદાથી જો મારી ન નંખાય તો સ્તુતિથી મારી નાખવો એને સિદ્ધ સગાડી બિચા આમન ઉપર એમાંથી દેવો અને કહેવું એ તો મદાતમાં પુરુષ ગ્યા,

એની વાત જુદી. એનો ઉપદેશ પ્રાકૃત માણસ માટે ન હોય. ખોરાકમાં જેમ આપણે ચપટી મીઠું નાખીને સ્વાદ આણીએ છીએ તેવી રીતે એના ઉપદેશોથી વિચાર કરતા થયા. પણ મીઠું જેમ આપણે ચણામરનાની જેમ મૂઠીમૂઠી ખાતા નથી તેમ મહાત્માનો ઉપદેશ સર્વાંશો પાલન કરવા માટે નથી હોતો. આવીઆવી દલીલો કરીને બિચારે સમાજ છટકી ન્યૂ છે, અને મહાત્માના જયજયકારના પોકાર તળે એના ઉપદેશનો અવાજ દબાવી દે છે.

પ્રજાએ ટોલ્સ્ટોયની ખાખતમાં આમ જ કર્યું. થોડા દિવસ ગયા એટલે નવું સાત્ત કાઢ્યું. કહેવા લાગ્યા કે એના વિચારોમાં કશી નવીનતા નથી. એણે બાઈબલમાંથી બધું કાઢ્યું છે. એના વિચારો બધા એકાંગી અને મુકુચિત છે. એના અનુયાયીઓને જુઓ. એમનું જીવન ક્યાં સમૃદ્ધ છે? આપણે નાહક ટોલ્સ્ટોયના તેજમાં અંતર્ગત ગયા. એનામાં એટલું કંઈ ભારે નથી.

પણ ટોલ્સ્ટોયે જે જ્યોત પ્રગટાવી તે તો પ્રગટી જ. જે ગરીબોનું એણે ખ્યાન ધર્યું, એમનામાં ચૈતન્ય પ્રગટ્યું છે, અને ટોલ્સ્ટોય જે એકવાર લોકશુરુ થયો એ થયો. હવે એની અસર હુંસાવાની નથી. મનુષ્યસમાજમાં ભારે પરિવર્તન થશે ત્યારે જ એની અમર કૃતાર્થ થઈ શકે પડશે. *

યાચના

નાગરદાસ અ. પેડયા

ન કુજાંટાથી નવવરસનું પૂજન કરું,
ન લક્ષ્મી, ના પુષ્ટિ નિજ નવ પ્રભાતે વળી વરું;
બન્યું જે કંઈ સારું મત વરસને અર્થ ધરીને,
શુભાર્યે હું વાચું અધિક બલ આગામી વરસે.

પરાશ્રય

અમીવરસતો છતાં ક્ષયવિપત્તિ સહેતો રાશી,
પરાશ્રયી બની પછી સુખની આરા સી રાખવી ?
મને ન જરી કોઈની પણ કૃપા ગમે વાચવી,
મરું અડર આ પળે; જીવું ઝૂંઝી જગે બાહુથી.

ગુજરાતની નવીન કવિતા

[કેટલાંક દેખાંકન]

રંજિતલાલ હરિલાલ પંડ્યા

બાર-એટ-સો.

૧

જે વસ્તુની અહોવા મમાલોચના કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેને મગળા મમસ્તતામા પહોંચી શકાય છે કે નહિ તે વિશે ઘણી શંકા છે. આ કવિતાનો મોટો ભાગ હજી વર્તમાનપત્રો—દૈનિક, માસિક, પાશ્વિક, માસાદિક, અર્ધમાસિક અને વાર્ષિકપત્રો—મા વિખરાયેલો છે જે પુસ્તકરૂપે મકલિત થયેલો છે તે ચોડાજ—હાથના ખોળવામા મમાય એટલો આ ઉપગત, કેટલોક ભાગ તો હજી કાગ્ય છે, એટલે કે પ્રમિદ્ધ પણ થયો નથી. આથી વધારે મુશ્કેલી એ છે કે આ કવિતા, સામાન્ય રીતે, હજી ઊગતી, ઊગતી દશામા છે જો તે સર્વરૂપ પીવી ગઈ હોત તો જુદી વાત; પરંતુ અત્યારે તો એ, પૂર્વના અસ્થુની પેઠે, માહિત્યના ક્ષિતિજ ઉપર ઝગમગતી ઊભી છે. તેની ટાઈડ કિરણાવલિ હજી ફૂટે છે, ટાઈડ ફૂગેને પહોંચી જ વાગ સુધિ પર નજર નાખે છે, ત્યારે કેટલીક તો મિડાયેલા બીજરૂપે હજી મુક્તિ પામવાના પ્રયત્ન કરી ગઈ છે. આ દશામા, એની શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ ચિકિત્સા કરવી મુશ્કેલ છે એટલું જ નહિ પરંતુ જોખમભરેલું પણ છે. છતાં આ પ્રયત્ન આદાર્યો છે એ કાગળથી, કે જે કવિતાની મળીશા કરવાની આહવા છે તે પોતે પ્રયત્ન-દશામાંથી પહેલીવાર પગલર થયેલી હોવાથી, એને જેટલી મમજવાની—એટલે કે ગહદ્યતાની—જરૂર છે, એટલી ભાગ્યે જ અન્ય કોઈને હોય. તેમ, સાહિત્યના ઇતિહાસમા પૂર્વ એકથી વધારે વાર બની ચૂકેલું છે તેમ, તે બીજી થાય—ન થાય, એટલામાં કદાચ અમમજાણના પહાડો તેને કચરી પણ નાખે, જૂનાનવાની અનિવાર્ય અચકામણો તેની તાજગીને વેડી પણ નાખે, પુગાણા વિચારગ્રહો (prejudices) એના ઊગળતા આત્માને ગુમગાવી પણ નાખે. આ માથે, એ પણ એટલું જ સાચું છે કે જીવનની પેઠે કવિતાએ પણ બાહ્ય અને પાંવન વચ્ચેના મધુગ આદ્યાદભર્વા મંકાતિમમયમા પોતાના આત્મતત્ત્વનું માયુ અને પૂરતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ, પોતાની માર્ગરેખાઓ ઊંડી અને સ્પષ્ટ રીતે સમજતી જોઈએ, અને પોતાને પમાર કરવાના ખાડા અને ખગનાઓ સુરેખ અને મગળ રીતે ત્રણી લેવા જોઈએ આ જ્ઞાન તેને જેટલું પોતાના મર્દન મટે જરૂરનું છે એટલું જ તેના તર્કશતા (અને યનાના) અનિવાર્ય આક્રમણો સામે મજાણ માટે પણ જરૂરનું છે. આ અને આવાં કેઈક વિચારગ્રમણોને આધારે આ લેખ આદાર્યો છે એમા ન્યાયની ધુગ પટ્ટી મર્વ કોઈને તોવવાનો હેતુ નથી—જેટલો સમભાવથી મમાનધર્મોને પ્રમાણવાનો છે, લવિધ્યવાદની મહતા સ્થાપવાનો આગ્રહ નથી—જેટલો અધીનનાથી અન્વેષણ કરવાનો છે. પ્રયોગમા અનેક

જિજ્ઞુષો હશે, અનેક ખામીઓ પણ દેખાશે, પરંતુ તે સર્વમાં જો અન્યાય થઈ ગયો જણાય તો તે અન્યાયપણે કે અસમજણથી, નહિ કદી ઇચ્છાથી—ઐટલું મનાય તો બસ. કાઈ કે કશાની વિસ્મૃતિ થયેલી માલુમ પડે તો તે અકસ્માતથી, નહિ કે કુવિચારથી; અને કદી કડવાશ આવેલી જણાય તો તે નહિ દ્વેષભાવને લીધે, પરંતુ લક્ષ્યને અનુસર કરવાની તીવ્ર ઇચ્છાને લઈને જ—ઐટલું સમજાય તો બસ.

૨

ગુજરાતની આ નવીન કવિતા કંઈક સ્થાનોથી અને કંઈક વિચારકાથી પ્રયોગકાળનું સાહિત્ય કહેવાઈ અને જોળખાઈ પણ છે. જો આ સમીક્ષામાં એ કવિતાની અરૂઢતા, ઉત્સાહિતા અને વિકાસશીલતા દર્શાવવાનો ઉદ્દેશ હોય તો આ અસ્ફુટ વક્તવ્યને આપણે મોટે ભાગે સુખેથી કળ્પલી રાખીએ. એ સાચું છે કે આ કવિતા હજી નવા માર્ગ, નવી પ્રયાગ્યો, નવાં વહેણ શોધે છે અને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આ સાથે એ પણ સાચું છે કે એના આત્માની સર્વવર્નો ઉદ્ધારણા હજી થવા પામી નથી—થવાની બાકી છે. ઐટલે અંશે આ કવિતા હજી અપરિપક્વ અને પ્રયત્નમાન ખરી. પણ જો આ વક્તવ્યથી એમ મૂલ્યવાની ઇચ્છા હોય કે આ કવિતાને હજી તેની દિશા જડી નથી, તેના આત્માનું બંધારણ હજી બંધાયું નથી કે તેને પોતાનાં જીવિધાનની હજી પ્રતીક્ષા પ્રાપ્ત થઈ નથી, તો એ વિચારકો ને વિવેચકોથી, સંપૂર્ણ માન સાથે પણ મક્કમતાથી, આપણે જુદા પડવું અનિવાર્ય છે. સ્પષ્ટ અને સખળ કારણોને લઈને જે કવિતા છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં જન્મ થવા પામી છે, તે કવિતા બગતી, અરૂઢ અને ઉત્સાહની દશામાં હોવા છતાં, ઐટલે અંશે દૃઢ અને વિશિષ્ટ લક્ષણ, આકાર અને વલણો ધારણ કરતી થઈ છે કે જોને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું છે એ સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. આ કવિતાના નિરીક્ષકને તો કાંઈવાર એમ પણ લાગી આવે તેમ છે કે આ કવિતાને વ્યક્તિત્વ પ્રાપ્ત થયું છે ઐટલું જ નહિ પરંતુ તેના વ્યક્તિત્વનું ધણે અંશે તેને જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થયેલ છે. ઐટલે કે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, તે બાહ્યાવસ્થામાંથી નીકળી કૌભારમાં પ્રવેશી છે, ઐટલું જ નહિ પણ તે કૌભાર મૂકી, યુવાનીનાં બળ, વાન અને દર્શન પણ પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલી છે. આ આત્મત્વ અને અહંતાવાળી, ગત સમયની કવિતાથી જુદી, પોતાના નિશિષ્ટ ગુણોથી સમર્થ અને સમૃદ્ધ કવિતા ગુજરાતને આંગણે બેસી છે, અને ઉત્કર્ષની આગાહી આપી આંખોને આકર્ષી રહી છે. જોને કંઈક સમજવાનો, કંઈક જોળખવાનો અને પ્રમાણવાનો આ લેખનો અને તેની પછીની લેખમાળાનો ઉદ્દેશ છે. એ કવિતાનું પોત હજી બદલાશે, ઘણું વધારે જુદું અને વિરત્તત યશે; પણ એ છતાં, અત્યારની ધડીએ જે સ્પષ્ટ અને સખળ રેખાંકન તે દાખવે છે તેમાંથી એના આત્માની મુખ્ય શિરાઓ પારખી ચકાવ તેમ છે, અને કદાચ તે સાથે કંઈક અધઃગતી રીતે પણ તેના જાણિ પ્રેરણાની અર્થજાંખી પ્રતિમા પ્રાપ્ત કરી ચકાવ તેમ છે, એ પ્રતીતિ આ લેખમાળાની પ્રેરણા છે.

૩

આ કવિતાની નિષ્પત્તિ કેવી રીતે થઈ? કેવાં કારણોએ એનું સર્જન અનિવાર્ય કે અનુકૂળ બનાવ્યું? કંઈ વસ્તુસામગ્રીએ એનાં રૂપ, રંગ અને ઘાટ ધડગ્યાં? આ અને આવા અનેક કીણા પ્રશ્નો આ કવિતા વિષે ચકચ છે; પરંતુ એ સર્વનાં વીગતવાર નિરાકરણ

આ રથને શક્ય નથી. આ પ્રશ્નોમાંથી કેટલાકને જ આપણે અહીં સ્પર્શો શકીશું, અને તે પણ તેમની આછીયેરી ઉપરખાઓમાં અને પ્રથમ ત્યારે એ કવિતાની ઉત્પત્તિની વાત. આ વસ્તુની રમણતી દિગ્દર્શના કરીશુ તો જણાશે કે આજથી ત્રીસ વર્ષ પહેલા, આ કવિતાનું એટલે કે તેની પાછળ રહેલા પ્રાણુજનું નામનિશાન પણ શુન્નરાતમાં નહોતું. તે વખતે ‘વર્મતોત્સવ’^૧ અને ‘ધન્દુકુમાર’^૨ (ભાગ ૧ લા)નાં પ્રાસાદિક વહેણ વહેતાં હતાં અને સમસ્ત શુન્નરાતને વ્યાપ્ત કરી રહ્યા હતાં કાન્તા જેવા કમનીય એ લાવણ્ય અને લાલિત્યના સાહિત્યમરોવની અદર કાણે મોજ નથી માણી? અને જેમણે માણી છે તેમાંના કાણુ હજી પણ એનાં વશીકરણ બૂલ્યો છે—બૂલી શક્યો છે? એ મૌનદર્પ અને ક્યાનો ધોધ તો જેમ દિવસ જતા ગયા તેમ વધારે ને વધારે વિસ્તરતો અને વધતો જ ગયો, અને એના સોહાગની મોહિનીમાં વધારે ને વધારે ઊંડે સમાજવ્યાપ્તિને ખેંચતો ગયો. પરંતુ આ સૌન્દર્યની મહેફિસની અંદર—‘એકદા’—એક સામાન્ય માસિકના પૃષ્ઠોમાં નીચેની સુદર પરંતુ કર્ઝ જુદી રીતે સુદર પકિતઓ, માનીની ‘કાવનસૌથી’ મા જ પરાધાયેલી, કહીંકથી નીકળી આવી:

“બહાવા !

“શું પછી શા શા દાન આપીશ ? મર્યાદાન આપીશ ?

“ના, ના, સાતિદાન આપજે.

“બ્રાહ્મણને અતસોજન કરાવીશ ?

“ના, ના, બ્રહ્મીના સર્વ બ્રાહ્મણને યથાગમિમતિ જ્ઞાનામૃત ભોજન કરાવજે.

“ફર સ વત્સરીએ આજ્ઞાબલી આપીશ ?

“ના, ના, આસુના એક જ બિન્દુથી રમજીભાવિ આપજે.”૩

મૌનદર્પના અમિત્ર વિત્સવમાં, આ હાર્દિક રોહ(?)ની સૌન્દર્યવર્ગી બસૂરતા કયાથી ? શી રીતે આવી ? કાણુ એને તાણી લાગ્યું ? પણ કાવ અને લાવનાના મગન-પ્રાસાદોમાં વિલમતા કાવ્યવ્યાપ્તિએ કે મમાજવ્યાપ્તિએ એનો ઉત્તર આપવાનો કે સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ કારણે તે મોટે વખત જ કયા હતો જે ? એમણે તો પોતાનું સૌન્દર્યપાન ચાતુ જ રાખ્યું દગ્ધાન, આ માત્ર મંગીતને લગ કરતા, જાતગતના, અજુઝાણા, અચોગ કટકટાગ કેકેકાણેથી નીકળતા ચાતુ જ રહ્યા. કહીંકથી, ‘એકદા,’ આવી—કદગી નહિ, પરંતુ કટાણી કાવ્યપકિતઓ નીકળી આવી.

“જીવન જય, જયેશ જય, રસચૈતન્ય સર્વ જય,

“આત્મનો પ્રકાશ આજ, ફર, ફર, ફર, યામ.”૪

કોઈ તળપદા માસિકના નહક પાનાંમાં પ્રકટ થયેલી આ કાવ્યપકિતઓમાં, મંમાનિત શબ્દની સુરાવટ દત્તી-પણુ આ નીન લાવની અણુમાનીતી તીવ્રતા શી ?

૧ પ્રકટ સાલ સને ૧૯૦૫. ૨ પ્રકટ સાલ સને ૧૯૦૯.

૩ સૌ. કનુબહેન દવે.

૪ જોરીશકર ગોવર્ધનરામ જોશી, ન્યારે ‘ધૂમકેતુ’ નહોતા પણ સાદા જોરીશકર જો. જોશી હતા. ‘ધૂમકેતુ’ની કવિતા કેમ કોઈએ બણી નથી ? એમણે પણ જણાવી નથી ? શુન્નરાત પરથી ધણી વસ્તુઓથી વચિત છે તેમાં આ પણ એક નામની પડે તેમ છે.

છરીના છાની પેડે એમાંથી તો હૃદયમાં કંઈકે વાગતું હતું—જે સંમાનિત શોભામયતાની પદ્ધતિથી તદ્દન વિરદ્ધ હતું ! દહોં દિલ ?! ધાયલ દિલ ! નહિ, નહિ. ધ્વજની અગમ્ય બંસરીની મુલુવણી વચ્ચે આ મર્ત્યતા—હલકા, છુન્ન, નકામી મર્ત્યતા, બિલકુલ અયોગ્ય હતી ! પણ ત્યાં તો, આ સમસ્ત સૌન્દર્યની સૃષ્ટિને એકેઝપાટે ઉગાડી મૂકનાર તો નહિ પણ અવરતા બનાવી તેના પાયાને ઢીલા કરનાર એક કદુષ કવિતાકાર આવી પહોંચ્યો અને એણે મુંદરતાને રથાને ‘અર્થવનતા’ને કાબોનો મેરુ કલો અને એળખાવ્યો. આવી અકાલ્ય કવિતાઓ એણે રચવા માંડી :

“કુદરી, વળી કાછિયા, કણ્ણી, માળી, વૈદો અને
“વિવેકદત્ત દહોંના અધમ લટ વૈદો જ એ.” વગેરે !

આ કવિતા ? આ ગ્રામ્યતા, કંકારતા, કર્કશતા, અધમતા,—કવિતા ? કવિતા એટલે તો મુંદર ભાવ અને ભાવનાઓનાં રસકુલડાં ! પણ આટલેથી જે આ મુવર્ણપાટ જેવી સોદાની કવિતાની તાવણી (કે સતાવણી)નો અંત ન આવ્યો. એક નધરાસ ટીકાળોર નીકળી આવ્યો, જેણે આ મુવર્ણમેદિરની રહીસહી ભાંગતોડ પૂરી કરી. ઉપહારાથી એણે એની કૃત્રિમતા ખુલ્લી કરી; વક્રોક્તિથી એની પોકળતા સ્પષ્ટ કરી. આ ઉદ્ધસા મૂસળધામાંથી સૌન્દર્યની આ કવિતા કદી બીજી ચર્ધ શપ્તી નહિ. એનાં ભાવના-લોચન આથી બંધ ચર્ધ ગયાં કે નહિ તે તો ખબર નથી, પણ એથી કાબજાત્માનાં અને મગાજાત્માનાં ‘રસ’લોચન તો શદા માટે ખૂલી ગયાં. જે કવિતા ઉદ્ગરવા મંડી દવે, તે જુદી, બીજી જાતની :

“હસ વિમળ ચોધતો, પ્રણય, મૈત્રી, વાતસલ્યના,
“કમંડલ લઈ બમ્બુ, ન શુચિ રનેડ દાતા મજે.” વગેરે

મગા જગાનાની કાબજાત્માનાં અને વર્તમાન રામયના કાબજાત્માનાં અવતરણ અને ઉત્થાનની આછીપાતળી કથા આ પ્રમાણે છે. શોધકને જાણુશે કે એકના અવતાર અને બીજાના પ્રસ્તાવની અંદર ટાગોરિયન અગર, આંગ્રજ અગર, હાકોરિયન અગર, ખાખરદારિયન અગર, અને સૌથી વધારે નિરાર્ગની અગરે કામ કર્યું છે. ૪

“શુ લ ઇ યી સગોવડી
“એક સુન્દર ભાલિકા હતી.”

ગુજરાતનો ભાવિ ઇતિહાસકાર જે ગયા જગાનાની કવિતાનાં મંડાળ ઉપરની

૧. બ. ક. કંકાર. ૨. ખખરદાર. ૩. ચન્દ્રવદન મહેતા.

૪. ધી. નાનાલાલની સમસ્ત કવિતાની દૃષ્ટતા લખાણમાં સમાયોચના છે એમ રખે કાઢ સમજે. જે વિષે અહીં લખાણ છે તે તેમની કવિતાપદ્ધતિ વિષે છે. એ પદ્ધતિ એમની કાબજાત્માના ગોટા બાજને પ્રાચ્ય અને પ્રેરણા આપે છે, એ સાચું; એમની પણ એમની અસરો નીચે સાદિત્યમાં દૃષ્ટન થવા પામેલી કવિતાના તો પણ ગોટા બાજને—એ પણ સાચું. પરંતુ જેમ આ બીજા વિશ્વાસની કવિતા નાનાલાલની અસરો તળે દૃષ્ટન થવા છતાં સમસ્ત નાનાલાલનીય નથી, તેમ ધી. નાનાલાલની પોતાની કવિતા નાનાલાલનીય હોવા છતાં સમસ્ત નાનાલાલનીય નથી. ધી. નાનાલાલની અનાનાલાલનીય કવિતા, તે એમની કવિતાને સર્વોત્કૃષ્ટ બાજ. જે દૃષ્ટ લખાણ છે તે એમની નાનાલાલનીય કવિતા અને પાછળ રહેલી કાબજાત્માના વિષે છે. ધી નાનાલાલની સર્વશક્તિનું સાચું અવલોકન ગુજરાતી સાદિત્યમાં દૃષ્ટ કરવાનું રહેલ છે.

કાવ્યપંક્તિઓમાં દેખશે, તે અચૂક, વર્તમાન સમસ્ત કવિતાસાહિત્યનો વિસ્તાર અને પ્રસાર, રા. હિમાચંદર ભોષાની

" વિકટારિયા બાગ વિષે સહેલવા
" આવે સુખી લોક સવાર સાંજે
" ને તેમનાં બૂટ પરે પડાપડી
" પાલોરા કાળે કંઈ છોકરાં કરે
" રાતે, કાળે,
" ચા તેા ધોળો
" પૈસે પૈસે રંગા દે બૂટ મોજે."

એ કાવ્યપંક્તિઓમાં જ જોશે !

જે પૃથક્ કાવ્યસંદર્ભોમાંથી ઉપરની પંક્તિઓ લેવામાં આવી છે તે, જુદીજુદી રીતે એમના જમાનાનાં એટલાં ઘોતક છે, એમનાં પૃથક્ અંધારણુઓની ગવાહી આપનારાં છે કે તે ક્ષેત્રમાં પ્રત્યેક સુગના કાવ્યસાહિત્યનાં મુદ્રાકાવ્યો થાય. આ એ કાવ્યો વચ્ચે, એટલે કે એમને દોરતા આદર્શો વચ્ચે, એમને ઉદ્દીપ્ત કરતી પ્રેરણાઓ વચ્ચે અને એમને કાર્થ અને કરણ આપતી રીતિનીતિ વચ્ચે જે ભેદ રહેલો છે તે ગત સમયની અને ગુજરાતની નવીન કવિતા વચ્ચેનો સમસ્ત ભેદ છે. આ ભેદને ટૂંકા સ્વરૂપમાં કહી નાંખવા માટે આપણે સૈલી (style) ભેદ કહીશું? વ્યવહારની સુગમતા માટે અને ચર્ચાની સરળતા માટે આ ભેદવિશેષ આપણા લઙ્કાપાંગળા વિવેચનસાહિત્યમાં વારંવાર સ્વીકારાયો છે અને વાપરવામાં પણ આવ્યો છે. પરંતુ સુગમતા અને સરળતા ગટિનો ચડસ, નાના નાના માર્ગો શોધવામાં આત્મતિક સત્યતાને કેવી ગંભીર હાનિ કરે છે તેનો ઉપરના ભેદવિશેષ જોવો મારે નમૂનો લાગ્યો જ બીજો મળશે. કારણ તત્ત્વદષ્ટિથી જ્ઞેનારને પ્રતીત થયે કે આ કાવ્યમાર્ગો વચ્ચે ભેદ, કેવળ કે હુદ્દ શૈલીનો નથી તેથી વધારે—ધણા વધારે ઊંડા, માર્મિક અને અંતઃસ્પર્શી છે. ઉપર ટોકેલી નાની નિર્દોષ દેખાતી કાવ્યકડીઓ તપાસનારને પણ જણાયું કે તે બેની વચ્ચે ભેદ નથી—ખુદલો અને ચોખ્ખો વિરોધ છે. શબ્દો સામાન્ય, ગુજરાતી, છે. લેખનશૈલી—એકની 'સાદનમય', બીજા (નવા)ની હંદમય છે. પરંતુ આ આગંતુક, બાહ્યભરણુના ભેદો છે. તત્ત્વ એ લાપા અને લખાવટના બાહ્ય રૂપથી જુદું, ઊંચું, ઊંડું રહેલું છે. આ બાહ્ય રૂપને, પ્રત્યેક કડીમાં, કાંઈ પ્રેરે છે? બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આ પ્રત્યેક બાહ્યરૂપને પ્રેરતી કાવ્યશક્તિમાં કાંઈ ફેર છે ખરો? આ દષ્ટિએ બન્ને કાવ્યકડીઓને જોઈશું તો જણાશે કે જ્ઞેનારે 'વસંતોત્સવ'ના મંગળચરણના કર્તાનું સમસ્ત દષ્ટિબિન્દુ એ બે પંક્તિદળમાં એક મનોહર, મુંદર બાલિકાનું ચિત્ર દોરવાનું છે, ત્યારે બીજા પંક્તિદળમાં એના કર્તાનું દષ્ટિબિન્દુ ખડતલ પૃથ્વીની તેવી જ ખડતલ બાળનને તેટલી જ ખડતલતાથી નિરૂપવાનું છે. આ બે કાવ્યરચનાઓ વચ્ચે ત્યારે ભેદ છે: પણ શાનો? શૈલીનો? નહિ!—દષ્ટિનો! પહેલા કાવ્યકાર કલ્પનાવ્યાપારકારા માનસમાં એક સૌન્દર્યમૂર્તિ ધરે છે અને તેને કાવ્યદ્વારા, એટલે કાવ્યની બ્યપાકારા, ચિત્રરૂપ આપવા મથે છે. બીજાને સુન્દરતાની કાંઈ પરવા નથી, કલ્પનાની કંઈ જરૂરિયાત નથી, લાપાસૌંદર્યની કાંઈ તમા નથી. એનું દષ્ટિબિન્દુ શીજુ છે. એનું કાવ્યદર્શન (poetic perception) જુદા

પ્રકારનું છે. એ તો પૃથ્વી છે તેને સ્વીકારે છે; પૃથ્વીમાં જે છે તેને ઉપાડે છે, અને એમાં કલ્પનાના, કલાના, તરંગના, ભાવઉડ્ડયનના આકાશી રંગો ઉમેરી સૌન્દર્યભૂતિઓ પડવા મથતો નથી: પરંતુ જે છે—સાદું, ખેડોળ કે કડવું—તેમાં જ પોતાના કાવ્યભાવના જુવાળ રેડી એમાંથી જ કવિતા પામવા પ્રયત્ન કરે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, બ્યારે એક સર્ગશક્તિ કવિતાને સાદૃશ્યમાંથી નાંખે છે, ત્યારે બીજી સર્ગશક્તિ કવિતા પામવા માટે અસાદૃશ્ય કલ્પનાસૃષ્ટિઓ રચે છે, એમાં રાચે છે, એમને બહુલાવે છે અને એ દ્વારા હૃદયના ઉદાત્ત ભાવો, મનોરથો, આદર્શો અને કલ્પનાયોગો વ્યક્ત કરે છે. આ અસાદૃશ્યતાના પાળા ઉપર રચાયેલી કાવ્યપ્રયાનું એક પરિણામ એ થાય છે કે તે ઘણે મોટે ભાગે સાદૃશ્યતાથી—reality—થી પર રહે છે. જેનો પૃથ્વીની કોઈ ઇગત ઉપર આધાર નથી, જેની માનવતાના કોઈ બીજામાંથી ઉત્પત્તિ નથી અને જેને—મને કે કમને—સૃષ્ટિ અને સર્જનની ધનકતી શિરાઓમાંથી કાળવ્ય ચૂસવાની રજૂદા કે ભાવના નથી, એવી આકાશ-ગામી કવિતા, આકાશ જેવી તત્ત્વવિદ્યાણી અને છેવટે ભાવનાઓનો ભારો, કલ્પનાઓનાં માળખાં, અને શબ્દ, સૌન્દર્ય અને કૃત્રિમતાનો ભંડાર ન થાય તો બીજું શું થાય? ગયા જગાનાની કવિતાનું પણ પરિણામ મોટે ભાગે એ જ થયું. એના માનીતા વિરાટપુરુષની પેઠે એનાં મસ્તિષ્ક અને ચક્ષુ દિવ્યલોકને આંખતાં રહ્યાં, પણ એના અણુમાનીતા વામનશુની પેઠે એને ઊભા રહેવાને પગ કે બેસવાને બેસણી ન સાંપડ્યાં. એ કવિતા આથી ઉજ્જવલતાનાં તેજસ્વીકણમાં ફરફરે છે, પણ તે હવા જેવી અધ્ધર, બિનઅધ્ધર રીતે અને આંજવાં જેવી નિર્મૂળ અને નિરાસામય રીતે.

એ પ્રયાની સરખામણીમાં વર્તમાન કવિતાની ઉપરની કલિકા તપાસો. શબ્દનાં મૂળખાં, કલ્પનાનાં ઉડ્ડયન, સૌન્દર્યનાં ઝાકઝમાળ ચાલ્યાં ગયાં છે. એને ટેકાણે કાવ્યના કર્તાએ શું શોધ્યું છે?—શોધવા મથ્યું છે? સત્ય: સૃષ્ટિની એક સાચી ઇગત: રાજ આંખ આમળ ઉપાડો જનતો બનાવ! એ બનાવની આલેખનામાં તે અગ્રિયકર છે, એમ એ કાવ્ય વિષે ભલે વિવેચન કરજો (જેકે આગળ જતાં બતાવીશું તેમ, વસ્તુસ્થિતિ લાગતી છે). એની એ બનાવ પ્રતિની લાગણીમાં ઊંડાણ નથી, વ્યાપકતા નથી, વિશદતા નથી, એમ પણ ભલે એ કાવ્યકારના માનસની ચિકિત્સા કરજો (જેકે તે પણ સાચી રીતે તેમ નથી, એમ આપણે આગળ દાખવીશું)—પણ કદી એમ કાવ્યપરીક્ષાની તિત્થિ એ કાવ્ય પરત્વે ન દાખવશે કે એ કાવ્યની વસ્તુ ચૂંટવામાં, ઉપાડવામાં, અવલંબન કરવામાં તેના કર્તાએ હાસનીય જૂલ કરી છે કે તિરસ્કારયોગ્ય અકવિતા દેખાડી છે! કારણ એ કાવ્યની વસ્તુચૂંટણીની પાછળ (કવિતા વિષે સામાન્ય મનાય છે તેમ), એ ધડીની મોજ રહી નથી, પણ કાવ્ય અને કાવ્યત્વની ઊંડી અને મૌલિક રીતે બિન્ન તત્ત્વશીમાંસા (philosophy) રહેલી છે: એ તત્ત્વશીમાંસા જ સમસ્ત-વર્તમાન કવિતાને તેની પૂર્વગામી કવિતાથી જુદી પાડે છે. એ આ કાવ્ય ને સમસ્ત નવીન કવિતાને પ્રેરતી અને પૂર્વની કવિતાથી જુદી પાડતી તત્ત્વશીમાંસા તે કયી? એ જ કે કાવ્ય એટલે નહિ મુવાચ્યતા, કાવ્ય એટલે નહિ કલાના વિભાગ—કાવ્ય એટલે સૃષ્ટિના હૃદયમાં રહેલું, સૃષ્ટિના હૃદયમાં ચૂંમેલું, સૃષ્ટિના હૃદયથી ચૂંમેલું કાવ્યત્વ! ઉપરનું કાવ્ય મૂલ્યવાન છે, પ્રુણ્યવાન છે, તે એટલા માટે કે યુગ્મત અને તેના કાવ્યત્વમાને તે સખતમાં સખત રીતે, કવિતાનું સાચું

સ્થાન અને સ્થિતિ ખતાવે છે એ કાવ્યના કર્તાએ કરી કરી શુ કર્યું? કાગેલી કાલ્હાપુરી અપવ અને માધનાર મેઘીઓના ઝગઝગ જેના કથીંગની જ કવિતા ને?—માયુ! —કથીંગ! પણ એ કેવું કથીંગ છે? સુવર્ણથી પણ વધારે અમૂલ્ય અને આદર્શથી પણ વધારે પ્રેયમ! કાગળ એ કથીંગના માદા હુકડામાં એણે કવિતા ભેળે, કાવ્યત્વ ચૂર્યુ, પ્રાણ સૂધો! એ એ કાવ્યનો આત્મતિલક વિજય છે, એના કર્તાનો અયોધ્ય યશ છે એનક, શુજાતની કવિતાએ એ નાનકડા કાવ્યદળની માથે અનન્ય મૂલ્યવતુ પ્રગતિઝગ લીધું છે શુજાતની કવિતા સ્વર્ગથી પૃથ્વી પર ભિતરી પ્રાણ અને પ્રયોજન પ્રાપ્ત કરે છે, એ આ કાવ્યપરિવર્તનનું સૂત્ર અને મૂલ્ય!

૫

શુજાતની કવિતા અપાર્થિવતામાયો નીડળી પાર્થિવતા ધારણ કરવા મડી છે અને પાર્થિવતામાયો પોતાની પ્રેરણા અને પ્રગતિ શોધની ચર્ચ છે, એ વસ્તુરિચિનીની અડગી ઓળખાણ છે ‘વમતોત્સર’ના કર્તાની કાવ્યપદ્ધતિએ ભવ્યતા અને ઉદ્વિગ્નતા આણુસાના પ્રયત્નમાં, કવિતાના આત્માને ડાઘા અને કડપનામય કરી, કાવ્યમાં કાવ્યભાવને લગભગ અદસ્યતાની અણી ઉપર આણી મૂક્યો, ત્યારે શુજાતની નવીન કવિતા એ દૃઢિમ મનોગ્ભવતાથી જુદી પડી, સાચા અને પ્રાણવાન માનવજગતમાયો કાવ્ય અને તેની પ્રેરણા મેળવે છે, તે આપણે ઉપર જોયું હવે જે તેથી વધારે અગત્યનું નોંધવાની આવશ્યકતા છે તે એ કે આ નવીન કવિતા, જગતને સ્પર્શે છે, અને તેમાયો પોતાની કૃતિઓ માટે કાવ્યત્વ અને પ્રેરણા ખેંચે છે, તે અભિનવ સ્વયતાથી અને અતંત રીતે! આ સ્વયતા નીન કવિતાને તેની મૌયી વધારે મોહકતા અને આકર્ષકતા આપે છે મમજથી વાચનાગ્ને જણાશે કે આ કવિતા ગત ‘યુગ’નો કે કોઈ ‘યુગ’નો? પડ્યો નથી એણે કોઈ કાવ્યપ્રથામાયો પોતાના મૂળ લીધા નથી જીવનસંષ્ઠિ અને તેની વસ્તુઓ, રિચિતિઓ અને સંગષોભા ગંદા કાવ્યત્વને મમજવાનો, પ્રાસવાનો તેનો અનોખો, અડઢ અને સ્વક્રીય જ પ્રયત્ન છે, અને એમાં જ, એ પ્રયત્નની, એના પ્રત્યેક પ્રતીકની અને તેના સંજ્ઞાની મહત્તા અને અભિગ્ન મૂલ્યતા પણ છે અવમત્ત, કહેવાનો કોઈ એવો અર્થ ન મમજે કે આ કવિતા ઉપર માહિત્યની—જુદાજુદા માહિત્યની અગત્ય નથી સંજ્ઞિતી ગઈ વસ્તુઓની પેઠે સાહિત્યને પણ પૂરોપર સમઘ તો હોવો જ જોઈએ જે કહેવાની વસ્તુ છે તે એ કે આ કવિતા તેના કાવ્યત્વની પ્રાપ્તિ માટે આનુષંગિક કાવ્યમયતાઓ ઉપર આધાર (કે ધારણ) ગણતી નથી, પરંતુ સ્વય અનુમૂત અને સ્વયમૂત સ્વતંત્ર કાવ્યમયતા ઉપર. આ તેની સ્વયતા, આધીનતા, સ્વયનતા નીન કવિતાની અનુપમ ખુશબો છે, અને સૂક્ષ્મ સાહિત્યવિવેચક વિચારગે તો મમજગે તેમ તેની સાહિત્યમા ઉત્કૃષ્ટ મહત્તા પણ છે કારણ, શુજાતી માહિત્યમા અર્ધોર્ધા પહેલી જ વાગ આપણે એ સ્થળે આવીએ છીએ કે ન્યા કવિ પોતાની ઊર્મિને તેના નિગવગળ, નિગવદ્ધ સ્વરૂપમાં જ કાવ્ય ગણવાનો અને ગણાવવાની દિમન ધરે છે, અને આ કાવ્યકૃતિઓ તેમના એક પ્રતીકમાં નહિ, બે પ્રતીકમાં નહિ, પરંતુ તેમના

૧ આપણું નજારું વર્ષે તો નહિ પણ નવ વર્ષે એક સારો સાહિત્યકાર ઉત્પન્ન કરતું વેનિયુ સાહિત્ય એની સન્મિત પ્રમાણમાં કળના પ્રત્યેક દરકાને ‘યુગ’ કહે એમાં શો વળા તો ચોક્કસ જ છે, આપણે પણ એ યોગ્યતા જ ચાહુ શાખીએ.

સમસ્ત ક્ષાત્ર અને સંવર્દનમાં આજ વિશિષ્ટત્વનો દાવો કરવાની હિંમત, આદર્શ અને આકાંક્ષા દાખવે છે એમાં જ નવીન કવિતાનો ઉત્કૃષ્ટ વિગ્રહ અને અનંત આશામયતા છે!

આ કવિતામાં, આપણે સમગ્ર રાષ્ટ્રીય કે, કાવ્યની નિબ્ધતિ કોઈ આગંતુક સત્ત્વોમાંથી નહિ હોય; એ તીખો, તીણો, કઠોર સ્વયંતાલયો પ્રત્યેક કવિનો અનુભવ હશે. અને એમાં કાવ્યમયતા હશે તો, એટલે દરજ્જે, સૃષ્ટિનો કાવ્યમયતાનો સંભાર વર્ધિત થયો, એ પણ અચૂક જ સમજવું. આ કવિતાના પ્રત્યેક પ્રતીકમાં આવી અતલ કાવ્યમયતાનાં દર્શન થાય છે કે નહિ તે જુદી વાત છે. જે તત્ત્વની અને નિઃસંશય વસ્તુ છે તે એ કે સિદ્ધાંત (theory) ની દૃષ્ટિએ નવીન કવિતાની સમસ્ત નિબંધના તેને આ ભૂમિકા ઉપર લઈ લેવા છે, પાળે છે અને પોષે છે. અને એમાં જ એનું ગૌરવ અને ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ અપૂર્વ મહત્ત્વ છે.

૬

દૃષ્ટાંત લઈએ: નવીન કવિતામાંથી ગમે તેમ ઉપાડી લીધેલી નીચેની કાવ્ય-કલિકા જુઓ:

“મારા ભર્યા મૌનસરોવરે આ
“કા ફેંક્યો ના અહીં રાબડાંકરી.
“મારું વિંટારો રિયર પ્રાણપુષ્પ.
“તરંગની વર્તુલ સૂંખણમાં.”

કાવ્યધારના હૃદયમાં પ્રવર્તતા મૌનનું ગંભીર અને ધેડું વણું આ કાવ્યમાં છે. પરંતુ આગળની કાવ્યસમૃદ્ધિનાં જાણીતાં પ્રતીકો કરતાં કેવા, કેટલા જુદા પ્રકારનું? કાવ્યકાર હૃદયના મૌનને આલેખવા ચમકતા તરંગનો ટેકો લેતો નથી. આપણી ગત સમયની દંભાલિયતો, એટલે કે ‘લાગનામયતા’—‘ઓ—’ ઉરનાં એકાંત,’ ‘આત્માનાં આભ,’ ‘હૃદયની વેણ,’ ‘અંતરની જ્યોતિ’—આ કાવ્યમાં તેમના અલાવથી જ ઝળકે છે. કાવ્યકાર સીધી, સારા રીતે હૃદયની કાવ્યઊર્મિને આલેખે છે—એ ઊર્મિની નૈસર્ગિક ચારુતા કે સત્ત્વમયતાના સ્પષ્ટ નિષ્પાદમાં. એને હૃદયના વડે બદલાવવાની તેને તમા નથી. એને રંગની પીંછીથી રંગી વધારે સુરમ્ય કે સંક્ષિપ્ત જનાવવાની પણ તેને પરવા નથી. બલકે, ઊર્મિને કલ્પિત ચિત્રતા આપવાને બદલે આ કાવ્યકારનો સંધળો પ્રયત્ન તે ઊર્મિને નિષ્પાદમ અને નિર્ભેજ સ્વરૂપમાં જ એના કાવ્યની અંદર ઉતારવાનો છે. ઊર્મિ એટલે જ કવિતા અને કવિતા એટલે ઊર્મિ, એ આ કાવ્યના બંધને બાંધવું પ્રમાણસૂત્ર દેખાશે. જે સુરમ્યતા અને સંરિપ્તતા કાવ્યમાં હોય તે તેની ઊર્મિમાં જ હોય, ઊર્મિમાં જ હોઈ શકે, અને ઊર્મિને લીધે જ હોઈ શકે—એમાં, ઊર્મિમાં કાવ્યત્વ ન હોય તો અન્ય ઉપાદાન ન તેને સર્ગની શકે કે લાગી શકે: એમ તે માને છે—અને મનાવે છે.^૧

હવે આ કાવ્યના જીગ્ગને તપાસો. આ ‘મૌન’નું કાવ્યજીગ આપણા સાહિત્યમાં નવું નથી. ખુદ શ્રી. નરસિંહરાવથી આપણા સાહિત્યમાં તે ચાલી આવે છે. શ્રી. નરસિંહરાવની

૧. ઉપસાહર એવી: ‘કમાર,’ ૧૯૩૪.

૨ કાવ્યની પંક્તિઓમાં કવિતાની ઊર્મિ નામકાં ઉત્પ્રેક્ષાસ્વરૂપે પાડે છે એ વસ્તુની વિસ્મૃતિ અહીં થઈ નહો. પરંતુ આ ‘અંકકાર’ધારણા જન સમયની કાવ્યપદ્ધતિથી તદન જુદા પ્રકારનું અને જુદી પ્રજા ઉપર ધારાવું છે, એ આપણે આગળ જોઈશું.

કાવ્યસમૃદ્ધિમાં એ આગ્ય કાવ્યોર્મિમાથી આનુ એ પ્રામગિક વસ્તુ છે, અને તેની સાથે આપણે અહીંયા નિસંગત નથી અહીં ને નોધવાની જરૂર છે તે એ કે શ્રી નરમિહગવમા એ કાવ્યમીજ એક કાવ્યદર્શન (poetic perception) તરીકે, એક કાવ્યાનુભવ તરીકે, સ્થૂળ—લગભગ બરાબર—દશામાં છે ‘હૃદયવીણા’માં ત્યારે ક્તાર્તા ગાય છે કે

“માન સનાતનમાં મુર આ રવ યશે વિહીન,

“ને મે શુ રૂઝી નવ સુખનો એ, એમ વિચારે દીન” વગેરે

ત્યારે આપણે મમજી શકીએ છીએ કે ક્તાર્તા હૃદયમાં આ ‘મૌન’ અને ‘સનાતન મૌન’નો આનિર્ભાર પ્રમુગવચ્ચાથી વધારે ઉઠી નથી બલકે વિચાર અને વસ્તુના સમઘૂર્ણનો અને માટે જ ઉત્પન્ન થના પામ્યો છે તેના ઉત્કટ, તીવ્ર કે ગાઢ અનુભવને પરિણામે નહિ શ્રી નાનનાયમાં આ કાવ્યમીજ ગોભીતી ગગમાગાઓનું સ્વરૂપ લે છે

“સ્નેહીના સોપાવા આવે સાહેલળ,

“હરના એકાત માસ ભડકે બમે” વગેરે

અને

“સૂની સૂની મારો અખપડી

“ને પેરો સૂનો આત્માનો અખરે” વગેરે

પ્રમુગ કાવ્યકવિનમાં વસ્તુસ્થિતિ મદનર અવગી છે ઉચ્ચ સુવાચ્યતામાથી, કે ગમી માગાઓથી કાવ્યમીજ ઉપર જવાને બદલે, અથવા કાવ્યમીજ પામવાને બદલે, કાવ્ય રત્ન કાવ્ય એ બીજાના ગતીર, સ્વમતાભરેલા કોર અનુભવમાથી જ નીપજે છે, ઉત્પન્ન થાય છે એ ‘મૌન’ નો ગાઢ અનુભવ જ એને કાવ્યત્વ આપે છે, એને કાવ્ય કરવા પ્રેરે છે, અને આમ હોરાથી, આગમના કાવ્યકર્તાઓને કરવું પડ્યું છે તેમ કાવ્યત્વ આણવા માટે મુદ્દર ગગમાગાઓનો—એટલે કે આગતુડ નુલ્લનાઓનો—તેને ઉપયોગ કરો પડતો નથી આ કાવ્ય ગમકે છે, એની આત્મીય ચગતથી—એની અતર્જત ભર્મિની સુગમતાથી હવે એ સુરમ્યના કેરા પ્રાગતી છે તે જુઓ આ આત્માના ગભીર મૌનની નિગલન આલેખના જ કાકિ આશ્રય ઉત્પન્ન કરે છે કોઈએ આ વસ્તુ—આત્મિક મૌન—ને જુદી, ચત્રત્ર વસ્તુ તરીકે આલેખેની નથી આ કાવ્ય વાચતા જ પ્રતીતિ થાય છે કે આ સ્વાનુભૂત, સ્વકીય, સ્વતંત્ર કાવ્યાનુભવ છે જુદીજુદી પકિતઓ પણ આ ભારતે જ દૃઢ કરે છે કાવ્યકાગનો ભાન સ્વતંત્ર અને અલિનવ છે એટલું જ નહિ પરંતુ એમાં—એ ભાવમાં—એ ગમે પણ છે એટલો બોરો કે આત્માના એ અલિન મૌનમાં એ કોઈને શબ્દકાકરી પણ નાખવા ના કહે છે વારણ ?

“મારું વિદાયે સ્થિર પ્રાણપુષ્પ

“તરંગની વર્ણવ શૂંખવામાં”

એ આત્માના મૌનની અનૈહિક પગથાતિમાં, પ્રિચાગના વર્ણન પણ ઉત્પન્ન થતા, નૃપનાગધન થાય તેમ છે—એ એનો આત્મઅનુભવ છે આત્માના મૌનનો આટલો ઉઠી, ગહન, ઉચ્ચ કાવ્યાનુભવ કહી બીજે દેખાયો છે ? ગળાયો છે ? અનુભવે છે ? એ અનુભવની વિશિષ્ટતામાં, સ્વયતામાં, નવતામાં અને ચત્રત્રતામાં આ કાવ્યનો અને તેના ક્તાર્તાનો મર્વેવર્તો વિગત અને યશ છે

૭

ગુજરાતની નવીન કવિતાએ જે જડ પકડી છે તે આ છે: જલ્દત સત્યની, સ્વાનુભવની, સ્વયંતાની ! એ કાઈનું ગાયું નહિ ગાય, કાઈનું કબ્યું નહિ કવે. સૃષ્ટિ અને સૃષ્ટિના નિર્ગંધો તે પોતે પોતાની મેળે જ ઉવેખશે, પ્રમાણશે અને એમાંથી જે કાવ્યતા મળશે, મેળવી શકશે, તો જ તે કાવ્યદ્વારા સૃષ્ટિ સમક્ષ ધરશે. નવીન કવિતાનું આ લક્ષણ તેના સમસ્ત ક્ષાત્રને એવી તથ્યતા (truthfulness) અર્પે છે, કે જે આગળનાં કાવ્યસાહિત્યમાં મોટે ભાગે અભાવે જ માલુમ પડતી. કવિતાના વાચકને જણાશે કે આ કવિતા કંદવા માટે કરાઈ નથી; સાહિત્યમંદિરને રાણુગારવા માટે કે સાહિત્યમંદિરના રાણુગારરૂપે લખાઈ નથી; ઉચ્ચ ઉદ્દેશોધનો કે પ્રવચનો ઉચ્ચારવા માટે રચાઈ નથી; એ અનિવાર્ય હતી, અંતરની ઊર્મિ વ્યક્ત થવા માટે અનિવાર્ય માર્ગે માગતી હતી—માટે લખાઈ છે. એ ભાવનાઓના હવાઈ કિલ્લાઓ ન હોય; હૃદયમાંથી નીકળતો ધગધગતો રસ છે. ઐર્દ્યનાં નિષ્પ્રાણ ગૂંચળાંઓ ન હોય; આત્માનો રાજદંભેદી વિરાજ છે ! આં તેની સત્યતા, અચૂક અને અશંકનીય ઋણતા, સાહિત્યમાં તેને આટલું અગત્યનું સ્થાન અપાવે છે. કારણુ વિતથભાવનાવાદી ગમે તે કહે છતાં, એ સત્ય અશંકનીય જ છે—અને રહેવાનું—કે સત્ય અને સાહિત્ય સહેજ પણ વેગળાં નથી. એ સાહિત્ય નથી જે સત્યમાંથી નીપજ્યું નથી. સત્યથી દૂર નાસી જઈ, તેની તરફ આંખમિચામણાં કરનાર કદી સાહિત્ય નિષ્પન્નવતો નથી. સત્યમાંથી જ સાહિત્યનો પ્રાદુર્ભાવ છે. સત્યને એ ત્યારે સ્પર્શે છે, સત્યમાંથી ત્યારે સાહિત્યને ચૂસે છે, ત્યારે જ સાહિત્ય સાહિત્ય થાય અને કવિતા કવિતા પણ જને. એ સત્ય આધુનિક કવિતા સમજ છે અને બની શકે તેટલું પોતાના કૃતિવિશેષોમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરી રહી છે, એમાં જ એની અપૂર્વ સફળતા અને ચિરંજીવતા છે. કારણુ રાજગતા હદના અંતરગર્ભમાંથી નીકળી આવેલી, રુધિરખરડાયેલી આ કવિના ગમે તેવી અનુચ્ચ હો, અરચ્ય હો, પણ એ એને માટે અચૂક સાચું થશે કે પૃથ્વીની પરિક્રમામાં ત્યાં ત્યાં રુધિરખરડાયેલાં હૃદય સળકતાં દરો ત્યાં ત્યાં સદાકાળ તે પ્રતિધૌપ ઉત્પન્ન કરશે, આહ્વાન પામશે અને સાચુત્વ રચાશે.

૮

ગુજરાતી કવિતાના અભ્યાસક્રમે તેમ આ લેખના વાચકને જે સત્ય હવે ભાગ્યે અજાણ્યું રહ્યું હશે તે એ છે કે ગુજરાતની કવિતા જે માટે અત્યારે રમૂસણીય, આકર્ષક અને મદત્તવાળી છે તે, તેમાં અસંપૂર્ણ પરંતુ પ્રખર રીતે દેખા દેતા કવિતાના નવા ગ્રેરણુવેગ (new poetic urge)ને લઈને છે. આ ગ્રેરણુવેગ કેવાં રૂપો ધારણુ કરે છે, શી શી એની ખૂંચીઓ છે, ખામીઓ છે, તે હવે પછી આપણે જોઈશું. પણ તેનું મૌલિક અને મૂળગામી લક્ષણ શું—તે આપણે ઉપર જોઈ, સંક્ષિપ્તમાં કહીએ તો તે સ્વયંતાભર્યા સૃષ્ટિ (reality)ના પરામર્શનું છે. પ્રકૃતિનો એ જીવંત, સ્વયંતાભર્યા સંસ્પર્શ એને એનું સામર્થ્ય આપે છે, દિશા આપે છે, સમસ્ત આત્મત્વ આપે છે. આ કવિતા બલિષ્ઠ છે—આત્માના સાચા બળથી: વીર્ય અને સ્નાયુવંત છે—એની આંતરિક કાવ્યમયતાના ઉદ્દેશથી. એ જતે, પોતાના હૃદયજાળે, અસ્તિત્વને સ્પર્શે છે; પોતાની આંતરિક કાવ્યમયતાથી પૃથ્વીને નાંછે છે. અને એ સ્પર્શ અને નાંછપટના સ્વતંત્ર પ્રયત્નનો પ્રખર પરિપાક—એ નવીન કવિતા ! એ ઘણી રીતે કાચી દરો, ઘણી ઘણી ખામીઓથી ભરેલી દજી દરો, પણ સાહિત્યના સુવર્ણફલકમાં એણે પોતાનું નામ અંકિત કર્યું છે, તેની કાષ્ઠ ના પાડી શકે તેમ નથી.

૯

સ્વયં, આત્મિક કાવ્યબળથી કવિતા કરવાતો આ પ્રયાસ નવીન કવિતાને કયા કયા લઈ જાય છે? વિચારશીન તેના વાચકને આ પ્રશ્ન અનન્ય રમણીય દ્રશ્યો દેખાડશે આ કવિતા નવીન સાપડેલા આત્મીયતાના જોસમા પ્રચલિત છદ્મચનાને ભાગી, તોડી, વાળી, વણોડી, ફરી બાધી પોતાને મનકાવતી કરી મૂકે છે, એ વસ્તુચિત્રિતની એ નાની વીગત છે એ કાવ્યની આપણી શિષ્ટ ભાષાને પણ બદલી સ્વયંતા આપે છે તે આપણે અહીં નોંધીશું

‘ પ્રકૃતિમંદિર બધા વિશાળ ત્યા,

‘ મનુજ્યર્થ સનાતન ધગતો

‘ દૃઢચરજન મૂર્તિ નિહાળતા

‘ અચળ ભક્તિ યજ્ઞ મનુ પૂજતો

‘ સુભગ દર્શન મૂર્તિતણા કરે

‘ મનુજ પામર બધા યઈ ફરે ’’^૧ વગેરે

કયા ગયા આપણા મુદરતાના ફેરા જેના સુરાળા શબ્દગધન ? તેને ઠેકાપો આ કંકણ અર્થમયતા કયાથી ? કાવ્યભાવનાની ભાગતોડ આટલેથી અટકતી નથી કાવ્યની આપણી જૂની સૌન્દર્યતા—the graces of poetry—આ કવિતા અછતે જ દાખવે છે એ તો આવું કાવ્યમય ગાશે

‘ અહીં વિવરતા, પરાશ્રય, ઉરે અસ તોય કે

‘ ધરે સતત કાળનું, જગત આધિબ્યાધિ યજ્ઞ

‘ વિદ્યુત શિશુઓ બહુ, મહન દુઃખ એમાય રે

‘ દરિદ્રજન, કૂંડ, મત્ત, ધરમા નિરાધાર એ

‘ લઈ જનમ જીવનાર્થ અહતા મળ્યું જે કઈ

‘ સમસ્ત જગને ન કોઈ પયગામ ત્યાથી મળે

‘ સદા જગ કનેથી ના શિશુ મહેય સત્કાર રે । ’^૨ વગેરે

કવિતાને કદી આવી બસરતા આપણે કંપેલી ? આ કવિતાકોશે કશાથી ખચકાતા નથી એ બીજી પણ કેટલીક વસ્તુઓ દાખવે છે કવિતાની ભાષામા ગયા જમાનાની કવિતાએ ઇંગ્રેજ ભાવનાઓ તો ભારોભાર ઉતારી, પણ આ કવિતા તો ઇંગ્રેજ શબ્દો તડોતડ કવિતામા ઉતારી લાવે છે। ‘કેમેગ,’ ‘ફાટાગ્રાફ’ ‘ક્ષેટ,’ ‘વાયોલીન’ ‘એરાલેન,’ ‘સિંગરનો સચો,’ ‘માન્ચેસ્ટરનો મોનડી,’ ‘બોબ્સ હો,’ ‘બેક ટુ નેચર’ અને અસખ્ય એવા બીજા અળવીતરા (૧) તમને આ કવિતામા છૂટેલાયે વેરાયેલા મળશે અને છતાં, કહેવાની જરૂર છે કે આ કવિતા મનાશે અને લાગશે પણ તેમ—શબ્દકંઠોરતા, ભાવવિચિત્રતા કે સવાદહીનતાનું જગલ નથી તેના એ દેખીતા અપલક્ષણો પણ સમજનાર સમજી શકે કે તેની નવી કાવ્યમીમાસાના અનિરાય પરિણામો જ છે અનુભવ યુ હોય તે જ વખતે જુએ અનુભવ યુ હોય તેવું જ આલેખવું—એક પરમાણુ જેટલો પણ ફેરફાર ધ્યા વિના એ તેનું નિયમાક સૂત્ર, તેની ધણી વિચિત્રતાનું કારણ છે જે મહત્વની વસ્તુ છે, મહત્વનો પ્રશ્ન છે તે એ વિચિત્રતાઓ નહિ પરંતુ તેની પાછળ ગાવ્યતત્ત્વ રહેલું છે કે નહિ ?—અને રહેલું છે તો કેવું, અને કેટલું ?—એ છે એ પ્રશ્નો ઉત્તર કાર્મિક વિસ્તૃત અને વીગતવાર રીતે આ મછીની લેખમાળામા આપવા પ્રયત્ન કરીશું અત્રે એટલું જ નોંધીશું કે નવીન કવિતાએ જૂના કાવ્યપ્રદેશને નવીન કાવ્યમયતાથી

છાયા છે એટલું જ નહિ પરંતુ કેટલાક એવા અવનવા પ્રદેશો પણ સર ક્યાં છે કે જેની ગત સમયમાં કલ્પના પણ ધર્મ શકી નહોતી. આ નવીન કવિતામાં શું મળશે? એમ પ્રશ્ન કરનારને કહીશું કે તેમાં જૂની કવિતાની ઊર્મિમયતા (lyricism) તમને મળશે, પરંતુ વધારે સૂક્ષ્મ પ્રકારની; જૂની કવિતાની ઉચ્ચાશયતા (idealism) તમને મળશે, પરંતુ અવનવી જાતની; જૂની કવિતાની તરંગમયતા મળશે, પરંતુ નવી જ પ્રધાની. ભવ્ય અને ઉદાત્ત આલેખન તેને પ્રિય નથી એમ નથી; પરંતુ એ ભવ્યતા અને ઉદાત્તતા તે જુદી રીતે, વધારે સારી અને માર્મિક કલાથી સાધે છે. એને સંગીત અને સુરાવટતાની મોહિની નથી એમ પણ નથી; પરંતુ એનાં ગીત ઓછાં સંગીતમય, વધારે સાચાં અને ઊંડાં ભાવમય દેખાશે. અને નવીનતાઓ? તે તો તમને કૂદકે અને ભૂસકે મળશે. રણુક્તાં, નાનાં ભાષિતદેનનાં કૂમળાં ગીતો સાંભળવાની ઇચ્છા છે? રા. ચન્દ્રવદન તમને તે ગંભીરવાશે. સુમધુર બાલ્યજાવનાં નૈસર્ગિક ચિત્રો જોવાની આકાંક્ષા છે? રા. પરમાર અને પિનાકિન્ ત્રિવેદી તમને દેખાડશે. ધગધગતા દેશરતેદ અને દેશસેવાનાં કાવ્ય સાંભળવાની તમના છે? રા. ઉમાશંકર જેવી તમને ગંભીરવાશે. વીંઝાતી તલવારો અને રુધિરખરડ્યાં સમરાંગણોનાં ગીતો જોઈએ છે? રા. મેઘાણી તમને પીરસશે. મીઠું ખિસ્કીજાટ હરાવાની ઇચ્છા છે? રા. પતીલ, રા. રામનારાયણ? તમને એટલી સહાય કરી આપશે. નિર્તાત કુદરતપ્રેમનાં કાવ્યો માગો છો? રા. શ્રીધરાણી તમારી કને એ શુંજશે. અથવા નામ, વસ્તુ કે વિષયની ગણના શા માટે—કવી અને કેટલી કરવી? નવીન કાવ્યવેગ જેને રૂપરેષો છે, તે નવીન કવિતાનો કવિસમૂહ. આ કવિતા અને આ સમૂહ હમણાં જ પ્રકટ થયાં કે પ્રસ્તાવ પામ્યાં છે એમ નથી. જૂની કાવ્યપ્રથા જાણે પૂરબહારમાં વિલસતી હતી ત્યારે પણ તેનાં પ્રેરણાદિરણો ભિન્નભિન્ન હોવાને, ભિન્નભિન્ન રીતે, ભિન્નભિન્ન પ્રમાણમાં અડેલાં. એ સર્વની સ્વયંગત આલોચના કરવી અહીં તો અશક્ય જ છે. માત્ર તેમાંનાં કેટલાંક માનસોની જ નિરીક્ષણ અહીં કરીશું. હવે પછીની લેખમાળાની એ ભૂમિકા છે. પરંતુ એ શરૂ કરીએ તે પહેલાં, નવીન કવિતાનો એક—તેના રામસ્ત નિગર, જીવન અને સર્વનની આવી જેવી—છેલ્લી વિશિષ્ટ લક્ષણો જોઈએ. આ લક્ષણો તે એની અભાધારણ સામાન્યપ્રિયતા!

૧૦

જાગ્રત જીવનને જોવું અને અપનાવવું—એ જાગ્રત જીવનના રુધિરમાંથી કાવ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવું—પછી તે સુંદર હો કે ન હો, એ નવીન કવિતાની સખત મીમાંસા તેને જીવનના નહિ જાણાયેલા અને ગુજરાતી કવિતામાં કદી નહિ ગવાયેલા એવા સૃષ્ટિનાં જીવનચરો ઉપર લઈ ગઈ છે. ગત સમયની કવિતાએ દરેકેદરે સ્વલ્પજનસંસારીઓ સાંભળી અને સંભળાવી, જોગી અને જોગોને ધુળાવ્યાં, પંચમહાજૂતોનાં રાસ અને રસગીતો જાગાવ્યાં, નૈષ્ઠિક સ્વભાવને જ જાગ્ર-સેવાનાં બોધપાઠો ઉચ્ચાર્યાં. વર્તમાન કવિતા આ નિષ્પ્રાણ આંખરકંઠેરાને ઠોકરે મારે છે, અને તેને ઠેકાણે જીવન—જીવન, બેડોળ, કટુ, કદરૂપ જેવું છે તેવું—સ્વીકારે છે, અને તેમાંથી કાવ્યત્વ ચૂસી, હોહો કે તેનું કાવ્યત્વ પામી પોતાનું કાવ્યજરણું વધાવે છે. ગુજરાતની ગઈ કવિતા જે સ્વર્ગમાર્ગો હતી તો ગુજરાતની વર્તમાન કવિતા ખરે જ પૃથ્વીમાર્ગો છે. એણે સૃષ્ટિજીવનનાં ધરોમાં ઊતરતાં ઊતરતાં છેક નીચમાં નીચ અને દલિનમાં દલિનમાં ગીત ગાયાં છે. કળિયાની ડોશીની વાત

—અથવા વાતો—કદાચ તમે સાંભળી તો હશે. પણ તેના જીવનનું ઊંડું, કરુણ કવિત્વ કદી સાંભળ્યું છે? જાણ્યું છે પણ ખરું? જંગલી તો કેટલીય વાર તમે નોંધ હશે; તમારી પ્રિયમૂર્તિને પહેરાવી—કે પહેરેલી નોંધ—પણ હશે; પણ તેની પાછળ કવિતા હોઈ શકે એવી કલ્પના પણ કદી થયેલી! ન્યાતોના વરા સામે મેરચા રાજ માંડા છે (સારે ટાંણે, સોહાસ જમવા માટે ઊપડતા છતાં), પણ તમે જ્યારે મિષ્ટાન્ન આરોગો છો અને જમાડનારની બાદશાહીની તારીફ કરો છો, ત્યારે આક આગળ અટવાઈને ઊભેલાં ‘વાધરા’ની બૂખદાઝ કદી થયેલી ખરી?—સાંભરેલી પણ ખરી? ધાણીએ ફરતો બળદિયો, ધણુ-ધણુ વાગતો લુહારનો હથોડો, દિલ પર પહેરેલું પહેરણુ—અરે, લાગોળે પડેલો ગંદવડનો ઉકરડો કાવ્યનું પ્રતીક બની શકે, ઉચ્ચ કાવ્યનું, અને ઉચ્ચ કાવ્યરસ વહેતું પ્રતીક બની શકે, એવું સ્વપ્નામાં પણ ધારેલું? નવીન કવિતા તમને આ મધમધતા મીઠાઈ-મેવા નહિ, પણ સળગતી દુનિયાની કોર સાચાઈઓ અર્પે છે, દાખવે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ એના જેવી અનેકાનેક બીજી સામાન્યતાઓ (પરંતુ આપણી અણુજોતી, અણુમણુતી આંખે અસામાન્યતાઓ) આપે છે. જીવન એટલે સ્વપ્નાં નહિ; જીવન એટલે ભાવનાઓ નહિ; જીવન એટલે માંસરુધિર! જીવનનાં માંસરુધિરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી આ કવિતા જીવનનાં માંસરુધિરનાં કાવ્યત્વ તમારી આગળ પીરસે છે, પાથરે છે, વ્યક્ત કરે છે—અને તમને આરોગવા, પ્રારાધવા, સહભોગી (કે મહભોગી?) થવા નિમંત્રે છે. જીવત સૃષ્ટિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી આ કવિતા જીવન્ત સૃષ્ટિનાં ગાન ગાય છે. અને જીવન્ત સૃષ્ટિમાં રાગ પણ છે અને ગરીબ પણ છે, અને રાગ કરતાં ગરીબોની સંખ્યા વધારે છે; આનંદ છે અને દુઃખ પણ છે, અને આનંદ કરતાં દુઃખ વધારે છે; શોભા અને સોહાગ છે અને ચીંથરેલાલ બૂખગરા અને નિરાધારતા પણ છે, અને શોભા અને સોહાગના કરતાં અતિ વધારે પ્રમાણમાં છે—માટે રાગએને ઊંચા મૂકી, આનંદને અળગો કરી, શોભાએને રગ આપી, ગરીબ સામાન્યતાની અને દુઃખી નિરાધારતાની હૃદય-અંદરની તમારી સમક્ષ રજૂ કરે છે. નવીન કવિતાની સહૃદયતાનું અસામાન્ય પૂર સાધારણ જ નહિ, સામાન્ય જ નહિ, પરંતુ નીચમાં નીચ અને દલિતમાં દલિતને પોતાની બાંધધરીમાં ધેરી લે છે અને એમની કાવ્યમયતાને કાવ્યસ્વરૂપમાં અજ્ઞેય અને અમૃત કરે છે, તે આથી. શુજરાતની નવીન કવિતા કદા માટે પણ ન હોય તો આ તેની અસામાન્ય સામાન્યપ્રિયતા માટે અમર અને અવિસ્મૃત થવા ઘટે છે. આ સામાન્યપ્રિયતા રખે આપણાં મુંવાળાં શુજરાતી માનસને નારાજ કે નાશીયામ કરે. આપણામાંથી ભાગ્યે જ થોડા જાણે છે તેમ, જગતભરનું અર્વાચીન સર્વોત્તમ ચિત્ર, Cezanne નું ‘ફ્લવાન’ (flower pot) નું Still Life, ચિત્ર જ છે: બીજું નહિ. જેમ સાહિત્યમાં તેમ જ કલામાં, જે છે તેને પામવું, ઓળખવું, ઉતારવું તેજ મુશ્કેલ છે—નાસદાયક રીતે મુશ્કેલ છે; કલ્પનાના મહેલો બાંધવા નહિ!

૧૧

શુજરાતના કાવ્યસાહિત્યે નવું પૃષ્ઠ ફેરવ્યું છે, ને શુજરાતીએ સાહિત્યજનતા સમક્ષ નવીન કવિતા ઊભી છે. આ કવિતાની શુણ્વર્ણનામાં એને સાતમે આરમાને ચગાવી દેવી સહેલ છે, જેટલી એની દોષવર્ણનામાં એને સાતમે પાતાળે ઉતારી મૂકવી સહેલ છે. તથ્ય બન્ને વચ્ચે છે. શુજરાતના નવકાવ્યપ્રભાતની સુમધુર આશાવરીની પહેલી ધૂન આપણે સાંભળીએ છીએ. શુજરાત તેને સ્નેહ અને સહૃદયતાથી સત્કારે અને સ્વીકારે, અને એટલું જ વિચારે કે એની અસ્તૈર્થ જે આવી છે તો એનો આભોગ કેવો થશે? કેવો હશે?

ગિડ ગિડ

[સ્વરાંકિત ગીત]

સુન્દરમ

સ્વરરચના:—શ્રી. નારાયણ મો. ખરે.

ગિડ ગિડ ગગનની વાટ
પૌષ્પ દરકે ઉર ગિછળે.

ગિઝાં ગિજળાં પ્રભાત, ગિર્ધ્વ શિખર ચમકે,
ચડી નચ્ચો કડકડાટ.

ગિડ૯

શૂંગ શૂંગ પાપ ગાંડ, જોતે છવન મલકે/
ઉચ્ચ ગજવ શૌર્યગાન

ગિડ૦

સંગીતલિપિની સમજણ:

તાર સ્વર—સ્વરના માયા ઉપર ગિભી લીટી	(સા)
મંદ્ર સ્વર—સ્વરના માયા ઉપર બિંદુ	(સાં)
એક માત્રા	(સા)
અડધી માત્રા	(સા) ૦
પા માત્રા	(સા)
બે માત્રા	(સા)

સ્વરની આગળ આવું • બિંદુ હોય તો તે સ્વરની દોલગણી માત્રા સમજવી: જેમકે

સા • = ૧૥ માત્રા

સા • = ૦૮ માત્રા

સા • = ૩ માત્રા

રાગ દુર્ગા, ક્ષપતાલ

સ્થાવી

પ પ પ મ રે પ પ ધ ધ મ મ રે સા સા ધં. સા સા | સા મ રે. પ પ પ પ
 ૭ ૩ ૭ . . . . ૩ ગ ગ ન ની વા . . ૮ યૌ વ . . ન ૬ .
 ૧ ૩ ૬ ૮ ૧ ૩ ૬

ધ ધ ધ રે સા સા ધ સા ધ પ મ રે સા સા ||
 ૦ ૨ ૩ ૭ . ૨ . ૭ . ૭ . ૭ . . . ||
 ૮

અંતર

મ મ મ પ ધ I પ સા ધ સા સા | સા ધ સા સા રે. રે સા રે મ રે
 ૭ ગ્યાં ૭ . . જાં પ્ર ભા ત | ૭ ધ્વ શિ ખ . ૨ ચ . . મ
 ૧ ૩ ૬ ૮ ૧ ૩ ૬

સા ધ મ | પ પ રે પ પ ધ ધ ધ પ મ રે ધં સા સા ||| યૌન કરે ઉર ઊછળે,
 ૬ . . ચ દી મા . . ઓ ક . ૩ ક પ્ર . ૮ આટલું ગાઈને
 ૮ ૧ ૩ ૬ ૮

બીજો અંતર

મ મ મ પ ધ I પ સા ધ સા સા | સા ધ સા સા રે. રે સા રે મ રે
 શ્રુ ગ શ્રુ . . . ગ પા ય-માં ૩ | ને ને જી વ . ન મ . . લ
 ૧ ૩ ૬ ૮ ૧ ૩ ૬

સા ધ મ | પ પ રે પ પ ધ મ પ ધ ધ મ રે ધં સા સા |||
 ૬ . . ઉચ્ચ ગ . . , જા . . વ સૌ ર્ય ગા . ન
 ૮ ૧ ૩ ૬ ૮

‘ચાર આને કા સવાલ !’

મહાલાલ પાઠક

“માઈ ! એક કદનકા સવાલ છે ! દે ! દે ! મીરાં દાતાર કો નામ પર દે !

મીરાં દાતાર તેરા ભલા કરે ગા !”

બપોરના સાડાબારનો ટકરો હમણાં જ થયો હતો. સમાજવાદ ઉપર લખાયેલા એક જર્નલ લેખકના પુસ્તકનાં પાનાં ફેરવતો નિર્મળ પાટ ઉપર આડો પડ્યો હતો.

પ્રસ્તાવના વાંચવી કે ન વાંચવી ? અગર વાંચવી તો પહેલાં પ્રસ્તાવના વાંચવી કે પહેલાં પુસ્તક વાંચવું ? આમ મામૂલી વિચારો મગજ ઉપર એકસામટા આક્રમણ કરી રહ્યા હતા, ત્યાં તો કોઈ ફકીર જેવા લાગતા માણસના શબ્દો તેના કાને પડ્યા અને તેણે બારી બહાર ડોકાવ્યું. નીચે આંગણુ તરફ એક બેઠતી નગર નાંખી ઓઠના વિચિત્ર મરોડ સહિત તેણે સુખ પાખું ખેંચી લીધું.

માગનારાઓ, ફકીરો, હારમોનિયમની પેટી લઈ શાથે ગોતાની બહેન, દીકરી કે બૈરીને લઈ પેટને માટે બારણેબારણે વેંક કરનારા વાઘરીઓ, ગોરખના ખરાબોટા, ઉપાગ્રહો, ધરબારી ગુગાઈઓ, રામાનુજ બાવાઓ—આ બધાઓનો તેને ધણો ત્રાસ હતો.

નીરસ અગ્નિદેના બાકરણ ઉપર કે ચાસરની અંગ્રો-સેકશન કવિતા ઉપર કે બીજા-ગણિત, ભૂમિતિ કે રસાયણશાસ્ત્રની લુખ્ખી, મગજ પકવી નાખે તેવી ‘ધિયરી’ ઉપર કોલેજનાં અધ્યાપકનાં નીરસ ભાષણો સાંભળી કંટાળેલા રવિયાર કે તહેવારની મીઠી મોજ માણુતા હોઈએ, વાતાવરણ ખુશનુમા હોય, એકાદ નરલકથા, કાવ્યસંગ્રહ કે નાટકની પરસ્તાની ભાવનાસૃષ્ટિમાં ઉડ્યન આદર્શ હોય ત્યાં તો—

‘બાપા ! માળીનો દીકરો મું, વખાનો મારો આયો. મું—’ વગેરે, કે ‘સીતા રામ...લીલા’, કે ‘કૃષ્ણને કંટું હોય તે કરે—’એવી એકાદ ટેલ પડી જ છે ના ! અને બંધો ભાવનાઓ અને મહાગ્રંથોએ ખડી કરેલી સ્વપ્નસૃષ્ટિનો એકગ્રામટો ભરમ !

થેભા નોર્વેની નૈર્ગર્મિક સૃષ્ટિમાં, Skylarkનાં આકાશીં સુંવર્ણગુંબજોમાં અને માવતી કાપાલિકની ભયંકર શુક્રમાં—થયું !... ..આખો દિવસ અગરે-એ નક્કમાં.

કોલેજજીવન જ એવું છે કે એમાં આ બધી ઘડલાંગ, આ દુન્યવી ‘કડવાં મૂળોતું’ સાક્ષાત્કરણ, ગરીબી, એકારી, એવીએવી બાબતો—માં સુવાન વર્ગને ઝાઝો રસ પડતો નથી. માર્ક્સના મમાજવાદી પુસ્તકો કરતાં ટેનિસનનું ‘ઈન મેમોરિયમ’ કે સ્કોટનું ‘લેડી ઓફ ધી લેક’ વધુ રસપ્રદ લાગે છે; કેન્ટ કરતાં ક્રિસ્ટિયાન વધુ ગમે છે; આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક, રાજકીય, કે સામાજિક સ્થિતિનો ચિતાર આપતાં પુસ્તકો કરતાં ‘મેધહત’ કે માધના કલ્પનાવિહારો વધુ ગમે છે. ‘આર્ય સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ’ કે ‘હાઉસફોલ ઓફ રોમન એમ્પાયર’ જેવું એકાદ પુસ્તક વંચાય એ તો જાણે શી વાત ! દેરા ઉપર કે ઇતિહાસકાર

ઉપર મોટા ઉપકાર કરી નાખ્યો ન હોય ! અને ઇતિહાસ કે અર્થશાસ્ત્ર વાન્યાની ગમીનો પારો સો ઉપર જન એ વધાગમ !

જીવનની બધીય અવસ્થાઓમા—સૈશવથી તે વૃદ્ધવય સુધીની—માન યુનાનમાં જ એવી છે કે જેમા જીવનના ડડવા મલ્યો કરતા લાવનાઓને, ગગનગામી કંપનાવિહારોને વધુ સ્થાન હોય છે યુનાન એટલે જ લાવનાઓ, આદર્શો, ગગનગામી સ્વપ્નો, અર્ગર્થ કંપનાઓ—આ બધાનો નાનો શો મક્કગમી અને મૌરલભરો પુષ્પગુચ્છ ! એનો અર્થ એમ તો નથી જ થતો કે એને જીવનના ડડવા, અણુગમતા મલ્યોનો ખ્યાલ જ નથી હોતો ખ્યાલ બધો જ હોય છે જીવન જીવી રહેલા મનુષ્યોને—નિર્ગતિયા, અસ્વચ્છ જીવન જીવી રહેલા, જે કાળે જે મુને તેમા નિષ્કામ કર્મનું ધર્મ સત્ય બેતા મનુષ્યોને જે મનુષ્યો, જે જીવનનો ખ્યાલ નથી હોતો તેનો આ યુનામી સ્વપ્નશિખીઓને વધુ અપષ્ટ ખ્યાલ હોય છે પરંતુ એ લાખીનો પડમા છુપાયેના ડડવા મલ્યો વર્તમાનની મંદુર સમગ્રી સ્વપ્ન સૃષ્ટિનો મિનાશ કરે એ એમની મરજારિતા અને સ્વાભાવિક ક્રામગતા સાખી રક્તી નથી

એટલે જ નિમ્ને અને બધા માશિસાઈઓ તરફ અણુગમે નીપજતો એ ગરીમ બની લિલાજ માટે લટકતા હતા તે માટે નહિ પણ એ લિલાજત્તિ કેમ કરવી એનો અદ્વિતીય પદાર્થપા શીખવતા હતા, એની કંપનાસૃષ્ટિ સામે દુન્યવી લગ્નરતા, બેઢરી મુદ્રતા અને વૃણાની ધન જવનિહા ધરતા હતા એટલા માટે જ બેઢરીમાથી મચનાના પ્રામાણિક માર્ગો શોધવા કરતા એમનું મુદ્ર માનમ આમા જ ગાયે છે એમ તેના મિનઅનુભવી અપકર હૃદયને લાગતુ તેને લાગે જ ખબર હતી કે મેઢરીના વણજનક ચિત્રો જેમ તેને નટોતા ગમતા તેમ અન્યને પણ લાગે જ ગમતા હશે તેને તો એમ જ લાગતુ કે આ લોકોને આમા જ રમ પડે છે એમની બનાવની, દુષ્ટ, નૈગરસ્થરી હકીકતો સાલગી એને એટલી ધૂણા ઉત્પત થતી કે કાર્થિયાર તો આ માગણ લોક ઉપર પાણી છાટનાની મનોવૃત્તિ પણ તેને થઈ આવતી પણ તેના મસ્કાર તેની મદદ આવતા અને આ અને બાપુજીના ડગીટ મહી લઈને પણ તે એમને ફૂલ નહિ ને ફૂલની પાખડી આપી નિદાય કરતો

અને તેનું મતન્ય સાવ ખોટું કે પાવાનગરનું તો ન જ હોઈ શકાય ડાગણ કે એવું તો ઘણીવાર બનતુ કે એકનો એક જ લિખારી એકના ‘માળીનો દીકરો સુ’ હોઈ બૂમો પાડતો, તો બીજાવા ‘બાપા ! ખાનદાન પાનીદારનો દીકરો છુ’ હોઈ આર્જવ ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન કરતો, ને ત્રીજાખત વળી બધો વેશ મૂકી વાઘરીના જ વાવા મજા આવતો આમ એ લોકો દુનિયાને છેતરી, તેના જેવા કેળવાયેના મસ્કારી મુવડને છેતરવાનો પ્રયત્ન કરી, કપડા, ખાવાનું કે પૈમા પડાવતા એ એને બહુ સાલવું

પણ તેને ખબર નહોતી કે એ લોકોને, એ લિખારીઓને છેતરતા શીખનાના મોતાને શિષ્ટ મમાજ હેવડાવતો એક નાનો મગજો વર્ગ જ હતો ડાગણ કે સમાજવાદનું તો આ પહેલું જ પુસ્તક હતું તેના હાથમા સામ્યવાદનો એને ખ્યાલ નહોતો

એમના, એ બેકાગર્વના અજ્ઞાન, મસ્કારહીનતા અને ગરીમી પણ ખરી જ પોતાની કામેલિયત, ધધાદારી આવડત, વાફાપાટન, અને ફિતૂરીપણાની અમગ લોહમયી બળ પાથરી એ નાનકડો, શિષ્ટતાની અહલાવના અને મમાજસેનાની બહુગમી લાવના

સેવનો વર્ગ પોતાને સાધનસંપન્ન બનાવવામાં, માત્ર પોતાની જ સગવડો સાચવવામાં અને પોતાને જ સુવર્ણશિખરે લઈ જવામાં એ બધું ખર્ચેલો. અને એમ પોતાને સાધનસંપન્ન બનાવે છે તે માત્ર બીજાઓનાં સાધનો ખૂટથી લઈને જ, પોતાની સગવડો સાચવે છે કે સચવાવે છે તે માત્ર અન્યને અગવડની અગાધ ગર્તામાં ધકેલીને જ, પોતાને સ્વર્ણશિખરે લઈ જાય છે તે અન્યને દુઃખ, નિરાશા અને બેકારીના ઓઘમાં ધસડીને જ—એ વાતનો તો તેને ખ્યાલ જ નથી રહેતો, અગર રહેતો હશે તોપણ સ્વાર્થાધતાએ તૈયાર કરેલો આંખઆડા કાનનો અંચળો ઓઢતો હશે.

પણ આ બધું શોધવાની કે પારખવાની નિર્મળને કાંઈ પડી નહોતી. એની નાનકડી સ્વપંચિત સ્વપ્રસૂષ્ટિમાં મહાક્ષતા છુવેને આ બધી ધાંધલામાં પડવાનું ગમતું જ નહોતું. કારણ કે ન તો એ સ્વર્ણશિખરે હતો કે ન તો બેકાર. જેને આપણે સંસ્કારી સામાન્ય વર્ગ કહી શકીએ તે વર્ગમાં તેનું સ્થાન હતું, એટલે બિપલા વર્ગની નરી ધૃષ્ટતા કરતાં નીચલા વર્ગની બેકારી એને મન મોટો ચુનો લાગતો. અને એટલે જ એ બેકારોને, સમાજે બનાવેલા એ જિખારીઓને મદદ કરવામાં એને ચુના જેવું કાંઈક લાગતું. દેશની આર્થિક સ્થિતિનો એણે અભ્યાસ નહોતો કર્યો, નહિ તો એને દીવા જેવું સાફ દેખાત કે દેશમાં પૈસાદાર કરતાં ગરીબ સોગણા વધારે હતા, સુખી કરતાં દુઃખી એથીય વધુ પ્રમાણમાં હતા, અને પોતે જે વર્ગમાં હતો તે વર્ગના કરતાં જે જિખારીઓ તેને આંગણે બે ગાળો કે એકા પાણીનો વરસાદ સદન કરીને પણ કાંઈક મજવાની આશામાં એકપણે બિત્તા રહેતા તેમનો વર્ગ અનેકગણો મોટો હતો. એટલે ચુનેગાર તો પોતે છે; પોતાનાથી ચડતો મધ્યમ વર્ગ છે, અને એથીય ચડતો શાસ્ત્રવર્ગ છે કે જે વર્ગેએ એકબીજાને સાધનરૂપ બનાવી આ નીચલા વર્ગને બેકાર બનાવવાનો ચુનો કર્યો છે. પરંતુ આ બધી આજતો પર વિચાર કરવાની એના દૂરમજા મગજે તરદી જ નહોતી લીધી.

ખાતું, પીતું, વખત થયે કોલેજમાં જવું, પુરસો ફરવા જવું અને યુવાનીને સહજ કલ્પનાવિલાસમાં વિચરવું એ એનો નિત્યક્રમ થઈ પડ્યો હતો. કોલેજજીવનના અંગે અમુક વિશિષ્ટ પ્રકારના મિત્રવર્ગનો સહવાસ પામવાથી તે આજ આ નવા ક્ષેત્રમાં વિચરી રહ્યો હતો. એ મિત્રવર્ગમાં નિરનિરાળી પ્રકૃતિ ધરાવનાં અને જિજ્ઞાસુ વિચારશ્રેણી સેવતાં માનસો હતાં. કોઈ સમાજવાદી તો કોઈ સામ્યવાદી, કોઈ મૂડીવાદી તો કોઈ વળી અન્ય કલ્પના-રૂપ નિરાળી જ સમાજરચનામાં માનનાર માનસો હતાં. કોઈ રિક્તનની આદર્શ સમાજરચનાની ભાવના સેવતાં, તો કોઈ વળી મૂરના યુરોપિયન સિદ્ધાંતોમાં મસ્ત હતાં. નિર્મળને તો આ બધા ભાવિ સમાજઉદ્ધારકો આગળ પોતે એક વામનજી હોય તેમ જ લાગતું, અને એમના જ જેવા થવાનું મંગલાચરણ તેણે એક જર્મન સમાજવાદી લેખકના નાનકડા ‘મૂડી અને મજૂરી’ એ પુસ્તકથી કર્યું. હજુ તો એ ક્યાંથી શરૂ કરતું એ ગડમથકમાં જ એ પડ્યો હતો, ત્યાં તો સાંઈના શબ્દોએ એની વિચારમાથાનાં મોતી વેરી નાખ્યાં.

“આ જિખારીઓથી તો તોઆ જાપા! ન વખત જુએ, કંઈખત જુએ, અને આ બિત્તા રસા બારણામાં આવીને. કોઈ બેઠું હોય, સૂતું હોય કે જમતું હોય, પણ વિવેકવિચાર એમને ન આવે કે આમ હડકાયા દૂતરાની માફક આગે જઈને બિત્તા ન રહેવાય. મૂઆ!

રોજ રોકીએ છીએ તોય લાજ કયા છે ! આ આવીને ઊભા, મલ્લે એમના દાદાનો દ’યો દાટયો ન હોય તેમ !”

“અથ્થા નિમુ ! નીચે આવતો બા ! બાળુ ખુલ્લુ છે ને તારા બાપુજી જમવા બેકા છે મારો હાથ ચોખ્ખો નથી અને આ મૂઝો તગડો અહોથી આધો ખમતો નથી”

• બા બોલી રહ્યા અને નિર્મળ પુસ્તક હાથમા જ ગાળી ખમડતો ખમડતો, ધડધડ કરતો દાદરો ઊતર્યો

બાની મપૂર્ણ વાગવાગ નિર્મળે માબળી હતો કે કેમ તે તો હેલુ મુશ્કેલ છે, પરંતુ પોતાનું નામ બોનાયુ બાના થીમુખે અને તેને નીચે આવનાનો દુ મ છટયો એ તો તેણે અચૂં માલખુ હતુ

“આમ પડતુ શુ મૂકે કે બેટા ! ડાર્ક દિવસ વાગી બેમે ! જો ને આ નામુખો હજુ ખમતો જ નથી અહોથી ! ડાલુ મલ્લે આપણી બોલી સમજના હશે કે નહિ જગા હકાડો કરને બા !” બાને બોનતા જ મૂખ નિર્મળ એટલે આચો

નિર્મળનુ મૃટિક શુ મુખ બેર્ડ માઈના દિનમા શ્રદ્ધાએ સચાગ કર્યો. વિગતાર્થ આશા મહત્ત્વ ધર્મ બાના શબ્દોએ યીજી ગયેલા તેના હૃદયમા ઊંધાએ પગના પાડયા

મુખ જો સરગરનુ પ્રતિબિંબ હોય તો નિર્મળનુ ગુનામની આઠેરી છાટે છટાયેલ, વિખસિત મોગગની કળી સમુ મુખ બેનાગને પ્રથમ પગિચયે જ તેના હૃદય મુશ્કાગની ખાતરી આપતું સૂચિત્વની ગમતે ચમ તી ગિડાયેની છીપ મમા તેના લાલિમાનીતર્યા અધરાજનો વળાક અને ગિડાવુ દહતા અને કાયવિસદતાનો ખ્યાન આપતા નમણુ નાક અને હગિચુ બાળ શા પાણીવાર નયનો તેની હિંમત, એમગતા અને મામાનુ હંદન પારખવાની તેની અચૂં શમિની પ્રતીતિ કરાવતા હતા ગિડાયેન કમગ લિકા શા તેના મસૂણુ કપોલ તેના અનર્ગત કુમાર, માધુર્ય અને નિર્દોષતા સૂચવના હતા આમ માત્ર તેનુ મુખનિરીક્ષણ જ એટલા બધા છૂપા ભાવો અને મરકારો વ્યક્ત કરતુ હતુ કે બાહ્ય પ્રમાણુપત્રો વગરેય પરીક્ષ ની અપગ આખ તેના સુમરારે નીતગતા ચાગિત્વભર્તા જીવનને નિરખી ચ તી

“શુ છે ગાર્ધ ? કયા તરરીફ લાયે હો ?” સ્વગમા બનતુ માર્લવ આણી તેણે પૂછયુ

“બેટા ! એ મનમ મનાન હૈ ! મીંગ દાતાગકા નામ પર માગ ગદા હું મેરી જતકે લીયે નહિ ! અન્નાહકા નામ પર માગતા હું ગદમકા નામ પર ગદમ ચાહતા હું બેટા ! તુ નસીનદાગ હું ! ખુદા તેગ લના કરેગા સાર્ધગી દૂઆ હું બેટા ! દેદે ! મનમના નામ પર દેદે ! બેગા”

ફકીરનો અગ્નિવિત વાક્યવાહ કયા સુંધી ચા ચો અને કયારે અટક્યો તેનુ નિર્મળને જ્ઞાન ગહુ નહોતુ તે તો ફકીરના મ્યાન છતા તેજસ્વી, જર્જગિત છતા સુવાન મુખ તરફ જ બેર્ડ ગહો હતો

તેની નજર માત્ર ત્યા હતી તેના વિચાર, તેનુ મન કયાં ખીજે જ, જુદી જ બોમમા વિચરી ગહુ હતું એમ તેના વિરક્ષિત, એમનજરે બેર્ડ ગદેના ચમુઓ સૂચવતા હતા આ વિચારવમગ, અમુઓની વિવક્ષતાનુ મગણુ ? માત્ર ફકીરની બોનાયેલી એક જ પક્તિ ! ‘મનમકા નામ પર દેદે !’

તેનુ મગજ ચકડોતે ચડયુ હતુ મનમ ! ફકીર ! આ શુ ? ફકીરને મનમ કેવી ? શુ કાર્ધ સુશીવાદી સનમ સખ્દ’થી પ્રશુનુ નામ તો નહોતો, સૂચવી ગહો ?

ના ! ના ! એમ ન હોય ! તદ્દન અસંભવિત ! તેણે ફરીવાર ફરીના કરચલી પહેલા મુખ તરફ જોયું. વાર્ધક્ય નહોતું. નિરાશા—કાંઈ અકળ હૃદયભેદક બનાવે તેના યૌવનને ઝંખવી દીધું હોય એમ તેની અર્જુનસરી આંખો સૂચવતી હતી. તેના મુખ પરની કરચલીઓ વધ કરતાં હૃદયભગ્નતાનું પરિણામ હોય તેમ તેના મંદકારી આત્માને લાગ્યું.

“ભાઈ ! તું ચીકણો છું ના ! ભિખારી જેઠે તે શી આટલી લમણાઝીક !” ખાતો અવાજ સંભળાયો અને નિર્મળનું યન દ્રષ્ટનાભોમ છોટી પ્રત્યક્ષ વસ્તુ તરફ દોરવાયું. તેનાં નયનની વિલક્ષતા ઓસરી ગઈ અને ફરી સાંઈનું શુદ્ધ વદન તેમાં વિગરવા લાગ્યું. સૂર્યના પ્રખર તાપમાં અમકની અશુધારા સાંઈના ખેસી ગયેલા ગાલને લોગ્ની કાઢી ખરચવા દેવાય પર વહેતી સરિતાનો ખ્યાલ આપતી હતી. નિર્મળને તેની માન્યતાના સત્યમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ. ‘સનમ’ શબ્દનો તેણે જરાખરજ અર્થ કર્યો હતો—કદખો હતો.

“સાંઈ ! કમા કીજો, લેજીન તાઝુબીજી બાત હૈ કે આપ જેસે ફરીરકે મુખસે મે સનમ શબ્દ યન રહા હું,” તેણે શુદ્ધ હિંદી જ્ઞાનનો ઉપયોગ કર્યો.

“જેઠા ! સારે શહેરમે શીરા, લેજીન કીસીને ચે સવાલ મુઝે નહિ પૂજા. પેસે પેસે કરતે શીરતે ચે લોકોકા દિસી દુઃખી ગરીબોંકા ક્યા પરવા ? તુંને હી ચે સવાલ પૂઝકર મુઝે તાઝુબ કર દીયા હૈ !” સાંઈના શબ્દશબ્દે સંસ્કાર નીતરતા હતા.

નિર્મળને સાંઈના સંસ્કાર માટે માન ઉત્પન્ન થયું, હૃદયભગ્નતા માટે સહાનુભૂતિ પેદા થઈ. સાંઈના અવાજમાં તેને અક્ય જીવનદર્શ સંભળાયું. સાંઈના એકેકે અશ્રુબિંદુમાં તેને એકેકે પ્રણયસમરણની મીઠી દુઃખદ યાદ અન્યકતપણે વ્યક્ત થઈ. તેને સાંઈમાં વધુ રસ પડ્યો, તેના જીવનનાં બેદ, ગર્ભ, દર્દ, અને આ ફરીરકાલત વિશે વધુ માહિતી મેળવવાની તેના સરળ હૃદયમાં જિજ્ઞાસા જન્મી. પગવાર તેને પોતાનો જ ખ્યાલ આવ્યો. પોતે જ સાંઈની જગાએ હોય તો ! જગદૃતક્ષતા, જગદંભ, જગનિરપૃથક્તા અને દુન્યવી વૈમનસ્ય તેને પણ આ સાંઈની માફક ન રહાવત ? સાંઈ રહે છે ! એક પુરુષ રહે છે ? જેટલે ? જોના જીવનમાં કેટકેટલાં દુઃખોની જ્વાળા સળગતી હશે, કેટકેટલાં દુઃખદ સમરણોનું એકાગ્ર બળ તેની પૌરુષ છતાંય કામળ લાગણીઓને અશ્રુમાં ફેરવી નાંખતું હશે ? આખરે તો હૃદય તે હૃદય જ ને ! થોડા જ પધ્ધર છે ! તેને ‘અનવિલાપ’ સાંભળ્યો.

“કમા કીજો ! ચે પ્રશ્ન પૂઝનેસે આપકા હૃદય વિદીર્ઘ કીયા હો તો ! લેજીન મેરા ધરાદા ચે ન યા ! કેવલ કુતૂહલ હી પ્રશ્નકે કારણભૂત હૈ !” હિંદુ-હિંદુ શબ્દોનો ઉપયોગ કરતો તે બોલ્યો.

અને સાંઈના મુખ પર આહું રિમત પ્રકટયું, નિર્મળના નિર્મળ આંદની અમ સંસ્કારે તેના હૃદયને હચમચાવી નાખ્યું. તેના અનુપ્રવાહને સ્થાને તેના જર્જરિત ચહેરા પર ભાગ્યા. તૃદયા, ખેચી કાઢેલા રિમતની રેખા પ્રગટી.

નિર્મળ સગી વ્યક્તિ જગજરમાંય યરાતી હશે કે કેમ તેની તેને અત્યાર સુધી શંકા હતી. તેને નિર્મળમાં દરિદ્રનારાયણનાં દર્શન યાં. તેની બાલિય સરલતા અને ઔત્સુક્યે સાંઈના હૃદયમાં અનેક ભાવ ઉત્પન્ન કર્યા. પગવાર તેનું દુઃખ, તેની હૃદયવ્યાથા ઓસરી ગઈ હોય એમ તેને લાગ્યું. તેનું હૈયું આટલા રુદનાંને અને આટલી સરળતાના દર્શને હળવું થઈ ગયું. જગજરની ચત્યતામાં એક-હૈયું તો એવું નીકળ્યું કે જે તેને, તેની વ્યથાને સમજ

થકે, તેનાં આંસુઓની દરેક ડરી થકે, તેની હૃદયગદનના માપી થકે—તેણે આત્મપ્રતોષ અનુભવ્યો.

“ બેટા ! પહેલે દંદકે આંસુ થે અજ તેરે મિલનેક બાદ થે મુખકે આંસુમે બદલ ગયે હૈ ! તેરી સરલતા મુઝે તાજુમ કર રહી હૈ. એસે બહાંમે તુજ નીસે કવાદર કહાંસે ? બેટા ! દુઃખ ન કરેલા ! તેરા સવાલ બિશકુલ ફીક હૈ, એકદમ અચ્છા હૈ, મુજ નીસે સાંઈકા સતમ ફેસી ! ફીક હૈ ! ”

અને સાંઈએ એની ક્યની સંપૂર્ણપણે કહી. તે એક ગૃહસ્થાશ્રમી મુસલમાન હતો. ઇસ્લામના આદર્શો તેને દૈયે બરાબર હતા. યૌવનમાં તે પ્રેમમાં પડ્યો, જેમ ફરહાદ ને મગલુ પડ્યા હતા તેમ. તેનાં લગ્ન થયાં તેની પ્રણયરાત્રી સાથે. તેણે અને તેની પ્રેયસી મહેર કેટલીય આનંદરાત્રિઓમાં અરબસ્તાનની આદર્શ પ્રણયરાત્રીઓનાં મુખ અને સૌન્દર્ય દિતાર્યાં. પણ કાળની કૂરતાને માનવીના પ્રણય કે હૃદયવ્યાસાની ક્યારે પડી દોષ છે ? મહેર સાલી ગઈ. ફરીના હૃદયકાશમાં ચમકતી એંદ્રિશ મૃત્યુસાગરે વિલીન થઈ, અને પાછળ રહ્યાં માત્ર એની મજલીઓ, રુદન, દુઃખભર્યાં નિશ્વાસ અને ભૂતકાળનાં મર્મબેદક શબ્દો જ ! તેનું ચિત્ત ક્યાયમાં ચોંટતું નહિ, તેને ક્યામાં રસ રહ્યો નહોતો. માત્ર મહેર જ, મહેરનું મધુર, કામળ, સ્વેદાળ મુખ, તેનાં તરત હરિહી શાં નયનો, તેનું ભય પ્રણયને એ ચમકતું લજ્જાટ, તેની ભાવનાઓ, તેના ફરીર મારેતો અનન્યપ્રેમ—આટલું જ તેને યાદ આવતું, તેને રડાવતું, તેના જીવનમાંથી મોઢ નાંચ કરતું.

અને જેમ ધણાય બન્યા છે તેમ તે પણ પ્રિયતમા પાછળ પ્રણયયોગી બન્યો. જીવનનાં મોઢ, માન, મુખ, વૈભવ, વિજ્ઞાન બધાંય છોડ્યાં. માત્ર મહેરનાં મધુર સ્મરણોને દૈયાના એકાન્તમાં એકરી તે સાલી નીકળ્યો. તે ફરીર બન્યો. મૂશીઓની સતમ પાછળ નહિ, પણ પ્રણયમૂર્તિની પાછળ, તેને પ્રણયવારિઓધર્મ અજાણી નાખનારની પાછળ, તેણે સંસાર છોડ્યો, મુખ છોડ્યું અને માત્ર એક કાળી કંઠની પહેરી તે સાલી નીકળ્યો. તેનાં દિવસરાત્ર મહેરની યાદ અને પ્રસુરમદમ્બમાં વીતવા લાગ્યાં. મહેરની ક્યાર પાસેનાં ઓટલો એ જ એનું નિવાસ-સ્થાન. તેના ઉપર હોગેલા હીમડાની ઝીંગી હાથ એ તેનું હાપડું. તેને જીવનની કાંઈ પડી નહોતી, મુખ અને દુઃખ સરખાં જ લાગતાં. મહેર ગઈ, પડી શું ? મહેરને કાંઈ નહિ ને તેને શું ? ત્યાં મહેર ત્યાં તે. મહેરનો વસવાટ એ તેનો વસવાટ. માત્ર જીવન પૂરું કરી મહેર પાછળ પરસ્તાનમાં જવાની ઇચ્છા સિવાય તેને કશુંય અજાણતું નહિ. સવારમાં જ તે મહેરની ક્યાર પાસે નમાઝ પડતો; તેનાં ઓટલો વાળતો; કંઠન ઓઢાડતો; મોલીના ગોળમાં દીપક પ્રકટાવતો; અને ક્યાર પર જંગલી પુષ્પો અગર કાંઈ માગીની દુકાનેથી વસરપેસે પ્રસુના નામ પર માગી આણેલાં પુષ્પો ચડાવતો. મહેરને સંભારી અને પ્રસુ તેને મહેર પાસે બોલાવી લે એટલું પ્રાર્થો તે દિનાં આંસુ સારતો. લોહ મર્દાની અવાજે તે સફીઓનાં રસગીત અને વિયોગગીત લક્ષ્યારતો.

આજે તે કંઠની શોધમાં નીકળ્યો હતો. મહેરની ક્યાર પર ઓઢાડેલું જર્જર કંઠન બદલી નવું ચડાવવાની ઇચ્છાથી તે બીજા માંગવા નીકળ્યો હતો. સાંઘ્ય મહેર તે ક્યો, મુસલમાનોના લતામાં, ચૌરામાં, શેરીઓમાં, શ્રીમતોનાં યોનકલવીં આવાસસ્થાનો પર. પણ કાંઈ ચાર આનાના કંઠની ખેરાન કરવાની હિતરત નહોતી, યશું નહિ. તે સાધી

ગયો હતો. તેનાં મુખ પર અને સમગ્ર શરીર પરસેવાના ઝેઝેઝેમ ફરી વળ્યા હતા. તેનો અવાજ માંગી માંગી ઝસરે અને બારે યર્ષ ગયો હતો. તેનું આત્મબળ લગભગ ઓસરી થયું હતું, અને થોડેલે પગે અને બારે હૈયે તેણે નિર્મળની શરીમાં પગ મૂક્યો. થોડાં કટુવચન સાંભળતાંયે તેની આંશા ફળી.

સાંધની વાત પૂરી થઈ, અને નિર્મળના માનસમાં તુમુલ્લ વિચારમુલ્લ શરૂ થયું. “ચાર આના? કયાંથી લાવવા! બાપુજી તો ના પાડે, ઉપરથી લડે તે નફાના. બા તો અત્યારથી તડફૂલી બેઠ્યાં છે. “પોતાની પાસેથી!” તેના હૃદયે પડકાર કર્યો. પણ તેની પાસે તો ચાર આના હતા. આજ રવિવાર હતો. સિનેમા જોવા જવાનું હતું મિત્રો સાથે. પૈસા ફફારને આપે તો તે શું કરે? સિનેમાનું શું? કોલેજીયનની નામની જ સ્વતંત્રતા તે ભોંભી રહ્યો હતો. તેનો આત્મા, તેની વૃત્તિઓ, તેની અભિલાષાઓ એ બધા પર તો તેના બાપુજીનો અંકુશ ચાલતો. તેની છાત્રવૃત્તિના પૈસા પણ તેના નહિ, તેના બાપુજીના! તેને તો માત્ર તે જે આપે તે વાપરવાનું. તેનો આત્મા તો કચારનોપ બેઠુંબેઠું યર્ષ રહ્યો હતો કે કેટલી પરતંત્રતા! “મારા માનસનું દોહન કરી. છાત્રવૃત્તિ મેળવું તે ઉપરે મારો હક્ક નહિ. કેટલી પરાધીનતા? કેટલો અન્યાય! કેટલી અસહ નિર્મળતા!” તેના મિત્રો તો તેને રોજ કહેતા કે “છોકરી જેવો જ રહ્યો!” શું કામ આપી દે છે બધા પૈસા! અમે તો કચારનોપ આ શૃંખલાઓ ફગાવી નીકળી પડીએ.” પણ નિર્મળનું સંસ્કારબળ તેને પિતૃભક્તિવિશુષ્પ થતાં અટકાવતું હતું. તેની માતાને રોજ સમજાવતો: “બા! તું એટલુંય ના કહે! મારી શિષ્યવૃત્તિ પર પણ મારો હક્ક નહિ? બા! આ તો મારી માથુકરી કહેવાય! તેના ઉપરે બાપુજીનો હાથ? અત્યારે તો એમણે બેઠુંબે પૈસા આપવા નોંધ્યે તેને બદલે હું લાવું તે પણ એ લઈ લે! એકક વર્ષ નાપાસ થયો છું? લોકોના છોકરા તો કેટલીય વાર નાપાસ થાય છે, કેટકેટલા પૈસા ઉઠાવે છે; અને છતાંય માબાપ કંઈ કહેતાં નથી, બેઠુંબે મોમાંગ્યું આપે છે! ભાઈની સાયકલ! ભાઈના સુટ! ભાઈનાં પુસ્તકો! ભાઈની શી! ભાઈની હાથખરચી બધુંય! હું તો બધુંય ખર્ચ ખતે કાદું છું અને ઉપરથી વધારાના પૈસા પાછા આપું છું, તોય ન્યારે મારે નોંધ્યે ત્યારે તો લિસ્ટુકની માફક તેમની પાસે હાથ ધરવાનો! અને તેય વળી એમની પાસે હોય, એમને ઠીક લાગે તો જ મળે! પેલા અવનને ત્રણસો રૂપિયાની સાયકલ લાવી આપી તેના બાપુજીએ. અવન કહેતો હતો કે જેટલા ગુણ લાવે મેટ્રિકમાં તેટલા રૂપિયાની સાયકલ તેને તેના બાપુજી અપાવશે! ન્યારે મારા એનાથી કેટલાય ગુણ છે, શિષ્યવૃત્તિ મળે છે, તોય સાયકલનું ઠેકાણું નથી. માથું છું ત્યારે કહે છે કે ચાલતા જઈએ તો છોઈ ખાધું પચી જાય અને વગરકસરતે કસરત થાય અને શરીર નીરાગી રહે!”

અને બા બીચારાં એમના સંસ્કારબળે પતિભક્તિનો આદર્શ નજર સમક્ષ રાખી નિર્મળને પિતૃભક્તિનો પાક શીખવતાં: “જો બેટા! તું કંઈ ગાંડો છે? હોય. એ તો એમ જ ચાલે! એમને કંઈ તું અંજાખાંમંજો થોડો છે? તારા સારા સારું જ બધું કરે છે ને. ગમે તેવા તોય તારા બાપુજી છે.”

થયું! આ બાના રખેડો નિર્મળ સાંભળે અને શાંત બની જાય. એટલે આજ તેના

હૃદયમાં વિરુદ્ધ વિચારોનું પરસ્પર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. એક બાજુ ફકીરનું રુદન, હૃદયવ્યથા, જરિયાત, અને બીજી બાજુ તેની મૂંઝવણ, તેનું સિનેમા, તેના માત્ર ચાર જ આના!

ફકીરને આપે તો તે શું કરે? ‘બેનહુર’ જેવું ચિત્રપટ ગુમાવે! મિત્રો પાસે માંગતા તેની સહજ શરમાળ વૃત્તિ અને સુસંસ્કાર આડે આવતાં, અને ઉપરથી હાંસી ચાય તે નકામાં, અને પોતાના ઘરનું પોત ઉઘાડું પડે તે વ્યાજમાં.

“એટલા ચાર આનાય નહિ હોય પાસે! છત્રટ્ટિ ક્યાં નાખતો હશે? સા...લા મખખાચૂસ!” એટલે તે પણ અશકય હતું. માત્ર બે જ રસ્તા હતા: ક્યાં તો સ્વાર્થત્યાગ કરે અને ચિત્રપટ બેવાનું મોઢૂંકે રાખી ફકીરને આપે, અને ક્યાં તો પોતાનો શોખ સંતોષી ફકીરને નિરાશ કરે!

“બેટા ચાર આને કા સવાલ દે! તેરેકુ મિરાં દાતાર દિલાયગા—સાંઈકી દુઆ હે બેટા.” ફકીરના શબ્દો સાંભળ્યાં અને બધું જ સકલ્પબળ એકઠું કરી તે ઘરમાં ગયો. ધડબડ-ધડબડ દાદરો ન ચડતાં તે ધીરેધીરે ચડ્યો. તેના પગમાં ઉત્સાહ નહોતો, શિથિલતા હતી; અને છતાંય કા અકચ બળ હતું. ગળ્યામાંથી નાતકડી પાવલી કાઢી, પલવાર તે ન્યોર્નના આજી સિંક્કા તરફ જોઈ રહ્યો. તેની આંખમાંનાં આંસુ પાવલી પર પડ્યાં, આંસુ લૂછી આપનામાં જોઈ મુખ પર કૃત્રિમ સ્મિત પ્રકટાવવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો. હૈયા પર હાથ દબાવી તે ધડબડાટ કરતો નીચે આવ્યો. આત્મવ્યથા, હૃદયમંથન છૂપાવતો એટલે આવ્યો. પાવલી આપી. અને ફકીરનાં રડતાં નયન હમુ હમુ થઈ રહ્યાં. ફકીરને લાગ્યે જ ખબર પડી હશે કે તેનાં હસતાં નયનમાં નિર્મળનાં રડતાં નયનનું પ્રતિબિંબ પડતું હતું.

હંમેશ પ્રમાણે

પ્રપત્ર ગો. કાશ

“અહર્નિશ હું યાચતી, પ્રભુની આજ આતો મળી,
કલાક પ્રભુએ હૈંધો મિલન માટ આવી અહીં,
કહે તું કયમ માળીએ અમૂલ આ પળો આપણી?”
પૂછે મુજ પ્રિયા મને જીતરી આવીને સ્વર્ગથી.
“પૂછે તું” કયમ પ્રશ્ન આ?” ચિડવવા જરી મેં પૂછ્યું.
પડેલ જૂની ટેવથી, તરત મૌન એણે લીધું.
લગીરથ પ્રયાસથી કરી રહ્યો સમાધાન ન્યાં,
કર્તું સ્મિત, પરતુ એ પણ કલાકના અંતની.”

ગુજરાતમાં અર્ધનારીશ્વરની ઉપાસના*

[અનુલેખ]

મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર

‘અર્ધનારીનરેશ્વર’ એનું બીજું નામ પાર્વતી અને તાંડવનૃત્ય કરનાર નરેશ સંકરના સંયુક્ત છતાં લિંગ એવા સ્વરૂપ માટે ૩૬ છે. વૃહસ્તોત્રરાત્નાકરમાં અર્ધનારીનરેશ્વરનું સ્તોત્ર શ્રીસંકરાચાર્યના નામથી આઠ શ્લોકોમાં રચાયેલું આપ્યું છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:

ચામ્પેયગૌરાર્ધશરીરકાયૈ કર્પૂરગૌરાર્ધશરીરકાય ।
ધમ્મિહકાયૈ ચ જટાધરાય નમઃ શિવાયૈ ચ નમઃ શિવાય ॥ ૧ ॥
કસ્તૂરિકાકુકુમ્ભચિંતાયૈ ચિતારજઃપુષ્પવિચિંતાય ।
કૃતસ્મરાયૈ વિકૃતસ્મરાય નમઃ શિવાયૈ ચ નમઃ શિવાય ॥ ૨ ॥
ચલત્કવણત્કલ્લજનપુરાયૈ મિલ્ત્ત્વળામામુરનુપુરાય ।
દેમાજ્ઞદાયૈ મુજગાત્તદાય નમઃ શિવાયૈ ચ નમઃ શિવાય ॥ ૩ ॥
વિલોભનીલોત્પલ્લોચનાયૈ વિકાસિપદ્મેત્ત્વલોચનાય ।
સમેક્ષણાયૈ વિપમેક્ષણાય નમઃ શિવાયૈ ચ નમઃ શિવાય ॥ ૪ ॥
મન્દારમાલાકલિસાલકાયૈ કપાલમાલાદ્વિત્ત્વલ્લપાય ।
દિવ્યામ્બરાયૈ ચ દિગમ્બરાય નમઃ શિવાયૈ ચ નમઃ શિવાય ॥ ૫ ॥
ઘમ્મોધરસ્યામલગુન્ધતાલયૈ તદિત્ત્રિપ્રધાતાન્નજટાધરાય ।
ગિરીશ્વરાયૈ નિષિલેશ્વરાય નમઃ શિવાયૈ ચ નમઃ શિવાય ॥ ૬ ॥
પ્રપદ્મસુદ્યુમ્નમુખલ્પાસ્યકાયૈ સમસ્તસંહારકેતાન્ધરાય ।
જગજ્જનન્યૈ જગદેકપિત્રે નમઃ શિવાયૈ ચ નમઃ શિવાય ॥ ૭ ॥
પ્રવીક્ષરત્તોન્નવલકુન્ડલાયૈ સ્ફુરન્મહાપદ્મગમ્ભીરવાય ।
શિવાન્વિતાયૈ ચ શિવાન્વિતાય નમઃ શિવાયૈ ચ નમઃ શિવાય ॥ ૮ ॥

આ શ્લોકોમાં શિવા (પાર્વતી) અને શિવના સ્વરૂપનું અલિંગત્વ છતાં વિશિષ્ટ અને ચારુતાયુક્ત એનું લિંગત્વ ચમત્કારી રીતે વર્ણવેલું છે. ત્રિમૂર્તિમાંના ત્રિપણી સર્વક અને સંરક્ષકશક્તિ પાર્વતીરૂપે અને શિવની સંહારક તથા વિલયકારક ઉપ શક્તિ નરેશ્વર તરીકે—ચારુતાયુક્ત વિરોધ દર્શાવીને વખાણી છે.

* ‘પ્રસ્થાન’ ના ભેઠ, ૧૯૯૧ ના પૃ. ૧૧૬નું અનુસંધાન.

એવ (પાર્વતી)નું અર્ધું અગ્ર સોનચપાના કૂલ જેવું તેજ મારતા પીળા રંગનું છે, તો ખીમ્મ (નટશ્વર)નું અર્ધું અગ્ર પૂર જેવા પારદર્શક શ્વેત રંગનું છે એકને માથે વાળનો ભરાવદાર ચમોડો છે તો ખીમ્મને માથે જટાબૂટ છે એકના લલાટમાં કગડૂરી અને કડુની આડ છે, તો ખીમ્મના અર્ધાં લલાટમાં ભસ્મ લગાડેલી છે એકે મન્મથનું સ્વરૂપ ઉત્પન્ન કર્યું છે (અથવા એકે મન્મથનું કામ કર્યું છે), તો ખીમ્મને મન્મથને આગ મનાવી વિરૂપ કર્યો છે એકના હાથપામમાં વક્રણ અને નખુર ખળછી રહ્યા છે, તો ખીમ્મને હાથે પગે વીંટળાયેલા સાપ જ નહોતે કંઈ પણ અને પુગ ખલી રહ્યા છે એકને હાથે સોનાના કડા છે, તો ખીમ્મને હાથે ભુજંગના બાજુબાંધ છે એના નેત્ર હાલતા નીલવસ્ત્ર જેવા (અજનયુક્ત હોય તેવા) છે, તો ખીમ્મના નેત્ર નિહસેલા કમળની પાખડી જેવા છે એકે બે (સમ) આંખે જુઓ છે, તો ખીમ્મ ત્રણ (ત્રિપદ) આંખે જુએ છે (૧-૪)

એકને ગળે મદારપુષ્પની માળા છે તો ખીમ્મને ગળે ખોપરીનો દાગ છે એકને અગે કિંચ મુદ્ર વસ્ત્ર છે તો ખીમ્મ દિગમ્બર છે એકની નાભી લટો ઢાળી ચમડતી છે, તો ખીમ્મની જટા ગતી અને પિગચટ્ટા રમતી છે એકના અધિકાગ્ર અને સત્તા માત્ર કૈલાસ ઉપર છે, તો ખીમ્મના આળા નિશ્ચ ઉપર છે જગતની ઉત્પત્તિ થનાથી મગલ ધરીએ એક ધીમુધીમુ લાસ્ય કરે છે, તો ખીમ્મ સમસ્ત સૃષ્ટિના સદારકાળે ભરકર તાબા કરી રહે છે એકને ઝાંઝાળના કુણ ઝગડી રહે છે, તો ખીમ્મના કાન આગળ સાપની જીભ લગકલગત કરે છે—એમ એક શિવયુક્ત તો ખીમ્મ શિવા (પાર્વતી) યુક્ત છે એવા લિંગ છતા અલિંગ સ્વરૂપે નમસ્કાર હો! (૫-૮)

અર્ધનારીશ્વર અને ઉમામહેશ્વરના સ્વરૂપમાં જે ભેદ છે તે દ્વાવતાર તથા રૂપમંડન માથી આપી સ્પષ્ટ કરેલું છે^૧ ઉમામહેશ્વરના સ્વરૂપમાં શિવના અગ્રમાં સમાર્ધ ગયેલા અને અલિંગ બનેલા ઉમા નહિ પણ શિવની બાજુમાં રહેલા અને આલિંગન દર્શ અથવા અહેનીને બનેલા વિગત પાર્વતી હોય છે

આપણા ચિત્રકલામીમાસેડ શ્રી નાનાનાથ ચમનરાન મહેતાએ ૫૬૧૧ રાજવંશીના સીતાનવાસલના દક્ષિણ હિંદના ભિત્તિચિત્રોનો પરિચય આપતા પ્યાનમગ્ન મહાદેવની ત્રિરંગી જામી ઉદાહરણ તરીકે મુખપૃષ્ઠરૂપે આપી છે પરંતુ તેને તેમણે ‘અર્ધનારીશ્વર’ કહીને ઓળખાવી છે બાજુમાં ઉમાના સ્વરૂપની દેખાતી આઝી રખાઓ ઉપરથી તે ઉમામહેશ્વર હોય એમ કહેવાનું મન થાય છે શિવને માથે જટામુકુટ છે, બન્ને કાને ગોળ કુણ છે, પ્યાનમગ્ન આંખો તેમનું ગાળીર્ષ અને મહત્તાનું સ્વયં કરે છે, પરંતુ તેમાં કયાંયે પાર્વતીના સ્વરૂપની ઝાંખી થતી નથી તે ઉપરથી એ ચિત્રને અર્ધનારીશ્વર નહિ પણ ઉમામહેશ્વર કહેવું પડે તેમ લાગે છે^૨

૧ જુઓ ‘પ્રસ્થાન’ જેઠ ૧૮૯૧, પૃ ૧૧૪

૨ જુઓ ‘Studies in Indian Painting’ The Pallava Frescoes of Sitlanvasal, Chap I, p 11

અનુપૂર્તિ

એલીફન્ટાની ગુફામાં પેસતાં જ ડાબે હાથ અને ત્રિમૂર્તિની જમણી બાજુ અર્ધનારી-શ્વરનું શિલ્પ છે. સરજ્જાનના યુરોપિયન પ્રવાસીઓ આ શિલ્પ જોઈને ટ્રીક ભાવના ઝીલીને બનેલું Amazonનું સ્વરૂપ છે, એમ કહીને તેને ઓળખાવતા હતા. પરંતુ એવા મતનું સંમર્થન કરવા માટે કોઈ પણ પ્રાચીન લોકકથાનો આધાર મળી આવ્યો નથી. શિવના આવા સ્વરૂપ માટે પુરાણોમાં ઉલ્લેખો મળે છે ખરા. કદાચ ખ્રિસ્તી પુરાણમાંના આદમની કથાનો સંબંધ એની સાથે જોડી શકાય: પરંતુ શ્વરે પહેલાં બાવા આદમ બનાવ્યા, અને પછી આદમની એક બાજુની પાંસળી (સં. પાર્શ્વ; બાજુ) જુદી પાડી તેમાંથી હવા બીજી બનાવ્યાં હતાં.^૧

લિંગપુરાણમાં અર્ધનારીશ્વરની ઉત્પત્તિ સંબંધી કરેલો ઉલ્લેખ નોંધવાજોવો છે:

પુત્રીકૃતા સતી યા સા માલવી (v. ૬. માનસી) શિવસંભવા ।

દક્ષેણ જગતાં ધાત્રી દ્વમેવાસ્થિતા પતિમ્ ॥

અર્ધનારીશ્વરં દદ્ધા સર્ગાદૌ કનકાણ્ડજઃ ।

વિભજસ્વેતિ ચાહાદૌ યદા જાતા તદાભવત્ ॥

તસ્યાથેવાંશજાઃ સર્વાઃ લિંગલિંગુભવે તથા ।

एकादशविधा ह्यस्तस्य चांशोद्भवास्तथा ॥

છીલિંગમલિલં યા વૈ પુલિંગં નીલલોહિતઃ । બગેરે.

(લિંગપુરાણ: અધ્યાય ૫, શ્લો. ૨૩-૨૭)

કાવ્યમાલા નામના પ્રકાશનના ૧૪મા અંકમાં કંઈકલુકવિકૃત અર્ધનારીશ્વરસ્તોત્ર પ્રકટ થયેલું છે. તેના ૧૮ શ્લોક છે: ઉદાહરણ તરીકે નીચેનો અદ્યભાવના આપવાની પ્રાર્થનાવાળો શ્લોક ઉતારું છું:

પ્રેમાર્થ વપુષો વિલોક્ય મિલિતં દેખ્યા સમં સ્વામિનો

મૌલૌ યસ્ય નિશાપતિર્નિગમુતાવેળીનિશામિત્રિતઃ ।

આસ્તે સ્વામ્યનુવર્તનર્થમિવ ત્રસ્ત્વા વપુઃ સ્ખિંદં

દેવાદદ્વયભાવનાં, સ મગવાન્દેવોડર્ધનારીશ્વરઃ ॥

^૧ જુઓ, રેવરન્ડ જે સ્ટીવન્સન ડી. ડી.ને લેખ: 'Theory of the Great Elphanta Cave' 'જર્નલ ઓફ ધ બોમ્બે ઐન્ય રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી: ૧૮૫૨, જુલાઈનો અંક:

"The half-male figure I consider to be the Hindu way of representing the Adam whom God at first created and from whose side a rib was separated for the formation of Eve."

વસંતનિકા

હુકોતો જતો દિવસ ઝાલગના અવાજે,
ને શાન્તિથી અમિત ગોધણુ આવતુ આ,
થાકયો કૃપીવલ ધરે પદ ગેહ પ્રત્યે,
ને સૃષ્ટિને ગળી જતી નિજમા તમિસા
ઝાળી થતી નજરથી પર પૃથ્વી ગયે,
મર્વત્ર શાન્તિ કરતી રિધર વાયુઓની,
શબ્દો ધીમા કીટતણા રૂપને સુણાયે
ધીમી દ્વચિત્ રણતી ઘટડી ગાયથોની
વેલી છવાયલ ગદે અતિ જીર્ણ પેલે
ખેડુ ઉલૂક શશીશુ કિ ગિયા દ કરતું,
એના સનાતન નિવાસ સમીપ કરતુ
એકાંતિકે નવીન એતન કો' છોડે તે

પેલા ઊભા સદીજૂના કંઈ નિબૃણો,
ને પાસથી સગતી એ જળજળી સરિતા,
ત્યા ભરમ યઈ સગિતના જળમા સમાયા
આ ગામના સરલ કંઈક યુગર્ગ લોકો

શીડી પ્રભાત સુરભિ નહિ કાળ તેને,
ના ચલ્લીતુ ચોંગ કદી પણ સાબળે એ,
ના ધોર શખ અથવા સ્વર કોકિયાના
કોથી નિગૂઢ નહિ નિદ્રિત જાગવાના
તેને ન હોય સમડી બળતી શિયાળે,
તૈયારી એ ગૃહિણીને કરવી ન સાજે,
શિશુઓ કૂદત મધુ યુગ્મન ઝીલવાને,
કે માતને ખબર-આતુર ન્દોય તેને
ક્ષેત્રો ઘણા વિપુલ એ કરથી લણાતા,
એના બળે મરજૂમા પણ વ્યાસ થાતા,

* અંગ્રેજ કવિ એના 'Elegy written in a Country Churchyard' નામક કાવ્યનો ગુજરાતી ભાષા અને સંસ્કૃતિમા અનુવાદ

કેવા ઉમંગ થકી ગોધણ ચારતા તે ?
કેવાં પડી વન જતાં દઢ ધાવથી એ ?

અમૃતાત આ જીવન ને શ્રમજીવીઓની
સાદી મગા, વિભવીઓ, ઉપહાસશી ના !
નેશો, વિભારી જન, ના કરી કૂર દષ્ટિ
ટુંકા અને સરલ આ ઇતિહાસ તેના !
સમ્રાટની ભણક ને કુલની ખુમારી,
સૌંદર્ય ને ધન થકી ગળતાં સુખો મે
એ સર્વને અચળ કાળે જશે સંહારી,
કીર્તિતણા વિકટ માર્ગ વળે સ્થગાને.

અર્ધિષ્ઠ એ જન ! વળી સહુ દોષ દો ના,
જો દીન આ અર્ધિ સૂતેલ સમાધિ માથે
કાને ન સૂર પડતા મીઠડા સ્તુતિના
અથવા નહિ જગત' સમારકચિહ્ન રાખે.
પાપાણુનાં જીવિત શાં દીસતાં બધાં એ
ઊંચું મહેલમદિથી ખગ રોકશે કાં ?
કીર્તિતણા મૃદુલ રવ શખને નચાવે ?
કે શાન્તિ આપી શકશે મૃતને પ્રશંસા ?

સ્વર્ગીય કે જીવનશક્તિ થકી ભરેલું
દેયું અર્ધિ બની વિમર્દિત ને સૂતેલું;
હરતો પડ્યા પ્રહણ્યોએ સુરાન્યદંડો,
વાદ્યોથી વા સરલ સંગીત છેડતા કે ।
કિન્તુ નહિ નિજ લલાટ લખી યુગોની
સમૃદ્ધિ ગાનવઉપાર્જિત જ્ઞાનની એ;
આદર્શને કચરતી જૂતલે ગરીબી
નિઃશ્વેષ્ટ ને શિથિલ માનવને કરી દે.
રત્નો કંઈ અજળ દીપ્તિ થકી ભરેલાં,
દરિયાવની અદીક ગદ્વરમાં છૂપી રહે;
પુષ્પો સુવાસિત બહુ રણમાં ખીણેલાં
ખીડી, ખરી, મધુર - જીવન વેડશી દે.
અસ્થિ પડ્યાં અર્ધિ હશે નરવીરલાનાં;
આ કાંઈ યુમ, અણુગણ સતા કલાખી;
છૂપા શિકંદર ન રકત વહાવનારા;
નાના સમાજમર્દિ તારક કે શિવાજી.

કો' મનમુગ્ધ કવ્વી મહતી સમાજો,
 હુ ખો ફનાગિરીતણો પ્રતિવેધ કવો,
 આખા દેશજનને કરી સસ્મિતે શુ
 લેખિતણી નગરમાહિ મહાન થાવુ
 ના ભાગ્યમા લિખિત એ વળી એ જ રીતે
 સીમા ચકી અતિશ મિત ગન્યા કુકર્મે :
 રાગ થવુ પગ મૂકી શિર ગાનવોને,
 ને બધ દાગ કરના દિવના જનોને

વા છુદ્ધો નિવસ પીડિત અતગતમા,
 ગીતો ચકી ધનિક ગર્વિત પૂજ્યા વા,
 કે દામવી શગમથી બેપજોલ લાલી,
 ના લાગમા સગલ ગામડિયે લખાની
 દૂરે નિર્ઘેક ધમાલ ચકી શહેરી,
 એ કલ્પના કદી નિરકુશ જઈ ચકી ના,
 એકાંત શાત વળી માર્ગ પરે સુનેરી
 ચાલ્યા અમોલ પથિકા સહુ જિંદગીના
 લક્ષારધિ પથિકા આવી જતા રહ્યા, ને
 એવા અસખ્ય હજુએ પણ આવવાના,
 તોયે પછે મનુજના અભિમાનની એ
 ખાલી ધટે ગરમ બેનણુ જિંદુ ખારા
 ચિત્તેલ કે શિખઉએ, અલલે લખેલી,
 એ ચિત્ર ને વિગત સૌ ઇતિહાસ આપે,
 ને ગામમા ફરતી લોકડયા ધણેરી
 નીતિતણુ સગસ ઘોરણુ ચિખવાડે

કા કે ઉપાધિમય તોપજ બ્રહ્મ આતુ
 છોડી જઈ જીવન શૂન્ય વિષે સમાતા,
 કાલે ન આતુર મને ફરીને નિહાણુ
 જોવા મનોહર પરિચિત દસ્ય જતા !
 જતાય તે સ્વજન કે પગ દષ્ટિ ફેકે
 ને યાદીના મધુર અશ્રુની આશ રાખે,
 ચાલ્યા ગયા પછીય તે પ્રિયને વિમાસે—
 એનો અચૂક વળગે અવશેષ ભરમે

ને તુ વિતર્ક કરતો અર્ધિ આળસુ આ,
 નિર્દેશ એ જીવનની કરતો સમીક્ષા—

એકાંત કે સમય ને સ્મૃતિ જાગશે તો,
કે મિત્રને ખબર કે તુજ પૂછશે હો.

ને વૃદ્ધ કોઈ કરી માદ કદાચ કૂહેશે:
“હા, હા; ઘણી વખત ઝાકળબિંદુઓને.
વૃક્ષોથી પાડી કરની ગતિથી અતિશે,
જેગતો રવિ પ્રભુમવા નદીએ જતો તે.
ને કો'દિ સાંજ સમયે વળી વેળુમાં જઈ
આજોટી દૂર કરતો મનની ઉપાધિ,
સતો રહી ગદન અખરને નિલાળે,
કે રંગ જોઈ ધનના મન મોદ પામે.
મેદાનમાં બહુ દૂરે ફરવા જતો તે,
કે બેસી ટેકરી પરે કદી ગાન ગાતો,
કો'દિ વિચાર કરતાં કંઈ બોલી જતો,
તો કો'દિ જીવનરહસ્ય ઉકેલતો તે.
કોઈ સ્થળે નવ દીકો પણ એ પ્રભાતે:
રેતીમર્દિ નહિ હતો અથવા તળાવે.
બીજી સવાર પડતાં પણ ના જણાયો,
મેદાન ટેકરી પરે નહિ ક્યાંય જોયો.
બીજે દિને વિલપતા જનસંઘ સાથે
મામે તીરે નદીતણે જઈ ભરમ થાયે,
એની વિભૂતિ કંઈ વર્ષ ચયાં તણાયે,
તોયે કદાચ સુણી ને સ્વર સંભળાશે.”

પૃથ્વીવાણી

ભવોતણે ઉર પડ્યાં અર્ધિ અસ્થિ એનાં
જેણે દીકાં જીવનનાં બહુરંગી દર્યો;
કારુણ્ય કે સ્મૃતિતણી ન છતાં અપેક્ષા—
કીડા ગણ્યું જીવન, ને વિધિને ઉપેક્ષ્યો.
તે અર્થ આ જીવનનો બણવા ચલાતો,
(જાણ્યો હશે અગર તો પછી જાણવાનો)
શ્રદ્ધા હતી અડગ સાશ્વત કાનૂનોમાં
ને તેથી તે ફિકર કો' કરતો કદી ના.
ના સુક્ત માનવતણી નખખાઈથી એ:
કૂહેવા કંઈ મનુજને બહુ ઇચ્છતો તે.
જોડા વિશેષ કદી એ જીવને જશે ના,
સદગુણ કે અવગુણે સહુ સુક્ત તેના.

‘શાહજહાં’ અને ‘કિંગ લિયર’

[એક તુલના]

શામળ ભવળ આલગિયા

ખંગાલી નાટ્યકાર દિનેન્દ્રલાલ રોયનું ‘શાહજહાં,’ જેનો મુજરાતી અનુવાદ શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ કરેલ છે અને જે સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિરે પ્રસિદ્ધ કરેલ છે તેમાં શેક્સપિયરની ટૂન્ડેડીઓની છાયા છે એટલું તો શેક્સપિયરનો સાધારણ અભ્યાસી ‘શાહજહાં’ ઉપરછટ્કું વાંચતાં જ કરી શકે. પરંતુ વધુ તુલના કરી જોતાં એવી ખાતરી થયા વગર રહેતી નથી કે ‘શાહજહાં’ એ ‘કિંગ લિયર’ની માત્ર અનુકૃતિ જ—જોકે જરા સફળ અનુકૃતિ—છે.

બંનેમાં આંખણી નજર મમક્ષ મધ્ય વસ્તુ ભૂલી જવાય તેવી રીતે પાત્રો તથા બનાવો પસાર થાય છે. છતાં બંનેમાં વેધક દૃષ્ટિ છે; એકમાં લિયર મુખ્ય પાત્ર છે અને બીજામાં શાહજહાં છે એ ખ્યાલ ન જ ભુલાય એવું ખૂબીથી કલાવિધાન થયું છે.

બંનેમાં નાયકના દુઃખી હૃદયનો દુઃખી ભાગ વર્ણવાયો છે. એકમાં નાયક ગાંડો થઈ જાય છે, અને છેવટે મરી જાય છે; બીજામાં ગાંડો થાય છે, પરંતુ મરી જતો નથી, કારણ કે તેમ કરવું એ ઇતિહાસથી જલદતું થાત. જોકે દિનેન્દ્રે તેમ કહ્યું હોત તો ઇતિહાસ-શાસ્ત્રીઓ કથવાત, પરંતુ કલાના પૂર્વરીઓ તો તેને વધાવી જ લેત.

બંનેમાં મહાન વ્યક્તિઓને માથે અસાધારણ અને અણુચિત્તવી આફતો આવે છે, અને તે તેઓનાં આગ્રહાં સુખોની પ્રતિજ્ઞામાં અતિ તીવ્ર જણાય છે.

બંનેમાં કર્મ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. જોકે સાધારણ વાચક પ્રશ્ન કરશે કે શાહજહાંને તેની કયા કર્મનું ફળ મળ્યું? એ નાટકમાં કયાં કાર્મ જગ્યાએ તે જણાય છે? ઇતિહાસમાં આવું કંઈ છે કે નહિ તેની મને ખબર નથી. જો હોય તો તે વિષે ઇશારો કવિએ કર્યો હોત તો વધુ ચોખ્ખા બનત. જોકે મારો પોતાનો તો એવોજ મત છે કે શાહજહાંને જે સહન કરવું પડ્યું છે તે તેના વિવેકહીન વાત્સલ્યને જ આભારી છે. બંનેનાં પાત્રોને પોતપોતાનાં કર્મોના બદલો મળે છે. જોકે પ્રાકૃત આંખ તે જોઈ શકે તેમ નથી. કારણ કે તેમાં ‘કર્મનો જય અને પાપનો ક્ષય’ એ નિર્ધારિતો ભૌતિક દાખલો નથી. ઇશ્વર પોતાનાં પ્રીતિપાત્રોને વૈભવ આપતો નથી, અને બીજાને ગરીબ બનાવતો નથી. ગરીબાઈ કે વૈભવ એ કંઈ માપ નથી. ઔરંગઝેબ ભાઈઓને મારી નાખી, આપને કેદ કરી, બાદશાહ બન્યો, પણ તેથી તે સુખી થયો કે દુઃખી?

જેમ શાહજહાંમાં તેમ લિયરમાં સ્વભાવ અસાધારણ રૂપ પકડે છે, અને તે બંનેને સાધારણ જનતાથી ઘણું જાંચે યડાવે છે બંને પોતપોતાના સ્વભાવમાં પોતાનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ ડુબાવી દે છે. શાહજહાંમાં વિવેકહીન વાત્સલ્ય છે; લિયરમાં અપ્રતિમ મનોવેગ

છે. અને આ સ્વભાવ જે દરેકની મહત્તાનું ચિહ્ન છે તેજ તેની પડતીનું અને તેનાં દુઃખનું કારણ છે.

આવી રીતે બંનેનાં દુઃખોનું કારણ બહિર્ગત નહિ પણ અંતર્ગત છે. પરંતુ આ અંતર્ગત દોષોમાં એટલી બધી મહાન ભ્રમ્યતા છે કે આપણે મનુષ્યનું પરિમિતપણું બૂલી શકતા નથી. આપણને તેઓ નાના જણાતા નથી; તેઓ આપણામાં અનુકંપાને બદલે ભક્તિ ઉત્પન્ન કરાવે છે.

‘કિંગ સિયર’ માં જે દીકરીઓ કૃત્ત્વ યાચ છે એટલું જ નહિ, પણ નોકરચાકર બધાં જેને ગાડે બેઠાં તેનાં ગીત યાચ છે. આની સાથે એક દીકરી તથા એક નોકર પિતૃભક્તિ તથા સ્વામીભક્તિ જાળવી રહે છે. ‘શાહજહાં’ માં ત્રણ દીકરા વધતાઓછા કૃત્ત્વ યાચ છે, અને નોકરચાકરો પણ જે છોડે તેના પદમાં જાય છે. જોકે ‘સિયર’ ના જેવી નરી કૃત્ત્વતા ‘શાહજહાં’ માં નથી, અને સ્વાર્થ અને સ્વાર્થને ખાતર કરતાનું પ્રમાણ વધારે છે. આ સાથે એક દીકરી તથા એક દીકરા પિતૃભક્તિ જાળવી રહે છે.

‘સિયર’ માં ‘ફૂલ’ દ્વિઅર્થો લાપામાં પ્રેક્ષકોનાં મનોરંજન સાથે સિયરને સંબુદ્ધિ આપવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરે છે. ખીજમાં દિલદાર પણ આવી જ રીતનો પ્રયત્ન કરે છે. આ બંને પાત્રોમાં અજ્ઞાન જેનું સામ્ય છે.

‘સિયર’ માં કેન્ટ સિયરને મનોવેગ શકવાને અને વિચારીને કામ કરવાને સલાહ આપે છે, પરંતુ એ વ્યર્થ જાય છે; અને સિયરનો મનોવેગ આપણા મન ઉપર ઊંડો ચીસો પાડી છેવટના પરિણામની સાંકળનો પડેલો બાંકોડો છેડે છે. ‘શાહજહાં’ માં જહાનઆરા વિવેકહીન વાત્સલ્યને થોડી વાર દૂર કરી દૂષિતને દંડવાનું અને રાજ્યની લગામ કબજે લેવાનું શાહજહાંને સમજાવે છે. તે પણ વ્યર્થ જાય છે, અને શાહજહાંના વાત્સલ્યની ઊંડી છાપ આપણા મગજ ઉપર પડવાની સાથે ઔરંગઝેબ ગમે તેમ કરે તો-પણ શાહજહાં પોતાનો સ્વભાવ છોડશે નહિ તેમજ એને આંગણી પણ નહિ ચાંધે એ ખ્યાલ આપણા મગજમાં બધાય છે; અને એ રીતે કાર્યકારણની સાંકળ સર યાય છે.

નીચે બંનેમાંથી લાપાંતર જેવાં દીસતાં તેમ જ એક જ લાવવાળાં વાક્યો ટાંક્યા છે:

Fool: The hedge-sparrow fed the cuckoo so long,

That it had its tail bit off by its young—

K. L., A. I, Sc. IV, 209-10.

દિલદાર: મેં સાંભળ્યું છે, જહાંપનાહ, કે ખૂની જતાવરોમાં માથાપ બચ્ચાંને ખાઈ જાય એવો દસ્તૂર છે, ખરું ?

મુરાદ: હા, છે. તેથી શું ?

દિલદાર: પણ બચ્ચાં માથાપને ખાઈ જાય તેવો રિવાજ તેઓમાં નથી, ખરું ને ?

ગેદાણીકૃત ‘શાહજહાં’ પા. ૯.

*

Lear: O Regon, Goneril ! Your old kind father whose frank heart gave all !

K. L., Act III, Sc. III, 20.

શાહજહા પ્યાગે વશ થઈને મેં તો ઔરંગઝેમને કાગળમાં જે માગેલું તે તમામ આપી દીધું (પા ૩૪)

*

Lear Filial ingratitude !

Is it not as this month should bear this hand
For lifting food to't ? (Act III, Sc III, 14-15)

શાહજહા દુનિયાના ઓ પિતાઓ, હવેથી તમે પોતે ભૂખ્યા મહીને દોડાગને ખવરાવશો મા (પા ૩૮)

*

Lear I will have such revenges on you both,

That all the world shall—I will do such things—they
shall be

• The terrors of the Earth (Act III, Sc IV, 275-78)

શાહજહા હું અગ્નિની માફક લખૂળી બહુ ને તુ તેડી આવજે મહાભાગીને વગેરે (પા ૩૯)

Fool If a man's brains were in's heels, were't not in danger
of libes ! (Act I, Sc, 7-8)

દિવદાગ પણ પગ ને આનસની માથે વિચાર પણ કરવા લાગે તો તો માથુ ઢેકાણે ગળતુ મુરઝન પની જતા હો ! (પા ૪૧)

*

Fool The reason why the seven stars are no more than
seven is a pretty reason

Lear Because they are not eight !

Fool Yes indeed ! (Act I, Sc I, 33-35)

દિવદાગ જનવરોને પણ પગડી અને માથુ અગાડી ખતાવ્યા તે શા માટે, જહાપનાહ ? મુરાદ અરે ગમાગ ! એના મોઢા ને પગપાડે હોત તો પગી એ અગાડી ખાતુ જ ગણત ને !

દિવદાગ બગાવર કંથુ નામવર (પા ૪૧)

*

Lear O, let me not be mad, not mad, sweet heaven ! Keep
me in temper I would not be mad (Act I, Sc I, 43-44)

શાહજહા ગએઆથ ! હું પાગલ તો બનશ નથી લાગ્યો ને ! ના, ના, ના હું પાગલ બનું નહિ ખુદ ! (પા ૧૨૪)

*

Kent It is both he and she,
Thy son and daughter

Lear: No, Kent. Yes.

Lear: No, I say. Kent, I say, yea.

Lear: No, no, they would not. (Act II, Sc. IV, 11-18.)

શાહજહાં: (જાણે સાંભળી શક્યો ન હોય એ લાગે) શું! ઔરંગઝેબ શું કરે છે?

જહાનઆરા: આજ દિલ્હીને સિંહાસને બેસે છે.

શાહજહાં:...ઔરંગઝેબ—ના—બને નહિ...એ તે કાંઈ બની શકે? (પા. ૪૯.)

*

Albany: Humanity must perforce prey on itself as monsters
of the deep. (Act IV, Sc. II, 48-49.)

શાહજહાં: ઇન્સાન એકબીજાને ખાઈ તો જતાં નથીને? (પા. ૫૦.)

*

Kent: Is this the promised end?

Edgar: Or image of that horror.

(Act V, Sc. III, 264-65)

શાહજહાં: દુનિયાનો શું અંત અંધારતો આવે છે? (પા. ૧૨૦.)

તેમજ

શાહજહાં: કયામતની રાત પડી કે શું? (પા. ૧૫૫.)

*

Lear: Creat her child of spleen; that it may live,
And be a thwart disnatured torment to her.

(Act I, Sc. IV, 270-80)

એવી રીતે લિયર કૃતધ્ન પુત્રીને શાપ દે છે.

શાહજહાં: તને દુવા દઉં છું.

જહાનઆરા: શી દુવા બાબા!

શાહજહાં: તારે દીકરે ન થજો. (પા. ૧૨૫.)

એવી રીતે શાહજહાં વતસલ પુત્રીને દુવા દે છે.

*

Albany: The gods defend her.

Re-enter Lear with Cordolia dead in his arms.

(Act V, Sc. III, 257-58.)

આવી જ રીતની ડ્રામેટીક આપર્ના 'શાહજહાં'માં ૧૩૪મે પાને છે.

દિવદાર: યુવરાજ, આપના મોતની સગ્ન હું રદ કરાવીને આવ્યો છું.

ગ્રહન: હવે કયાંય નહિ જવું પડે. આ રથું દારાના મોતનું કરમાન.

*

Lear: Ay, every inch a king:

When I do stare, see how

The subject quakes. (Act IV, Sc. VI, 108-09.)

શાહજહાં: હું સુલતાન શાહજહાં...—હું જરા આંખ લાલ કરું ત્યાં તો ઔરંગઝેબ
રથી કાંપી ઊઠશે કાંપી. (પા. ૧૫૨.)

*

Lear: The tempest in my mind. (Act III, Sc. IV, 12.)

જહરત: દાદાજીના હૃદયની અંદર પ્રચંડ ભંબ ચાલી રહ્યો છે. (પા. ૧૫૩.)

Gentleman: Contending with the fearful elements:

Bids the mind blow the earth into the sea...

tears his white hair which the impetuous blasts

...make nothing of. (Act II, Sc. I, 4-9.)

શાહજહાં: આ સફેદ વાળ ઉખાડી, પવનમાં ઉડાવી, પાણીમાં ડુબાવી દઉં... અરે
બો વરસાદ... એક પ્રદાર કરીને પૃથ્વીની ઝાતીના ટુકડેટુકડા ઉડાવી દેવાનીયે તાકાત
રથી. (પા. ૧૫૭.)

Lear: And thou all-shaking thunder strike flat the fat
* rotundity of the earth.

*

Lear: Blow winds, and crack your cheeks. (Act III, Sc. II, 1)

Lear: Rumble thy bellyfull, spit fire, sp out rain. (Do. 14.)

શાહજહાં: ઝીંકા બેટા મારા! ઝીંકા, ભેરથી ઝીંકા. (પા. ૧૫૬.)

*

Albany: Thou changed and self-covered thing...A woman's
shape doth shield thee.

જહાનઆરા: હે જહરત! ઔરંગઝેબ જેવો સૌમ્ય, હસમુખો ને મનોહર પાખંડી તો
ભેષો તો કદી બેટા?

*

Edgar: (Aside) O, matter and impertinancy mix'd:

Reason in madness! (Act IV, Sc. VI, 155.)

જહાનઆરા: આની સાથે તો જ્ઞાન પણ જડેલી છે.

જહરત: જ્ઞાનવાળી થેલજા જેવું કરુણ દસ્ય બોનું એક વ નથી. (પા. ૧૬૭.)

*

Cordelia: 'Tis wonder that thy life and wits at once,

Had not concluded all. (Act IV, Sc. VI, 39-40.)

Kent: The wonder is he hath endured so long. He but
usurped his life. (Act V, Sc. III, 318.)

શાહજહાં: પીઠ પર આટલુ બધું દુઃખ ઉપાડીને જીવતો રહ્યો છું એ જ

‘કિંગ લિયર’માં જેમ ઘેલા રામને દવા આપવામાં આવે છે, તેમ ‘શાહજહાં’માં પણ શાહજહાંને દવા આપવામાં આવે છે.

‘કિંગ લિયર’માં જેમ ઝ્લોસ્ટર ખનાવટી કાગળથી ભરમાઈને પોતાના પુત્રને કાઢી મૂકે છે, તેમ ‘શાહજહાં’માં પણ સુખ તેવા જ કાગળથી ભરમાઈને પોતાના જમાઈ મહમ્મદને ઘરમાંથી હાંકી કાઢે છે.

‘શાહજહાંન’માં અને ‘કિંગ લિયર’માં ઉપર કહેલું સામ્ય—વસ્તુમાં, શૈલીમાં, તેમજ ભાષામાં—જોઈને વાચક હવે ‘શાહજહાં’ની ગૌણિકતા વિષે સંકાશીલ તો બની ગયો હશે. જોકે તેને આટલું અપહરણ કરાવવા માટે વાળખી શકરદિત ખાતરી ન કહેવાય એમ કદાચ લાગશે.

પરંતુ એ શક દૂર કરવા માટે મને લાગે છે કે નીચેની વાતો પૂરતી થશે.

દ્વિજેન્દ્રે ‘શાહજહાં’ને ‘કિંગ લિયર’ જેવું મહાન બનાવવા માટે તેનું વસ્તુ ઉછીનું લેવામાં અસ્વાભાવિકતાનો અતિરેક રજૂ કર્યો છે. ભાઈઓ ભાઈઓ વચ્ચેની લડાઈમાં કે પ્રથમ તો સદુશદુના પ્રાંતમાં પોતપોતાને સ્વતંત્ર પાદશાહ બહેર કરવામાં બાપની સામે થવાય છે, કે કૃત્ત્ય થવાય છે, કે બાપને દુઃખ દેવાય છે, એમ તાણીતોશીને જ કહી શકાય. છતાં ‘કિંગ લિયર’માં એ પુત્રી લિયરને ઘરમાંથી હાંકી કાઢી જંગલમાં તોફાન વચ્ચે કાઢી મૂકે છે તે વખતે લિયર જે ઉદ્ગારો કાઢે છે તેવા જ ઉદ્ગારો શાહજહાંના મુખમાંથી નીકળવા મંડે છે.

લિયર જેમ પોતાનું રાજ્ય દીકરીઓ વચ્ચે વહેંચી દેવા માટે પરતાય છે, તેમ શાહજહાં પણ પરતાવો કરે છે (૫ પૃ. ૫૬). પર આ વિચાર—વા શબ્દો જ—ઉછીતા લેવામાં એ બૂલ થઈ છે. એક તો શાહજહાંનું પાત્રાલેખન જોતાં, તેનું વિવેકહીન વાત્સલ્ય અને અપ્રતિમ ક્ષમા જોતાં, શાહજહાંના મુખમાં પુત્રને કંઈ આપવા માટે પરતાવો મૂકવો એ જરા અનુગતું લાગે છે. ખીશ અને ખરેખરી બૂલ એ છે કે શાહજહાંએ ઔરંગઝેબને કદી પણ કંઈ આપ્યું નથી. ઔરંગઝેબને શુજરાતનો સુબો બનાવ્યો તેમાં કંઈ આપી દીધું કહેવાય નહિ. કારણ કે કાઈને પણ એ સુખાગીરી તો આપવી જ પડત. અને બાકીનું બધું ગણુના કરાવી શકાય તેવું ઔરંગઝેબે બાપનું આપેલું લીધું નથી પણ પોતાથી મેળવ્યું છે.

‘કિંગ લિયર’નો વાવાઝોડાનો પ્રવેશ ખાસ વખણાયેલા પ્રવેશોમાંનો એક છે. ‘શાહજહાં’માં પણ વાવાઝોડું આવે છે. પણ લિયર વાવાઝોડામાં, કંડીમાં, જંગલમાં હતો, બ્યારે શાહજહાં મહેલમાં છે. આવા સમયે એક રૂપડું પણ માણસને મહાન આશરો થઈ પડે છે. તો એક મહેલમાં અને તે પણ હિંદના ગોમત બાદશાહના મહેલમાં, વાવાઝોડાનું દુઃખ શરીરને જરા પણ લાગે ખડું? એટલે વાવાઝોડાનો પ્રવેશ દાખલ કરવામાં પણ વિવેક વપરાયો નથી. દ્વિજેન્દ્રે આટલી ભૂમિકા કર્યા પછી આ પ્રવેશ રજૂ કર્યો હોત તો જરૂર રુચિકર થાત. શાહજહાંને કેદમાં પૂરવામાં આવે છે. કેદનું મહાન મહેલ નહિ પણ સાધારણ ઘર છે. સામે ઔરંગઝેબનો મહેલ છે. વાવાઝોડામાં શાહજહાંની કાટડીનું છાપડું બિડી નાખ છે. બત્તીઓ છુટાઈ નાખ છે. વીજળી પડવાથી ભીંતો ખળભળી જાય છે. ઔરંગઝેબ પોતાના મહેલમાં બેઠાં આ બનાવ જોઈ શકે છે. પરંતુ તે બાજુના બંધ કરી સંઈ જાય છે!

‘કિંગ લિયર’માં ‘matter and impertinancy mixed ! Reason in

madness !’ અને ‘શાહજહાં’ માં ‘આની સાથે તો માન પણ જડેલી છે’ અને ‘માનવાળી ઘેવણ’ એ શબ્દસામ્ય લેતા સહુ કાઈ કહી શકે કે બીજું પહેલામાથી ઉદ્ભૂત છે પરંતુ લિયરના જે ઉદ્ગારો ઉપલાં વાક્યોને જન્મ આપે છે અને શાહજહાંના જે ઉદ્ગારો તેમને જન્મ આપે છે તે બે ઉદ્ગારોમાં જાતમા તો નહિ પણ શુણ્ણમાં આસમાનજમીનનો ફરક છે.

સરખાવો

Lear

The usurer hangs the cozener,
Through tattered clothes small vices do appear.
Robes and furred gowns hide all. Plate sin with gold,
And the strong lance of justice unhurt breaks
Arm it in rag's a pigmy's straw does pierce it.
Now does offend, none, I say none, I'll able 'em
Take that of me, my friend, who have the power
To seal the accuser's lips Get thee glass eyes,
And, like a servy politician, seem
To see the things thou dost not,—

Now, now, now, now.

(‘King, Lear,’ Act IV, Sc VI, 144-56)

શાહજહાં પણ ખબરદાર ! શાદી કરતી ના બચ્ચાં ઘરે તો તને દેહ પકડીને પૂરી દેશે તારા જવાહીર સૂટવી જશે, માવધાન, શાદી કરતી ના. (પા ૧૬૭.)

ઉપરની તુલના ઉપરથી એમ લાગતું લેઈએ કે ‘શાહજહાં’ એ ‘કિંગ લિયર’નો અનુવાદ છે અને ‘કિંગ લિયર’નો રંગ ‘શાહજહાં’માં લાવવામાં ઘણી જ ક્ષતિઓ પેસી જવા પામી છે

અંતિમ ઇચ્છા

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

(સ ધરા)

ઇચ્છા ના યાક ખાવા, યુગલર લડતા વિશ્વની શાંતિ કાળે,
તોયે આ કાઈ શાને શરીર મુજતણુ થાકણુ છે બોલી આજે
સુવાડે પૃથ્વીપાટ ? અરર જડ યશે દેહ આ માટી મારો !
માટી થાઉં બલે તોપણુ મુજ તનના ખાતરે વીર બીજો
રેખીને, વીર જોડ્યા પ્રગટ વિશુ કરે, એ જ છે અંતઃક્રિયા

સત્યતણી વીણના વાલે, તાલ અહિંસા માપી;
માનવતા રાગે આલાપી, રથાપી મેળ કલાપી :

શાને અરધે બંધ કરે,

ગાવક ! નિગમનને વિસરે ?

૧

તારું ન્યારું ગીત રમણું, સુણતાં સ્વપ્ન રમ્યાયું;
રુચિર હલક ને મિષ્ટ તાનના, ધ્યાને હૃદય નચાયું:

લાઘ્યાં ગંગળ નિર્મળ ઘેન;

તારે ગરવે સાત્ત્વિક વહેણ.

૨

ગૂઢ કલાના ગહન બેદના, નથી ઉઠેલ કદાયા;
હેતબરી તમ ગુરતાયી ના, પૂરા પાડ પદાયા:

હજી ઉસ્તાદ ! નથી આવ્યું;

શાનું તમ સરખું કાન્યું.

૩

સ્વરલદરીની મૃદુલ મઝાએ, સુણતાં તન્મય કીધા;
તુજ ગાને બળવાના બાવે, કંઠે ઉપાય લીધા:

ગુરુજી ! એવાં ઉન્નત ગાન,

અગર અટકાવો તો પ્રભુ આણ.

૪

મોત રહી વાણીના કચારે, સુવાસ તે પ્રસરાવી;
સ્વતંત્રતાની લિપિનું જીંઠું, રહસ્ય રામગવી;

કરાવી આણું બાપાજાન,

દુભાષી ! ન હોય આ પ્રચાન.

૫

ખડકો, વમળો, મોજાં વચ્ચે, ચલવી જીવનનૌકા;
કામાડોળ પ્રવાસે વીત્યા, બપમાં અનેક સૈફા:

સુકાની ! મુધ્ધેયે દિલ દે,

ખતે તો બાર ફગાવી દે;

૬

‘ઉચ્ચ નીચ,’ ને ‘શાહ લિખારી,’ ‘રાય રંક’ના રંગે,
જે દુનિયા ના રંગાણી ત્યાં, પ્રવાસમાં તુજ સંગે:

બોમિયા ! નોધારા આધાર;

દોરજે સ્વાધીનતાને દ્વાર. *

૭

મારી લીખપ્રતિજ્ઞા કેમ પળાઈ?

અનુ૦ ગોપાળરાય ભાગવત

ચાર વરસ પહેલાં એટલે મારી સાઠ વરસની ઉંમરે જ્યારે મારી ખીજ સ્ત્રી યુગ્મી ગઈ, ત્યારે 'નણુ' એ આંકડો અશુભ હોવાથી ત્રીજી સ્ત્રીનું અકુશલ થાય એવા ડરથી મેં મારાં ત્રીજી વારનાં લગ્ન લાકડાની ઢોંગલી સાથે થવાં દીધાં. વનસ્પતિ સાથે વિવાહ કરવાની આ રીત આપણી અને વનસ્પતિ વચ્ચેના અભેદના તત્ત્વજ્ઞાનનું રમરણ કરાવે છે. આ વિવાહ થયા પછી એ દારુપ્રત્તલિકા સાથે ઘર માંડવાનો વિચાર કરવાને બદલે મન કઠોર કરી તેનોય અન્યવિધિ કરી તેનો મેં અગ્નિમાંસ્કાર કર્યો ને તરત જ ચોથી સ્ત્રી સાથે હું વિવાહપાશથી બદ્ધ થયો. પણ કમનસીબે તેજ મૃત્યુવશ થઈ, આ હૃદયવિદારક બનાવથી હું કેટલો શોકમસ્ત થયો હમ્મિ, તે તો અનુભવી જ જાણી શકે છે. તે વખતે દુઃખાવેશને લીધે 'હું હવે પછી પરણવાનો નથી' એવી પ્રતિજ્ઞા હું કરી બેઠો ને તે પ્રતિજ્ઞાને હું આ ક્ષણ લગી વળગી રહ્યો છું.

ચોડા વખત પહેલાં એ પ્રતિજ્ઞાનો લંગ થવાનો જોગ આવ્યો હતો; પણ મારી ધીરજને લીધે મારી પ્રતિજ્ઞા તૂટી નહિ. એ વાત નીચે પ્રમાણે બની:

સૂતકને દસ દિવસ થયા હશે, થયા નહિ હોય, ત્યાં તો મારી પાસે બેચાર કન્યાઓની જન્મકુંડલીઓ આવીને હાજર થઈ. મનરમ્બન માટે કશું સાધન ન હોવાને લીધે એ પત્રિકાઓ ઉપર નજર ફેરવવામાં અને કુંડલી સાથે કેટલે અંશે બળી શકે છે એ જોવામાં મેં કેટલાક દિવસ પસાર કર્યા. આ કાર્ય ચાલતું હતું, તે વખતે મનનો તો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો હતો કે હવે પરણું તો છે જ નહિ. પણ સૂતક પૂરુ થયા પછી પિંડદાન કરતી વખતે કાગડો ભાતના પિંડને બિલકુલ અડે જ નહિ; એ પિંડને અડે એટલા માટે અડધા કડાક લગી અમે ખૂબ મથામણ કરી, પછી તેણે એ પિંડને આખરે સ્પર્શ કર્યો ખરો. પણ એ સ્પર્શ થતાં પહેલાં ચોડી જ પળ પૂર્વે મેં મારી ગત પત્નીની મનની ધમ્મજા જાણીને તેને જ માટે ફરીથી પરણુવાનો મન સાથે મંડલપ કર્યો હતો. આ રીતે કાગડું બેસતું અને મારી પ્રતિજ્ઞાનું ડામાડોળ થતું, એ બન્ને ક્રિયાઓ એક ક્ષણે બની ગઈ. આવા હડહડતા કળજુગમાં આવા દૈવી ચમત્કાર હજારો બનતા છતાં સુધારકા સનાતન ધર્મની સામે ખૂબો પાડચા કરે છે, એ શોચનીય છે. આ ઉપરથી એક વસ્તુ તો ચોક્કસ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે કે એકાક્ષ કાગળી દષ્ટિ જેટલી તીક્ષ્ણ હોય છે, તેટલી તીક્ષ્ણ દષ્ટિ ચરમાં પહેરીને ચારચક્ષુ થયેલા સુધારકાનીય હોતી નથી.

મારો નૂતન મંડલપ થતાં જ કાગડો કાગવાસને અડ્યો, એ વાત જ્યારે સંબંધીઓએ સાંભળી ત્યારે તેમના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. ફરેક જાણુ કાગડાને તેણે કરલા નિર્જુય માટે ધન્યવાદ દેવા લાગ્યો. હું માત્ર મનમાં ને મનમાં ખૂબ ઉદાસ થયો. મને હજી આશા હતી કે હજી કાગડો પોતાના નિર્જુયમાં ફેરફાર કરી મને મારી ખૂબ પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં મદદ કરશે; પણ જ્યારે કાગડો જીડીને અદશ્ય

થયો ત્યારે એ આશાય અદૃશ્ય થઈ. છતાં મારા ઇષ્ટ મિત્રોના આનંદમાં શાને વિદ્ય નાખવું, એવો વિચાર કરી મેં જ બહારથી મારો મંતોપ દર્શાવ્યો. આ વખતે મારા મગજમાં હજારો વિચારોનું તાંડવ ચાલી રહ્યું હતું. એકવાર એવો વિચાર આવે, કે મારી ગત પત્ની જેવી ગુણવતી સ્ત્રી મને હવે ક્યાંય મળવાની નથી. ખીને વિચાર એવો આવતો, કે ભલે, ગુણમાં એ ગતપત્ની જેવી ન હોય, તોય રૂપમાં એના જેવી હોય, તો પછી શો વાંધો ? રૂપવતી હોય તો ગુણનો બદલો સહેજે વળી રહેશે. વળી મનમાં થતું, કે ‘હું કરીથી પરણવાનો નથી’ એવી પ્રતિજ્ઞા ક્યાં પછી એમાંથી ચળવું, એ નીચતા છે; પણ તરત જ ખીને વિચાર મનમાં આવી જતો, કે હું પાંચમીવાર ન પરણું તો એ ગિયારા કાગડોનો વિશ્વાસઘાત કર્યાનું પાપ માથે આવે. હું પાંચમી સ્ત્રીના પિંડને અડીશ, એ વિશ્વાસથી તો એ ગિયારો મારી ગત પત્નીના શ્રાદ્ધપિંડને અડ્યો હતો. વિશ્વાસઘાત કરવો, અને તેજ એક પક્ષીનો ? ના, અમારા કુળનું એ ગિરુદ નથી ! મારાથી એ પાપ નહિ થાય. એ મહાપાપમાંથી ઊગરવાને માટે એક નહિ, પણ ખીછ પાંચ સ્ત્રીઓ કરવી પડે, તોય હું પાછી પાની કરવાનો નથી. જ્યારે આ ઉદાત્ત વિચારો મગજમાં રમી રહ્યા હતા, ત્યારે હરિશ્ચન્દ્ર, શિખિ, રામચંદ્ર, દશરથ વગેરે હજારો સત્યપ્રતિષ્ઠા રાજાઓની મૂર્તિઓ મારા ચિત્તાદર્શમાં દર્શન દર્શ રહી હતી, આ વાત અત્રે ખાસ નોંધવાજોઈ છે. મહાત્માઓનાં ચારિત્રોથી આપણા વિચારો કેવા પકવ થાય છે, એ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે.

આ પછી વળી કેટલીક કન્યાઓની કુંડલીઓ મારી પાસે આણવામાં આવી. પણ કુંડલીઓ જોવાને બદલે કન્યાને જ જોવી એવો મેં વિચાર કર્યો. કન્યાને વર જુએ એવો રિવાજ નથી, એ વાત ખરી; પણ મારી ગત પત્નીનાં ગુણ અને રૂપ નૂતન પત્નીમાં છે કે નહિ, એ જોયા વિના એને પરણી એમું ને જોઈ રૂપવતી કે જોઈ ગુણવાન સ્ત્રી સાથે રહેવું પડે, તો ગત પત્નીનું ભારે અપમાન થાય, એવી ઉચ્ચ ભાવનાથી જ મેં એ રિવાજને તોડવાનો ઠરાવ કર્યો. સુધારકાનું એમાં લગીરે અનુકરણ નહોતું, એનો ખ્યાલ વાચકો રાખે, એવી મારી નમ્ર વિનંતિ છે.

પહેલાં મેં જે કન્યા જોઈ, તેના ચહેરા એકદરે મારો હતો; નાક અને આંખ પણ મુંદર હતાં; પણ તેના આગલા બે દાંત પડી ગયા હતા. ને મારી તો એવી ઇચ્છા હતી કે તેના અને મારા દાંત મળીને જોછામાં જોછા બનીશ તો થયા જ જોઈએ. આ પછી જોયેલી કન્યા બહુ જ મુંદર હતી. હજાર સ્ત્રીઓમાં એવી સ્ત્રી ન મળે, એનું એનું રૂપ હતું. પણ એની ઉંમર હતી માત્ર નવ વર્ષની. ને મારો તો એવો દૃઢ અભિપ્રાય હતો કે જેમજેમ સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેની ઉંમરનો તફાવત જોછો, તેમતેમ તેમની વચ્ચેના પ્રેમનો સંભવ વિશેષ. આ ઉપરાંત તે ઉંમરલાયક થાય, તે પહેલાં જ જો મારું કંઈક અશુભ થાય, તો જાને સંસારસુખથી વંચિત રહેવું પડે, આ બીકે પણ હતી. આને બદલે કન્યા ‘લગ્ન પહેલાં જ ઉંમરલાયક થઈ ગઈ હોય, તો વિશેષ વાંધો હોતો નથી. લટછ મહારાજને બેયાર આનાની દક્ષિણા આપી કે તરત જ બધા દોષોનું પરિમાર્જન ધાર્મિક રીતે થઈ શકે છે. ત્રીજી કન્યાનું રૂપ સારું. પણ વર્ણ સાવ કાળો હતો. ને કાળા કાલસા સાથે પરણીને મારી સંતતિનું અકલ્યાણ થવા દેવા હું બિલકુલ તૈયાર નહોતો. કારણ પત્ની કાળા હોય તો છોકરાંય કાળા જ થવાનાં, એ વાત ચોક્કસ; ને એકવાર કુટુંબમાં કાળો રંગ પેસે, એટલે તેને ધોઈને કાઢતાં પાંચસાત પેઢીઓ વીતી જાય. અને એ સફલાગ્ય દિન હું જાઉં સહીશ

એવી, મારી ઉમરને લીધે, મને આશા નહોતી આ રીતે દરેક ઠેકાણે ગર્હ ને ગર્હ દોષ નીડળતા, ને નક્કી થઈ શકતું નહિ મારો તો હવે એવો અભિપ્રાય થયો હતો, કે સ્ત્રીપુરુષ એકબીજાને પૂરેપૂરા ન પમ કરે, ત્યા લગી તેમને પછાનવા એ કેવળ માડપણ છે

આ બધી કન્યાઓને નાપસદ કરતી વખતે એક વરતુની મને ખૂબ મદદ મળી ગઈ મેં ત્યારે મારા સગથીઓનો મને પછાનવાનો આગ્રહ નોંધ્યો, ત્યારે તેમને નિગરા ન કરવા પડે, અને મારી પ્રતિજ્ઞા પણ સફળ થઈ શકે, એના હેતુથી મેં એક અગમ યુક્તિ શોધી કાઢી, અને એ શરતેજ મેં પછાનવાની દા પાડી એક શરત એવી હતી, કે મારી ભવિષ્યની પત્ની સાર્વભૌમ અનૌકિક હોવી જોઈએ, અને બીજી શરત એ હતી, કે તેની ઉંમર ઓછામાં ઓછી સોળ વરસની તો હોવી જ જોઈએ આ શરતો આગળ ધરવાનું કાગળ એ હતું કે અમાગમાં કન્યાઓ આટલી ઉંમર લગી અપિવાહિત રહેતી નથી, એટલે મારી ઉંમરની શરત પૂરી કરે એવી કન્યા મળી જ શકવાની નહોતી, અને ભોગભોગે મળી ગઈ, તો તે સાર્વભૌમ અપ્રતિમ હોવાનો સભન ન હોય ને એવી કન્યા ન મળે એટલે મારી દહ પ્રતિજ્ઞા, અનાયાસે પાગ પડે

પણ મારે ઢમનશીમે આ આમતમા પણ મારી નિગરા કરી કાગળ મેત્રણ દિવસ લગી નિરૂદ્ધ પ્રવરતો ગયો પછી એક દિવસે જે કન્યા મારા જોરામાં આવી એ કન્યા મેં કહેલી બન્ને શરતો બગાળત પૂરી કરે એવી હતી બાલ્ય અને તારુણ્ય બન્નેના સીમાપ્રાન્તમાં આવી શકે એવી ઉંમર, બગક અને સુરભું એ બંનેની વચ્ચે મળુરી રાત્રાય એવો વણ, રૂપક દગતા હાકલ લાગી તપ એટલી તૃષ પણ નહિ, તેમજ ઉચ્ચક્રા જતા વરસમાં ભારે પડે એટલી મ્થૂલ પણ નહિ હવ પછી આગળ નર્ણન કરી તેના સાર્વભૌમ ખ્યાન આપવા, એ મારી શક્તિની બહાગની વાત છે મને એકનાગ તો મારી ગત પત્નીના મગણ માટે આનંદ પણ થયો—પણ તે માત્ર એક ક્ષણપૂરતો! હું તૃપ્ત થયો હતો એમ કહેવાનો મારો દેતુ નથી, માત્ર મૃત પત્નીને હૃદયથી ચાહનાગ માગ જેવા પ્રેમાગ પતિનેય આવો સ્વાર્થોય વિચાર કરના પ્રેરે એવું અપ્રતિમ એવું રૂપ હતું એ જ હું કહેવા માગુ છું હું આ વિચારો કરતો હતો, ત્યા તો કન્યાના પિતાએ મને એની જન્મકુડવી આણી આપી એ લઈ ને હું ઉપાધ્યાય મહાગજ ગાથે ઘર તરફ આસના નીન્હ્યો

બધાની માન્યતા એવી છે કે વરકન્યાની જેમ તેમની જન્મકુડલીના બધા ઉચ્ચનીચ ગ્રહો વચ્ચે પૂરેપૂરે મેળ હોવો જોઈએ પણ તેમની જન્મકુડલી બગાળત મેળ મળે એવી થઈ હોય, એવું જોવામાં આવ્યું નથી ક્યાંક ને ક્યાંક તો કરી ખામી નીકળવાની જ કાઠનાગ તો બન્ને પત્રિકાના શત્રુગ્રહો એકબીજા ઉપર આક્રમણ કરીને ભવત્ર સગ્રામ બેવશે એવી બીકથી પત્રિકાઓને પાસે મૂકતાય મને ડર લાગે છે આવી એકાદેવાએ મગળના ગાનમાં બીજા શત્રુગ્રહની થપાટ વાગી ગઈ હશે, તેથી જ તે વિચારો લાયકોગ થઈ મયો હતો અને શનિ ભરણ પડતો બન્યો હશે શમે તેમ હોય, પણ માગ જ્યોતિષ ઉપર પુણ્ય ગ્રહા હોવાથી મેં બન્ને કુડલીમાના ગ્રહો તરફ જોવાનું શરૂ કર્યું પણ ચિત્ત ચોટ નહિ ચઢતે જોના જાઉ, ત્યા કન્યાનો મુખચદ્ર મામે આનીને બિભો રહે શનિ તરફ નજર કરવા માડુ, ત્યા તો તેની મદ્યગતિ મનશ્ચક્ષુ સામે આવે ચુરની સ્થિતિ જોતા જ તેના ચુરુ નિતબનો વિચાર આવે મગળની શોધ કરના જાઉ, ત્યા

તો તેના લાલપ્રદેશમાં વિલસતો મંગલતિલક નજરે ચડે. આમ થવા માંડ્યું, એટલે જેમ-તેમ કરી બધી બાબતો ઉપલક દૃષ્ટિથી જોઈ લઈને કુંડલી ઉઘી મૂકી દીધી. આ અવલોકન કરતી વખતે એક વાતની મને ખાતરી થઈ કે કન્યાના ગ્રહ જોડે મને પૂર્ણ રીતે અનુકૂલ હતા, તોપણ મારે એકએક ગ્રહ તે બિચારીને પ્રતિકૂળ હતા. પણ તે વાતનું મને વિશેષ મહત્ત્વ લાગ્યું નહિ. કદાચ મારા ગ્રહોની પ્રતિકૂળતાને કારણે કન્યાને અકાળે મૃત્યુવશ થતું પડે, તો તેમાં કશું ખોટું થવાનું નહોતું. એ મારી હયાતીમાં સુવાસિની તરીકે ગુજરી જાય, તો સ્વર્ગની અધિકારિણી થશે, એ વાતની મને પૂરી ખાતરી હતી. વળી તેના મૃત્યુ પછી ફરીથી ન પરણવાનો મેં ક્યારનોય ઠરાવ કરી નાખેલો. આ રીતે મુખ્ય મુશ્કેલીઓ તો દૂર થઈ. આ ઉપરાંત એકાદને આડા ગ્રહો વિવાહસુહર્ત માટે અત્યંત પ્રતિકૂળ હતા, તેમને નામે જન્મનપ્ય કરાવી દક્ષિણ વગેરે આપી તેમને સંતુષ્ટ રાખવાની જોગવાઈ હતું કરવાનો હતો. એવાર ગોર મહારાજને મંત્રના જ્ઞપ માટે બેસાડી દીધા એટલે બેડો પાર! એમાં શી લાજે વાત છે? બાહણોને તૃપ્ત કર્યા હોય તો કૂરમાં કૂર ગ્રહોને તૃપ્ત કર્યાનું પુણ્ય અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે. ને અમારા ગોર નારણભટ તોતડા હોવાથી એ એક વાર એક જ્ઞપ જપે, એટલે અનાયાસે ત્રણત્રણ ચારચાર વાર તે જ્ઞપ જપાઈ જતો. એટલે એક જ્ઞપમાં ચાર જ્ઞપનું પુણ્ય આપણને સહેજે મળી જાય છે.

ગ્રહશાંતિ માટે મંત્રજ્ઞપ કરાવવાથી ગ્રહો સાથે જ શાંત અને પ્રસન્ન થાય છે, એ વાત પહેલાં હું માનતો નહિ. પણ એ વાતની તપાસ કરવા મેં એક વાર એક દૂરબીન આણી મૂક્યું અને એવાર ગોરોને મંત્રજ્ઞપ કરવા બેસાડી દીધા. તેમણે મંત્રજ્ઞપનો આરંભ કર્યો કે તરત જ મેં ગ્રહો તરફ દૂરબીનમાંથી જોવા માંડ્યું, તો શું, બધાય ગ્રહોએ પોતપોતાનો ગ્રંથિય કાઠી નાખી ઉઠારતા ધારણ કરેલી છે, એમ મને દેખાયું. શનિએ તો સંતોષના ચિહ્ન તરીકે પોતાની આસપાસ સોનાનું કડુંય પહેરી લીધેલું! મંગળમાં કંઈક કોથની રતાશ દેખાતી હતી ખરી, પણ તેનું કારણ પણ જડી આવ્યું. નારણભટજીએ મંગળનો જ્ઞપ અનન્યલાવથી કરવાને જટલે વચ્ચે વચ્ચે બીડી અને તમાકુની સેવા કરવાનું કામ નિરવસપણે કરેલું. ને તેથી તો તેમનો ચહેરો આખરે લાલચોળ થઈ ગયેલો. લાંબા-લાંબા મંત્રો થોડા વળતમાં પૂરા કરવાની તેમની શક્તિ તરફ જોઈને મેં એમને એ મહત્ત્વનો મંત્રજ્ઞપ સોંપેલો, પણ એમના જિજ્ઞાસુલ્યથી બધો તાલ બગડી ગયો. કહેવાનો મુદ્દો એ જ છે કે અમારા જ્ઞપ નકામો બગડાટ નથી, પણ તેમાં અલૌકિક ગુણ રહેલા છે, એની સુધારકાને આ ઉપરથી પૂરેપૂરી ખાતરી થશે.

મારી જન્મકુંડલી જોતાં કન્યાના સંબંધીઓ ગભરાઈ જશે, એ વાત જાણીને મારે તેમાં કેટલાક અગત્યના ફેરફાર કરવા પડ્યા, પણ એમાં હું કશો ગુનો કરતો નહોતો. જેમ પોતાની માલિકાના ઘરમાં ગમે તેવા ફેરફાર કરવાની માણસને છૂટ હોય છે, તેમ મારી કુંડલીમાં ગમે તેવા અને ગમે તેટલા ફેરફાર કરવાને હું મારે મુખત્યાર હતો. આથી મેં મારી કુંડલીના સૂર્યની, સ્થાપના ઠંડી હિમ જેવી કુંભરાશિમાં કરી. ચન્દ્રમા ઉપર વસતા સસલાની ચીસો તરફ લગીરે ધ્યાન આપ્યા વિના તેને સિંહરાશિમાં ધકેલ્યો. શુક્ર અને વૃષભને ભેગા આણી મૂક્યા, અને મંગળનો મેપરાશિ સાથે સંબંધ જોડી દીધો. આ રીતે વિપવિવાહ ઠરાવવાને કારણે એ ગ્રહોનો મારી ઉપર જે કાપ થાય, તે

જપ જપનારા ગોગમહારાજેની મધ્યસ્થી વડે દૂર કરવાની શક્તિ માગ પૈયામાં હતી, તેથી મેં મહેાના યાજ્ઞગાટ તરફ જગાય ધ્યાન દીધું નહિ.

આ રીતે જૂની કુડલીને નવીન રીતે શણગારી ભોજન વગેરે આટાપી, નરાં કપડાથી મારી જતને શણગારવામા હું પડ્યો હતું ખીંગીએ મૂકેલી મારી ઘોળી પાઘડી હાથમા લઉં છુ, ત્યાં તો મારા મોટા દીકરાએ તરતમા જ લીધેલા નરા ઇસ્ત્રીનાળા કપડા મારી નજરે ચડ્યા જમ, એની એ ઇશકયાજી જોતા જ મારો ક્રોધનો પારો ઊંચે ચડી ગયો. મને ઈર્ષા ઇશ-યાજી કરે અને ઇશખીટાર્ટ કપડા પહેરીને ફરે એ ગિલકલ જમતુ નહિ પછી મારો દી રો એમા ગપડાય, એ તો માગથી કેમ જ ખમાય ? મ તો મિત્રજ જોઈને તેને ગમે તેમ ભાડવા માંડ્યો ‘ભાઈરે ! તને આપણી જૂની રીત છોડીને આ નરી રીતનો ડોળદમામ દરનાનું વચાથી સુઝ્યું ?’ આપણા જે પૂર્વજોએ લાળીનાગો બાયેલા અગરખા અને મોગીમોગી ચકરીનાળી પાઘડીઓ પહેરેલી તે બધા મૃગ્ય હતા કે શુ ? એ પહેરેલેમા ભારેખમપણુ હતું અને આપને તે ગમતોય ખરો ! હમણાના આ તારા નરા જમાનાના કપડામા બીજી બધી બાજતોની જેમ ખસાગેના હમામ અને તકવાદીપણુ માન છે આ તે આણેલી તૈયાગ પાવડીમા ઔધગ અને ડાળુ જેવો લોચો દરો આ જાણુની ટોપલી માથે લઈને કુવામા તને શી મોટાઈ મળવાની છે ? આ તે કાર્ત્તીક કપડા છે ? પણ સ્થાનિક સ્વગત્ય ને મ્યુનિસિપાલિટીના હક મળ્યા પછી તમે જાણુની ટોપલીઓ નહિ ઊંચેમા તો બીજુ કરોયે શુ ? જેમ આપણા જવાનગદે પૂર્વજોની દાસો ઊંચકવાની તાકાત આજના જુવાનોના હાથમા નથી રી, તેમ તે જૂની ચમરબધ વિશાળ પાઘડીઓ ઊંચખનારા માથાય અત્યારે ન મળે એમા નરાઈ શી ? હાલે, પાઘડીની વાત બાજુએ ગણીએ, તોય પેલો મનો અગરખો તો ગખવેો હતો ! પણ તમાગમા જ કશો કસ ન મળે ત્યા અગરખાની ડસ તમે શુ કામ ગખો ? આ તમારી ઇશકયાજીનું પતિણુમ આખરે એ જ આપરાનું કે તમે લહેરીલાલા બનશે ને ગમે અપગતે મળે ત્યા લટખવા કરજો પણ આપા દુર્ગજીમા હું કદીય કાઈને મદદ નથી કરવાનો લાય તારો એ નવો કાટ અને પેની દેખાવે મગમ, પણ આખરે તો જાણુઔધગની બનેની એ તારી પાઘડીને—હું ઉકરડા ઉપર ફેંટી દેવાનો ! પણ આપા કીમતી કપડા ઉરડે કેમ તખાર ? તેમ કુવાને બદલે એ વાપરી ફાડીએ, તો મારુ પણ તને હું બિનકુલ નથી આપરાનો હું જ વાપરી ફાડીશ, એટલે જમ !’ આમ બોલીને એ પાઘડી અને એ ટાટ મે પહેરી લીધા અને સામેનો મોટો અરીસો મોઢે બગમગ સાફ કર્યો છે કે નહિ તે જોરા મારે મેં તેમા નજર ફેંટી અને ગોરમહારાજ સાથે એકદમ કન્યાને જોરા મારે બપડી ગયો.

ત્યા ગયા પછી મારી કુડલી મે તેના પિતાના હાથમા મૂકી તે હાથમા લઈ બને કુડલી બરાબર એકબીજીને અનુકૂળ છે કે નહિ તે તેમણે જોઈ લીધુ, અને ‘બને બરાબર રીતે મળી રહે છે,’ એમ કહી સતોપદર્શક હાસ્ય કર્યું પછી મેં તેમને ‘તેને લખતા વાંચતા આવડે છે કે કેમ ?’ એવો સનાલ પૂછ્યો જવાબમા ‘હા’ શબ્દ સાલગતા જ ‘હું કાઈ નાગજ થયો, કાગજુ કન્યાઓને કેળવણી અપાય, તો તેઓ પોતાના પ્રિયતમને .

પ્રણયપત્રો લખી શકે છે, અને આ રીતે પાપમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, એ વિશે મને લગીરે શંકા નહોતી. છતાં મેં ખામોશી રાખી તેના પિતાને કહ્યું: “કથી દરકત નથી. પાઠ વાંચવામાં તેણે જેટલો વખત ગાળ્યો હશે, તેટલો જ વખત પાઠ બૂલવામાં તે ગાળશે, તો સહેજે ચાલશે. પાઠ બૂલવામાં તેને જરૂર પડે એકદમ વૃંદ સિદ્ધાન્તનીય હું ગોઠવણ કરી આપીશ. દર સાલ એક ધોરણનો અભ્યાસ બૂલે તો પાંચ છ વરસમાં બધાં ધોરણનો અભ્યાસ બૂલી જઈને તે અરંધતી ને સીતાસાવિત્રી જેવી સાખી સ્ત્રીઓની દારમાં બેસે એવી સુશીલ યર્મ જશે. રસોડું અને કાઠાર એ જ અમારી સ્ત્રીઓની બૂજાળ અને ધરના કળિયાદિરિયાદો તેમ પડોશીઓની નિંદા એ એમનો ઇતિહાસ. પકવાન બતાવવાં એ એમનું રસાયનશાસ્ત્ર અને કુંકુમતિલક કરી છૂદણાં પાડવાંપડાવવાં એ એમની ગિરકલા. પતિના હૃદયને બાણવું એ એમનું ગણિત, અને દાણાને આળવા, વણવા અને ઝાટકવા એ એમનું તર્કશાસ્ત્ર.” આ રીતે આપણા મનાતન ધર્મનો પક્ષ લઈને આર્યસ્ત્રીઓનાં કર્તવ્યો વિશે હું મારા વિચારો કહેતો હતો, ત્યાં તો કન્યાના મૃગધીઓ માહિંગાંહે ઘૂસપૂસ કરવા લાગ્યાં. તે વચ્ચેવચ્ચે મારાં કપડાં તરફ પહોં નજર દેંકવા લાગ્યાં. તેમાંના એકે છેવટે મને ‘પરણુનારો વર કયાં છે ?’ એવો સવાલ પૂછ્યો. સવાલ કાન ઉપર પડ્યો કે તરત જ વસ્તુસ્થિતિનો મને પૂરો ખ્યાલ આવ્યો. પણ હવે આટલે સુધી વાત આપ્યા પછી હવે પાછા ફરવામાં સાર નહોતો, તેથી લગીર પળ ગભરાટનું ચિહ્ન બતાવ્યા વિના મેં જોખારીને ‘હું જ વર છું’ એમ સ્પષ્ટ રીતે કહી દીધું.

મારો આ જવાબ સાંભળીને બધાં ખડખડાટ હસી પડ્યાં. બધાં પેટ ભરીને હસી રહ્યા પછી મહામહેનતે ગભીર થવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પછી કન્યાના પિતાએ મને કહ્યું: “અમારે આ રીતે લગ્ન લેવાં નથી.” મેં કહ્યું: “તમે આમ એક ધાએ બે દુકડા ન કરી દેશો. જરા દીર્ઘદષ્ટિવાળા યર્મ, લાંબો વિચાર કરી જુઓ; તે પછી જે કરવું હોય તેનો નિશ્ચય કરજો. મારે પરણવું તો હતું જ નહિ; પણ મૃત સ્ત્રીની ઇચ્છાને માન આપીને જ હું પરણવા તૈયાર થયો છું. આ ઉપરથી મારું મન સ્વસ્ત્રી વિષે ફેટલું કાગળ અને લાગણીવાળું છે તેનો તમને ખ્યાલ આવશે. જેમ મૃત સ્ત્રીને મેં ખરા જિગરથી ચાહી છે તેમ આને પણ ચાહીશ. કમનસીબે આનેય મૃત્યુને બેટલું પડે, તો આને માટે હું ફરીથી, મારી મરજી હોય કે ન હોય તોપણ, પરણીશ અને આની ઉપરનો મારો પ્રેમ સિદ્ધ કરી આપીશ. એને મારા તરફથી જરાય ઇન્ત નહિ થાય, એની હું ખાતરી આપું છું—કહેતા હો તો વચન આપવા પણ હું તૈયાર છું. આપણા પરમપૂજ્ય પૂર્વજો જેમ કાગસાંતિને માટે નહિ પણ કેવળ પ્રગ્ન માટે જ પરણતા, તેમ હું પણ કરી રહ્યો છું. સાચુ પૂછો તો આ વિવાહમાં પુત્રોત્પત્તિની ઇચ્છા પણ નથી, કારણ ભગવાનની દયાથી મારા ઘરમાં ખાસો બનીશ વરસની ઉંમરનો મારો દીકરો છે. એટલે આ વિવાહ કેવળ પ્રીતિવિવાહ થવાનો છે. તમે જોશો કે આ વિવાહના મૂળમાં કામેચ્છા, પુત્રેચ્છા જેવી કુદ્ર વાસનાઓ નથી, પણ માત્ર શુદ્ધ પ્રીતિ, શુદ્ધ પ્રેમ છે. સુધારકાના પુનર્વિવાહોની જેમ આ વિવાહ દેહ સાથે દેહનો વિવાહ નથી, પણ આત્માનો આત્મા સાથેનો મિલાપ છે. વિધવાઓ પણ પોતાનાં સર્ગાવહાલાંનાં બાળકોની ચાકરી કરી કરીને કામેચ્છા મારી નાંખે છે, અને પોતાનાં કષ્ટ બૂલી જઈ આનંદમાં રહી શકે છે. મારી પૂર્વપત્નીઓનાં સંતાનોની ચાકરી કરીને તમારી દીકરીની તામસવૃત્તિ

મરી જશે અને તેનામાં સાસ્ત્રિકતા જાગવા માંડશે. આપણા પવિત્ર ધર્મમાં બાલાવૃદ્ધ વિવાહને કયાંય વિરોધ નથી. મેં એક પછી એક ચાર ઓળોનાં પાણિગ્રહણ કર્યાં, તોય બધા ધાર્મિક લોકોમાં મારું સન્માનભર્યું સ્થાન હતું તેવું જ છે. એટલે આવા વિવાહને તમે ટેકા આપશો, તો ધર્મને અને રૂઢિને આધાર આપવાનું ધર્મકૃત્ય તમે કર્યું એમ ગણાશે, અને તંમે સ્વર્ગના અધિકારી બનશો. જો આમાં અડચણો બની કરશો તો પાપી કહેવાશે અને નરકમાં પડતું પડશે.”

આ રીતે મેં તેમને ઘણો ઉપદેશ કર્યો, પણ એ નપાવટ લોકો એકના એ થયા નહિ. છેવટે નિરાશ થઈને મારે પાછા ઘેર આવવું પડ્યું.

ખીજે દિવસે વળી કન્યાઓ જોવાનું ફરીથી બમણા ઉત્સાહથી શરૂ કર્યું; પણ જ્યાં જાઉં, ત્યાં ઉપર બનેલા બનાવની પુનરાવૃત્તિ ચલી. ષટ્લીક જગ્યાએ તો પ્રત્યક્ષ કન્યાઓએ જ મારી મગ્નક કરવાના પ્રયત્નો કર્યા. અલગત, આ બધી આધુનિક શિક્ષણની અસર હતી.

ત્યારે આટલી હદે વાત આવી ત્યારે હું ત્રામી ગયો; અને આવાં ધાર્મિક અને સાસ્ત્રિક લગ્નોનું મહત્ત્વ પણ જે કન્યાઓ અને તેમના પિતા મમજતા નથી, તે કન્યાઓને જોવા તેમને ઘેર જતું નહિ, એવો મેં મારા મન માથે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. આ નિશ્ચયને હું આજ લગી પાળતો આમ્યો છું.

‘હું ફરીથી પરણીશ નહિ,’ એ મારી લીધા પ્રતિજ્ઞા કેવળ આ જ મારા આખરી દૃઢ નિશ્ચયને લીધે અત્યાર લગી ટપી રહી છે. તુકારામ કહી ગયા છે ‘નિશ્ચયને ક્ષત તુકા દાગે લંબી ફલ.’ *

માનવી

પારાશર્ય

હું જન્મ સાથે રડનાર માનવી
હસી જવા મૃત્યુપણે ચઢી રહ્યો
અજ્ઞાત વિન્નવે સહવાસ અંગે
મૂકી જવા કું રમગણા મથી રહ્યો.

૧. તુકારામ કહે છે, કે નિશ્ચયનું બળ જરૂર હોય ક્ષણ આપી રાકે છે.

* ‘સુદામાના પૌઆ’ માથી એક કાંડા.

અર્થશાસ્ત્રપ્રવેશિકા

[લેખમાળા]

નરહરિ દ્વા. પરીખ

પ્રકરણ ૫ મું

શ્રમભીમાંસા

પ્રકૃતિએ પોતાના લંકાર મોકળે હાથે આપણી આગળ ખુલ્લા મૂક્યા છે તેમાંથી શ્રમ કરીને માણસ પોતાને જોઈતી ચીજો મેળવી લે છે અથવા ખતાવી લે છે. અર્થ અથવા સંપત્તિ ગણાય એવી કાંઈ પણ વસ્તુ શ્રમ વિના નીપજતી નથી. એટલે જે માણસ અર્થનો ઉપભોગ કરે-તેણે તેના ઉત્પન્નની મજૂરીમાં પોતાનો ફાળો વ્યાપવો જ જોઈએ. કુદરતના તંત્રનું નિરીક્ષણ કરતાં સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે કે શ્રમ અથવા જાત-મહેનત પ્રાણીમાત્રને સારુ અનિવાર્ય છે. આજીવિકાને અર્થે પ્રત્યેક મનુષ્યે કાંઈ ને કાંઈ મજૂરી કરવી જ જોઈએ, શરીર વાંકું વાળવું જ જોઈએ, એ આ દુનિયાનો અટંળ નિયમ છે. બાઈબલમાં પણ કહ્યું છે કે 'તારી રેડીતું તારો પસીનો રેડીને કમાજે અને ખાજે.' ગીતાશ્રમાં કહ્યું છે યદ્ય ક્યર્થા વિના જે ખાય છે તે ચોર છે. આ યદ્ય એટલે સમાજને ઉપયોગી થઈ પડે તેવી કાંઈ પણ પ્રકારની જાતમહેનત અથવા પ્રવૃત્તિ. બુદ્ધિથી પણ એ વસ્તુ સહેજે સમજાય એવી છે કે જે મજૂરી ન કરે તેને ખાવાનો અધિકાર ન હોય.

કાંઈ પણ સમાજની અર્થવ્યવસ્થા ન્યાયયુક્ત અને સુખશાન્તિમય ત્યારે જ યઈ શકે જ્યારે પોતાને તેમજ પોતાનાં મજૂરી ન કરી શકે તેવાં આશ્રિતોને જોઈતી ઉપભોગની વસ્તુઓ માટે આવશ્યક હોય તેટલો અને સમાજને ઉપયોગી થઈ પડે તેવો શ્રમ દરેક સ્ત્રીપુરુષ કરે. પરંતુ આજે દુનિયામાં આવો શ્રમ ગિલકુલ ન કરનારાં માણસો ખૂબ સંપત્તિ ભોગવતાં જોવામાં આવે છે, અને આજો દિવસ મહેનતમજૂરી કરી કરીને મરી જનારાંને પેટપૂરવું પણ ખાવાનું મળતું નથી. ગયા પ્રકરણમાં અર્થ અથવા સંપત્તિ વિષે પ્રવર્તતા બામક ખ્યાલોનો આપણે વિચાર કરી ગયા છીએ. તેવા જ બામક ખ્યાલો શ્રમ કરવાની આવશ્યકતા, શ્રમના પ્રકાર, તે પ્રકાર પરત્વે તેની પ્રતિષ્ઠા, તથા શ્રમના બદલા અથવા મહેનતાણુ વિષે સમાજમાં પ્રવર્તે છે. અર્થ તેમજ શ્રમ વિષેના આ બામક ખ્યાલો દુનિયામાં જોવામાં આવતાં દુઃખ અને કંગાલિયતનું મોટું કારણ છે.

આ વસ્તુ બરાબર સમજવા માટે આપણે શ્રમની થોડીક તાત્ત્વિક મીમાંસા કરી લઈશું. દરેક સજીવ પદાર્થ એટલે કે પ્રાણીમાત્ર—વનસ્પતિથી માંડીને કીડી, મોકાડી, પશુ, પક્ષી તથા છેક માણસ સુધી—એને પોતાનું જીવન ચલાવવામાં અમુક શક્તિ ખર્ચવી પડે છે. નિરંતર તેના શરીરને અમુક ધસારો પહોંચે જ છે. તે ધસારો પૂરવા માટે તથા પોતાના શરીરની વિશેષ વૃદ્ધિને માટે જે જે તત્ત્વોની જરૂર પડે છે તે તે તત્ત્વો તે પોતાની

આસપાસના પદાર્થોમાથી પમદ કરીને પોતાના શરીરમા દાખલ કરે છે અને પચાવે છે. દાખલા તરીકે દવા, તડકા તથા પાણી લઈને અને જમીનમાથી પોતાને જોઈતા પદાર્થો અને ગ્રેસો ચૂસી લઈને ઝાડ પોતાનું જીવન ચલાવે છે તથા વધે છે તેની વધવાની હદ આવી જાય છે ત્યારે ધીમેધીમે તે સૂકાવા માટે છે તે વખતે તેને ઝોછા તરત્વની જરૂર પડે છે અન્ય પ્રાણીઓ તથા માણસનું પણ એવું જ છે જીવન માટે જરૂરી તરત્વ મેળવી લેવાની પ્રવૃત્તિમા ખોરાક મેળવવાની, કુદરતના તોફાનો તથા પશુપક્ષીઓ તરત્વ ઉપદ્રવ મામે મરજી મેળવવાની, સત્તાનું ઉત્પત્ત કરવાની તથા તેનું પાલનપોષણ કરવાની પ્રવૃત્તિઓ આવી જાય છે આ બધા માટે જે જીવનતરત્વો શરીરમા લેવામા આવે છે તે પોષણ, અને આ બધું કરના માટે શક્તિનો ખર્ચ કરી જે પ્રવૃત્તિ કરનામા આવે છે તે શરીરવ્યાપાર

ખોરાકની જોધમા, તેને સઘરી રાખનામા, આશ્રયસ્થાનની વ્યવસ્થા કરનામા, સ્થળાન્તર કરનામા, સંરક્ષણ અથવા આક્રમણ માટે સહકાર કરનામા ધણા પ્રાણીઓ જે સખત, દીર્ઘ અને કષ્ટમય પ્રવૃત્તિ કરે છે તેજ શ્રમ અથવા જાતમહેનત અથવા ઉદ્યોગ બીજા પ્રાણીઓ આ પ્રવૃત્તિ માટે ભાગે સાહજિક શક્તિથી કરે છે, ત્યારે માણસ એ માટે ભાગે શુદ્ધિપૂર્વક કરે છે

માનવઉદ્યોગના મૂળમા ગ્રહેવા શરીરવ્યાપારો તપાસીએ, તો એક બહુ મહત્ત્વની વસ્તુ આપણા ધ્યાન ઉપર એકદમ આવે છે જીવનના ધારણપોષણ માટે જે વ્યાપારો આવશ્યક છે તે દરેક વ્યાપારની માથે પ્રકૃતિએ અમુક શારીરિક અથવા શારીરિક અને માનસિક મિશ્ર એવો સ્પષ્ટ આનંદ અથવા ગમ મૂકેલો છે જેથી કંઈક, પશુપાલન કરવું ખાવુંપીવું, પહેરવુંઓઢવું, મતાનોત્પત્તિ કરવી, મતાનું રક્ષણ કરવું અને ઉછેરના, કાંઈ પણ જાતના આક્રમણનો પ્રતિકાર કરવો—આ બધી પ્રવૃત્તિઓ જીવનને માટે આવશ્યક છે તે વિના વ્યક્તિશરીરનું તેમજ સમાજશરીરનું ધારણપોષણ થાય જ નહિ આ બધી પ્રવૃત્તિઓમા તે પ્રવૃત્તિ કરવા માટેની જાણે લાગ જ ન હોય તેમ આનંદ અથવા ગમ ગ્રહેલો છે વળી આ બધી પ્રવૃત્તિઓમા શ્રમ અથવા ઉદ્યોગના તરત્વની માથે રમતગમત અને કળાના તરત્વો જેવા કે નૃત્ય, ગાન, શરીરશાસ્ત્રગાર વગેરે પણ ગ્રહેવા છે મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ આ બધી પ્રવૃત્તિ જ્ઞાનપૂર્વક નથી કરતા કાંડી, મધમાખી અથવા બીજાંનું જીવન જોઈએ તો પોતાની જાતિમહત્ત્વના ધારણપોષણ તથા વિકાસને અર્થે તેમાની દરેક વ્યક્તિ જે ઉદ્યોગ કરે છે અને જરૂર પડે ત્યારે મરવા સુધીનો ત્યાગ કરે છે તે અદ્ભુત હોય છે તેમા બહુ દુર્દેશી પણ મમાયેલી હોય છે છતાં આ બધામા શુદ્ધિ કે જ્ઞાનનું તરત્વ બહુ ઓછું હોઈ તેમની બધી પ્રવૃત્તિઓ અને તેમનો શ્રમવિભાગ નિશ્ચિત સ્વરૂપનો જ હોય છે તેમનામા વ્યક્તિવિશિષ્ટતા બહુ ઓછી જોવામા આવે છે માણસની પ્રવૃત્તિઓમા જેમજેમ શુદ્ધિ વધારે ભાગ લજવતી જાય છે તેમતેમ પોતાના વ્યક્તિત્વનું જ્ઞાન વધારે તે વધારે જાગૃત થતું જાય છે તેમાથી વિશેષ અને વિરિધ પ્રકારની વાગનાઓ અથવા જરૂરિયાતો જન્મ પામે છે તે વિશેષ વાગનાઓએ જ માણસને લુહીલુહી જાતના ઉદ્યોગો કરવાને પ્રેર્યા છે વળી દૂરના ઉદ્યોગોની સિદ્ધિને અર્થે વર્તમાનના પોતાના સુખોપબોગ ઉપર જ્ઞાનપૂર્વક અકુશ મૂકવાની તૈયારીમા માણસની આર્થિક પ્રગતિનું ખીજ

રહેલું છે. માણસ જેટલું ઉત્પન્ન કરતો ગયો તેટલું તત્કાળ વાપરી નાખતો ગયો હોત તો માણસે અર્થની ખામતમાં આજે જે પ્રગતિ કરી છે તે ન કરી શક્યો હોત.

અહીં એક વસ્તુ એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે શ્રમ અથવા ઉદ્યોગનું પ્રેરક કારણ કેવળ ઉપયોગિતા જ નથી. રાણુગાર, શોખ, રમતગમત એ વસ્તુઓ પણ માણસને શ્રમ કરવા પ્રેરે છે. કેટલાક માનવશાસ્ત્રીઓ (anthropologists) તો એટલે સુધી કહે છે કે શ્રમની મૂળ પ્રેરણા કૂટકા દેખાઈ બીજાનું આકર્ષણ કરવા માટે કરવામાં આવતા શરીરશાળુગારમાં રહેલું છે તદ્દન પ્રાથમિક અવસ્થામાં રહેનારા લોકો પણ શરીરને રંગવામાં, પીંછાં તથા ફૂલોથી રાણુગારવામાં તથા નાચવાગાવામાં પુષ્કળ વખત અને શ્રમ ખર્ચે છે. જોકે આ ક્યન એકાંગી ગણાય. પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરવાની વૃત્તિ પ્રાણીમાત્રમાં જેટલી કુદરતી છે તેટલી જ કુદરતી પોતાની પાછળ પોતાનો વંશવિસ્તાર મૂકતા જવાની વૃત્તિ છે. પહેલી વૃત્તિ પ્રાણીને આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવાનો શ્રમ કરવા પ્રેરે છે, ત્યારે બીજી વૃત્તિ તેને સંતાનોત્પત્તિ તથા સંતાનસંરક્ષણ કરવા પ્રેરે છે. આ બીજી વૃત્તિ જ નર તથા માદાને એકબીજા પ્રત્યે આકર્ષવા માટે અનેક પ્રકારના રાણુગાર કરવા પણ પ્રેરે છે.

વળી દરેક પ્રકારના કામ અથવા શ્રમની સાથે રમતગમત અને આનંદ તથા રસની વૃત્તિ બહુ પ્રાચીન કાળથી જોડાયેલી જોવામાં આવે છે. એકલા અથવા સાથમાં કામ કરતી વખતે ગાવાની અથવા તાલગદ્દ ક્રિયા કરવાની પ્રથા દુનિયામાં લગભગ સાર્વત્રિક છે. કેટલાક માણસો ધારે છે તેમ માણસની વાસનાઓનો તથા તેની તૃપ્તિ માટેના શ્રમનો વિકાસ અમુક તર્કનિર્ણિત ક્રમમાં—એટલે કે પ્રથમ પોતાની મુખ્ય જરૂરિયાતોની વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરી લેવા માટે ઉદ્યોગ કરવો, પછી સગવડો અને આરામની વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉદ્યોગ કરવો, અને પછી શોભાશાળુગાર તથા વૈભવની વસ્તુઓ માટે ઉદ્યોગ કરવો—એમ નથી થયો; પરંતુ આ બધી વસ્તુઓ સાથેસાથે જ ચાલતી આવી છે.

આમ શ્રમ અથવા ઉદ્યોગ એ વસ્તુ મૂળે અનાકર્ષક છે કે ન ગમે તેવી નથી. છતાં આજના સમાજમાં લોકોને મહેનતમંજૂરી પ્રત્યે, કામ કરવા પ્રત્યે, અણગમો અને કંટાળો જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ શું? માણસ કોઈ કામ પોતાની રાજીખુશીથી, હોંશથી, પોતાના શોખને ખાતર કરે ત્યારે એ કરતાં તે કંટાળતો નથી, પણ ત્યારે એ જ કામ તેની મરજી ન હોય ત્યારે પણ ફરજિયાત કરવું પડે તો તે કંટાળી જાય છે. કોઈ આપણી ઉપર લાકડી લઈને બોલો રહે અને જબરદસ્તીથી આપણી પાસે કામ કરે કરાવે એટલો જ ફરજિયાતનો અર્થ નથી. આપણને અમુક કામ ન ગમતું હોય, બીજું કામ કરવા આપણે તૈયાર હોઈએ, પણ સંજોગો એવા હોય કે આપણે એ ન ગમતું કામ ન કરીએ તો આપણને કે આપણાં આશ્રિતોને ખાવાનું ન મળે, ત્યાં પણ કામ ફરજિયાત જ છે. વળી માણસને પોતાની મહેનતનું ફળ પૂરેપૂરું ન મળતું હોય પણ બીજા ખાઈજતા હોય અને સંજોગો એવા હોય કે બીજાને માટે જતા તે શેઠી શકતો ન હોય ત્યારે પણ તે કામ કરવામાં માણસોને રસ કે આનંદ રહેતો નથી. વળી માણસને ત્યારે ગન્ધઉપરાંતનું કામ કરવું પડે છે, ત્યારે પણ તે કામથી ઝટ કંટાળી જાય છે. અત્યારે જોડૂત તથા મજૂર વર્ગમાં લોકો જાણે નિસાસા નાંખીને નાજીટક કામ કરતા જોવામાં આવે છે, તેનાં કારણ તપાસીએ તો તેમાં ફરજિયાતપણું, ગન્ધઉપરવટ કામ તેમજ મહેનતનું ફળ બીજા ખાઈજતા હોય તે ત્રણ વસ્તુઓ જોવામાં આવશે. દરેક માણસને પોતાની શક્તિ

કે ગળ પ્રમાણે જ સ્વેચ્છાથી કામ કરવાનું હોય, અને તે કામ કરનાં શરીરને જોડણી ધમારો લાગે તે પૂરવા જોઈયું તે કામના બદલાના રૂપમાં તેને મળી રહેવું હોય, તો આજે કામનો જે કંટાળો જોવામાં આવે છે તે ન હોય.

કાઈ પણ જાતના ફેરફાર વિના લાંબા વખત સુધી એકનું એક કામ કર્યાં કરવાનું હોય ત્યારે પણ માણસને કામ કંટાળાજરેજી લાગે છે અને શરીરને ધમારો વધારે પહોંચે છે. વસ્તુઓનાં ઉત્પાદનમાં યંત્રોનો ઉપયોગ જેમજેમ વધતો જાય છે તેમતેમ મોટા ભાગના મનુષ્ય વર્ગને એક જ પ્રકારનું, એકમરણુ કામ લાંબો વખત કરવાનું આવે છે. કારખાનામાં મંચો ઉપર કામ કરનારને આખો દિવસ અમુક રીતે મંચો ચલાવ્યાં જ કરવાનો હોય છે, અથવા મંચો ચાલતો હોય તે જોયા કરવાનું હોય છે. તેમાં તેને ખામ કુશળતા વાપરવાની નથી હોતી, વિચાર કરવાનો નથી હોતો, તેમ કામની ફેરબદલી કરવાની પણ નથી હોતી. તેથી જિલ્લું હાથઓળતરો વડે કામ કરનાર શરીરને પોતાની કુશળતા વાપરવાનો અવકાશ ધણો રહે છે. વળી વસ્તુની જનાવરમા ચડી તે અંત સુધીની બધી ક્રિયાઓ તેને જ કરી લેવાની હોય, એટલે તેની આખી યોગજના તેને જોડવાની હોય છે. જુદીજુદી ક્રિયા કરવામાં તેને કામની ફેરબદલી પણ થાય છે, અને છેવટે તૃપ્ત થયેલો વસ્તુના રૂપમાં પોતાની મહેનત અને કુશળતાનું ફળ જોવાનો મનોબલ અને આનંદ પણ તેને મળે છે.

કારકુનીના કામમાં પણ એકની એક વસ્તુની નોંધ કર્યાં કરી, સાઠ પડચે તેની આવકગનવકના શરવાળા કરી દિમાબ મેળવી આપવાનો હોય, ત્યાં માણસ કંટાળી જાય છે અને તેના શરીરને વધારે ધમારો પહોંચે છે.

કામ ત્યારે એક જ પ્રકારનું હોય ત્યારે માણસના એક જ અંગને અથવા એક જ પ્રકારની શક્તિને વધારે કામ પહોંચે છે, અને બીજાં અંગો તથા બીજી શક્તિઓને નિષ્ક્રિય રહેવું પડે છે. જે અંગને અથવા શક્તિને વધારેપડતો શ્રમ પડે છે તેને વધારે ધમારો પડવાથી નુકસાન પહોંચે છે, ત્યારે બીજાં અંગોને અને શક્તિઓને નિષ્ક્રિય રહેવાથી નુકસાન પહોંચે છે આમ કાઈ પણ માણસને આખો દિવસ એકમરણુ, એક જ પ્રકારનું કામ

આપણે સામાન્ય રીતે એમ માનીએ છીએ કે આપણને અત્યારે આપણી અવિભક્ત કુટુંબસંસ્થા ગમતી નથી, તે જાણી નેઈએ અને જવા બેઠી છે. છતાં કેટલીક બાબતો એવી છે કે જે આનાથી ભિન્નતા અનુમાનો કરાવે.

પહેલું તો એ છે કે અવિભક્ત કુટુંબસંસ્થાના ધોરણ અને કાયદા પ્રમાણે અવિભક્ત કુટુંબનો કોઈ પણ માણસ ગમે ત્યારે મજિયારો વહેંચાવી શકે છે. જે અવિભક્ત કુટુંબ ખરેખર સર્વથા અણગમતું હોય તો માણસો કેમ મજિયારો વહેંચી કે વહેંચાવી છૂટા થતા નથી ? હું માનું છું કે અવિભક્ત કુટુંબવ્યવસ્થા આપણા લોકોમાં છે. આપણને જ છૂટા થવું ગમતું નથી. ત્યારે જ્યાં તેની સામે જૂઓ શા માટે પાડે છે ? કારણ એ છે કે અતિ ત્વરાથી બદલાતા આપણા સમાજમાં અત્યારે વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે આદર્શનું અને રહેવા સંબંધી, વ્યવહાર સંબંધી ઘટ પદ્ધતિઓ વિશેના અભિપ્રાયોનું એવડું મોટું અંતર પડી ગયું છે કે વ્યક્તિઓને ભેગાં રહેતાં, પહેલાં કરતાં વધારે કલેશ થાય છે. વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે ધર્મણુ ધણું જ થાય છે. પણ આવો સંક્રાન્તિકાલ કંઈ હમેશા રહેતો નથી. અને એચાર દરાકા પછી કંઈક આદર્શભેદનું અંતર ઝોણું થયું હશે, અને કંઈક આદર્શભેદ આપણે સહન કરતાં શીખી ગયા હઈશું. વળી અવિભક્ત કુટુંબસંસ્થા મરજીમાં આવે એટલું ભેગાં રહેવાની અને મરજીમાં આવે એટલું જુદાં રહેવાની અનેક પ્રકારની સગવડો આપે છે, એટલે થોડાં વરસોમાં પાછી એ સંસ્થા કંઈક સગવડવાળું રૂપ પકડી લેશે. અત્યારે શહેરી જીવનને લીધે, અનેક જાતના ધંધામાં દેશદેશાન્તર કરવું પડે છે તેને લીધે, ભાઈઓ ભાઈઓને જુદાં રહેવું જ પડે છે. પણ તેથી અવિભક્ત કુટુંબસંસ્થા તૂટી ગઈ એમ ન ગણાય. હજી કોઈ પણ સમાજ કરતાં આપણા દેશમાં ભાઈ ભાઈનો સંબંધ વધારે નિકટનો અને ઘન છે. અત્યારે જે વિસ્લેષણ શરૂ થયું દેખાય છે, તે આગળ જતાં આખી કુટુંબસંસ્થાને બેઠી નાંખશે એમ માનવા કરતાં તે વિસ્લેષણ જરૂર હશે તેટલે સુધી જઈને અટકી જશે, એમ માનવું મને વધારે યથાર્થ લાગે છે.

અને સાવ તૂટી જવાની જરૂર છે એમ આપણે શા માટે માની લેવું ? એક ભાઈ બીજાને લાણુવે, તેને વેપારમાં મદદ કરે તો તેમાં ઝોણું થું થઈ ગયું છે ? તેથી નવા પરણેલા કોઈ ભાઈને, ઘણે ભાગે મોટાભાઈને, કલ્યાણ પોતાના પરિણીત જીવનની કેટલીક મોજમજ ઝોણી કરવી પડશે, પણ આપણા જેવા ગરીબ દેશમાં એમ કરકસરથી ન રહીએ તો ચાલે કેમ ? અત્યારે આપણને આ કુટુંબસંસ્થા અળખામણી થઈ છે, પણ આપણા પર પડેલી કેટલીય વિપત્તિમાં તેણે આપણને મદદ કરેલી છે, અને અત્યારે પણ કેટલીયમાં તે મદદ કરે છે ! અજાત આ સંસ્થાથી સ્ત્રીઓને જે અન્યાય થતો, પરતંત્રતા ભોગવવી પડતી, આજસુને જે ઉત્તેજન મળતું તે બંધ થવું નેઈએ. પણ હું તો

એમ કહી શકુ છું કે એવા અનિષ્ટો તીકુળી જશે અને તે પછી એ જ સરથા પાછી નવી રીતે ગોઠવાઈ જશે એ અનિષ્ટો નાખૂદ થયા નથી ત્યાં સુધી જરૂર એ આખી સરથાની મામે આપણને વિરોધ થવાનો.

મને એક ખીછ દષ્ટિએ પણ વિચાર કરવા જેવું લાગે છે. દહાડેદિવસે વિદ્યાએ વધતી જાય છે, શિક્ષણનો સમય વધતો જાય છે. પહેલા ૧૮ કે ૨૦ વર્ગમાં માણસ કમાવા જેટલું લાણી ગહેતો, હવે ૨૫ વર્સે પણ પૂરું લાણી પગવાયો હોતો નથી મમાજના લણવાની મહેરુના રાખતા વર્ગની કમાવાની વય આવી છેવાતી જશે પણ માણસની જુવાની એટલે કે પણવાની ઉમર એ રીતે આવી છેવાય છે ખરી? અને ખરી જો જુવાનીમાં માણસ પગણી ન શકે એ મમાજ કે વ્યક્તિને મારો છાપ છે? અત્યારે મમાજના એક નાના પણ સ્થિતિપ્રતિષ્ઠાને આગે મહેરુના વિભાગમાં કમાવા માડ્યા સુધી ન પગણવું એરા આગ્રહથી, લગ્નની વય જોઈએ તે કરતા વધારે દૂર ચાલી ગઈ નથી લાગતી? તેના ખગમ પગિણામો પણ નથી દેખારા લાગ્યા? જો અવિભક્ત કુટુંબમથાનું કષ્ટ પણ સમાધાન થાય તો પિતાની સાથે ગહેતા જના જુવાન પુત્ર યોગ્ય વયે પગણી શકે.

*

વર્ણાન્તર લગ્નોને કાયદેસર ગણાવવા હિન્દુ મમાજે અત્યાર સુધીમાં ઘણા પ્રયત્નો કર્યા છે મામાન્ય રીતે તો હિન્દુ સમાજ અને દેશકાંડ મોટે વર્ણાન્તર લગ્નો એવા વિના કરતો આવ્યો છે અને અત્યારે પણ તે એમ કરતો પણ અગ્રેજી રાજ્યમાં કાયદો અને ચુનોદો ચર્ચા ગયા પછી તે સમાજને બધનમ્તાં થાય છે એટલે એ ચર્ચા ગયા પછી તેને તોડીને આગળ જવાને પાછો કાયદો જ કરવો પડે છે અને આધુનિક જમાનામાં એમ કરવું જ પડે આપણને એ હજી કાની ગયું નથી, તેનું કારણ એ છે કે મરકારી કાયદા ઘડનાગ ખાતા હજી સમાજના આભાવિક જગો નથી બની ગયા પ્રજાના અભિપ્રાયનો—હંદગત અભિપ્રાયનો એમાં સ્વાભાવિક પડ્યો પડતો નથી અને તેથી રીતે પ્રજાએ જુદિપૂર્વક, કષ્ટક પ્રયત્નપૂર્વક એ કામ કરવું પડે છે.

અત્યાર સુધીમાં વર્ણાન્તર લગ્નોને કાયદેસર કરવા આપણા અનેક હિન્દુ આગેવાનોએ પ્રયત્નો કર્યા છે અત્યાર પહેલા વર્ણાન્તર લગ્નોને મારે એક જ ઉપાય હતો—મિલિન મેંગલનો, લગ્નની નોંધણીનો. પહેલા નોંધણી મારે પગણનાગએ પોતે હિંદુ, મુમનમાન, પારસી, ક્રિશ્ચન વગેરે કોઈ ધર્મના—ખરું પૂછો તો પ્રમાણ—નથી એમ જાહેર કરવું પડતું એવી જાહેરાતની જરૂર થી મોગના કાયદાઓ ની બી ગઈ, માત્ર નોંધણીની જરૂર જ રહી એ જરૂર પણ કાઢી નાખવાને પહેલા વસુએ પિન આણેલું, તે પછી સદગત મિટ્ટવભાઈએ આણેલું અને અત્યારે બાણુ ભગવાનદાસે આણેલું છે આ પિન વિના પણ વર્ણાન્તર લગ્નો ચર્ચા શકે છે પણ તે માત્ર અનુલોમ જ જોઈ વર્ણો દ્વયની ગણાતી વર્ણોની પ્રત્યાવર્તિ શકે અને એથી જિતનું ન થઈ શકે એ એક પ્રમાણનો અન્યાય જ હતો તે ટાળવા આ મિલ આણેલું છે આ પિન પ્રમાણે અનુલોમ પ્રતિલોમ બન્ને પ્રમાણના લગ્નો કાયદેસર ગણાશે.

ચાંદલો ઊગ્યો છે આજ શરદનો ગર્ગનમાં!

ઊગ્યો ગર્ગન ઊગ્યો જળમાં એવો જંનમાં!

ચાંદલો ઊગ્યો છે સખી! શરદનો ગર્ગનમાં!

શમી વીજ ને કાટકી શમ્યા મેઘના ઠાક;

ધોડાપૂર નદી શમ્યાં દધી રોષ ધુધવાટ.

શમિયાં તોફાન એમ માનસ પ્રસજમાં;

ચાંદલો ઊગ્યો છે સખી! શરદનો ગર્ગનમાં!

ઉધડ્યું નભ! નીલું અને ઉધડ્યાં તારકજુંડ;

સરખર સરખર ઊધડ્યાં મ્હેત કુમુદનાં વૃંદ.

ઉધડે છે આશ એમ મનમાં, વદનમાં.

ચાંદલો ઊગ્યો છે સખી! શરદનો ગર્ગનમાં!

આજ નહીં નિર્મલ સદા જીવન નહિ વલુકલેશ,

પણ તેનો ધરિયે નહીં વિપાદ ઉરમાં લેશ,

ઊગ્યા એમ ઊગતા જે રૂહો સદા જીવનમાં

ચાંદલો ઊગ્યો છે સખી! શરદનો ગર્ગનમાં!

ગીતને અનુકૂળ નોંધણી રાખી છે.*

સ્વરલેખન*

મી કુંચનલાલ મામાવાળા

X	o	X	o
ચાં દ લો	- લી -	ઝો - છે	ચા - જ
પ ધ ધ સા	- સા રે	ગ - મ	ધ પ પ
શ રં દ	નો - ગ	ગં - ન	માં - -
મ મ ધ	મ ગ ગ	રે - સા	સા - -
લિ - ઝો	- ગ -	ગ - ન	લિ ઝો -
પ - ધ	- ધ -	મ ધ મ	મ ગ -
જ ગ માં	એ લો -	જં - ન	માં - -
મ મ ધ	ધ પ -	ગ મ રે	ગ - -

સાખી પછીની દરેક લીટી 'લિઝો ગગન...જંનમાં'ની પેઠે ગાવાની છે. સાખીનું સ્વરલેખન આખું નથી. તે ગીતને અતુલ્ય કોઈ પણ હાલે ગાઈ શકાશે.

૨। જગૃહની શેરીઓ આજે નિર્જનપ્રાય જણાય છે. જુવાનો પોતાના જ કુતૂહલને સંતોષવા અને વૃદ્ધો બાલકોની કૌતુકપ્રિયતાને પોષવા નગરબહાર આજના ઉત્સવને અંગે ગોઠવાયેલી રમના નિહાળવાં જઈ રહ્યા છે. આજની વીરશયિત, વીરનરોના કૌશલની પરીક્ષા કરાવનારી રમતો નિહાળવાને માટે મગધસમ્રાટ મહારાગ્ન કલ્પિક, જેમણે અમ્બતશત્રુની સંજ્ઞાને પણ યથાર્થ કરવાને કમ્ભર કરી છે, જેમની આણુ સારાય ક્ષલાવર્તને કંપાવી રહી છે તેઓ પોતે પધારવાના છે.

ભારતને એકેએક ખૂણેથી ધનુર્વિદ્યાપારંગત શરવીરો આજે પોતાનું શસ્ત્રનૈપુણ્ય પ્રતાવવા માટે અહીં આવી પહોંચ્યા છે. આજનો રોમાંચક પ્રસંગ જેવામાં આખાલવૃદ્ધ નગરજનો સૌ ભાગ્ય માને છે.

એક વૃદ્ધ બે હાથની આંગળીએ બે બાળકોને વળગાડી નગરબહાર રમવામાં આવેલા આ સમારંભ તરફ જતા જનગણમાં દેખાતો હતો. તેની આંગળીએ વળગેલાં બાળકબાળકો એને અનેક પ્રશ્નો પૂછે જતાં હતાં. બધા પ્રશ્નોના ધીરજથી ઉત્તર આપતો તે રાજશિબિરની જરાબર સામે જ, જ્યાંથી આજે યવાની સ્પર્ધાના અંગની રમતો જરાબર દેખી શકાય ત્યાં ગોઠવાયો. એની જરાબર સામે રાજસિંહાસન હતું.

રાજ્યાસન સામે એક જગૃં યોગાન રમતો માટે રાખેલું હતું એની સીમા સાચવવા માટે સંજ્ઞ ધરેલા સૈનિકો ટહેલતા હતા. વર્તુલાકાર દેખાતા આ બાકી મેદાનની જમણી બાજુ પર મદાયુદ્ધ માટે તત્પર ચર્ચ રહેલા વીરોની મંડળી હતી, જ્યારે ડાબી બાજુ ઉપર ધનુર્ધારીઓની સંખ્યા જમા થતી હતી. એક તરફ ક્રોડાગ્રને અને બીજી તરફ હયપતિઓ ગોઠવાયા હતા.

“બહેન, પેલો મોરપીંછવાળો ચોદ્ધો નેયો?” આપણા વૃદ્ધની સાથે ભૂમિ ઉપર બેસીને વાતો કરતા પેલા બાળકે પોતાની બહેનને પૂછ્યું. “કેટલો ચાલાક છે? આપણે તો કહીએ છીએ કે એ જ આજે બધાને જીતી જવાનો—”

“તને શું બબર પડે?” બાળકની બહેને કહ્યું. “એના કરતાં તો પેલો જરા ઊંચો છે તે લાલ કલગીવાળો વધારે તેજદાર લાગે છે. નહિ?” બાળકી વૃદ્ધની પીઠ નેરથી હલાવીને પોતાના અભિપ્રાયનું સમર્થન એની પાસેથી માગવા લાગી.

“બેટા, તમે ખૂબો ન પાડો. અહીં ખૂબો પાડ્યો તો બેરાવાનું નહિ મળે. હમણાં જુઓ કાણુ જીતે છે,” વૃદ્ધે કહ્યું.

“પણ ને એ મોરપીંછીવાળો જ બધાને જીતી જાય તો મને શું આપવું?” બાળકે તો પોતાનું જ ગાયું ગાવા કીધું.

કુતૂહલો લોકોની પારાવાર મેદની જગી રહી. આટલી અસંખ્ય મેદની પણ અદ્ભુત

શાંતિ ઝળવતી રહી હતી તે આજના ઉત્સવપર્વની મહીરતામાં ખરે જ પ્રસંગનીય વધારા કરતું હતું. એ સમયનું સજીવ ભારતવર્ષ વિક્રમપ્રિય હતું તેટલું જ સંપન્ન હતું. લોકદેહમાં જીવન જોરથી વહેતું હતું અને તે શક્તિ અને શાંતિ ઉભય ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવતું હતું.

ધીરધીરે પ્રસંગને શોભાવવા માટે ઉપરિચિત થયેલા મંડળેશ્વરે, રાજન્યો વગેરે આવવા લાગ્યા. એમની સાથે પોતાપોતાના અંગત પરિવાર હાજર થતાં એમનાં આશ્રુપણોની પ્રભાથી અને ઉપરકરોના હાકથી મેદાન કંઈ અનેરા દમામથી શોભી રહ્યું. આકાશમાં ચડવા લાગેલા સૂર્યદેવતા ઋતુને અનુકૂળ રશ્મિઓ પ્રત્યેક સેનાપરિચ્છેદોનાં ઉદ્ધાસ હથિયારો સાથે અઘડાઈને પાછા ફરતાં એ ભૂમિને વધારે ઉર્દગ્ધ કરતાં હતાં, નજીકે કે એ પાછાં પડતાં કિરણોથી આખીએ ભૂમિકા રોમાંચિત ન થઈ હોય ?

ધીરધીરે રાજશિબિરમાં પણ ભરતી થવા લાગી. એક સમ્રાટ અઘતશત્રુનું સ્થાન ખાલી હતું. મહામંડળેશ્વરે અંદરઅંદર એમના વિદગ્ધતા કારણની જ ચર્ચા કરતા હશે એમ ધતર પ્રેક્ષકો કહીપના કરતા હતા. એટલામાં એકાએક વાદનાદોથી પૃથ્વી દોનાયમાન થઈ રહી.

*

તૂરીઓના તીવ્ર નોદો આકાશના ધુમ્મટને વિદારવાને ચલન કરી રહ્યા, કુદુબી ઉપર અમ્રોખ્ય ધાવ દેવાયા. હામકામથી મદારથીઓના શંખો કુકાવા લાગ્યા. કાનઝાડે હાથ દેતા સમસ્ત પ્રેક્ષકોની નજર રાજ્યાસન તરફ વળી. એ જ પળે સોળ ઘોડાના સુવર્ણ-રથમાં મહારાજ અઘતશત્રુ ધુલિકની સવારી એ સ્થાને ઉપરિચિત થઈ. રથ અટક્યો અને મહારાજ પોતે આમરધારીઓ સાથે, બંદીગણોની યશોગાથા માંભળતા, સિંહાસનારૂઢ થયા.

જેટલો કોલાહલ મહારાજના આગમનને વધાવવા માટે થઈ રહ્યો હતો એટલી જ અદ્ભુત શાંતિ એમના આસનારૂઢ થયા પછી સર્વ દિશામાં જનમી રહી. મહારાજ પોતાના મંત્રીગણને કંઈ આસા આપતા દેખાયા. અને એમના ધીમા શબ્દે પણ સણુવાને અધીરી જનતા, એ આજ્ઞાનો પોતાપોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે અર્થ કરવા લાગી.

મહાનાયકે મેદાનના અગ્રભાગમાં આવીને ઉત્સવને લગતી રમતો, રપર્ધા, હવે શરૂ થાય છે એવી ખબર આપી એટલે આખાવટક પ્રેક્ષકો વિવિધ દ્રશ્યો જોવાને એકપગે થયો.

પ્રથમ કુશળ મહામાત્રોના અંકુશતળે કેળવાયેલા ચાર મોટા મદઝરતા હાથીઓની રપર્ધા ચાલી. પૃથ્વી ઉપર કેટલીક સફ્રમ વસ્તુઓ મેદાનની વચમાં મૂકવામાં આવી હતી એ લેવા માટે, અને બીજા લેનારને અટકાવવા માટે, હાથીઓ રપર્ધા કરવા લાગ્યા. સામસામા બળવાન આક્રમણથી એકબીજાને ઉચલાવી નાખવાના પ્રયત્નમાં તેમની ચીસો, મહામાત્રોના તેમને ઉત્તેજિત કરવાના પોકારો, રાજશિબિરમાંથી ઊઠતા પ્રોત્સાહનધ્વનિઓ અને પ્રેક્ષક-ગણોમાંથી કૌતુક અને પ્રેરણા માટે પ્રસરતા ધન્યવાદના અવાજોએ ધડોવાર ક્રીડાભૂમિને નજીકે કે રણભૂમિના રૂપમાં ફેરવી નાંખી.

છેવટે એક મહામાત્ર અને એનો મદમળતો માતંગ વિજયી નીવડ્યા, ભૂમિ પર રહેલી સર્વે રપર્ધાના કારણરૂપ વસ્તુઓને પોતાના ચંદથી ઉપાડી બીજાઓને અવનીપૂજ ઉપર આજોટતા છોડી તે મહારાજના આસન તરફ જવા લાગ્યો. લોકો એ વિજેતા મહામાત્ર

કાણુ છે એ જાણવા ઊંચાનીચા ચલા લાગ્યા. મહારાજને હાથી અને એના સંચાલક બેઉએ નમન કીધું, પોતાનું નામ જણાવ્યું.

તુરત જ જાણુમાં ઊભા કરેલા ચોકડા ઉપર એ વિજેતાના નામના મોટા સુવર્ણાક્ષરો ગોઠવાયા. એ અક્ષરો આ પ્રમાણે હતા:

“શ્રીપાદ શાક્ય, કપિલવસ્તુ.”

બહારનો—મગધનો—નહિ એવો એક વીર ‘જળવિગ્રહ’ નું પરિતોષિક (ધનામ) જીતી ગયો હતો તેથી મગધની જનતા એટલો અનુભવ કરી રહી. હવે મગધવીરો માટે હયયુદ્ધમાં વિજય મેળવવાની પૂરી જરૂર હતી. ને દરેક સ્પર્ધામાં પરદેશીઓ જ ફાવે તો જરૂર મગધરાજ્યનો વિજયકાલ પૂરો થઈ રહ્યો જણાય એમ લોકો અંદરઅંદર વાતે ચડ્યા. પછી અશ્વસ્પર્ધા પણ ચાલી.

કૃત્રિમ દીવાલો ઝાળંગી, પાણીથી ભરેલી કૃત્રિમ ખાઈઓ વીંધી, દૂરની વૃક્ષધટામાં લટકાવેલા લક્ષ્યો લાલાથી ઝડપી લઈ, જે અશ્વપતિ પહેલો આવે એને આ સ્પર્ધામાં વિજયમાળ મળવાની હતી. અસંખ્ય અને ઠામઠામનાં ઘોડેસ્વારો મથ્યા હતા. રૂપના અંજાર સમા અશ્વો, અને એના ઉપર ભાત પાડે તેવા સવારો ‘આ જરૂર જીતશે’ એવી આશા પ્રેક્ષકોના અંતરમાં પ્રેરતા હતા. પણ અનેકવાર સર્વને નિરાશાં, મંળી. છેવટે એક ઠીંગણો અશ્વ અને એનો એવો જ ચાલક ચોક્કસ લક્ષ્યને વીંધી લાવીને સંપૂર્ણ વિજય મેળવી શક્યા.

આ વિજેતા પણ રાજશિગિર તરફ ગયો. નમન કરી ઊભો રહ્યો. પોતાનું નામ કહેવા લાગ્યો કે તુરત પેલા ચોકડા ઉપર એના નામના સુવર્ણઅક્ષરો ચડ્યા:

“પ્રસેનમહ, પાવાનગર.”

“આ પણ પરદેશીજ,” લોકો ગણગણતા હતા. રાજશિગિર પણ જાણે ઝાંખું પડતું હોય તેવું દેખાયું. “મગધવીરો ક્યાં સંતાઈ ગયા? એમનો અસ્તકાળ આવી પહોંચ્યો કે શું?” બધે ચર્ચા ચલા લાગી.

*

સૌથી વધારે આકર્ષક અને રોમાંચક સ્પર્ધા ધનુર્ધારીઓની હતી. અને જાણુ અસંખ્ય, ધનુપ્રખાણુધારીઓનાં ટોળાં ઊભરાતાં હતાં. ટોળામાં ભાતભાતના લોકો હતા. કાળા, પીળા, ઘોળા રંગના એમના દેહો, અને એ દેહને શણગારતાં એમનાં વિચિત્ર આભૂષણો એમની વિવિધતામાં કંઈ નવું જ તત્ત્વ ઉમેરતાં હતાં.

ઠીંગણા અને કાળા નિપાદો, ગોરા આગે, પીળા ચિનાઈ, બોડા બર્બરો, બધા આ સ્પર્ધામાં હતા. એ બધામાં એક મોરપીંછની કલગીવાળો અને બીજો લાલ કલગીવાળો ચોદો સર્વત્ર ફેલાતી સામાન્યતામાં જરા નૂતનતાં ઉમેરવાનો યત્ન કરતા હતા.

ધનુર્ધારીઓની સ્પર્ધા માટે લક્ષ્યવેધની એક ગંભીર રચના કરવામાં આવી.

રાજશિગિરની દક્ષિણ દિશાએ મહારાજની દષ્ટિમર્થોદામાં એક ચોકડું ગોઠવાયું. એના મધ્યમાં એક વર્તુલ ચક્રચક્ર કર્યા કરતું હતું. એ વર્તુલની મધ્યમાં ગગનચારી ગરુડપક્ષીની આકૃતિ દેખાતી હતી. ઘડીમાં એ આકૃતિ પણ વર્તુલથી ઊલટી રીતે ચક્રર લેવા લાગી. આ ફરતા ગરુડપક્ષીનું હૃદય વીંધવાનું ધનુર્ધારીઓને કહેવામાં આવ્યું.

રાજમહા મંત્રજાતાની સાથે સ્પર્ધાનો આરંભ થયો. નિપાદગણો પ્રયત્ન કરી વળ્યા,

ખર્ચે પણ નિષ્કલ યર્ષને પાછા ગયા. પછી મગધવીરનો સમય આવ્યો. “એક, બે, ત્રણ, ચારે આ શું વીરોની વીરતા કયા સંતાઈ ગઈ? મગધની શૂરતાનો છેક જ અસ્ત થયો કે શું?” લોકો બોલવા લાગ્યા.

“ધન્ય, ધન્ય, મહાધોનો જય, મહાધોનો જય,” એકાએક લોકોમાંથી પોકાર બીક્યો. ગરુડ બરાબર વિંધાયો દેખાતો હતો. એક મગધ ધનુર્ધારીએ બાણ છોડ્યું હતું અને લક્ષ્ય-વેધમાં સફળતા મેળવી દેખાતી હતી. કીડાનિરીક્ષક ગરુડ પાસે ગયો, તેણે નિષેધસૂચક હસ્તધૂનન કર્યું. મહારાજ પાસે જઈ એણે જાહેર કર્યું કે ગરુડનું હૃદય નહિ પણ ઉરમ—જાતી—વિંધાયેલ છે. જતાં મગધયોદ્ધાનું નામ સુવર્ણસિંહે ચોક્કા પર ચડ્યું અને મહારાજે હજી પણ કોઈ ધનુર્ધારી બાકી હોય તો તેને પલ કરવા માટે છૂટ આપી.

થણા બાકી હતા. પેલા લાલ કલગીવાળા અને મોરખીજવાળા ધનુર્ધારીઓ પોતાનો સમય મેળવી બહાર પડ્યા. લાલ કલગીવાળાનું બાણ ગરુડની માંચ સાથે અફળાઈ નીચે પડ્યું પણું મોરખીજવાળાના ધનુષમાંથી છૂટેલ શરે તો એ ગરુડના હૃદયને બરાબર વીધી નાંખ્યું. એ શર જેને પાછળ બરાબર અર્ધા ભાગે નીકળ્યું હતું તેવી ગરુડાકૃતિ તો ફરતી જ હતી. લોકો ‘ધન્ય, ધન્ય’ પોકારી રહ્યા. ગરુડવેધક અભિનંદનના પોકારો બીલતો મહારાજ ભણી જવા લાગ્યો, નામ કહી, નમન કરી, બિભો રહ્યો.

રાજશિબિરમાં ચર્ચા થવા લાગી. એક મંત્રી બિભો યર્ષને બોલી બીક્યો:

“રાજરાજેશ્વર, હું એને બરાબર ઝોળખી શકું છું. લિચ્છવી ગણનાયક, પુરુષોદ્ધી શ્રીવર્ધનનો એ પુત્ર છે. પ્રમુખગણનો એ મહામંત્રી છે.”

તુરત જ સુવર્ણના અક્ષરો ચોક્કા ઉપર બદલાયા અને લોકોએ વાંચ્યું:

“સુપેણ શ્રેષ્ઠી, વૈરાટી.”

“સુપેણ, તમારા સમાન વીરને આવે અગાત વેગે રાજવૃક્ષમાં આવતું કેમ પડ્યું!” મહારાજએ વીરને પ્રશ્ન કર્યો.

“રાજરાજેન્દ્ર, લિચ્છવીઓ કોઈ પણ વેપને બીજાથી બિરતરતો નથી માનતા. એમને ત્યાં પુરુષોદ્ધી અને લક્ષ્યવેધ માટે રપર્ધામાં બિરતરનાર સામાન્ય યોદ્ધાઓ સમાનતા ભોગવે છે. હું મહારાજને લિચ્છવીગણનો સંદેશ મંજલાવવા આવ્યો છું. આ પ્રસંગ અને રીત મને ઉત્તમ લાગી.”

“વીરનર, તમારો સંદેશ? અમારા સંધિદૂતોએ આવેલા ઉપદેશ તમે વિચારી નોંધ્યો તો હશે જ,” મહારાજએ મેઘગંજીર વાણીથી ઉચ્ચાર્યું.

“રાજધિરાજ, એ પછીજ મને મોકલ્યો. અમારા ગણનાયકો રાજેન્દ્રને કહાવે છે કે મગધપતિ લોકસંપ્રદાયે જ એકદંત્યુ સામ્રાજ્યનો લોભ છોડી દે, લોકગણની રાજ્ય-પદ્ધતિ મગધમાં પ્રચલિત કરે તો અન્યોન્ન વૈમનસ્યનું કારણ ન રહે,” સુપેણ દંટતાથી બોલી રહ્યો.

“આટલી ઉદ્ધતાઈ, આટલો ઉન્મદ લિચ્છવીઓને બારે પડ્યો. આ તો તમે મૃત્યુને જ નોતરી રહ્યા છો!” મહારાજએ કટારતાથી કહ્યું. ઓતાગણ અદ્ભુત નિઃશબ્દતા ભળવીને રાજસા સાંભળતા હતા.

“મૃત્યુ માટે નિર્ભયતા કેળવીને જ લિચ્છવીઓ આજ સુધી સ્વતંત્ર છે અને રહેવાની. સુદ માટે આપનું આદવાન અમને શિરોધાર્ય છે. માત્ર નિષ્ફલ માનવસંહાર અટકાવવા માટે જ મારે આટલે સુધી મહારાજના પાદવંદન માટે આવવું પડ્યું છે,” સુમેણુ એની એ જ દૃઢતાથી બોલ્યો.

“સુમેણુ, દૂતને શું થઈ શકે? નહિ તો આટલી નિરંકુશ વાણીનો જવાબ ખીન્ને જ મળે. નિરુપાયે તને જવા દેવો પડે છે,” મહારાજ બોલ્યા. આસન ઉપરથી તેઓ વેગથી ઊભા થઈ ગયા અને ઉત્સાવની સમાપ્તિ ગ્રહીત કરવામાં આવી.

૫૬મી સુમેણુ ક્યાં ગયો એ કોઈને ખબર પડી નહિ. પણ ખીન્ને દિવસે રાજમહેલનો સુવર્ણધ્વજ પોતાને ઉચ્ચ સ્થાનેથી છેદાઈ જઈને મહાલયના ચોકમાં પડેલો ખુદ મહારાજ અગતશયુએ જોયો. ધ્વજના છેદાપેલા દંડમાં એક શર ચોંટીકું હતું એના ઉપર સુવર્ણના અક્ષરે લખેલું હતું:

“સુમેણુ શ્રેષ્ઠી, વૈશાલી-લિચ્છવીગણનો જય.”

મરણમિત્ર

મણુદાસ કાલિદાસ વ્યાસ

(૫૫૫)

ઉરે અટળ આગભૂખ ભડકે બળે ને ગળે
ભલે જળર હોય કાપ, રાગીપે શિશુ ટળવળે;
સહે સકલ શીતતાપવરણ, ન રે ઝૂંપકું,
કુંડળકલહે, ભયે દુઃખ સદા સમીપે ખડું.
અનેકવિધ આધિ, બાધિ વસમી વપુને વરે
સરે શરૌર-શૌર્યતેજ, કંક-લોટ-છટે અરે!
વહે વમન, રુત-પાત્ર-વિણુ મૂતમાં માળખું
સહે, સગત કારમીય કિકિયારી હા, કષ્ટ શું!
ચડે મરણ બાર તે સમય જીવને છોડવે
ઉપાધિ-ભાવ-રોગ-કલેષ યકો જળ જંગમથી;
સુખી શયનમાં સુવારી વરે શાંતિ દે શાશ્વતી
અને નવલ જિંદગી નવલ જન્મથી જોડવે.
મીઠાં મરણમિત્રથી મુજવું બીવું શાને અરે!
અનન્ત ઉપકારોને મળવું તો હસીને અરે!

વર્ષાતણો આદર આલ ધેરે
ને અંતરે લાગ ફરી છવાય
જેવો ભર્યો ઓદિમ અંધકારમાં
દિક્ષા મુખે કામ ફરી ગેના
અનેક કવાઈ સહ હુ હતો તદા

નિપથ શા કાર્યતણા પ્રવાહમાં
આસ્યા' કરે હાથ અખડ ધાગ
ધરા' ઉરે ગળોંગ વ્યોમથી પડે
એ પ્રાણનો ભવ્ય અખડ ચોગ

આકાશકિંગ ફલકે છવાતા
શ્યામાખ, ધાગ પડતી પ્રચડ
એ બીનના યૌગિક નિમ્ન ગાન,
નિસ્તબ્ધ શ્લોક, પ્રગરત પાણી,
છતી ગેલા પથ ને'રનાળા,
હશે હશે કલ્પક કેા હમી રહ્યા
અનન આનિધ્ય વિવૌનતામાં,
પ્રહર્ષની-ઉત્ત વ્યાપ્તિમાં ચડી
કવિવરો ગાન અકથ્ય ગુજ્જતા,
મયૂર ફેંટા, ટહુકત કોકિયા,
પડો જતા કોઈ ધરો, દટાતા
મરી 'જતા' કોઈકે હુદ્ર છવે,
હશે હશે બાલ વિગટ વિશ્વમાં
કે સદ્ગત ને સ્થૂલ લોવા મચી રહી,
ચિદ્રજાતિ કે વિધ જીવતી રહી.

છતાય એ નિપથ કાર્ય કાગળો,
એ લેખનો એમ અખડ ચાતના,
અગમ્ય કે બીતિ ઉરે ડસી જતી
ક્ષણેક, ને અન્ય ક્ષણે જ શૂન્ય

લેખપ્રવાહો મરતાઃ ન ચિત્ત
વ્યથા, રપૃહા, આશ, વહર્ષ કે સુધા
તેણા તરંગે ખમતું જરાય;
પરતુ એ યોગ અનંત પેટનો
અનતનો એ ઇતિહાસ ચાલતો;
પગિચ્છિતિ છુદ્ધપણું અસંખ્યનું
નિર્ધેય પંથે પગ પ્રેરનારું
મમળિના નિર્મમ યોગ જેવું
'દમાણુ' શુ એ મમળું ત અર્થ
છતાંય આજે જગ પાંચ પ્રશ્ન.

ન ચ લિङ्ગં ન ચ વયઃ ।

નરવર મ. પટેલ

ચરણુજ પ્રભુકેરી અમ સૌ ।— મુવ
પૂછું માધુસત !

હો મંતન ! કેવી આપણુ જાત ?
હો સંતન ! જાણી ના એ વાત,
નાતજાતની વાત ન જાણી

સ્વેત પદ્મ સી જાત
ચરણુજ પ્રભુકેરી અમ સૌ.
જ્ઞાને પૂછો વર્ણ ?

હો સંતન ! હું તો નાનો બાલ,
હો મંતન ! તોડી વધની પાળ;
બાલ, વૃદ્ધ વા નર વા નારી
હોય હરિનાં લાલ,
ચરણુજ પ્રભુકેરી અમ સૌ ।

આંતરરાષ્ટ્રીય સાક્રમારીની સમસ્યા

મુકુન્દ દેસાઈ

જાનની ૨૮ મી તારીખે ઈ. સ. ૧૯૧૯માં યુરોપની યાદવાચ્યળીનો અંત આવ્યો. તે વખતે જગતની અંદર સુલેહ સદાને વારતે ટકાવી રાખવા માટે જાતજાતના કોલકરારો કરવામાં આવેલા અને તેથી એક ક્ષણે તે લીગ ઓફ નેશન્સ છે. ઈ. સ. ૧૯૧૪ની લડાઈ પહેલાં હેગ ખાતે આંતરરાષ્ટ્રીય ઝગડાની વરસેછડસના પતાવટ કરવા માટે એક અદાલત ઊભી કરવામાં આવી હતી. આ કોલકરારો અદાલતની પહેલી પરિષદ ઈ. સ. ૧૮૯૮માં રશિયાના ઝાર નિકોલાસ બીજાએ બોલાવેલી અને તેમાં લવિષ્યમાં લડાઈ ન થાય તે માટે જગતની સર્વે સત્તાઓએ હથિયાર, લશ્કર અને લડાઈનો સરજમ ઘટાડવો એ ભાવના પર ગરમાગરમ ચર્ચા થયેલી. અંતે તે પરિષદમાં જર્મની વિરુદ્ધમાં હોવાથી આ વિચાર પડ્યો મુકવામાં આવેલો. ત્યારબાદની દશિણ આફ્રિકાની બોર બોર, અને રશિયા અને જાપાનની લડાઈ થઈ, પરંતુ હેગની અદાલત કોઈ પણ રસ્તે પતાવટ કરી શકેલી નહિ. અલજીરિયા, મોરોક્કો, ટ્રિપોલી, ઇજિપ્ત અને બાલ્કનના ઝગડામાં પણ હેગની અદાલત નિવેડો લાવી શકી નહિ, તેથી તેની આખરે દિનપ્રતિદિન ઝોલી થતી ગઈ, અને છેવટે ઈ. સ. ૧૯૧૪માં તેની ભાવનાને સદાને માટે તિલાંજલિ આપવામાં આવી. અંતે પાછી એ જ ભાવના પર વરસેછડસના કોલકરારોને ટકાવી રાખવા માટે જાનીવામાં લીગ ઓફ નેશન્સની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.

પરંતુ જે વખતે લીગ ઓફ નેશન્સની એક બાજુ ભાવનાએ ઘડાતી હતી તે વખતે બીજી બાજુ રશિયા સામે જગતના મહાન રાજ્યોએ આક્રમણ શરૂ કરેલાં. સામ્યવાદનો પ્રચાર વધારે પ્રસારે નહિ તે જોવાને ચારેબાજુથી જાતી રશિયાની લીગ ઓફ નેશન્સના ભાવનામય યોજનાને કચડી નાંખવા પોલેન્ડને તેમજ રશિયાના સંબાલકો ઝારના પક્ષકારોને વા તો ત્યાંની મૂડીવાદીઓને ઉધાડે છોગે મિત્રરાજ્યો મદદ કરતાં હતાં. પશ્ચિમમાં આ રિયલિટ હતી, ત્યારે પૂર્વમાં રશિયાની અંદરની અંધાધૂંધીને લાભ લઈને જાપાને પણ રશિયાને કચડી નાંખવાનું બીકું ઝડપેલું. લીગ ઓફ નેશન્સની જગતમાં સદાને માટે સુલેહ સાચવી રાખવાની ભાવનાને શરૂઆતથી જ સ્થાન મળ્યું નથી, કહીએ તો ચાલે. કોરલુકે ત્યારે લીગ ઓફ નેશન્સ સ્થપાઈ ત્યારે ત્રણ સત્તાઓનું જોર બહુ જ હતું: ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)નું. અને એમાં જર્મની, ઇટલી અને જાપાનની તદ્દન અવગણના જ કરવામાં આવેલી.

છેલ્લા દસકામાં તો ઇટલી, જાપાન અને જર્મનીને જણાયું કે, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સને લીગ ઓફ નેશન્સમાં પેસાપૂરતું જ સચું છે, અને સર્વે સત્તા તો ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ જ

ભોગ્યા કરે છે. પરંતુ ત્યારે જપાને પાસિફીક મહાસાગરમાં પોતાની સત્તા જમાવવા માંડી, મંચુરિયા પચાવવા પ્રયાસ કરવા માંડ્યા, અને ઇટલીએ ફયુમ લીગ ઓફ નેશન્સ બંદર ઓલિયાં કર્યું અને જર્મનીએ ગઈ લાડાઈનું દેવું ચૂકવવા ના પાડી, નકામી છે ત્યારે તરત જ પાછી નવી શરતો કરવા ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ તૈયાર થયાં. ૧૯૨૧માં વોર્સિંગ્ટનમાં પરિષદ મળી, ૧૯૨૩માં સુએઝન પરિષદ; ૧૯૨૫ લોહારનો પેક્ટ; ૧૯૨૭માં નૌકાસૈન્ય ઘટાડવા માટે નેવલ કોન્ફરન્સ જનીવામાં; અને ત્યારબાદના કેલોગ કરારો ૧૯૨૮માં; ૧૯૩૦માં રેપરેશન કોન્ફરન્સ હેગ ખાતે અને જર્મનીના દેવાનો સત્તાલ; ૧૯૩૨માં ઓટાવા કોન્ફરન્સ અને મંચુરિયાના સત્તાલ પર લીટનનું કમિશન; ૧૯૩૩માં જાગતની આર્થિક પરિષદ; ૧૯૩૪માં જપાનનું મંચુરિયા પર આક્રમણ અને ૧૯૩૫માં જર્મનીથી કરી જઈને ઇંગ્લંડ તરફથી જર્મનીને નૌકાસૈન્ય ૩૫ ટકા રાખવાની કબજાત તથા ૪૫ ટકાના પ્રમાણમાં સજામરીન બાંધવા દેવાની મંજૂરી આપવામાં આવી, અને એનિસિનિયાને ઓલિયાં કરવાની ઇટલીની નીતિ—આ સર્વે વિષયો પર જે વિચાર કરવામાં આવે તો જણાશે કે લીગ ઓફ નેશન્સ કંઈ પણ પગલું ભરી શકવાને તૈયન અશક્તિમાન છે.

વરસેઈસના કોલકરારો જર્મનીએ અત્યારે ક્યારાપેરીમાં નાંખ્યા છે; ઇટલી એનિસિનિયાને દબાવવા લરકર મોકલે છે; જપાન મંચુરિયા ખાઈ ગયું અને મેક્સિકો પર આક્રમણ કરે છે; છતાં લીગ ઓફ નેશન્સ કર્યું કરી શકતું જ નથી. ચીલી, પેરુ અને પ્લાઝિલ અયકાયાં કરે પણ લીગ ઓફ નેશન્સ તે લડાઈ બંધ કરાવી શકે તેમ નથી. આ બતાવી આપે છે કે લીગ ઓફ નેશન્સ નકામી સંસ્થા છે અને તે નાબૂદ કરવી જોઈએ.

લીગ ઓફ નેશન્સ જે એમ માનતી હોય કે જાગતની સુલેદનો આધાર તેના પર જ છે, તો તેણે તાત્કાલિક પગલાં લેવાં જોઈએ. જે સત્તા તેની સામે જ્યાં સત્તા છે ત્યાં પડે તેના પર લડાઈ કરીને તેને દબાવી દેવી જોઈએ, યા તો તેનો જોખમદારી પણ છે જરા દક હોય તો તે પ્રમાણે તેની સ્વતંત્રતા મેળવી આપવામાં મદદગાર થવું જોઈએ. આ જોખમદારી લીગ ઓફ નેશન્સ જ્યાં સુધી લેવા તૈયાર નથી ત્યાં સુધી તેના આદર્શો પગલાવાના જ નથી.

જર્મનીમાં ચારેબાજુએ પ્રજા પર નાજી પડ્યો જુદમ ચાલે છે, અને તે પરથી એમ જણાય છે કે રશિયાના સામ્યવાદને ડરાવવા જર્મનીને હિટલરને ઇન્સ્ટાન્ટી પગમર કરવાની જરૂર ઇંગ્લેંડે જોઈ છે. તે પાછું ફ્રાન્સથી પણ મદદ કરે છે, કારણકે જાગતમાં વધારે પ્રમાણમાં એરોપ્લેઈનનું (દવાઈ જલાઈ) નું લરકર ફ્રાન્સ પાસે છે, અને ફ્રાન્સને ડરાવવા પણ જર્મનીને મદદ આપે જ છટકા.

ત્યારથી હિટલર પણ સત્તામાં આવ્યો છે ત્યારથી ઇંગ્લેંડે જર્મનીનો મદાએ પણ ખેંચ્યો છે. જર્મની લરકર જાણું કરે તે સામે તેણે વિરોધ કર્યો નહિ, પરંતુ નૌકાસૈન્ય વધારવા માટે લાઝો ટેકા આપ્યો. ઇટલીની સામે પણ હિટલરને ઉરકેરવા માટે પ્રયાસો હજુ ચાલુ છે.

એબિસિનિયાની અંદર જંગલની મહાન મત્તાઓ સડોવાયેલી છે. ઇટલીના એ મર્યાનો—એક ગાતા સમુદ્રનું અને બીજું હિંદી મહાસાગરમાનું—વચ્ચે નાનું સગપ્પુ મર્યાન ફાન્યનું છે તે કચ્ચ સોમાલીલેન્ડ તરીકે ઓળખાતું છે, એને તેનું એબિસિનિયાની બંદર જીબુટી છે વચ્ચે બ્રિટિશ સોમાલીલેન્ડ પણ છે, એટલે ઇટલી, ગ્રેટર બર ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડના મર્યાનો એબિસિનિયાની પૂર્વમાં આવેલા છે ઉત્તરમાં અને પશ્ચિમમાં બ્રિટિશ મત્તા બેરમા છે—બર્મા, સુદાન અને યુગાન્ડા અંગ્રેજોના તાબામાં છે એબિસિનિયાનો મુલક પહાડી છે અને તેમાંથી નાઈલ નદીને પાણી મળે છે પરંતુ બે ઇટલી અને એબિસિનિયા અચકાવે તો સુદાનની નાઈલ નદીને જે પાણી મળે છે તે વડાચ બધું થાય સુદાનની અંદર અમેરિકાના ગરુ ૩ (ડપામ) ઇંગ્લેન્ડ ઉગાડે છે, અને બરિબરમાં લે કેશાવરને અમેરિકા પર આધાર મળવો ન પડે તે જ દષ્ટિ આની પાછળ છે

નાઈલ નદીનું પાણી એબિસિનિયાના સાના તળાવમાંથી આવે છે અને આ પાણી એબિસિનિયામાં વાગના માટે એક ૬૦૦૦ ફૂટની ડેમ(બંધ) બાંધના માટે અમેરિકાની વાઈટ એન્જીનિયરિંગ કંપનીને ડેલા આઠ વર્ષથી નડશાઓ દોરવા બોલાવી ૬,૦૦૦ની ડેમ બંધ છે, અને આ લોકોએ ૩૧ ૩૦,૦૦૦,૦૦૦નો અડસટો આકથો છે એટલે આનો ડાન્ડાસ્ટ લેવા અમેરિકા પોતે મથે છે, એટલું જ નહિ પણ ડપામનું વાવેતર કરવા માટે તે ઇંગ્લેન્ડની મામે પ્રયાગ પણ કરે છે અને બેરમા તો એબિસિનિયાને લેત આપના પણ તૈયાર છે

એબિસિનિયાની ગાંધીધાની આદીતચાયા જનુ હોય તો એકનના સાગા આફ્રિકાના કિનારા પર આવેલા જીબુટી નજીક મારફતે જ રેલના રસ્તે ત્રણ રેલમા જનાય છે, અને સુદાનના ખરડમના રસ્તે જતા દોઢથી મે માગ લાગે છે ખરડમની ચાક્ષીશ લાખ એકર અંદર ગોડને જન આવેલો અને એ જ સુદાનમાં ટીચનગની ચડતી જમીનનું કપાસનું થયેલી આ સુદાનની ૩૦-૪૦ લાખ એકર જમીન પર ડપામનું વાવેતર વાવેતર કરના ઇંગ્લેન્ડના પ્રયામ છે, અને તે આશા મળે છે કે ૨,૫૦,૦૦૦ (અઠી લાખ) ૩ની ગામડીઓ જેટલો માલ ત્યાં પેન કરી શકાય છે ૧૯૨૭-૨૮થી એબિસિનિયાની અંગ ખરડપટો સાલ્યા કરે છે અને જોર્જ લોખે (મુખર્જીના પહેલાના ગવર્નર) આમાં પોતાનો મારો ફાળો આપ્યો છે

એબિસિનિયાને હાથમાં મગાડવા ઇંગ્લેન્ડ અને ઇટલી પ્રયામ કરે છે તેનો વેપાર હાથ કરવા અન્ય દેશો પણ જહેમત ઉઠાવી રહ્યા છે ફ્રાન્સની જીબુટીની રેલવે મારફતે આવતો વેપારરેલગાર બધું કરાવના બધી મત્તાઓ મથે છે રેલવેની લાઇનદોરી બ્રિટિશ લોકો કેશી કંપની રેલવેની બોલના લાઇન મદાર પડ્યા છે, અને તે મારફતે બે એબિસિનિયા વેપાર કરે તો રેલવે લાઇન એબિસિનિયાથી બ્રિટિશ મર્યાનમાં નાખી આપના અને તે માટે લેત આપના ઇંગ્લેન્ડ તૈયાર છે ઇટલી પોતાનું મર્યાન ટકાવી મળવા તેના જ અંગની વાતો કરે છે, અને

પ્રિય મિત્રવર્ય,

આ પત્રનું આ રીતે મથાળું વાંચીને કાઈ ધારસે કે આ કેવું જૂનવાણી સંબોધન ! પણ એમ નથી. સંબોધનોનો એક ધોરી નિયમ એ છે કે સંબોધિત વ્યક્તિ જેમ દૂર તેમ તેવું સંબોધન લાંબું હોઈ શકે. આ સિદ્ધાંત સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ બન્ને દૃષ્ટિએ સાચો છે. સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જે માણસ સામે જ બેઠું હોય તેને આપણે સંબોધીએ જ નહિ, એને નામ કે કંઈ પણ સંબોધન વિના સીધેસીધું 'તું,' 'તમે,' કે 'આપ' કહીને આગળ ચાલીએ. માણસ દૂર હોય તો તેને નામે બોલાવીએ. અને વધારે દૂર હોય તો લાંબે, વિલમ્બિત, વૈચાકરણ્યો કહે છે તેમ પ્લુત અવાજે બોલાવીએ. એમાં જેમ એક તરફ સ્થૂલ રીતે અવાજ લંબાવાય છે તેમ બીજી તરફ નામને વિશેષણો લગાડીને લખાણમાં સંબોધન લંબાવાય છે. સામે બેઠેલ જે માણસને કાઈ દિવસ 'ભાઈ' પણ ન કહેતા હોઈએ તે વ્યક્તિને 'પ્રિય ભાઈ', 'પ્રિય ભાઈશ્રી', 'સ્નેહી ભાઈ', 'પરમસ્નેહી ભાઈશ્રી', વગેરે લાંબે સંબોધને લખતા જઈએ છીએ. ઘરમાં જે બહેનને 'નંદુડી' કહીને બોલાવતા હોઈએ તેને પત્રમાં 'અખંડ મૌલાઅખંડતાં બહેન શ્રીમતી નંદકુંવરબહેન' લખીએ. ઘરમાં માત્ર 'બા' કે 'બાડી' કહેતા હોઈએ તેને 'પરમપૂજ્ય ગંગાસ્વરૂપ માતૃશ્રી' વગેરે કહીએ. અજ્ઞાન આમાં એક અપવાદ થયેલો યાદ છે. એક વિદ્વાનને એક શેઠિયા માન અપવા બીલા થયેલા ત્યારે એ વિદ્વાનોની સભામાં જરા ગંભીર અને ગૌરવશાળી વિશેષણો વાપરવાની ઇચ્છાથી એ શેઠિયાએ 'મરહૂમ સાક્ષરવર્ચશ્રી' એમ સંબોધન કરેલું. પણ તેથી મારો નિયમ જોરા નથી પડતો. હમેશાં જેમ સારા નિયમોને, એટલે સારા માણસોએ નક્કી કરેલા નિયમોને, દેખાતા અપવાદોથી સમર્થન મળે છે, તેમ અહીં પણ યાવ છે. 'મરહૂમ' વિશેષણમાં પણ 'દૂર દૂર સુદૂર' હોવાનો અર્થ રહેલો છે. એટલે સંબોધનો દૂરતાથી લાંબાં, ગૌરવશાળી, ગંભીર, ગદન વગેરે બને છે જ. તોપણ આપણાં અતિ પરિચિત માણસોને આપણે બહુ મોટાં વિશેષણો આપતાં જરા શરમાઈએ. નવો પરજોડો પતિ પોતાની વધુને 'પ્રિયતમા,' કે 'પ્રાણસમ વહાલી,' કે એવું કંઈકે લખે, પણ ગિરપરિચય પછી તો મૌ. કલાણી એટલું જ લખે. એ

‘સૌ.’ માં સૌ વિશેષણ, સારાં ખરાબ, સર્વે શુભાશુભોપમા, આવી બધ. ત્યાં પણ એ જ નિયમ તો છે, કે હૃદયની બહુ નિકટ હોય તેને ઝાઝાં વિશેષણો આપતાં આપણે શરમાઈએ. તેમ છતાં તને આ પ્રમાણે ગંગોધું છું તેવું કારણ એ છે કે તું મારી નજીક નથી. નજીક નથી તે મારાથી દૂર ગયો છે એવા કારણથી નહિ, પણ તું હજી મને જડયો જ નથી. એ બાબતમાં મારે પણ જરા ગાંધીજી જેવું છે. એમ બહુ બાબતમાં હું અને ગાંધીજી મળતા આવીએ છીએ. ગાંધીજીને એપેન્ડિસાઈટિસનું ઓપરેશન કરેલું ત્યારે મને પણ ડોક્ટરે એપેન્ડિસાઈટિસ હોવાનો મંભવ કહેલો. એ તો પછી નીકળ્યું કંઈક બીજું જ. પણ મારે ગાંધીજી સાથે એમ ધનું મળતાપણું છે. ગાંધીજીને પોતાના ઝરુ ને ઈશ્વર જડયા નથી, તેમ મને પણ તું જડયો નથી. મારી સ્થિતિ તો ગાંધીજી કરતાં પણ વધારે ખરાબ છે. ગાંધીજીને ખબર છે કે ઈશ્વર છે ખરો, માન તેમને જડતો નથી; પણ મારે તો બિચરું છે. હું તો જાણું છું કે આ દુનિયામાં કોઈ મિત્ર છે જ નહિ! અને છતાં તને પણ લખવાનું મન થાય છે. તેમાં તું કે હું જવાબદાર નથી; આ સાહિત્ય ચાલવા દુનિયા જવાબદાર છે. દુનિયામાં એવું ધણું છે જે પરમત્રિય મિત્ર કે મિત્રવર્ધન કામળરૂપે જ માન લખી શકાય. તેને માટે બીજી કોઈ શૈલી કામ ન આવે. પછી હું શું કરું? હું જાણું છું, તું નથી, મળવાનો નથી, છતાં તારા શોધોધનથી જ મને પ્રેરણા મળે છે. કોઈ તત્ત્વજ્ઞાન બજેલો કાલો કહેશે કે અભાવ તે વળી પ્રેરણાત્મક થાય ખરો! અરે મારાથી ઘણાં મોટાં શાણોમાં એમ બનેલું છે. ડૉન્ટી જણતો હતો કે તેને કદી ઇમેન્સિસ મળવાની નથી. છતાં એ સ્ત્રીએ જ તેને પ્રેરણા આપી. ‘ડૉસીનિયા’ કદી હતી જ નહિ, પણ તે અદૃશ્ય અને અદૃશ્ય મુંદરીના પ્રેમથી જ ડોન કિવક્રોટ જગતના એક મહાન ગ્રંથનો નાયક બન્યો. સાહિત્યમાં એમ બનતું આવ્યું છે. તો તારાથી મને પ્રેરણા મળે તેમાં શી નવાઈ!

તને તો આ પણ સંભળાવી શકતો નથી. માટે આ પત્રને બધા સાંભળે—વાંચે એવી રીતે પ્રસિદ્ધ કરુ છું. એ જ સાચો માર્ગ છે. દંસની ઇચ્છા કૃષ્ણને મારવાની હતી, પણ કૃષ્ણ જન્મ્યો છે કે નહિ, અને તે જન્મ્યો હોય તો ક્યાં છે, ક્યો છે, તેની ખાતરી કે ખબર ન હોવાથી તેણે છોકરાંમાત્રને મારવાનો નિશ્ચય કર્યો. આપણને કોઈ અજ્ઞાત વ્યક્તિ ખરાબ હોવાનો અનુભવ થાય ત્યારે આપણે આખી નાત, આખા પ્રાંત કે આખી કામ કે આખા દેશને ભાંડીએ છીએ. તેમ તું જડતો નથી માટે આ વાત હું આખી શુભરાતી આવમને સંભળાવવા ઇચ્છું છું. આથી વસ્તુ દુનિયામાં બને છે. જોકે તેની હજી માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રીને ખબર નથી પડી. પડી હોત તો વૃત્તિઓ ઉત્તત બને છે, નીચ બને છે, એમ સ્વીકાર્યું છે તે સાથે વૃત્તિઓ એકને છોડી અનેક તરફ વળે છે એમ પણ સ્વીકારત. હમણાં એવો એક દાખલો બન્યો. એક રશિયન કવિ કે એવો કોઈ હલાકાર કોઈ મુંદરીને ચંદાંતો દશે, પણ પેલી મુંદરી તેને સામી ચાહતી નહોતી. પછી પેલા કવિએ શું કર્યું? તેને એકવાર રેડિયો ઉપર ગાવાનો પ્રસંગ મળ્યો, ત્યારે તેણે એ મુંદરીને ગુણોધીને લખેલાં ગીતો ગાયાં. તેણે રેડિયો ઉપર કહ્યું, કે ‘આજે આખું રશિયા મારાં ગીતો સાંભળશે તે સાથે તું પણ સાંભળીશ જ. અને જો સાંભળીશ, તો એ નિર્દય મુંદરી! આ પણ સાથેસાથે સાંભળતી જ અને સમજતી જ, કે તારે માટે હું શું કરું છું!’ એમ કહીને તેણે ત્યાં ને ત્યાં પિસ્તોલ ખાધી. તે રશિયન કવિતી પેડે તું સાંભળતો નથી માટે હું આ સર્વને સંભળાવું

હું. છતાં તેની પેઠે હું પિસ્તોલ ખાવાનો નથી. કારણકે આ લખીને પિસ્તોલ ખાઉં તોપણ આ સ્વૈરવિહારમાં બધા એ પિસ્તોલ સાંભળવાના નથી. એટલે ખીજા કશામાં મૌલિકતા ન બતાવી શકાય ત્યારે જે એક જ બાબત એવી છે જેમાં મૌલિકતા બતાવી માણસ મહાન થઈ શકે છે તેમાં હું મહાન થઈ શકું એમ નથી. પણ મને મહાન થવા માટે એવી ઇચ્છા પણ નથી. હું મહાન કેમ થાઉં એનો મને વિચાર આવતો જ નથી. કારણકે હું મહાન છું તેની મને ખાતરી છે, માત્ર જગત જ જાણતું નથી કે હું મહાન છું, એટલું જ બાકી છે. ઘણા પૈસાદાર માણસોને પૈસાદાર થવાપણું હોતું નથી, ત્યારે 'નાત કેમ જાણે કે હું પૈસાદાર છું' એવા વિચારથી તેઓ પૈસાદાર છે એમ બતાવવા નાતમાં નાતો કરે છે. ઘણા મહાન પુરુષોને મહાન થવાપણું હોતું જ નથી, માત્ર જગતને પોતે મહાન છે એમ બતાવવાનું જ બાકી હોય છે. અને એમ બતાવવા તેઓ મહાન પ્રયત્નો કરે છે. પણ મને જગતની એ મર્યાદા ટાળવાની ઇચ્છા નથી થતી. એટલે ભારી મહત્તામાં અને તેમની મહત્તામાં ફરક છે. પણ આપણા કેમનસીય દેશને તો એ રીતે પિસ્તોલ ખાઈ મરવાની મૌલિકતા બતાવવાને પણ અવકાશ નથી. પ્રથમ તો તમને પિસ્તોલ આવડે જ ક્યાંથી ? આ પિસ્તોલની વાત લખું છું ત્યાં મારા ઘર આસપાસ કોઈ સી. આઈ. ડી.વાળા તો નથી ફરતા એવા બગથી ઊઠીને બારણું બંધ કરવું પડે છે—આ કર્યું—ત્યાં એવી રીતે પણ હું કે કોઈ શી રીતે મહાન થઈ શકીએ !

અને મિત્ર મિત્ર ! એ રશિયન કવિની પેઠે, તું મને નથી મળતો માટે તને નિર્દય પણ હું કહેવાનો નથી ! નિર્દય તો શું પણ તારામાં કંઈ પણ અવશ્ય હું માનતો નથી. માણસ જાતમાં રહેલો એક મોટો અવશ્ય—

‘ ખીમરા ! મોટી જોડ એક માણસને મરવાતણી,
ખીજા લાખ કરોડ પણ ઈ જેવી એકે નહિ. ’

એ જોડ તારામાં નથી. કારણકે તારી હયાતી નથી. જેને હયાતી હોય છે તેનામાં જ જોડ આવે છે. સત્ય પણ એકલું પુસ્તકમાં બાંધી મૂકીએ ત્યારે શુદ્ધ, સ્વચ્છ, નિર્દોષ હોય છે, પણ વ્યવહારમાં મૂકીએ ત્યારે અનેક માણસો તેમાં જોડ કાઢી શકે છે. માટે ગાંધીજીનાં કાર્યોમાં ઘણા વિદ્વાનો, જેમનાં પુસ્તકોમાં સ્વચ્છ સત્યો બર્ષો હોય છે તેઓ દોષ દેખે છે. માટે જ એક સિપ્ટાચાર પડી ગયો છે કે મરેલાના દોષો ન જોવા. માટે જ સરકાર ‘પણ ગમે તેવો લખકર ફાજવારી આરોપનો કેસ પણ આરોપી મરી ગયા પછી આગળ ચલાવતી’ નથી. એટલા માટે જ કેદી મરી ગયા પછી તેની કેદનાં વરસો અધૂરેથી અટકે છે. નહિતર સરકારની સત્તા કંઈ એાછી નથી. એ ધારે તો પાંચ વરસનાં પચીસ વરસની કેદ વસૂલ કરે. એ ધારે તો આર્ડિનન્સ કાઢીને હાકરાની કેદ બાપ પાસેથી વસૂલ લે, બાપ ન હોય તો તેના સાળા, તેના બનેરી, પિતરાઈ ગમે તેની પાસેથી વસૂલ લે. સરકાર જાણે છે કે દિંદો લોકો લાંબાંલાંમાં સગપણો બહુ સાચવે છે. પણ નહિ, સરકાર મૃત્યુને માન આપે છે. ફાંસી દેતી વખતે પણ કેદી માંદો નથી, વગેરે પૂરી સંભાળ લે છે. અરે જીવતી પ્રાણની કે જીવતા કેદીની સંભાળ ન લે તેટલી ફાંસીએ લટકાવવાના કેદીની સંભાળ લે છે, અને રવિવારે ખ્રિસ્તી દેવજોમાં વાગે છે તેવા ઘંટ વગાડી તેને માટે સ્વર્ગનાં દારો ઉઘાડી નાંખવાને

સ્વર્ગના દ્વારપાલને ખબર આપે છે. કોઈ પણ રાત્ર્યપ્રકરણી પુરુષને પણ મરી ગયા પછી તેને વખાણે છે; અને તેનો ધરો લઈ જીવતા રાત્ર્યપ્રકરણી પુરુષોને સારા થવા શિખામણ આપે છે. સરકાર જરૂર ગાંધીજીને સમજાવે કે તિલકમહારાજ અત્યારે હોય તો આમ ન કરે! વગેરે. ! એટલા માટે જ. . . પણ આ મૃત્યુમહિમાની વાત તો મૃત્યુ જેટલી લાંબી છે.

એક પ્રશ્ન થયા વિના રહેતો નથી. 'મને મારા મિત્રો જરૂર પૂછશે કે મારો પ્રિય મિત્ર તે સ્ત્રી છે કે પુરુષ? કારણકે હમણાં આપણો આખો સમાજ આ વિષયમાં ખૂબ રસ લઈ રહ્યો છે!—બધા કહે છે તેમ 'રસ લૂંટી' રહ્યો છે. અલગત અત્યાર સુધી તો મેં મિત્ર આવ્યો ગયો એમ લખેલ છે. પણ તે તો મિત્ર પુલિંગ છે માટે. આપણો મિત્ર સ્ત્રી હોય તોપણ તેને માટે મિત્ર આવ્યો એમ જ લખવું પડે. એટલે તું સ્ત્રી છે કે પુરુષ એ મારે બધાને કહેવું પડશે. અને તેને વિશેષ આમ નક્કી કરું છું અને તેનાં કારણ પણ જણાવી દઉં છું. છેવટે તે પુરુષ જ છે એમ નક્કી કરું છું. કંઈક લખવામાં, લાપામાં ફીક પડે માટે એ કારણ તો ખરું જ. પણ વિશેષ એટલા જ માટે, કે એક આદર્શ સ્ત્રીમાં ક્યાંતી ન હોય તેના કરતાં એક આદર્શ પુરુષમાં ક્યાંતી ન હોય એ હું વધારે પસંદ કરું છું! એમ કરવામાં સ્ત્રીઓ તરફ મારો પક્ષપાત કારણ છે, કે પુરુષો તરફનો પક્ષપાત કારણ છે કે કોઈ દ્વેષ છે કે કોઈ. . . એ હવે અત્યારે તો નથી કહેતો. પણ છેવટે આમ જ નક્કી કરું છું. સમજ્યો! એથી બીજું કંઈ નહિ તો કોઈને મારા સૌભાગ્યની ઈર્ષ્યા નહિ આવે, ને તને બધા વધારે હેરાન નહિ કરે!

મિત્રના કાગળમાં સૌથી પહેલું તો કુશળ સિવાય બીજું શું લખવાનું હોય! સૌથી મોટું સુખ તો એ છે કે મારે સાંભળવો ન હોય તોય સાંભળવો પડે તેટલે નજીક કોઈ રહેતો નથી. મુંખમાં રહેતા ગાળુસ વિશે સામાન્ય રીતે બધા એવી ચિન્તા કરે કે આ મોટરો, ગાડીઓ, બસો, ટ્રામો દોડતી હોય ત્યાં ફરવું બહુ જોખમકારક છે. પણ એ ગાડીઓ કરતાંય મને તો રેડિયો વધારે ઉપદ્રવકારક લાગ્યો છે. ઘરમાં બેસી રહો તો તમારા ઉપર ટ્રામ કે બસ ધસી આવવાની નથી તેની તમને ખાતરી છે; પણ ઘરમાં બેસો તોય, તમારે જરા પણ ન સાંભળવું હોય તોય, તમારા પર રેડિયો આક્રમણ કર્યા વિના રહેતો નથી. મને તો લાગે છે કે જેમ મોટાં શહેરોમાં અમુક રસ્તે જ ગાડીઓ આવે, અમુક રસ્તે જ મોટરો આવે વગેરે નિયમો થાય તો સારા એમ અણાય છે, જેમ સરકાર આપણા હિન્દુઓને અને મોરોઓને જુદા વસાવવા માટે હુકમો કાઢે છે, તેમ રેડિયો માટે પણ થાય તો સારું. બધા રેડિયોવાળાને જુદા જ લતામાં રાખવા, એ લતામાં રેડિયો ફરજિયાત કરવો. અને રેડિયો બંધ કરવાની ચાવી જેવું કશું રાખવું નહિ. કારણકે ચાવી રાખે તો કેટલાક રેડિયોવાળા, દાલ જેમ રેડિયોની વિશિષ્ટતા બતાવવા રેડિયો ચાલુ રાખે છે તેમ, પછી રેડિયો છે છતાં અમે નથી વગાડતા એવી નવી વિશિષ્ટતાનો કદાચ મોહ કરે; પણ નહિ. બંધ કરાય તેવો રેડિયો દેશમાં આપાત જ ન કરવો અને રેડિયોલતામાં રેડિયો ચાલ્યા જ કરે—ચાલ્યા જ કરે, એમ કરવું, ત્યારે કંઈક આ રેડિયોવાળાને સમજાવશે કે રેડિયોને ખૂબો પાડતો રાખવો એ શું છે! મને ખાતરી છે કે એક ગામમાં બધા રેડિયોવાળા બિનરેડિયોનાં

લક્ષ્મી આવવા મરજી કરશે, બિનરેડિયો વત્તાના ભાડા વધી જશે, અને બગનાના અને જમીનના સદા ચાલશે, આખા મુમર્તિના વેપારમા તેજ આવશે, મરકારની આવડ પણ વધશે અને મરકાર પણ ખુશખુશ થઈ જશે વગેરે, વગેરે

. અને અહીં મુમર્તિમા આવ્યો છુ છતા જરાય દેશ છોડીને આવ્યો હોઈ એવુ લાગતુ નથી, તેનુ કાગળુ આપણી લાપા, આપણા મિત્રો, પરિચિત રીતરિવાજો એ મધુ ખડુ, પણ સૌથી વિશેષ તો અહીંના ઉદગ્રહો ત્યારે મારી મામે ઉદગ્રહો વધતો નેહ છુ ત્યારે લાગે છે, 'ના ના, છુ તો હજી ગુન્ગતમા !' અને ગાંડી જરાય છે

'ત્યા ત્યા વમે એક ગુન્ગતી ત્યા ત્યા સંપાદાય ગુન્ગતી !'

નકામા લોકો વધતા ઉદગ્રહો મામે ફરિયાદ કરે છે ઉદગ્રહો વધે નહિ તો બીજુ કરે શુ ? આ મુમર્તિના સુધગર્ભરાગાઓ મોટામોટા પીપો નાખે છે—કચરો ભેગો થયા એમ તો અમાગ ગામમા પણ કચરાની છત્રોઓ ઢરેલી છે પણ ઉદગ્રહો તો ફેલાય જ સમુદ્ર માઝા ન મૂકે પણ ઉદગ્રહો તો મૂકે જ એની મામે ફરિયાદ કરનારા સમજતા નથી તેનું કાગળુ સમજે તો ગાંડી ફરિયાદ ન કરે ઉદગ્રહો એટલે ગાંડીની જગા એ તો ખડુ ને ? હવે અમે ચોખ્ખા માણસો એટલી બધી ગદી જગાની અડોઅડ તો ન જ જઈ શકીએ ને ? એટલે કચરો દૂધી ફેંકતાને ગ્લો એ દૂધી ફેંકતા ફેંકનાર માણુમ સુધી તેનો થોડો ભાગ તો જરૂર વેગાય ટેનિમ ગમનાર દડો ફેંકે છે તે પણ દર વખત ધાર્મી ચોકામા નથી પડતો પણ કચરો શુ કાઈ એ જ દડા જેવો છે ? તેમા તો થોડક ચીજો દડાથી નાની મોની હોય છે અને ગચગાનુ પીપ કે છત્રી કઈ ટેનિસના ચોડા જેવડી છે ? એટલે કચરો દૂધી ફેંકતા થોડો ભાગ તો ફેંકનાર માણુમ સુધી વેગાય જ એ વેરાય એટલે ઉદગ્રહો ત્યા સુધી ફેલાય તેથી તેની પછી જે માણુમ ગદીને કચરો નાખવા આવે તેને એ નથી હાથી બહાર બહાર ગદીને કચરો ફેંકે પડે અને તેથી થોડો કચરો વેગાઈ વળી ઉદગ્રહોની હદ વધે તેમા બિચારા માણુમે શુ કરે ?

અહીંના ઉદગ્રહોનું બારીકાથી અવલોકન કરતા એક મોની ગોષ્ઠ હું કરી શકો છુ, અને તે બધે બહાર પાડવાનો તિયાર છે કોઈ એક જગાએ—કહોને કે સુનાઈટ્સ સ્ટેડ્સમા, એ લોકો એવુ બીધુચુ ખડુ કરે છે—મચ્છરોનો નામ મણો હતો ત્યા કોઈને મચ્છર ટાળવાને ચામાચીડિયા લઈ જવાનું સચ-ચુ અને તે માણુમે તે દેશ ઉપર બહુ ઉપકાર કર્યો એમ ગણાય છે હું પણ કહું છુ, ઉદગ્રહોને માટે માણુમે ઉપર કચરા મમધી નિયમો લાવવા એ નકામુ છે, એને માટે મ્યુનિસિપાલિટીમા વધારે માણુમે રાખવા એ પણ નકામુ છે, કાગળુકે ગમે તેટલા માણુમે ગણે પણ તે કચરાને અને કચરો નાખનારને કદી પહોંચી શકાના નથી તેને માટે તો કોઈ કુરતી ઉપાય ગોધત્રો નેહિએ અને તે કુરતી ઉપાય મેં ગોધત્રો છે અહીં મુમર્તિના લગભગ બધા પરામા કચરા સાફ કરવાનું કામ જૂડ કરે છે એ જૂડને ગુન્ગતમા ઠેકેકાણે છૂટા મૂકી દીધા હોય તો કપાય પણ કચરો ન રહે કચરો પેલ કરનાર માણુમે વધે તે કરતા તે ધણી ઉતાવળા વધી જશે અને ત્યા જૂડને કોઈ માગનાર કે ખાનાર નથી, કાગળુકે માત્ર કિચરો જ તેને ખાય છે, એટલે તેની સખ્યાને કોઈ ફિઝિમ મર્યાદા નડાની નથી મને તો આ પ્રાણી એટલુ

ઉપયોગી, એટલું સુંદર, એટલું ગહન લાગે છે કે તેના ઉપર કાંઈ કરવાનું મન થઈ નાંખે છે.

ત્યારે તે કાલ્પના રંગડામાં મોં ઘાલી કંઈક ખાતું હોય છે, ત્યારે તે શું ખાતું હશે તે કરતાં શ્વાસ કેમ લેતું હશે તેનો વિચાર મને વધારે તાજુબ કરે છે. તે વરુણની 'માફક પાણીમાં અધિજ્ઞાન કરે છે, સાક્ષાત્ સર્વભક્ષી દુતાઇ તેના ઉદરમાં છે, ઈકોડહમ્ યદુ સ્વામ્ તેના અવન્ધ્યત્વમાં છે. પૃથ્વી જેવી તેની સહનશીલતા અને ક્ષમા છે, તે જગતનું જૂનામાં જૂનું પ્રાણી છે; લગ્નગણુ નવોદા પેઠે તે નીચી નજરે ચાલે છે, હાથી જેવો તેનો રંગ, તેના જ જેવી તેની મંદ ગતિ છે, અને મુંઝવણની વીજળીની રેલગાડીની સીટી જેવો તેનો અવાજ છે. બસ, બસ, બન્ધુ, હવે ગદ્યમાં વધારે વાર રહી શકતો નથી. પદ્યમાં આત્મા જવાની ઇચ્છા થાય છે, અને તે પદ્યની પ્રેરણા માટે કાણુ બાણુ કાને ઉદ્દેશીને લખવું પડશે તે બાણુતો નથી. લગ્નનાર કાણુ હશે, રસ કયો હશે, છન્દ કયો હશે, પ્રાસ કયો હશે, શૈલી કઈ હશે, તે કશું જ બાણુતો નથી, એટલે આ પત્ર અત્યારે તો પૂરો કરું છું.

લિં.

‘સ્વૈરવિહારી’

ગીતદોર

મોહિનીચન્દ્ર

[મન્દાકાંતા]

પંખી ! ઊડો ગગનતલમાં દહેરતાં કંઠલીલા;
જે ઝીણા ને કનકરસના ગીતના દોર અંતે
બાંધી રાખો નલ-જગ તમે એક ખીનથી દૂર,
તે માથું હું કદી ન મરડો : એક છેડો મહીને
ખીલ છેડે વિપદવનમાં પ્લેઝ્યુરનાં કાજ ગંધું :
ને તેથી હું યુગયુગ યથાં જન્મ ધારું અનેક.

‘ચચ્ચાર આને !

હેલી અમીની વરમાવો કાને !

ચચ્ચાર આને !

હૈયાં ટુધાયા વહવો ન શાને ?’

મીઠી જળાને લવચાવી હૈયા

ગ્સે પૂરા કિંતુ ખીસે અધૂરા,

અમીણુ દો’ને અમથુ રિખાવતો

ખરાડતો જોમથી ખસીવાળો.

ધરાક સાચા સુણવા ન પામે

વેગે જતી ગાડી મધીં લપાઈ જે

ખસી સુણતા પુણ્યોર્મિગોષ્ઠિની.

‘ચચ્ચાર આને !’

ના કોઈ માને,

અને ખલે વાસળી જૂથ એવું

થયું ન રહેજે હજીવું, ભમ્યો છતાં.

‘ચચ્ચાર આને !

હો, તે રમો રાતદિ રમજનાને !

‘ચચ્ચાર આને !’

‘દે એક આને !’

‘ના, ભાઈ, ના, ગામ જઈશ મારે,

છા ના ખપી ! ધધણથી જશે નહીં

ચચ્ચાર આને ! ખસ ચાર આને ! !’

પાછા વળતા, પછી, જૂથમાથી

ખેંચી મઝાની બમ એક ખસી,

આપાદની સાંજની ઝમરોમા

સુરોતણા રંગધનું ઉડાવતી

એણે ય છેડી ઉરમાથી ઝમરો.

જીવત આવી સુણી ગાહિરાત, કો

ખારી મહીંથી જતી વ્હાર મૂકતી,

જોલાવની તાલીસ્વરેથી બાલા.

હવે પરંતુ લપલીન કાન,

ધરાકનું લેશ રહ્યું ન ભાન.

શબ્દચર્યા અને વાક્યચર્યા

ડાહરરાય'દે. માંકડ

[પાખા દિવસથી આ વિષયના લેખોને 'પ્રસ્થાન' માં સ્થાન આપવાની હઠ્ઠા હતી તે આ લેખથી શક્ય બને છે. આપણી બાપમાં શબ્દના અર્થો, વ્યુત્પત્તિ, વ્યાકરણ, વાક્યના અર્થો, શ્લોકપ્રયોગો વગેરે વિશે પાણી સંક્રિષ્ટ રીતે ચર્યા થઈ શકે એમ છે, અને તેવા લેખકો માટે આ વિષયમાં રસ લેનારા સર્વને અમે આમન્ત્રણ આપીએ છીએ.—દા. વિ.]

કૌમુદી (અર્થસંક્રાંતિચર્યા)

'કૌમુદી' શબ્દનો 'ચન્દ્રિકા' એવો અર્થ શા આધારે પ્રચારમાં આવ્યો હતો? મૂળ તો 'કુમુદ' ઉપરથી એ બન્યો છે. કુમુદસ્ય હ્રસ્વ કૌમુદી. કુમુદશબ્દ પોતે કૌ મોદત્વ इति કુમુદં એમ વ્યુત્પત્તિ યાવ છે. પૃથ્વી (કુ) ઉપર ઉદ્ભવે છે તે કુમુદ. ત્યારે આમાં ચન્દ્ર કે ચન્દ્રિકાનો અર્થ કયાં આવ્યો? પૃથ્વી ઉપર શોભે છે એવા એ કૂલને શકિવશાત્ કુમુદ નામ અપાયા પછી, કવિકલ્પનાએ આ કુમુદને જુદું જ વ્યક્તિત્વ આપ્યું. કવિસમય મુજબ કુમુદ ચન્દ્રની હાજરીથી ખીલે માટે એ બંને પ્રેમીઓ છે એવી માન્યતા ચાલુ થઈ છે. ચન્દ્ર અને કુમુદ તથા સૂર્ય અને કમલ—આ બે જોડકાં સંસ્કૃતભાસિત્યમાં એટલાં તો પ્રસિદ્ધ છે કે અદો એનાં દૃષ્ટાન્તો આપવાનો નિરર્થક પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી. અદો તો માત્ર અર્થસંક્રાંતિવિદ્યાનો (Semantics) એક વિશિષ્ટ દૃષ્ટાન્ત ચર્ચવાનો જ હેતુ છે.

ચન્દ્રની હાજરીથી ખીલે અને એની ગેરહાજરીથી કરમાય તે કુમુદ. એટલે ચન્દ્ર અને કુમુદવિકારાનો અવિનાશાય થયો. ચન્દ્ર અને ચન્દ્રિકાનો અવિનાશાય તો સ્વતઃસિદ્ધ છે. વળી, કુમુદ અને કૌમુદીનો (એના વાચ્યાર્થમાં, એટલે કે કુમુદ ઉપરથી બપોરે તે કુમુદેત પ્રકાશ એ અર્થમાં) અવિનાશાય પણ સ્વતઃસિદ્ધ છે. આમ ચન્દ્ર અને કુમુદ વચ્ચે તથા ચન્દ્રિકા અને કૌમુદી વચ્ચે લોકમાનસે (કે કવિમાનસે) અવિનાશાય સાબીતો હતો? શુભી (ચન્દ્ર અને કુમુદ) તથા શુભી (ચન્દ્રિકા અને કૌમુદી)ના સમગ્રબંધથી—એટલે કે બે શુભી વચ્ચે અવિનાશાય અને એના બે શુભો વચ્ચે અવિનાશાય એવા સમગ્રબંધથી—આની અર્થસંક્રાંતિ શક્ય બને ખરી. ખીજી રીતે કહીએ તો, ચન્દ્રનો સ્વેન પ્રકાર તે ચન્દ્રિકા અને કુમુદનો સ્વેન પ્રકાર તે કૌમુદી—એ બે વચ્ચે સ્વેનત્વના કારણે એકરૂપના સમાર્થ હતો. બંનેનો સાધારણધર્મ સ્વેનત્વ છે.

પણ આ સાસ્ત્રીય રીતે સમગ્રનીએ. એક માણસ ચન્દ્રનો સ્વેન પ્રકાર જુએ છે, તેમજ કૌમુદીનો સ્વેન પ્રકાર પણ જુએ છે. તેથી બંને વચ્ચે સરખાપણું છે એમ તેના

૧ સામાન્ય વ્યુત્પત્તિ—કૌ મોદન્તે દરદાં લેનારી કૌમુદી મતા—(આપ્ટેનો કારણ) એમ છે, તે તો કેબીટી જ અસાચી છે.

મનમાં ઊગે છે. અને વિચારના ઉત્સાહમાં એ બન્ને વચ્ચે એકરૂપતા સાધે છે અને (ચન્દ્રના પ્રકાશને અનુસરીને) બોલી બેઠે છે, “આ કૌમુદી છે.” ત્યારે આ વાક્યમાં ‘કૌમુદી’ શબ્દ પરત્વે કયો શબ્દવ્યાપાર કામ કરે છે? અહીં કૌમુદી એના વાચ્યાર્થમાં (કુમુદપ્રકાશના અર્થમાં) તો લઈ શકાય તેમ નથી તેથી મુખ્યાર્થબાધ થતાં આપણે બીજા અર્થ (લક્ષ્યાર્થ) લઈએ છીએ. તેથી અહીં લક્ષણના નામે શબ્દશક્તિ કામ કરે છે એટલું તો સમજાય છે. ‘આ કૌમુદી છે’વાળા વાક્યમાં ‘આ’ ‘ચન્દ્રિકા’ ને બદલે વપરાયો છે. તેથી એ વાક્ય આમ પણ બોલાય: ‘ચન્દ્રિકા કૌમુદી છે.’ એ વાક્યમાં ચન્દ્રિકા અને કૌમુદી વચ્ચે ઉપમાનોપમેયભાવ છે, તેથી આ લક્ષણને ગૌણી લક્ષણ કહેવાય. વળી જેમ ‘ગૌ: વાહીક:’ અને ‘ગૌરયમ્’ એ બે દશાન્તમાંથી બીજામાં વાહીક નિગીર્ણ અને છે તેથી ત્યાં આપણે સાધ્યવસાના ગૌણી લક્ષણ કહીએ છીએ તેમ, ‘આ કૌમુદી છે’વાળાં વાક્યમાં ચન્દ્રિકા નિગીર્ણ અને છે તેથી ત્યાં પણ સાધ્યવસાના ગૌણી લક્ષણના નામે શબ્દશક્તિપ્રકાર પ્રવર્તે છે એમ કહી શકાય.

વળી આ અર્થસંક્રાન્તિમાં કયા કયા સમ્બન્ધો કામ કરે છે તે પણ જોઈએ. ચન્દ્ર અને કુમુદ વચ્ચે કાર્યકારણભાવ છે. ચન્દ્ર અને ચન્દ્રિકા વચ્ચે તેમજ કુમુદ અને કૌમુદી (કુમુદપ્રકાશ) વચ્ચે ગુણગુણીભાવ છે. ચન્દ્રિકા અને કૌમુદી વચ્ચે ઉપમાનોપમેયભાવ છે. તે આમ બરાબર સમજાશે:

ગુણી	ગુણ
કારણ ચન્દ્ર	ચન્દ્રિકા ઉપમાના
કાર્ય કુમુદ	કૌમુદી ઉપમેય
ગુણી	ગુણ

આમ પહેલા કાર્યકારણભાવથી ચન્દ્ર અને કુમુદ વચ્ચેનો સમ્બન્ધ સમજાય છે, પછી ગુણગુણીભાવથી કુમુદ અને કૌમુદી વચ્ચેનો સમ્બન્ધ સમજાય છે. અને છેવટે ઉપમાનોપમેયભાવથી કૌમુદી અને ચન્દ્રિકા વચ્ચેનો સમ્બન્ધ સમજાય છે. આવી રીતે આ ત્રણ સમ્બન્ધો આ અર્થસંક્રાન્તિવ્યાપારમાં કામ કરે છે. એમાંથી છેલ્લો સમ્બન્ધ આ વ્યાપારને ગૌણીલક્ષણગુણો, વિવરણબતાવે છે.^૧

૧ હમણાંહમણાં પશ્ચિમમાં Semantics નો અભ્યાસ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ થવાની શરૂઆત થઈ છે. આપણા પ્રાચીન જ્ઞાનાત્મા શબ્દશક્તિઓની જે ચર્ચા થતી તે અર્થસંક્રાન્તિવિધાના નિયમોની જ ચર્ચા હતી એમ કહીએ તો ખોટું નહિ. એ દષ્ટિએ અભિધા, લક્ષણ અને વ્યંજનાની ઉપયોગિતા ઘણી વધુ, આજના જ્ઞાનાત્મા છે.

પ્રિય ભાઈશ્રી,

લંડન સ્કૂલ ઓફ ઇકોનોમિક્સમાં એક બનાવ બની ગયો. જરા જૂની વાત છે, પણ તમને રસ પડશે.

હિંદુસ્થાની વિદ્યાર્થીઓની, લંડન સ્કૂલમાં, ઇડિયા સોસાયટી નામની એક સંસ્થા છે. તેનું વાર્ષિક જમણું હતું. ઘણા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ હાજર હતા. સ્કૂલમાં કેટલાક પ્રોફેસરો ને સ્કૂલના ડાયરેક્ટર સર વિલિયમ બીવરિજ પણ હાજર હતા. જમણું પૂરું થયું ને 'ટાસ્ટ' આપવાને વખત આવ્યો. ઇડિયા સોસાયટીની કમિટીએ મંત્રીને ચોખ્ખેચોખ્ખું કહ્યું હતું કે રામનો 'ટાસ્ટ' ન આપવો. અમારા બધાની અગવળી વચ્ચે મંત્રીએ રામ મોદે ટાસ્ટની^૧ દરખાસ્ત કરી. પાછળથી કમિટીએ મંત્રીની ઝાટકણી કાઢી ત્યારે મંત્રીએ બચાવમાં કહ્યું: "હું શું કરું? ડાયરેક્ટરે ખૂબ દબાવ્યું કર્યું." કમિટીએ તરતોતરત બીજો કરાવ કર્યો કે હવેથી કોઈ દિવસ રામનો ટાસ્ટ ન આપવો.

આ પહેલાં અહીં આવા બે બનાવ બની ગયા હતા. એક ઓક્સફર્ડમાં ને એક કેમ્બ્રિજમાં. ત્યાંના હિંદી વિદ્યાર્થીઓમાં લંડનના હિંદી વિદ્યાર્થીઓ કરતાં વધારે જુરસો છે. આમાંના એક ટુકાણે તો લોર્ડ રીડીંગ હાજર હતા. ટાસ્ટ આપવાને વખતે ઓક્સફર્ડમાં તો લોર્ડ રીડીંગના કહેવા છતાં મંત્રીએ તે આપવાની ના પાડી. પછી લોર્ડ રીડીંગે જતે ભડીને તે આપ્યો. કેમ્બ્રિજમાં મંત્રી જરા વધારે માથાનો ફરેલો હતો. એણે પોતે આપ્યો નહિ ને કોઈને આપવા પણ ન દીધો.

હમણાં કેટલાક વખતથી છાપામાં વર્લ્ડબેર (colour bar)ના બનાવો વિષે વધારે ખબર આવતી હતી છે. થોડા વખત પર હિંદુસ્થાનથી એક ટીમ ટેબલ્ટેનીયા રમવાને આવી હતી. જે હોટેલમાં એમની રાગવડ કરી હતી, તે હોટેલવાળાએ એમને ઉતારવાની ના પાડી દીધી. ટીમને બોલાવનારા અંગ્રેજ વ્યવસ્થાપકો રામજુ હતા. એમણે હોટેલવાળાને ધમકી આપી કે હિંદુસ્થાની ટીમને નહિ ઉતારશો તો બીજી બધી ટીમોને બીજી હોટેલમાં લઈ જશે. હોટેલવાળાને નમી જવું પડ્યું.

ગયા અડવાડિયે 'સનડે રેફરી (Sunday Referee)'માં ખબર હતી કે બે હિંદુસ્થાની વિદ્યાર્થીઓને એક સ્નાનાગાર (swimming bath)માં દાખલ ન થવા દીધા. એમણે વિરોધ કર્યો. સ્નાનાગારના વ્યવસ્થાપકને મળ્યા, પણ વીસે ગોંચે પાછા આવવું પડ્યું.

૧ ઈંગ્લેન્ડમાં ભદેર ખાણમાં ઉવેટ કાઢતી વાંદુસ્તી ખાતર બે મહો બોલી ઉઠ્યું પીવાને સિવાજ છે. તેને ટાસ્ટ (toast) કહે છે.

દાઝ્યા પર ડામતી માફક આ જ વિષય પર આ અઝનાડિયાના 'સનડે રેકરી'માં કોઈક એ જણાએ કાગળ લખ્યા છે: એક 'ફેરપ્લે' ('Fairplay') ના નામથી લખે છે, તે ખીન્ને કર્નલ છે. ફેરપ્લેએ હિંદુસ્થાનમાં પણ વર્ણભેદ છે એ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પુરાવા તરીકે તેણે નામનિશાન આપ્યા વગર થોડા દાખલા ટાંક્યા છે. કહે છે કે એક અંગ્રેજ કોર્ટ હિંદી માલિકાની હોટેલમાં ગયો. માલિકે એને દાખલ કરવાની ના પાડી. કારણ પૂછતાં જણાવ્યું, "અમે અંગ્રેજોને રાખીએ તો અમારા હિંદી ધરકો આવી જાય." અંગ્રેજ હિંદુસ્થાની માલિકાની હિંદી દબની હોટેલમાં જાય એ તો સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઊગવા બરાબર છે. લખનારે આ વાત ખ્યાનમાં લીધી છે ને કહે છે કે આ અંગ્રેજ પોતે કઠાકાર હતો ને એને હિંદી જીવનનો પરિચય કરવો હતો.

ખીજ દાખલામાં એક અંગ્રેજ એક નદી પર ગયો ને ત્યાં નહાતા લોકોએ એને કેમ હાંકી કાઢ્યો તેનું વર્ણન આવે છે.

એકવાર એક અંગ્રેજ એક ગદિરમાં જવા ગયો, ત્યાંના મહંતે એને ધુરકિયાં કરીને કાઢી મૂક્યો.

આ દાખલાઓમાં કેટલું સત્ય છે તે તો આપણે વાંચતાની સાથે સમજી શકીએ એમ છીએ. પણ એના કરતાં વધારે હાસ્યજનક તો એના પત્રમાં ખીજ વસ્તુ છે:

"હિંદુસ્થાનનાં છાપાંઓમાં લક્ષ્મી જાહેરખબરો આવે છે, તેમાં રંગભેદ ચોખ્ખો દેખાય છે. પરંતુવા ઇજ્જત પુરુષો હંમેશાં ગોરી ને રૂપાળી (white and fair) છોકરીઓ માંગે છે."

જોયો આ લખનારની બુદ્ધિનો નમૂનો? મિસ મેયો જેની દલીલો છે કે નહિ? આ અર્ધસત્ય હસવા જેવું નથી? જાણી જોઈને કેવો ખોટો અર્થ કરે છે?

ખીજ પત્રમાં કર્નલસાહેબ સલાહ આપે છે કે હિંદી છોકરાઓએ સ્નાનાગાર વગેરેના લાભ લેવો હોય તો હિંદી છોકરીઓને સાથે લઈ જવી. એનો અર્થ એ કે હિંદી છોકરીઓ હિંદી છોકરાઓની માથે હશે તો જ હિંદીઓના આરિત્યમાં વિશ્વાસ મૂકી શકાશે; નહિ તો નહિ. અંગ્રેજની સાથે ચરખેસરખું જીવન ગાળવું હોય તો આપણે આપણી લાયકાત પહેલાં બતાવવી પડશે. હું માનું કે આવી લાતો ખાવાથી જ અંગ્રેજનું જીવન જીવવાનો મોહ આપણામાંથી ઊતરશે. વિલાયત જતી વખતે "ખેટા, ઇંગ્લીશ લોકો સાથે બળને ને એમની 'લાઈફ' (life-જીવન) જોજો," એમ સલાહ આપનારાં માખાપોને આ વર્ણભેદના દાખલા બતાવીશું ત્યારે જ ખબર પડશે કે એમના દીકરાઓના અહીં શા હાલ થાય છે!

હમણાં હમણાં આ જાતિદ્વેષની વૃત્તિ અહીં વધારે જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ એ છે કે કેટલાંક છાપાંઓ આ વસ્તુને હાથે કરીને ઉત્તેજન આપે છે. લેખર પાર્ટી જેમાં લિબરલો ને કોંગ્રેસ બંનેને જખરો વિશ્વાસ છે તે પણ આવા ગંદા પ્રચારકાર્યથી પર નથી. થોડા મહિના પર મેં લેખર પાર્ટીના મુખપત્ર 'ડેલી હેરલ્ડ' માં હિંદુસ્થાનને વિષે ખબર વાંચી. કલકત્તામાં એક મોટો મેળો ભરાવાનો હતો. વ્યવસ્થા સાચવવાને સ્વયંસેવકોની એક ટુકડી પણ ઊભી કરી હતી. તેનું વર્ણન કરતાં 'હેરલ્ડ' લખે છે, "વ્યવસ્થા સાચવવા ઉપરાંત આ સ્વયંસેવકોનું કામ લોકોને રૂબતા બચાવવાનું છે; કારણકે ધર્મના જુરસામાં લોકો રૂબવાને ધમશે."

મિત્ર મેયોની વર્ણનકળા આમાં નથી દેખાતી? અને આ પાર્ટને આપણે આપણી હિતસ્વી કહીએ છીએ! જેને સત્ય શું છે તે જાણવાની પડી નથી, જેને લોકોને ખુશ કરવા વાતોમાં મીઠું મરચું લખાવવાની ટેવ છે, તે પાર્ટ પર વિશ્વાસ રાખીને આપણે ક્યા ખાણમાં પડવાની તૈયારી કરી રહ્યા છીએ તે મને સમજતું નથી.

પણ એના કરતાં આપણી વધારે આંખ ઉઘાડે એવી વાત તો હમણાં બની છે. લેબર પાર્ટીએ ખુલ્લેખુલ્લું જાહેર કર્યું છે કે બ્રિટિશ જર્મલાન્ડ કંપનીઓમાં કામ કરતા બિનસરફેદ ખતારીઓને બદલે બ્રિટિશ ખતારીઓ રાખવા. આ બિનસરફેદ ખતારીઓમાં મોટા ભાગના દિંદી લાસકરો છે. આની સામે દિંદુરયાનમાં એક મંજૂર નેનાએ—પણું કરીને ઇર્ષકરે—વિરોધનો સુર પળ કાઢ્યો છે. ધરતું તોફાન દૂર કરવા લેબર પાર્ટીને દિંદુરયાનીઓનું માયું કાપનાં પણ આંચકા નથી આવતો. પણ મને ખાતરી છે કે આપણી આંખ આગળ એવાં પડળ બાંધેલાં છે કે હજુએ આ ‘મુખમાં રાગ જાગણમાં છૂરી’ જેવી લેબર પાર્ટીની નીતિ આપણે જોઈ શકીશું નહિ.

આ ઉપલી વાત મેં અમસ્તી લખી નથી. એને અને ઇર્ષકમાં વધતા જતા વર્ણદ્વિપને મારો શંકે છે. ઇર્ષકમાં મંજૂરામાં ફીક જાયતિ છે. કામદારો અમજે છે કે ‘મને તેટલી બેકારી છતાં એકને કાઢીને પોતે એની જગ્યા લેવી એ એક બીજાના પેટ પર પગ મૂકવા જેવું છે. અહીંની કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી આ બાબતમાં શખત પ્રચાર કરી રહી છે. બ્રિટિશ શરકાર ને એની પાછળ દોરી ખેંચનારા મૂડીદારો મંજૂરાની જયંતિથી આજ્ઞાપા છે. કામદારોમાં પ્રચારી રહેલી જ્યારદસ્ત બેકારી ક્રાંતિકારક વિચારોને પોષણ આપી રહી છે. ક્રાંતિ અટકાવવાનો એમની પાસે એક જ રસ્તો છે: બેકારી જેમ બને તેમ આછી કરવાનો. એમની આ જરૂરિયાતને ખાતર બિનસરફેદ ખતારીઓનો ભોગ અપાય છે. તે સિવાય બીજા કોઈ જ નથી. પણ બિનસરફેદ ખતારીઓને કાઢવા એ કહેવા જેટલું સહેલું નથી. જ્યારદસ્ત વિરોધ થવાનો સંભવ છે. કદાચ જનશ્રુત યોગેશ્વર અંગ્રેજ કામદારો પણ સદાનુશ્રુતિ બનાવે તેની મોટી બીક છે. આ વખતે મંજૂરાનું જ્ઞાન લુલાપવાની જરૂર પડે છે. ધર્મની માફક વર્ણદ્વિપ પણ લોકોને ગાંઠ કરે છે, ને તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ આ કોટાકટીના વખતમાં અંગ્રેજ મૂડીદારો કરી રહ્યા છે. ધીરેધીરે પદ્ધતિસર મૂડીદારો આ વિષ પ્રસારી રહ્યા છે. બિનસરફેદ કામદારોને મળતી ડોલ (dole) સામે હમણાં પોકાર થયો હતો. દિંદીઓ અંગ્રેજ હાકરીઓને પરણે છે તેની સામે પણ આછીઆછી ચળવળ ચાલી રહી છે. થોડા વખતમાં પૂર્વ આફ્રિકા જેવું વાતાવરણ યર્ષ જન્ય તો મને અન્યત્રી યાગ નહિ.

આ જે પ્રસારવાનો બીજો પણ ઉદ્દેશ છે. જેમ વર્ષો જન્ય છે, તેમ દિંદુરયાનમાં વધારે ને વધારે જનશ્રુતિ આવતી જન્ય છે. લોકો વધારે ને વધારે માયું જીવકના જન્ય છે. અંગ્રેજ શરકારને પોતાની ગજામતી મઠિ વધારે ને વધારે ચિંતા થતી જન્ય છે. તેઓ એમ માને છે કે પચ્ચીસ વર્ષ પછી કદાચ એવો વખત આવી જન્ય કે વિશ્વાસુ દિંદી લાસકર પર પણ બરોસો ન મૂકી શકાવ. અંગ્રેજોનું બચાવનું સાધન ફક્ત અંગ્રેજ લાસકર જ રહેશે. એ લાસકર અહીંના મંજૂર ને કામદારવર્ગમાંથી જ જીલું યાગ છે. ને અહીંના કામદારવર્ગ દિંદુરયાનના કામદારવર્ગ માથે એકતા માથે તો અંગ્રેજ લાસકર પર પણ બહુ બરોસો ન મુકાય. તેથી અત્યારથી જ પાણી પહેલાં પાગ બંધાય છે. અત્યારથી જ અંગ્રેજ કામદારોના

મનમાં આપણે માટે ધિક્કારની લાગણી વધારે પ્રચલ કરાના પ્રયત્નો થાય છે.

આ વસ્તુસ્થિતિમાં આપણે શું કરવું? હજુ સુધી વર્ણમેનના પ્રશ્ન હિંદુસ્થાનની કોઈ પણ રાજકીય સંસ્થાએ અગત્ય નથી ઊભાડી લીધો. એ ગવર્નારશ્રીમાં આપણે અધાપો કેટલે સુધીનો છે તેની નિગાની છે એક વાત તો ચોક્કસ છે આપણે અંગ્રેજોની માર્શલ હિંદુસ્થાનીઓના મનમાં વર્ણમેન્ટુ ઝેર નથી ભરતું નહિ કે આપણને બી-લાગે છે કે હિંદુસ્થાનમાં વર્ણમેન્ટ મામે પ્રચારકાર્યથી ઈંગ્લંડમાં વર્ણમેન્ટ વધશે પણ આપણે ખરખર માનીએ છીએ કે વર્ણમેન્ટ એ ઝેર છે એ ઝેર પ્રદક્ષ્ય કરવાની આપણે જરૂર નથી પણ પારકા દેશમાં વર્ણમેન્ટને લીધે આપણી કેવી દશા થાય છે તેનું જ્ઞાન તો હિંદુસ્થાનમાં યતુ જ નેત્રએ હિંદુસ્થાન, ઈંગ્લંડ ને બીજા દેશોમાં હિંદુસ્થાનીઓ મામે આ ગદી તર્તણૂક કેટલે સુધી ચલાવવામાં આવે છે તેની તપાસ કરાવે તરત ને તરત એ-કમિટી બીજી યાદી નેત્રએ વીગતો બેગી કરીને પ્રમિદ્ધ થઈ બેઠે છે અને આપણે આપણા દેશમાં ને પરદેશમાં આ સ્થિતિમાં કેવી રીતે વર્તવું તે બતાવવું બેઠે છે પણ ૧૬ દિન કલા?

હિંદુસ્થાની ખનામીઓનો પ્રશ્ન ઊપાડી લેવાને અહીં કોઈ સંસ્થા નથી એ લોકોને માટે એ- 'હિંદુસ્થાની સોશિયલ ક્લબ' (Hindusthani Social Club) નામની મસ્થા છે-આ આડે-મહિનાથી બીજી થઈ છે પણ એ સંસ્થાની આસા મોટા પ્રશ્નો હમણા હાથમાં લેવાની હિંમત નથી હાથમાં તો મક્ત આપણી આપીને હિંદુસ્થાની લાસકરાને એ ન કરવા માગે છે આ કનનના મનીને મળવાનો મને પ્રમગ મળ્યો હતો એના હોવા પ્રમાણે આ કનને એ લોકોના નાના નાના દુખો દુઃખ કરવાના પ્રસત્તો શરૂ કર્યા છે માગ દેખતા જ એક હાથથી પીડાતા હરદીને એક હિંદુસ્થાની દાકતર પામે મોકની આપ્યો દાકતર હરદીને મક્ત તપાસે છે કોઈને હિંદુસ્થાન જવું હોય ને પૈસા ન હોય તો આ કનન એને ઇડિયા ઓફિસ પામે પૈસા મેળવી આપવાને મંદ કરે છે ઇડિયા ઓફિસના કેટલાક અમનદારો આ બાબતમાં લાસ્કરોની ખૂબ નડગત કરે છે લાચો પણ લે છે એમ માલજ્યુ છે નેવાની ખૂબી તો એ છે કે આ કનગત હિંદુસ્થાની અમનદારો તરફથી જ થાય છે. લાસ્કરોને માટે એક ઉર્દૂ ને એક બંગાળીમાં નાતુ ભુવવારિયુ પણ નીકળે છે એનો નડગ હું તમને મોકવી આપીશ

છે-આ માત મહિનાથી એક મીટિંગ સરસા પણ અહીં સ્થપાઈ છે—Indian Progressive Writer's Union દરેક પંખવાડિએ યુનિયનની સભા ભરાય છે હું છેલ્લી ત્રણે મહામાં ગયો હતો ઉર્દૂ, બંગાળી, હિંદી ને ગુજરાતીના માહિત્યકારોની ચર્ચા માબળીને ખરેખર આનંદ થયો આપણા વિદ્યાર્થીઓની હમેશાની ટેવ મુજબ ઘણા આવી મસ્થાઓમાં રમ નથી લેતા, પણ જે પચીસે-જણ હાજર રહે છે તેમના ઉત્સાહનો પાર નહોતો એક મહામાં ઉર્દૂ માહિત્ય પર એક લેખકે નિમધ વાચ્યો નિમધ વાચતા પહેલા એમણે જણાવ્યું કે માહિત્ય એ દરેક જમાનાની આગસી છે સમાજની મરૂતિનો આકાર સમાજની આર્થિક સ્થિતિથી ધડાય છે, ને સરકારના પગલા સાહિત્યમાં પડે છે માહિત્ય ને ઇતિહાસની મદદથી કોઈ પણ જમાનાનું આમેનું ચિત્ર આપણે આપણા મન આગળ ખુલુ કરી રાખીએ છીએ ઉર્દૂ સાહિત્યમાં મોગ-ગજની પડતી વખતની સામાજિક સ્થિતિના પડખા છે ઉપના વર્ગમાં કેટલો ભયર મડો પેડો હતો ને આ ઉપના વર્ગમાં શ્રીનુ સ્થાન કેટલું

નીચું હતું તેની જીર્ણ કવિતા સાક્ષી પૂરે છે. લેખકના કહેવા પ્રમાણે તે વખતની ઉર્દૂ કવિતાનો નાયક કોઈ સુંદર કામળ છોકરો યતો અથવા તો વેસ્થા થતી. ધરતી સ્ત્રીનાં વખાણ તે વખતની ઉર્દૂ કવિતામાં કયાંય દેખાતાં નથી. આ તે વખતના ઉપકા વર્ગની, રાજ્યરાજાને અમીરહિમરાવોની, જે વૃત્તિઓ—વેસ્થાવૃત્તિ ને Homosexuality—અનાવે છે.

આ ટીકા સાંભળીને મને પહેલવહેલો તો આઘાત જેવું જ લાગ્યું. પણ વિચાર કરતાં લાગે છે કે ઉર્દૂ સાહિત્યનું પૃથક્કરણ કરવામાં કદાચ ટીકાકારે અતિશયોક્તિ કરી હશે, પણ જે સિદ્ધાંતો પર આધાર રાખીને ટીકા કરી છે તે સિદ્ધાંતો પૂરેપૂરાં વૈજ્ઞાનિક છે. સાહિત્યને સમાજથી વિખૂટું પડાય જ નહિ. અને સાહિત્ય સમાજના જે વર્ગનું હોય તે વર્ગની આર્થિક સ્થિતિ ને તેને સીધે ઉત્પન્ન થતી મનોદશાનું પ્રતિબિંબ પાડ્યા વગર રહે જ નહિ. લેખક પોતે મુસલમાન છે. એમનું નામ તાસીર. એમનો લેખ તમને મોકલ્યો આપવાનો વિચાર કરું છું. ભાષાંતર કરવા જેવો છે. કંઈ નહિ તો આ નવું દૃષ્ટિબિંદુ તો ગુજરાતીમાં મૂકવા જેવું છે.

આ જ અરસામાં બીજી બેત્રણ અગત્યની સભાઓ ભરાઈ ગઈ. એક ઠેકાણે ‘નવી લડાઈ’ ગમે તો હિંદુસ્થાને શું કરવું?’ એ વિષય પર રાષ્ટ્ર કોંગ્રેસનું ભાષણ હતું. રાષ્ટ્ર કોંગ્રેસનું નામ તો તમે સાંભળ્યું હશે. અહીંની કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના એ સભ્ય છે. એમણે અત્યારમુધીમાં એક હિંદુસ્થાન પર, એક લેનિન પર ને એક કોમ્યુનિઝમ પર ચોપડીઓ બહાર પાડી છે. આ સિવાય એમણે ધણાં પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં હશે, પણ આ પ્રખ્યાત છે. હમણાં જ કોંગ્રેસ સોસ્યાલિસ્ટ પાર્ટીએ યુદ્ધવિરોધી ઠરાવો પસાર કર્યા તેની બરાબર ચર્ચા થઈ શકે એ હેતુથી જ આ સભા મોકલવામાં આવી હતી.

બીજી સભામાં ‘આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં રશિયાનો ભાગ ને તેની સુએડની નીતિ’ એ વિષય પર વિવેચન હતું. ત્રીજી સભામાં ચક્રાત્તવાળા ને કોંગ્રેસ સોસ્યાલિસ્ટ પાર્ટીના મંત્રી શ્રી. મસાણી બોલ્યા હતા.

આ ત્રણે સભાનું વીગતવાર વર્ણન આવતી વખતે મોકલીશ.

‘ભાઈ, મારી ભેંસને મુઝાં ચડાવેલો નહિ, હો,’

“સારું બહેન, હું તો વડોદરામાં દૂધ વેચવાનોયે ધંધો કરું છું.”

ઉપર પ્રમાણે વાતચીત કરીને, વડોદરા પાસેના એક ગામે રૂ. ૫૫ માં એક ભેંસ ખરીદીને બપોરે રૂપિયા આપી જવાની શરતે ભેંસનો એક વેપારી જમાનો કરી ચાલતો થયો તેની જોડે લગભગ દોઢ માર્ગનું સુધી સ્ટેશન સુધી ચાલવાની મને તક મળી

મેં પૂછ્યું “આ ભેંસો આખરે તો મુઝાં જવાની ને?”

જવાબ “શું કરીએ? મુઝાંનો વેપારી તૈયાર છે રૂ. ૬૫ વધારે આપશે એટલે ભેંસ તો જવાની, લોકો ભેંસ મુઝાં ન ચડાવવાની શરતે આપે પણ શું કરીએ? તમે વડોદરામાં જુઓ તો અમારા લોકોનો વેપાર બહુ ચાલે છે પણ તમે અમારા લોકોને તગતા નહિ જુઓ લોકોની અને દોઢની આતડી ઝડપાવી પડે ને.”

મેં પૂછ્યું “પણ આ ભેંસોને વસૂદ્ધી ગયા પછી મુઝાંથી પાછી લાવવાનું પોસાતું નથી?”

જવાબ “એ જો પોસાતું હોય તો આની ગામડી ભેંસોના રૂ. ૫૦-૫૫ કોણ આપે?”

તમે જુઓ તો મોગી હાથણી જેવી ભેંસો મુઝાં આવે છે, પણ તે પાછી નહિ આવવાની

પશુપાવનની દૃષ્ટિએ તેમજ આર્થિક કારણે આ પ્રશ્ન એક કોપડો નથી? મુઝાં જતારી માલગાડીઓમાં સખ્યામધ ડબ્બાઓ આ ભેંસો અને બડગના હોય છે આ બધા સદાને માટે નિદાય થાય છે વસૂદ્ધાયા પછી દોરને દેશમાં લાવવાનું પોસાતું નહિ, એટલે તેમને ઝમાઈને ત્યાં આપી દેવાના ગયા.

મુઝાં પાસે થોડે દૂર પગાઓમાં ઘાસના મોટા બીડ ગળીને આવા દોરોને ત્યાં રાખી શકાય, અને પાછા તેમને ફાળા કરીને ઉપયોગમાં લેવાય, તો કેટલેક અંશે આ હત્યા અટકે, અને કદાચ મુઝાંના દૂધ સમ્પત્તિ થાય—જોકે એ વસ્તુ વધારે અભ્યાસ માગે છે

(૧) અમેરિકામાં ઔદ્યોગિક પુનરુદ્ધાર

નીરા

નીરા (N. I. R. A.) ના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં પ્રયોગ સંબંધી સૌ કોઈએ વાંચ્યું હશે. આ મહાભારત યોગના વિષે આપણે ત્યાં ખૂબ અજ્ઞાન છે. સને ૧૯૩૩ના માર્ચ માસમાં અમેરિકામાં મંદીની મંપૂર્ણ અસર જણાઈ હતી. લગભગ એકત્રીસ હજાર બેંકો ખૂટી પડી. મોટીમોટી બેંકો જેમાં કરોડો ડોલરોની પ્રગતી થાપણ હતી તેમની સ્થિતિ કામાડોળ થઈ પડી. મોટી લોભા કુંપનીઓ જેમાં અમેરિકાનોએ ચોતાનું વધારાનું નાણું રોકાયું હતું તે પણ કામાડોળ થવા માંડી. સરકારી નવીનગીરીના ભાવો ઘટી ગયા. સંધર ગણ્યાતી કુંપનીઓના શેરો પણ ખૂબ ઘટી ગયા. પરિણામે મોટાની ખપત ઘટી, તૈયાર ચીજોના ભાવો ગગડી ગયા, પ્રગતી ખરીદશક્તિ ઘટી, એકારી ખૂબ વધી, દોઢ કરોડ જેટલી મોટી સંખ્યામાં લોકો એકાર તરીકે રજિસ્ટરમાં નોંધાયા, કામદારોના પગારમાં કાપ મુકાયો, અને મજૂરોની મજૂરી ઘટી; સંકટ ભારે અને વ્યાપક રીતે ફેલાયું.

ખેતીમાં પેદા થતા અનાજ અને કપાસના ભાવો અર્ધો થઈ ગયા. ખેડૂતોને ખર્ચ જેટલું માંડ પેદા થયું. સરકારી વેરા ભરી શક્યા નહિ. બેંકોનું દેવું આપી શકાયું નહિ. બેંકોએ ડીકીઓ કરાવી સિલ્લામ કરવા માંડ્યાં. ખેડૂતોએ ભારે એકસંપી કરી સિલ્લામમાં પાણીના મૂલે ડીકીઓ ખરીદવા માંડી. પરિણામે આખું શરાશી ચક્ર અવ્યવસ્થિત થઈ ગયું.

આવા સંતોગોમાં રૂઝવેલ પ્રમુખપદે આવ્યો. તેણે અગત્યે ડોલરોનો ખર્ચ કરી નીરા કોડ—ધોરણ—અમલમાં મૂક્યો. ઉલોગો અને ખેતીના પુનરુદ્ધારને માટે તેણે ત્રણ વ્યવસ્થાઓ કરી.

પ્રથમ રક્ષણમાં જે દરોહટીનો મામલો ઊભો થયો હતો તેને માટે તરત જ પગલાં લેવાનાં હતાં. સરકારી હુકમથી બેંકો બંધ થઈ હતી, તે પાછી ખોલવામાં આવી. મધ્યસ્થ બેંકોને સરકારે મોટી રકમનાં નાણાં વ્યાજે આપી તેમના દ્વારા નાની બેંકોને સંધર જનાવી. એકારોને કામ આપવા મોટી રકમ—અગત્યે ડોલરો—ખર્ચો સ્ટીમરો, રસ્તાઓ, નદી નહેરો, જળદ્વારા વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવાનાં મોટાં કારખાનાં વગેરે પ્રગતીય ખાંધકામો મોટે પાયે શરૂ કર્યાં. ખેડૂતોનાં દેવાં ભરપાઈ કરવા માટે મોટી સરકારી મદદ કરી. કામદારોના પગારોમાં સારો વધારો કર્યો. સરકારે આ સંબંધમાં ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યાં. મજૂરોને કામ આપ્યું. ખેડૂતોને કરજમુક્ત જેવા દર્શાવ્યાં. દેશમાંની વસ્તુઓના ભાવો વધારી વસ્તુઓની પેદાશ વધે તેવા રસ્તા લીધા. વિદેશ ધણું નડ્યાં. ફોર્ડ જેવા મોટા કારખાનાવાળાઓ સામા થયા, પરંતુ દૈનિક પ્રતિજ રૂઝવેલે સૌ વિદેશ હટાવી દીધાં. જગતમાં કોઈ પણ રાજ્યે આટલું નાણું ખર્ચ્યું નથી.

ખીનું, પુનઃ રચના અને તેનો ઉદ્દેશઃ નાણાં, ઉદ્યોગ તથા ખેતીના ધંધાની નવેસરથી રચના કરી તેમાના દોષો નિવારવા માટે રૂઝવેટી અનેક યોજનાઓ અમલમાં મૂકી. મોટાં દુરંદો જેઓ અમેરિકાનો વેપાર અદ્યત્ત ધનના બળથી પોતાના હાથોમાં રાખી શકતા હતાં, તેમના ઉપર સખત આધાત પહોંચાડ્યો. સૌના હિસાબો તપાસ્યાં. મોટા પૈસાદારો ઉપર ભારે કરો નાંખ્યા (હમણાં જ ૧૦ થી ૭૫ ટકા જેટલો માત્ર પૈસાદારોની અંગત પેદાશ ઉપર કર નાંખવાનો કાયદો પસાર થયો છે). બંકોની ધીરધારના સખત કાયદો બતાવ્યા. ડોલરનો ભાવ સાઠ ટકા રાખી ચાલીસ ટકા ઓછો કર્યો. સોનાનો મોટો મંદ્રદ રાખી તેના ભાવો એકદમ વધારી દીધા. ચાંદીનો પલ્લુ સમૃદ્ધ કર્યો ખેડૂતોને મોટી ધીરધાર કરી. ભાવો વધારવા અનાજ તથા કપાસની ખેતીમાં લાગેો એકરોમાં ઓછી વાવણી ફરજિયાત કરાવી. ઓછી વાવણી માટે દરેક એકરે દસ ડોલર બદલો આપાગ્યો. ખેડૂતોને ખૂબ મદદ કરી તેમની ખરીદશક્તિમાં વધારો કર્યો.

ત્રીજો પુનરુદ્ધારના માર્ગદારા દેશપરદેશમાં અમેરિકન માલની ચક્રકત વધારી. પરદેશો સાથે વેપારી સંધિઓ કરી. પોતાના ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપ્યું. મોટી રકમના કપાસ અને ધાતુના જથ્થો ખરીદી પરદેશોને વેચવા પ્રયત્નો કર્યા. લોકોમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો. લોકોની જરૂરિયાતો વધારી માલનો અપ વધાર્યો. પ્રજાના અનેક વેપારઉદ્યોગોને સહાયક સંસ્થાઓ ઊભી કરી. શેંકડો નવાં ખાતાંઓ ઊભાં કર્યાં. અર્થ તરફ ગિલકુલ નજર રાખી નહિ. પ્રજામાં ચેતન ઉત્પન્ન કરી દીધું.

અમરોમાં દરેક વસ્તુના ભાવો પંદરથી વીસ ટકા વધ્યા છે. એક કરોડ માણસને કામ મળ્યું છે. અણીને વખતે નિરાશામાં ડૂળતા દેશનો ઉદ્ધાર કર્યો. આર્થિક પુનઃરચના કરી દેશની પ્રજાને જાગૃત કરી. પરંતુ તે માટે જે ખર્ચ થયો છે, તે અબજો ડોલરો જેવડો ગંભવર છે. આ સર્વે નાણાં કરજે લઈ સરકારે ખર્ચ કર્યો છે. તેનું બાજુ આપવા માટે હમેશાં ભારે કરજો પડ્યા રહેવાનાં.

ખીનું મોટું વિધન નડ્યું છે. ત્યાંની મોટી કાર્ટે પગાર વધારવાનાં અને ખીન સરકારી પગલાંને ગેરકાયદેસર ઠેરવ્યાં છે. નવા કરો વસૂલ કરવાની વિરુદ્ધ કાર્ટે મેકડો મનાઈ હુકમો આપ્યા છે. ત્યાંની પાર્લામેંટે બહુ અગત્યનાં રેળ્વેન બિલને મજૂરી આપી નથી. આનો અર્થ એમ કે યોજનાનું આપું તેન ચંકડોજે ચડ્યું છે. મોટી કાર્ટે આ ગંભવર યોજનાના મૂળ ઉપર કુદારનો જોગથી ધા કર્યો છે. પ્રેસિડેન્ટે પોતાની કાંદેલી ડીકોઓને વાળખી ઠેરવવા અને તેને કાયદાનું પીઠબળ આપવા નવો કાયદો 'હાઉસ ઓફ રેપ્રેઝેન્ટેટિવ' માં પાસ કરાવ્યો છે. સેનેટમાં તે પાસ થવાનો છે. ત્યાં સુધી બધા વાતાવરણમાં અને સ્થિતિમાં મોટો ફેર પડી ગયો છે. શું થાય છે તે જોવાનું છે. પરંતુ જગતના મોટામાં મોટા મંદી નિવારવાના પ્રયત્નને અકાળ મૃત્યુ ન ગણે તે માટે સૌ ઉત્કંઠ છે. પ્રેસિડેન્ટની આજ્ઞાને આ જજમેંટથી મોટો ફટકો પડ્યો છે. પ્રેસિડેન્ટનો આ પ્રયત્ન હંજી પ્રયોગશ્યામાં છે.

(૨) ધિટનનું ત્રૈમાસિક બજેટ—૧૯૩૫-૩૬

ધિટનની ત્રણ મારાની પેદાશ તેર કરોડ પાઉંડ અને ખર્ચ સાડા અઢાર કરોડ પાઉંડનું થયું છે. સાડાપાંચ કરોડ પાઉંડ વધારે ખર્ચ થયું છે. કરો વધ્યા છે. પેદાશ પણ વધી છે,

વેપારઉદ્યોગ પણ ઠીક વધ્યા છે. છતાં ખર્ચ તેથી પણ વધ્યો છે. યુરોપમાં પરસ્પર ઈર્ષ્યા, અસહિષ્ણુતા, રાગ, દ્વેષ, લોભ, મહત્ત્વાકાંક્ષા પણ ખૂબ પ્રમાણમાં વધ્યાં છે. સૌ રાજ્યો પોતાનાં લશ્કર, દરિયાઈ લડાયક સ્ટીમરો અને લડાયક વિમાનો વધારવા મંડ્યાં છે. ઐટલિયન પણ નવાં લડાયક ૨,૫૦૦ વિમાનો બાંધે છે. બેકારોને મોટી મદદ આપવા મોટી રકમો ખર્ચાય છે. આથી પેદાશ કરતાં ખર્ચ ખૂબ વધે છે. આથી કર્જમાં ભારે વધારો થશે.

(૩) ફ્રાંસની વિમાસણ

જર્મનીના ભવિષ્યના ભયથી ફ્રાંસ હમેશાં સતર્ક અને સચેત રહે છે. તેનું જમીનનું લશ્કર આખા યુરોપમાં સૌથી મોટું અને મજબૂત ગણાય છે. જર્મનીએ હમણાં પોતાનાં વાયુયાનોમાં ગંભીર વધારો કર્યો તે જોઈ ફ્રાંસે પણ ૩૫,૦૦૦ લાખ ફ્રાંક ખર્ચો પોતાના બચાવોની મજબૂતી કરવાની જરૂર જોઈ છે. ફ્રાંસનું બજેટ સમતોલ નથી. પેદાશ કરતાં ખર્ચ ઘણું વધારે છે. છેલ્લાં ત્રણ વરસો થયાં કરજે નાણાં લઈ બજેટની ખામ પૂરી કરાય છે. હવે પેદાશ ઘટે છે. જર્મનીનો ભય અને યુરોપનું પ્રથમ સ્થાન તેને લશ્કરી ખર્ચ ધટાડવા દે તેમ નથી. તેથી જીજી કરકસર માટે ફ્રાંસે પ્રયત્નો કર્યા. ત્રણ પ્રધાનમંડળો લાંગી પડ્યા પછી મો. લાયલને કરકસર કરવાનો કાયદો પસાર થયો છે. કુલ ૧,૧૦,૦૦૦ લાખ ફ્રાંકની કરકસર કરવાની ગણતરી છે. તે માટે મો. લાયલના પ્રધાનમંડળે તેત્રીસ ડીક્રીઓ બહાર પાડી છે. ફ્રાંસમાં પ્રધાનમંડળ લાંગી પડતાં વાર લાગતી નથી. છતાં મો. લાયલને હમણાં તો પાર્લામેન્ટનો ટેકો મળ્યો છે. તેણે કાયદો મારફતે રાજ્ય તરફથી ચતા દરેક નાણાંચુકાવામાંથી દસ ટકા કાપ મૂક્યો છે. પેન્શન, વ્યાજ, ગવર્નમેન્ટ લોનોનાં વ્યાજ દર ટકા ઓછાં અપાશે. પગારદાર સિવિલ સર્વેન્ટના પગારમાંથી ત્રણથી દસ ટકા કાપી લેવામાં આવશે બધી મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકલ બોર્ડો પણ નાદારીની અણી ઉપર છે. તેમને ૧૩,૮૫૦ લાખ ફ્રાંક મદદ અપાશે. ગરીબો અને મધ્યમ વર્ગને રાહત માટે ભાડામાં, મોર્ટગેજમાં, દર ટકા લાવો ઓછા લેવાનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો છે. વિદ્યુતના વપરાશમાં, ગ્લાસના વપરાશમાં અને તૈયાર શેટલીઓના વેચાણમાં તથા ફેબ્રિકાના વેચાણમાં પણ યોગ્ય ઘટાડા કર્યા છે. આટલી કાપકૂપ છતાં બજેટનાં બે પાસાં ઈશ્વર પૂરાં કરે! શક્તિ માટેનો લોભ માણસ અથવા રાજ્યને શું નથી કરાવતો?

(૪) જાપાન: ૧૯૩૫-૩૬

સામ્રાજ્ય માટે બૂખ્યું જાપાન પણ આર્થિક સંકટમાં સપડાયું છે. તેનું કરજ વધ્યું જ ગયું છે. જાપાન હવે ઔદ્યોગિક દેશ બન્યો છે. તેની મહત્ત્વાકાંક્ષાનો પાર નથી. દેશની પ્રગતિ કૂદકે અને બૂસકે ચાલે છે. સને ૧૯૦૦માં પેદાશ માત્ર ૩૪ કરોડની હતી, તે હવે ૨૪૪ કરોડ ઉપર ગઈ છે. મંચુરિયા જીત્યા પછી જાપાનને મોટું લશ્કર નિભાવવું પડે છે. તેને દરિયાઈ મનવારો પ્લિટન જેટલી જ રાખવાના કાંડ છે. તેથી આંધળું ચર્ધ તે ખર્ચ કરે છે. તેનું કરજ ખૂબ વધીને ૨૯,૦૦૦ લાખ યેનનું થયું છે. બજેટ સમતોલ થતું નથી. પેદાશ ખૂબ વધે છે. બજેટ કરતાં ૭ માસમાં જ ૭૫૦ લાખ યેન

પેદાશ વધી હતી, પણ ખર્ચ ત્રણગણું વધ્યું છે. જાપાન હવે લૂટારું બન્યું છે. સસ્તા પદાર્થો બનાવી જગતની પ્રગતિને લૂંટવી, અને ભારે જંગી લશ્કર, વિમાનો અને મતવારો રાખી પાડોશીઓનાં રાજ્યોને ગરક કરી જવાં, તેથી જ તે પ્રગતિશીલતાથી દૂર રહ્યું છે. નાણાંખાતાનો પ્રધાન લોભો બિભી કરી બજેટનો ખાડો પૂરવાની નીતિ વખોડી કાઢે છે. પણ લશ્કરી નાદે ચરેલી અને મહત્વાકાંક્ષાની લાંબી પીધેલી જાપાનની પ્રજા કોઈનું સાંભળે તેમ નથી. સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો તેને મદ ચડ્યો છે. જાપાનમાં બેકારી જેવું નથી. બીજાં રાજ્યોની પેઠે ભારે મંદીની અગર પણ નથી. દેશ પોતાના કારીગરો અને મજૂરોને ખૂબ કામ આપે છે.

(૫) ચીનની ચારવર્ષીય ઔદ્યોગિક યોજના

હિંદમાં પાંચીસ કરોડ અને ચીનમાં પિસ્તાલીસ કરોડ દુકાળિયા દેવતાઓ વસે છે. બન્ને દેશો પછાત છે. બન્નેની પ્રજા આધિ, બાધિ, ઉપાધિથી ભરપૂર છે. બન્ને પ્રજાઓ વહેમ, કુર્મ્મ અને દરિદ્રતાથી પીડાય છે. જાં દિંદ પરત્ર છે; ચીન સ્વતંત્ર છે. ચીને ચારવર્ષીય યોજના ઠાઠી છે, તેનો ટૂંક સારાંશ નીચે મુજબ છે.

પ્રથમ ખેતીવાડી જે હિંદની પેઠે ચીનનો પ્રધાન અને મુખ્ય ઉદ્યોગ છે, તેની સુધારણા કરવી. મધ્યસ્થ ખેતી સુધારણાખાતું સ્થાપવાની યોજના મંજૂર થઈ છે. તે અનુસાર એક લાખ ડોલર જમીન ઉપર, ૧ લાખ ડોલર મિલ્ડિંગ ઉપર અને એક લાખ ડોલર લેબોરેટરી અને લાયસેન્સ ઉપર ખર્ચવાનું નક્કી થયું છે. કામ સર થઈ ગયું છે.

જનવશી ઉછેરવાના અગતરાઓનાં સેંકડો સ્થાનો છે. તે સૌને એકતંત્ર, એકબચસા નીચે મૂકવાની ગોઠવણ થઈ છે. જુદાં સ્થાનોની પુનઃરચના કરવામાં આવનાર છે. ખેડૂતોને આ ઉપયોગી પ્રશ્ન છે.

ચીનમાં રેશમનો અતિ પ્રાચીન અને વ્યાપક ઉદ્યોગ છે. પરંતુ બનાવટી રેશમના અતિ સસ્તાપણને લીધે આ ઉદ્યોગ માર્ચે બળ્ય છે. તેને ટકા આપવા અને પુનઃરચના કરવા મરકારે ત્રીસ લાખ ડોલર ગઈ માલે કાઢ્યા છે. આ વરસે વીસ લાખ ડોલરના ડિઝેન્સ કાઢવા વિચાર છે. રેશમ માટે સારા કીડા ઉત્પન્ન કરવા, તેના શુદ્ધિદ્યોગની સુધારણા માટે નવી નવી ડિઝાઈનો કાઢવી, અને માલને વેચવા માટે વેપારી રીતે ગોઠવણો કરવી, એ સૌ કાર્યમાં પ્રગતિ કરવામાં આવે છે.

ચીનમાં માછલીઓને માટે મોટા ઉદ્યોગ છે. તેના પુનરુદ્ધાર માટે મચ્છીઓનો વેરા નાંખવામાં આવ્યો છે. એ વેરાની પેદાશથી મચ્છી પકડવા માટે મારાં સાધનો અને વ્યવસ્થિત બજારો બિભી કરવામાં આવશે. માછીમારોને નાણાંની ધીરધાર કરવામાં આવશે. આખા ઉદ્યોગને પરસ્પર મંજૂરિત કરવામાં આવશે. તેને માટે પ્લાનો તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. નાનકડીનની સરકાર આ ઉદ્યોગનો ઉદ્ધાર જરૂર કરશે.

તથા માસની અંદર પચામ લાખ ડોલરના ખર્ચે એક મોટી પેપર એટલે કાગળની મિલ વેચીખાતે સ્થાપવાનું નક્કી થયું છે. સરકાર ત્રીસ લાખ અને પ્રજા વીસ લાખની મંડી કાઢશે. એક એરોનિયા-સફેટ બનાવવાનું કારખાનું પણ સ્થપાશે.

ચાંગસે નદીમાંથી જળવિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવા માટે દસ કરોડ ડોલરની યોજના તૈયાર છે. તે હજુ મંજૂર થઈ નથી.

મીને ચાર વરસોની જે યોજના નક્કી કરી છે તેમાં નીચે મુજબ ખર્ચ થશે:

૪૮૩૩ કરોડ ડોલર ઉદ્યોગો અને ખાણ માટે;

૧૧૧ કરોડ ડોલર ખેતી માટે.

આ ઉપરાંત ૧૫ કરોડ ડોલર વાર્ષિક ખર્ચવાનો સરકારનો ધરાદો છે. આ નાણું કરોમાંથી પેદા કરવાનો ધરાદો છે.

કુંગરશી ધરમશી સંપત્તિ

(૬) જુવાનોમાં બેકારી

આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર કાર્યાલયે (ઓફિસે) અડસદો કાઢ્યો છે કે દુનિયામાં અઢી કરોડ માણસો બેકાર છે તેમાંથી આશરે ચોથો ભાગ એટલે ૬૦ થી ૭૦ લાખ પચીસ વર્ષની અંદરના જુવાનો છે. ઐટલિયનમાં ચૌદથી ચોવીસ વર્ષની અંદરના ૧૯૩૧ની સાલમાં ૩૦૦૨ ટકા બેકાર હતા. આ આંકડો પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સે ખુલ્લા મૂકેલા નેશનલ જુનીલી ટ્રસ્ટની અગત્ય પુરવાર કરે છે. સ્વીટઝર્લેંડમાં ૧૯૩૪માં આ પ્રમાણ ૧૫ ટકા હતું, જ્યારે હંગેરીમાં ૧૯૩૦ની અંદર એ ૪૨ ટકા પહોંચ્યું હતું. ઇટલીમાં ૧૯૩૨ની અંદર પંદરથી પચીસ વર્ષ સુધીના ૪૧૧૧ ટકા બેકાર હતા. આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર પરિષદ જે ૪થી જૂને મળવાની છે તેમાં આ આંકડાઓ બેકારી વિશે ચર્ચાઓમાં એના વિસ્તારનું પ્રમાણ સૂચવવા ઉપયોગી થશે. પણ એ ચાલુ બેકારી મનુષ્યના આરિય ઉપર કેટલી માઠી અસર કરે છે એ બતાવતું નથી. અને આવી અસર મોટી ઉંમરના મનુષ્યો કરતાં જુવાનો ઉપર વધારે ગંભીર થાય છે. આ સ્થિતિને પહોંચી વળવા જુદાજુદા દેશોએ જે પગલાં લીધાં છે તે આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર ઓફિસે ચર્ચાની ભૂમિકા તરીકે તૈયાર કરેલા અહેવાલમાં બતાવવામાં આવ્યા છે. એ અહેવાલ સૂચન કરે છે કે જુવાનોમાં બેકારીનું દર્દ હળવું કરવાને ખરડાઓ ધડપા કરતાં અનુભવોનું એકીકરણ કરવાની વધારે જરૂર છે. સાળા છોડવાની ઉંમર વધારીને પંદર વર્ષની કરવી, હુન્નરશૈક્ષણિક સાળાઓ મોટી સંખ્યામાં જોડી કરવી, રોજગાર આપનારી જાહેર સંસ્થાઓના અંશધર્મા ધંધાદારી કેળવણી આપનાર કેન્દ્રોની યોજના કરવી, અને હરવાકરવાના તથા શારીરિક કેળવણી વગેરેનાં સ્થાનોની સ્થાપના કરવી, વગેરે વિષયો ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો છે.

‘નેચર’ ૧૮ મી મે, ૧૯૩૫]

(૭) મૃત્યુકિરણનું મોત

વર્તમાનપત્રોમાં મૃત્યુકિરણ આપણું રોગિંદ્રું સાથીદાર બની ‘રહેલું’ છે ને તે કદી પણ આપણે સાથ છોડશે નહિ એમ લાગે છે. પરંતુ અત્યાર સુધી એવું મૃત્યુકિરણ અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય એવું જાણ્યામાં આવ્યું નથી. એ બાબતનો જેટલો ઉદાપોહ થયો છે ને જેટલાં મોટાં મથાળાં ચિતરાવાં છે એટલું ભયંકર એ ભરખાયું નથી. રોજરોજ આપણે વાંચીએ છીએ કે કોઈ નવી જાતનું, રામખાણ જેવું, બેદી મૃત્યુકિરણ શોધાયું છે. ભવિષ્યના જગદ્ગુરૂની કંપીણ આગાહીથી આપણે કંપી જીડીએ છીએ. પરંતુ હવે લોકો એવી બીનામી બાકી જાહેર નથી, વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન ધરાવનાર તો એવી વાતોને ગપાટા જ સમજે છે.

છેલ્લું જાહેર થયેલું મૃત્યુકિરણ-મૃત્યુકિરણ છે, પરંતુ એ નવું શોધાયેલું નથી. સમીચ-

સૌનિયન મર્યાદાએ હમણા જ એના ડિરેક્ટરની શોધોનો હેવાલ બહાર પાડ્યો છે. ડૉ. વાર્સ
 છ એમેટ તાગની ગરમી માપવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા પરંતુ આ કામ નવું નથી, જૂનું
 કામ મહેન નરી રીતે કરામાં આવ્યું છે એની ગરુણતાની અવધિએ પહોંચતા પહોંચતા
 'અન્ટ્રા વાયોલેટ' ભૂમિકામાં તારાઓની થોડી સમક્ષે ઉપયોગ કરામાં આવ્યો છે
 વૈજ્ઞાનિક રીતે આ 'અન્ટ્રા વાયોલેટ' કિરણો મૃત્યુકિરણો જ છે કાણુ સૂર્યપ્રકાશમાં
 એવા જ કિરણો છે તેથી નાના કિરણો જનનો નાશ કર્યા વિના રહેતા નથી તાગમંડળની
 પેઠે મૂલ્ય પણ એવા કિરણો પ્રસારે છે, પરંતુ પૃથ્વીનું વાતાવરણ એને પોતાનામાં રાખતી દે
 છે એટલે તેમની વિનાશક શક્તિ નાબૂદ થઈ જાય છે વાતાવરણની આ સમનશક્તિ અદૃશ્ય
 થાય તે દિવસે જ આ પૃથ્વીનું અસ્તિત્વ ક્ષીટી જાય આ રક્ષણાત્મક વાયુનું અસ્તિત્વ
 કેટલીકવાર ચમત્કાર મનાય છે, કેટલીકવાર એ વાયુ માત્ર વિનાશક કિરણો જ નાબૂદ કરે
 છે, એ પ્રગટને એક અજન્મ યોગાનુયોગ જ માનવામાં આવે છે કદાચ પૃથ્વીના વિજામની
 શરૂઆતથી જ પૃથ્વીનું ચેતન સૂર્યકિરણની લગાઈને અનુકૂળ બની રહ્યું હશે સૂર્યની
 લગાઈમાં સમાઈ જતર એરી બીજી લગાઈઓ અપનાવવામાં પણ ચેતનને હરકત પડત
 નહિ (મેટા શહેરો નજીક જ કુદરતે મુકર બદરો ખીલ્યા છે, એ હકીકત જેમ ચમત્કાર
 લાગે છે તેવી જ રીતે આ માખ્ય પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે)

પરંતુ પૃથ્વીની સપાટી પર સૂર્યકિરણો પહોંચે ત્યાં પહેલા આકાશી વાતાવરણથી તે
 માહેના મૃત્યુકિરણો નાબૂદ થઈ ગયેલા હોય છે, એટલે પૃથ્વીના પટ પર મૃત્યુકિરણોનું
 અસ્તિત્વ હોતું નથી વર્તમાનપરો તો પોતાના વાચકોને માત્ર સમકાવના જ મૃત્યુકિરણને
 નામે મોટામોટા મથાળા બાધે છે, કારણ કે ભય હોય તોપણ સનામત અતરે છે એ
 વાતની સૌને ખાતરી છે માત્ર વૈજ્ઞાનિક વસ્તુસ્થિતિને ભડકાવનારી રીતે જ ગૂંચવવામાં
 આવે છે સ્ત્રીયસૌનિયન મર્યાદા પણ એ એપથી બચી નથી

જાકી, મનુષ્યે બનાવેલું મૃત્યુકિરણ, જેનાથી ભવિષ્યના યુદ્ધમાં હાહાકાર વર્તાવવાની
 આગાહી અપાય છે તે ખરેખર તો હવેલી ધગવતું નથી જ^૧

(૮) સાઈસ્ટ્રક કરનારને સૂચના

પુસ્તકના પર શાહીના કાથ પડ્યા હોય તે કાઢવાનું કામ ખૂબ જ કટાગાબરલું છે
 આખું ય પુસ્તક સાવ બગડી ગયેલું લાગે છે તેથી જ આપણે આપણા પુસ્તકો પર શાહી
 દોળવાનું પસંદ કરતા નથી પરંતુ શાહીના કાથ કાઢવા પણ આપણે માનીએ છીએ
 તેટલા અવગ નથી

થોડાક ઓકઝેલીકિસીડથી પુસ્તક પર પડેલા શાહીના કાથો માફ કરી શકાય—માન
 જગ વધારે શાંતિ ગમવાની જરૂર પડે છે એમીડમાં ગરમ પાણી રેડી પ્રથમ જરા વધારે
 પાતળું બનાવવું, પછી બહુ જ માયરીને તે માન કાથ ઉપર જ ચોપડવું પછી કોઈ સુવાળી
 વસ્તુથી તે લોહી નાખવું કાથ મિલાવના લાગને અડકતા જ એમીડ પોતાનું કામ કર્યો વિના
 નહિ રહે, માટે બહુ જ મલાજથી તે ચોપડવું જોઈએ માત્ર કાથ ઉપર જ તે પડે ને તે
 પણ ખૂબ જ થોડા પ્રમાણમાં આ રીતે કાથ માફ કર્યો જા—પુસ્તકને માયરીને સૂચવવામાં
 આવે તો કાથ જતો રહેશે ને બીજું જગ પણ નુકસાન થશે નહિ^૨

રમણીકલાલ દલાલ

૧ 'Scientific American', December, 1934 : Death of the Death Ray.

૨. 'The People', 25th December, 1935 : A Cleaning Hint.

રંગરેખા : પંદર ચિત્રો, ચિત્રકાર: સોમાલાલ શાહ; પ્રકાશક: ગોપાળરાવ ગગનન વિદ્યાસ; શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિર, ભાવનગર. અઢી રૂપિયા.

ગુજરાત જેને માટે અભિમાન લઈ શકે એવા થોડા ચિત્રકારોમાં શ્રી સોમાલાલની ગણના થઈ શકે. તેમણે પોતે પ્રસ્તાવના તરીકે લખેલ હૃદયગત ઉપરથી જણાવે કે તેમનો કલાનો અભ્યાસ બંગાળામાં થયો છે. બીજા જે જે ગુજરાતી કલાકારોએ બંગાળામાં આ કલાનો અભ્યાસ કર્યો છે તેમના સર્વમાં છે તેવી બંગાળી કલાની અસર એમનાં ચિત્રોમાં છે, અને છતાં નવાં નવાં ચિત્રોને વાસ્તવિક ભૂમિની જરૂર પડી છે ત્યાં ત્યાં 'ચિત્રો સ્પષ્ટ રીતે ગુજરાતનું—કાઠિયાવાડસહિત ગુજરાતનું—વાતાવરણ પેદા કરે છે. તેમના ગુરુ પ્રમોદકુમાર ચેટરજીએ કહ્યું છે તેમ તેમણે પોતાની શૈલી પેદા કરી છે.

આ સંગ્રહમાં ૧૫ ચિત્રો છે. તેમાંનું પહેલું 'ઊંચો', બીજું 'મીઠળબંધો', પછી 'ગોવાલણ', 'પનિહારી', અને 'બહેનાં' એ સર્વ ગુજરાતકાઠિયાવાડનું વાતાવરણ ઊભું કરે છે. 'પનિહારી' અને 'બહેનાં' બન્ને આખા ગુજરાતમાં મળી આવે; 'ઊંચો', 'મીઠળબંધો' અને 'ગોવાલણ' સ્પષ્ટ રીતે કાઠિયાવાડી છે. 'ઊંચો'માં માળાખની વત્સલતા મુંદર રીતે પ્રગટ થઈ છે, સ્ત્રીપુરુષ પતિપત્ની નદિ પણ માળાખ તરીકે દેખાય છે. પુરુષનું અરધું દેખાતું મુખ પણ પૂરો ભાવ પ્રદર્શિત કરે છે, અને ચિત્ર એવી રીતે દોરાયું છે કે સહેજે નેનારની નજર પણ માળાખની પેઠે જ જાળક પર કેન્દ્રિત થાય. 'મીઠળબંધો'માં ભાવોનું સુલભ સંમિશ્રણ દેખાય છે. નાપક-નાયિકા નવપરિણીત ક્ષત્રિય દંપતી છે, અને પરણીને ઘેર આવીને પોતાના કુલમાં શહીદ થયેલા નરનીરોના પાળિયા નેઈ પાછાં ફરતાં હોય છે. ઊછળતો સખપ્રેમ અહીં ગતવીરોની ભક્તિમાં અને નવીન અંકુરિત થતા કર્તવ્યજ્ઞાનમાં ગંભીર બની જાય છે. પુરુષ પોતાને પરિચિત આત્મજીડાણમાં ઊતરતાં આંખો મીંચી ઊભો છે અને સ્ત્રી ભક્તિ સાથે નવીન પરિરિચિતિના કુતૂહલથી ચકિત થઈ નેઈ રહી છે. નવા સખનો મંગળવેશ, જૂતકાળના કાળા પાળિયા સાથે વિરોધ પામતાં છતાં, ભાવમાં તેની સાથે ગેળ ખાય છે. 'ગોવાલણ', 'પનિહારી' અને 'બહેનાં' નેતાં વેંત ઓળખાઈ ચિત્તને આકર્ષે છે. આ ચિત્રો ગુજરાતનાં અને કાઠિયાવાડ જેને શ્રી સોમાલાલે પોતાનું હાલનું નિવાસસ્થાન કરેલ છે ત્યાંનાં છે. 'ચાપણ' ગુજરાતમધ્યનું નદિ પણ મોડાસા—નાની મારવાડ—જે શ્રી સોમાલાલની મૂળ રહેણાંક છે ત્યાંનું ઐતિહાસિક વાતાવરણ ઊભું કરે છે. શાલિકના પુત્રને જ્યાવવા નિમક્રહલાલ નોકર નાહેલો છે અને ઢુંગરની ઓથે જેઠેલો છે. પછવાડેના ઘેરા રચનો ઢુંગરા અને આગળનું રંગબેરંગી ચકચકતું ધાસ નોકરના મનની નેખમથી ગંભીર થયેલી રિચિત અને અણસમજૂ જાળકનો અજ્ઞાન નિર્દોષ આનંદ જતાવે છે.

આ સંગ્રહમાં કેટલાંક પારાણિક પ્રસંગોનાં અને પાત્રોનાં ચિત્રો છે, અને તેમાં પાત્રોને

અપાર્થિવ જનાવવામા જગાળી શૈલીનો ઉપયોગ કરેલો જણાય છે અદભૂતની ભક્તિબોનતા તેના એકેએક અંગમા દેખાતા સાથે તે ચિત્રનો રેખાસનાદ પણ આકર્ષક થયો છે ગદિદાનુસ્યમા નૃત્યનો વેગ, શ્વેતતા, સુમરોડ દેખાડવા માથે આખા દશ્યની સાથે તેના ગ્ગો અને રેખાઓનો સુમેળ નજરબહાર ગહે તેવો નથી 'કાચે તાતણે'મા કૃષ્ણની સ્વસ્થતા, દ્રૌપદીની ચિંતા અને મનોયોગ, અને તેને પડછે પરિજનોનું વૃથા ધારાપણ એક જ ચિત્રમા મૂળ ભાવને મગ્સ રીતે પુષ્ટ કરે છે 'ઝરુ-કુતી'મા મહાભારતનું એક હૃદયભેદક દશ્ય છે—અત્યાગ્રમુધી જે પુત્રને વિપમમા વિપમ અન્યાય કર્યો છે તેની પાસેથી જ મીઝ પુત્રો મોતના પ્રાણુક્ષણની ચાચના કરતી માતા! તેથી જ વૃદ્ધ કુતા એટલા દીન દેખાય છે અને મોટામા મોટી ઉદારતા ખતાવતો, અને તે સાથે મહાભારતમા કરુણમા કરુણ અન્યાયને માટે જન્મેલો કર્ણુ એટલો બર્ધ ગભીર, ઉત્તત, ઉદાર દેખાય છે ઝરુની પાછળનો સૂર્ય એ તગ્ધથી કણેના પિતાનું સૂચન કરે છે, ખીછ તગ્ધથી ઝરુના તેજસા વધારે કરે છે એ મહાભારતનું ભેદકમા ભેદક એક દશ્યને ચિત્રકારે અહીં વર્ણુમા સદ્ગરીતે ઉતાર્યું છે અત્ની-રાણુ'મા વાયુનું બૂળ, તેનું દેનત્વ અને અજનીનું માનત્વ મર્વ ગરેખાથી ચિત્રકાર સૂચની ગડયા છે 'ભરનસ્ત', 'શિશિગ્વમત' અને 'પાનજર' ઉપર પઠવાડેના દિપણુમા પૂરતુ લખેયુ છે પણ છે'મા 'નિસાસા'ની પ્રથમા ની મિના અમે ગ્હી શ તા નથી સ્ત્રીમા અમ્ય કૌતુક રહેલુ છે એમ પરાપૂર્ણી મનાય છે, તેમ જ સ્ત્રી પુરુષ કરતા વધારે બીરુ પણ દોષ છે અહીં સ્ત્રીનો પતિ તગ્ધનો પ્રેમ, તેના બધ ઉપગનો વિશ્વાસ, તેનું ખીણુમા બોવાનું કૌતુક, અને કૌતુક નીચે ગહેલો લય મર્વ એ દ્વપતીના અગનિ-ધાગમા સ્પષ્ટ રીતે પ્રકટ થાય છે સ્ત્રીનો અદ્ધર ગ્હી ગયેલો હાથ પણ દટલો બવો મૂચ-બન્યો છે!

આ ચિત્રમગ્રહ મરાઠ પાડરા માટે શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ ભનના નિરામક શ્રી નાનાવાઈને અભિનંદન ધો છે આ ચિત્રો ગુજરાતને મમશે એ એમની આશા એમને મદ્દળ યગે એમ માનીએ છીએ પણ આ ચિત્રોનો સગ્રહ વેચાઈ ગહે એટલુ બગ નથી ગગચિત્રો ગમે તેટલા સારા છપાયા છતાં તે મૂળની તો છાયા માત્ર હોય છે ગુજરાતના ક્વાપ્રિય ધનાઢ્યોને લાઝિમ છે કે એ મૂળ ચિત્રો ઉદાર દિલે ખરીદી લઈ આપણા ચિત્રકારને તેના કામમા ઉત્તેજન આપે

રા. અને રુને.

શ્રી પ્રખંડચિંતામણિનું ગુજરાતી લાપાન્તર:—લાપાન્તરગ્તી રા ગ દુર્ગાચક્ર કેવળરામ સાસ્ત્રી, પ્રકાશક શ્રી હર્ષમ ગુજરાતી મલા, મુમર્, ગ રા અગાસલ વિ જ્ઞતી, ખી એ મહાબકમત્રી, મૂલ્ય રૂ ૧-૦-૦

આ પુસ્તકનું મહત્ત્વ લાપાન્તરગ્તીના પોતાના રાષ્ટ્રોમા જણુારી રાગય " [આ અન્ય] ગુણદ્રોપસાજો હોવા છતાં ગૂજરાતના ઇતિહાસના માધન તરીકે આ ગ્રથ એની પહેવાના કે પાછળના કોઈ પણ એક ગ્રથ કરતા વધારે મૂલ્યવાન છે, એમા સેંક નથી 'ગાન્તગગિણી ની તોલે તો પ્ર મિ વગેર કો ડિ ગ્રથ ન આન, પણ એને પ્લાદ કરતા એ મધ્યકાળના માહાપાચસો વર્ષ જેટલા ત્રામા ગાળાનો ઇતિહાસ ઉકેનરામા ઉપયોગનું પ્ર મિ જેલુ કોઈ પણ પુસ્તક દિદુસ્તાનના ખીજ પ્રાતમા મળ્યુ હોય એવુ માગ જાણવામા નથી ગાન્તપૂતાનામા ખ્યાતો છે, તે પ્ર મિ પછી ઘણે વખતે લખાયેલી છે " આ ગ્રથ વિ રા ૧૩૬૧મા મેડુગમ્મિએ પૂરો કર્યો.

આ ગ્રથ મૂળ લખાયેલ તો છે નૈન માધુઓને વ્યાખ્યાનો ગમિક કરવામા ઉપકારક

ચાય તેવાં આખ્યાનો પૂરાં પાડવા માટે. પણ શ્રી શાસ્ત્રી કહે છે તેમ આના લેખક મેરુતુંગમાં ઇતિહાસદષ્ટિ તો નહિ પણ એક પ્રકારની ઇતિહાસને ઉપકારક સત્યપ્રિયતા હોવાથી તેણે ઇતિહાસને ઉપયોગી ચાય તેવી ઘણી હકીકત આપી છે.

ઇતિહાસને માટે આ પ્રારંભનો ઉપયોગ કરતાં તેની હકીકતોને આજવાની જરૂર રહે જ. પણ તે સમયના સમાજમાનસનું મૂર્ત દર્શન કરાવવામાં આમાંની સાચી કે ખોટી જાણી હકીકત એકસરખી રીતે ઉપકારક ચાય. ગુજરાતના સમાજમાનસના મુખ્ય પ્રવર્તક હેતુઓનું આમાં ઘણું સારું દર્શન ચાય છે, એ વસ્તુ આપણા ભવિષ્યના ઐતિહાસિક વાર્તાકારોને ઘણું પ્રેરણાપ્રદ નીવડે.

માત્ર ભાષાન્તર તરીકે જ આ પુસ્તકની કિંમત નથી. આમાં ભાષાન્તરકારનો મૌલિક ફાળો છે, અને તે મોંઘાનો અને પરિશિષ્ટોનો. ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓનાં આ પુસ્તકમાં આપેલાં વૃત્તાંતોમાંથી જટલાં ખીજા પ્રશ્નોમાં મળે છે તેમની તુલનાત્મક ચર્ચા કરી પોતાનો અભિપ્રાય ટિપ્પણીઓમાં અને પરિશિષ્ટોમાં બતાવેલો છે. આ જોતાં કર્તાનું આ વિષયનું વિશાલ વાચન અને આ વિષયની તેમની દષ્ટિ જણાયા વિના રહેતી નથી.

અમે આંભવ્યું છે. કે શ્રીયુત શાસ્ત્રીએ ગુજરાતનો સર્વગ ઇતિહાસ લખ્યો છે. ગુજરાત પાસે ઇતિહાસનાં સાધનો ખીજા પ્રાંતોની સાથે સરખાવતાં સારાં છે, અને શ્રી શાસ્ત્રી મતમતાંતરથી બિર્ધ રહી ઐતિહાસિક હકીકતો સંગ્રહી તર્કશુદ્ધ નિર્ણયો કરે છે એ જોતાં આવો અન્ય વહેલો પ્રસિદ્ધ ચાય એમ ધ્રુવથીએ છીએ.

અતુર્વિંશતિ પ્રારંભનો ગુજરાતી અનુવાદ:—સંશોધક, અનુવાદક અને વિવેચક: પ્રો. હીરાલાલ મસિકલાલ કાપડિયા, એમ. એ.; પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે; મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦.

આ અન્ય વિ. સં. ૧૪૦૫ માં એટલે 'પ્રારંભચિંતામણિ' પછી એક સૈક લખાયેલો છે. આ અંતરને લીધે તેમજ તેના લેખક શ્રી રાજશેખરચરિતા વધારે સાંપ્રદાયિક ઝોકને લીધે 'પ્રારંભચિંતામણિ' કરતાં ઐતિહાસિક દષ્ટિએ એ જોડો મહત્વનો છે. આ સામાન્ય રીતે 'અતુર્વિંશતિપ્રારંભ' નામે જાણખાય છે, પણ તે તો તેની સંખ્યાને લીધે પડેલું નામ છે. તેનું મૂળ નામ પ્રારંભકાશ છે. આ પ્રારંભમાં દસ સૂરિના, ચાર કવિના, સાત રાગના અને ત્રણ શ્રાવકના છે.

આ પુસ્તક પણ ગુજરાતના ઇતિહાસનું એક સાધન છે. શ્રી કાર્જસ સલાએ આવા મહત્વના ગ્રંથો જહાર પાડીને એક અજાણની સેવા કરી છે.

ગુજરાતના કેટલાએક ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વાર્તાઓ:—સંગ્રહી લખનાર: સ્વ. કીર્તીશ્વર દલપતરામ ઝાલાભાઈ; પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે; મૂલ્ય ૦-૧૨-૦.

શ્રી કાર્જસસાહેબે જે વસ્તુ ઉપરથી 'રાસમાળા'ના બે ભાગો લખ્યા તે વિવિધ પ્રકારના વસ્તુનું સદ્ગત કીર્તીશ્વર દલપતરામે કરેલ આ ગુજરાતી ભાષાન્તર છે. એ પુસ્તક લાંબા વખતથી પડી રહેલ હતું. તે તૂટક સ્થિતિમાં મળી આવ્યું તેનું અહીં છાપેલ છે. આ પ્રકારનું ઐતિહાસિક વસ્તુ કેતું છે તે જોવા માટે આ પુસ્તક ઉપયોગી છે.

શુદ્ધનસંગીત:—લેખક: ડૉ. હરિપ્રસાદ વજરાય દેસાઈ; સોલ એજન્ટ: ગૂર્જર અન્ધરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીરાડ, અમદાવાદ; કિંમત ૨-૦-૦.

વાર્તાલેખક પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે વાર્તા જેલમાં લખાયેલી હોવાથી તેમાં જોડણી વગેરેની ભૂલો રહી ગઈ છે એ ખરું છે તેથી જ વાર્તાના ખીજા અંગઉપાંગો તપાસીએ તો પ્રમાણના દોષો પણ જણાયા વિના રહે તેવા નથી અસ્તિત્વ મૂળવાર્તાનો તત્ત્વ એક બાજુ રહી જઈને દેશની કે પૂ ગાંધીજીની કે એવી કોઈ બીજી વાત ચાલવા માડે છે. અંદર અતરેઅનરે કલા અને જીવન સમ્બંધી વિચારો આવે છે જે માન કોઈ પાત્રના મોંમાં મૂક્યા હોય એના લાગે છે પણ એ સવળું જતા આખું પુસ્તક અથથી ધતિ સુધી સુવાચ્ય બન્યું છે તેનું કારણ એ છે કે વાર્તાનાં અંગો મદ્દાંતર અને સુરક્ષિત હશે એવી અપેક્ષા કર્તા શરૂઆતથી જ ઉપરિચિત થતા હતા નથી પુસ્તકમાં જે કના, જીવન, દેશસેવા, વગેરે ઉપરના પોતાના વિચારો અને વિશેષે તો જાનના કર્તાને કહેના છે તેને માટે આ વાર્તા એક ઝોફું છે એમ કર્તા નિખાલમ રીતે મિનભાવે વાચનારને એવી રીતે સૂચિત કરે છે કે વાચનાર નીકાદબ્દિને લીધે જરી રાખી વાચ્ય શરૂ કરે છે અને એ તો દેખીતું છે કે કર્તા જે જે વિશે વિચારો દર્શાવે છે તે અત્યાગ્ના જમાનાના બહુ જ માર્મિક પ્રશ્નો છે, અને કર્તાના વિચારોમાં વાચનારને તેમની નિખાનસતા અને જાનનાની સત્યતા તો નિશક પ્રતીત થાય છે. ડો હરિપ્રસાદે જીવનની તકીજાયકી લીધી છે, તેમની અગ્રી સહીના અનુભવનું તેમને જે જણાયું તે સાચું તારણ આમાં મૂક્યું છે, અને તેમણે અચાર સુધીના દેશજીવનમાં રહસ્યની લગભગ બધી દિલચાલનો હાર્દિક અંગધ સાધેલો છે, એટલે તેમનો અનુભવ પણ ક્રીમતી છે વાર્તામાં સાચો અનુભવ અને ખરી અનુભવેલી જાનના મૂકી હોય તો ઘાટની કે એવી કોઈ કલાના પ્રયત્ન વિના પણ વાચન રસિક થઈ શકે તેનો આ વાર્તા દાખલો છે અમે આશા રાખીએ છીએ આ વાર્તા બધામાં અગ્રી વંચાશે અને ખાસ કરીને આપણો જુનાન વર્ગ આમાંથી લાવના મેળવશે.

નૃત્યકલા લેખક ઉપર પ્રમાણે, સોલ જોનન્ટ ગૂર્જર અન્યત્ન કાર્યોનય, ગાંધીશીડ, અમદાવાદ, ૦-૨ ૦

લેખકોડ એલિસના 'ડાન્સ ઓફ લાઈફ' નામના પુસ્તક તા દેવદત્ત આ લેખ છે. જીવનમાં નૃત્યકલા માટે રુચિ બિઝનીસ જાય છે તે વખતે આપા બની લેખની ખરેખર જરૂર છે મનુષ્યજીવનમાં આની કલાને કેવું અને સાચી જ્ઞાન છે તે ક્યાની સાથેસાથે સમજવાની જરૂર છે. ડો હરિપ્રસાદે આપેલા આ ઉપયોગી નિધનો સર્વ લાભ લેશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

નવી દૃષ્ટિ — લેખ- હરભાઈ પ્રકાશ જોષાજીવન મનન વિદ્યા, શ્રી દક્ષિણામુર્તિ પ્રાશનમંદિર લાવનગર, દસ આના.

માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો માટે આપેલા શિક્ષણમર્ગમાં આપેલા આખ્યાનોની તોષ ઉપરથી આ પુસ્તક લખેલું છે તેમાં સ્વાતંત્ર અને ચિસ્તશિક્ષા મામ્સે હરીકાર્ડ, ગોલ્ડન થોજના વગેરે નવી કેળવણીના મુખ્યમુખ્ય વિષયોની ચર્ચા છે માનસશાસ્ત્ર, જ્ઞાતીશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોનો પણ આમાં સ્પર્શ મેલો છે. શ્રીયુત્ત હરભાઈને કેળવણીશાસ્ત્રના અભ્યાસ સાથે લાભો શિક્ષણનો અનુભવ પણ છે એટલે પુસ્તક ઉપયોગી બન્યું છે. ગોલ્ડન પદ્ધતિ જેમ કેટલાક દર્શનોના દાખાઓ દર્શાવી તેમ ચિસ્ત પણ તેમજે દ્યોરી હોત તો ત્રધારે સાડુ ચિસ્ત અને સ્વાતંત્રની ચર્ચા વધારે મૂર્તરૂપે કરવાની જરૂર છે. વિશ્વગુમા અને

વિશેષ કરીને માધ્યમિક શિક્ષણમાં રસ લેના મનને આ પુસ્તક ઉપયોગી છે.

શિક્ષક હો તો:—લેખક: ગિનુભાઈ; પ્રકાશક ઉપર પ્રભાણે; કિંમત દસ આના.

શ્રી ગિનુભાઈની લાક્ષણિક લેખનની આ પછી એક ઉપયોગી પુસ્તક છે. આમાં શિક્ષણને લગતા અનેક નાનામોટા પ્રશ્નો રચેલા છે. આમાં શિક્ષણપદ્ધતિના પ્રશ્નો છે તેમ જ શિક્ષક કેવો હોવો જોઈએ, શિક્ષણને અને જીવનને કેવો સંબંધ હોવો જોઈએ એવા પ્રશ્નો પણ રચેલા છે. કેળવણીની આખતમાં, વિષયની પસંદગીમાં, વિદ્યાર્થીને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપવું એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારતાં એકમે આખતો વિચારવાની રહે છે. પ્રથમ તો એ કે દરેક વ્યક્તિની કેળવણી માટે ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત વગેરે વિષયોનું અમુક જ્ઞાન તો આવશ્યક છે. કાર્મ પછી એક જ વિષયના જ્ઞાનને માટે પણ બીજા અનેક સ્વતંત્ર દેખાતા વિષયોના જ્ઞાનની પણ જરૂર છે. અને બાળક નાનાબાળથી એક જ વિષય તરફ ખાસ ઉત્તર પક્ષપાત બતાવે એટલી જ હકીકત તે તે વિષય માટે ખાસ લાગણી ધરાવે છે તેના ચિહ્નરૂપ ન ગણી શકાય. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે પક્ષપાત પ્રમાણે આખતને જવા દેવો તે પક્ષપાત ખોટો હશે તો એની બેજે એ વિષય છોડી બીજામાં જશે. પણ નિર્દોષીમાં કેળવણી માટેનાં વરસો એટલાં બધાં મોટાં છે કે આવા એકમે પ્રવેશિ કરવા દુધમે તો તે વરસો પૂરાં થઈ જાય. અને એ પણ વિચારવાનું રહે છે કે એક વિષય તરફનો ગમે તેટલો ઉત્તર પક્ષપાત હોય તોપણ બીજા વિષયો અમુક આજમાં એકી ઠરાવેલી હદ સુધી પણ ન કરી શકે એટલી બધી 'બીજા વિષયો' લલુવાની સ્વભાવસિદ્ધ પ્રતિકૂળતા બાળકમાં કદી લેવી યથાર્થ નથી. બધાં સામાન્ય શક્તિનાં બાળકોમાં તો બધા વિષયો અમુક સુધી શીખવાની સ્વાભાવિક શક્તિ હોય છે, એમ અને માનીએ છીએ. અને આવી પદ્ધતિએ શીખનારાં બધાં બાળકો ધણે બાગે ગણિતમાં પછાત શા માટે હોય છે તેની વધારે જોડી ખાસ થવાની જરૂર છે.

શિક્ષણપ્રદેશમાં કામ કરનારા લાર્ડએ આ પ્રશ્નો તરફ ધ્યાન આગે એમ ધ્વજીએ છીએ.

માખાપ થવું આદર્શ છે:—લેખક પ્રકાશક ઉપર પ્રભાણે; દસ આના.

આ નાનું પુસ્તક દરેક માખાને વાંચવાલાયક છે. છોકરાં કેટલી બધી કુટેયો, કુસંસ્કારો માખાપ પાસેથી શીખે છે તે આ પુસ્તક વાંચવાથી સમજશે. માખાપને ખ્યાલે થ ન હોય તે રીતે તેમનાં વર્તન કે વચન ઉપરથી છોકરાં માખાપ કદી પણ ન શકે એવા સંસ્કારો હકી લે છે. અને પછી એ જ સંસ્કારો વિશે માખાપો છોકરાં સામે ફરિયાદ કરે છે. કારણને માટે અજ્ઞાનથી માખાપ કેવું પ્રતિકૂળ વાતાવરણ બાંધે છે તે પણ આથી જણાય છે. કેટલાંક દરેકોનાં વર્ણનો તાદરસ હોવાથી પુસ્તક એક નવલકથા પેઠે વંચાશે. અને દરેક માખાપને આ વાંચવાની લાગણી કરીએ છીએ.

બાળપુત્ર જોઈએ:—લેખક: સંસ્કરણ સંતિગાલ શાહ; પ્રકાશક ઉપર પ્રભાણે; પાંચ આના.

પુસ્તકને પ્રસ્તાવના નથી પણ પુસ્તક જેતાં તેના ઉદ્દેશ બાળકોને સામાન્ય રીતે જરૂર પડતી વસ્તુઓ વિષે સામાન્ય જ્ઞાન આપવાનો છે. પુસ્તક મવાલ ને જવાળના રૂપમાં લખેલું છે. આ એક પુસ્તકનિરૂપણની પદ્ધતિ છે. કંઈ દરેક સવાલ બાળકોને ઉત્પન્ન થાય એવા છે એમ કદી શકાય નહિ. કેટલાક મવાલો ખાસ અમુક જ્ઞાન આપવાને જ

ચોત્થા છે. પણ તેમાં કશું જોડું નથી. આ આપણી જૂની પદ્ધતિને આખરે પણ અવકાશ છે. એકામ્બેન, આગગાડી, મ્યુનિસિપાલિટી, રેડિયો, મોટરકાર, સ્ટીમર વગેરે વિશે બાળકો સમજી શકે તેવી અને તેટલી માહિતી બાળકો સમજી શકે તેવી રીતે આપેલી છે.

મોટાં ધર્મશું ત્યાગે:—લેખક: જ્યંતીલાલ બોઝા; પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે; પાંચ આના.

આ પુસ્તકને પણ પ્રસ્તાવના નથી. પુસ્તકમાં ત્રણ નાનાં નાટકો છે. નાટકોમાં ઘણાં ખેરાં પાત્રો અને મુખ્ય પાત્રો બાળકો આવે છે. પણ નાટકનું વક્તવ્ય બાળકોને માટે નથી પણ બાળકોનાં માબાપોને માટે છે એટલે આ નાટકો બાળનાટકો ન કહેવાય. ત્રણેય નાટકોમાં કેળવણીનો સાચો પ્રકાર કેવો હોવો જોઈએ અને માબાપોએ બાળકોની સારી કેળવણી માટે કેમ વર્તવું જોઈએ એ લેખકનું મુખ્ય વક્તવ્ય છે. એ વાત કહેવા જતાં કલા ધણી જગ્યાએ ઉપદેશાત્મક અને આછી યર્થ જાય છે. આવાં વક્તવ્યવાળાં નાટકો ન જ હોઈ શકે એમ કહેવું નથી, પણ તેને માટે જ કલા જોઈએ તે આમાં આવી શકી નથી. છતાં આ નાનું પુસ્તક મુલાવ્ય છે અને માબાપોએ વાંચવા લાયક છે.

આર્થિક ભગોળ:—જે. એફ. હોરેબિનના પુસ્તકનું ભાષાનંતર. ઉત્તારનાર: બારકરરાવ વિદ્યાસ; પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે; સવા રૂપિયો.

આ નાનું પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી છે. તેમાં ભૂગોળ દેશદેશના ઇતિહાસમાં કેટલું કામ કરે છે તે બતાવેલું છે. બધા દેશોના ઇતિહાસમાંથી બહુ વિવેકથી મુખ્ય મુખ્ય બનાવો તારવી દાઢી તેના પુસ્તકોમાં ભૂગોળની દૃષ્ટિએ દર્શાવે છે. માત્ર ભૂગોળ માણસનો ઇતિહાસ ધરે છે એમ કશું નથી, પણ એ ઇતિહાસમાં શો ભાગ લખે છે તે બતાવેલું છે. અત્યારના જગતના રાજ્યપ્રકરણના મુખ્ય પ્રવાહો ઉપર પણ આથી પુષ્કળ પ્રકાશ પડે છે.

છતાં આ પુસ્તક પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને ધ્યાનમાં રાખી, તેને કેન્દ્રમાં રાખી, લખાયેલું છે. પૂર્વના દેશોનું સ્થાન તેમાં ગૌણ છે, દિલ્લેનું સ્થાન તો ગૌણ જ છે. દિલ્લે અને તેના ઇતિહાસના બનાવોને, તેના આપણે ધડવા માગતાં ભવિષ્યને, લક્ષમાં રાખી આવી ભૂગોળ લખાવી જોઈએ. અગ્રે આશા રાખીએ છીએ કે કોઈ ઉત્સાહી, ઉદ્યોગી ચિંતક આ પ્રશ્નો સ્વતંત્ર અભ્યાસ કરી આ ઉપર પુસ્તક લખશે.

આરતી:—કર્તા: સુરેશ ગાંધી; પ્રકાશક: 'નવચેતન' કાર્યાલય, ૧૦ પોલોક સ્ટ્રીટ, કલકત્તા; મૂલ્ય રૂપિયો સવા.

આ અગિયાર પૃષ્ઠી વાર્તાનો સંગ્રહ છે. લેખક પોતે જગ્યાએ છે કે વાર્તાને સારી કરવાને તેમણે સારી મહેનત કરી છે, અને પોતાની મૃતિઓને બહાર પાડવા પહેલાં વારંવાર સુધારણી એ સાડું છે. પણ વાર્તા એકવાર બંધાઈ ગયા પછી માત્ર તેના ચખ્ખો સુધારણથી કે તેમાં અલંકારો પૂરવાથી વિશેષ કાચો થતો નથી. ખરું તો વાર્તાનું મૂળ માળખું સ્વાભાવિક અને સુસ્થિર જોઈએ. તેમાં રહેલી કચાચ પછી સુધરી શકતી નથી. દાખલા તરીકે 'પદ્મવી'ના મુખ્ય બનાવો જ માનવસ્વભાવમાં સંભવિત લાગતા નથી. નાની હેમાંગિની બોલાને પૂછે છે કે માણસો મરી શા માટે જાય છે? અને બોલે કહે છે, એ બધા સામરે જાય છે. આ તો મસ્કરીથી કંઈ વિશેષ જણાતું નથી. આના પહેલાંના પ્રશ્નો ઉત્તર, જે દાઢી એ માખીઓ ઉડાવવાની સાવરણી છે એ, મસ્કરી જ છે. પણ પછી હેમાંગિનીના લક્ષ્યસમૂહે બોલે "તું શ્વસુરગૃહે ન જતી, ત્યાંથી કોઈ પાણું આવતું નથી" એમ કહે, અને હેમાંગિની એ માનીને શ્વસુરગૃહે જવાની ના કહે, એ કોઈ રીતે સ્વાભાવિક લાગતું નથી.

એમ અને તો એ માત્ર ઘેલણ કહેવાય. લાગણીની તીવ્રતા અને ઘેલણ એ જુદી વસ્તુઓ છે. આપણા ધણાખરા લેખકો આ ભેદ વારંવાર ભૂલી જાય છે. છેલ્લાં-ચોડાં વરસથી દેશી વાર્તાના લેખકોનું વલણ જ દંર્ષક ઘેલણ મારફત લાગણી બતાવવાનું થતું જાય છે, અને તેથી અહીં આ બાબત ઉપર બાર મૂકવાની અમને જરૂર જણાય છે. એવી જ હાલના વાર્તાલેખકોની બીજી એક ત્રુટિ તે બનાવોને ગમે તેમ મૂકીને કરુણાન્ત લાવવાની અને માનવસ્વભાવના સંભવાસંભવને એક બાજુ મૂકી વાર્તામાં અગમ્યતા લાવવાની છે. જાણે કે વાર્તામાં દુઃખ લાવવા માટે જ બનાવો ચોંટ્યા હોય એમ કળાર્થ જાય છે, અને ત્યાં કલા અદશ્ય થાય છે.

વળી લેખકે એકની એક જાતનાં વર્ણનો પણ બહુ આપવા ન દેવાં જોઈએ. એનો એ દાંતિયો, એનાં એ મુચકન્દનાં ફૂલ, એની એ રસગંગા, એનાં એ મેયમનુબો, એનું એ 'મુખાર્ચિન્દ' છેવટે કંટાળો આપે છે. લાંબે અંતરે છપાતી વાર્તામાં આ ન જાણાય, પણ સંપ્રદમાં આવાં પુનરાવર્તનો તરત નજરે ચડે.

આ દરેક નવા લેખકનાં ભયરથાનો છે, અને આ લેખક તેનાથી મુક્ત રહી સ્વતંત્ર, સુપરિત વાર્તાઓ લખે એમ અમે ધૃષ્ટીએ છીએ.

સંધ્યાના રંગ:—લેખક: બાલુરાવ જ્વેશી; પ્રકાશક: જયંતિલાલ રેવાશંકર દોશી, નવયુગ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ (કારિયાવાડ); કાસું પૃ ૧-૦-૦, પાર્ક પૃ ૧-૪-૦.

આ ૧૮ વાર્તાના સંગ્રહ છે. આમાં પણ હાલના જુવાન નવીન લેખકની કેટલીક ત્રુટિઓ દેખાય છે. આગલા જમાનામાં જેમ નીતિયાળાં જ પાત્રો હોવાં જોઈએ એવા આશયને લીધે કલા બગડતી હતી. તેમ હાલ મૂડીવાદ, સ્ત્રીની પરતંત્રતા, વગેરે સંબંધી પ્રચલિત યથેચા કેટલાક પૂર્વમદેયી વાર્તા બગડે છે. કર્તા પોતાની દષ્ટિ વાર્તામાં લાવવાની ઉતાવળમાં સેવાચારોનવ બુદ્ધી જાય છે, અને વાર્તાના બનાવો અપ્રતીતિકર રીતે બને છે. 'કંઠાલિપ્ત'ની વાર્તામાં નાયાને અંગ્રેજ વેદા ઉપર આટલો વિશ્વાસ હોય, તે ગરીબ છતાં માની દવા માટે આટલું દેવું કરીને દાકતરી દવા કરવાનો વિચાર કરે, ગામડાનો દાકતર માડી માગે, અને એટલા જ ઉપરથી નાયામાં સામ્યવાદીના સિદ્ધાન્તો આવી જાય, એ બનાવની સાંકળનો દરેક અંકોડો નિર્બળ છે. ચોરની વૃત્તિ ને સમાજવાદના સિદ્ધાન્ત બે વચ્ચે કશો સંબંધ નથી. અને દરેક ગરીબ સ્ત્રી સારી છે, અને દરેક મૂડીદાર પેસાની સત્તાથી સ્ત્રીઓનું શિયળ ભંગ કરે છે. એ પણ પૂર્વમદ જ છે, બીજું કંઈ નહિ. આમ દુર્ગુણો બધા પેસાદારોમાં મને સદૃશ્યો અને નિર્દોષતા બધી ગરીબોમાં એમ વહેંચણી કરવાથી વાર્તાઓ ધૃનિગ બની જઈ ધારી અસર કરી શકતી નથી. વાર્તાકારનું કામ આવા પૂર્વમદોને સદેવાઈથી પકડી લેવાને બદલે માણસના સ્વભાવમાં હોંડે બીનરી તેની સાચી, સદમ કામ કરતી વૃત્તિઓ પકડી તેના વ્યાપારો નિરૂપવાનું છે, અને કોઈ પણ વસ્તુ તરફ રાગદેવ વિના તેને સમજી તેનો રોકાટ કરવાનું છે.

આમાંની કેટલીક વાતો વાર્તા જ બની નથી, માત્ર એકાદ બનાવનું ચિત્ર આપે છે. પણ તેમાં વસ્તુ સુપરિત, સમગ્ર બનતું જ નથી. એ ખરું છે કે મોટા વાર્તાકારો પણ કોઈવાર અમુક બનાવ અપૂરો મૂકી વાર્તા પૂરી કરી છે. અજ્ઞાત બનાવની પૂર્ણાવૃત્તિ વાર્તાને અંતે દોની જ જોઈએ, એવું અમારું વક્તવ્ય નથી. પણ વાર્તામાં જે કંઈ બનાવ આવે તેના ગર્ભમાં રહેલા રસરસથી વાર્તામાં સગમતા આવવી જોઈએ. 'જીવનના રંગ'માં એક યુવાન એક યુવતીને એકાંતમાં મળે છે, તેને સિતેમા જોવા લાઈ જાય છે. પાછાં આવી

પુરુષ જીને ચૂમે છે વાર્તામાં હેતુ વાચક છે “એટલી ચુમાયેની અન્યથી ચુમાઈ.” આમાં ગદ્ય શુ આગ્ય? પહેલા ચુમાઈ એ ખોટું હતું, હમણા ચુમાઈ એ ખોટું હતું, બન્ને વખત ખોટું હતું હુનિસામાં ક્યુ માયુ જ નથી, આમ કેમ બન્યું, ટૂંકમાં જે કોઈ ગદ્યથી આ વસ્તુ વાર્તાયોગ્ય વસ્તુ બની સજ્જ તેમાં ક્યુ જ આમાં આવતું નથી। ખરું તો આવી આગ્રહા જન્યુત કરે એટલે સુધી પણ નાતો આપણા ચિત્તને ગ્રોહશુદ્ધ કરતી નથી। તેમ જ ‘ભૂત! ભૂત!’ માં પણ વાર્તા બનતી નથી કોઈ કોઈ માણસને ગતે પોતાને ખમ ન પડે એમ જાણીને કામ કરવાની ટેવ હોય છે, એટલું જ આમાંથી નીકળે છે એ વૈજ્ઞાનિક મત્ય તો વિજ્ઞાન વધારે માગી રીતે જી રહી, અને આ વાર્તા એ વસ્તુ કઈ ખામ ચમત્કાર ગીતે રહતી નથી ‘કોણ કોનું?’ એમાં એક નાનુસનું સત્ય જોવાને માટે ઘણા પાત્રોને માગી નાખવા પડ્યા છે, અને છતાં કહેવું જોઈએ કે આપણા પ્રાકૃત જનો પણ બીજું કંઈ નહિ તો એક રૂઢિના ગમથી કે ધાર્મિક માન્યતાથી મગ્ન પડેવાને છોડી જતા નથી। અને છતાં એક પ્રશ્ન રહે છે પ્રભાવ પોતે તેને છોડી જનાર જતા વધારે ઉદાર પગનું હતો ખરો? હતો એવું જ્યાં દેખાતું નથી તો પોતાના જેવાં બીજા સ્વાર્થો તરફ તિરસ્કાર કરવાનો અર્થ નો?

કોઈ કોઈ જગ્યાએ વર્ણનો અર્થહીન જણાય છે ૫ ૧૪૨ ઉપર ભેરવીના અદસ્ત સૂર’ સમઘાઈ ગણા હતા સૂર તો હમેશા અદસ્ત જ હોય છે। વર્ત અહીં જ હતા એમ નથી આના જ બીજા પ્રયોગો ૫ ૮૯ [સિતારતું] ‘મૂક મગીત,’ ૫ ૧૦૦ ‘નયનમાં મૂક અશ્રુપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો’

અમે નાણીએ છીએ કે લેખકો વાર્તા લખવાને પ્રામાણિકપણે મહેનત કરે છે પણ વાર્તાલેખન શકે જ્યાં પડેના અનેક વાર્તાઓ વાચીને જ્ઞાની એકતા, મુગ્ધા, દુઃખિ વાર્તાવરણ અને જગતના મલનામલન મગધી શુદ્ધિ પકવ અને જાગૃત થી જોઈએ અને એમ થશે તો લેખક માગી વાર્તાઓ લખવામાં સફળ થશે એમ અમને જણાય છે

૨૧.

શાળોપયોગી સાહિત્ય^૧ ગુજરાતીને મેટ્રિકમાં સ્થાન મળ્યું તેના પગિલામે ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓને મદદરૂપ થાય તેવા પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થવા માડ્યા છે (૧) આ પ્રકારનું પુસ્તક છે હાઈસ્કૂલના ચોથા, પાંચમા, અને છઠ્ઠા ધોણના વિદ્યાર્થીઓને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ઉપયોગી થાય તેવા સંગ્રહ કરવા માટે સંપાદકે હીઠ અમ લીધો છે અગ્રહને જેમ બને તેમ અદ્યતન બનાવવાનો પ્રયત્ન પણ તેમણે કર્યો છે એવું પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ દેખાઈ આવે છે

(૨) અને (૩) ૧૯૩૬ ની મુખર્ધુનિવર્તિનીની મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષાના ગુજરાતી ‘ગદ્યપદ્યસંગ્રહ’ ઉપર વિવરણરૂપે લખાયેલ છે ગુજરાતી ભાષા મુનિવર્તિનીએ સ્વીકારી એને તેનું શિક્ષણ આપવાનું હાઈસ્કૂલો માથે એકાએક આવી પડ્યું આ જવાબદારી

(૧) સાહિત્યદર્શન-ભાગ ૧-૨-૩ સંપાદક, અબાલાવ નં રાહ, પ્રકાશક, મોહનલાલ બી. તલાવી, અમદાવાદ

(૨) સાહિત્યપ્રકાશિની લેખક, રાકરપ્રસાદ રાવળ, પ્રકાશક, એન. એમ ત્રિપાઠી, મુખર્ધુ

(૩) ૧૯૩૬ની મેટ્રિકની પરીક્ષાનું માર્ગદર્શન, લેખક, કાન્તિલાલ બ્યાસ પ્રકાશક, ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ.

ઉભાવવા માટે બહુ જ થોડી હાઇસ્કૂલો પાસે તૈયારી હતી. વિદ્યાર્થીઓ ખૂબ મોટી સંખ્યામાં ગુજરાતી લેવા મંડ્યા, પણ તેમને યોગ્ય શિક્ષણ આપી શકે તેવા શિક્ષકો અત્યારે થોડી જ હાઇસ્કૂલો પાસે છે. એટલે પરીક્ષામાં પાસ થવા માટે વિદ્યાર્થીઓએ નોટાનો આશ્રય લીધે જ છૂટકો. ગયા વર્ષે ગુજરાતીના વિષયમાં જ મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ નાપાસ થયા, એ ઉપરથી આપણી શાળાઓમાં આ વિષયના શિક્ષણ પર કેટલું યોગ્ય ધ્યાન અપાય છે તે માલુમ પડી આવ્યું છે. વર્ગમાં બે શિક્ષકો ગરાબર શીખવે, તો આવા પ્રકારની નોટાની જરૂર જ ન રહે.

(૨) ના લેખક ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રમાં અગ્રણ્ય નથી. ‘દયારામનું જીવનચરિત્ર’ વગેરે પુસ્તકોદ્વારા તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યની કરેલી સેવા ગણીતી છે. હાલમાં તેઓ મુંબાઈની કબીળાઈ હાઇસ્કૂલમાં ગુજરાતીના શિક્ષક તરીકે કામ કરે છે, એટલે તેમણે પોતાના શિષ્યોને અપાતા લાભમાં સર્વ ગુજરાતી શિષ્યોને લાગીદાર ગનાવ્યા છે. (૩) ના લેખક પણ અમદાવાદની પ્રોપ્રાયટરી હાઇસ્કૂલ જેવી મહાન માધ્યમિક શાળામાં ગુજરાતીના શિક્ષક તરીકે કામ કરે છે. ‘માર્ગદર્શન’માં ગુજરાતી સાહિત્યનો તેમનો ઉડો અને વિશાળ અભ્યાસ દેખાઈ આવે છે. જાને પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થાય તેવાં છે. (૩) ની તો બે આવૃત્તિઓ કાઢવી પડી એમ સાંભળ્યું છે. એ જ તેની ઉપયોગિતા પુરવાર કરે છે.

નવલરામ ત્રિવેદી

પ્રાચીન ભારતવર્ષ:—લેખક, ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લ. શાહ, વડોદરા; પ્રકાશક, શશિકાન્ત એન્ડ કું., વડોદરા.

ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦ સુધીના એક હજાર વર્ષનો ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ હોવાનો આ ગ્રન્થનો દાવો છે. આખો ગ્રન્થ ચાર ભાગમાં અને બે હજાર પાનામાં પૂરા કરવાની યોજના છે. અને એ ચારેય ભાગની કુલ કિંમત રૂ. ૨૦ રાખી છે. હાલમાં તો એ ચાર ભાગમાંથી લગભગ ૫૦૦ પાનાનો પ્રથમ ભાગ જ બહાર પડ્યો છે, અને એ જ ગમને અવલોકનારે મળ્યો છે.

આ પહેલા ભાગમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી પૂર્વે ૪૦૦ સુધીનો રામય લીધો હોય એમ આ પુસ્તકના છેલ્લા પ્રકરણ ઉપરથી અનુમાન થાય છે. પણ શુદ્ધ અને મહાવીરનાં જીવનની વાતો આ ભાગમાં નથી આવી, એ બીજા ભાગમાં આવવાની છે.

“ અતિપ્રાચીન શિલાલેખ, સિક્કાઓ અને પ્રમાણ્યૂત ઇતિહાસવેત્તાઓના આધાર આખી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તદ્દન નવીન હકીકત’ પોતે લખી હોવાનો આ ગ્રંથકર્તા દાવો કરે છે. આ ગ્રંથમાં આવેલી ઘણી વાતો ખરેખર નવીન છે, પણ એમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ છે એમ કહેવું એને શબ્દનો દુરુપયોગ જ કહેવો પડશે.

આવડા મોટા ગ્રન્થ માટે વીગતવાર દાખલાદલીલો આપીને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો અભાવ શિદ્ધ કરવા માટે તો મોટું પુસ્તક લખવું પડે. વળી અત્યંત વિવાદાસ્પદ અને દેખીતી રીતે હાસ્યાસ્પદ વસ્તુ તો હજી બીજા ભાગમાં આવવાનું છે, એટલે વીગતવાર સમાલોચના લખિય માટે અને કોઈ બીજા માટે રાખી અત્યારે તો મગમગ રીતે આ પુસ્તક મને કેવું લાગે છે તે ટૂંકામાં કહી દેવા માગું છું. લેખક પોતે જ ‘મધ્યવિષયપ્રશસ્તિ’ના મથાળા નીચે કહે છે, “ કેટલાકને એમ પણ લાગશે કે લેખક પોતે (અ) જ્યાં ને ત્યાં

ધર્મની વાતો ધુમાડી દીધી છે એટલુ જ નહિ પણ (આ) ચોતે અમુક ધર્મ તગ્નનો પક્ષ-
પાતી હોઈ તથા (ઇ) કેમ જાણે તેનુ પ્રચારકાર્ય વર્જી બેઠો ન હોય તેવી જ વસ્તુઓ
પ્રતિપાદન કરી ગયેલ છે ધાર્મિક કે આ ત્રણે આલેખો મત્ત છે " (૫ ૭) આ આલેખોનો
ખ્યાવ વરવાનો લેખક આગળ ચાલતા પ્રજામ કર્યો છે, પણ એના મનની બોડ માચી છે,
અને ઉપગના આલેખોમાથી લેખક જ્યાં શકે એમ જ નથી એમ મને તો લાગે છે કાગલુ
કે આ અન્ય એટલે જેન દનકયાતે એતિહાસિક આડાગ આપવાનો એક પ્રયામ

અન્યર્થાની મનોદરા ' પ્રચરિત 'ના એમના જ શબ્દોથી અપર દેખાય છે ભગવાન
શુદ્ધ અને ભગવાન મહાત્માના મમતમા તથા તે પહેલાના પણ એકમે સતક્રમા
(આ લેખક જેટલી ચોડમાઈથી બોલવાની માગમા તો હિમન નથી) ઉત્તર હિન્દમા સોગ
રાજ્યો હતા એમ જૂની ગૌદ દતકયા છે, જોઈ જેન પ્રથોમાથી આ લેખક માડી
પન્થીમ દેશોના નામો કાઢ્યા છે (જરીશ ન ગણતા માડી પન્થીમ કેમ ગણે છે તે મમતનુ
નથી) આ બધા દેશોમા ઉપર કહેવા એક દાન? વપ દગ્ગરાત " એક જ ધર્મની
(જૈનધર્મની) બોલમાયા હતી " (૫ ૨૪) હતા પાશ્ચાત્ય તથા અન્ય ઇતિહાસ-
લેખકોએ આજ સુધીમા લખેલા આ દેવતા પ્રાચીન ઇતિહાસના અન્યો વાચતા વાચનાગના
મન ઉપર બૌદ્ધધર્મનુ તથા ડર્વિડ બ્રાહ્મણધર્મનુ જે એ કાગમા હોરાની છાપ પડે છે
આ ખોટી છાપ જૂસી નાખવાના અને જૈનધર્મની એ કાળે કેવી બોલમાયા હતી એ
કમાવવાના ઉદ્દેશથી આ પુસ્તક લખાયુ છે

કોઈ પણ માણુમને પોતાના ધર્મ તગ્ન તથા એ ધર્મના અન્યો તગ્ન પક્ષપાત હોય
એ ક્ષમ્ય છે, પરંતુ કોઈ પણ ધર્મઅન્યમા આપેની દતકયા એ ઇતિહાસ નથી જે સમનના
તે વખતે જ લખાયેલા ઇતિહાસઅન્યો ઉપનબ્ધ નથી તે મમત વિષે જે ડર્વિ દતકયાઓ
ગમે તે મુળમા—અસ્તુત વિષયમા જૈન, બૌદ્ધ કે બ્રાહ્મણઅન્યોમા—મળી આવે તે મધી
એતિહાસિક સામગ્રી જરૂર ગણી શકાય અભણવાદિ દોષોથી ગ્રહિત હોય તો જુદી તરેહની
સ્વતંત્ર એતિહાસિક ડ્યોટીમા દતકયાનો જેટલો અશ પાગ બિતરે તેટલો અશ ઇતિહાસમા
ખુશીથી સ્વીકારી શકાય પણ એવી દતકયા તે દતકયા, લોડનાર્તા જ એનુ લોડકયા
કે ધાર્મિક કયા તરીકે ગમે તેજુ મૂલ્ય હોય, પણ ઇતિહાસ તરીકે તો મૂલ્ય
શૂન્ય જ ગણાય

પણ આ અન્યર્થાએ જૈન દતકયાને જ ઇતિહાસ માની લીધેલ છે, અને જૈનેતર
દતકયાનો તેમજ શિવાલેખો, પરદેશીઓએ લખેલા વૃત્તાન્તો વગેરે મમકાચીન તથા
ખજાસ્તર પુગવાઓનો પણ જૈન દતકયાની ડ્યોટીથી ડરીને—એટલે જૈન દતકયાને
અનુમરતુ કથન છે કે વિરુદ્ધ એ જોડેને—ચીકાગ કે ત્યાગ કર્યો છે જરૂર ન હોવા છતા
એકમે બેહદાપણુ તથા હાસ્યાપદતા દર્શાવતા દાખવાઓ નોંધુ છુ (૧) ગિગના વગેરે
સ્થળેથી જેના શિવાલેખો મળ્યા છે તે મૌર્ય ગમને એ લેખોમા " દેરાના પ્રિય
પ્રિયદર્શો ગાન " હોય છે આ પ્રિયદર્શો તે બૌદ્ધ દતકયા, જૈનદતકયા અને બ્રાહ્મણદતકયામા
કહેલો મૌર્ય ચત્રયુગનો પૌત્ર અશોક જ છે એમ અનેક પુગવાઓથી બધા એતિહાસિકામા
સિદ્ધ મનાય છે હવે આ લેખક કહે છે કે એ પ્રિયદર્શો અને અશોક એ જુદા શિનારેખોનો
પ્રિયદર્શો તે અશોકનો પૌત્ર સપ્રતિ એમ દાવે છે એટલુ જ નહિ, પણ અશોકના મનાતા

એ શિખાલેખોમાં^૧ જૈનધર્મનો ઉપદેશ છે એમ એ કહે છે. મનુષ્ય કે અત્યાર સુધીના બધા પુરાતત્ત્વવંતાઓ—આ દેશના તેમજ પરદેશના—અને હેલ્લાં સો સવાસો વર્ષમાં થયેલા સેંકડો વિદ્વાનો એ લેખોમાં જૌદ્ધધર્મનો ઉપદેશ જોવામાં ભૂલ્યા છે, એમ આ લેખકની માન્યતા છે. ધર્માધના સાથે કેટલો અહંકાર !

જૈન દંતકથાનો, હેલ્લાં થોડાં વર્ષથી પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉક્તવામાં ઠીક ઉપયોગ થવા માંડ્યો છે, અને તે ચોગ્ય જ છે. આ લેખકે જૈન દંતકથાઓનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી સંશોધન કર્યું હોત, તો આ દળદાર પણ ઐતિહાસિક કિંમતવગરના પુસ્તક કરતાં વધારે ઉપયોગી યાત. અમુક દંતકથા કયા સમયના, કયા અન્યમાં છે, એનો ખીજ મૂળની દંતકથા સાથે કેટલો અવિરોધ છે, વગેરે પરીક્ષણપદ્ધતિ પ્રસિદ્ધ છે. આ અન્યકારે જૈન દંતકથાનો જ અંતર્વિરોધ પણ તપાસ્યો નથી. દા. ત., જૈન દંતકથાને આધારે આ અન્યકારે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનો ગાદીએ બેસવાનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૩૭૨ માન્યો છે (પૃ. ૩૬૭). ત્યારે એ જૈન દંતકથાનો જ આધાર લઈને ઐતિહાસિક સંશોધનના એક યુવાન અભ્યાસી ડો. શાન્તિલાલ શાહે એ સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૭ માન્યો છે (જુઓ Chronological Problems in the early History of India and a brief Account of the Jain Chronology નામનું જોત-જર્મનીમાં એમણે ૧૯૩૪ માં છપાવેલું પુસ્તક પૃ. ૧૬-૧૭). આધાર એક જ હોવા છતાં નિર્ણય જુદાજુદા હોવાનું કારણ એકમાં ઐતિહાસિક વિવેચનનો અભાવ અને બીજામાં સદ્ભાવ. ધાર્મિક અન્યોમાં આપેલા કાળ-ક્રમને ઐતિહાસિક સંશોધનની કસોટીએ ચડાવ્યા વગર એમ ને એમ માની લેવાથી શું પરિણામ આવે તેનો જૈન દાખલો જેમ આ અવલોકનવિષય અન્ય છે, તેમ છાત્રણ દાખલો જોવો હોય તો આચાર્ય રામદેવ અને શ્રી સત્યદેવ વિદ્યાસંકાર એમણે પ્રસિદ્ધ કરેલો ‘ભારતવર્ષ કા ઇતિહાસ’ નામનો હિંદી અન્ય જોવાથી ઘણી રમૂજ મળશે. એ અન્યમાં વિષ્ણુપુરાણોક્ત દંતકથાને જ આધાર માની ‘ઇતિહાસ’ લખ્યો છે. તેમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૯૯૫ માં શુદ્ધનો જન્મ થયો. મૌર્યવંશ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૩૫ થી ૧૨૧૯ અને ગુપ્તવંશ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૮ થી ઈ. સ. પૂર્વે ૮૩ વગેરે અપૂર્વ કાલક્રમની યોજના છે. આ પ્રકારની અંધતા ધિમે શું કહેવું ? દારવારુપદ તો એ છે જ.

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

કારમીરની કુંજોમાં:—લેખક: ‘અપ્તદંગી’; મૂલ્ય રૂ. ૦-૮-૦.

આપણી ભાષામાં પ્રવાસસાહિત્યનું ખેડણ ઘણું જોણું થયું છે. આ પુસ્તક લેખકની નિત્યનોંધ માત્ર છે. નિત્યનોંધ સાધારણ રીતે પ્રસિદ્ધિ અર્થે લખાતી નથી. છતાં પ્રવાસ દરમ્યાન કરેલી નોંધો ઉપરથી પ્રવાસવર્ણનનું સુંદર પુસ્તક તૈયાર થઈ શકે એ વિશે શક નથી. શ્રી. ‘અપ્તદંગી’ એ એમ કરવાને જાહેર નિત્યનોંધ જ. છપાવી નાખી છે. આવી નોંધ વ્યવસ્થિત અને કલામય હોય તો છપાવવી ખોટી નહિ. પરંતુ આ પ્રકાશન એ પ્રકારનું નથી. ત્યાં ત્યાં લેખકે વિચારદર્શન કરવા દરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, ત્યાં ત્યાં કાં તો વક્તવ્ય કે વિદ્વત્દર્શન થયું છે. લેખકનું ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ અત્યંત અદ્ય છે.

૧ અરોહના શિલાલેખો જ નહિ પણ જવા જૌદ્ધ મનાતા સ્તુતિ, સ્તોત્રો, ખડકલેખો વગેરે જૌદ્ધ નહિ પણ જૈનધર્મી છે એવો આ લેખકનો દાવો છે (પ્રસસ્તિ: પૃ. ૨૬).

પાને પાને અંગ્રેજી શબ્દો અને વાક્યોનો આશ્રય એમને લેવો પડે છે, અને ગણતર વિશેષણોની પુનરુક્તિ કરવી પડે છે. કાશ્મીરના પ્રવાસ વિશેના પુસ્તકમાં સાધારણ રીતે એ કાવ્યમય પ્રદેશના સૌન્દર્યધનની કંઈક પ્રતીતિ થાય એવાં મનોરમ વર્ણનોની અપેક્ષા રહે. આ અપેક્ષાની પરિતપ્તિ છેવટ લગી થતી નથી, એ આ પુસ્તકનો મોટો દોષ એમને લાગ્યા છે. અંગ્રેજી સાહિત્યના આ સાહિત્યરૂપના ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાના પ્રકાશમાં આ કૃતિની તુલના કરવાનું સ્વયન લેખકને કરીએ તો તે અચ્ચત્તે નથી.

અન્યરૂઢિયાં:—લેખક: શ્રી. ફિરોઝશાહ રુસ્તમજી મહેતા; મૂલ્ય રૂ. ૦—૮—૦.

શીશુત મહેતાના આ નિબંધનો આશુખ પ્રો. દાવરે અંગ્રેજીમાં લખ્યા છે તેમાં Epigram વિશે ચર્ચા કરેલી છે. લેખકે Epigramનો ઇતિહાસ નોંધીને સવિસ્તર ચર્ચા કરી છે. Epigrams શબ્દનો પ્રચલિત અર્થ સ્તીકારીએ તો નોંખા સાહિત્યરૂપ તરીકે તે વિદ્યાવાતું આવશ્યક લાગતું નથી. અન્ય લખાણમાં ઉચિત પ્રમંજે, સ્વાભાવિક રીતે, Epigrams પ્રગટી નીકળે તે જ ઇષ્ટ છે. Epigrams લખવાના સમાન પ્રયત્નમાં કૃતિમતા આવી જવાનો ભારે ભય છે.

Epigrams માટે ‘અનરાક’ ઉપરથી ‘અનરાકિયાં’ શબ્દ લેખકે ઘડ્યો છે અને ‘તેનું સમર્થન લેખકે પોતે અને આશુખલેખકે કર્યું છે. શ્રી દાદાસાહેબે પણ પોતાના અભિપ્રાયમાં ‘હું તમારો શબ્દ ચાલુ કરવામાં વધી જોતો નથી’ એમ લખ્યું છે. આમ છતાં Epigrams શબ્દની આશપાસ જે મંરકારો બંધાયા છે, તે ‘અનરાકિયાં’માં લાગ્યે જ લાગ્યા છે. એ શબ્દનો પ્રયોગ રૂઢ થતાં મંરકારો એની મેલે બંધાઈ જશે એમ અચ્ચત્તે કરીએ તો ભયે.

‘અનરાકિયું’ શબ્દની સિદ્ધિ પણ બાકરજીશુદ્ધ છે કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. ‘મરણ’ ઉપરથી ‘મરણિયું’માં નામને ‘છયું’ પ્રત્યય લાગી વિશેષણ થયું છે. કુરકુરિયું, ગલ્લિયું તેમાં પણ પ્રત્યય હોય તો તે નામને લાગેલ છે. ‘અનરાક’ વિશેષણને ‘છયું’ પ્રત્યય લગાડી એવી જ રીતે નામ કરી શકાય, એ પ્રશ્ન છે.

નિબંધને અંતે એકસી એક Epigrams બંને બનાવીને લેખકે આપેલાં છે. તેના મુલ્યદોષની વીગતોમાં ઊતરવાનું અનાવશ્યક છે; પરંતુ ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રતિષ્ઠિત કૃતિઓમાંથી Epigrams ની વીલુક્ષ્ણી કરી દેવા તો વૈવિધ્ય આવત અને લેખકને પોતાને અમુક નમૂના વિશે સ્વતંત્ર ચર્ચા માટે વિશેષ અવકાશ રહેત.

રસગંગા:—લેખક: શ્રી મજલાલ શાસ્ત્રી, ગોપાલ મંરકારાજ સાસ્ત્રી; ગુ. વ. સોસાપત્રી; કિંમત ચાર આના.

રસચર્ચાના ગ્રન્થો ગુજરાતીમાં બહુ ઓછા છે એટલે આનું પ્રકાશન થાય ત્યારે આવકારપાત્ર બને છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત પ્રણાલ્યોને અનુસરીને જ શાસ્ત્રીજીએ નિરૂપણ કરેલું છે. સંસ્કૃતનું થોડુંકણું જ્ઞાન હોય તો આ પુસ્તક સમજવામાં મદદ મળે ખરી. આધુનિક માનસશાસ્ત્રના પ્રકાશમાં, આધુનિક સાહિત્યકૃતિઓને ચર્ચાવિષય બનાવીને, રસવિષયનું નિરૂપણ કરવામાં આવે તો રસચર્ચા જીવંત બનીને વિશેષ ઉપકારક બને, એમ લાગે છે. આમ કરવામાં પ્રાચીન નિરૂપણની ઉપેક્ષા ન જ થવી જોઈએ.

આ લઘુ પુસ્તકના આરંભમાં શાસ્ત્રીજીનું સંક્ષિપ્ત જીવન ધી. મંરકારાજ સાસ્ત્રીએ લખેલું છે. શાસ્ત્રીજીના જીવન વિશે એમાં આપી છે તેથી વિશેષ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી એ ખેદનો વિષય છે.

રોજનીશી

તા. ૧૦-૮-૩૫ : મજૂરનેતા શ્રી. એચ. જી. પાટકરની ધરપકડ; સરહદના ગાંધી ખાતે અબદુલ મકારખાનની સાબરમતી જેલમાંથી બરેલી જેલમાં બદલી; વડી ધારાસભાના મહાસભાવાદી સભ્ય લાલા કૃષ્ણચંદનું અવસાન; શ્રી. મહાદેવ દેસાઈનું અમદાવાદમાં આગમન; વડોદરાનરેશ સર સયાજીરાવ સમવાયનંતમાં જોડાશે એવા બહાર આવેલા સમાચાર; અધ્યાત્મિક દમનના કામદા હેડળ ટાકા (ખંખાળ) ના વિરોધે મેનિસ્ટ્રેટ એક વર્ષ માટે કસ્ટ્યુ ઓર્ડર બહાર કર્યો. લોહારું રાજ્યમાં પ્રવળનનો હાથ પાસાવાર લુલ્લમ, અસહ્ય માનુરોનાં મરણ, સીઓ પર અધ્યાત્મિક.

તા. ૧૧-૮-૩૫ : શ્રી. મૂમકેતુનું 'સાહિત્યનાં પ્રેરકબળો' એ વિષય ઉપર અમદાવાદમાં વ્યાખ્યાન; લાહોરની 'લેખક રીસર્ચ સોસાયટી', તેની કમિટીઓ અને સાખાઓને સરકારે ગેરકાયદેસર બહાર કરી; રાજપૂતાનામાં આવેલ છુંદી સ્ટેટમાં ફિરુઝને લગતો નવો ઓર્ડર નસ બહાર પડ્યો.

તા. ૧૨-૮-૩૫ : એબિસીનિયાના સદેનસાદનું બાબલુ: 'લોહીના ઉગતા ધુંદ મુખી દેસાને બચાવીશું'; દિલ્લી પ્રચારકમાં ઉદાર નરેશ રા. પાંચ હબર બર્થ.

તા. ૧૩-૮-૩૫ : જાલાવાદનરેશ બ્રિટિશ લિંદમાંથી ૨૨ પરગણાંઓની માગણી કર્યાની વીમત બહાર આવી; ઉદાસી-એબિસીનિયા ગુજરાત અંગે યુરોપીય રાજ્યોના પ્રધાનો વચ્ચે પેરિસમાં મસલત; બરહાન પારોની દમોદર નદીમાં બારે કેન.

તા. ૧૪-૮-૩૫ : દિલ્લીની એક મસ્જિદમાંથી બોલા શિક્ષા પાઠવાનું કારખાનું પકડાયું;

તા. ૧૫-૮-૩૫ : મરાઠી અધ્યાત્મિક 'સકાલ' ના પ્રકાશક તેમજ એ જ પ્રેસના કીબર પારે પ્રેસ હમરમન્ટેરી બોલ્ટ મુગળ ચોક એક હબર રૂમિયાની ભગીનગીરી મંગાઈ.

તા. ૧૬-૮-૩૫ : પડિત રામચંદ્ર રામા અને તેમના સાથીઓ સામે દક્ષિણ કલકત્તાના કાલીઘાટ ખાતેના કાલીમંદિરની દહમાં દાખલ ન થવાનો પ્રતિબંધ; અખિલ હિંદ ટ્રેડ યુનિયનના પ્રમુખ શ્રી. રૂઠકને રાજદ્વોદના આરોપ માટે ૧ વર્ષની સખત કેદની રાન; મુંબઈના અધ્યાપક કોન્સલે અધ્યાપક સ્વતંત્રતાની ૧૭ મી સંવતસરી બાજી.

તા. ૧૭-૮-૩૫ : અખિલ હિંદ પરકારપરિષદ 'લીડર' પત્રના તંત્રી શ્રી. સી. વાઙ. ચિંતામણિના પ્રમુખપણા હેડળ કલકત્તામાં બરોઈ.

તા. ૧૮-૮-૩૫ : મિ. રેવન નામના એક રેનિશ એન્જિનિયરે વીજળીક મૃત્યુક્રિસનની શોધ કરી— આ કિરણ પોતાના ટ્રાન્સમીટરની ફરતા ૫૦ થી ૬૦ માર્કેટની દહ મુખીમાં અસરકારક કામ કરે છે એવી ખાતખી બહાર આવી; ડી'વેલેશ એબિસીનિયાની પડખે બેના રહેશે એવી ખબર બહાર આવી; દિલ્લી સરકારે ઉદાસી-એબિસીનિયા લડાઈના સંલેગોને લીધે પોતાના રીઝર્વ અમલદારોને તૈયાર રહેવાની મુયના આપી દીધી છે એવી વીમત બહાર આવી.

- તા ૩૦-૮-૩૫ લડનમાં ચાલીના બાવ જગ્યાએ પરિણામે મુળદેના ચાલી બળરમાં ચાલીના બાવ ગળી ગયા, ને તેજવાગળોની સ્થિતિ જલ્દીર બનવાને લીધે મુળદેના ચાલી બળર બંધ રહ્યું છુલિયન એકસચેત્તની મળેલી તાત્કાલિક મિટિગ.
- તા ૩૧-૮-૩૫ અમદાવાદમાં સ્વ પરિવ વિપ્લુ સ્થિતિના સમાવરે માધર્વ મહાવિપ્લવ ખુલ્યું સુકાયું
- તા ૨૬ ૮-૩૫ સિકન્દરાબાદમાં રથયાત્રાના સંગ્રહમાં તોફાન, ૧૪૪ મી કલમનો અમલ, બેના મત્તા સિત્તેર ધાયલ, અસ મ્મ દિ કુ મ્મુએ શહેર છોડ્યું, મુસોલિનીની રાખ સ વને જલ્દીર ચેતવણી છટલી મામે રાખસલ પનલા લેશે તો તે રાખસલને છોડશે છટલીની મામે કાઢ થશે તો છટલી તેની માથે લગ લેશે
- તા ૨૭-૮-૩૫ કરાણી સરકારને લથલાની પામ્યાના કાલસા મટિ પકડાવેલા એક કાલિકાને ફેલાત ફટની રથ કરતા તે પાટમાં ત્તી પટ્ટો, પરિણામે પાટ માર્ગેડ તેની સજ ધમકી તેને નમ્મદીની સજ કરી છોટમાં મહા. ની અલ્લ યાખા દો કરની મવાસગી લગવાઈ, કલકતા મુનિનિપાલિગે શી રાદવદ્ર બિડને માનપત આપ્યું
- તા ૨૬-૮-૩૬ શાહર અક્સમાતથી બેલિયમની સાપીનું મરણ બળદપુર પામેલા બેન્ગ મામે ર૩ લગકરી સિપાઈઓએ વર્તાવેલા રે પાલલ તેમની સમી રસ મરાધો સર નેમ્સ ગ્રેમ અને મુળદેના વેપારી ચેમ્બરની કમિગી વચ્ચે મહાવની ચર્ચા, દિંદ અને બર્માની સરકારો વચ્ચે વેપારી કરારો થયા
- તા ૩૦-૮-૩૫ સર નેમ્સ ગ્રેમ અને શી મનુ સુબેદાર વચ્ચે દિ દો વેપારી કમિટીમાં લાખી ચર્ચા દ્વિયામલાના દર પટશે નાદિ સરચાર્જ વહેલી તકે દૂર થશે, દિલ્હીરે ફિનિયાના બાલદો મર કરવા મટિ ચિરાલ યાળના ધડી કાડયાના અને તેને અમ ૧૦ કરો પાઉંડ ખાધના જુદા કાડયાના બહાર આવેલા સમાચાર
- તા ૩૧-૮-૩૫ ગુજરાત સાહિત્યસભાના ઉપક્રમથી શી રાકરપ્રમાદ હરિમાઈ દેસાઈનું 'કતાનની આનુનિક કાવ્યસમૃદ્ધિ ઉપર નહેરે ભાષલ એભિરાનીયાના તેલના કૂવાના છાલરા વિરો છિટન છટાની વચ્ચે ચક્રમક કરી બેગ મિલના લોખળો' અવર્નરને માનપા ન આપવાનો કરાવ થસાર કર્યો
- તા ૧-૯-૩૫ અગામે શુભરાતી સાહિત્ય સમેલન ફેસ્ટિવલને બંદે રિસેમ્બરમાં નાતાલની રત્તો દરમ્યાન બાવાનો નિર્ધાય નહેરે થયા ગુજરાત વિદ્યાપીઠના આશ્રય દેકર સે રીલ વિવાલયની સ્થાપના થઈ મુખાલ્લમાં તેમજ અલાહાબાદમાં 'એભિરાનીયા-દિન' ઉજવાયા પ્રે કાકવધવની સરદારી દેકર સાત સોવિયેટ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ કામચાટકલા સૌથી લગ્યા ન્યાલામુખી કવાઉટ ચેવકીના શિખર મુખી ચકી ગધાના અને બૂકપ સબધી અગત્યનો પ્રેસ ફેક્ટ કા ફેટલાક સત્રાની નોધ કર્યાના સમાચાર નહેરે થયા અમેરિકાની સરકારે સોવિયેટ સરકારને પોતાની આનરિક પટીવટની બાબતમાં માપુ ન માનવાની સૂચના આપી અરજસલાખમાં અમેરિકી નજરિતને પરિણામે ચમનના આગેવાન ગવર્નરની એક પરિપદ લાઈ અને તેમાં દેલદ ખાતે ઉલ્લામાં ઉલી દળના હથિયાળે સહિલ એક નૌકસેન્ચ રાખવાનો નિર્ણય થયાના બહાર આવેલા સમાચાર
- તા ૨-૯-૩૫ છટલીની દુકળેઓએ કરીદ્રિયાની સરદાર એગળી રનાકીલમાં પ્રવેશ કર્યોના સમાચાર નહેરે થયા

તા. ૩-૬-૩૫ : અમદાવાદની ગુજરાત મહિલા પાઠશાળાનો સોળમો હત્સવદિન બિજવાયો; પંડિત જવાહરલાલ નેહરુનો હાજરો.

તા. ૪-૬-૩૫ : હમાણપારાના પ્રમુખપણા હેઠળ આવતી વસંત ઝાંતુમાં તહેરાન ખાતે એશિયાટિક રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના થશે એવા સમાચાર જાહેર થયા; પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ ઈમ્પીરિયલ એરવેક્ષના બ્રિટીશી જતા વિમાનદ્વારા યુરોપ તરફ બિડી ગયા.

તા. ૫-૬-૩૫ : કોચીનના બંદર માટે કોચીનના હીવાન શ્રી, રાજમુખમ્ ચેટ્ટી અને હિંદી સરકાર વચ્ચે ચાલી રહેલી મંત્રણા.

તા. ૬-૬-૩૫ : અમદાવાદમાં સિપાય સપ્તાહની શરૂઆત; મુંબઈમાં દેશી રાજ્યેના પ્રધાનોની સભા; ઈન્સ્ટિટ્યુમેન્ટ ઓફ એસેસન પર ચર્ચા; મુંબઈમાં વસતા હબસી મજૂરોએ 'અમને અમારા ખર્ચે હબસી લશ્કરમાં ભેરાવા જવા દેવાની છૂટ આપવામાં આવે,' એવી મુંબઈ સરકારને અરજી કરતાં અને તે મંજૂર થતાં તેઓ પોતાને સ્વદેશ જવા બિડી ગયા; વર્ધા આશ્રમવાળા શ્રી. વિનોબા કાવે રાજકારણમાંથી નિવૃત્ત થયા.

તા. ૭-૬-૩૫ : ઇટાલી એબિસીનિયા વચ્ચેના ઝગડાની પતાવટ માટે પાંચ સભ્યોથી નિમણેલી. કમિટીએ સુલેહ થવાની આજ્ઞા પ્રદર્શિત કરી; રાજકીય પ્રેમી હપર વિચાર કરવા માટે સમાજવાદી પક્ષનો મુંબઈમાં પરિયદ સરવાનો નિર્ણય; ઈટલીની સરકારનો નિર્ણય: એબિસીનિયામાંથી એથિયોપિયાને બોલાવી લેશે.

તા. ૮-૬-૩૫ : ઈસ્ટના પરદેશ ખાતાના મંત્રી સર રોમ્યુઅલ દોર વિમાનદ્વારા છબિવા તરફ બિડી ગયા.

તા. ૯-૬-૩૫ : અમેરિકન સિનેટર હ્યુ લોંગ પર જીવલેણ હુમલો.

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૨૦

ભાગપદ : ૧૮૮૧

અંક ૧૧

૧	મરણવિયા [કાવ્ય] ...	પૂજવાલ ...	૪૦૧
૨	જનનનું સંપૂર્ણ સમક ...	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાવ્યવકર ...	૪૦૨
૩	યાચના : પરાશ્રય [કાવ્ય] ..	નાગદામ અ પડ્યા ...	૪૦૪
૪	ગુજરાતની નવીન કવિતા ..	રજિતવાલ દગિવાલ પડ્યા ...	૪૦૫
૫	ડીડ ડીડ [કાવ્ય] - અગ્લેખન ..	સુન્દરમ અને શ્રી નાગવલ્લ ખરે ..	૪૧૮
૬	ચાર આનેકા સવાલ ! [વાર્તા] ...	પ્રદ્યાદ ભાટ ..	૪૨૦
૭	હંમેશ પ્રમાણે [કાવ્ય] ..	પ્રપત્ત ગો કાળ ...	૪૨૭
૮	ગુજરાતમાં અર્ચનારીશ્વરની ઉપાસના ...	મજુલાલ રણકોડવાલ મન્મુદા ...	૪૨૮
૯	ગામડાના રમશાનમાં [કાવ્ય] ...	દગિશ્ય વ્યામ ...	૪૩૧
૧૦	શાહજહાં અને કિંગ સિયર .	શામજી તરજી આલગિતા ...	૪૩૫
૧૧	અતિમ ઇચ્છા [કાવ્ય] ..	જગવાલ નિવંદી ..	૪૪૧
૧૨	જગદગુરને [કાવ્ય] ..	ઉમેશ કવિ .	૪૪૨
૧૩	મારી લીધેપ્રતિજ્ઞ કેમ પળાઈ? અનુ ગોપાળરાવ ભાગવત		૪૪૩
૧૪	મામવી [કાવ્ય] ...	પાગશર્વ ...	૪૪૬
૧૫	અર્ચનારપ્રવેશિકા ...	નરહરિ દ્વા પરીખ ...	૪૫૦
૧૬	વિચારચંક્રમાણ ..	ગ વિ પાટ ..	૪૫૪
૧૭	શરદનો ચન્દ્ર [કાવ્ય] .	શૈવ .	૪૫૮
૧૮	શરદનો ચન્દ્ર [અગ્લેખન] ..	કચનવાલ મામાવાળા ...	૪૫૬
૧૯	લક્ષ્યવેન [વાર્તા] ..	નાગદામ અ પડ્યા...	૪૬૦
૨૦	મગ્ધ મિત્ર [કાવ્ય] ...	પ્રણુદાર કાળિદાસ વ્યામ ...	૪૬૪
૨૧	યોગ [કાવ્ય] .	ભાનુ ...	૪૬૫
૨૨	ન ચ લિહગં ન ચ વયઃ ! [કાવ્ય] ...	નટવગ મ પટેન ...	૪૬૬
૨૩	આંતરરાષ્ટ્રીય સાહમારીની સમસ્યા મુકન્દ દેમાઈ ..		૪૬૭
૨૪	ફવેરવિહાર ...	ચૈવિહારી ..	૪૭૧
૨૫	ગીતદાર [કાવ્ય] .	મોદિનીચન્દ્ર ..	૪૭૬
૨૬	વાંસળી વેચનારી [કાવ્ય] ..	ઉમાશંકર જોરી ...	૪૭૭
૨૭	શબદચર્યા અને વાક્યચર્યા ...	ડોલંગવ ગ માકડ ...	૪૭૮
૨૮	લાંડનથી પત્ર ...	શશિમન્ત દવાલ ...	૪૮૦
૨૯	લોકચર્યા ...	પરીક્ષિતલાલ મજુલાલ ..	૪૮૫
૩૦	જ્ઞાનગાયત્રી ...		૪૮૬
	(૧) અમેરિકામાં ઔદ્યોગિક પુનરુદ્ધાર	(૫) નાનની વાર્ષિક ચોનના	
	(૨) ચિટનનુ પ્રૌસિક બજેટ—૧૭૩૫-૩૬	(૬) જુવાનોની બેકારી	
	(૩) કાસની વિમાનજ	(૭) મલુકિરણનુ મોત	
	(૪) નપાન ૧૮૩૫-૩૬	(૮) સારસફ કરનારને સૂચના	
૩૧	પુસ્તકપરિચય ...		૪૮૨
૩૨	સાહ્યનીશી ...		૫૦૪

લવાજમ દિંદમાં રૂ ૫ પરદેશમાં રૂ ૮૦ છૂટક અંક રૂ ૮૦

પ્રકાશક રણકોડજી મુસુભાઈ મિસ્ત્રી પ્રસ્થાન કાર્યાલય પાટણી અગિયારી સમી ખમાસા મોઢી નમદાવાડ.
મુદ્રક : મણિલાલ પુરોહિતમ મિસ્ત્રી, બી. એ, નાદિત્ય મુદ્રણાલય રાયખડ રોડ - અમદાવાડ.
તા. ૧૨-૬-૧૯૩૫

ગુજરાતના દિશોર વિદ્યાર્થીઓનું

માસિક

દિશોર

નંબી : નગીનદાસ પારેખ

લવાજમ

દેરામાં રૂ. ૪-૦-૦

ખરેદેશ રૂ. ૬-૦-૦

આવકાર

“●● પાઠક, નરદલિભાઈ, કાઠા કાચેલકર, શિતિભોદન સેન, વગેરેની કલ્પેશ
‘દિશોર’ ની બલિષ્ઠતા કાવચાલની આપાદી આપે છે. વિવેક નર પૂરતાં જ, છંપાઈ સાફ
અને છટક છટક. નકામી નખરાખેરી નથી. લાચલદષ્ટિએ દિશોર ખમઈ થશે. કમકે સુકવિને
‘બનાદયા વચર એ સરગ બની સકશે.”

— જનમભૂમિ

“●● એની બાનબાનની વાનીઓ વિદ્યાર્થીવર્ગની. જુદી જુદી નરુરિયાતો અજર
પરિપૂર્ણ કરે એમ છે. અને તેથી આખા વિદ્યાર્થીવર્ગને એ પ્રિય થઈ પડશે જ,
એ નિરાંક બાગન છે. મારા જેવા વિદ્યાર્થી-શિક્ષકને પણ એમાંથી ખૂબ ખૂબ રસ અને
આનંદ મળે છે. અને તો પૂત્તી ખાતરી છે કે તમારું આ નવીન માસિક દરેકદરેક બાગક
લેટે પ્રિય થઈ પડશે.”

— શ્રી શંકરપ્રસાદ શુક્લ, પ્રિન્સીપાલ, ફેલોશિપ સ્કૂલ

“●● વિષયવિવિધતા સારી રીતે જગવાઈ છે. અને સપળા વિષયો દિશોર-જીવનને
બરાબર લક્ષમાં રાખીને રચીક્રમવા છે.”

— વિશ્વનાથ મ. બટ

“દિશોરનો પ્રથમ અંક હું વાંચી ગયો છું. અને આંક મળ્યો છે. દિશોરને લેઈએ
તેની ને કંઈ તે પ્રકારે તમે સમગ્રી પીરસી છે. ને દર દોષ છે તે છળીવાર મિષ્ટ નથી
લાગતું અને મિષ્ટ સ્વચ્છિત દષ્ટ નીવડે છે. દિશોરને દષ્ટ દોષ એનું મિષ્ટ રીતે તમે
આપી રાખ્યા છે એ પ્રમોદનીય છે.”

— જ્યોતીન્દ્ર ક. દવે

દિશોર કાર્યાલય : પારગી અગિયારી માગે : અમદાવાદ

[મુંગઈ સાખા : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ]

[સરત સાખા : કેળાંપીક]

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેતપાદમ્ ।

પુસ્તક ૨૦

આસો • ૧૯૮૧

અંક ૬

શાશ્વત અસંતોષ

૧ પૂનસાસ

[અનુક્રમ]

કહે છે કોણ કે “જુદી અમારી આ અભાગણી,
દરિદ્રતા અને દુઃખો વણ અન્ય ન કે અહીં;
અહીં તો આંખમાં ખૂંચે અપૂર્ણતાનણી કણી,
ત્યાગી એને જતું થોગ્ય હોયા કેા સ્વર્ગની ગહી,
સામજસ્યતાળા બાગે સુખપુષ્પો જહીં ખીલે
કદી વિવાય ના એવાં, પ્રમોદે મન રંજતાં;
કલેશ લેશ નડે ના જ્યાં અમૃતાનંદ સૌ ઝીલે,
મોજાં જેનાં મહાકાવ્ય કાળકુચર હંચતાં?”

હશે, હો હોય દેવો ત્યાં એકતાન સુખે મન્યાઃ
 મને તો મોતના જેવી લાગે એ એકમેવતાઃ
 બલે પૃથ્વી પરે સર્વ અમે દુઃખદમે ખન્યા
 રહીએ, ચહીએ કિંતુ ન એ સ્વર્ગમુરખતા.
 દેવો મંત્રુષ્ક છે માત્ર છે તેનાથી જ; ના અમે
 કદીએ પામીએ તોય, ભયૂકે અમ અંતરે
 અગ્નિ, જિએ વધુ જિએ તેથીએ પ્રેરનાઃ રમે
 ના ચિત્ત અમ પામીને સિદ્ધિ એક તહો, ભરે
 ક્ષાણ-તેથી વધુ જિએ; જ્યોમની પર જ્યોમમાં
 સોપાનો પર સોપાનો ટેકવી શુભ જ્વાળનાં
 ખૂંદીએ જિર્ણ જિગણે અમે જીવંત જોમમાં,
 પ્રવેશી ગૃહમાં ફારી કાળજાં ધોર કાળનાં.
 એક અઘાતથી ખીજા અઘાતે જર્ણએ અમે,
 મૌન-કેરા ભંડા મંત્રો આ કાશો માં ઉકેલતાઃ
 આનંદામૃત ન્યોતિના વિભવો અમને મેમે,
 રીઝીએ નહિ તેથીએ, સૌ એ પાછળ મેવતા.
 અમે તો ચિરયાનીએ અનંત અંત રોતણા,
 વૈકુંઠે વિરમીએ ના, મુક્તિનો મોહ ત્યાગતા,
 ભુક્તિમાં ન થતા લુબ્ધ, સર્વમાં દેખતા મણા
 અમંતોપતણી આગે રહીએ નિત્ય જગતા.

જ્યારે આવાગ્રધર્મની મર્યાદાઓનો અતિરેક થાય છે, મર્યાદાઓની મર્યાદા તૂટે છે, ત્યારે કોયડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે વિવેકયુક્ત મર્યાદાઓ ફગવી તેમા ગ્રહેવાનો આગ્રહ ગ્રહે છે ત્યાં સુધી જટિલ મમસ્યાઓ ઊપજતી નથી

મર્યાદાનો અતિરેક બે રીતે થાય અસ્વાભાવિક મર્યાદાઓ બાધોને, તેમજ હવિન મર્યાદાઓની અવગણના કરીને

સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેનો મદ ગાય અને ગોઝ જેવો યોનિભેદનો નથી, અને અર્થાત્તે ઓછો બિંધાડી અને હદગ જેવો મક્ક-મક્ક્ય પ્રાણીઓના જેવા એ બે વચ્ચે લિંગભેદ છે— યોનિભેદ નથી જે નિયમો એમને જુદી યોનિના પ્રાણી જેવા ગણી જુદાજુદા ગોડ કે પાજગમા ગણના પ્રયત્ન કરે છે, તે નિયમોનો પણ મન થાય છે કારણ, એમનામા ગ્રહેલી મજાનીયના કોઈક રીતે પણ જોગ કર્યા વિના ગ્રહેતી નથી

પણ સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે લિંગભેદ અસ્ત્ય છે જ તે લિંગભેદ અકગમાતરે નથી, પણ સહિની એક મહત્ત્વની અને વ્યાપક હકીકતરે છે એ ભેદની પાછળ જુદાજુદા ધર્મો ગ્રહેતા છે એ લિંગભેદ છે જ નહિ એમ કલ્પના કરીને જે આવાગ્ર ગ્રેખરાનો પ્રયત્ન કરવામા આવે છે, તે પ્રયત્નો પણ મિથ્યા જ થાય છે કારણ, એ મિનતા પ્રકૃતિએ જ નિર્માણ કરેલી છે, અને તેથી તે પણ કોઈક રીતે જોગ કર્યા વિના ગ્રહેતી નથી.

મનુષ્ય પણ એવે તો એક પશુ જ છે માટે એણે પોતાને પશુ ગમતી, પશુની જેમ જ વર્તવોથી પર થઈને, કુદગતની ગ્રેણાઓ ગ્રેં તેમ વર્તવું, એ એક દિશાનો અતિરેક છે કારણ, માણસને પ્રકૃતિએ તો પશુ બનાવ્યો છે, પણ એણે પોતાનું જીવન પ્રકૃતિઓને જ ગાળી મૂક્યું નથી એણે પોતાની આખી ગ્રેણી અને જીવનન્યવસ્થા વિકૃત અથવા અસ્કૃત કરેલી છે કેટલીક બાબતમા વિકૃત કરી છે, કેટલીક બાબતમા અસ્કૃત કરી છે આથી અનિયમિત અથવા પ્રકૃતિનિયમિત જીવન જ એને માટે શક્ય નથી, આ હકીકત ન સ્વીકારવામા એક અતિરેક થઈ ગય છે

પણ માણસ અપ્રાકૃત બનેલો છે, માટે અર્થ પ્રાણીના સમાનધર્મોથી તદ્દન પર થઈ શકે છે, એ પશુ છે જ નહિ,—એ ખ્યાલમાંથી બીજો અતિરેક ઉત્પન્ન થાય છે કારણ વિકૃતિ અને અસ્કૃતિ બન્ને ગણો પ્રકૃતિમાંથી જ ઊગી છે, અને તેમાંથી જ, એવો તો, એને જીવનગમ મળે છે આવી, એનામા ગ્રહેલા પશુમાત્રને પણ ગમત્યે જ છૂટકો છે

આ રીતે મનુષ્ય બીજા પ્રાણીઓની જેમ પ્રકૃતિનું એક ભાગ છે, પણ તેનામા પ્રકૃતિને વિકૃત કે અસ્કૃત કરવાની શક્તિ ગ્રહેલી છે, પણ એથી અપૂર્ણ ન્યત્ર યવાની શક્તિ નથી બીજા પ્રાણીઓનો જેમ એનામા સ્ત્રીપુરુષના ભેદ છે એ ભેદ ગાય-ગોડાની જેમ યોનિભેદ ઉત્પન્ન કરનારા નથી, પણ ગાય-બગદની જેમ મિત્ર ધર્મો ઉત્પન્ન કરનારા જ છે.

જને ગળ્યે જ હટકો, અને લગામ અને પેગા પર હમેતા ખાન આપ્યે જ હટકો પડી એ ધ્યાન આપવાની ભેતી ટેપ પડી જાય કે એમાં ખામ પડિશ્રમ કરવો પડે છે એ માહુમ ન પડે એ જુદી વાત એ મહાવગ્નુ—શુશ્રીતાનુ પશ્ચિમ ગણાય પણ મહાવગ પડી ગયો છે, તેથી ધ્યાન આપતુ જ પડતુ નથી એમ ન કરેરાય ધ્યાન આપવામાં શ્રમ જણાતો નથી એમ્હુ જ

*

આ રીતે માણમે કુટુબ બાંધી અનુમયુ કે સ્ત્રીપુરુષ રૂપે અવિકારની પ્રેમ પણ માધી રાકાય છે માદીકરા, બાપદીકરી અને માઈવલ્દન વિજાતીય હોના છતાં તેમની વચ્ચે વિકારગુણથે સવધ ન હોય અવા અક જાતનો મહાજયેમ વધાર્ક રાકે છે

પણ ડાહ્યા માણમે એ પણ જોયુ કે અ પ્રમ પણ વિકારના મયથી મક્ત જ છે એમ ન કહી રાકાય એ પ્રેમમવધ મરકૃતિથી નિર્ગણ થયેનો જ, પ્રકૃતિગત નથી તેથી હોના પર પણ સામધાનીમરી મર્યાદા ન હોવા તા તે પણ વિકૃત થઈ નક છે અને એ પ્રેમની મહત્તા અને પવિત્રતા જોઈ અને તે ગાવરનાની આસ્થાકતા ઓગળી અને નહતાને આપ ન આવ માટે એણે માદીકરા, બાપદીકરી અને માઈવલ્દન વચ્ચે પણ આવાગના નિયમે સૂચવ્યા, એમની વચ્ચેના પ્રેમાશ્રને પણ લગામ અને પેગાથી નિયંત્રણ મૂક્યો

*

પ્રાણીઓની જમ જ—વાળામાથી અન્નદ વ્યક્તિને બાદ કરીએ તો—વણાખગ માણમેને મોડીનદેલી વિજાતીય પશ્ચિમ અને સ્પર્શની વાગના જામન થાય છે પ્રવાતતુ થાતુ ગહે તે માટે પ્રકૃતિએ જે યોજના કરી ગઈ છે તેને અનુમરીને હોવામના છે પશ્ચિય, પરિવ્યાપ્તમક સ્પર્શ અને મમોગ અમ ક્રમવ એ વાગના ન છે

પશુઓ કપા પહેરના નથી અને ઘર બાંધીને કુટુબમાં વધાર્ક ગહેતા નથી, તેથી તેમની એ વામના પ્રકૃતિની પ્રેરણાને અવીન જ ગહે છે પ્રકૃતિ અનુક કાગે એમની એવા ના જામન કરે છે અને તે કાળ વીત્યા બાદ એમને સાત પણ કરે છે માણ પ્રકૃત-ગકૃત થયેલો હોનાથી એની વામનાના નિયંત્રણનો માર્ગ એણે પોતે જ વિચારવા પડે છે

આથી, સ્ત્રીપુરુષના પશ્ચિમની, સ્પર્શની અને મમોગની મર્યાદાઓ ઉત્પન્ન થાય છે એ મર્યાદાની સદગ થતો પશ્ચિય સદમાવનાઓનો પોષક થાય છે, સ્પર્શ સેવા માટે થાય છે, મમોગ દોષહીન થાય છે એ મર્યાદા છોડી થયેલો પશ્ચિય અને સ્પર્શ વિવાગી માવનાઓને પોગે છે, અને વ્યભિચાર તથા વર્ણમકગતામાં પશ્ચિમે છે

પણ, પશ્ચિય, સ્પર્શ અને મમોગની મર્યાદા ગરનાને બદલે જો તેમનો આત્મિક નિર્દેશ કરનામાં આવ તો તેથી પણ કામ મગતુ નથી પ્રકૃતિની પ્રેરણા વિકૃત માર્ગ લે છે

*

એમ્હે, મહશિક્ષાનો પ્રશ્ન એ સ્ત્રીપુરુષના પશ્ચિય, સ્પર્શ અને મમોગની મર્યાદા કરે એ નિરામ પ્રશ્નનો જ એક અંશ છે

કાગ્ધુ, મહશિક્ષામાં વેવળ ડાકગગોક્ષીઓને સાથે મહાવગની સમસ્યા નથી, પણ

શિક્ષકો અને શિષ્યાઓ, તથા શિક્ષિકા (કે ગુરુપત્ની) અને શિષ્યોના સહવાસ અને સ્પર્શની, તેમજ સ્ત્રીપુરુષની મૈત્રી અને સહકાર્યની પણ સમસ્યાઓ છે.

*

ઘણા એમ કહે છે, અને હું પણ સ્વીકારું છું કે જીવનમાં વ્રહ્મચર્યાશ્રમ એ સૌથી મહત્વનો છે. પણ વ્રહ્મચારીનો જન્મ પણ ગૃહસ્થને ત્યાં થાય છે એ વાત યાદ રાખવી ઘટે છે. એટલે કે, પ્રજાનું ગૃહસ્થજીવન એટલું પવિત્ર હશે તેથી વધારે પવિત્ર વ્રહ્મચારીઓ કોઈ સમાજ નિર્માણ કરી નહિ શકે એ વાત સમજવાની જરૂર છે. જે પ્રજામાં ગૃહસ્થજીવન અપવિત્ર હશે—પાતિવ્રત્ય અને પાત્નીમત્વનો આદર્શ સિથિત હશે—તે પ્રજામાં ઘણા શુદ્ધ વ્રહ્મચારી પાક્યા અશક્ય છે.

માટે આપણું કૌટુંબિક જીવન કેવું છે તે તપાસવાની જરૂર છે. આપણી મુનવાની રુચ્છ થાય છે તેટલું તે શુદ્ધ નથી.

સ્ત્રીઓને આપણે પાતિવ્રત્યના અને સતીત્વના આદર્શોનો ઉપદેશ કરતા આખ્યા છીએ. સતી સ્ત્રીઓની આપણે ટેટલીય કથાઓ ઘડી કાઢી છે. સતીની નામાવલીના શ્લોકો છે. પણ, જો પુરુષોના મોટા ભાગમાં પત્નીવ્રતની અને સત્પણાની માનના મંદ હોય તો શિવળને અતિશય સાચવવાપાળી સ્ત્રીઓ ન જ ઉત્પન્ન થઈ શકે એ વાત સારી પેઠે સમજવાની જરૂર છે.

શાંતપણે આપણે આ વિષયનું અવલોકન કરીશું તો જણાશે કે—

એક તો, અવ્રહ્મચર્યના દોષો સદશિષ્યણની સંસ્થાઓમાં જ થાય છે એમ નથી; કેવળ છોકરા કે કેવળ છોકરીઓની સંસ્થાઓમાં પણ થાય છે, અને કુટુંબની વચ્ચે પણ થાય છે.

બીજું, પુરુષનાં સ્પર્શનો પ્રત્યે સમાજને એટલી ધૂણા નથી, એટલી સ્ત્રીઓનાં સ્પર્શનો પ્રત્યે છે. પોતે કે પોતાના દીકરાએ દોષ કર્યો હોય તો કૂચે પડ્યા જેવું નથી લાગતું; નથી એમ થતું કે હવે હું દીકરાનું કદો મોઢું જીતું નથી; પણ પોતાની પત્નીએ કે દીકરીએ દોષ કર્યો હોય તો પોતાને અને કુળને કત્તક લાગ્યા જેવું લાગે છે. પણ, જે બીજાના કુળને બટો લાગે તેને તુચ્છ સમજી શકે છે, તેણે પોતાની પત્ની કે દીકરી પ્રત્યે કે તેને અભિમાનનાર પ્રત્યે ગુસ્સો કરવો નકામો છે.

ત્રીજું, આપણે આ દલીલનો ન ભૂલીએ:

એક પ્રાચીન કાળથી દુનિયામાં વેસ્યાવૃત્તિ એક રાજમાન્ય અને સમાજમાન્ય ધંધા તરીકે પોષાતી આવી છે;

વામમાર્ગની પણ એક ફિદમૂળી બનાવવામાં આવી છે, અને તેણે વ્યભિચારને સાધનાનું એક સંગ ગણ્યું છે; ઘણીવાર વેદાન્તવિચારકોએ પણ તેનું સમર્થન કર્યું છે, અને તેને પોષાનારે ભક્તિમાર્ગ પણ પડેલો છે;

જેમાં શરીરસ્પર્શ અનિવાર્ય થઈ પડે એવા સંગન સેવાના બધા ધંધા સામાન્યપણે સ્ત્રીઓના જ ગણાય છે; રજવાડાઓમાં દારીઓ, ફરિયાદોમાં નસો, હમામખાનાંઓમાં માત્રિશ કરનારીઓ.

ઉપરા ગણાતા વર્ણોમાં પણ વૈધવ્ય પગાવવામાં આવે છે, અને આર્થિક જવાબદારીમાંથી છૂટવા માટે જ પુરુષો અને સ્ત્રીઓને અધિવાહિત જીવનની આવશ્યકતા લાગે છે.

પોયુ, સામાજિક તત્ત્વજ્ઞાનમાં આજે નીચે પ્રમાણેના વિચારો ફેલાઈ રહ્યા છે

(૧) વિવાહ એ કૃત્રિમ વ્યવસ્થા છે એ પદ્ધતિ—અથવા જેને તેઓ 'સુક્ત પ્રેમ' કહે છે તે નથી પ્રાયોગિક વિવાહ, મર્યાદિત કાળ માટે વિવાહ, વગેરેની પ્રથાઓ પર્ચાઈ ગઈ છે

(૨) અંધગ્રંથી પ્રજાનિર્માણ યવાની અને કેટલાક ગેંગો યવાની ધારતી ગદ્દ છે એને જો મધ્યમત રીતે ટાળી રાકાય તો તે પ્રત્યે કોઈ પ્રકારની ધર્મની કે અધર્મની માનનાથી જોવાની જરૂર નથી, પણ કેવળ આગવ્યની, પાપ્યર મમતિની અને આત્મ-પ્રાપ્તિની દૃષ્ટિએ જ વિચારવાની જરૂર છે એ એક તારુણ્યોચિત, પણ જરા જોખમમંતી, ગમત જ છે, અને ધર્માચાર કે કામાચાર માનવો વન્ને વચ્ચે છે

(૩) સ્વિગ્ધાન (sex consciousness) નું સ્ફુગળ યવુ એ જ વિચારન વાળુ છે વિજાતીય પરિચય કે સ્પર્શ તેનું કારણ નથી વિજાતીય પરિચય કે સ્પર્શની ટેવ ન રાખે તો મટેજ નિમિત્તથી પણ એ માન સ્તપ્ત થઈ આવે છે પરિચય અને સ્પર્શની નિત્યની ટેવ પડી ગયા પછી પોતે તથા આખી વ્યક્તિ પુરુષ છે કે સ્ત્રી તેનો ખ્યાન આવતો નથી, અને વિચારનો અનુભવ થતો નથી

(૪) બાપદીકરીએ, માદીકરીએ કે માઈવરેને પણ મારાંદામાં વર્તવું જોઈએ એવું સૂચવનાર સ્મૃતિકાગમાં વિકૃત સ્વિગ્ધાનની અવધિ થઈ છે સ્વદુઃ, એવો વિચાર સૂચવવા જોઈતો હતો કે બાપદીકરી, માદીકરી અને માઈવરેને પરમ્પરના વર્તનમાં જે નિમ્નકોષપણું અનુભવે છે, તે જ નિમ્નકોષતા શુરુ અને શિષ્યા, શિક્ષિકા (કે શુરુ-પત્ની) અને શિષ્ય, વિદ્યાર્થી અને વિદ્યાર્થિની કે બીજી રીતે મદકાર્ય કરનાર સ્ત્રીપુરુષોએ પરમ્પરના વ્યવહારમાં દેખાડવા મદાવરો પાડવો જોઈએ એ બાપ કે માઈ દીકરી કે વહેનનો હાથ જાણતા, કે તેની ગાયે એકવેા નેમતા, કે તેને ખમે હાથ મૂકતા, કે પ્રેમ આવે ત્યારે તેને સુંવન કરતા, કે એને વસ્ત્રલીન દત્તામાં જોતા વિચારમાં પડે એ વદુ છીડે માણુગ હોવો જોઈએ. અને, જો ત્યાં એ નિર્વિકાગિતા કે નિમ્નકોષના અનુભવી શકે તો બીજે પણ ન અનુભવવાનું કારણ નથી આથી, એ જેમ પોતાની દીકરી કે વહેન ગાયે વર્તે તેમ પોતાની શિષ્યા કે મૈત્રિણી ગાયે નિમ્નકોષ વ્યવહાર ગમ્પરાની ટેવ પાડે

*

મને લાગે છે કે, મહાશિક્ષણને લીધે દોષો સદમ્ભવે છે કે મિત્ર શિક્ષણથી નીતિ ગુદ્ધ ગદ્દ છે એમ નથી પણ શાળાઓમાં કે મમાનમાં ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાનને નામે કે સામાજિક તત્ત્વજ્ઞાનને નામે સપગના જેવા વિચારો ફેલાઈ ગયા છે એ સાજના અવલમ્બ નબધી દોરોતુ એક મદત્તવનું કારણ છે

હું આ વિચારોને પ્રજાઓને અવોગતિ પ્રત્યે લઈ જનાગ મમજુ છું વ્યારે કોઈ દેશમાં કે ધાર્મિક અંપ્રદાયમાં પેમો વધી જાય છે, ત્યારે આવું તત્ત્વજ્ઞાન જુદાજુદા વેપો લઈ સ્તપ્ત થઈ આવે છે પણ એ કેવળ પૈમાદાર વર્ગમાં જ ગેતુ નથી કમખાગે એ ગરીબોમાં પણ ફેલાય છે, અને એના માધ્યમ પશિણામ તે તત્ત્વજ્ઞાનના સ્તપ્તાદકો કરતા ગરીબોને વધારે ખમવા પડે છે.

અંત્રગતિ એ સ્વર્ગગતિ છે સ્વર્ગગતિમાં પત્રેપત્રે પ્રવલ્ન કરવો પડે છે ઘણા જોગથી કષ્ટ નાખેરો દરેા કેન્દ્રીક મેકડ મુધી સુચો વડનો લાગે છે ખરેા, પણ નીચે પાડનાર

બળની જ અસર ક્ષણેક્ષણે એના પર વધારે ને વધારે આક્રમણ કરતી જાય છે, અને તેથી ક્ષણેક્ષણે એ નીચે જ પડતો હોય છે; કારણ, હવે ચક્રવર્તીને બળ હાથમાંથી છૂટ્યા પછી ચાલુ રહેતું નથી. નીચે પડવામાં ગતિનો બેગ વિના પ્રયત્નને વધતો જાય છે. માનવજીવનમાં સંસ્કારિતા અને વિકારિતાને આવા જ નિયમો લાગુ પડે છે. માનવજાતિએ અનેક શત્રુઓનો અને ઉચ્ચ ચારિત્રનો જે વિકાર કર્યો છે તે પગલે પગલે તેના પર અનુશીલનનો પ્રયત્ન કરવાથી થયો છે. એ પ્રયત્ન છોડી દેવામાં આવે તો ગમે તેટલી ઉચ્ચ દશાએ સંસ્કારિતા પહોંચી હોય તોપણ થોડા સમયમાં તેના લોપ થઈ જઈ શકે છે. અદિશક મનોવૃત્તિવાળા માણસને પોતાની વૃત્તિ દિશક કરવી હોય, નિઃસ્વાર્થાને સ્વાર્થોપાણું બેળવતું હોય, યનિને સ્વચ્છંદી થવું હોય તો મનને ચલિત કરવા એક જ વાર થકો દેવો પડે છે. પછી તો પોતે વસ્થા કરી હોય તે કરતાં જ વધારે નીચો જતારી પડે છે. પણ અદિશક વૃત્તિ બેળવવા, નિઃસ્વાર્થો થવા, ગંગળી થવા ક્ષણેક્ષણે મનનું અનુશીલન કરવાનો જરૂર પડે છે.

*

પ્રાણીઓમાં રહેલો વિગમેદ એ જન્ગશિદ્ધ મેદ છે—પ્રકૃતિનો મેદ છે. તેથી વિગમાનું સ્ફુરણ વિલક્ષણ ન થવું એ અશક્ય છે. એ સ્ફુરણને વિકારી કે સંસ્કારી કરવું એ આપણા હાથની વાત છે. વિકારી સ્ફુરણની પણ ટેવ પાડી શકાય છે, અને સંસ્કારી સ્ફુરણની પણ ટેવ પાડી શકાય છે. ટેવ પડી ગયા પછી થનારી ક્રિયા ‘માન’ (consciousness)-પૂર્વક થાય છે એમ કહેવાતું નથી. એટલી એ સદ્જસાધ્ય થાય છે. જે સદ્જતાથી આંખની રક્ષા માટે પાંપણ દાલી હડે છે, માથા પર આવતો ફટકો નિવારવા હાથ ‘હ’નો થઈ જાય છે, સાઈકલસ્ટ પોતાનું તોલ જાળવે છે, પાણિયારી પોતાનું શરીર તેમજ ઘડો સંભાળીને ખેંચે છે; જે સદ્જતાથી મૃતિપૂજકનું માથું દેવની મૃતિને જોઈ નગી જાય છે, કે એક સમય પુરુષ પરિચિત વ્યક્તિને મળતાં નમસ્કાર કરે છે; તેવી જ સદ્જતાથી સંસ્કારી પુરુષ કે સ્ત્રી સ્વના સ્ત્રી કે પુરુષ પ્રત્યે મર્યાદા જાળવીને વર્તે છે. સમ્યક સમાજમાં જેમ વડીલ અને નાનક વચ્ચે આદર અને આચારના એક પ્રકારના નિયમો હોય છે, સમાન વચ્ચે જુદા પ્રકારના હોય છે, અધિકારી અને અધિકારિત વચ્ચે ત્રીજા પ્રકારના હોય છે, તેમ સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે આદર અને આચારના એક પ્રકારના શિષ્ટ નિયમો મનાયેલા છે, અને સમ્યક પુરુષ તેને જાળવીને જ વર્તે છે. એમાં વિગમાન નથી એમ ન કહેવાય; પણ એનું વિકારી સ્ફુરણ થાય છે કે સ્પષ્ટ સ્ફુરણ થાય છે એમ પણ ન કહેવાય. એ એનો સદ્જ સ્વભાવ બની જાય છે. જેમ શિષ્ટ સમાજના હડયા, નેસવા, ખાવા, પહેરવા વગેરેના એ નિયમો પાળે છે, તેમ આ નિયમો પાળવામાં એ પોતાની સમ્યક્તા સમજે છે. એથી એની અને સમાજની નબેની રક્ષા થાય છે અને સંસ્કારિતા વધે છે.

*

સ્ત્રીપુરુષના મંબંધમાં અનેક માર્ગો અને રીતિઓ આજ પર્વત પ્રચારમાં આવી છે: કેટલીક દક્ષિણ અને કેટલીક વાગ.

એમાંથી જે આચર્યમાં દક્ષિણ ગણાય તેવી, પણ અતિરેકયુક્ત હોવાથી પરિણામે વિકૃત માર્ગો વાળનારી રીતિઓ થઈ છે તેનો ખુબ વિચાર કરવો ઘટે છે.

પહેલી રીત તે નિઃસ્વરૂપી છોડેલી. સ્ત્રીજાતિનું અસ્તિત્વ દુનિયામાં છે જ નહિ એવા અજ્ઞાનમાં રહે એવી પરહેજમાં છોડેવાની. એમાં વિજાતિનું દર્શન જ ન થાય એવી રીતે નિયંત્રણ મૂકવાની વિવિધ પદ્ધતિઓ યોજાય છે. સ્ત્રીઓનો પડો—ધૂમટો એમાં અશતઃ એ જ વિચારનો અવલેખ છે.

• બીજી રીત, વિકારનું અસ્તિત્વ માનીને જ વિકાર નિર્માણ થયા છે એમ માની, વિકારના અસ્તિત્વનો જ ફનકાર કરી, જે નિર્દોષતા કેવળ વર્ષનાં બાળકોમાં હોય છે તેવી જ નિર્દોષતા સદાએ રહી શકે છે એવા વિશ્વાસથી છોડેવાની. એટલે એમ કેવળ વર્ષનાં બાળકોના વ્યવહાર પર લિંગમાનની દૃષ્ટિએ કોઈ અકુશ નથી, તેમ વધી હમર મારે. એટલે અકુશ કે નિયમથી પવિત્રતા રાખવાનો વિચાર ન કરતાં એમનામાં રહેલાં ગુમ બીજોને પોષ્યા વરી, તે જ એમને છૂટથી ગર્ભમાં આવતાં છતાં નિર્દોષ રાખશે એમ માનીને પાલવાની.

• ત્રીજે માર્ગમાં અતિરેક હોવાથી, પ્રકૃતિની સત્તા, વિકૃતિનો વેગ અને મંત્રકૃતિનો નિયમ એ ત્રણેની અવગણના હોવાથી, સહેજ પણ નિમિત્ત ગળતાં એ માર્ગમાં જાહેરાતોનું નહેલું સ્પર્શન થાય છે.

એથી છલટી રીત વામમાર્ગીઓનો છે. એમાં મર્યાદામાત્રની હાંસી રહી છે. શિક્ષણશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, પેદાન્તશાસ્ત્ર, ગેયશાસ્ત્ર અને મક્તિશાસ્ત્ર વધામાં એના પ્રવર્તકો મળે છે. એમાં અતીતિનો રીતસર પ્રચાર હોય છે.

*

ત્રીજે સીમાઓનો ત્યાગ કરી વચલો માર્ગ એ જ શુદ્ધિ જાળવવામાં અને મંત્રાશ્રિતા પોષવામાં સમર્થ થઈ શકે એવો છે. જે કુટુંબો કે વ્યક્તિઓ પ્રલોભનોમાં સપડ્યાં નથી, અથવા આવીને જગરી ગયાં છે, તેમનો પુગલો લેશુ તો, મને લાગે છે કે, તેઓ અસ્કારી મર્યાદાપાલનની આવશ્યકતા સ્વીકારશે.

કેવળ ‘મન યંગા’નો સિદ્ધાન્ત શરીરને સાચવી શકતો નથી, કેવળ શરીરના રમૂજ નિયમોનું પાલન મનને વગરનું અટકાવી રાખતું નથી, અને તેથી છેવટે શરીરને પણ અટકાવી શકતું નથી. શુદ્ધ સંસ્કારથી મનનું અનુશીલન અને સારા નિયમોનું પાલન એ બંને સ્વીકાર્ય જ છૂટકો છે.

મારી દૃષ્ટિએ એ સંસ્કારો તથા નિયમો આ છે:—

૧. સ્ત્રી તેમજ પુરુષ બંનેનું શરીર એક પવિત્ર વસ્તુ છે. એને પ્રયોજન વિના કોઈના સ્પર્શથી દૂષિત કરવું ન જોઈએ. કોઈએ—એટલે સ્ત્રીએ પુરુષને, કે પુરુષે સ્ત્રીને જ નહિ, પણ સ્ત્રીએ સ્ત્રીને કે પુરુષે પુરુષને પણ—નકામો સ્પર્શ ન કરવો જોઈએ. આવશ્યકતા વિના કોઈનો સ્પર્શ થાય, તો તે પ્રત્યે અલ્પગમે લાગે, અને કોઈનો સ્પર્શ કરતાં સંકોચ લાગે એવો સ્વભાવ બનવો જોઈએ. આથી નકામો નકામો કોઈને મેટી પડવાની, હાથ પકડી લેવાની, મળે હાથ નાંખવાની, વાલ્સવાની વગેરે ટેવો ખરાબ—અશિષ્ટ—સમજવી જોઈએ. જગ્યા હોય છતાં અડીને બેસવાની રીત અરામ્ય મનાવી જોઈએ. યુવન ગદી ક્રિયા છે. નાનાં બાળકોને સૌ કોઈ યુવન કરે છે, પણ બાળકોની જુવાની લેશું તો માલુમ પડશે કે માતા સિવાય કોઈ બોજાનું યુવન બાળકોને માગ્યે જ મળે છે. તેઓ તેને સહન કરે છે એટલું જ. નાની

ઉંમરનાં બાળકોને બહુ નાનાં શિશુઓને ધુમ્મી કરવાનું મન થાય છે. પણ તેમાં ધુનનની વૃત્તિ નથી હોતી. તેઓને તો જે પ્રકારનું વહાલ છૂટે છે તે એવા પ્રકારનું કહી શકાય એવું ખેડૂતોને ખેતરમાં ફરતાં કૂમળો કાકડી, ટિંડોળાં, ગણકાં વગેરે શાકભાજી જોઈને છૂટે છે— એટલે કે ખાઈ જવાનું. કોઈ નાનાં શિશુનાં કૂમળાં હાથપગ જોઈને, જાણે તે ખાઈ જાઉં એવું મન થવાનું કહેતાં ધણીઓએ બાળકોને ચાંમળ્યાં દર્શો. સંયમથી તેઓ બાળકને ધુમ્મી કરીને અટકે છે. ઓછી સમજણવાળાં બાળકો કદીક નચકું પણ ભરે છે. પણ પોતાની ધુમ્મી લેવડાવવાનું બાળકોને માગ્યે જ પસંદ હોય છે. ગમે તેમ પણ ધુનન લેવું કે કરવા દેવું એ પ્રત્યે અલગમમની લાગણી હતપથ કરવી જોઈએ. બાળકોને તે સદન કરવાની ફરજ ન પાડવી જોઈએ.

આ નિયમ માદીકરો, બાપદીકરો, માઈનહેન સૌને લાગુ પડે છે. કારણ, અહીં નિયમ નથી સૂચ્યો, સંસ્કાર સૂચ્યો છે.

૨ અતિપરિચિત સ્પર્શ એ અર્થસંમોગ જ છે. પૂર્ણ સંમોગ માટે એક વ્યક્તિ અને અર્થસંમોગ માટે બીજી એક કે અનેક વ્યક્તિઓ એ પવિત્ર જીવન નથી. માટે પોતાના શરીરને પરિચિતપણાનો સ્પર્શ કરવા દેવાનો અધિકાર—આપત્તિ વિના—એકને જ હોય; તે પોતાનો (લગ્ન થયા બાદ) પતિ કે પત્ની. દરેક સ્ત્રી તેમજ પુરુષને એવી અપેક્ષા રાખવાનો અધિકાર છે કે તેની જોડે પરણુનારે કોઈના સ્પર્શથી પોતાનું શરીર અમશ્યું નહિ હોય.* જે દંપતીએ પરસ્પરના આ અધિકારને નિષ્ઠાપૂર્વક સંભાળ્યો છે, તે દંપતી પવિત્ર છે. એમનો મંગમ તેમજ સંમોગ સમાજનું હિત કરશે.

૩ માદીકરો, બાપદીકરો, માઈનહેનના સહવાસમાં પોપાતો પ્રેમ એ એક ક્ષેત્ર પ્રકારનો પ્રેમસંબંધ છે. એ સહવાસ પણ આપત્તિ વિના એકાંતમાં ન હોય. એમણે આવશ્યકતા વિના સ્પર્શ ન હોય. એ મર્યાદામાં રહી હપર પ્રકારની સંસ્કારિતાવાળા ગુરુ શિષ્યાના, શિક્ષિકા શિષ્યાના, શિષ્ય કે શિક્ષ્યા ગુરુપત્ની કે શિક્ષિકાના પતિના કે વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ પરસ્પરના પરિચયમાં આવે, તો તે હાનિકર નથી, પણ સમાજને અને તે વ્યક્તિઓને પણ હિતકર છે. જ્યાં એ સંસ્કારિતા નથી, એ મર્યાદાઓ માટે આદર નથી, ત્યાં વિજાતીય પરિચય મુશ્કેલી છે.

૪. સંસ્કારી ગૃહસ્થો પોતાના ઘરને એક પવિત્ર સ્થાન સમજે છે. એમાં મોગ છે, પણ તે નિયંત્રિત મોગ; એટલે, જોગ દેવને અપેક્ષા મોજનમાં પ્રસાદની માવતા છે, તેમ એ મોગ વિષે પવિત્ર કર્મની માવના છે. આથી, ઘરની પવિત્રતા સાચવવા માટે તેમને પેઢીની સાખ સાચવવા જેટલી કાળજી રહે છે. એવી સંસ્કારિતામાં છાછરેલાં બાળકોનું રખણ સહેજે નથી થતું. એમાં માઈનહેન, દિયરમોજાઈ, સસરાવડુ વગેરે સાથે રહે છે, અને એકબીજાંતે જોઈ ધૂમટા તાણતાં નથી કે મંતાઈ જતાં નથી, અબોલાં લેતાં નથી, કે પડદામાંથી નોલતાં નથી; પણ સહવાસમાં મર્યાદા અવશ્ય રાખે છે. આ પવિત્રતા સાળા વિષે હોવી જોઈએ. સાળા એ વરવધૂ શોધવાનું બજાર નથી; પારકાની દીકરીઓ જોડે છૂટ લેવાનું, હાંસીમસ્કરી કરવાનું સ્થળ નથી. શિક્ષક એમાં પોતાની દીકરીઓને જુએ, વિદ્યાર્થીઓ પોતાની બહેનોને અને માતાઓને જુએ, તો એ સહવાસ એકબીજાની વૃત્તિઓને સ્થિર અને ગંભીર કરનારો થઈ શકે. એ માવના ન હોય તો એમાં મલિનતા નિર્ગળ થવા વિના રહે જ નહિ.

* અર્થાત્, પુનર્વિવાહમાં પોતાનાં પૂર્વ પતિ-પત્નીનો અપવાદ સમાજનો જોઈએ.

૫ પચ્ચીમગ્રીમ વર્ષ સુધી પવિત્રપદો વ્રહ્મચર્યો ગ્રહેતુ અવશ્ય છે એ વહેમ ઝાડાવેલો જોઈએ, ગૃહસ્થાશ્રમમા પડતુ એ પતન છે કે સગમાનસારી વસ્તુ છે એવા મસ્કાર પણ ન નાખવો ધરે, મમોગ એ કેરળ કામાચાર છે એ માવના પણ ખોટી છે મેંકડો સ્ત્રીઓ અને પુરુષો યથાકાળે કામનામનાથી પ્રેરિત થવાના જ છે એમ માનીને ચાલતુ ઘટે માટે ધર્મથી અવિરુદ્ધ કામની એમને દીક્ષા મળે તે રીતે સરકાર પાડવા જોઈએ ધર્માવિરુદ્ધ કામની શરતો એ છે કે વિવાહ પહેલાં કોઈ સ્ત્રીપુરુષ પ્રત્યે કામાતુર દષ્ટિ થતી એ પાપ છે, કામાતુર દષ્ટિથી કોઈનો સ્પર્શ કરવો એ પણ પાપ છે જે સ્પર્શની આવશ્યકતા નથી, તેના નકામે સ્પર્શ નિર્દોષ લાગે, તે કર્તવ્યરૂપ ન હોવાથી ન જ કરવો જોઈએ આ દષ્ટિએ વિવાહ એટલે પોતાના પવિત્ર ગળેના શરીરને ધર્મને અવિરોધી મમોગથી ધાર્મિક પ્રજા નિર્માણ કરવા માટે અર્પણ કરવાનો મમાગમ

• ૬ આથી, કામવિરૂદ્ધ યદ્દે સ્ત્રીને કે પતિને ગ્રાધવાની પ્રવૃત્તિ, અથવા કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષ પર પહેલાં કામામકન યદ્દે પત્ની તેની માથે વિવાહનો નિશ્ચય કરવાની પ્રવૃત્તિ, જ મસ્કૃતિ નથી, વિકૃતિ છે દરેક માણસ અમુક વયે જાણે જ છે કે કામવામના એવે શુ અને પતિપત્ની વ્યવહાર એટલે શુ પછી એણે વિચાર કરાવે તો એ કે એ વામનાતા જ્ઞાન ઝના એના વેગ પોતામા કટકો તીવ્ર છે, તથા કેટલી મુદત સુધી એણે મનમધર્મ રાખવો આવશ્યક જ છે જો ગરીસપત્તિ તથા બીજી પગિગ્રિથિતો અંતુકૂળ હોય, યોગ્ય વયે પહોંચ્યા હોય, અને એક વ્યક્તિના સ્પર્શ કે સમોગને મહન કરી લઈ શકે એવી એની સ્પર્શ ધૂણી ઓટી થયેલી અનુભવતો હોય, તો કામદષ્ટિથી નહિ પણ, વ્યવહારદષ્ટિથી યોગ્ય માગીદાગને શોધવા તે પ્રવૃત્તિ કર, દિતચિંતકોદાગ કરાવે

૭ કામવામનાને ઓળખી રાકનાર તથા પતિપત્નીના નવહારની કંપના કરી શકનાર મસ્કારી સ્ત્રીપુરુષ પોતાને યોગ્ય સૂતકી માને, અને કોઈનોયે સ્પર્શ કરવામા તેમજ દષ્ટિ દગડીને જોરામા વધારે કાગળી ગળે એમા કળો દોષ નથી, વિનય—મધ્ય વર્તન—જ છે

અર્થાત્, આ નિયમો દર્શાવરામા હજારો સ્ત્રીપુરુષો મારેનો ગાજમાર્ગ સૂચવ્યો છે એકાદ લોકોત્તર વ્યક્તિ માટે નિરમ નથી બતાવ્યો, પણ કોઈ લોકોત્તર પવિત્ર વ્યક્તિ આના નિયમો પાળરાથી નાની નથી યદ્દે જવાની એ ધર્માવિરુદ્ધ કામી નહિ પણ નિષ્કામી હરો ધર્માવિરુદ્ધ કામની વાત ગ્રામ્યની એને કામના ઉત્પન્ન થવાનો ડગ જ નથી વગી, એમ નિષ્કામ સ્ત્રીપુરુષો ઉત્પન્ન થવાની આશા જ નથી, જો મમાજમા હજારો જોડાઓ ગૃહસ્થાશ્રમમા ધર્મથી અવિરુદ્ધ કામને સેવતા ન હોય જે સમાજના ગૃહસ્થાશ્રમમા ધર્માવિરુદ્ધ કામનો અમાવ હોય તે મમાજે નૈટિક વ્રહ્મચર્યનો મહિમા ગાવો એ પોથીમાના ગેગણા છે

જે મમાજમા આવા મસ્કારો પોષાય, તે મમાજમા સ્ત્રીપુરુષોની એકન સસ્યાઓ ચાલી શકે જાગ્રત મચાવકના હાથ તલે ચાવતી એવી સસ્યાઓમા ઓછામા ઓછા દોષો મળે સ્પષ્ટતા વિચકૃત થાય જ નહિ અરી ખાતરી નો કોણુ આપી શકે પણ જે મમાજ તથા મસ્થાનો વિચાગમણી, મસ્કારિતા, અને નિષ્કામતા આવી હોય તેમા જો સ્પષ્ટતા માર તો તે વ્યક્તિનો રોગ થાય, સસ્યાનો ગેગ ન થાય, તેમ તે ગેગ ઉપદ્રવરૂપે ન પાટી નીકળે, એમ મને લાગે છે

હિંદની બેંકિંગ સંપત્તિ

ચંદ્રપ્રસાદ લ. દીવાનજી

વૃષોથી ચર્ચાઈ રહેલી મધ્યસ્થ બેંકિંગ સંસ્થા આજરે હસ્તીમાં આવી, અને જુલાઈ મહિનાથી તો એ સંસ્થા જેને 'રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા'નું નામ આપવામાં આવ્યું છે તેણે 'રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા'ના ખાસ ઘડાયેલા કાયદાનુસાર બધું જ કામકાજ કરવા માંડ્યું. ઘણી ઘણી આશાઓ અને આદર્શો એ સંસ્થાની હસ્તી પાછળ સેવવામાં આવ્યાં છે; પણ એમાંથી કેટલાં કૃષ્ણીભૂત થાય છે તે તો ભવિષ્ય જ કહી શકશે.

હિંદની બેંકિંગ સંપત્તિનો ખ્યાલ આપવા માટે બેંકિંગના નીચે પ્રમાણે ભાગલા પાડીએ: (૧) રિઝર્વ બેંક, (૨) ઇમ્પીરિયલ બેંક, (૩) પરદેશી બેંકો, (૪) દેશી બેંકો, (૫) સહકારી બેંકો, (૬) પોસ્ટ ઓફિસની બેંકો, અને (૭) દેશી શરદો, મહાજન વગેરે.

રિઝર્વ બેંક

રિઝર્વ બેંક તો આ જ વર્ષે હસ્તીમાં આવી છે એટલે, અને તેને લગતા ખાસ લેખો પણ તુરંતમાં જ ઘણા લખાઈ ગયા છે એટલે, એ વિષે અત્યારે વધારે લખવું અસ્થાને ગણીને એની પછીના ભાગલા ઉપર આપણે આવીશું.

ઇમ્પીરિયલ બેંક

બંગાળ, મદ્રાસ અને મુંબઈ બેંકોનાં ૧૯૨૧ના નોંડણથી ઇમ્પીરિયલ બેંક હસ્તીમાં આવી ને ત્યારથી દેશની મધ્યસ્થ બેંક તરીકે એણે જ અત્યાર સુધી ભાગ લાગ્યો છે. બેંકની પ્રગતિ માટે નીચેના આંકડા પૂરતા થશે:

વર્ષ	ખચાર થયેલી થાપણ	અનામત બેંકોળ	જમા
ઈ. સ. ૧૯૨૨	રૂ. ૫,૬૨,૫૦,૦૦૦	રૂ. ૪,૧૪,૫૪,૦૦૦	રૂ. ૭૧,૧૬,૩૦,૦૦૦
ઈ. સ. ૧૯૩૧	રૂ. ૫,૬૨,૫૦,૦૦૦	રૂ. ૫,૧૪,૦૫,૦૦૦	રૂ. ૭૨,૧૭,૭૫,૦૦૦
ઈ. સ. ૧૯૩૨	રૂ. ૫,૬૨,૫૦,૦૦૦	રૂ. ૫,૪૨,૬૬,૦૦૦	રૂ. ૭૫,૪૩,૩૦,૦૦૦

ઉપરના આંકડા બતાવે છે કે બેંકની થાપણ રૂ. ૫,૬૨,૫૦,૦૦૦ રહી, જ્યારે એનું અનામત બેંકોળ ૧૯૨૨માં જે રૂ. ૪,૧૪,૫૪,૦૦૦ હતું તે વધીને ૧૯૩૨માં રૂ. ૫,૪૨,૬૬,૦૦૦ થયું. એ જ દરમ્યાન બેંકની જમા રૂ. ૭૧ કરોડ પરથી વધીને રૂ. ૭૫ કરોડ થઈ.

પરદેશી બેંકો

પરદેશી બેંકો એટલે કે જે બેંકોની વડી ઓફિસ હિંદુસ્તાનની બહાર છે અને જેનું મૂળ કામકાજ પરદેશી હાંડિયામણનું છે. તેવી બેંકોને અંગ્રેજીમાં 'એક્ઝાચેન્જ' બેંકો કહે છે. એવી બેંકો, જેના આંકડાઓ સરકારી પ્રકાશનોમાંથી મળી શકે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:

વર્ષ	સરકારને આંકડા પૂરા પાડતી બેકે	હિંદમાં જન્મા થયેલી રકમ	હિંદમાંની જવાબદારીની સામે હાથમાં રાખેલી રોકડ
ઈ સ ૧૯૨૨ ૧૮	૩૧ ૭૩,૩૮,૪૪,૦૦૦	૩૧ ૧૬,૧૭,૬૩,૦૦૦	
ઈ. સ. ૧૯૨૭ ૧૮	૩૧ ૭૩,૦૬,૫૬,૦૦૦	૩૧ ૮,૫૮,૧૬,૦૦૦	

ઉપરના આંકડા બતાવે છે કે એ બેકાની હિંદમાં જન્મા ૧૯૨૨ થી ૧૯૩૭ સુધીમાં ૩૧ ૭૩ કરોડ રહી છે, જ્યારે એ જવાબદારીની સામે એ બેકાની હાથમાંની રોકડ તો ૩૧. ૧૬ કરોડ પરથી ધમીને ૩૧. ૮૬ કરોડ થઈ ગઈ છે એ બતાવે છે કે હિંદુસ્તાનના લોકોને એ બેકા ઉપર વધારે વિશ્વાસ હોવો જોઈએ અને તેથી જ આટલી ઓછી રોકડ હિંદમાં હાથ પર ગણીને એ પોતાનો વહીવટ ચલાવી શકે છે આ પરદેશી બેકામાં પાંચ અગત્યની એકા તે ચાર્ટર્ડ મેન્ડ આફ્રિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને ચાઇના (કહેવાની જરૂર નથી જો બેંકની આસ્ટ્રેલિયામાં એક પણ શાખા નથી), ઇન્ટર્ન બેંક ઓફ મર્ચન્ટાઇલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા લિ નેશનલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા લિ અને પી એન્ડ એ. ગિર્મિ કોમ્પોરેશન લિ. છે એ પાંચે બેકાની ધીંગધાર અને મગારી ગમીનગીરીમાં રોકાતના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે

ઈ સ ૧૯૨૮	ઈ સ ૧૯૩૧	ઈ સ ૧૯૩૨
સરકારી જમીનગીરીમાં પાઉંડ ૩,૭૧,૫૬,૦૦૦	પાઉંડ ૩,૮૮,૮૨,૦૦૦	પાઉંડ ૪,૭૮,૭૭,૦૦૦
રોકાત બેકાની ધીંગધાર પાઉંડ ૫,૫૬,૪૬,૦૦૦	પાઉંડ ૪,૭૩,૪૮,૦૦૦	પાઉંડ ૩,૮૬,૧૩,૦૦૦

ઉપરના આંકડા ઉપરથી જણાય છે કે મોટી પરદેશી મદદોએ પોતાની મગારી જમીનગીરીમાં રોકાત વધારી છે અને પોતાની ધીંગધાર ઘટાડી છે એટલે કે હિંદમાંથી એકઠી કરેલી જમાના મોટા ભાગ હિંદના વેપારલોકોગને ઉપરોક્ત થનાને બદલે પરદેશી વપારલોકોગના હાથમાં રોકાય છે, અને ફાળવ નાણુ મરકારી જમીનગીરીમાં રોકાય છે

દેશી બેકે

દેશી બેકા એટલે જેને ઇન્ડિયન બેંક ઓફ સ્ટેટ બેકા કહે છે તે બેકામાં પણ દેશી વહીવટ અને પરદેશી વહીવટ નીચેની એવો મિલાગ છે પરદેશી વહીવટ નીચેની બેકા જે હાલમાં હરતીમાં છે તેમાંની બે ખાસ આગળપડતીમાંની બેકા ઓફ ઇન્ડિયા લિ અને અલ્હાબાદ બેંક લિ છે એ બેકાના મેનેજરે યુરોપિયન છે, પણ ડાયરેક્ટરોની બહુમતિ હિંદીઓની છે દેશી વહીવટવાળી બેકા કે જેના ડાયરેક્ટરો તેમજ અમલદારો પણ બધા હિંદીઓ જ છે, એનીની સખ્યા વધતી જાય છે એ ધણુ મારુ ચિહ્ન છે એ બેકાની પ્રગતિના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે

વર્ષ બેકે	થાપણુ	અનામત લાડોળ	જન્મા	રોકડ હાથમાં
૧૯૨૨ ૧૮	૩ ૮,૮૫,૨૪,૦૦૦	૩ ૨,૮૬,૩૦,૦૦૦	૩ ૬૫,૦૧,૩૬,૦૦૦	૩ ૧૨,૫૮,૮૦,૦૦૦
૧૯૩૭ ૮૩	૩ ૮,૬૧,૮૬,૦૦૦	૩ ૭,૭૮,૮૬,૦૦૦	૩ ૭૬,૧૬,૦૪,૦૦૦	૩ ૧૦,૪૦,૫૫,૦૦૦

ઉપવા આંકડા પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે મરકારને આંકડા પૂરા પાડતી બેકાની સખ્યા ૧૮ પરથી વધીને ૮૩ થઈ છે અને તે પ્રગતિ ૧૮૨૭ થી ૧૯૩૨ સુધીના દસ વર્ષમાં જોડે એ બેકાની કુલ થાપણુ ઓછી થઈ છે છતાં પણ અનામત લાડોળ ૩૧ બે કરોડ પરથી વધીને ૭ કરોડ થયું છે જ્યારે એ જ દગમ્યાન લોકોની જમા ૩૧ ૬૫ કરોડથી

વધીને ૭૬ કરોડ ચર્ચ છે. જોકે જમા વધી છે તેપણ બેંકોની હાયમાં રોકડ રૂ. ૧૨ કરોડ પરથી ઘટીને રૂ. ૧૦ કરોડ ચર્ચ છે. આ ઓછી રોકડથી બેંકો પોતાનો વહીવટ ચલાવી શકે છે, તે બતાવી આપે છે કે લોકોનો વિશ્વાસ દેશી બેંકોમાં ધીરધીરે વધતો જાય છે, અને એ દેશી બેંકોનું ઉદ્ભવન લવિષ્ય દેખાડે છે. તદ્દન દેશી વહીવટની બેંકોમાં સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા લિ., પંચનજ નેશનલ બેંક લિ., ઇન્ડિયન બેંક લિ., બેંક ઓફ દિલ્હી તાન લિ., વગેરે અગત્યનો બેંકોનો સમાવેશ થાય છે.

સહકારી બેંકો

સહકારી બેંકો જેને કોઓપરેટીવ બેંકો કહે છે તે બેંકોના પ્રગતિના આંકડા નીચે મુજબ છે:

વર્ષ	સંખ્યા	ભરપાઈ થયેલી થાપણ	અનામત ભંડોળ	જમા રોકડ હાય ઉપર
૧૯૨૨-૨૩	૭૭	રૂ. ૧,૩૨,૩૧,૦૦૦	રૂ. ૪૨,૩૪,૦૦૦	રૂ. ૮,૪૩,૦૭,૦૦૦
૧૯૨૨-૨૩	૨૧૬	રૂ. ૩,૬૦,૧૦,૦૦૦	રૂ. ૩,૧૦,૮૫,૦૦૦	રૂ. ૩૭,૦૨,૩૬,૦૦૦
				રૂ. ૩,૫૩,૭૨,૦૦૦

સહકારી બેંકોની ઈ. સ. ૧૯૨૨-૨૩ થી દસ વર્ષમાં પ્રગતિ ઘણી મુંદર ચર્ચ છે, એમ ઉપરના આંકડા પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એની સંખ્યા ૭૭ થી વધીને ૨૧૬ ચર્ચ છે. જ્યારે ભરપાઈ થયેલી થાપણ રૂ. ૧૩૨ લાખથી વધીને ૩૬૦ લાખ ચર્ચ અને અનામત ભંડોળ તો રૂ. ૪૨ લાખથી વધીને રૂ. ૩૧૦ લાખ ચર્ચ તેમજ જમા રૂ. ૮ કરોડથી વધીને રૂ. ૩૭ કરોડ ચર્ચ જે હાયમાંની રોકડના પ્રમાણમાં ઘણી વધારે રહી છે. પણ આનું કારણ અનાજના ધરેલા ભાંખા અને ખેડૂતોની નજાણી રિયલિટીને લઈને એ બેંકોની ઓછી થયેલી ધીરધાર આપી શકાય.

પોસ્ટ ઓફિસોની બેંકો

દિંદની પોસ્ટ ઓફિસ સેવિંગ બેંકો અને પોસ્ટ ઓફિસ હેન્ડ સર્ટિફિકેટ પણ બેંકિંગમાં મોટા ભાગ ભાગવે છે. તેના આંકડા નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે:

વર્ષ	પોસ્ટ ઓફિસ સેવિંગ બેંકો	જમા	પોસ્ટ ઓફિસ હેન્ડ સર્ટિફિકેટ.
ઇ. સ. ૧૯૨૨-૨૩	રૂ. ૨૩,૧૯,૦૦,૦૦૦		રૂ. ૩,૧૩,૦૦,૦૦૦
ઇ. સ. ૧૯૩૨-૩૩	રૂ. ૪૩,૪૦,૦૦,૦૦૦		રૂ. ૫૫,૬૪,૦૦,૦૦૦
ઇ. સ. ૧૯૩૩-૩૪	રૂ. ૫૨,૩૨,૦૦,૦૦૦		રૂ. ૬૩,૭૨,૦૦,૦૦૦

ઉપરના આંકડા બતાવે છે કે પોસ્ટ ઓફિસ સેવિંગ બેંકોમાં લોકોની જમા જે ૧૯૨૨-૨૩માં રૂ. ૨૩ કરોડની હતી તે વધીને ૧૯૩૩-૩૪માં રૂ. ૫૨ કરોડ ચર્ચ છે. જ્યારે એ સમય દરમિયાન પોસ્ટ હેન્ડ સર્ટિફિકેટ રૂ. ૩ કરોડ પરથી વધીને રૂ. ૬૩ કરોડ થયા. આ લોકોની જમા દેશના વેપારઉદ્યોગને ખિત્રુક્ષ્ત ખપમાં નથી આવતી, એટલે એ જમા ગમે તેટલી વધે તો તેથી દેશના વેપારને કે ઔદ્યોગિક પ્રગતિને કશો જ ફાયદો નથી. દેશને આડકતરી રીતે એ ફાયદો થયો છે કે સરકારને નાણાવિધાયક વહીવટમાં એ જમા ઘણી ઉપયોગી ચર્ચ પડી, અને તેટલે અંશે સરકારને નવાં નાણાં બજારમાંથી ઓછાં લેવાં પડ્યાં.

દેશી શરણે

હિંદની બેંકિંગ પ્રગતિની ગણતરી કરતી વખતે આપણે દેશી શરણેને ઊંડી દ્રષ્ટિ સપ્તીએ જ નહિ. જોકે સરકારી આંકડાશાસ્ત્રીઓ ખુબ જ સંગવડભરી રીતે શરણેને લગતા આંકડાઓ આપતાં ભૂલી જાય છે કે એ શરણે દેશના કેટલા મોટા વેપારને મદદ કરે છે. તેનો ખ્યાલ આપવાને આપણે રિઝર્વ બેંક સાથે જોડાયેલી બેંકોના ઓગસ્ટ ૨૭ના આંકડાઓ લઈએ:

૧. દેશીની જવાબદારી	રૂ. ૧૧૦.૧૧ કરોડ
૨. મુદતની જવાબદારી	રૂ. ૯૮.૬૫ કરોડ
૩. રોકડ હાથમાં	રૂ. ૫૫.૫૫ કરોડ
૪. રિઝર્વ બેંકમાં જતા	રૂ. ૨૯.૧૧ કરોડ
૫. સિદ્ધમાં ધીરધાર	રૂ. ૯૩.૭૬ કરોડ
૬. દુડીમાં રોકાણ	રૂ. ૩૯૩ કરોડ

ઉપરના આંકડામાંના નં. ૫ અને નં. ૬ આંકડાઓ બેંકોના વેપારને મદદ સૂચવે છે. લગભગ રૂ. ૨૦૦ કરોડની જમાનાંથી બેંકોની ધીરધાર રૂ. ૯૭ કરોડ છે. હવે જો આપણે હિંદનો પરદેશી વેપાર આપણે અને નિકાસના આંકડા ઉપર લઈએ તો તે રૂ. ૩૩૫ કરોડ છે, અને આંતરિક વેપાર પરદેશી વેપાર કરતાં ૧૫થી ૩૦ગણો આંકડાશાસ્ત્રીઓ ગણે છે. આપણે વીસગણો આંતરિક વેપાર લઈએ તો પણ તે આંકડો રૂ. ૬,૭૦૦ કરોડ થાય. હવે આપણે જોઈએ કે બેંકોની ધીરધાર કુલ રૂ. ૯૭ કરોડ છે. ત્યારે આપણે ખ્યાલ કરી શકીએ કે બાકી બધા આંતરિક વેપાર કેટલા પ્રમાણમાં અને કેટલી મોટી રકમનો દેશી શરણેની મદદથી ચાલે છે. આ ઉપરથી એ પણ આપણે ખ્યાલ કરી શકીએ કે એ શરણેની પાસે કેટલી મોટી થાપણ હોવી જોઈએ, કે જેથી આટલો મોટો વેપાર એ શરણેની મદદથી ચાલી શકે છે. કમનસીબે એ આંકડાઓ મળતા નથી, અને રિઝર્વ બેંકની સ્થાપના થઈ ત્યારે પણ દેશના એ મહાન બેંકરોને તો તેમાંથી બહાર રાખવામાં આવ્યા છે. પાશ્ચાત્ય બેંકિંગના અભ્યારીઓએ શરણેની અગત્યનો ખ્યાલ કર્યા વગર એમની બેંકિંગ પ્રગતિને અને એ સંસ્થાને લાંડવામાં જ મોટાઈ માની છે. શરણેમાં પણ ગુજરાતી શરણેની આંટ, આબર, સાહસિક વૃત્તિ અને કુતેહ આખાવ દેશમાં મશહૂર છે. અને તેથી જ આશા રાખી શકાય છે કે એ શરણેને મંગડિત કરીને તેમની ઉપયોગિતા અને કામગીરી પ્રકાશમાં લાવવાને ગુજરાત આગળપડતો લાગે ભવિષ્યમાં ભાજવે અને ભવિષ્યકાળમાં આવ્યા દેશમાં 'ફાયેલી' ગુજરાતી શરણેની આવજને વધારે ઉર્જિત થવા પનાવે.

રિઝર્વ બેંક તો આ જ વર્ષમાં દરતીમાં ચાવી ઝોટલે તેની પ્રગતિના આંકડા આપણે ઊંડી દેવા પડશે. અને દેશી શરણેના કામકાજના આંકડાઓ મળતા નથી, એટલે તે પણ ઊંડી દેવા પડશે. હવે આપણે જો બાકીના પાંચ વિભાગ રહ્યા તેમના જ આંકડાથી મંતૌપ માનવો રહ્યો. એ બધા વિભાગના આંકડાઓ એકઠા કર્યાથી આપણને દેશની બેંકિંગ સંપત્તિનો સહેજે ખ્યાલ આવશે. સમજાવેને ખાતર આંકડામાં નજી મોડાં મૂકી દેવામાં આવ્યાં છે, અને હજારના આંકડાઓ સમજાવા.

૧૫' ઉપારિયક્ષ બેંક પરદેશી બેંક દેશી બેંક સહકારી બેંકો પોસ્ટ એવિંગ કુલ
અને ફેસ સર્ટિફીકેટ

૧૯૨૨ રૂ. ૭,૧૧,૬૩૦	૭,૩૩,૮૮૪	૧,૫૦,૧૩૬	૮૪,૩૦૭	૨,૬૩,૨૦૦	રૂ. ૨૪,૪૩,૧૧૭
૧૯૩૨ રૂ. ૭,૫૪,૩૩૦	૭,૩૦,૬૫૬	૭,૬૧,૬૦૪	૩,૭૦,૨૩૯	૯,૧૦,૪૦૦	રૂ. ૩૫,૭૭,૨૨૯

ઈ. સ. ૧૯૨૨થી ૧૯૩૨ સુધીમાં હિંદની બેંકિંગની જમા રૂ. ૨૪૪ કરોડ પરથી વધીને રૂ. ૩૫૭ કરોડ થઈ. લોકોની જમામાં થયેલો વધારો જે બેંકિંગ સગવડો છે તેના પ્રભાવમાં સંતોષકારક ગણી શકાય. પણ બેંકિંગની સગવડના આંકડા આપણે બીજા દેશો સાથે ગરખાવીએ તો હિંદ આપણને એ બાબતમાં ઘણું જ પછાત લાગશે !

દેશ	દેશ લાખના આંકડામાં વસતી	બેંકની ઓફિસો	દરેક દેશ સાથે સરેરાશ બેંકની ઓફિસ
અમેરિકા	૧૧૯	૧૮,૦૬૭	૧૫૨
બ્રિટિશન	૪૬	૧૦,૦૬૬	૨૧૯
કેનેડા	૧૦	૩,૭૭૨	૩૭૭
સ્વીડન	૬	૧,૦૧૨	૧૬૮
જાપાન	૬૧	૧,૫૦૭	૨૫
યુનિયન (આફ્રિકા)	૮	૬૭૧	૮૪
ફ્રાન્સ	૪૧	૧૮૫૭	૪૫
ઈટાલી	૪૧	૩,૫૪૭	૮૬
હિંદ	૩૧૯	૮૯૮	૩

આ ઉપરાંત નીચેના ચાર દેશોની સરખામણી પણ હિંદની બેંકિંગ સગવડની અધીગતિ સ્પષ્ટ છે :

દેશ	દરેક બેંકરીઠ ચોરસ માઈલ	દરેક બેંકરીઠ માણસની વસતીની સંખ્યા	સરેરાશ દરેક જગ્યાએ બેંકમાં જમા
અમેરિકા	૧૧૮	૩,૦૨૫	પાઉંડ ૮૬-૦-૦
બ્રિટિશન	૧૧	૪,૮૧૬	પાઉંડ ૪૮-૦-૦
જાપાન	૨૩	૯,૪૯૧	પાઉંડ ૭-૦-૦
હિંદ	૨,૭૩૫	૪,૮૪,૦૦૦	પાઉંડ ૦-૧૦-૨

ઉપરના બંને કોણ દેશમાં પાશ્ચાત્ય બેંકની પછાત દિશિતિ પુરવાર કરવાને પૂરતા છે. જે દેશની બેંકિંગ સંપત્તિ સમૃદ્ધ થયેલી હોય તો સરહદો, જેઓ દેશના આંતરિક વેપારના મોટા ભાગને મદદ કરે છે તેમને બેંકની મખરચ ગંરચા એટલે વિઝર્વ બેંક સાથે જોડવા જ જોઈએ. જે દરેક જુદો સરહદો એ રીતે ન જોડાઈ શકેતો હોય તો પ્રાંતિક સરહદો મદાજન રચાવી તેમને જોડવા, અથવા સરહદોએ પોતાની અક્ષય સરહદો બેંક કાઢી તેને વિઝર્વ બેંક સાથે જોડવી. જેમ વિઝર્વ બેંકોની બેંક તરીકે કામ કરે છે તેમ એ સરહદો બેંક એકત્રી સરહદોના જ બેંક તરીકે કામ કરે, તો દેશી સરહદોની બેંકિંગ સંપત્તિ સંગઠિત કરવાની સુરક્ષી મોટે અંશે ફર થઈ જાય.

[અંશર]

ધાંડી એ હુંગરનાં ઘસી ઘસી પડખાં જોડી ઝાઝેરી જામી,
રાતે અંધારતાળાં અણુડગ લગિયાં ધોર, ખંભાતી, દારે;
તે આવીને ઉપાએ સિમતકિરણુયજી મોઢળાં ખોલિયાં, ને
જીવેનો કાન્તદર્શો નવજેન્મભર્યો પંથ જોડ્યો પુરાણુ,
સૂતેલી રાત આખી રજ સળવળી, ને તોપવા રગતૃષ્ણા
જોડી જાએ સુતેજે રમતી, જોડી જ્યા પૃથ્વીને યે નિમત્રે.
ગાદા નાદે ખરીના પથ પર ઝંકતાં વાંચનાં જૂડ જાગ્યા,
જાગ્યો જુગેથી ધોરે જગ પગદરીને સ્ફૂર્તિલો માતરિશ્વા,
જાગ્યો, જાગ્યો, જાગ્યાડી કુદરત કલકિલોલથી કુળકુંજે,
વિરતાર્યો દીર્ઘ, જાગ્યા સુભગ મનુ કને, વારસો જાગૃતિનો.
હુ યે મીડી પરાડે વનઅનિલતણાં માની આમનજોને,
ધાંડીની મોઢાએ ને કમ જોલટભર્યો સૃષ્ટિનો ન્યાજનો' તો.
ત્યાં ધાંડી ઘેરી ઘોડાપૂર સમ વહી આવતી દીડી જ પોઢ,
ને ખોજો માનવી ને પશુથી પ્રકૃતિમાને દીઠો જીવરાતો.
જેઈ ઘેરો વિરાજો જલજલ વહતો પ્રાણુકરે પ્રવાહ,
આત્માના બંધ તૂટ્યા, રગરગ ધગડી સોગણા સત્ત્વવેગે.
શા એ મતપ્રવાહ! ધસમસ વહતી શક્તિનો ધોધ શા એ!
સેવાનો ખોજ પીઠે, પણ નવ ગણુકારી ધસે સાદિયા, ને
કુદ્દાડી લાંબરીને અવર પડખાં શીગડાં જોર વતા;
ઓ કાળા, ગારિયા ઓ,—પરિચિતઝમકારે સમાલીય લેતા
ડાંગાજો માલધારી, પશુચક્રી નિજની લિખતાનો ન દબી,
આલે સ્વાસ્થ્યે ભરેલો, પ્રકૃતિપશુમહી એક એ માનવી, ને
સોડે રૂઢે ડાંગ લેને કદમ જરી રહી બેલ હકારતીનાં,
મોઢાં આકાશજાં નયનસરમહી તો સુઢે દેવ જેવો.
લાહેલા સાંઢપીઠે, શિશુગણુ ગણનાં જેઠને આંગણુ શા,
ડોલંતા ઢોલિયા, તે કમઢપીઠ પરે ડોલી રહેતી ધરા શા.
વચ્ચે દોડી દૂધાળા, વજનહીણુ, ઉમગે જૂંમે વાછડાઓ;
એની કેં ઠેકડીઓ બટુક બટુ કરે જાણી પોતા સરીખા.
થેલી જહેલે પરાડે શ્રમિત જનતી કેા પ્રેમપથી કિશોરી,
સ્વીકારે બેલસ્વારી, અનિલકરકતી ધાળજીમાંથી ડોલે.
એના નિર્દેશ રૂપે ન કસ ન કમખો, માત્ર સૌન્દર્યભેતિ,
ને પોઢી હાંકવાને મસ પિયુ દૌસતાં રવગોલી પ્રેમભૂતિ.

આ એ, હાં એ જ મોટી અણુખૂટ મનુવંશોતણી કારવાન,
 સૃષ્ટિના બાલપ્રાતે પુનિત વહી હતી પૂર્વ ને પશ્ચિમે જે.
 આને આ એ જ આને પ્રથમ સમ તપંતા પૂંપનથી જ પ્રેરી,
 પૃથ્વીએજે વહંતી પ્રગતિ ધખી રહી પ્રાણુધારા પ્રચંડ.
 જેવી ન્દે ઉત્તરેથી ઉતરી બલવતી આર્યવીરોની પોક
 વાંધી રહેતી વિસામા યુગયુગપથના ચૂરપે ભારતે ને;
 ને એની એડી નીચે દ્રવિડકુલતણી, બળરેની, રિયાનો
 માતેલી કારવાનો જીવેન કલહ પ્રેરી ધપંતી સવેગ
 ગોખી વીંધી વિશાળે જગપટ રમવા દોડતા મોંગલોની,
 ગાદી વીરત્વધેરી પ્રલય રસભરી કારવાનો કરાલી;
 ને પોઠો આરખોની લમતી રતરતે નાખતી કયાંક ડેરા
 ઉડે વિશ્રામ કાળે અદકી તલસતી કે રણુદીપ શોધી;
 નીલાનાં નીર છાંડી મિસરયદી મુસાપ્રેરી ઇઝ્રિલિટોની
 જંગી ધોંગી જગાતો જતી દ્યુતિધનયંબે પ્રભુપંથ પ્રેક્ષી,
 પુરવાપૃથ્વીપુરાણી મનુજહલ્યની સંસ્કૃતિનાં હૃદયાં,
 રચાપંતી લબ્ય ચાણાં રચલરચલ—પ્રભુની પ્રેરણાનાં નવાણો.
 ને અગ્નિપૂજકોની નિજવતન તજ આવતી કારવાન
 બૂંકંતી શુર્જરોને ગૃહતટ, ગુલવાડી શું છોડી, ઇરાન;
 કાયા સોનાની ભોગે ગુલવતનતણી સંસ્કૃતિની મુવાસે,
 સોહી રહેતી, દિશાઓ ભરતી નિજ મહાઆત્મમૂલા ખગ્ગને;
 લંગારો બ્હાણુકેરી સ્વજનયર્કો તબ્યાં દુઃખિયાં યાત્રિકોની,
 ધાન્યે ગોદામ લાઘાં પણુ ન કણુ મળ્યે દેશ છોડી જતાંની;
 દૂરે સિંધુકિનારે રવિશશીઉકુની માત્ર મૈત્રી ભરેસે,
 દેશાન્યે દૈન્યપ્રેરી જળપટ વદતી આંગલબૂખ્યાં દુખ્યાંની.
 ને સ્વાતંત્ર્યાર્થી શૂરા પતિતદલિતતા દેવહૃતોની મીઠી
 ઉદલાસી કારવાનો સુવકસુવતીની, દૂર સૈમીરિયાને
 કારાગારે કરાલે કરતી, હસમુખી ભાવનાથી સિચંતી,
 મોંઘી માનબ્યવેલી ઉરજલત અખી પાંખ કુર્બાનીકેરાં.—
 —ધાંટીચોકી વટાવી દૂર દૂંબી જતી એ પોકના ધૂળગોટ,
 જાંખી મે રતબ્ધ નેણે ગર્ધન—ગર્ધ યુગોની મહાકારવાનો.
 ફેદી અદ્રિ અહીંથી તહીં જતી—વણુકારો દીડી, ને કતારો
 સૂતાં સૂકાં રણોમાં કદમ બટવતાં રેતીનાં જહાજ ફેરી.
 ને ન્યાળા સિંધુએજે ધરતોદીપ લઈ સંપતિસિદ્ધિ બ્હોળા
 છૂટેલાં, બાણુ જેવાં પથનપણુકથી, બ્હાણુની કારવાન.
 સાચાં મોતીની દીડી પૌજ્યાશિંગડીએ શોભતી મેઘપોક,
 ને તારાવાદી પેલી જમહિતવહતી વિશ્વવણુકાર લબ્ય.

ઈટાલી અને એખિસીનિયા

ગુલાબદાસ ઓક્સર

ઈટાલી અને એખિસીનિયા વચ્ચેના સમબંધવણે મેની સરખાતના દિવસોમા યુરોપના ખીજા મહાગભ્યોને ચિંતા અને નિયાગના કાગણા આપ્યા હતા, અને કદાચ પહેલી જ વખત છતીવામા ગભીર એરી પરિસ્થિતિ ઊભી કરી દીધી હતી.

ઈટાલીની આઝાદીઓને મેરી વળતો ગૂઢતાતો ખૂબ આ ચિંતાઓને ઊભી કરનામા કાગણુભૂત હતો એમ કહેનામા આવે છે કે આ આખું જ એખિસીનિયા પરત્વેનું ઈગલીનું સાહસ મુસોલિનીની પોતાની ઇચ્છા ઉપર જ ચોગ્ગેલું છે અને ઈટાલિયન જનજુદારોએ તો તેની પ્રિય મનાહ આપેલી છે પણ આ બધાનો અર્થ શો છે? શું મુસોલિનીને એખિસીનિયાને કમજોરી ઈટાલીના મહાગભ્યમા ભેગરી દેવું છે? શું મુસોલિની પોતાના બગતો દેખાડ કરી એખિસીનિયાના લોકોને લય પમાડી તે લોકો પાસેથી માગ પ્રમાણુમા જમીન પડારી લેવા માગે છે? જમીન—જેથી ઇતિહાસ અને ઈટાલિયન સોમાલીયેન્ડ બેકાર્ડ શંક, અને ઈટાલીને વ્યાપારી અધિકારો પણ મળી શકે? અથવા તો, તે પોતે કાર્ડ કાર્ડવાર કહે છે તેમ, તે પોતે શાંતિનો એક મહાન ઉપાયક છે, અને આફ્રિકામા તો તેણે એટલા જ માટે ગજવગ લશ્કરો અને વરડરી મામાનો મોઢ્યા છે? કે એખિસીનિયામા લશ્કરની ભગતી જોઈને, એખિસીનિયાને ખૂબ લશ્કરી સગવળ ખરીવતું બેઠે અને ત્યાંના અમીરઉમરાવાની નવી મગદદ માધવાની વિચારણા સામે વિરોધ જોઈને પોતે મુઝાયો છે? પણ આ છેલ્લી ઈપના માનવાને માટે તો ઘણા થોડા માણસો જ તૈયાર છે પહેલા મે કારણુમાથી એક સ્વીકારવાને હવે કાગણુ રહ્યું, અને એમ માનવાના કારણુ વધના જન છે કે મુસોલિની જગત સમસ્તના વિરોધ જતા પણ વિજય અને માત્રાન્ય વધારાના કાર્યમા રચ્યોપચ્યો ગહેવા માગે છે જ.

એખિસીનિયા સખધેની ઈટાલીની ફરિયાદો અને તેના લાપણોની ગર્જનાઓ છાપાઓના ધડાકા અને લડાયક તૈયારીઓએ વચ્ચે મોટો વિરોધ ગહેલો છે ફરિયાદોનો એક નર્મ તો ઈટાલિયન અને એખિસીનિયન સૈનિકોની વચ્ચે વાલ્વાનમા થયા તેવા ઝઘડાઓની સાથે સમબંધ ધગવે છે પરંતુ આ તો ટાયણીઓના ધા મગજુ ગણાય વર્ષો થયા મોરોક્કોની અને ખીજા મગદદ ઉપર આથી પણ વધારે ખરાબ જગતના હુમલાઓ કન્ય લોકો શાંતિથી મહન કર્યે આવે છે એ કરતા પણ વધારે અમરકાગડ મગજામણી કરીએ તો એ-નો-ઇન્ડિયન સુદાનમા અજેજ મત્તાધારીઓએ વર્ષો સુધી ન દાખી શકતી હોય એરી ઇન્ડિયન જાતિઓનો મારો પોતાની મગદદ ઉપર મહન કર્યો છે, અને તે અમરકાગડને મોગી રંગોનો ખર્ચો પણ કર્યો છે, ખજ એમણે પોતાનો મિજબજ શુમાન્યો નથી તેઓ આ પ્રમાણે વર્ત્યા છે, કારણુ કે તેમને ખમર છે કે આ હુમલા કરનાગને દમાવવા માટે એખિસીનિયન મગકારે પ્રમાણુવપણુ પોતાથી મનવું બધું કર્યું હોય છે.

ઈટાલિયન ફરિયાદોના બીજા વર્ગને સરહદની અયોક્ષ્ય વ્યાખ્યા અને વાસ્તવિક, આકૃષ્ટ અને બીજી સરહદો પર આવેલા થોડા કૂવાઓ પરની હકૂમત સાથે સંબંધ છે. એમ કહેવાય છે કે ઈટાલીના સત્તાવાર નકશાઓ ૧૯૨૫ સુધી તો તકરારમાં પડેલાં આ વિસ્તારને એબિસીનિયાની સરહદમાં દોરતા હતા. પણ જો ઈટાલીનો દાવો સાચો હોય તો- પણ પ્રસ્તુત કૂવાઓ ઉબ્બડ, વૃક્ષહીન, ચારાને માટે પણ કામ ન આવે એવી નકામી ભૂમિને ભીંજવતા ખારા પાણીથી ભરેલા નકામો છે. અને સરહદની હદ ગમે ત્યાં દોરાઈ હોય તોપણ જેમ સેકડો વર્ષો થયાં સરહદની બંને બાજુ પર રહેતી જાતિઓ પોતાનાં દોરાને પાણી તો તે કૂવાઓમાંથી પાતી આવી છે તેમ પાચે જ રાખે. તે વસ્તુ યુદ્ધનું કારણ ન બની શકે.

ઈટાલીની આ ચળવળે ફ્રાન્સ અને ગ્રેટબ્રિટનમાં જે ભય અને વિરોધ જિભા ક્યાં છે તેનાં વિવિધ કારણો છે. એ ભય અને વિરોધનો અમુક ભાગ તો નિર્બળ, નાના એબિસીનિયાને તેના સમળ દુશ્મનની સામે જિભું રહેલું જોઈને તેના તરફની સહાનુભૂતિને અંગે જિભો થયો હશે. અમુક ભાગ તો જે પ્રજાસંઘમાં એબિસીનિયાને અમુક વર્ષ પહેલાં ફ્રાન્સે દાખલ કરાવ્યું તે પ્રજાસંઘનું માન જળવાવું જોઈએ એ શ્રદ્ધા ઉપરથી ઉપરિચિત થયો હશે. પરંતુ આ બંધાં કરતાં વધારે વાસ્તવિક કારણો બતાવી શકાય તેમ છે.

૧૯૦૬ના ત્રિપક્ષીય કરારદ્વારા ગ્રેટબ્રિટન, ફ્રાન્સ અને ઈટાલીએ એબિસીનિયાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવવાનું નક્કી કર્યું; પરંતુ એ સાથે પોતપોતાની જ વગ લાગી શકે એવા અમુક પ્રદેશો પણ નક્કી કર્યા. જીજુતીયી એડિસ અબ્યાળા સુધીના ટ્રેનના રસ્તા સંબંધમાં ફ્રેન્ચ લોકોએ પોતાના અમુક હક્કો બાંધ્યા. આસમાની નીચ નદીનાં મૂળોમાંના એકરૂપ સાના સરોવર ઉપર કોઈ પરદેશી રાજા હકૂમત ન ચલાવે તેવા હક્કો બ્રિટનને મળ્યા. અને ઈટાલીએ તો એવી ચોખવટ કરી લીધી કે જે એબિસીનિયાનું સ્વાતંત્ર્યને કંઈ અડચણ આવી તો પોતાના ભાગ તરીકે ઈટાલી દક્ષિણ એબિસીનિયાને રાખી લેશે. એ ત્રિપક્ષીય કરારોમાં હમણાંના ઈટાલી અને ફ્રાન્સ વચ્ચેના કરારોથી સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો. એ છેલ્લા કરારથી ઈટાલીને જીજુતીયી એડિસ અબ્યાળા સુધીના ટ્રેનના રસ્તામાં થોડો ભાગ મળ્યો. પરંતુ ફ્રાન્સ અને બ્રિટનની એવી ઇચ્છા તો નથી જ કે વિજયવંત ઈટાલી એબિસીનિયા માંહેના તેમના હક્ક કુચ્છાડી દે. અને ઈટાલીને તે લોકો આફ્રિકામાં એવી રીતે ગુંચવાઈ જવા દેવા નથી માગતા કે જેથી જર્મની સામેની ઈટાલી, ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસની નજરબંદીને હાનિ આવે.

એ નજરબંદીને જેમાંથી એક રીતે હાનિ આવે. જો ઈટાલી અને એબિસીનિયા વચ્ચે યુદ્ધ ફાટી નીકળે તો ઈટાલી ધારે છે એ કરતાં તેની વધારે શક્તિઓનો એ યુદ્ધમાં હાસ થાય અને આર્થિક દષ્ટિએ તો તે ખાલી જ થઈ ગયું હોય. જે સમજી શકે છે તેવા એક પણ માણસને શંકા નથી કે યુદ્ધની કિંમત પૈસા અને લોહીમાં આકરી પડશે, અને પરિણામ અયોક્ષ્ય રહેશે. એ પહાડી પ્રદેશ, એ ગરમ આબોહવા, અને ઇથિયોપિયન જાતિઓનું એ ઝનૂની લડાયક માનસ બહુ મોટા પાયા ઉપરના લશ્કરી કાર્યક્રમને અશક્ય બનાવી દે, અને તેમાં મોટી હાર ખાવાની શક્યતાઓ પણ સમાયેલી રહે જ. પરંતુ પ્રજાસંઘનાં મહારાજાનું એક જ બીજી રીતે પણ નષ્ટ થાય. જો પ્રજાસંઘ ઈટાલીને યુદ્ધ કરતું અટકાવવાને પોતાની સર્વ શક્તિઓનો વ્યય કરી નાંખે તો મુસોલિનીને ગુસ્સે કરી તેમાંથી

નીડગી જવાની વૃત્તિ થાય અને તેનું પરિણામ તો મુમોલિની અને હિટલરના નેડાણમાં આવે. ઈટાલીના છાપાઓએ તો એટલિટન પ્રત્યે પુષ્પ વૃક્ષનમ્ય દાખવ્યું છે એટલું તો યાદ રાખવું જ નેઈએ કે મુમોલિનીને પોતાનું માન ગુમાવવું ઝાઝું પાવવે તેમ નથી, ઝાઝું કે તો તો ઈટાલીની આતંત્રિક પરિસ્થિતિ—જે અન્યાયે જ ખગમળી ગયેલી છે તેના ઉપર તેના પ્રત્યાઘાત નિયમ થાય અને તે દૃષ્ટિએ જુઓ, પરંતુ એટલું તો નક્કી જ કે આવી રીતે ઉદ્ધતાઈથી આ માહમ ખેડનામાં મુમોલિનીએ જે સ્થિતિ લખી ઢરી છે તેમાં ધણું ભયો રહેલા છે.

મેની ૭મી તારીખથી ડોલ્ડીની ગિચ્છિતિ રાફ થઈ છે તે નિમ્ને મુમોલિનીએ જે લાખ મિપાલીઓને આફ્રિકામાં વડાઈ માટે તૈયાર થવાનો હુકમ આપ્યો અને ઈંગ્લીની પ્રગતને ‘વસ્તુગિચ્છિતિની ગળીગતા’ ધ્યાનમાં લેવા સૂચના કરી આવોમાય જ મધ્યાનખાતાના નાયબ મંત્રીએ (મુમોલિની પોતે મધ્યાનખાતાનો પ્રધાન છે) જાહેર કર્યું કે “યુવામીની પ્રયાવાળો ઈથિયોપિયા જેવો જગતી દેશ આફ્રિકાના આગલા મોગ ભાગ ઉપર મન્ય કરે તે તિગ્ગરયોગ જ ગણાય.”

મેની ૧૦મીએ લડન અને પશ્ચિમ મજ જગ્યાઓએ આ વિષયની મજદારી મત્રણાઓ થઈ ઈટાલીની તૈયારીઓથી ચોક્કી બિટિશ અને કન્ય જાપાઓ ગેમમાં મિનમતાધારી મત્રણાઓની, મમૂહગત દમાણની અને દગ્ધ્યાનગીરીની પણ સૂચનાઓ છાપવા વાગ્યા આથી પ્રેગઈ મુમોલિનીએ ૧૪મી મેને દિનમે ઈંગ્લીવિન સેનેટ મમસૂ એક અમરગર-ભાવણું કર્યું એણે ચોખ્ખેચોખ્ખું પહી દીધું કે જગત અને ફ્રાન્સની વાગધાટાથી તેને ગુસ્સો ચડ્યો હતો તેણે કર્યું કે ઈટાલીની જગ્યા આવે તેનું વગર ઈટાલી આફ્રિકામાં મોહનથી પોતાના મધ્યાનોના રક્ષણ માટે તૈયારી ચોક્કી નહિ પરંતુ તૈયારી ઝાઝી દગ્ધાર ઈટાલી ગખશે અને આવી નાજુક આગતમાં ઈટાલી કોઈની દગ્ધ્યાનગીરી તો શું પણ શિખામણ પણ માલખગે નહિ તેમ માથેમાથે સૂચક રીતે, આ જરાનો શાંતિમર રીતે અન આવે તેમ માનવાના ‘બમ’ના લડનો પણ તેણે ઉત્તેજ કર્યો.

આ અશુભ વાણીનો તેથીયે અસુલ પડેો ઈંગ્લીના જાપાઓએ પાડ્યો ત્રામ અને જર્મની જેની પ્રગતિએ ઈથિયોપિયા જેવા દેશમાં હથિયાગ મોકલે તેમાં રહેલા હોનો તેમણે ઉત્તેજ કર્યો જનારે પોતે જ સુદાનની સગદ ઉપર લડત જમાવવું હોય ત્યારે ઈટાલીની લડતરી તૈયારીઓનો વિરોધ કરવામાં રહેના બિટનના દલનો તેમણે મામનો કર્યો તેમણે ભાગ મૂકીને જણાવ્યું કે એમિલીનિયાના યુનાનોની પ્રયાવાળા જગની લોકો આફ્રિકાની મરફતિ ઉપર એક કલગરૂપ છે તેમણે જાહેર કર્યું કે ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સે તો ઈટાલી એમિલીનિયાનો નાશ કરીને તેમના મરથાનો ઉપગનો લય પણ નાશ કરે છે એટલે મજ થવું નેઈએ અને ૧૯૨૮ના ડગરો મુજબ મમાધાની માટે મિશનરો ન નીમવા માટે તેમણે ઈથિયોપિયાન મરગર મામે હલો કર્યો.

જાપાઓના આ લિખગઓમાં જેટલો દલ હતો તેટલી જ અસગતિ હતી જર્મનીએ એમિલીનિયા તરફ હથિયારો મોકલવની વાતનો ઇનગર કર્યો ઇંગ્લેન્ડે સુદાનની મગદને લડતથી સુગસ્થિત ગખવાની વાતનો ઇનગર કર્યો ઈથિયોપિયા યુનામી પ્રથાનો નાશ કરવાનો પ્રવતન કરી રહ્યું જ છે મેની ૧૮મી તારીખે એમિલીનિયાના સહેનગાદ હેઈવ

સેલાસીએ આખા રાજ્યમાંથી શુલામીની પ્રયાનો નાશ કરવાનો હુકમ ફેરવ્યો હતો. જૂની અમીરઉમરાવોવાળા એ રાજ્યમાં આ હુકમનો અમલ કરવામાં સમય તો જશે જ, પરંતુ શુભ શરૂઆત તો થઈ ચૂકી છે જ. અને સમાધાન માટે તો ૧૭મી મેને દિવસે, ચુંટાએલા બે ઇટાલિયન કમિશનરો સાથે એગિસીનિયાએ પણ પોતાના બે કમિશનરોનાં નામો આપી દીધાં હતાં. તેના પ્રતિનિધિઓમાં એક પીટમેન બી. પોટર નામનો અમેરિકન છે, અને બીજો આલ્ફર્ટ દલા પ્રાદેલ નામનો ફ્રેન્ચમેન છે. પણ ઇટાલિયન સરકારે તો એ કમિશનને પહેલેથી જ પાંગળું કરી મૂક્યું હતું. તેણે તો ભાર દઈને જણાવ્યું કે તે કમિશને વાલ્વાલની સરહદના બનાવ વિષે જ તપાસ કરવી, અને જે ખાસ ઉપયોગી મુદ્દાઓ હતા—જેવા કે સરહદની વ્યાખ્યા બાંધવી અને સરહદ સંબંધીની સંધિઓના અર્થ કરવા—તેમને વિષે વિચાર કરવાનું પણ તેણે બાબુએ રાખ્યું.

ઈટાલીનો સમગ્ર વર્તાવ અને એગિસીનિયાના જંગલીપણા વિષેનો તેનો દંભ યુદ્ધજનક જ લાગ્યો. ન્યારે વડુ ઘેટાની ગુનેગારી વિષે તેને દમ મારવા બેસે ત્યારે ઘેટું જરૂર ગભરાય. મેની ૨૦મી તારીખે ભરાયેલી પ્રજાસંઘની સમિતિની ૮૬મી બેઠકમાં કૅપ્ટન ઇડને ખતાવેલું નીચર નેતૃત્વ આના પરિણામરૂપ ગણાય. પોતાની ફરજોમાંથી છટકી જતું પ્રજાસંઘ માટે હવે અશક્ય થઈ પડ્યું. મેની ૧૬મીના તેમના સુંદર ભાષણમાં વાઇકાઉન્ટ સેસીએ જણાવ્યું કે પ્રજાસંઘના મિત્રો તેને તેની ફરજમાંથી છટકવા દેશે નહિ. તે ઉપરાંત બ્રિટિશ અને ફ્રેન્ચ સરકારોએ તહેર કર્યું કે મુસોલિનીએ રૂઝા પરિપદ વખતે આપેલાં વચનો તેમને ઇટાલીને સલાહ આપવાનો અધિકાર અક્ષતાં હતાં. ઇડન અને ઇટાલીનો પ્રતિનિધિ બેરન એલોઈઝી મેની ૧૬મી તારીખે છતીવામાં આવ્યા. બીજે દિવસે એગિસીનિયાના શહેનશાહ હેઈલ સેલાસીએ ઇટાલીના આક્રમણમાંથી પોતાના દેશને બચાવવાની એક અસરકારક તારદારા પ્રજાસંઘને વિનંતિ કરી, અને ઇડન અને એલોઈઝીએ પોતાની ખાનગી મંત્રણાઓ શરૂ કરી.

મુસોલિનીને ગમે નહિ તેવાં સત્યો—જેથી પોતાનું ભવિષ્ય જોખમાય તેવાં સત્યો—બેરન એલોઈઝીએ સંભળાવવા છતાં પણ ન્યારે મુસોલિની અચળ રહ્યો, ત્યારે કૅપ્ટન ઇડને ફ્રેંચ પરદેશપ્રાતાના પ્રધાન મોં. લાવાલને પોતાને મદદ કરવા વિનંતિ કરી. જે કરારોએ મુસોલિનીને પૂર્વ આફ્રિકામાં થોડી છૂટછાટો આપી હતી તે રામના કરારોમાં આ વર્ષની નવમ્બુઆરીની ૮મી તારીખે સહી કરનાર આ મોં. લાવાલ જ હતો. તેથી તે જોરદાર રીતે મુસોલિની સાથે કામ લઈ શકે તેવી સ્થિતિમાં હતો. અને જોરદાર રીતે જ તે કૅપ્ટન ઇડનની મદદે દોડી આવ્યો. આ બન્નેએ ઇટાલીના સર્વસત્તાધીશને ચેતવણી આપી કે જો તે નમતું નહિ આપે તો તે લોકો આ ઝઘડાને પ્રજાસંઘના આર્ટિકલ ૧૫મા તથા લઈ જશે અને સંપૂર્ણ તપાસ કર્યા બાદ તે તપાસતું પરિણામ જગત સમક્ષ રજૂ કરશે. પોતાની આફ્રિકાની વેતરણો જગત સમક્ષ વિરોધી અહેવાલદારા પ્રગટ થાય તે ઇટાલીને પોરાય તેમ નહોતું. મેની ૨૨થી ૨૪ તારીખ સુધી ત્રણ દિવસ માટે મુસોલિની નમતું આપે છે કે નહિ, અને આપે છે તો કથી રીતે આપે છે, તેની રાહ જગતે જોઈ. છેવટે ૨૫મી તારીખે જગતને જાણ થઈ કે આગલી રાત્રે બહુ મોડામોડા ઇટાલીએ

નમતું આપ્યું હતુ, અને બે ડગલો તેણે કબૂલ કર્યા હતા કે જે ડગલો મમિતિએ તુરંતા તુરંત પસાર કર્યા હતા

*

*

*

આ છતાં પણ હજી યુગોલિનીને યુદ્ધ ભોળું હોય તેમજ લાગણ હતુ હજી તો મેનો રખીએ પ્રતિનિધિઓએ જનીવા છોડ્યુ નહિ હોય, તેટલામા તો ઈટાલીના સર્વસત્તાધીશ ઈટાલીના રેપુબ્લીકોની મલામા એક નવુ અને ગરમાગરમ લાપણ કર્યુ કદાચ પોતે નમતુ આપ્યુ હતુ તે પછી પણ પોતાનો વટ જાગી રાખના આવુ જોડાયુ હોય, પણ વધારે સાચુ તો એ લાગણ હતુ કે એ પોતાની પ્રજાને ખાતરી આપના માગતો હશે કે પોતે જે નમતુ આપ્યુ છે તેનો કંઈ અર્થજ નથી તેણે એબિસીનિયા ઉપર બે બચકર ગુનાઓતુ આરોપણ કર્યુ. ૧૯૨૬મા તે પોતાના લશ્કરની પુનર્નિવસ્થા કરવા માડ્યુ હતુ, અને ૧૯૩૦મા તે લડાયદ ગરજમ પેદા કરવા માડ્યુ હતુ તેણે ઈગોલિયન પ્રજાજનોને ઈરિટ્રિયા અને સોમાલીલેન્ડના રક્ષણ માટે તૈયાર રેતા હાકન કરી તેણે કહ્યુ કે ચાલુ મુમાધાનીના પ્રયાસો તો વાગવાલના બનાવપૂરતાજ રહેશે અને તે 'વિવય સબધી પણ ઝાઝો ભ્રમ ન સેવવા'ની સલાહ આપી તેણે જાહેર કર્યુ કે ઈટાલીના મરતક સામે નિરતર તકાયેલી સગીન જેમ એબિસીનિયા ગ્હી શકશે નહિ અને 'ઈટાલી બધી—છેવટ સુધીની પણ—ભોખમદારી સ્વીકારવાને માટે તૈયાર છે,' તેમ કહીને તેણે પોતાતુ લાપણ ખતમ કર્યુ આ બધુ કદાચ અનિશ્ચયે પણ વપરાયુ હોય એવો દુખદ સંભવ તો મીમ ઉપર કાઠું ખાતે થયેના અત્યાચારની પુનરાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના જેવા દેખાય છે તે અત્યાચાર દબાવી દેવામા યુગોલિને વિજય મળ્યો હતો. અત્યાચારે યોગ્ય રહેવા આ અત્યાચારને તે નહિ અટકાવી શકે? *

‘એ’ ની અવકૃપા

ઉમેશ કવિ

ખાલામહોં ભરી આ વિરમરણવિષ ધોળું,
 ઢોળયુષ ને પછી કા ને ફેર ભરી જાતી? ૧
 દિષ્ટિમિલાપ દીપે પૂરેલ તેલ આશા,
 વિશ્વાસજ્યોત ફૂંકી કા વામ ફરી જાતી? ૨
 પહેના ગળેલ ખારો સીંચેન હૃદયકચારો,
 ન્યારો ગણી નિહાળી કા શુષ્ક ફરી જાતી? ૩
 સાથે લઈ તને હું મનહોળામહોં રૂણ,
 બ્યાડુળ બનાવી કા જાહેર તરી જાતી? ૪
 તુને નિહાળવાને તલસી રહેના તોરી—
 આતુર આખમાથી તુ કેમ સરી જાતી? ૫

૩૩

માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રના પ્રવાહો

નરેશભલાઈ પટેલ

માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્ર એક પદ્ધતિસર શાસ્ત્ર તરીકે જન્મત સમક્ષ વીસમી સદીના પહેલા દશકામાં મુકાયું. મનુષ્યની કેટલીક સ્વાભાવિક વૃત્તિઓને દાખી દેવાથી, ગોઝ દિશામાં વહેવા ન દેવાથી, વિકૃતિ થાય છે અને એ વિકૃતિને લીધે આખા જીવનમાં ઝેર રેકાય છે. આ વિકૃતિઓ હિસ્ટીરિયા, ગાંડપણ અને બીજા કેટલાક માનસિક રોગોરૂપે બહાર આવે છે. માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રના અભ્યાસી દાકતર દાખી દીધેલી વૃત્તિના પ્રવાહને ગોઝ દિશામાં વાળે છે. માનસિક રોગથી પીડાતા દરદી પાસેથી તે કુનેદથી વાતો કઢાવે છે, ઝોનો પ્રેમ જીતી લે છે, અને દરદીના સાચા હિતેથી હોય એવી રીતે વર્તે છે. આવા દરદીઓને મોટા લાગ સ્ત્રીઓ હોય છે, એટલે એમને માટે શ્રદ્ધા સ્વાભાવિક હોય છે. દાકતર દરદીની વિચારમાળા પર પૂરતું ધ્યાન આપે છે. વિચારોને અને જીવનના બનાવોને છૂટથી, વિના-મોકાએ કહે એવા સંજોગો ઊભા કરે છે. છેવટે એવી સ્થિતિ લાવી મૂકે છે કે જે વિચાર દરદીના જીવનમાં ભારેમાં ભારે અસર કરી હોય અને જેને લીધે એની માનસિક વિકૃતિ થઈ હોય એ વિચાર દાકતરને કલા સિવાય રહી શકાતું નથી. હંસ જેવી રીતે પાણી અને દૂધ જુદાં તારવી કાઢે છે તેવી રીતે વિચારોના ગૂંચળામાંથી કયા વિચારને લીધે દરદીની માનસિક વિકૃતિ થઈ છે તે દાકતર શોધી કાઢે છે. શાને લીધે વિકૃતિ થઈ છે એવું દરદીને બાન થયા પછી લાગણીનો પ્રવાહ દાકતર તરફ વળે છે. કેટલાક કિસ્સા એવા શુંચવાઈ જાય છે કે દાકતર તરફ વળેલા લાગણીના પ્રવાહને સામાન્ય સ્થિતિ પર મૂકવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. દરદી ન્યારે સામાન્ય સ્થિતિ પર આવી જાય છે ત્યારે દાકતર માટેનો રાગ પણ કાયમ રહેતો નથી, અને સામાન્ય મનુષ્યોના જેવું વર્તન વર્તે છે. આ રીતથી છેલ્લા મહાન યુદ્ધ વખતે યુરોપમાં ધણાય માનસિક રોગથી પીડાતા દરદીઓને સારા કરવામાં આવ્યા હતા, અને આ શાસ્ત્ર દિવસેદિવસે સુધરતું અને વિકસતું જાય છે.

ન્યારે વિજ્ઞાનની શોધ થઈ નહોતી ત્યારે રોગોને સારા કરવા માટે ખાસ કરીને કુદરત પર આધાર રાખવામાં આવતો. શરીરનું અંગ દાહી ગયું હોય તો તેને માટે કુદરતી ઉપચાર કરાવાતા. વિજ્ઞાનની શોધ થયા પછી સસ્ત્રક્રિયાની મદદથી કાઢી ગયેલા ભાગને કાપીને કાઢી નાંખી એ અવયવ જલદી સારું કરી શકાય છે, વૂટી જતી જીવનદોરીને સાંધી શકાય છે. આ રીતે વિજ્ઞાને કુદરતના કામને મનુષ્યની દષ્ટિએ ધણું સરળ કરી મૂક્યું. તેવું જ માનસ-પૃથક્કરણશાસ્ત્રનું છે. એ શાસ્ત્રની શોધ થયા પહેલાં લોકો માનસિક રોગોને મટાડવાને ધર્મ, જૂવા, જતિ વગેરે પર આધાર રાખતા. વીસમી સદીના ચોથા દશકામાં પણ મોરના પીછાંની નાનકડી ભારી (પીંછી) અને લીંબુના શસ્ત્રથી હિસ્ટીરિયાના કેસોને સારા કરવાની હામ બીડનાર જૂવા, જતિ વગેરે 'માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રીઓ' અને એમાં શ્રદ્ધા મૂકનાર માણસોની આપણા દેશમાં ખોટ નથી. માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્ર પણ માણસનું

વિજ્ઞાન છે, માનસિક વિકૃતિ જેવી કે ગાંડપણ, હિસ્ટીરિયા, વગેરે ટ્રાજોદી સહવા માટેલા મગજ પર વૈજ્ઞાનિક રીતની શસ્ત્રક્રિયા છે.

આ શાસ્ત્રની શોધ થયા પહેલાં યુરોપમાં દા. કુઅર, દા. ફ્રૅઈડ જેવા મહાન દાક્તરો હિપ્નોટિઝમની મદદથી માનસિક રોગોને સારા કરવાના પ્રયોગો કરતા હતા. હિપ્નોટિઝમથી માનસિક રોગ તાત્કાલિક સારા થતા, પરંતુ ફરીથી લેથલો મારવાના ધણા દિવસોના હોસ્પિટલમાં આવતા. તેથી કરીને હિપ્નોટિઝમના પ્રયોગ પર દાક્તરોને શકા આવવા માંડી. આખરે દા. ફ્રૅઈડના ગુરુ કુઅરે માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રની મદદથી એક દરદી સારા થયાનો કિસ્સોગદા. ફ્રૅઈડ આગળ વર્ણવ્યો. ખેતીલા શિખ્યને આજ સુધી છુપાઈ રહેલા જાતબંધારની ચાવી મળી ગઈ. એની મહેનત અને ખંતમાંથી જગતને આશીર્વાદરૂપ માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રનો જન્મ થયો. દા. કુઅર આ શાસ્ત્રના જનક અને દા. ફ્રૅઈડ એને મહેનત અને ખંતથી પાળી પોષીને જગત સમક્ષ મુકનાર પાતકપિતા.

સામાન્ય રીતે દરેક મનુષ્ય જુદીજુદી રીતે વિચાર કરે છે. દરેકની માનસિક દુનિયા જુદી હોય છે. એક જ મનુષ્યમાં વિરોધી તત્ત્વોનો આભાસ થવાથી વધારે ગુંચવણ જન્મી થાય છે. આમ છતાં પણ કેટલાક એવા મૂળભૂત સર્વસામાન્ય નિયમો હોય છે કે જે બધાને અસર કરી શકે છે. આકાશમાં કેટલાંય સૂર્યો, ગ્રહો, ઉપગ્રહો અને નક્ષત્રમંડળો છે. એ દરેકની દુનિયા જુદી હોય છે, ગતિ પણ જુદી હોય છે. છતાં એ બધાં ગુરુત્વાકર્ષણના સામાન્ય નિયમને વશ હોય છે. એવી જ રીતે મનુષ્યોનું પણ છે. દરેકના વિચારમાં, જીવનની રહેણીકરણીમાં ભલે આકાશપાતાળ જેટલો ફેર હોય, છતાં કેટલીક મૂળભૂત લાગણીઓ બધામાં સામાન્ય હોય છે, અને એના ઉપર જીવનની ધમારત રચાયેલી હોય છે. દા. ત., જાતિ (sex)નું આકર્ષણ—પુરુષનું સ્ત્રી પ્રત્યે અને સ્ત્રીનું પુરુષ પ્રત્યેનું આકર્ષણ—બધામાં સામાન્ય છે. કમી સ્વાભાવિક લાગણી ઉપર મનુષ્યના જીવનનો પાયો ચણાયેલો છે એ વિષે માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રીઓમાં ભારે મતભેદ છે. વિયેનાના ફ્રૅઈડે આ દિશામાં કામ કરવા માંડ્યું એટલે દા. એડલર અને ઝૂરીચથી દા. યુગ શિથો તરીકે આ વિદ્યા શીખવા આવ્યા. થોડાં વર્ષ સાથે કામ કર્યા પછી ઈ. સ. ૧૯૧૦થી એડલરને ફ્રૅઈડના મતન્ય પર શંકા આવવા માંડી એટલે એણે છૂટા પડી પોતાની દિશામાં સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવા માંડ્યું યુગે શરૂઆતમાં ફ્રૅઈડના મતને ટેકા આપતાં પુસ્તકો પણ બહાર પાડ્યાં, પરંતુ પાછળથી એનો વિચારપ્રવાહ પણ કુઈડથી જુદો પડ્યો. માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રના આ ત્રણ મુખ્ય સ્તંભોના વિચારો કમી દિશામાં વહે છે તે જોઈએ.

દા. ફ્રૅઈડ માને છે કે મનુષ્યના જીવનનો મુખ્ય આધાર જાતિ પર અવલંબે છે. સામાન્ય ઉપયોગમાં આપણે જાતિનો જે સંકુચિત અર્થ કરીએ છીએ એનાથી ઘણા વિસ્તૃત અર્થમાં ફ્રૅઈડ એ શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે. જાતિની ઇચ્છા મનુષ્ય ન્યારે પુખ્ત ઉંમરે પહેલેથી છે ત્યારે એનાં એક કૂટી નીકળે છે એમ નથી, પરંતુ એ ઇચ્છા જન્મથી જ જીવન સાથે જડાયેલી છે; બાળક રસપૂર્વક સ્તનપાન કરે છે, શા માટે? ભૂખ મટાડવી, અને શરીરનું પોષણ કરવું એ મુખ્ય કારણો નથી; પરંતુ એમાં એને રસ પડે છે, આનંદ આવે છે, માતા પ્રત્યેની જાતિની નિષિદ્ધ ઇચ્છા—incest sexual desire—સંતોષાય છે એ મુખ્ય કારણ છે. સ્તનપાન પછી બાળક માતાના સ્તનને જોઈ રાખીને જે જીવ લે

છે તેને ફોર્બિડ જાતિના અનુભવ—sexual experience—પછી પુખ્ત ઉંમરના માણસને આવતી ઊંઘની સાથે સરખાવે છે. સૂતાં સૂતાં, મગ હલાવતી વખતે, બન્ને સાથળો ધસવામાં, અંગૂઠો ચૂસવામાં, રબરની તોટી ચૂસવામાં અને નગ્ન રહેવામાં બાળકને આનંદ પડે છે. જાતિય ઇચ્છાનો સંતોષ થાય એ દિશામાં બાળક વધારે રસ લે છે. માતાપિતાનો બાળક પ્રત્યે અને બાળકનો માતાપિતા પ્રત્યે કવિઓ અને લેખકો વર્ણવે છે તેવો શુદ્ધ પ્રેમ નથી, પરંતુ કુટુંબ અને સમાજની વ્યવસ્થા માટે નિયંધોની દીવાલો ચણીને ઊભી કરેલી વસ્તુ છે. Totem and Taboo નામના પુસ્તકમાં ડૉ. ફ્રોઈડ નંગલી જાતિઓના દાખલા લઈને આ વસ્તુ સાબિત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. નાનો છોકરો બાળપણથી જ માતાને ચાહે છે અને પિતાને પોતાના દરીદ્ર તરીકે જુઓ છે. તેવી જ રીતે નાની બાળકી પિતાને ચાહે છે અને માતાને દરીદ્ર માને છે. આનું સમર્થન કરતાં ફ્રોઈડ ઓડીપસ Oedipus રાજાનો દાખલો આપે છે. ઓડીપસ રાજાએ પોતાના પિતાને મારી નાંખીને માતા સાથે લગ્ન કર્યું હતું. આ વૃત્તિ બધામાં રહેલી છે. માનસિક રોગોના કારણના મૂળમાં માતાપિતા પ્રત્યેની જાતિની નિષિદ્ધ ઇચ્છા—incest sexual desire—છે એમ ફ્રોઈડ કહે છે. જીવનમાં જાતિ સિવાય બીજાં તરત્વો કામ કરતાં નથી એમ ફ્રોઈડનું કહેવું નથી, પરંતુ એનું કહેવું એમ છે કે સમાજના કેટલાક નિયંધો અને બીજાં કારણોને લીધે મનુષ્યે જાતિની સ્વાભાવિક લાગણીને કૃત્રિમ રીતે વધારેમાં વધારે દાબી દીધી છે. જાતિને અયોગ્ય રીતે દાબી દેવાથી વધારેમાં વધારે વિકૃતિ થઈ છે, અને એ વિકૃતિની જીવન ઉપર હાથે અસર પડે છે. ફ્રોઈડ અને એના શિષ્યો તો જે માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્ર જાતિના પાયા પર રચાયું નથી તેને માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્ર માનવા જ તૈયાર નથી. જીવનના દરેકદરેક ભાગ પર જાતિ અસર કરે છે. મનુષ્યની ઉચ્ચતમ સંસ્કૃતિ, કળા, સાહિત્ય, સંગીત અને સમાજના ઘડતરમાં પણ જાતિએ મોટામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. જે મનુષ્યને જાતિજીવનમાં સંતોષ નથી, એનું જીવન ઘણું અવળે રસ્તે વહે છે. હિસ્ટીરિયા, ગાંડપણ વગેરે માનસિક રોગોનું કારણ પણ જાતિ જ છે એમ ફ્રોઈડ બારપૂર્વક કહે છે.

જાતિની સ્વાભાવિક લાગણીની કંઈ અસર ન પડતી હોય એવા વીરલાઓ પણ જગતમાં જોવામાં આવે છે. જે એક પણ મનુષ્ય જાતિની અસર નીચે નથી એમ સાબિત થાય તો ફ્રોઈડની માન્યતા સર્વસામાન્ય નથી એમ કહી શકાય. પરંતુ એને ગાંઠે પણ જવાબ છે. એ કહે છે કે જાતિનું પણ ઊર્ધ્વરેહણ (sublimation) કરી શકાય છે, અને એ રીતે જાતિની શક્તિનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરી શકાય છે. બન્ને કિનારા સુધી પાણીથી છલોછલ ભરેલી નદી રોજના હમરો અને લાખો ટન પાણી અગાધ સમુદ્રમાં ઠાલવે છે. એ પાણીથી સમુદ્રને ખાસ દેખીતો ફાયદો નથી. કોઈ કુશળ ઇજનેર નદીમાંથી નહેર કાઢી કિનારાની આબુખાબુના વેરાન પ્રદેશને પણ પાણી આપી લીલાછમ બાગના રૂપમાં ફેરવી શકે છે. એવું જ જાતિ વિશે છે. જાતિના આખા પ્રવાહને કોઈ ઉચ્ચ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા તરફ વાળી દેવામાં આવે, તો એ મહાપુરુષનું જીવન જાતિરહિત લાગે. જેના દિલમાં ગરીબોને માટે અતિશય લાગણી હોય, અને એના દુઃખે દુઃખી અને એના સુખે સુખી થતો હોય, દેશની દરિદ્રતા અને ગુલામી વ્યવસ્થા માટે ખૂબ લાગણી હોય, તે પોતામાં રહેલો જાતિનો પ્રવાહ પોતાનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવા વાળો દે છે. આવા પુરુષો આંગળીને વેટે ગણી શકાય એટલા જ હોય છે. યોગબિર્ધરેહણના સિદ્ધાંત ઉપર રચાયેલો છે.

ખરા મનુષ્ય ચવાની અથવા તો મત્તા મોટેની ઇચ્છા પર મનુષ્યના જીવનનો આધાર રહેલો છે એમ દા. એકવર માને છે એટલે કે 'અહ'વૃત્તિ અને એ હુષ્ક માગિન કરવાના પ્રયત્ન પર જીવનનો પાયો અણાચેલો છે નાના બાળકથી માડીને બધામા આ તત્ત્વ મુખ્ય ભાગ લખે છે નાનું બાળક પથારીમા શાન પડી રહેતું નથી એ મૂી વાળીને હાથપર હલાવે છે એમા બીજન ઉપર કાબૂ મેળવવાની—મત્તા પ્રાપ્ત કરવાની—ઇચ્છાનું મુચન છે નાનો છોકરો બાપને પોતાનો હરીફ માને છે એનું કારણ ફાઇડને માતા પ્રત્યેની જાતિની નિષિદ્ધ ઇચ્છા લાગે છે, ત્યારે એકવર મત્તા મેળવવાની ઇચ્છાને કારણ નર્મકે માને છે મન્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે બાપને કેદ કર્યાના દાખલા ઇતિહાસમા મળી આવે છે વડાઈ, ઝગડા, સ્વદેશપ્રેમ, સમાજસેવા વગેરે મધ્યાના મૂળમા મત્તા મેળવવાની ઇચ્છા એકવરના કહેવા પ્રમાણે મોટા ભાગ લખે છે તદ્દન મામાન્ય મનુષ્યથી માડીને મોટા પુરુષો સુધ્યા આ નિયમને વશ થઈને આવે છે મત્તા મેળવવાની હરીફાઈને લીધે જ જગનમા મર્વ દેશીન વિકાસ થયો છે સત્તા પ્રાપ્ત કરવાને માટે માનમિત્ર અને શાગેરિક બાળ લેખકોએ, પુરુષાર્થ લેખકો એટલે જ એકવર ભારપૂર્વક કહે છે કે માનમિત્ર રિયનિ અને સગેરના અનયવોની ગ્યના મનુષ્યનું ભાવી નક્કી કરનાર છે જાતિ અને બીજન તત્ત્વો એની દૃષ્ટિએ ગોણ છે મત્તા મેળવનાના પ્રયત્નમા જો મનુષ્યને નિષ્ફળના મળે, તો એ માનમિત્ર મેગિનો મિકાગ થાય છે અને હિસ્ટીરિયા, ગાલપણ વગેરે નાના રૂપમા માનમિત્ર મિટ્ટિઓ દેખા દે છે

યુગ આ જાન્યેથી જુદો પડે છે એ કહે છે કે મનુષ્યમા જાતિનું આકર્ષણ અને મત્તા મેળવવાની ઇચ્છા એ બન્ને વસ્તુ છે પરંતુ એ જાન્યેથી એવી રીતનું મિશ્રણ થયું છે કે બન્નેના ગુણધર્મો મટી જઈને ત્રીજા વસ્તુ બની થાય છે આક્રિંગળન અને હાર્ડકોગળ બન્નેના ગુણધર્મો જુદા-જુદા છે પરંતુ ત્યારે જાન્યેથી અમુક પ્રમાણમા મિશ્રણ થાય છે ત્યારે નથી એમા આક્રિંગળનો ગુણ રહેતો કે નથી હાર્ડકોગળનો ગુણ રહેતો, પરંતુ જુદા જ ગુણધર્મ ધરાવના પાણીની ઉત્પત્તિ થાય છે. યુગની માન્યતા પ્રમાણે બાળકને કેટલાક ગુણો જન્મથી જ વાગસામા મળે છે એને જન્મથી જાતિની સ્વાભાવિક ઇચ્છા હોતી નથી આગ વર્ષ સુધી તો બાળક કંપનાસંજિમા જ રહે છે ફોઈડ જેને માતા પ્રત્યેની જાતિની નિષિદ્ધ ઇચ્છા કરે છે તેને યુગ બાળકની માતાની એકમા આગમ માટે મમાઈ જવાની—ત્યાથી જન્મ્યુ ત્યાથી બાળકની ફૂગી જન્મવાની ઇચ્છા કહે છે બાળકને માતા પ્રત્યે જાતિની નિષિદ્ધ ઇચ્છા હોતી નથી, પરંતુ માતા પ્રત્યે પ્રેમ હોય છે દરેક બાળકમા માતાપીતા પ્રત્યે જાતિની નિષિદ્ધ ઇચ્છા રહેલી છે એના મમર્થનમા ફોઈડ ગમ્મ એડીપમ પિતાને મારીને માતાને પરણ્યો એ દાખલો આપે છે જ્ય કોર્ડના આ કથનનો વિરોધ કરે છે એ કહે છે જુવાન સ્ત્રીની મરજામણીમા ઘરડી સ્ત્રીને લાગે જ પગઢગી અપાય પિતાને મારી નાખીને માતા ગાયે લમ કર્યાના અને બેરેન માથે જાઈએ લમ કર્યાના છુટાછરાયા દાખલા અમનતા વખતમા અમુક જાતિમા બન્યા હોય, એથી ફરીને એમ માગિન થતું નથી કે એની પાછળ જાતિની નિષિદ્ધ ઇચ્છા જ કામ કરે છે આવા લગ્નો જાતિના આકર્ષણથી થયેલા લગ્નો નથી, પરંતુ મોટે ભાગે પ્રથા અને વહેમને લીધે થયેલા લગ્નો છે કેટલાક વગેરેમા લોહી શુદ્ધ ગાજરા માટે જ બીજું લોહી ન બને એટલા માટે ભાઈમહેનોના લગ્ન કરવામા આવતા જગલી જાતિઓમા વહેમ અને ફેરિને લીધે આવા

લગ્નો થતાં હોય તેથી કરીને સંસ્કૃતિના રંગે રંગાયેલી પ્રજામાં પણ એ જ ઇચ્છા જન્મથી પ્રજા છે એમ દોષી બેસાડવું ચોખ્ખું નથી. યુંગના મત પ્રમાણે બાળકનો માતા પ્રત્યેનો પ્રેમ (ગતિની ઇચ્છાસંહિત) એ મુખ્ય વસ્તુ છે. પુખ્ત ઉંમરે પહોંચ્યા પછી પણ એ પ્રેમ કાયમ હોય છે. કેટલાક માણસોને મોટી વયે પણ બાળકની પેઠે કલ્પનાસૃષ્ટિમાં રમવાની ટેવ હોય છે. વળી એ વયે માતાથી જુદું જીવન ગાળવાની અને જીવનને અમુક રીતે ઘડવાની પ્રજા ઇચ્છા પણ હોય છે. એક તરફ માતા પ્રત્યેનું સ્વાભાવિક આકર્ષણ અને બીજી તરફ એનાથી જુદા પડીને જીવન ઘડવાની ઇચ્છા એ બે બળો વચ્ચે જીવનભર ગજબાદ ચાલ્યાં જ કરે છે. મનુષ્યના પુરુષાર્થની કસોટી કરતાં આ મુખ્ય પ્રયત્નને યુંગ આત્મભોગની ભાવના કહે છે. પુખ્ત ઉંમરે પહોંચેલા પુરુષ અથવા સ્ત્રીની ઇચ્છાઓ મંતોપાય એવું, તડકા અને હાંપડાવાળું, સાચું જીવન અનુભવવાને માટે બાળકની અજાણતા કલ્પનાનાં ઉડ્યનો, લાગણી, ઇચ્છા, તેમજ બિનજવાબદારીનો ભોગ આપવો પડે છે. આત્મભોગની ઉચ્ચતમ ભાવના મનુષ્યના પ્રાચીન ધર્મ અને પૌરાણિક વાર્તાઓમાં તેમજ પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમાં યુંગને મળી આવે છે. યુંગ *Psychology of the Unconscious* 'અજાણત મનનું માનસશાસ્ત્ર' નામના પુસ્તકમાં આ દૃષ્ટિબિંદુ ક્રીષ્ણવટથી સમજાવે છે, જોકે એ પ્રદેશમાં એ જગ્યા અગમ્ય લાગે છે ખરો. પ્રેમ અને શક્તિના સનાતન ગજબાદમાં ત્યારે મેળ પડતો નથી, સમતોલપણું જાળવાનું નથી, ત્યારે યુંગની માન્યતા પ્રમાણે મનુષ્ય માનસિક સમતોલપણું ગુમાવી બેસે છે અને માનસિક રોગોનો ભોગ થઈ પડે છે.

આ પ્રમાણે ફ્રોઇડ અને એડલરના સંકુચિત દૃષ્ટિબિંદુને વિસ્તારવાનો યુંગ પ્રયત્ન કર્યો છે. એડલરની પેઠે યુંગ ફ્રોઇડના મતને તદ્દન નેકારતો નથી, ફ્રોઇડની કેટલીક શોધોને એ સ્વીકારે છે, પરંતુ ગતિ પર મૂકેલા વધારેપડતા ભારને નસતોપૂર્વક નકારે છે. ફ્રોઇડ વખત આવે યુંગ પર પ્રહાર કરે છે અને પવગમ્યર થવાનો પ્રયત્ન કરનારની ઉપાધિ પણ આપી દે છે.

માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રના આ ત્રણ પ્રવાહો જ મુખ્ય છે. બીજા કેટલાક માનસપૃથક્કરણ-શાસ્ત્રીઓ એકમાં કંઈ ભૂલ કાઢે અને બીજાનું કંઈક વખાણી પોતાના અનુભવના દાખલા દોષી મધ્યમમાર્ગે જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એમને આપણે સ્વતંત્ર મત ધરાવનાર ન કહી શકીએ, એટલે એ વર્ગના દૃષ્ટિબિંદુની ચર્ચામાં બિનરતું જરૂરી નથી.

આધારરૂપ લીધેલાં પુસ્તકો.

- (1) Introductory Lectures on Psycho-analysis (Freud)
- (2) Totem and Taboo
- (3) Psychology of the Unconscious (Jung)
- (4) Recreating of the Individual (B. M. Hinkle)

કોયલ અને કાગડો

મનઃસુખરામ મ. એવેરી

‘કૂ કૂ’ કરી કોયલનું કમળત
 જોડી ગયું બાચકું કાગડાના
 માળામહોથી, ઝકળાટ કાળો
 મચી ગયો ત્યાં કુલ કાગડાને ૪

માતૃત્વ થુ જે ઉર કાગડીને
 વધી વધી ચાલ્યું જ કે બિચારી
 ન ચલાતી કેમ કરી ય ગેતા,
 આક્રંદતા ને નિજ માથું દૂદતા ૮

આ કાગડો જે કુલચલ જેવો
 પંપાળનો, ધીરજવલુ કેતો,
 મથે ૧૨ રાતી અટકાવનાને
 એની પ્રિયાને, પણ વડે એને ય

હૂમો ભગ્યો વસમો, ન વેણો
 પૂગ સરે, જોતણુ આસુ બાજયા
 મૃતબડી ગોળમગોળ આજે ૧૫

બીજા કુટુંબી પણ એમનાં જે
 રોજે મળી, ‘કાણુ?’ ‘થુ?’ ‘કેમ?’ એવો
 હનર પ્રત્ને નિજ લાગણીને
 એ બેલડીના મનમા હમાવતા,

એથી ઘટયું દુખ, વધ્યું જ કે, એ
 ન કાગડો જે લલ્લેશ જાણતો ૨૧

રડી ગહેલી નિજ કાગડીને
 આશ્વાસતો ગદગદ કંકયો એ,
 એનું ય તે વર્જીત મદં હંધુ
 દ્રવી જતુ, લાગણીપૂર લાળી

એના કુટુંબીજન સૌ મળેવતું ૨૬

ધંદુ હવ ત્યાગ્યી સેવી, પોલી,
 પપાળી, પાળી, જતને ઉછેરિયુ,
 —હૈ તો પડયું હોત જ દાદમા એ

શિયાળ કે બાજબિલાડી કરી—
 ઉછેરિયુ ને હાડતા શિખાડયુ,
 ને ભણને કેમ જ ગોધવો ને

બચી જવું શી વિધ બદ્ધકાતણી
 આખો ચક્ર, એવી કલા બધી જે
 તેણે કહી કોયલ બાચકાને. ૩૫

એને હવ “ગોડુ ચતા જ આયે
 ઉભાગશે કાગડાણા કુંડુમને,
 ને શુદ્ધિએલો નિજ જેમ ખેલી
 પખીગણોમા પદ પેઠું પામશે.”

તેથી જ એણે દિનને ન જોયો,
 ન રાત જોઈ, નહિ ટાકતાપને
 ગણ્યા, અને કૂકી રહ્યો જ એના
 ‘કાકાડ’નો કામળ મનન કાનમા ૪૩

—વહી ગયું કોયલ બચ્યું ‘કૂ કૂ’ ૪૪

હાર્યા વિના હામ જ કાગડાએ
 તો જે બચ્ચાને નિજ ધર્મ ગાખ્યો,
 ને રોજ ‘કાકાડ’ કરી કરીને
 દીધા ભરી કાન જ બાચકાના ૪૮

—હવે કતા કોયલ બચ્યું ‘કૂ કૂ’,
 ‘કાકાડ’ ‘કૂ કૂ’—ત્યમ રોજ ચાલ્યું ૫૦

ને એક દી પાખ સંસકાત ચાતા
 ‘કૂ કૂ’ કરી કોયલનું કમળત
 જોડી ગયું બાચકું કાગડાના
 માળામહોથી ૫૪

ને કાગડા નતમલ અન્તરે ત્યા
 કૂતલના કોયલની નસી ગઈ,
 એને થયું ના સમજ્યું જ બાચકું
 ઉભા એના ઉરકેરી લાવના

વર્ષ ગમે તેટલું તો ય અન્તે
 વદત કરી ના નિજ એ કમળતે.
 અને ગયું જત પેરે જ એની ૬૧

વેરામ એને જગ માથ આધિયો,
 ન લાગણીનો પડ્યો પડ્યો જા ૬૩

ને બાચકું કામળ પાખથી ત્યા
 હવાતણે સાગર હેરતું રહ્યું.
 એને થયું કે નિજ લાગણીને
 ન આધરું અન્તર કાગડાનું

બાણી શક્યુ, સ્નેહતણી જ આયે
 એણે મહાનુભવ આદર્શો તે
 સહેવાય કેમે જ ?

—અને વહારી

‘કૂ કૂ’તણી પચમધાર એ રશ્યું. ૭૧

એ તો મારી માતા

[એક નાટિકા]

નાગરદાસ અ. પંડ્યા

[ભૂમિકા : કારમીરના મહારાજ ચંદ્રાપીડના રાજનગરમાં એક લોકોપયોગી પાઠશાળા ચલાવે છે. શાળાના મકાનને એક ખૂલ્લે જલક નામના એક ચમારની ઝૂંપડી આવે છે. એ ઝૂંપડી રહે તો શાળાગર બરાબર ઘાટમાં નથી આવતું અને ઝૂંપડીના બાજને શાળા સાથે જોડી દેવાની જરૂર છે. રાજ્યાધિકારીની પોતાની ઝૂંપડી માટેની માગણીનો એ ચર્મકાર સ્વીકાર કરતો નથી. દરેક ખૂલતાં ચર્મકાર જલક પોતાની કુટિ આગળ કામ કરતો દેખાય છે. એકાદબે પાઠશાળાની સાથે વાન કરે છે.]

પહેલો પાઠશાળી : ભાઈ જલક, તમે તો ભારે આગ્રહી !

જલક : મારો આગ્રહ ખોટો નથી.

ખીજો : પણ મહારાજ પોતે જ તમારી કુટિર લેવા ઇચ્છે છે. વાત ઠેક સુધી પહોંચી છે.

જલક : ભાઈ, તમે કેમ જણ્યું ?

ખીજો : કાલે જ રાજમહાલય આગળ દ્વારરક્ષકો ચર્ચા કરતા હતા, કે મહારાજ ઝૂંપડી લીધા વિના નહિ રહે.

જલક : ત્યારની વાત ત્યારે. મહારાજને ન્યાય આપવો પડશે એ નક્કી માનજો.

પહેલો : રાજ્યાધિકારી પધારતા લાગે છે. (પગરવ સંભળાય છે.)

[રાજ્યાધિકારી બેચાર માથુરો સાથે પ્રવેશ કરે છે.]

જલક : પધારો ભગવન્ત ! (આવનારાઓને પાથરણું આપે છે.)

રાજ્યાધિકારી : કેમ ભાઈ, તમે પછી કંઈ વિચાર કર્યો ?

જલક : ભગવન્ત, મેં પહેલેથી વિચાર કરી લીધો છે. પછી જ આપને જણાવ્યું હતું.

રાજ્યાધિકારી : પણ તમારા કુટિરનો લોકકલ્યાણુઅર્થ ઉપયોગ થવાનો એ તમારે સદ્ભાગ્ય માનવા જેવું નથી ? એને ખલે તમે ઇનકાર જ કેમ કરી રહ્યા છો ?

જલક : કૃપાવન્ત, જે પ્રથમથી માંડું જ છે એ આપવું એ મારી ઇચ્છાની વાત છે. લોકકલ્યાણુની આપની વાત ઠીક છે, પણ એ કલ્યાણુ મારી ઇચ્છાથી જ થઈ શકે, બલથી નહિ.

રાજ્યાધિકારી : વળી તમને અન્ય સ્વજે ભગતી જમીન આપીએ છીએ.

જલક : ભગવન્ત, એક માથું ઉતારી લીધા પછી ખીજું ચોંટાડવાનો પ્રયત્ન કરવાથી મનુષ્ય જીવતો ન થઈ શકે. મારી કુટિર મને મારા માથાથી પણ વિશેષ છે.

રાજ્યાધિકારી : તમારો આગ્રહ હવે સ્વરૂપ લે છે !

જલક : આપ ભલે એમ માનો.

રાજ્યાધિકારી : મહારાજની અવદૃષ્ટા તમે વિનાકારણુ પહોરી લેશો.

જલક : પોતાનું છે એને સાચવવા જતાં મહારાજનો કોપ વહોરી લેવો પડે તો હું નિરુપાય છું. કારમીરાધીશ તો ન્યાયો રાજ્ય છે.

[રાજ્યાધિકારી બોલીને જવા લાગે છે.]

[એમનો એક માણસ ખીલને જતા જતા કહે છે]

પહેલો : ચર્મકારની શી ઉદ્ધતાઈ છે !

ખીલો : ગજગણની અવજા ! કેવળ હિન્માન !

પહેલો : ફાતગ હવામા બીડીને વેગઈ જસે—જુઓ તો ખગ ?

[જતા રહે છે]

[દરમ બદલાય છે]

[મહારાજ અદ્રાપીડનો મુખાવાસ. પરમબહારક મહારાજ અદ્રાપીડ મુખાસન ઉપર બેઠા છે. રાજ્યાધિકારી આવે છે]

રાજ્યાધિકારી : મહારાજનો જળ ચાઓ !

મહારાજ : કેમ પછી પેવા ચર્મકારે શો ઉત્તર આપ્યો ?

રાજ્યાધિકારી : એ તો માનતો જ નથી, ગજેન્દ્ર એકની એક વાત કહે છે

સેક્રેટરી : આટલો આગ્રહી કેમ હશે ?

રાજ્યાધિકારી : ગજન, અજાતજાત મિત્રાચ માનશે નહિ વાતો તો મોગી ન્યાયની કગતો હોય છે !

મહારાજ એકનાર મને જાતે વાત કરના હો. પછી જોઈએ એને ન્યાય જોઈતો હોય તો અમારા રાજ્યમા ક્યારે વળી કાઢિને અન્યાય સદન કરવો પડ્યો છે ? એની વાત તો માલખીઓ !

રાજ્યાધિકારી : વાધો કાઢિ નથી પણ અદખને મદતા આપવા જેવું થયું

મહારાજ : અમારા મનથી કાઈ અસ્પ નથી જે આટલે સુધી એક ઝૂંપડી માટે આગ્રહ રાખી શકે છે એને અસ્પ કેમ કહેવાય ?

રાજ્યાધિકારી : ગજગણનું પણ મંમાન નહિ જળનાય, અને આપની અમુખની માગણી નહિ સ્વીકારે તો પરિણામ અનિષ્ટ આપના સજાય છે !

મહારાજ પણ એ રિચિત્ર માણસને મારે જોશે તો જોઈએ જ માજે મદામત્રી સાથે અમે એની પાસે જઈશું તમે હાજર રહેજો

રાજ્યાધિકારી : જોની આજા ! (નમન કરી જાય છે)

મહારાજ : ન્યાયના આગ્રહી મનુષ્યો ગજગણ હોય એ રાજ્ય અને લોકના ભગ્ના માટે છે, પણ અધિકારીઓ કેમ એ રિચિતિ નહિ ધરજતા હોય ? (ગમ છે)

[દરમ બદલાય છે]

[સ્વળ-ચર્મકાર નલકના કુટિર પાસેનો લાજ. ચર્મકાર કામમા પડેતો દેખાય છે મનથી કઈ ગભગહે છે એવામા કાઈ આવીને એને ખજાર આપે છે.]

પાડોશી : ભાઈ જાવક, કાશ્મીગધીય મહારાજ અદ્રાપીડ પોતે આ દિયાગા પધારે છે તમારા આગળ તો ન હોય !

જાવક : હૈ, ભાગ અહોભાગ્ય ! (આમખામ માફ કરના લાગે છે)

[એટલામા અનુચરો, મદામત્રી, રાજ્યાધિકારી વગેરે સાથે મહારાજ પધારે છે]

રાજ્યાધિકારી (આગળ આવી) ગજેન્દ્ર, આ દુ કહેતો હતો તે ચર્મકાર પોતે જ.

[મહારાજ માથું ઢલાવે છે.]

ગલક (એ હાથે અંજલિ કરી, ભૂમિ પર દંડવત નમન કરતો માથું મહારાજના ચરણ આગળ ધરે છે) : પૃથ્વીપતિ, મારાં અહોભાગ્ય. આ દીન કુટિરને પાવન કરનારા, અમરત પૃથ્વીને પણ મંગલકારી આપના પવિત્ર ચરણો મારે ત્યાં ! આજે હું અરે ધન્ય થયો, કૃપાનાથ.

મહારાજ : ભાઈ ગલક, બિભો ચા.

મહામંત્રી : ગલક, તારી વિચિત્રતાને ક્ષીધે મહારાજને આટલે સુધી આવવાની તસ્દી પડી છે.

ગલક : (બિભો થતાં) મહારાજ લોકસમસ્તના પિતા છે, હું પણ મહારાજનો એક બાળક છું. મારી બાળકની સંભાળ લેવા લોકપિતા પધારે એ એમની શોભા છે.

મહારાજ : ભાઈ, અમારે આ તારી કુટિરની ભૂમિ નેત્ર એ છે. (બતાવીને) આ પાઠશાળાની રચના એ વિના અપૂર્ણ રહે છે. તું હા કહીશ તો તારી કુટિરને ડુંગરો અનેક જ્ઞાનપિપાસુઓ પોતાની જ્ઞાનતૃપ્તિ ઇષાવશે.

ગલક : મહારાજ, પણ આ કુટિરમાં હું જન્મ્યો ત્યારથી આશ્રય મેળવતો આવ્યો છું. સુખદુઃખમાં એણે મારું રક્ષણ કીધું છે. અહીં મેં સંસારના રંગોનો અનુભવ કીધો છે. જે પ્રેમથી બાલક પોતાની માતાને ચાહે તે જ પ્રેમથી હું મારી કુટિરને ચાહું છું.

મહામંત્રી : ભાઈ ગલક, આવી જાતનો પ્રેમ આપણા મોહને વશ થતા સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે. ધણીવાર એવા પ્રેમને જતો કરવામાં સાંસારિક ડહાપણ રહેલું હોય છે. ભૂમિ તો સર્વ સરખી છે.

ગલક : ભગવન્ત, એવું ડહાપણ મારામાં નથી. મને ગમતું જ નથી. આ ભૂમિકાને મેં મારી માતા સંમાન ગણી છે. અને હું એનાથી વિખૂટો પડના ઇચ્છતો નથી.

મહામંત્રી : ભાઈ ચર્ચકાર, આપણા ન્યાયી મહારાજ તને આટલી ભૂમિકા બદલ કાંઈ પણ સારું સ્થળ આપવા તત્પર છે. થોડો વખત ત્યાં રહીશ એટલે એ સ્થાન સાથે પણ આટલી જ ગાથા બંધાશે. એ બધું આપણી ઊર્મિઓનો ઉન્માદ છે.

ગલક : ભગવન્ત, એવી રીતે કરું તો મેં મારી માતા સંમાન ગણેલી ભૂમિકાનું વેચાણ કીધું કહેવાય. માતાનું વેચાણ કરવાની અધમતા સુધી હું કેમ જઈ શકું ?

મહારાજ : જો ભાઈ ગલક, હવે આપણે માનીએ કે આ ભૂમિ તારી માતા છે. હવે એ માતાને કાંઈ સંમાનપુરઃસર મુંદર સ્વરૂપે આશ્રયણથી શબ્દગારવા માગે તો તું હા કહે કે નહિ—?

ગલક : (વિચારમાં પડી) માતાને શબ્દગારે એતો તો ઉપકાર માનું.

મહારાજ : ત્યારે ભાઈ, હું આ તારી માતાને નવા સ્વરૂપમાં લાવી પાઠશાળાનાં રૂપે બનાવી મૂકવા માણું છું. તારી આગળથી પડાની લેવા માગતો નથી. આટલો ભાગ પાઠશાળામાં ભળશે છતાં એમાં તારું નામ અમર અક્ષરોથી કેંતરવામાં આવશે. તારી માતાનું ગૌરવ આથી વધશે. તને આની સંનિધિમાં જ સ્થાન આપીશું, ન્યાયી તું હંમેશા આ માતાનાં દર્શન કરી શકશે. અને એ તારી માતા અનેક ભાવિ પંડિતાની પણ વેદનીય માતા બનાશે.

ગલક : મહારાજ, એમ થાય તો એક શરતે હું મારી કુટિર રાજ્યશરના ચરણમાં ધરું. કાશ્મીરાધીશ પોતે જ સપરિવાર મારે આંગણે એક દિવસ પધારે અને આ મારી

માતાને વિધિપુરઃસર પોતાના સત્કાર્ય મટે આમંત્રે. એટલી જો મહારાજ આસા કરે તો સેવક પોતાનાં સદ્ભાગ્ય માને.

મહારાજ : બસ એટલું જ ને ? ભલે એકાદ દિવસમાં જ અમારો પરિવાર તારે આંગણે તારી માતાને આમંત્રણ આપવા આવશે. અને પછીથી તારી માતાને અમે અમારી પણ્ય માતા બનાવવાની મમતા પૂરી કરીશું. જુમિમાતાના આટલા દૃઢ પ્રણયો અમારા રાજ્યમાં હમેશ હો. એમ અંતરથી અમે ઇચ્છીએ છીએ.

મહામંત્રી : હાઈ બલક, તારો સદામહા પરે પ્રશંસાપાત્ર છે.

રાજ્યાધિકારી : મહારાજની ન્યાયપ્રિયતાને આધારે લોકોમાં મદામહા કેળવાય છે. એક હોય તો જ બીજું નમે.

બલક : પણ્ય ભગવન્ત, પ્રથમ સ્થાન કાનું એ સમય નક્કી કરે છે મહારાજ, માતાને ખાતર જ આપને મં દુઃખી કર્યા છે.

મહારાજ : તને સ્થાનગ્રાહ કરીને દુઃખી તો અમે કર્યો છે.

બલક : અદ્યપતે મહત્તા આપનારની મહત્તા હમેશ પૂજ્ય છે. મહારાજનો સદા જય થાઓ !

મહામંત્રી : પમારો રાજેશ્વર. (સૌ જાય છે.)*

~~~~~

સોણાં

સરસ્વતીચંદ્ર મુખમહાર

સોનલવણી જાહે આસા
સોનેસોળ કળાએ,

તૂ ખી નિંદર માં લોચેલાં
અણખો આંખ ઉધાડે;

સતી હો મધરાતે મારા
મ્હોલે સોણાં મ્હોરે.

આંખોમાં અન્વાળાં આંજે,
મીઠા કલરવ કાને,

તરસ્યા હોડને તી રે તી રે
અણખૂટ અમૃત ઢોળે;

સતી હો મધરાતે મારા
મ્હોલે સોણાં મ્હોરે.

૫૪

* શ્રી. સ્મેરાચંદ્ર મજમુદારના "દિશ્ટરી ઓફ એન્ડાન્ડ ઈડિયા" ને આધારે.

[૫મી]

ઊંચે; ૬૭ ઊંચે; ૬૭મ ચડવું; પરિતૃપ્તિ ના
 થતી જ ચડવા તણી; ઊલટું જેમ ઊંચે ચડું,
 તમે, વધુ વધે ઊરે, ૬૭ અધિક કેરી તૃપા.
 નહિ વિરમવું કચહી, બસ જવું જ ઊંચે ચડ્યા;
 ખીનું નવ લાડું કંઈ, લડથડે કદી પાદ જો,
 સુદીર્ઘ મુજ આ મુસાફરી ચકી, તદા, 'ત્રેરણા
 ઊંચે બસ જવા તણી, પદમહી પૂરે ચેતના.
 મહી દીધી તજેરી કચાંચ, ચડિયો ટુંકા કેટલી
 ગણી ન; ગણવી નથી; નજર પાછી ના નાખવી;
 ઊંચી ધરી જ દષ્ટિ, ઉન્મુખ જ માત્ર જવું ચડ્યા.

ગિરિશિખરથી કદીક પડતી શિલા કારમી,
 મહા કડકડાટ સાથ મુંજપે, તદા, ચૂકવી
 દઈ, અધિક સાવચેતી ધરીને; ઊંચેરા ચડ્યા
 જવું જ: પથમાંહી વેરઈ અનેક ખીણો ઊડી,
 વિકાસી જડ્યાં કરાજ, જમદાદશાં, તેહને,
 ટપી જઈ; કદી, પ્રચંડ સુસવાટ સાથે વહે,
 મહાપ્રબળ મારુત, તહીં, ધડીક ટેકા લઈ,
 અહીંતહીં ઊગેલ, જંગલી, ટુંકાટુકા છોડવા-
 તણો; ફણુ રહી મુસાફરી રાર, જ દેવી કરી.

મૂક્યો બસ નીચે, પ્રસાંત મમ ચિત ડોળાવતો,
 દશે દિશથી ઊડતો નભ જતો જ કોલાહલ,
 મૂકીય ગુંગળાવી નાખતી અસલ, મેલી, હવા.
 અને કલુષ, સાંકડા, મલિન, એહ વાતાવરણ
 ચકી પણ છૂટ્યો; મૂક્યું બધું ય એ નીચે મૂક્યું.
 નહિ અહીં કશું ય તેહનું, ભલે પડતી અહીં
 કદીક મુશકેલી, કિન્તુ અહીં હું ધૂંડું જો હવા
 દમેદમ મહી, વિશુદ્ધ; નિરબન્ધ એ; જેહની
 શીળા લહર એકથી, વિસરી જઉં બધાંયે દુઃખો.

અને, ક્ષણમહીય એ ઉર ખડુ નાચી ઊઠે;
ખંધીય મમ વૃત્તિઓ ગળી જ જાય, ને આત્મનુ
ભુવાય પણ ભાન, (એ ક્ષણ મધુર કેવી અહો !)
અને, યદિ પીધુ પલોક પણ દિવ્ય એ અમૃત,
પછી, ભિતગ્વા તણી કરવી વાત કાને ગમે ?

વસે મધુર ચદ્રિકા અહીં, અધિક તેજે સીંગા,
મીઠુ અધિક, આભમાહીં સશીંગજ ગહે છે હસી,
વહેય વળી પારિગ્નતકતણી સુગંધે અહીં,
જાણે વળી ખિરાજતો ચમગ્નતો રૂડો તાગલો
મને રજતઅગ્નિચક્રી નિમની રહે શુકનો.

પૂલુ કદીકે વાટડી, પણ નિશાન જાણે ધરી
ચડચે જઈ, તદા, મને જડી જતી વળી એ ફરી

અનત મમ પથ છે શિખર દષ્ટિએ ના પડે,
જડેય વળી યા નવા લગીર તેની પર્વા નથી,
ભાવે નયન બેઢિયે ચર્મજ જળય જાખા, ભાવે
પડુ, લડચડુ, રહે પન્મહીં ન શક્તિ જરી,
ભાવેય મમ મરતજ, તૂટતૂટ્ટે જ આશ્વાસ છે
ચતો, તદપિ, હામ જે ઉગ્મહીં ભરી, તે કદી
નહિં જ ખૂટશે, નહિં અડગ નિશ્ચયે તૂટશે
લહું છ મમ વાટડી લઈ જતી મને શૂંગપે,
અન્ય જગત તારક્ય દેરી રહે છે મને,
વળી યદિ પદો જરી લયડશે, તદા મીડડો
પધારી લહગે અમીતણી, સ્મૃતિમહીં બે ઘડી,
ઉરે, અજળ પ્રેરણા ખૂરી, ધપાવશે શૂંગપે,
તદા કથમ હુ વિરમુ ? હજી જાણે, હજી જાણે !

અર્થશાસ્ત્રપ્રવેશિકા

[લેખમાળા]

નરહરિ દ્વા. પરીખ

પ્રકરણ ૬ હું

ઉત્પાદક અને અનુત્પાદક શ્રમ

અર્થશાસ્ત્રમાં ઉત્પાદક શ્રમ અને અનુત્પાદક શ્રમ એવા શ્રમના બે બેદ પાડવામાં આવે છે. જે શ્રમને પરિણામે કાર્ષ પણુ નવી વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય તે જ ઉત્પાદક શ્રમ એમ ગણીને કેટલાક નૂના અર્થશાસ્ત્રીઓ માત્ર ખેતીને જ ઉત્પાદક શ્રમ ગણતા. ખેડૂત જમીનને સાફ કરી, ખેડી તેમાં એક કણુ વાવી અનેક ઉત્પન્ન કરે છે માટે તેનો જ શ્રમ એ ખરો ઉત્પાદક શ્રમ. ખેડૂતની સાથે પશુપાલકનો શ્રમ પણ ઉત્પાદક શ્રમમાં ગણાવા લખ્યો. પણ વણુકર, સુયાર, લુહાર વગેરે લોકો જો કે જુદીજુદી વસ્તુઓ તૈયાર કરે છે પણ તેઓ માત્ર મૂળ વસ્તુનું રૂપાન્તર કરવાનું જ કામ કરે છે, ખેડૂતની કે પશુપાલકની માફક તેઓ એટલું અનેક નથી કરી શકતા. પરંતુ આ બાબત જેમ જોડો વિચાર થતો ગયો તેમ જણાયું કે આ લોકો મૂળ વસ્તુ જે કાચા સ્વરૂપમાં હોય તેના ઉપર મહેનત કરી માણુસના ઉપયોગમાં આવે એવાં જુદાંજુદાં રૂપ એ કાચા માલને ન આપે તો મૂળ વસ્તુ મોટે ભાગે નકાળી જ પડી રહે. આ લોકોના શ્રમથી માણુસની અમુક જરૂરિયાતો પૂરી પડે છે અને તેની સુખસગવડ સધાય છે, માટે તેમનો શ્રમ પણ ઉત્પાદક ગણવો જોઈએ. એમ તો ખેડૂત એક કણુમાંથી અનેક કણુ કરે છે એમ આપણે માનીએ છીએ, બાકી એને પણ કણુ વાગ્યા પછી તો વરસાદ અને તાપ ઉપર જ આધાર રાખવો પડે છે. વળી વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ જોઈએ તો એક કણુમાંથી અનેક કણુ થાય છે તેમાં દવા, પાણી, તાપ, જમીન વગેરે પદાર્થોમાં રહેલાં અનેક તત્ત્વોનું જ રૂપાન્તર થઈને અનેક કણુ થયેલા હોય છે. આમ વિચાર કરતાં અર્થશાસ્ત્રીઓ એટલે સુધી પહોંચ્યા કે જે શ્રમને પરિણામે કાર્ષ પણુ સ્પૂળ, દ્રવ્ય પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય અને તે માણુસને ઉપયોગી હોય તો તે શ્રમને ઉત્પાદક શ્રમ ગણવો. એટલે ખેડૂતની સાથે કપાસ લોહનાર, રૂ પીંજનાર, પૂણીઓ કાંતનાર, સૂતરનું કાપડ વણનાર, જાડ કાપનાર, લાકડું વહેરનાર, સુયાર, લુહાર વગેરે ઉત્પાદક શ્રમ કરનારા લેખાયા. પછી વિચાર એ ચાલ્યો કે ખેતરમાં પાકેલા અનાજને માથે મૂકીને, ગાડામાં ભરીને કે બીજાં વાહનો-દ્વારા તેની જેમને જરૂર હોય તે લોકોને ઘેર પહોંચાડનારના શ્રમનું શું? જાડ કાપ્યું પણ ત્યારપછી તેનું લાકડું સુયારને ત્યાં પહોંચે ત્યારે સુયાર તેને છોલીને, વહેરીને તથા કાપીને તેમાંથી જુદીજુદી વસ્તુઓ બનાવે છે ને? અને તૈયાર થયેલી વસ્તુઓ, બનાવનાર પોતે અથવા બીજાં માણુસ વાપનારને ઘેર પહોંચાડે છે ત્યારે કામમાં આવે છે ને? એટલે જેમ ઘણાખરા કાચો માલ તેનું રૂપાન્તર થાય ત્યારે ઉપયોગમાં આવે તેવો

ધાય છે તેમ જ કાચો અથવા તૈયાર થયેલો માન, તેને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જતા હોય ત્યાં લઈ જવામાં આવે એટલે કે તેનું સ્થાનાન્તર થાય ત્યારે જ તે ઉપયોગમાં આવે છે આ પ્રમાણે માનનું સ્થાનાન્તર ન કરવામાં આવે તો ખેતરમાં પડ્યું પડ્યું અનાજ સડી જાય, અને વણકર પણ શેના વડે ઢાપડ તૈયાર કરી શકે ? ધારો કે અમુક વસ્તુઓ જ્યાં પાકતી હોય ત્યાં જ વપરાય તોપણ વધારાની વસ્તુઓ નવાની પડી ન ગહે ને ? તેમ જ વસ્તુઓ જ સ્થળે ન મળતી હોય ને જ્યાંથી સ્થળેની ત્યાં ન લાવવામાં આવે તો પૈસા લોકોને તે લાવવા મળે જ નહિ આમ સ્થાનાન્તર કરનારાઓનો શ્રમ આપસ્ય અને ઉપયોગી છે એ મહેજે મમજી સદાય એવું છે એટલે અથાત્મીઓએ તેને પણ ઉત્પાદક શ્રમમાં સ્થાન આપ્યું વગર, નીચળી વગેરે ભૌતિક શક્તિઓને માણુમના ઉપયોગમાં આણવાનો મોઢો યઈ અને તેને લીધે માત્ર બનાવવાના મોટામોટા દારખાના જ્યાં યશ તેથી દુનિયાની અર્થશાસ્ત્રમાં ભારે ક્રાન્તિ યઈ પણ તે શક્તિના ઉપયોગથી રેન્વે આગમો, મોટર વગેરે વાહનોની વ્યવસ્થા યઈ તેણે આ દારખાના દન્ટા પણ મોની ક્રાન્તિ રી ઇ આજે દુનિયામાં અન્તરે અન્તરગણક નથી ન્હા અને હરકાર્થ દેશના લોકો દુનિયાના બુદ્ધિ-બુદ્ધા દેશમાં તૈયાર થયેલો માન વાપરતા નેવામાં આવે છે આ સ્થાનાન્તરની મગવડને લીધે માણુમ વિવિધ પ્રાપ્તી મગવડો ભોગવતો યઈ ગયો કે પરતુ આ માધનોને લીધે જ દેશને ખૂણેખાચેથી ધનસપત્તિ દગડાઈને મોટા મહેમાન એકી યશ લાગી છે, અને કેનીક વસ્તુઓ તો એ સ્થળેથી બીજે સ્થળે નિરર્થક નહીં જવામાં આવે છે એટલે મગવાળે માણુમગત આ મગવડોથી સુખી યઈ છે કે કેમ તે વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે

સ્થાનાન્તર કરનારુ એટલે કે વાહનવ્યવસ્થા ચલાવનારુ કામ ઉત્પાદક શ્રમમાં ગણાય તેની માથે જ વેપાર અને દુકાન ારી કરનારાના કામનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે તદ્દન પ્રાથમિક વ્યવસ્થામાં, જ્યાં નાના નાના સમાજો પોતાને જોઈતી મધી વસ્તુઓ પોતે જ તૈયાર કરી લેતા હોય ત્યાં દુકાનદારો કે વેપારીઓની જરૂર ન પડે પણ આજે તો ભાગેજ કોઈ મમાજ એવો હશે જ્યાં વેપારી કે દુકાનદાર વિના ચાલે અમુક શામમાં કે અમુક પ્રદેશમાં કયો કયો માલ કેટલા પ્રમાણમાં જોઈશે તેનો અદાજ જાડી વેપારી એટલે માન ત્યાં મંગાવવાની વ્યવસ્થા કરે છે જ્યાંમધ માન મમાનના વેપારી વળી છૂટક દુકાનદારને તે માત્ર વેચે છે અને તેને ત્યાંથી માલ વાપરનાર ધગક પોતાને જ્યારે જોઈએ ત્યારે અને જોઈએ તેટલો માત્ર લઈ આવે છે વાહનવ્યવસ્થાના કામમાં મોનીમોની રીમગ અને રેલવે કંપનીઓથી માડીને નાના વહાણુડીઓ, મોટરવાળા, ગાડાવાળા, તથા જિટ, ગ્રેડર કે બજાઈની પેરોવાળા વણુગગ એમ અનેક માણુમો રોકાયેલા હોય છે, તેમ વેપારના કામમાં પણ જ્યાંમધ વેપારીઓ, છૂટક દુકાનદારો, માવની ખરીદ અને વેચાણુ કરનાર આડતિનાઓ, દનાલો, માલના નાણુ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ પહોચાડવાની વ્યવસ્થા કરનારી શગડી પેઢીઓ અને બ કે તથા માલનો વીમો ઉતાગનારી વીમા કંપનીઓ એ બધા આવી જાન છે દુનિયાના અત્યાગના અય્યવહારમાં આ બધા માધનો અને તે માધનોના આવકો બહુ મહત્વનો અને આવશ્યક ભાગ ભજવે છે, એટલે તેમનો શ્રમ પણ ઉત્પાદક શ્રમ ગણાયો છે

પછી એ વિચાર આવ્યો કે શિક્ષક, ધર્મોપદેશક, ન્યાયાવીશ, વકીલ, દાકતર એ લોકો

જે શ્રમ કરે છે તે ઉત્પાદક ગણાય કે કેમ ? તેઓ પોતાના ધંધાને સંસ્કારી ધંધા (professions) કહેવડાવે છે, અને તેમનો દાવો એવો છે કે પોતાની આવડત તથા કામગીરીદ્વારા તેઓ સમાજને એટલા બધા ઉપયોગી થઈ પડે છે કે તેમના વિના સમાજનું તંત્ર સુવ્યવસ્થિત ન ચાલે. જોકે આ લોકો કશો માલ બનાવતા નથી કે ધરાકને માલ પહોંચાડવાનું કામ કરતા નથી, પણ તેમની સેવાઓદ્વારા સમાજની શારીરિક કે માનસિક જરૂરિયાતો તો પૂરી પડે જ છે. શિક્ષક કહે છે કે અમે લોકોને કેળવણી આપીને સંસ્કારી નથા હોશિયાર બનાવીએ છીએ તેથી અર્થવ્યવહાર સરળ રીતે અને કુશળતાથી ચાલે છે. વળી વિદ્વા ભણીને હોશિયાર થયેલા લોકો ઉત્પત્તિનાં સાધનોમાં સુધારા કરી શકે છે અને નવાં નવાં સાધનો પણ યોગ્ય શકે છે, એટલે જોકે તેઓ પ્રત્યક્ષ માત્રના ઉત્પાદનનું કામ નથી કરતા તોપણ તેમની અકલ્પહોશિયારીને પરિણામે વધારે માલ ઉત્પન્ન થાય છે. વકીલો અને ન્યાયાધીશો કહે છે કે માણસમાણસ વચ્ચેના વ્યવહારમાં પડતા રૂઢા પતાવવાનું કામ અમે કરીએ છીએ, તેથી જ ટંકાદિસાદ અને લડાલડી અટકે છે. ધર્મોપદેશક કહે છે કે અમે ઉપદેશ આપી લોકોને નીતિના માર્ગ ઉપર રાખીએ છીએ એટલે સમાજનો વ્યવહાર શાનિધી ચાલે છે. દાકતરો કહે છે કે લોકોનું આરોગ્ય સાચવવામાં અમે ફાળો આપીએ છીએ અને તેથી લોકો પોતાનાં કામધંધા સારી રીતે કરી શકે છે અને સુખી રહે છે. આ જ પ્રમાણે ચોલીરા તથા લસકરમાં તેમ જ બીજાં જાતાંઓમાં કામ કરનારા સરકારી નોકરો દાવો કરે છે કે અમારી મહેનત વિના લોકોના જનમાલની સલામતી ન રહે, કાઈ જનની સુવ્યવસ્થા ન રહે અને સમાજમાં અંધેર દશા પ્રવર્તે. એટલે દરજ્જે આ બધા ધંધાવાળા માણસોનો તથા સરકારી નોકરોનો દાવો સાચો છે અને સમ્બાધથી તેઓ પોતાનાં કામ કરે છે તેટલે દરજ્જે તેમનો શ્રમ જરૂર ઉત્પાદક શ્રમ ગણાવો જોઈએ. કારણ સમાજની સુવ્યવસ્થા, લોકોનું આરોગ્ય અને સુખાકારી, નીતિનિયમોનું પાલન, ઇન્સાફની વ્યવસ્થા, કેળવણીદ્વારા સમાજની શક્તિઓની ખિલવણી એ બધું ખાવાપીવા તથા પહેરવાઓદવાનાં સાધનો જેટલું જ સમાજને આવશ્યક છે. અને જેમ માણસને ઉપયોગી રમૂસ પદાર્થને આપણે અર્થ અથવા સંપત્તિ ગણીએ તેમ માણસને ઉપયોગી આવી સેવાઓને પણ અર્થ અથવા સંપત્તિ ગણવી જોઈએ.

પણ સમાજની જરૂરિયાતો આટલેથી પૂરી થતી નથી. શારીરિક જરૂરિયાતો પૂરી પડે અને સમાજમાં વ્યવસ્થા જળવાય એટલેથી જ માણસનું જીવન પૂરું થતું નથી. એવું સુભાષિત છે કે સાહિત્યસંગીતકલાગિહીનઃ સાક્ષાત્ પશુઃ પુચ્છવિપાળહીનઃ । સાહિત્ય, સંગીત અને કલાના ઉપભોગની સામગ્રી પૂરી પાડનારા કવિઓ, સાહિત્યકારો, સંગીતવિદો, નર્તકો, નૅટો, ચિત્રકારો, શિશ્પીઓ એ બધાનો શ્રમ પણ ઉત્પાદક જ ગણાવો જોઈએ. કારણ હૃદયમાં ઉચ્ચ ભાવોનું ઉદ્દીપન થતાં જે શુદ્ધ અને સંસ્કારી આનંદ મળે છે તેથી માનવજીવન સમૃદ્ધ થાય છે, અને સમાજમાં સુખનું પરિમાણ વધે છે.

દ્વે રહ્યો ઘરકામ કરનારા નોકરોનો વર્ગ આ લોકોના શ્રમને ઉત્પાદક ગણવા વિષે બહુ મતભેદ છે. માણસ અપંગ હોય, મંદિ હોય કે અસક્ત હોય તેનું અંગત અને ઘરનું કામ બીજા કરી દે એ સમજી શકાય એવું છે. અથવા કાઈ માણસ બીજા વ્યવસાયોમાં એટલો બધો રહેતો હોય કે તેને આ કામો કરવાનો વખત જ ન રહેતો હોય; તે પોતાનો

અધો વખત વધારે મહત્વના અને વધારે લેણાપયોગી કામોમા ગણતો હોય તો તેના અગત કામ ખીજા કરી દે એ પણ મમજી શકાય એવું છે. આવા માણસોનું કામ કરનાર તો રાના કામને સમાજની અમલ્યવસ્થામા સ્થાન છે, પરંતુ જે લોકો શ્રીમતપણુની મોટાઈ બતાવવા માટે અથવા પોતાની આજ્ઞાસને જ પોષવાને માટે પોતાના જામનો ભાર ખીજા ઉપર નાખે છે તેઓ તો સમાજની અર્થ-મવસ્થામા એટલું નુશ્વાન જ પહોચાડે છે. આ દૃષ્ટિએ અગત અને ધરકામ કરનારા નોકરાના અમની પરીક્ષા કરીએ તો જેમનો શ્રમ ઉત્પાદનની દ્રષ્ટિમા આવે એના નોકરો બહુ ઓછા નીકળે એટલે સમાજમા જેમ આના નોશ્વાકરોની સખ્યા ઓછી હોમ તેમ સારું.

ઉપરના વિવેચન ઉપરથી તમામ ઉત્પાદન ક્રિયાઓનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે કરી શકાય.

૧ કૃષિ કૃષ = ખેતી ઉપરથી જમીનમાથી મેંપત્તિ ખની કાઢનાના ધધા તેમા ખેતી ઉપરન જગલો તથા ખાણોમાથી બધી જ્વતનો ઝાચો માલ ઉત્પન કરનાની પદ્ધતિઓ ગણી છે.

૨ પશુપાનન દૂધ માટે માસ માટે તથા વાહનના ભા માટે ટોગ પડના તથા ઉછેરવાની પ્રવૃત્તિઓ.

૩ હુનરઉદ્યોગ કાચા માલનું રૂપાન્તર કરો તેમાથી વિવિધ પ્રકારનો તેસાર માલ ઉત્પન કરવાની પ્રવૃત્તિ.

૪ વાહન કાચા તથા તેવાગ માલને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લઈ જવાની પ્રવૃત્તિ.

૫ વેપાગ જથ્થાબધ તથા છૂટ માલ વેચનાની દુકાન, આડત દલાલો, શગરી, એક, વીમા કંપની વગેરે ધધાને લગતી પ્રવૃત્તિઓ.

૬ અસ્કારી ધધા ધર્મોપદેશક, શિક્ષક વકીલ દાકતરના ધધા.

૭ ગભ્ય તથા મમાજવ્યવસ્થા સગકારી નોકરો તથા મ્યુનિશિપાલિટી મા તેમજ લોકલ બોર્ડના નોકરો.

૮ સર્જનાત્મક કલાઓ સાહિત્ય સંગીત ચિનમ્જા મૂર્તિવિધાન શિલ્પ વગેરે.

૯ ધરકામ નોકરચાકરના કામ.

માનના અલ્લાખદનાના એટલે કે વિનિમયના ઝામને ઉત્પાદનના કામમાથી ધણીસાર જુદું પાડનામા આવે છે. પણ ઉપરના વર્ગીકરણમા તેનો સમાવેશ કરી લીધો છે.

આપણે અર્થને વિષે જેમ નોઈ ગયા કે એગી એક વસ્તુ તેના ઉપયોગ પડતે અર્થ અથવા અનર્થ બને છે તેવું જ અમનું પણ છે. અત્યાર તમામ વસ્તુઓ અને પ્રવૃત્તિઓના મુદ્દવની આકણી નાણુના ગજથી કરાય છે એટલે જેમાથી ધનપ્રાપ્તિ માય તે ઉત્પાદક શ્રમ એવો ખ્યાલ પ્રચલિત છે. પણ માનવજાતના સુખસંતોષના ગજથી અર્થ પ્રવૃત્તિની આખણી થાય તો ધણો અર્થોત્પાદક ગણાતો શ્રમ કેવળ નિરર્થક જ નહિ પણ અનર્થકારી માલુમ પડે. આપણે ખેતીને ઉત્પાદક શ્રમ ગણો. પણ આખી દુનિયાને તમાકુનું એક બિનગરૂરી એટલું જ નહિ પણ નુકસાનકારક વ્યસન વળગ્યું છે એ રીતે તમાકુનું એક બિનગરૂરી એટલું જ નહિ પણ નુકસાનકારક વ્યસન વળગ્યું છે એ રીતે નોઈએ તો તમાકુની ખેતીના શ્રમને ઉત્પાદક નહિ ગણી શકાય. તેવું જ અફીણની ખેતીનું તથા ખજૂરીના ઝાડ ઉછેરી તેમાથી તાકી કાઢનાના શ્રમનું છે. હુનરઉદ્યોગમા પણ કેટલા વગર ઉદ્યોગો માનવજાતનું સુખ વધારવામા કાળો આપે છે એ તપાસવું નોઈએ. હુનરઉદ્યોગો માનવજાતનું સુખ વધારવામા કાળો આપે છે એ તપાસવું નોઈએ. હુનરઉદ્યોગની બનાવટ માનવજાતનું સુખ વધારવામા વળી જે ખેતીની પેદાશ તથા હુનરઉદ્યોગની બનાવટ માનવજાતનું સુખ વધારવામા

કાળો ન આપતી હોય તે વસ્તુઓના વાહન તથા વેપારવશુજની પ્રવૃત્તિ પણ શુદ્ધ આર્થિક દૃષ્ટિએ નિરર્થક અથવા અનર્થકારી છે. અત્યારે જિલ્લાં થયેલાં મોટાંમોટાં કારખાનાં અને વાહન તથા વેપારના જળરસ્ત તંત્રનો બહુ મોટો ભાગ જનતાનું સુખ વધારતો નથી પણ દુઃખ જીભું કરે છે. જ્યારે અનેક લોકોને કપડાં વિના ટાઢે થરથરવું પડતું હોય ત્યારે બહુ બારીક અને નકશીદાર કપડાં તૈયાર કરવા પાછળ અનેક માણસોનો શ્રમ ખર્ચાય તેમાં શ્રમનો ચોખ્ખો દુરુપયોગ જ છે. દિવસોના દિવસો આળસુ અને નવરા પડ્યા રહી કંટાળી જનારા લોકો પોતાનો કંટાળો દૂર કરવા એશઆરામ અને ભોગવિલાસની પુષ્કળ સગવડોવાળી રેલવે ટ્રેનો અથવા સ્ટીમરો અથવા વિમાનોમાં મુસાફરી કરવા નીકળે, એ લોકોની મુસાફરીની સગવડ પાછળ સેંકડો અને દમ્પરો માણસોનો શ્રમ ખર્ચાય તે લાખો માણસોના જીવનની જરૂરિયાતોને ભોજે જ થાય છે. હુન્નરહીનગની અને વેપારની કેટલીયે બેવરયા આજે એવી ચાલી રહી છે જેમાં પાર વિનાનો શ્રમ નિરર્થક ખર્ચાય છે. ઉદાહરણાર્થે, આપણા દેશમાં ૩ જોઈએ તેટલું પાકિ છે અને આપણા દેશના લોકોને જોઈએ તેટલું કાપડ તેમાંથી બનાવી લેવાની આવડત પણ આપણા લોકોમાં છે, છતાં આપણા દેશમાંથી વિસાવત અને જપાન ૩ મોક્ષલામાં આવે છે અને તેમાંથી ત્યાંનાં કારખાનાંમાં કાપડ તૈયાર થઈને અહીં આવે છે. આમાં ૩ની ગાંસડીઓ બાંધવાનો, રેલવે તથા સ્ટીમર મારફત પરદેશ લઈ જવાનો, ત્યાં વળી ગાંસડીઓ ખોલવાનો તથા લઈ જતાં તેમાં જે કચરો લારાયો હોય તે સાફ કરવાનો અને તેમાંથી કાપડ ગન્યા પછી વળી તેની ગાંસડીઓ બાંધી રેલવે અને સ્ટીમરો મારફત આપણા દેશમાં એ કાપડ લાવવાનો, આ બધો શ્રમ કેવળ નિરર્થક થાય છે. વળી ઘરાકને જોઈતો માલ પૂરા પાડવા જે વેપાર જરૂરનો હોય તે યોગ્ય છે, પણ જેમાં માલની કદી લેવડદેવડ ન થવાની હોય અને અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિઓ કરીને મૂનિમ રીતે ભાવમાં વધઘટ જીભી કરવામાં આવે તેના તક્ષવત જ આપવાલેવાના હોય, એવી જે સદાની પ્રવૃત્તિ તે નકામી છે, એટલું જ નહિ પણ જરૂરના અને પ્રામાણિકતાથી ચાલતા વેપારમાં દબલ કરનારી છે.

આ જ પ્રમાણે ધર્મને નામે પ્રજામાં વહેમ અને દુરાચાર ફેલાવનારા મહારાજો અને ભગતો; કેવળ આળસમાં જીવન વ્યતીત કરનારા અને પોતાને જોગી, જતિ કે વેરાગી કહેવડાવનારા બાવાઓ, કુકીરો વગેરે; લવિષ્ય કહી આપવાનો ઢોંગ કરનારા જોશીઓ, ધર્મદાને નામે લોકો પાસે પૈસા કઢાવી ગોજમઝા કરનારા મદ્દન્ટો, એમ પોતાને ધર્મગુરુઓ અથવા ધર્મોપદેશક કહેવડાવનારા અનેક ખોટા માણસોની પ્રવૃત્તિ કેવળ નિરર્થક જ નથી, પણ સમાજને હાનિકારક હોય છે. શિક્ષકનો ધંધો લવિષ્યની પ્રગ્તને ધડવાનો હોઈ ગિયામાં ગિચો ગણાય, પણ તેમાંય શિક્ષકનું નામધારણ કરનારા અને બાળકોને બીકણ બનાવનારા પામર પંતુજીઓની પ્રવૃત્તિ તો સમાજને કષાય અર્થની નથી હોતી. વકોલ અને ન્યાયાધીશના વર્ગમાં પણ ઘૂસી ગયેલા કનિયાદલાલો, પંચાતિયાઓ અને ચૌદશિયાઓ તો સમાજને નુકસાન જ કરે છે. દાકતરોમાં પણ જિંદગી અને પ્રગ્તનાં શરીર નિઃસત્ત્વ થઈ જાય એવી યાકૂતિઓ વગેરે આપનારાની પ્રવૃત્તિ સમાજને હાનિકારક જ છે.

સરકારી ખાતાના નોકરોની તેમજ પોલીસ અને લશ્કરી ખાતાના માણસોની પ્રવૃત્તિ વિશે પણ આપણે વિવેક કરવો જ જોઈએ કે જેટલે દરજ્જે એ પ્રવૃત્તિઓથી પ્રગ્તસમરતું

માયું હિત જળવાય એટલે દરજ્જે જ એ પ્રવૃત્તિ સમાજને ઉપયોગી છે તેમા પણ જ્યાં પક્ષાપક્ષી ચાલે છે અને લોખિન ગણણ કરનારે બદલે બહુધા - થાય છે, ત્યાં એ પ્રવૃત્તિ અનર્થકારી જ છે

જે મર્જનાત્મક કળાઓ કુદરતીય છે તે સ્વેચ્છા પણ પારવિનાશો દોષ અને અનર્થ ચાલે છે સાચા સાહિત્ય રાંધે અને કળાધરો ઝોઝા હોય છે, પણ તે નામધારી ધણા હોય છે અને તેમની પ્રવૃત્તિ તો સમાજને અવરો અને અનીતિને માર્ગે જ ચડાવે છે ધગદમ કરનાર નોકરો વિષે તો આપણે વિચાર કરી જ ગયા છીએ ચોર, ડાકુ મકાલી, મુઝા, ભિખારીઓ એ મધ્યાની પ્રવૃત્તિ હાનિકારક છે એ વિષે તો માર્ગ મનભેદ જ નથી, પણ દારૂના પીયવાળા, વેશ્યાગૃહો, રેસો તથા એવા બીજાં જુગારખાતા જોને મગ્ગ તરફથી પોતાના ધધા ચલાવવાના પરવાના મળે છે એ પ્રવૃત્તિમા પડેવાના શ્રમની ઉત્પાદક શ્રમમા ગણના કરનાર અર્થશાસ્ત્રીઓ પડેના છે એ લોકોની દલીલ એક જ છે કે માણસની જરૂરિયાત અથવા વામના ચોગ્ય છે કે અચોગ્ય તેનો વિચાર અર્થશાસ્ત્રે કરવાનો નથી જે વસ્તુઓની લોખિમા માંગણી થાય તે વસ્તુઓ પૂરી પાડનારાના શ્રમ ઉત્પાદક ગણાય એ વિચાર ભૂલભરેલો છે કારણ આવા માણસોની પ્રવૃત્તિ સમાજને નુકસાન જ પહોંચાડે છે, અને જે સમાજમા આવા માણસોને પોતાની પ્રવૃત્તિ ચલાવવાના પરવાના મળે છે તે સમાજ કેવળ નીતિની દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ આર્થિક બાબતમાયે અધોગતિએ પડેલો છે

શુદ્ધ અર્થદૃષ્ટિએ વિચાર કરતા તો ચોખ્ખુ જણાય છે કે જેઓ સાચા અર્થમા ઉત્પાદક શ્રમ કરનારા છે, એટલે કે જેમના શ્રમથી માનવસુખમતોપ સધાય છે, તેમને જ તેમના શ્રમના પ્રમાણમા વાળખી બદલો મળવો જોઈએ તે મિલવાયના બીજાઓની કમાણી તે ઝાટી રીતે મેળવેલી કમાણી જ કહેવાય છતાં આપણી કસોટીએ જેઓ ઉત્પાદક શ્રમ કરનારાની ગણતરીમા ન આવી શકે એમ ધણા માણસો બહુ મોટી કમાણી કરતા જેવામા આવે છે દરેક દેશમા, ધનિક ગણતા દેશમા પણ, આજે ભારે કમાલિયત જેવામા આવે છે તેનું મૂળ તપાસીએ તો આમા ખોટા અને અનર્થકારી ધધામા જ જડશે પણ જે શ્રમ સાચા અર્થમા ઉત્પાદક ગણાય તેના બદલાના પ્રમાણમા બહુ વિષમતા જેવામા આવે છે તેથી પણ સમાજમા દુષ્ટ અને કમાલિયત ઉત્પન્ન થાય છે પણ શ્રમના બદલાનો વિચાર એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ જ માગે છે, એટલે આપણે હમણાં અહીં જ અટકીશું ચાલુ]

તારક

મોહિનીચન્દ્ર

[વસંતવિલાસ]

સાચા શુદ્ધશ્રમના તપશ્ચિન્દુ જેવા
શોભી રહ્યા વિશદ તારક બોમ કેવા !

વાંકી સેથી ખાડતા મધમધતી જેની લટાર;
હળવાં ચંપલ ચમકાવતા એ ઘૂમે અમ પગથાર !

પેલા ' માનવતાના રમેલાળ '

અમારા સૌભાગ્યલૂંટણુદાર !

૧

કોઈ ચડે : કોઈ પડે જીવનમાં : કોઈ નો થાય ઉદાર ;
અમે દબાયાં દીનતા દરિદ્રે સદા પડ્યાં પાતાળ !

દેહનાં ધમણુ સદા ધમનાર ,

અમારાં ગંગામ પાપાગાર !

૨

શીળાં જેળન ને શીળાં કૌમારવત કંઈ કંઈ લૂંટણુદાર !

અમ ફૂલડાંના મધુકર મેલાં એરનાં પૂરણુદાર !

ગણાયે નળાપાં અમારાં બાળ !

દેવાયે પવિત્રતાનાં બાર !

૩

શાંજ પડે ને કંઈ જામટે છે અમ નીતિના લૂંટણુદાર ;

દેહ વેચી દીનતા પરવરીએ સદને જાકઝમાળ ;

અરે એ મોહમહી ફસનાર !

તમારાં બિજળાનાં સદુ બાળ !

૪

પહેલા જતીડો અંચળો ઝોટતો : એનાં ચરમાંના ચમકાર ;

કંઈકે કૂપ્યા અમ આંગણિયે ને તમે એના પૂજણુદાર !

અરે એ નીતિના ચંપકાર !

વાસો કાં પવિત્રતાનાં દાર ?

૫

સડબડતાં રજનીવાર આખી આત્મા ચાંપી પાતાળ !

કલરવ કરતા વાસના ફૂળ્યા : અમ અંતરમાં અંગાર !

ઝીલશે અત્રુતણી અમ ધાર

કોણુ શંભુ અમ પતિતાગાર ?

૬

નુગનુગથી વહ્યટાં મૂક્યાં ને ખેડ્યા દેહના વેષાર !

માનવતાના યુવ્ય મંદિરે આટલા કોણુ ઉપહાર

ધરશે ? ફેડી દારિદ્રની માળ

કરશે શુચિતમ અમ પગથાર !

૭

હિંદની આર્થિક ઉત્પત્તિની યોજના

[બેખમાળા]

કુશરશી ધરમશી સંપત્ત

૪

મુહાત્મા ગાંધીજીના મતનુ પ્રમાણે આપણે ઉદ્ય મૃદુલોગોથી આત્મમતોથી રહેવાથી યશો મૌ પોતાના કુટુંબ, ગ્રામ, જિલ્લા, ઇલાકા અને દેશની સાદી જરૂરિયાતો હાથમહેનત, પોતાના ઉદ્યોગ હોશિયારીથી પૂરી પાડે તો આ દેશ દેવબૂમિ અને પરદેશથી ચીજો મંગાવના કે મૂકરાની જરૂર પડે નહિ પાત્રીમ કડોડ હિંદીઓને કામ મળે, ખેડારી ભાગી જન્ય સાઆકામથી સમષ્ટિગત પેદાશના મૂળમા ટકેલા અનિષ્ટો અને અન્યાયો નિર્મૂળ થાય મૂડીવાદનો ભય દૂર થાય આ આદર્શ મુદ્દો છે પરંતુ તે શક્ય છે ? આપણે પરતત્ર છીએ આપણી જડાતનીતિ, આપણી આર્થિક નીતિ, આપણું વહાણવડુ આપણી કરો નાખવાની નીતિ, આપણા વાણિજ્યની નીતિ, આપણી સામન્યવર્તિ—એ સૌ પગદેશી મરકારના હાથમા છે લડનના થોડા પનાધિકારીઓ પિટનના લાભો જળનાથ અને હિંદ કામદુધા અને એવી નીતિ પોતાના હાથમા ગાળી આપુ યન નિયમિત ઠરી રહ્યા છે હિંદના લોકોમાં સૌ પગતર લોકોની પેઠે કુમપ, ઈયા પગરપગ ભેદભાવ, અજ્ઞાન, આવેશ, અધમજ્ઞા વ્યાપી રહ્યા છે અને રીતે આપણે શુધામીમા દગાચેના છીએ આ ભયડો માનમિક કળીયુગમા મહાત્માજીની બતાવેલી નીતિ પાળનાગ બહુ અપસખ્યક લોકો નીકળે ન્યા સુધી પ્રગ્નનો મોટો ભાગ એમની નીતિને અન્યથે નહિ અને ન્યા સુધી સ્વરાજની મરકાર એ નીતિ પાછળ પોતાની શક્તિ અને મામર્થ રેડે નહિ ત્યા સુધી આપણે આતુ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે વર્તવાનું ગ્રહ્ય વરુઓથી ઘેરાયેલા બેટાની પેઠે આપણી હાલત યર્ષ છે

જો નીતિથી ઇંગ્લેંડે શરૂઆત કરી પોતાના દેશનું કલ્યાણ કર્યું જે નીતિથી ૧૫૦ વર્ગસોના નાના ગાળામા જગતમા મર્વેટ્રેડ ઔદ્યોગિક દેશ અને સામ્રાજ્ય તરીકે પિટન તરી આ યુ તેજ નીતિ હિંદને માટે પણ એટ હોવાનું સર વિશ્વેશચૈયા માને છે પ્રથમ સ્ત્રીમની શોધ કરી નાના યત્રો ચાલુ કર્યા, તેમાંથી મોટા કારખાનાઓ થયા, વીજળીની શોધ યર્ષ જનગદરત અને મહાભારત સગ્ગનશક્તિને એકતત્ર અને એકવહેણમા વહેવગવવામા આવ્યા પરસ્પર સહકાર, સહાનુભૂતિ, અવિગત ઉદ્યોગ, ઉત્સાહ, સાહસ, મહનશક્તિ, સૌર્ય અને એકનિઠાથી આખી પ્રજાએ સગદન કરી પોતાના દેશનો સાર્વત્રિક ઉદય કર્યો

એને જ પગલે યુગોપના બીજા દેગો ચાલ્યા—જર્મની, ફ્રાંસ, બેલ્જિયમ પોતાની પ્રજાને એજ માર્ગે અબ્યુદય કર્યો યત્રોની મદદથી સસ્તા, સુંદર પગથો જડુ મોગી સખ્યામા બનાવી, સગકારો બે કોની ને વહાણવટાની મદદથી પગદેશોમા એ વસ્તુઓનો શોખ ઉત્પન્ન કરી, એ બત્તરોમા વિજ્ઞ મેળવેલા, તેના નફામાંથી પોતાની પ્રજાને શિક્ષણ અને સુખમગવડના માધનેા અપાવી તેની અંરકૃતિ રધાગવી, એજ માર્ગે અમેરિકા ચાલ્યુ મોટો નફો મેળવી તેમાંથી

શોધખોળ, શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અને નવીન સાંચાઓ ખનાવી વસ્તુઓની વિશાળ જગ્યામાં પેદાશ કરવી—છેલ્લાં સો વરસોમાં અમેરિકાએ હરોળમાં એ જ નીતિથી પ્રગતિ કરી છે. જનપાને તો છેલ્લાં માત્ર ચાલીસ જ વરસોમાં એ જ નીતિને વધારે મોટા પ્રમાણમાં અજમાવી છે. તેનો લોભ સસ્તા પદાર્થોથી જગતનાં ઔદ્યોગિક ખજાનોમાં દિગ્વિજય સ્થાપવાનો છે. રશિયાએ માત્ર બાર વરસના ગાળામાં જ પોતાના પશ્ચિમ દેશને હરોળમાં લાવવા અને ગરીબીના પાપમાંથી છૂટવા એ જ યાંત્રિક નીતિનું શરૂાં લીધું છે. એ દેશને પરદેશોની ખજાનોનો લોભ નથી. પણ યુરોપઅમેરિકાની ઔદ્યોગિક ગુલામગીરીમાંથી પોતાની પ્રજાને છોડાવવાનો પ્રયાસ છે. ઇટલીએ પણ આઠેક વરસોથી એ પ્રયોગ આરંભ્યો છે.

હિંદે પણ પોતાની પરિસ્થિતિ વિચારો એ જ માર્ગે પ્રવાસ કરવાનો છે. આપણી પાસે જંગમિતિ છે, ધન છે, સરસી મજૂરી અને કુદરતી કાચાં દ્રવ્યો પણ છે; માત્ર સંગઠન અને શાસ્ત્રીય કેળવણીનો અભાવ છે. તે મેળવવા, એકધારે પ્રયત્ન થાય તો પરતંત્રતા છતાં આપણે આત્મસંતોષી જરૂર બની શકીએ.

આપણા હિંદીઓને નીચેની પાંચ ચીજોની જરૂર છે:

(૧) બાળકોને પ્રાથમિક કેળવણીથી ઉચ્ચ કેળવણી મુખીમાં વૈજ્ઞાનિક મંસ્કારોની આવશ્યકતા;

(૨) જે જે પરદેશી વસ્તુઓ મોટા પ્રમાણમાં હિંદમાં આયાત કરવામાં આવે છે, તે તે વસ્તુઓનાં મોટાં કારખાનાંઓ ખનાવી સમષ્ટિગત સાધનોથી વસ્તુઓની પેદાશ અહીં જ કરી પરદેશીઓની ઔદ્યોગિક બેડીઓમાંથી મુક્તિ મેળવવી;

(૩) પોતાનાં જનમાલનું રક્ષણ કરવાનો વ્યક્તિગત અને દેશની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરનારો સમષ્ટિગત જ-ગમિત્વ લક્ષ હિંદની પ્રજાએ પોતાના જીવનમાં ઉતારવો. તે માટે જે કાંઈ પણ નવીન રાસત્રો શોધાયાં હોય તેમાં વ્યુત્પત્તિ મેળવવી;

(૪) જગતના સર્વ દેશો સાથે આપારિક, ઔદ્યોગિક, શારીર અને વહાણવટાનો સંબંધ બાંધવો. કુવાના દેડકા ચતું નહિ;

(૫) હિંદી સાધનો અને હિંદી વસ્તુઓને હમેશાં પ્રધાનત્વ આપવું. હિંદીઓને જ સર્વત્ર પ્રધાનસ્થાનો સ્વદેશમાં આપવાં.

આપણે ત્યાં મોટે ભાગે સાહિત્યવિષયનું જ્ઞાન વિશેષ રીતે અપાય છે. વકીલો, ડોક્ટરો ખનાવવાનાં યુનિવર્સિટીનાં કારખાનાંઓમાંથી હવે એ ધંધાદારોએ જીભરાઈ જાય છે, તેને બદલે વિજ્ઞાનના ઉચ્ચ શિક્ષણથી હજારો બુદ્ધિશાળીઓને દેશના ઉદ્યોગમહાવસના અખ્યયે ખનાવવા નોંઈએ.

હવે મુખ્ય જરૂરિયાત આખા હિંદના પ્રજાસમૂહ ઉપર એ ઠસાવવાની છે કે બાળપણથી જ દરેક દરેક હિંદીએ ઔદ્યોગિક માનસ કેળવવું નોંઈએ. ધરમાં રમકડાં ખનાવવાં, ધરનાં સાધારણ ખપની વસ્તુઓ ખનાવવી, ખાસ પ્રશ્નોએ વાપરવાની ચીજો પણ ઘણે ભાગે કુટુંબ અને તેના મિત્રોએ ખનાવવી, એ રીતે ઠેક પગથિયેથી શરૂ કરવું નોંઈએ. રાજ્યની મીડી મદેરખાની સાથે સ્વાથ્રય જેવો પ્રજા માટે મુંદર અને શ્રેષ્ઠ માર્ગ નથી. જોયી પ્રજા કેળવવાઈ સ્વરાજને માર્ગ વળે છે. કેનેડાને સ્વરાજ સ્વાથ્રયથી જ મળ્યું છે. મિ. જે. ટેલર પેડી પોતાના આર્થિક પુનરુત્થાનમાં જણાવે છે:

“પોતાના દેશના ઔદ્યોગિક ઉદ્ધાર માટે ત્યાંની સરકારે અનુકૂળ સંભેગો ઉત્પન્ન કરી

આપવા નોંધએ પ્રગતએ એ મળેજોતો લાભ હર્ષ આશ્ચર્યથી પોતાના શરીરિં, માનસિ અને ઔદ્યોગિક વિજ્ઞાને ઉદ્યોગોના શિક્ષણદ્વારા માધ્યમે નોંધએ

હિંદ ઔદ્યોગિક માનમ કેળવ્યાની માથે ગમઠિયત પેદાશની વ્યવસ્થા કરી પડને જે વસ્તુઓને માટે આપણે ત્યા જ નહીં છે, જે વસ્તુઓ માટે પુરવઠા ગયા દ્ર વો આપણે ત્યા મળી શકે છે, તે વસ્તુઓ હિંદની મૂડીની હિંદની વ્યવસ્થા નીચે, અને ચેર હોદ્દારની ભાગીદારી નીચે અહીં જનાવવાની વ્યવસ્થા થતી જોઈએ ખાડ અને વિવાસળી માટે તેની ગોઠવણ ચર્ચાશી છે ૩૫૩, ધનની વસ્તુઓ, દવાઓ, કાચની વસ્તુઓ, ચામડાની વસ્તુઓ અને અનેક જાતની હિંદી સીમે માટે એવી ગોઠવણો જરૂરી છે, તે નીચેના આગ્રહ જતાવશે

હિંદમાં કુલ ૫૦૮ કરોડ વાર ૩૫૫ની ૧૯૩૩-૩૪માં હિંદના લોકોએ રપગણ કરી તેમાં હિંદની ૩૧૫ મિલોએ ૨૮૮૧૧ કરોડ વાર ૫૫૫એ વગમમાં તૈયાર કરી આપ્યું હિંદના ગામડાઓમાં હમણા પચીસ વાખ હાથની સાળો ગ્રંથઉદ્યોગ તરીકે ૧૫૬૧ કરોડ વાર ૩૫૩ વણે છે. તે મિલોએ ત્યાં મિનઉદ્યોગ માત્ર ચાર લાખ મજૂરોને નિભાવે છે, ત્યાં હાથ માળનો ઉદ્યોગ લગભગ પચાસ લાખ માણુઓને ગળી આપે છે માફી ૮૦ કરોડ વાર ૩૫૫ પગદેશથી મગાવાયુ હતું આમાં મુખ્ય હિસ્સો સ્થિતન અને જાપાનનો ૮ હિંદમાં ૮૦ કરોડ વાર વધારે ૩૫૩ પેદા કરવામાં કરી મુશ્કેલી નડે તેમ નથી સ્થિતન મામે ૨૫ દગા અને બીજા દેશો મામે ૫૦ દગા જગાતનું હિંદી ૩૫૩ના ઉદ્યોગને રક્ષણ છે ત્રીજું મુનાવમ ૩૫૩ હિંદની મિલોમાં હવે વણાય છે મળતી મજૂરી છે મૂડી પણ પ્રાકૃત મળે છે એટલે આ ઉદ્યોગના નિર્મામના માધનો સંરે હિંદમાં છે કપાસ પણ હવે લાગ્યા તાગનો કાપ પાકે છે સને ૧૯૩૩-૩૪માં હિંદની મિલોમાં ૯૫૭૦ હમગ અને અમેરિકામાં ૩૦,૬૮૫ હમગ ત્રણે જામ કરતી હતી ગ્રેટબ્રિટનમાં ૫૧૫૫૫ હમગ, જાપાનમાં ૮,૬૪૪ હમગ અને સીનમાં ૪,૪૯૮ હમગ ત્રણે જામ કરતી હતી હિંદની ૩૧૫ મિલોમાં ૩૬૧૧ કરોડ રૂપિયાની ચાપણુ રોડાયેલી છે ૨૮૧ લાખ ગામડી ૩ હિંદની મિલોમાં વપગણુ હતું મેનેજિંગ એજન્સીની પદ્ધતિથી હિંદની મિલોમાં વણા અનિષ્ટ વ્યથો દાખલ ચર્ચા ગયા છે

હિંદી ખાડને હવેરે રૂ ૯-૨-૦ જેટલું રક્ષણ મળ્યું છે આથી હિંદમાં નણા કારખાનાઓ ઊભા થયા છે અને ૧૯૩૩-૩૪માં ૧૧૨ કારખાનાઓ ઊભા થયા હતા અને ૧૯૩૪-૩૫માં બીજા પણ સિંગે કારખાના ઊભા થયા છે આમાં હિંદની ખાલીમ કરોડ રૂપિયા મૂડી રોકાઈ છે લગભગ ના લાખ મજૂરોને જામ મળે છે હિંદી મરકાં ખાડ હવે પેદાશ જગત નાખી એ ઉદ્યોગની પ્રગતિને ધીમી કરી નાખી છે અને ૧૯૩૬માં ૩૧૦ હમગ દન ખાડની પેદાશ ચર્ચા હતી પગદેશથી દમ લાખ દન ખાડ પોણા સોળ કરોડની કિંમતની એ વગમમાં આવી હતી ત્યારે ૧૯૩૩-૩૪માં પેદાશ ૭૧૯ હમગ દનની હિંદમાં ચર્ચા હતી ૨૬૪ દન ખાડ રૂ ૨૧૧ કરોડની કિંમતની પગદેશથી આવી હતી અને ૧૯૩૫-૩૬માં હિંદમાં નર લાખ દન ખાડ પે ૧ થયે પગદેશથી માત્ર એક લાખ દન ખાડ ૨૧ કરોડની આનશે, જે મરે દેશી ગ્રામ્યો અને અફઘાનિસ્તાન ખાતે ચડશે ખાડ નાગન હિંદ આશ્ચર્ય થયું છે ખાડનું મિન અમેરિકાએસન સાડુ કામ કરે છે

લોકો અને પોતાદ જનાવવાની હિંદમાં પાચ કારખાના હતા તેમાં પચીસ કરોડની મિલોમાં ૦/૩૦-૫૦૦ કારખાનું હિંદના નાક જેટું છે હિંદમાં અને ૧૯૩૬-૩૭માં કુલ

આવદાની ૯૭૨ હજાર ટન ૩. સત્તર કરોડની, પરદેશીથી થઈ હતી. સને ૧૯૩૩-૩૪માં કુલ આવદાની વધારે થઈ હતી. સને ૧૯૩૩-૩૪માં હિંદે ૧૩૧ લાખ ટન લોહું અને પોલાદ પોતાનાં કારખાનાંઓમાં પેદા કર્યું હતું. એ ઉદ્યોગને સરકાર તરફથી રક્ષણ મળ્યું છે. હજી એ વિકાસને પાત્ર છે. એ હિંદી સરકાર પોતાની રેલવેને માટે મોટાં વેગનો, પુલોનું લોહાકામ કુલ હિંદમાં ખરીદ કરે તો હિંદમાં પરદેશી લોહા અને પોલાદની આવદાની = બહુ જ ઓછી થાય.

સિમેન્ટને માટે હિંદની મિલો એકત્ર મળી કામ કરે છે, એટલે એ ઉદ્યોગ પણ ઠીક પ્રગતિશીલ છે. છતાં જાપાનની હરીફાઈ બહુ તીવ્ર છે. સને ૧૯૩૩-૩૪ની કુલ સિમેન્ટની ૬૫,૯૧૫ ટનની આયાતમાંથી ૩૨ હજાર ટન સિમેન્ટ અને ૨૭૧ હજાર ટન જાપાને હિંદમાં મૂક્યા હતા. કુલ આયાતની કિંમત બારીસ લાખ રૂપિયા હતી. જ્યારે હિંદની પેદાશ સાડા સાત લાખની હતી. આયાતની દિન પ્રતિદિન ઘટતી છે. સિમેન્ટની આવદાની ઉપર હિંદ સરકારે મોટી જકાત નાંખી છે.

હવે દિવાસળીની પેદાશ પણ હિંદમાં ઠીક થાય છે. હિંદી સરકારે દિવાસળીની આવદાની ઉપર આયાત જકાત નાંખી છે તેમ અહોની મિલોની પેદાશ ઉપર પેદાશ જકાત નાંખી છે. સને ૧૯૩૩-૩૪માં હિંદની પેદાશ ૧૧૧ કરોડ ગ્રામની હતી. આયાત નીચે મુજબ ધાતી આવી છે:

દેશ	૧૯૨૯-૩૦	૧૯૩૦-૩૧	૧૯૩૧-૩૨	૧૯૩૨-૩૩	૧૯૩૩-૩૪
સ્વીડન	૮,૮૫,૯૪૯	૩,૫૬,૭૨૦	૧,૦૧,૧૪૫	૪૨,૮૫૦	૬૧,૮૧૯
જાપાન	૫૧,૬૧૮	૧૯,૫૧૪	૧૨૭	૧૧,૨૫૫	૧૧,૭૦૩
બીજા દેશો	૩૬,૬૨૭	૧૭,૩૫૪	૩,૯૦૩	૨,૬૧૪	૫,૧૪૬

યુદ્ધ પહેલાં ૨૧૧ કરોડની દિવાસળી આવતી. હવે માત્ર એક લાખની અંદરની કિંમતની આવે છે.

હિંદમાં જૂજ કરેસિન નીકળે છે. પરંતુ બરમા હિંદનો ભાગ ગણાય છે. અને બરમામાં મોટી રકમ કરેસિન તેલોના કૂવામાંથી નીકળે છે. હવે બરમા છૂડું થયા વાળું છે. એટલે ગરીબોને એ ઉપયોગી વસ્તુને માટે હિંદને પરતંવતા ગોઝવચી રહી. પંચમ પાસે અટકમાં તેલના કૂવા છે. પરંતુ બીજે ઠેકાણે પુષ્કળ તેલ જમીનમાં શોધાયું નથી. હિંદમાં (મુખ્યત્વે બરમામાં) સને ૧૯૩૩-૩૪માં ૧૫૬ કરોડ ગેલન તેલ નીકળ્યું હતું, જ્યારે પરદેશીથી નીચે મુજબ આવદાની થઈ હતી:

દેશ	૧૯૨૯-૩૦	૧૯૩૦-૩૧	૧૯૩૧-૩૨	૧૯૩૨-૩૩	૧૯૩૩-૩૪
હજાર ગેલન	હજાર ગેલન	હજાર ગેલન	હજાર ગેલન	હજાર ગેલન	હજાર ગેલન
રશિયા	૩૬,૮૪૫	૫૨,૦૧૪	૪૧,૪૬૦	૪૦,૮૬૪	૩૮,૨૩૪
રુમાનિયા			૮૮૩	૬૨,૮૭	૬,૯૭૪
ધરન	૨૬,૩૯૨	૧૮,૨૧૪	૧૮,૫૫૪	૬,૫૩૯	૨૬૨
અમેરિકા	૨૩,૩૭૬	૨૧,૨૯૦	૨૬,૩૬૨	૩,૬૧૫	૨,૨૬૫
બીજા દેશો	૮૪૪	૭,૫૭૫	૪,૪૩૩	૨,૦૭૬	૭,૩૮૩
કુલ	૧,૦૬,૪૫૭	૯૮,૮૬૩	૮૫,૬૯૦	૫૯,૪૯૪	૫૮,૧૪૮
કિંમત	૫૮૯ લાખ	૫૩૪ લાખ	૪૩૩ લાખ	૨૫૪ લાખ	૨૩૩ લાખ

અરમામાં એ ઉદ્યોગ બ્રિટિશોના હાથમાં છે. અરમા ઓઈલ કંપની બીજી સર્વ બ્રિટિશ કંપનીઓ સાથે મળી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના દેશોની અગરોમાં મોટી લાગવગ ધરાવી પોતાનો માલ સારા ભાવે વેચે છે. બે કાર્થ કરોડોની ચાપલુવાળી હિંદી કંપની પરદેશોથી તેલ મંગાવી હિંદમાં વેચે તો બહુ જ સસ્તું આપી શકે. તેવી કંપની મુંબઈમાં સ્થપાવાના હિસાબે ખબરો મળ્યા છે. ઉપલી અરમા ઓઈલ કંપનીએ અને બીજી નાનો કંપનીઓએ ૧૯૧૬ લાખ ગેલન પેટ્રોલ વેદા કર્યું. પરદેશથી આવતાની માત્ર ૭ લાખ રૂપિયાની કિંમતના સોળ લાખ ગેલનની ચર્ક હતી.

કાચના પદાર્થો હિંદમાં બની શકે છે તેમાં મુખ્યત્વે રેતી વપરાય છે. થોડી ક્રિયા પછી એ રેતી કાચ બનાવવામાં કામ આવે છે. બીજે નજરે સોડા કાર્બની જરૂર પડે છે. સોડા કાર્બ હિંદમાં હમણાં જ બનવા લાગ્યું છે, પરંતુ વધારે પ્રમાણમાં બને તેમાં સાધનો અને સગવડ હિંદમાં છે. હિંદમાં કાચનાં પદાર્થ કારખાનાં છે. તે મિલાય બંગાળીઓ બનાવવાનાં બાવીસેક કારખાનાં છે. પરંતુ બધી જગતનો કાચનો સામાન હિંદમાં બનતો નથી. પરંતુ ધીમેધીમે હિંદની કાચોની બનાવટોમાં સુધારો થતો જાય છે. હિંદી સરકાર પાસે કાચના ઉદ્યોગે રક્ષણ માંગ્યું હતું. ટેરીફ બોર્ડને આ વિષયમાં તપાસ કરવાનું સોંપાયું ટેરીફ બોર્ડે કાચના ઉદ્યોગને રક્ષણ આપવાનું જણાવ્યું. પરંતુ હિંદી સરકારે હાલમાં તેવું રક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા બતાવી છે. આથી આ ઉદ્યોગના વિકાસને અગવડ આવશે. સને ૧૯૨૬-૩૦માં ૨૫ કરોડ રૂપિયાની કિંમતનો, સને ૧૯૩૦-૩૧માં ૧૧૧ કરોડ, સને ૧૯૩૧-૩૨માં ૧૧ કરોડ સને ૧૯૩૨-૩૩માં ૧૧૧ કરોડ અને સને ૧૯૩૩-૩૪માં ૧૧ કરોડ રૂપિયાની કિંમતનો કાચ હિંદમાં પરદેશોથી આયાત કરવામાં આવ્યો હતો. કાચની વેદારમાં જપાન મુખ્ય છે. તેણે હિંદની અગરોમાં ભારે હરીફાઈ ઉત્પન્ન કરી છે.

રેશમની ઉત્પત્તિ સૌથી પહેલાં હિંદમાં જ થઈ છે. રોમન શહેનશાહોનાં પીળાં વસ્ત્રો મોટેનું રેશમ હિંદમાંથી જ નિકાસ થતું હતું. પરંતુ હવે જપાન, ઈટલી અને ફ્રાન્સ હિંદની અગરોમાં ખૂબ માલ કાઢે છે. તેમાં ખલુ બનાવટી રેશમનું કપડું જપાન ભારે મરતા દરે હિંદમાં ચડાવે છે. હિંદમાં ૧૧૨ લાખ રૂપિયાનું રેશમ તૈયાર થાય છે. બ્યારે પરદેશોથી નીચે મુજબ ૧૯૩૩-૩૪માં આવ્યું હતું: રેશમ રૂ. ૪૭ લાખનું, મિશ્ર રેશમ રૂ. ૫૫ લાખનું, બનાવટી રેશમના દોરા ૮૨ લાખના, બનાવટી રેશમનું કપડ રૂ. ૧૦૮ લાખનું, કપાસ અને રેશમની મિશ્ર બનાવટનું કપડું રૂ. ૧૭૪ લાખનું—એ પ્રમાણે આયાત થઈ હતી. રેશમ માટે હિંદમાં મોટું ક્ષેત્ર પડ્યું છે. પરંતુ જપાનની સખ્ત હરીફાઈ સામે ટકવું મુશ્કેલ છે.

કાગળનો હિંદનો જૂનો દુબર છે. હાથથી કાગળ બનાવવાનો હવે જમાનો ગયો. મિલો હવે બહુ સસ્તો મારો કાગળ બનાવી શકે છે. હિંદની મિલો બાંજુ અથવા સાપાર્થ ધાત્રમાંથી કાગળનો માવો બનાવે છે. એ ઉદ્યોગ મુરોપિયન વ્યવસ્થા નીચે છે. કુલ સાત મિલોમાં ૬ દુબર મજૂરો કામ દરે છે. માવો બનાવવાની એક મિલ છે. ૧૯૩૩-૩૪માં કુલ ૮,૭૩,૦૦૦ હંદરવેટ કાગળો બન્યા હતા. કાગળોની પરદેશોથી થતી આવતાની ઉપર આયાત જકાત નાંખવામાં આવી છે. સને ૧૯૩૩-૩૪માં વેડાઈ પેપર રૂ. ૩૨ લાખના, છાપવાના કાગળો રૂ. ૮૪ લાખના અને લખવાના કાગળો રૂ. ૨૮ લાખના આયાત થયા હતા. કાચાં દ્રવ્યો

હિંદમાં પુષ્કળ મળે છે. એટલે આ ઉદ્યોગને વિકાસનો સંપૂર્ણ અવકાશ છે. હવે કાગળ બનાવવાના હુન્નરના તજજ્ઞો પણ હિંદમાં મળે છે.

વિલાયતી દારૂનો હિંદના સુધરેલા વર્ગમાં અજ્ઞ શોખ લાગે છે. સારી શીશીમાં પેક કરેલ, રંગદાર, મોઢો માદક દારૂ હિંદનાં આ કહેવાતાં સુધરેલાં માણસો ખૂબ મગાથી ટીંચે છે. છતાં એનો ઉપયોગ ધીમેધીમે ઘટે છે. સને ૧૯૨૯-૩૦માં ૭,૫૭૦ ગેલન રૂ. ૩૩૩ કરોડનો આવેલ; સને ૧૯૩૩-૩૪માં ૪,૮૫૫ ગેલન રૂ. ૨૧ કરોડની કિંમતનો વિલાયતી દારૂ આવ્યો હતો. ઘણાખરે એટલિન્ટની જ આવે છે. હિંદના ગરીબવર્ગમાં તાડીનો પ્રચાર ખૂબ વ્યાપક અને વધતો છે.

જર્મનોએ જ્યારથી કાલસામાંથી રંગ બનાવવાનો હુન્નર શોધી કાઢ્યો છે ત્યારથી રંગના બજારોમાં તેમનું સામ્રાજ્ય જનસંત રહ્યું છે. અંગ્રેજ સરકારની મદદથી હુદ્દસમયે ઊભી થયેલી પ્રિન્ટની ઇમ્પ્રિયસ કંપીકલ્સે પણ અનેક જાતના રંગો શોધી હિંદના વેપારમાં લાગ મેળવ્યો છે. આપણે ત્યાં એ પરદેશી રંગોની હરીકાષ્ટમાં આપણાં ગળી, હરડે વગેરે કુદરતી રંગો ઊભા રહી શકતા નથી. ગળીનો ઉદ્યોગ લગભગ નાશની અણી ઉપર છે. આપણે ત્યાં પરદેશી રંગો સાર્વત્રિક યત્ર ગયા છે. આપણી મીકાઈમાં પણ કેસરને બદલે રંગ વપરાય છે. સને ૧૯૩૩-૩૪માં ૧૪૦ લાખ રતલ રંગ રૂ. ૨૧ કરોડની કિંમતનો આયાત થયો હતો. રંગ બનાવવાની હિંદમાં એકેય ફેક્ટરી નથી. આપણાં રસાયણ-શાસ્ત્રીઓ આ ઉદ્યોગ તરફ પોતાની નજર નહિ નાંખે ?

આપણે ત્યાં ટાંકણી, સોય જેવા નાના પદાર્થો પણ બનતા નથી. રૂઠું, ખીંચા, ચૂંકો વગેરે માટે પણ પરદેશી ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. કેટલરી એટલે ચાકુ, કાતર અને અસ્ત્રા વગેરે માટે અડીગદ જેવાં સ્થળે કેટલાંક કારખાનાંઓ છે. પરંતુ જર્મનીનાં અને શેરીલ્ડનાં ગંજવર કારખાનાંઓ આગળ આપણાં કારખાનાં હરીકાષ્ટમાં ઊભાં રહેતાં નથી. નોએના આંકડા સ્વયમેવ આપણી હીન રિયતિ બતાવે છે:

દેશ	૧૯૨૯-૩૦	૧૯૩૦-૩૧	૧૯૩૧-૩૨	૧૯૩૨-૩૩	૧૯૩૩-૩૪
લાખ રૂપિયા	લાખ રૂપિયા	લાખ રૂપિયા	લાખ રૂપિયા	લાખ રૂપિયા	લાખ રૂપિયા
એટલિન્ટ	૧૮૦	૧૩૧	૯૬	૯૧	૯૮
સ્વીડન	૧૭	૧૩	૧૨	૧૪	૧૬
જર્મની	૧૬૫	૧૦૮	૭૬	૧૦૮	૮૬
જાપાન	૨૬	૨૧	૧૬	૩૦	૩૫
અમેરિકા	૫૯	૪૫	૨૭	૧૭	૨૩
બીજા દેશો	૬૦	૪૨	૩૪	૩૮	૩૩

કુલ ૫૦૭ લાખ ૩૬૦ લાખ ૨૬૧ લાખ ૨૯૯ લાખ ૨૮૮ લાખ

આ છેલ્લાં બે વરસો થયાં જાપાનથી આવવાની ખૂબ વધી છે. આંકડા મળ્યા નથી.

હિંદમાં હવે દરેક મુખ્ય શહેરમાં વીજળીનો પ્રકાશ આવી ગયો છે. વીજળી ઉત્પન્ન કરવા સાંચાકામ તો પરદેશીથી આવે છે. પરંતુ ખાનગી ઘરોમાં ફિટીંગ્સ કરવા માટે કાચનો અને પિત્તળનો સામાન તથા વીજળીનાં દોરડાં પણ પરદેશીથી આવે છે. આ વસ્તુઓ માટે લાગે એટલિન્ટ પૂરી પાડે છે. ઓટાવા કરારની રૂએ એટલિન્ટને ખાસ જગ્યાતી

લાભ આપાય છે. જાપાને પણ છેલ્લાં બે વરસોમાં એ વસ્તુઓ હિંદમાં મુકવામાં સારી પ્રગતિ કરી છે. હિંદમાં વિદ્યુતનાં કારખાનાંઓ એકેય હજી થયાં નથી. બધો માસ નીચે મુજબ પરદેશીથી આયાત થાય છે:

દેશ	૧૯૨૬-૩૦	૧૯૩૦-૩૧	૧૯૩૧-૩૨	૧૯૩૨-૩૩	૧૯૩૩-૩૪
લાખ રૂપિયા	લાખ રૂપિયા	લાખ રૂપિયા	લાખ રૂપિયા	લાખ રૂપિયા	લાખ રૂપિયા
ગ્રેટબ્રિટન	૨૧૫	૧૭૪	૧૧૪	૧૨૨	૧૩૧
જર્મની	૪૩	૪૩	૩૩	૩૪	૨૫
નેધરલેન્ડ	૧૬	૧૪	૧૩	૧૧	૧૧
અમેરિકા	૪૭	૪૪	૩૦	૨૭	૨૪
બીજાં દેશો	૪૦	૩૬	૩૨	૪૦	૪૦
કુલ	૩૬૧ લાખ	૩૧૧ લાખ	૨૨૩ લાખ	૨૩૪ લાખ	૨૩૧ લાખ

હિંદમાં યોગાગારીનો જન્મનો ગયો. હવે સર્વત્ર મોટર અને ટંકસીઓનો જન્મનો આવ્યો છે. રેલવે સાથે એ કારો મોટી દરીકાઈ કરે છે. ગામોગામ મોટરબસો દોડતી થઈ છે. એ સર્વે પરદેશીથી આવે છે. બસોનાં ખોખાં અહીં તૈયાર થાય છે. મોટરો સર્વે પરદેશીથી આવે છે. હિંદમાં સર વિશ્વેશ્વરયા મોટરોનું એક કારખાનું કાલવાની તૈયારીમાં છે. એમણે એ માટે મૂકી બેગી કરી છે. એક કારખાનું અમૃતસર ખાતે જાપાનીઓ બાંધવાનો ઇરાદો રાખતા હોવાનું પણ સહજાય છે. મોટરકારોની આયાતના આંકડા નીચે મુજબ છે. આયાત વધતી છે. ઓટાવા કરારોથી ગ્રેટબ્રિટનને જાકતી લાભ મળે છે.

દેશ	૧૯૨૬-૩૦	૧૯૩૦-૩૧	૧૯૩૧-૩૨	૧૯૩૨-૩૩	૧૯૩૩-૩૪
નંગ	નંગ	નંગ	નંગ	નંગ	નંગ
ગ્રેટબ્રિટન	૩,૭૫૮	૨,૮૮૫	૨,૧૭૮	૩,૬૫૮	૫,૩૪૮
ઈટલી	૧,૧૫૦	૯૧૭	૫૧૦	૨૨૬	૨૨૧
ફ્રેન્ડ	૨,૩૧૮	૩,૨૪૯	૧૭૬	૨,૭૬૬	૧,૩૧૫
અમેરિકા	૯,૬૨૦	૫,૦૯૮	૩,૬૬૮	૧,૨૦૧	૨,૨૨૭
બીજાં દેશો	૫૫૩	૪૫૨	૪૮૮	૫૨૦	૨૪૮
કુલ	૧૭,૩૯૯	૧૨,૬૦૧	૭,૨૨૦	૬,૨૦૧	૯,૭૫૯
કિંમત	૩૧૦ ૩૭૬ લાખ	૨૫૮ લાખ	૧૪૮ લાખ	૧૨૯ લાખ	૧૭૭ લાખ

આ ઉપરાંત ૧૭૬ લાખની બધો અને આ કરારના મોટરના ભાગો તથા મામાન આવ્યો છે.

જૂટ અને પગરખાનાં કારખાનાં હિંદમાં વધ્યાં જાય છે. કાનપુર એ મુખ્ય ક્ષેત્ર છે. અહીંનાં બૂટો હવે પરદેશી બૂટો જેવાં જ માથે છે. હિંદમાં ૧૪ કારખાનાં જૂટ બનાવવાનાં અને ૨૩ કારખાનાં ચામડાં કેળવવાનાં છે. એ ઉદ્યોગનો વિકાસ થતો જાય છે. હિંદમાં સને ૧૯૨૬-૩૦માં ૬૮ લાખ જૂટના રૂ. ૮૮ લાખ પરદેશીઓને ચૂકવવા પડ્યા હતા.

૧૯૩૩-૩૪માં ૭૩ લાખ જૂટોના રૂ. ૪૮ લાખ ચૂકવ્યા હતા. તેમાં ૬૬ લાખ ખરેખર જપાનથી આવ્યાં હતાં.

રજર હિંદના ત્રાવણકોરમાં લીગે છે. ત્યાં એક સરકારી કારખાનું ખૂલ્યું છે. મુંબઈમાં પણ ખેતરણ કારખાનું છે. પરંતુ હજી મોટા પાયા ઉપર કારખાનું સ્થપાયું નથી, જ્યાં સને ૧૯૩૩-૩૪માં પોણાબે કરોડની કિંમતની રજરની વસ્તુઓ હિંદમાં આવી હતી.

મીઠું હિંદમાં ખૂબ પડે છે. ચાર હજાર માઈલનો દરિયાનો કિનારો અબજો ટન મીઠું ઉત્પન્ન કરી શકે છે. છતાં આપણે પરદેશોથી મીઠું મંગાવવું પડે છે. સને ૧૯૩૩-૩૪માં ૪૭ લાખ રૂપિયાની કિંમતનું મીઠું મંગાવ્યું હતું.

સને ૧૯૩૩-૩૪માં ૧૧ કરોડનું લુધીક્રીટોંગ ઓઈલ પરદેશોથી મંગાવ્યું હતું.

ત્રાંબાની ખાણો તો હિંદમાં ઘણી છે. મેં જો નમૂના લેવા છે, તેમાં ઘણા ટકા ત્રાંબું હતું. છતાં હજી એ વસ્તુ જનાવવાના પ્રયત્નો અહીં થતા નથી. ત્રાંબા સિવાય પિત્તળ, કાંસુ વગેરે ધાતુઓ ૧૩૮ લાખની કિંમતની આયાત કરાઈ હતી.

લગભગ બે કરોડની કિંમતનું એંજીનોમાં જાળવાનું કુડ ઓઈલની આવદાની કરાય છે.

છેલ્લાં થોડાં વરસો થયાં હિંદમાં નવા નવા ઉદ્યોગોની શરૂઆત થઈ છે. તેમ જૂના કાપડ જેવા ઉદ્યોગોમાં વિકાસ થાય છે. તેને માટે સાંચાકામ હિંદમાં થતું નથી. ખર્ચ પરદેશોથી મંગાવવું પડે છે. જપાન, રશિયા, ઈટલી વગેરે આધુનિક ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિવાળા દેશોએ સર્વે સાંચાકામ પોતાને ત્યાં જ જનાવવાની ગોઠવણ કરી છે. આપણે ત્યાં એ સગવડ નથી. તેથી સાંચાકામની જાળતમાં તદ્દન પરતંત્રતા ભોગવવી પડે છે. એ સાંચાકામથી જ આપણે યંત્રવાદી થઈશું. આ માર્ગે થોડી થોડી શરૂઆત કરવી ઘટે છે. આપણે ત્યાં હજી એંજીનો જનાવવાની વિદ્યા આવી નથી. જો એંજીનો જનાવતાં આવડે તો પછી. સાંચાકામ જનાવવામાં પ્રવેશ કરતાં વાર લાગવાની નથી. આવદાનીના આંકડા નીચે છે:

દેશ	૧૯૨૯-૩૦	૧૯૩૦-૩૧	૧૯૩૧-૩૨	૧૯૩૨-૩૩	૧૯૩૩-૩૪
લાખ રૂ.	લાખ રૂ.	લાખ રૂ.	લાખ રૂ.	લાખ રૂ.	લાખ રૂ.
ગ્રેટબ્રિટન	૧,૩૬૮	૧,૦૭૨	૭૭૩	૭૮૧	૮૭૩
જર્મની	૧૭૪	૧૧૮	૧૧૨	૯૮	૧૩૨
બેલ્જિયમ	૧૮	૧૪	૨૭	૩૯	૪૩
જપાન	૬	૫	૪	૪	૮
અમેરિકા	૧૭૫	૧૬૪	૧૨૨	૮૧	૮૧
બીજા દેશો	૮૧	૬૨	૫૪	૫૧	૫૧
કુલ	૧,૮૨૨	૧,૪૩૫	૧,૦૯૨	૧,૦૫૪	૧,૨૭૭

સ્ટીમરો માટે તો આપણે તદ્દન પરાધીન છીએ. આંતર તેમજ જહાઝરો વેપાર સર્વે પરદેશી સ્ટીમરો ચલાવે છે. સિંધિયા સ્ટીમ નેવીગેશનની બારેક સ્ટીમરો પણ પરદેશની જનાવતની છે. કમાનની સર્ટીફિકેટ પણ હિંદમાં મળતી નથી. એન્જીનિયરોની પરીક્ષા પણ અહીં લેવાતી નથી. નૂર તરીકે હિંદના વેપારીઓ કરોડો રૂપિયા ચૂકવે છે. તે સર્વે પરદેશીઓનાં ગળ્યાંમાં જાય છે. આપણા વેપારીઓનો યુરોપઅમેરિકામાં પ્રવેશ કે પેટ્રીઓ નથી. દેશપરદેશનો વેપાર હિંદીઓ કરતા નથી. તેમને કરવા દે તેમ પણ નથી. અનેક

અતરાયો નાખનામા આવ્યા છે ત્યાં સુધી આપણી પોતાની સ્તીમગે જગતના બદરેના ખૂટામા લાગર નાખી નહિ પડે ત્યાં સુધી આપણે દુવાના દેડકા ગણાવ્યું ત્યાં આપણું પ્રાચીન વહાણવટું અને કયા આપણું હમણાનું પહોતપણું નના સુનારામા બ્રિટિશ વહાણ વટાને ખાસ રક્ષણ આપવામા આવ્યું છે એટલે વહાણવટાનો ઉદ્યોગ હિંદમા કેળવાય તેના કાઈ ચિહ્નો જણાતા નથી કનાઈડ ઉપરની વહાણ બાધનાની મોગી ગોદીઓ જેવું હિંદમા કાઈ પણ નથી માન લોચેના ખોળા મનાવવાના તેર ઝાગ્યાના છે તેમા નાના ગિપેકામ પણ ચર્ચ થાકે છે

હોલ્લા બેડિંગ કમિશનના ગિપોર્ટ વાચતા જણાય છે કે આપણા દેશમા શગરીના વિકાસનું મોટું કારણ છે સને ૧૯૩૨મા ૮૩ બેઠક સ્ટોડ બેંકોની મૂડી ૧૩૫ ૮૨૩ અને ડીપોઝીટ ૩૧ ૭૨ કરોડ હતી એક્સચેન્જ બેંક (વિવાયલની અંગેની શાખાઓ) અહાર, તેની મૂડી ૧૭૫ કરોડ અને ડીપોઝીટ ૫૫ કરોડ હતી ઈન્ડિયન બેંકની મૂડી ૫૫૫ કરોડની અને ડીપોઝીટ ૭૬ કરોડની હતી ૨૧૬ સહકારી બેંકોની મૂડી બે કરોડ અને ડીપોઝીટ ૩૭ કરોડ હતી

વીમાની હિંદી કુપનીઓને દિન પ્રતિ દિન વધારે કામ મળે છે સને ૧૯૩૨મા ૪૫૫ કરોડ પ્રીમિયમ હિંદી કુપનીઓને અને ૪૫ કરોડ પરદેશી કુપનીઓને જિંદગીના વીમામાથી મળ્યું હતું આગ, મોટર, ફિયાર્ડ વગેરે વીમામા ૫૫૫ કરોડ હિંદી કુપનીઓને અને ૧૫૫ કરોડ રૂપિયા પરદેશી કુપનીઓને પ્રીમિયમના મળ્યા હતા હિંદી વીમા કુપનીઓને રક્ષણ ભેંઈએ છીએ જે હિંદી ગરબ આપતી નથી

આ સિવાય યુરોપઅમેરિકામા વિમાનોના બપહાર બહુ પ્રચલિત ચર્ચ ગયો છે કરોડો રૂપિયાના વિમાનો દર મોટું ગન્ય જનાવ ઇ હિંદમા સહકારી મદદથી વિમાનોના પ્રાસો વધતા જાય છે મુખ્ય શહેરો અને યુરોપ તરફ વિમાની મગધ મધાર્થ ગયો છે આનતા પાય વરમોમા હિંદમા મોટર જસોની પેડે વિમાન સબજ બની જશે પરંતુ હિંદમા એ ઉદ્યોગ સ્થપાય તેના કાઈ ચિહ્નો જોનામા આનતા નથી

રેડિયો પણ વધે છે એ પણ હવે દિનામાફની પેડે ધરોવર પ્રવેશ કરના પ્રચલન વર છે પરંતુ રેડિયોના સેટ બધા ટ્રેડિશિટન પૂરા પાડે છે

લક્કરી મામાન તો લગભગ બધો યુરોપ તેમા પણ મુખ્યત્વે ટ્રેડિશિટનથી આવે છે અને દરરોડે કરોડોની કિંમતનો તે મમાનાય છે એમાથી ઘણા લાગ હિંદમા બને તેમ છે પણ વરવરી વિધનમા હિંદી પ્રગતે અનાજ ત્યા છે ?

ઘણી વસ્તુઓ હિંદમા બને છે તે નિરોપ સખ્યામા અહીં બની શકે તેમ પણ છે આપણા સાધનો નિરાળ છે છતાં આપણે પૂરતા પ્રયત્નોને અભાવે અનેક વસ્તુઓ પરદેશથી મગાવીએ છીએ સને ૧૯૩૩-૩૪મા ૨૭ લાખના ધોડા મુખ્યત્વે ઓસ્ટ્રેલિયાથી શતો માટે આવ્યા એમા પ્રગતે શો લાભ ? દુગાને ઉત્તેજન છે બટનો બનાવનાની કેટલીક ફેક્ટરીઓ હિંદમા છતાં ૨૧ લાખ રૂપિયાના બટનો પરદેશથી આવ્યા તેથી જૂના વખતની કસો રુ ખોટી ? એજ લાખ રૂપિયાના ઘડિયાળ આવ્યા આપણે ત્યાં એકેય ડારખાનું મળ નહિ એલોપથી ડોક્ટરોએ અગ્રેજ દવાઓના શોખ વધાર્યો છે એવીમ લાખની હિંદમા પેટર દવાઓએ આવી રોગીઓની સખ્યામા વધારે કર્યો પરદેશી શકમક પદાર્થોમાથી કેસ પે

થાય છે. છતાં આપણી પવિત્રતા વધારવા તે અગીઆર લાખ રૂપિયાની મંગાવી. હિંદના સાગરો મધ્યીઓથી ભરેલ છે. છતાં બારીસ લાખ રૂપિયા તેના પણુ હિંદે ચૂકવ્યા. હિંદમાં હાથીઓની તાણુ હોય તેમ સ્ત્રીઓના ચૂડા માટે અગિયાર લાખ રૂપિયાનાં હાથીદાંત આવ્યા. આપણે ત્યાં સાદીઓ બાણે વણાતી જ ન હોય, તેમ ચાર લાખ રૂપિયાનું સાદીઓનું જપાનનું બિલ ચૂકવ્યું. રંગવા માટે વારનીસ, રંગોનાં કારખાનાં હિંદમાં હજી બાધ્યાવસ્થામાં છે. તેથી જ એક કરોડ રૂપિયાની એ વસ્તુઓ પરદેશોથી આવી.

ગાંધિયાણાંની વસ્તુઓ બાંધવા હિંદી છાપાંઓની પરતી પૂરતી થઈ પડી નથી, જેથી એકતાલીસ લાખનાં જૂનાં છાપાંઓની પરતી યુરોપથી અહીં આવી. આપણી ધાતુઓના પોલીશ માટે ૨૨ લાખનાં પોલીશ આયાત કરાયાં. આપણી સ્ત્રીઓના શૃંગાર માટે સાઠ લાખ રૂપિયાના હીરા અને ચૌદ લાખનાં મોતી મંગાવ્યાં. આપણાં ધરોને શૃંગારવા ત્રણ લાખનાં ચિત્રો આવ્યાં. હિંદમાં હવે તો બિસ્કુટોની ફેક્ટરીઓ અનેક સ્થળે થઈ છે, છતાં હિંદીઓની દાંટે ત્રીસ લાખની પરદેશી બિસ્કુટો ચવાય છે.

હિંદની ગાયો હેસો પૂરતું માખણ આપતી નહિ હોય એટલે લાખ રૂપિયાનું માખણ પરદેશોથી વિલાયતી ડબ્બાઓમાં પુરાઈ આવ્યું હતું! દશ લાખ રૂપિયાના ડબ્બામાં ૬૬ થયેલાં ફળો આ ફળોના દેશમાં પરદેશથી આવ્યાં હતાં. આઠ લાખનું પનીર પણ હિંદીઓના જીભના સ્વાદને સંતોષવા આવ્યું. આપણા ખાવાના મુખ્ય સત્ત્વરૂપ ધીમાં મિશ્ર કરવા મોટી રકમનું બેનિટેબલ ઘી પરદેશોમાંથી આવતું. પરતુ હિંદમાં એનાં કારખાનાં ઘણાં થઈ ગયાં છે, એટલે આવદાની ઘટી ગઈ છે. શહેરોમાં ચોખ્ખું ઘી મળવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. આખા જગતમાં હિંદીઓ જેવી મીઠાઈની શોખીન પ્રજા મળવી મુશ્કેલ છે, છતાં આપણે એ વરસમાં ૧૭ લાખની પરદેશી મીઠાઈથી મોઢાં મીઠાં કર્યાં હતાં. ગૌસેવાના આ દેશમાં ૪૬ લાખના દૂધના ડબ્બા વિલાયતથી આવ્યા. સોળ લાખના દૂધના ખોરાકના ડબ્બા બચ્ચાંઓ માટે આવ્યા. કરોડો ટન અનાજ પેદા કરનાર હિંદમાં ૨૪ લાખનો આટો આવ્યો હતો.

પેનસિલ, પેન હોલ્ડર જેવી નજીવી ચીજો માટે પણ પરદેશોની લાચારી ભોગવવી પડે છે. આપણા દેશમાં તેમાં પણ મુખ્યત્વે અંગાળમાં પેનસિલ હોલ્ડરનાં કારખાનાં છે. નીખો પણ ટટલેક ટેકાણે અને છે. છતાં દેશની જરૂરિયાત માટે પૂરતી નથી. તેથી જ આપણે આઠ લાખ રૂપિયાનું સ્ટેશનરીનું બિલ પરદેશીઓને ચૂકવ્યું. આપણાં છોકરાં હવે રૂપાળાં પણ ક્ષણ-લંચુર પરદેશી રમકડાંના નાદે ચડ્યાં છે. એક ફૂકમાં ખલાસ થાય એવાં રમકડાં ૫૩ લાખ રૂપિયાનાં આયાત થયાં. તેમાં જપાનનો હિસ્સો મોટો છે. આપણા મેળા અને ઉત્સવો વખતે ઢુકાનો આવાં પરદેશી રમકડાંઓથી ભરેલી હોય છે. નાનાં ખાળકો પોતાના વડીલોને આ રમકડાં લેઈ આપવા માટે ભારે જીવ લે છે. સામ્રકલો હજી હિંદમાં બની રાખી નથી. જપાનીસોએ પંદર રૂપિયે સામ્રકલ વેચી આપણા યુવકો પાસેથી પચીસ લાખ પડાવ્યા છે. ન્યારે સામ્રકલના વિલાગો ૬૪ લાખના મંગાવ્યા, અને સામ્રકલો નેડોને વેચાઈ છે. અંગ્રેજ વાંચનારાઓના શોખ ખાતર પચાસ લાખ રૂપિયાનાં પુસ્તકો આયાત થયાં છે. સાણુ બનાવવા માટે કોસ્ટીક સોડા અહીં થતો નથી, તેથી ૩૫૫ લાખનું બિલ ચૂકવવું પડ્યું. વીસ લાખનો ગંધક આવ્યો. ૪૩ લાખની ચીનીની રકબીઓ અને ખાલાં વગેરે ચીનીકામ આવ્યું. સાડાસોળ લાખનું ફર્નિચર આવ્યું. આપણે ત્યાં જંગડીનાં જીવીશ કારખાનાં છતાં સત્તાવીશ

લાખની કામની બંગડીઓ સ્ત્રીઓએ પહેરી લાંગી નાખી. એકવીસ લાખની કામની બોટલો અને ૨૧ લાખનો ખારીઓ માટેનો કાચ આવ્યો છે. ગંગીતનાં હારમોનિયમ વગેરે સાધનો ત્રીસ લાખનાં આવ્યાં. શિનેમાની ફીલ્મો તમાશગીરોને દેખાડવા ૪૨ લાખ ખર્ચાયા. આપણા મોઢાનું પ્રતિબિંબ લેવા માટે ફોટોગ્રાફનાં સાધનો ૨૮ લાખનાં લેવાયાં.

ડોક્ટરોનાં ઇથિવારો માટે ખાર લાખ રૂપિયા ચૂકવ્યા. ખૂટ અને પગરખાં સિવાય બીજી ચામડાની વસ્તુઓ ૪૬ લાખની આવી. પચાસ લાખના મિલ્કાઈ કરવાનાં ચંત્રો હિંદના દરજીઓએ લીધાં. ટાઇપરાઇટરો માત્ર દસ લાખના જ આવ્યાં, અને ખીસા અને રફ પોણા કરોડનાં આવ્યાં. આવી સાધારણ ચીજો પછુ એ દખ્ખર માર્કલો દૂરથી ૭૫ લાખની આવે તે દેશને વારતે મારું ગણાય નહિ. કોપરાના લોડારથ મલખારની ગળવર કોપરાની પેદાશ છતાં ૫૭ લાખનું કોપરાનું તેજ સિલોનથી આવ્યું. સત્તર લાખનું લેધર અને મેટલ પોલીશ આવ્યું. દસ લાખનાં મોળાં, ચાર લાખના રૂમાલો આવ્યા. વીસ લાખની સિગારેટ આવી. આ દેશમાં સિગારેટનાં અનેક કારખાનાંઓ છતાં એટલી મોટી રકમ સિગારેટો આપણે મંગાવી.

આ સિવાય બીજી પરચૂરણ અસંખ્ય વસ્તુઓ આપણે મંગાવી છે. આપણા નેત્રા ગરીબ દેશે વિલાસ અને મોજશોખની વસ્તુઓને નિલાંજલિ આપવી નેઈએ. ને દેશમાં લોકોને જે ટંક પૂરું ખાવાનું મળતું નથી, તે દેશના લોકો કરોડો રૂપિયા ક્ષણભંગુર, બિન-જરૂરી ચીજો પાછળ ઉઝાડી નાંખે એ કેટલું શોચનીય છે ?

આમાં દેશી રાત્તોની ગણુવરી નથી. કઠિયાવાડનાં દેશી રાત્તોના હાથમાં ઘણાં બંદરો છે. તેમને યુરોપ અને અમેરિકા સાથે સીધો સંબંધ બંધાયો છે. કરોડોની કિંમતની પરદેશી વસ્તુઓ આ દેશી રાત્તો જકાનની મોટી પેદાશના લોભે મંગાવી પોતાનો સ્વાર્થ સાધે છે. પરદેશી વસ્તુઓનો અપ વધારવા તેઓ પોતાની જકાતનીતિ રચે છે, એમને પોતાના દેશની કાંઈ પડી નથી.

આ ઉપરથી આપણે કંઈ કંઈ વસ્તુઓ માટે પરદેશીનાં ઓર્થિંગણ છીએ તે સહેજે જણાયો. સ્વદેશી વિના આપણો ઉદાર નથી, એ સહેજે જણાયો. હવે બીજા બુદ્ધાઓની ચચા હવે પછી કરીશું. એ વિકાસમાં ધણું કહેવાનું છે.

યુરોપના દેશોએ યંત્રવાદના આગ્રવથી જગતમાં ચક્રવર્તીપાણું મેળવ્યું. તેઓ વેપારીઓ તરીકે સર્વત્ર ઘૂસ્યા. વેપારના ખાસ હક્કો કાઢીને કાંઈ પ્રકારે મેળવ્યા. તેના રક્ષણ માટે તોપો અને લશ્કર મૂક્યાં. લશ્કરે દેસ સ્વાધીન લીધો. જીતેલા દેશને પોતાના તૈયાર કરેલા માલની બજાર બનાવી. પોતાના યંત્રવાદના બળથી મોટું પહાણું તૈયાર કરી, એ જીતેલા દેશનો સંબંધ સાધી લીધો. જીતેલા દેશમાં કાચા પદાર્થોની વલણ પોતાના દેશ તરફ વાળી, પોતાના હુશિયાર કારીગરો મૂકી, કારખાનાંઓ બાંધી, ખાણો ખોદી, મોટી મૂડી રાખી, તેઓએ ખાસ જાતના હક્કો પેદા કર્યાં એ ફક્તી ગાયનો હમેશાં કબજે રાખવા, અને પોતાના ખાસ હક્કોને કાંઈ સ્પર્શ ન કરી શકે તે માટે કાયદાપોથીમાં પાર્લામેન્ટદાર એ હક્કોને ત્યાંના વતનીઓથી અસ્પર્શ રાખ્યા. યંત્રવાદ અને લશ્કર એ એમનાં મોટાં સાધનો હતાં. છેલ્લાં દોઢસો વરસોમાં એ સાધનોદ્વારા જગતની સમૃદ્ધિરૂપી ગાયનું પુષ્કળ મીઠું દૂધ તેઓ પીએ છે. જીતેલી પ્રજાનો દરેક મનુષ્ય ચાર આના પેદા કરે તો તેમાંથી એક આનો ગૌરાંજ દેવના ચરણકમળે જરૂર ધરે એવી પાકી, ન ફરે તેવી વ્યવસ્થા થઈ.

જગપાને પછુ એ જ માર્ગ પ્રહણુ કર્યો છે. જગપાનની ભૂમિ કાચા પદાર્થો માટે મરુ-

ભૂમિ છે, નથી કાલસો કે નથી લોહું. છતાં પચાસ વરસોમાં એ આઠ કરોડની પ્રજાએ સૈન્ય અને યંત્રની સહાયથી યુરોપિયન પ્રજાને તેમની પદ્ધતિ ત્રહી હરાવી છે. એણે પોતાના અમીર કુટુંબોના યુવકોને સાધારણ ખલાસીઓ તરીકે યુરોપઅમેરિકાની સ્ટીમરોમાં નોકરીએ રખાવી તે દેશોમાં મૂક્યા. ત્યાં ચાર કલાક મજૂરી અથવા વાસણ ધોવાની કે બીજી નોકરી કરી પોતાનું સુખરોજ કરતા એ યુવકો આશીનો, અમય વિદ્વાન, રસાયન, યંત્રો, વિદ્યુતનું જ્ઞાન મેળવવા લાગ્યા, પાછા સ્ટીમરોમાં ખલાસી તરીકે બેઠાઈ પોતાના દેશમાં ફરી આવતાં એ યુવકોને જાહેર બીજી ટાળી જતી. એમ શિક્ષિત યુવકોનો પ્રવાહ દેશમાં આવવા લાગ્યો. એ યંત્રોના નિષ્ણુતોએ પોતાના દેશમાં સરકાર અને ધનવાનોની મદદથી કારખાનાં બાંધ્યાં, કારીગરોને શિક્ષણ આપ્યું. આખા જગતના વેપાર, જાગરો, રીતરિવાજો, નૂર, શરાશી, વીમાનું જ્ઞાન મેળવ્યું. ક્યાંથી ક્યાં પદાર્થો મેળવવા, કેવી રીતે એના સુધક પદાર્થો બનાવવા તે અખતરાઓથી ચોક્કસ કર્યું. વહાણવટું બાંધ્યું શરાશી બેઠે બીબી કરી. જપાને લસ્કરબંધને દરિયાઈ મનવારને વધારી. નીતિના કાર્થ પણ નિષ્વમને જાળવ્યા ત્રગર 'બળિયાના બે ભાગ' જેવું કરવા માંડ્યું. સમર્થક નહિ દોષ મુક્ત—એ યુરોપિયન સિદ્ધાન્તનો બાજુ સાથે અમલ કર્યો. ઉલોગવાદ અને શૈન્યવાદરૂપી બે પાંખોથી યુરોપિયન ગીધાની લાલ આંખો સામે એવી જ ભયંકર આંખોથી જપાન ઘૂરકયું. પ્રજાસંઘ તેના લોભમાં આડે આવ્યું તેને તરછાડી કાઢ્યું. ચીનરૂપી ભક્ષ્યને નિરાંતે તે કંકડવવા મંડ્યું. જગતભરની જાગરો પોતાના માત્રથી ભરી દીધી એ એની જાણ છે.

આદ્ય]

એલિસ થિન્ક પુલ પર

‘ પુંડરીક ’

ખોલી રિમતવતી પ્રભા અખિલચંદ્રની આજમાં,
 જુગાવી મમ કુદ દીપ સુગંધીર એ રાત્રિમાં
 ગયો રક્ષક સાક્ષીર ઉપર હોંચા પુલપે;
 દોવા વીંજળોના કહે: ‘ નગરના અમે સર્જકો ’;
 દસી ધવલ તો સશી નવ જગાળ કે વાળતો.
 પળે નગર સાંત નિદ ધરતું સમાધિસ્થ છે:
 મિસો, મજૂર, નોકરો, સનત ગર્જતી મોટરો,
 સદુ નોંરવ છે;—નથી નોંરવ ચિત્ત મારું વિભો!
 ભલે સનત ખેલતી શરિત પુષ્પ ભાવો વહે,
 મદાપુરની ભલે જીવનકાલિની પાકે
 અખાડ જલન્દેનમાં: પુનિત આપેલાંવાં ગયું
 ભૂલી નગર આજ તે: નિદ્રા શું યઈ સાધના?
 નહિ કદો નહિ પ્રભો! વદો રહી નવદાં સાક્ષ આ,
 નહિ કદો નહિ વિભો! દસી રથું નવદાં આભ આ.

પ્રથમ પુણ્યતિથિ

• [તા ૧૮-૩-૩૫]

નરસિંહરાવ લોળાનાથ

('પ્રેમક ન્યોતિ' નો ઢાળ)

પ્રેમસિન્ધુ ! તારે આગલો

ઝિભા હમે દીન બાળ,
દિનો વીત્યા, રજનીઓ વીતી, અને કાળે અપ્યો અન્ધ ૨,
પ્રેમમળે એ અન્ધ જવનિદા દેશુ છેદી તત્કાળ,
પ્રેમસિન્ધુ !—૦ ૧

પ્રિયજન જે તુજ અંકે રમતા થાગે પ્રગટ આકાર,
કાળ બની અમ દાસ જ રહેશે, ઊધારશે તુજ દાર,
પ્રેમસિન્ધુ !—૦ ૨

સ્મરણો મોઘા ક્ષણક્ષણ પ્રમટ્ટી થશે ન્યોતિતણો માલકાર,
ને દારમા એ પ્રિયજનો ઝિભા ઝિમત કરશે પ્રેમાળ,
પ્રેમસિન્ધુ !—૦ ૩

એ દિવ્યદર્શન રૂહેશે નિરન્તર, છે પ્રેમતણો આધાર,
તિમિર જશે ને ન્યોતિ પ્રગટશે કાળ ! માતુતુજ ઉપકાર !
પ્રેમસિન્ધુ !—૦ ૪

દિવ્યધામના દાર મુઘી બે ! સેતુ સ્મરણોતણો મુખકાર
કાળ હમારો દાસ જ રચશે, ચઢશુ હમે તત્કાળ,
પ્રેમસિન્ધુ !—૦ ૫

અને પ્રિયજનકેગ દર્શન મોઘા લેશુ વારવાર,
મુખમય જીવનપથ હમારો કરવા થશુ તૈયાર,
પ્રેમસિન્ધુ !—૦ ૬

શબ્દચર્યા

મહાકવિ શ્રીહર્ષપ્રણીત નૈપધીય મહાકાવ્યનો સ્વાધ્યાય

પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશી

(૧)

૨૧. આખેએ બનાવેલા સંસ્કૃત-અંગ્રેજી શબ્દોસામાં બધુટ શબ્દ આપીને

તેનો 'સાગ્રજ્ય' અર્થ સૂચવેલો છે. ઉક્ત શબ્દ અને તેના તે અર્થની સાક્ષી માટે શ્રી શંકરાચાર્યના કાર્ધ એક મંથનું નામ પણ આપેલું છે એવી મારી રચીત છે.

૨૧. આખેએ જે અર્થમાં 'બધુટ' શબ્દ જણાવેલો છે તે જ અર્થમાં એ શબ્દ નૈપધીય મહાકાવ્યમાં મહાકવિ શ્રીહર્ષે પણ પ્રયોજેલો છે.

દમયંતીના સ્વયંવર માટે આવેલા કાર્ધ રાગનું વર્ણન કરતાં શ્રીહર્ષ કવિ કહે છે: "એ રાગના સરીર ઉપર જે સાગ્રજ્ય કરોડ સંવાદાં છે તે ખરી રીતે સંવાદાં નથી, પણ તે એ રાગના વીરરસના ગીરસય—અંકુર—છે." આને લગતો મૂળ શ્લોક આ પ્રમાણે છે:

“બધુટાડવિ દિ કોટિરસ્ય વનરે રોમાણિ સત્વાદુરાઃ”

સર્ગ પારગો, શ્લોક ૧૦.

આ શ્લોકની દીકા કરતાં દીકાકાર નારાયણ પંડિત 'બધુટ' શબ્દનો અર્થ કરતાં જણાવે છે: “‘બધુટાડવિ સર્પગ્રયીતિ પ્રતિષ્ઠાડવિ’” અર્થાત્ બધુટ એટલે સાગ્રજ્ય.

આ ઉપરથી એ તો નક્કી થયું કે શ્રીહર્ષ અને તેનો દીકાકાર નારાયણ 'બધુટ' શબ્દને સંસ્કૃત ભાષાનો અગ્રજ છે, અને તેને 'સાગ્રજ્ય'ના અર્થમાં પ્રયોજે છે; અને તેથી જ નૈપધીય કાવ્યના અભ્યારીઓ પણ એ શબ્દને સંસ્કૃત ભાષાનો અગ્રજ એ સ્વાભાવિક છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં શબ્દોના મુખ્ય ત્રણ વિભાગ છે: રૂઢ, યૌગિક અને મિશ્ર. જે શબ્દો પોતાની વ્યુત્પત્તિને ન અનુસરતાં માત્ર સંકેતને અનુસરે છે તે રૂઢ,^૧ જે શબ્દો પોતાની વ્યુત્પત્તિને અનુસરે છે તે યૌગિક,^૨ અને જે શબ્દો એ બંને પ્રકારના નથી તે મિશ્ર.^૩

પ્રસ્તુત 'બધુટ' શબ્દ સંસ્કૃત જ હોય તો તે શું રૂઢ છે, યૌગિક છે કે મિશ્ર છે?

'બધુટ' શબ્દનું પૃથક્કરણ કરતાં તેમાં 'બધિ' અને 'ટ' એમ બે શબ્દો મળેલા જણાય છે. 'બધિ' તો ઉપગ્રગ છે, અને 'ટ' કાંનિ અર્થવાળા વશ પાતુ (વશક કાન્તૌ)નું જૂતદંત છે. 'સાગ્રજ્ય'ના અર્થમાં આ શબ્દ રૂઢ હોત વા સંકેતાયો હોત તો કાર્ધ

૧ દસમા શ્લોકનું બીજું વચ્ચે છે ૨ દીકાકાર પ્રસ્તુત શ્લોકની દીકતા પ્રાંતમાર્ગે લખ્યું છે: “બધુટેતિ સર્પકોટિગ્રયસ્ય સંજ્ઞા” અર્થાત્ “બધુટ એ સાગ્રજ્ય કોટનું અપર નામ છે.” દીકાકારનો આ ઉલ્લેખ જણવાયો છે. કેમકે તેણે પોતે જ 'બધુટ' નો 'સાગ્રજ્ય' એવા અર્થ સૂચવેલો છે અને એ સાદો અર્થ જ પ્રામાણિક છે. ૩ આખરેલ વગેરે રૂઢ. ૪ પાવ યૌગિક. ૫ શ્રીવાલ્મી વગેરે મિશ્ર.

કાશ્યપર પોતાના કાશ્યમા ઉદ્દેશ્ય કરવા ન ચૂકત, પણ તેમ થયું જણાતું નથી. 'અર્ધ' અને 'અર્ધ' એ બેમાથી કે એકમાત્ર 'અર્ધ' એકમાથી 'માઝાતણ'નો અર્થ જ નીકળી શકતો નથી તેથી 'અષ્ટુટ' શબ્દને, વ્યુત્પન્ન પણ કેમ કહેવાય? ત્યારે હવે મહાકવિ શ્રીહર્ષે પ્રયોગક્રમે એ શબ્દ કઈ જાતનો છે એ તે વિચારવાનું જ ને?

મને લાગે છે કે તે શબ્દ, પ્રાકૃત 'અષ્ટુટ' શબ્દનું શ્રીહર્ષે કે ખીજા કોઈએ કર્ણી કાર્યે મંદૃત રૂપાતર છે ગૃજાતીમા જેને આપણે 'ઉડ્ડ' (માઝાતણ) મ્હોંએ છીએ, તે શબ્દ, પ્રાકૃત 'અષ્ટુટ'નું જ વિષ્ણુલામ છે અને પ્રાકૃત 'અષ્ટુટ'નું મમાન મંદૃત રૂપ 'અર્ધચતુર્થ' છે અર્ધ ચતુર્થ ચસ્મિન્ તત્ત્વ અર્ધચતુર્થમ્ અર્થાત્ જે સંખ્યામા ત્રણ મંખ્યા આખી છે અને ચોથી મંખ્યા અડધી છે તે ચર્ધચતુર્થ અર્ધચતુર્થ—અન્નચટ્ટ—અદ્યચટ્ટ—અદ્યટ્ટ—અદ્યટ્ટ—અદ્યટ્ટ—અદ્યટ્ટ—અદ્યટ્ટ—અદ્યટ્ટ આમ 'અર્ધચતુર્થ'થી જોઈ મુધી જઈ શકાય છે વા 'ઠક'થી 'અર્ધચતુર્થ' મુધી પહોંચી શકાય છે

કાશ્યમી લાપાના 'મુવતાન' 'મોગય' વગેરે શબ્દોને 'મુગ્ગાજ', 'મુગ્ગય' કર્ણી કાર્યે કવિએએ મંદૃતતા ખીજામા દાખેતા છે તેમ પ્રાં અદ્યુદ્ધ શબ્દને લગતા મૂળ ઇતિહાસને શોધવાની માથાકૂટમા ન પડતા કોઈ કવિમહાશયે એ શબ્દને 'અષ્ટુટ' કર્ણી મંદૃતનો સ્વાગ પહેરાવેલો છે આટલી મીમામા ઉપગ્રથી એક એ દ્વિતિ થયું, કે 'અષ્ટુટ' શબ્દ પોતે મૂળ મંદૃત નથી પણ પ્રાકૃત 'અષ્ટુટ' ઉપગ્રથી કર્ણી કાર્યે મંદૃત—મંદૃતા—લામ—છે માઝાતણના નર્થમા 'અષ્ટુટ' એ ખોટું મંદૃત છે ખીજું એ, કે 'અષ્ટુટ' એ વ્યુત્પન્ન શબ્દ છે—પોતાની વ્યુત્પત્તિને અનુમતો યૌગિક શબ્દ છે

આપણે ત્યા જેમ કોઈના પાડા શિખવાય છે તેમ અહીં મારવાડમા 'દયા'ના પણ પાડા શિખવાય છે એ 'દયા'નો નર્થ માઝાચાર છે દયાના પૂર્વવર્તી રૂપો આ પ્રમાણે છે દયા—અદયર્થ—અદયમ—અદયચમ—અદ્યયમ—અદ્યયમ—અર્ધપચમ. (અર્ધ પચમ પરિમન્ તત્ત્વ અર્ધપચમમ) અર્થાત્ જે સંખ્યામા ચાર મંખ્યા તો આખી છે અને પાચમી સંખ્યા અડધી છે તે સંખ્યા અર્ધપચમ—માઝાચાર

૨

દમયંતીના સ્વયંવરમા આવડા ગમ્મઓનું વર્ણન કીકેકે લાણુ છે તે વર્ણનમા જે ગાન છેક છેલ્લો વર્ણવેલો છે તેની દમ્પીત વાયતા જેમ જણાય છે કે જાણે શ્રીહર્ષે રાગ અગ્રોકને ન વર્ણવ્યો હોય—કવિ શ્રીહર્ષને જાણે રાગ અગ્રોકનું સ્મરણ ન થયું હોય.

એ વર્ણનમા કવિગાન હર્ષ એ રાગને મગધનો મંત્રાટ વર્ણવે છે અને ધર્મે બીક જણાવે છે, એટલું જ નહિ પણ તે ગમ્મએ મહામાગ જેવું એક મોટું તળાવ મધ્યાય છે એમ લખીને પણ તેની બૃગ્બૃતિ પ્રશસા કરે છે અને તે દાગ એ ગમ્મની ધાર્મિકતાની કીર્તિ ગાય છે

રાગ અગ્રોકે બધાવેલું 'સુદર્શન' નામનું તળાવ બારતવર્ષના ઇતિહાસમા સુપ્રસિદ્ધ છે કવિ શ્રીહર્ષ પોતે કરેલા વર્ણનદાગ કેમ જાણે એ 'સુદર્શન' મરોવરને ન મંભાગતા હોય?

ઉક્ત મગધાધિપતિ અને તેના મરોવરને લગતી વર્ણના મૂળ શ્લોકો આરમા સર્ગમા નીચે પ્રમાણે છે

પ્રસંસિતું સંસદુવાન્તરણિનં ધિયા જયન્તં જગતીશ્વરં જિનમ્ ॥^૧
 ગિરઃ પ્રવસ્તાર પુરાવદેવ તા દિનાન્તસંધ્યામયસ્ય દેવતા ॥ ૮૭ ॥
 તથાધિકુર્યાં દશિરે ચિરેષ્ઠિતા યથોત્સુકઃ સપ્રતિ સંપ્રતીચ્છતિ ॥^૨
 અપાક્ષરક્ષ્ણલ્લાસ્યલમ્પટાઃ ક્ષટાક્ષયારાસ્રવ ક્ષીકટાધિપઃ ॥ ૮૮ ॥

સરોવરનું પર્ણન

ઝન્મીલબ્લીલનીલોત્પલદલદલનામોદમેદસ્વિપુરુષે—

કોટકીઢદ્વિજાલીગદ્ગુદિતમધસ્ફાલવાચાલત્રીપિઃ ।

એતેનાશ્વાનિ શાશ્વાનિવહનવહરિતનૈર્પૂર્ણદુમાલી—

ધ્યાલીટોપાન્તશાન્તમ્યપગિકદશાં દત્તરાગસ્તદ્દામઃ ॥ ૧૦૧ ॥

૪૬૦ વાધિરસૌ તરક્ષલિમં વિભ્રદ્ વપુઃ પાગ્ધુર્મ—શ્વયાદિ

છો૦ ૧૦૨—૧૦૩

૧. હવે, રાત્રીએનો પરિચય કરાવનારી સરસ્વતી દમયંતીને જિન એટલે જિનના—બુદ્ધના—
 અનુયાયી રાત્રીએ પરિચય આપતાં જણાવે છે, કે એ રાત્રી સંસારીવડે જયંત, ઉદ્દયુત, સમાન છે
 અને ઉશ્વર એટલે સમર્થ છે.

“ક્ષીકટદેશપ્રમુત્તવાદ્ જિને ઘોદં રાજાનં વા”—ટીકાકાર.

૨. ૪૭૦ વધુ પરિચય માટે એ ૮૮ પરિચારિકા કહે છે, કે દે દમયંતી ! ક્ષીકટદેશનો—મગધદેશનો
 સ્વામી, એ રાત્રી તારા ક્ષણોને ઇચ્છે છે માટે તું તેના તરફ તારી નજર ડેરાવ.

“ક્ષીકટાધિપઃ મગધદેશસ્વામી”—ટીકાકાર.

૩. એ મગધાધિપતિએ પરિચયે આનંદ આપનારું એવું એક મોટું તથાવ આદાવેલું છે—
 તથાવમાં વિદ્યાસ પામતા નીચેતપસોમા ભમરાઓ ગુ છરવા છે, અને એને કાંઈ પડાદાર જરૂર જૂઠી રહ્યાં છે.

૪. એ તથાવ નથી પણ મોટા મહાસાગર છે, એમ લાગે છે. હત્યાદિ.

—

વિષમ ઉત્તર

‘સ્વપ્નસ્થ’

[પંચઆમર ૨૮]

અમે પૂછ્યું: ‘તમે ગયા પછી અમારું કાણુ છે?’

તમે કહ્યું: ‘અમે ગયા પછી અનંત વિશ્વ છે.’

હસી રહી કહી તમારો આંખ મંદ હાસ્યથી,

અનેક વર્ષ તે પછી વહાં અનંતમાં ભળી.

અનંત ભાવિ આંખમાં ભરી રહ્યું ચિરકિન્નને

અનંત વર્તમાનની પળો જની રહી જળી,

અનંત શુદ્ધતા—અનંત ઊર્મિદીન શુદ્ધની,

સ્વાર્થના પ્રસાર કારણે અનંત વિશ્વ છે ।

ઉત્તર હિંદુસ્તાની સંગીતનું સ્વરૂપ

ચિંજી નારાયણ ભાતખંડે

છેવટના છ સૈકાના હિંદુસ્તાનીના મળીતના ઇતિહાસની ઉપર પ્રમાણે સમાયોચના કર્યા પછી આ પછે હવે તે ઐતિહાસિક સમાયોચનાના મહત્ત્વના મુદ્દાઓ ફરીથી બેઈ જર્નલે આપણે જોયુ કે —

(ક) જે પ્રાચીન મન્કૂત અથકારો આપણે વિચારી ગયા તેમાંથી કોઈ પણ ખિલાવસ મેળને પોતાના મુદ્દ મેળ તરીકે વાપરતો નથી

(ખ) વગલમ મધા સંસ્કૃત અને ભાષાના લેખકોએ પોતાના રાગોનું વર્ણન કરવામાં વાસ્તવિક રીતે જાગ (જલ્દને જ ચૌદ) સ્વરોનો ઉપયોગ કર્યો છે, અને વીણા ઉપર ફક્ત બાર પંદરા મૂળના આવ્યા છે

(ગ) સાધારણ રીતે આપણા પ્રાચીન અથકારોમાં રાગોનો પરસ્પર વિવેક આગલ, અપરલ, અને વાદી સ્વરોથી કરવામાં આવેલો છે

(ઘ) ઓછામાં ઓછા છેવટના પાચમે વર્ષમાં આખા દેશનું મળીત માત્ર એક પડ્જા ગ્રામના આધારે જ રચાયુ હતુ

(ઙ) એક જ ગ્રામ એટલે પડ્જા ગ્રામમાં જ સંગીત મર્યાદિત થયેલુ હોવાથી સંગીતના જૂના મેળમાં એટલા બધા મહત્ત્વના ફરકો થઈ ગયા કે જાતિભાંધી રાગો ઉત્પન્ન કરવાની પ્રયાનો નાશ કરવો પડ્યો પડિન ગાર્ગીદેવ અને બીજાઓએ વિવરણ કર્યા પ્રમાણે આ પ્રયાના નાશથી એક ઇષ્ટ પરિણામ આવ્યુ અને તે એ કે કહંતુ સંગીત વાદ્ય સંગીતના નિયંત્રણમાંથી મુક્ત થયુ

(ચ) દક્ષિણના પડિતો વારવાર ઉત્તરમાં અને ઉત્તરના પડિતો દક્ષિણમાં જતા અને એકબીજાઓની ગગપદ્ધતિઓનો અભ્યાસ કરતા

(છ) મુસલમાનોના દેશમાં આગમન પછી ઉત્તર હિંદુસ્તાનનું સંગીત ધીમેધીમે પ્રાચીન સંસ્કૃત શાસ્ત્રોનો સમર્થ ગુમાવતુ ગયુ અને નવા પદ્ધતી તત્ત્વોને વ્યવસ્થિત રીતે પોતાનામાં સમાવતુ ગયુ

(જ) પ્રચારની સંગીતમામગ્રીને સચલ કરવાના, ફરીવાર ગોળવવાના, એકમરણુ એને વ્યવસ્થિત કરવાના અને આ રીતે આ બધી મામગ્રીને જીવિદિઆજ અને સરળતાથી સમજી સકાય તેવી પદ્ધતિનું રૂપ આપવાના પ્રયાસો લાગાલાગા અતરે થતા દેખાય છે

(ઝ) આ વ્યવસ્થાના કાર્યમાં દક્ષિણના પડિતોએ પણ મમકાવીન ગમનઓ અને અમીરોની અનુતાથી લાગ લીધો હોય એમ દેખાય છે

(ઞ) આ દિશામાં છેવટનો મહાન પ્રયત્ન ઓગણીસમી સદીના પ્રારંભમાં ચંગો દોય એમ દેખાય છે.

(૮) છેવટનાં સો વર્ષમાં હાલના હિંદુસ્તાની સંગીત ઉપર પદ્ધતિસર સંસ્કૃત ગ્રંથ લખવાનો કાંઈએ પ્રયત્ન કર્યો હોય તેમ દેખાતું નથી.

(૯) હાલના સમયમાં હિંદુસ્તાની સંગીતના વિદ્યાર્થીએ નીચેના સંગીતગ્રંથોને મોટાં સીમાચિહ્ન તરીકે ગણવાં જોઈએ:—

(૧) લોચનકવિકૃત	રાગતરંગિણી	(૭) પંડિત ભાવભટ્ટ કૃત	અનુપવિલાસ
(૨) પુષ્પરીક વિઠ્ઠલકૃત	સદ્રાગચંદ્રોદય	(૮) „ „	અનુપાંકુશ
(૩) „ „	રાગમંજરી	(૯) હૃદયનારાયણ દેવકૃત	હૃદયપ્રકાશ
(૪) „ „	રાગમાલા	(૧૦) મહમદ રેઝાખાનકૃત	નગમાત-ઈ-આશક્કી
(૫) „ „	નર્તનનિર્ણય	(૧૧) મહારાજ પ્રતાપસિંગકૃત	સંગીતસાર
(૬) પંડિત ભાવભટ્ટકૃત	અનુપરત્નાકર	(૧૨) કૃષ્ણાનંદ વ્યાસકૃત	સંગીતકલ્પદ્રુમ

હવે, એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે સંગીતપરત્વે અત્યારે આપણી શી સ્થિતિ છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર બહુ સરળ છે અને તે આ છે: અવલોકન કરતાં આજે આપણને માલૂમ પડે છે કે મુસલમાન ગવૈયાઓએ છેવટનાં પાંચસો વર્ષમાં જે સંગીત દાખલ કર્યું છે તે જ આપણે ઉત્તર હિંદુસ્તાનનું ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠિત સંગીત. અત્યારે ઉપસબ્ધ જૂના સંસ્કૃત ગ્રંથો હવે બંધનકર્તા રહ્યા નથી, કારણ કે અત્યારનું પ્રચારનું સંગીત તેમાંના ઘણા મહત્વના મુદ્દાઓથી વિરુદ્ધ પડે છે. આ પ્રમાણે આપણા ગ્રંથો ચાલુ સંગીતની પ્રથા માટે અનુપયોગી થઈ જવાથી કુદરતી રીતે આપણે આપણાં અત્તાન, નિરક્ષર અને સંકુચિત મનવાળા ગવૈયાઓની દયા ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. આપણા આધુનિક વિદ્વાનોએ આ અસંતોષકારક સ્થિતિના ઘણા ગેરલાભો સ્પષ્ટ રીતે જોયા છે. પણ પૂરતી મદદ અને સગવડના અભાવે આ પરિસ્થિતિને કેવી રીતે કાબજમાં લેવી તેની તેમને સમજણ પડતી નથી. સારી કાર્યોપયોગી નવી સંગીતપદ્ધતિની પુનરંચના માટે આપણા હિંદુસ્તાની સંગીતમાં ઉત્તમ સામગ્રીની જોટ નથી. દાખલા તરીકે, સારી સંગીતપદ્ધતિ માટે ઉત્તમ શાસ્ત્રીય આધાર ઉપલબ્ધવાને બુદ્ધિશાળી વિવેચકને નીચે જણાવેલા આપણા હિંદુસ્તાની સંગીતનાં સામાન્ય લક્ષણો સરળતાથી ધ્યાનમાં આવશે:

(૧) છેવટનાં ત્રણસો કે ચારસો વરસના અરસામાં દેશના સંગીતને શાસ્ત્રીય રૂપ આપતા વિવિધ ગ્રંથો પ્રચલિત મેલના બાર સ્વરોના આધારે રચાતા હોય એમ દેખાય છે.

(૨) આપણા પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંગીતગ્રંથકારો પ્રથમ જનક ઠાંડો નક્કી કરવાનો અને પછી તેમાં રાગોનું વર્ગીકરણ કરવાનો સિદ્ધાંત સ્વીકારતા હોય એમ દેખાય છે.

(૩) ઝોડવ, પાડવ અને સંપૂર્ણ એ ત્રણ પ્રકારોમાં રાગોનું વર્ગીકરણ સર્વાનુભવે સ્વીકારાયેલું હોય એમ દેખાય છે.

(૪) સામાન્ય નિયમ તરીકે રાગ જનવા માટે મેલના બાર સ્વરોમાંથી ઓછામાં ઓછા પાંચ સ્વરોનો ઉપયોગ થયો હોવો જોઈએ.

(૫) કાંઈ પણ રાગ એક સાથે મ અને પ બન્ને સ્વરો છોડી ન શકે.

(૬) અને, સાધારણ નિયમ તરીકે એક રાગમાં કાંઈ પણ એક સ્વર નામના કોમલ અને તીવ્ર રૂપો એકસાથે ન આપી શકે; થોડાક અપવાદ સિવાય.

આનાં વધારે લક્ષણો અહીં આપવાની આવશ્યકતા હું જોતો નથી, કારણ કે, મારો

અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે આટલા પૂગતા છે આપણા મૂળાગરે દક્ષિણ મંગીતપદ્ધતિ પણ લગભગ આ બધા જ નિયમો માન્ય રાખે છે અને તેથી આપણી પદ્ધતિ માટે નવો શાસ્ત્રીય આધાર ઉપગમવાની તકલીફ લેવાની જરૂર નહિ ગહે આપણી ઉત્તર મંગીતપદ્ધતિમાના કોઈ પણ તત્વનો ત્યાગ કર્યા વિના આપણને અનુકૂળ પડ તેવા દક્ષિણના પ્રમાણભૂત ગ્રંથોમાંથી આધારરૂપ તત્વો લઈને તે પાતા ઉપર આપણી મંગીતપ્રિય પ્રખ માટે મંગીતની ભવ્ય ગ્યના ઊભી કરી શકીએ અહોવા જેરસમજૂત ન થવી જોઈએ. આપણે બધા જાણીએ છીએ કે આપણી હિંદુસ્તાની પદ્ધતિ દક્ષિણ કે કર્ણાટકની પદ્ધતિથી સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર છે હું પોતે તો ઉત્તર હિંદુસ્તાની મંગીતપદ્ધતિનો આશક છું અને ભક્ત છું મેં તેનો હિંદુસ્તાનના ઉગ્તાદો નીચે રહી અભ્યાસ કર્યો છે છતાં દક્ષિણની પદ્ધતિ તરફ માડુ વળણ તિરસ્કારનું નથી હું પ્રામાણિકપણે એમ માનું છું કે હવે એ મમથ આવી ચૂક્યા છે કે જ્યારે આપણા દેશની આ બે મોલી સંગીતપદ્ધતિઓમા પરસ્પર માગ મુદ્દાઓની આપણે થરી જોઈએ અલગ ગહવ નો મમથ હવે ગયો છે ઉત્તર હિંદુસ્તાનની પદ્ધતિના પોતાના કેદનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો છે જે સુપ્રસિદ્ધ છે જોના કે —

(૧) અત્યારની ઉત્તરની પદ્ધતિનો શુદ્ધ અથવા મનમૂત મંત્ર ગિલાવલ મેલ તરીકે ઓળખાય છે દક્ષિણ પદ્ધતિનો મેલ કનકાંગી મેલ તરીકે ઓળખાય છે

(૨) સામાન્ય રીતે જોનારને હિંદુસ્તાની મંગીત મોટે ભાગે ત્રણ ગગમમુખામા પહચાઈ ગયેલું દેખાય છે

(અ) રિ અને તીવ્ર વ લેતા ગગો

(આ) રિ અને કામગ ૧ લેતા ગગો

(ઇ) ગ અને કામગ ની લેતા રાગો

(૩) દરેક હિંદુસ્તાની રાગને પોતાનો વાદી અથવા મુખ્ય સ્વર હોય છે જેનો ઉપયોગ ઉત્તરનો વળાકાર વિશિષ્ટ રીતે કરે છે

(૪) વાદી સ્વરના સ્થાન પ્રમાણે ગગોને પૂર્વ અને ઉત્તર એના વિભાગોમા નહેંગી નાખવામા આવ્યા છે

(૫) અમુક અમુક રાગો માટે દિવસ અને રાતના અમુક પ્રકરો નિયત કર્યા હોય છે આમા માનસિક અને શારીરિક ધર્મેના આધારે પ્રવર્તેલી કોઈ યોજના હોય એમ લાગે છે

(૬) હિંદુસ્તાની પદ્ધતિમા તીવ્ર મધ્યમ બે જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે આનાથી ઠાંકનો ગોઠવણી સરળ થાય છે એટલું જ નહિ પણ તે ગાનાર કે માલગનારને રાગનો સમય નક્કી કરવામા મદદ કરે છે

(૭) સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત વખતે ગાનારા રાગો સપ્તપ્રકાશ રાગો તરીકે ઓળખાય છે આ રાગો માધ્યમ રીતે રિ અને કામગ ૩ લેતા ગગવગમા આવે છે

(૮) જે ગગોમા ગ અને કામગ ની હોય છે તે ગગો મધ્યાહ્ન કે મધ્યરાત્રીએ ગાવાના હોય છે

(૯) જે રાગોમા રિ, ધ, ગ અને તીવ્ર ની હોય તે ત્રિપ્રકાશ ગગો પડી તન્ત જ

લખવામાં આવ્યું છે. આ હકીકત પુસ્તકનું મુખપૃષ્ઠ જોવાથી જ સ્પષ્ટ થઈ જશે. આ પુસ્તકને કર્તાનું નામ આપ્યા વિના પ્રસિદ્ધ કરવાનો હેતુ એ હતો કે વાચકવર્ગ વધારે છૂટથી તેના ઉપર વિવેચન કરી શકે. મેં મારું નામ આપ્યું હોત તો કદાપિ તે વર્ગ તેટલી છૂટથી વિવેચન ન કરત! આ ઉપરાંત ખીજે ઉદ્દેશ એ પણ હતો કે આવા સ્વતંત્ર વિવેચનમાંથી જે કંઈ ભૂલો અથવા ખામીઓ પ્રકાશમાં આવે તે ભૂલોને આ ગ્રંથની ટીકામાં સુધારવાની તક મળે. આ ગ્રંથોની રચાનિક પત્રોમાં સારી સમાલોચના આવી છે, અને આ વિષય સમજનારાઓમાં તે ગ્રંથની કિંમત અંકાતી ગળ્ય છે. જુદાજુદા રાગોનાં લક્ષણો વિષેના નિયમો અને તેમને ગાવાની રીતના જુદાંજુદાં વર્ણનોને લોકોમાં વધારે પ્રચલિત કરવા, મેં સેંકડો સરળ સારિંગ મ અને લક્ષણગીતો તૈયાર કર્યા છે; અને ગંગીતના વિદ્યાર્થીઓને તેનો લાભ સરળતાથી મળી શકે તે માટે આ ગદ્યાંને ગ્રંથાકારે તેમની મૂળ કિંમતે જગતમાં મૂક્યાં છે. હાલમાં ગવાતા રાગોનું યથાર્થ અને વિશ્વસનીય સ્વરૂપ આગ્રે તેટલા માટે આ ગીતોની રચનામાં, હું ઉત્તમ ગાયકો પાસેથી જે રાગો શીખેલો તેમને મેં નમૂના તરીકે વાપર્યાં છે, અને ફક્ત તેમાં જ્યાં આવશ્યક હોય ત્યાં જ થોડાક સુધારા કર્યાં છે. આમાંનાં કેટલાંક ગીતો તો લોકપ્રિય થઈ ચૂક્યાં છે; અને એ પણ સમયનું શુભચિહ્ન છે કે ગવૈયાઓના વર્ગમાં પણ આ ગીતોને આદર મળ્યો છે. 'લક્ષ્યસંગીતમ્'માં અને 'હિંદુસ્તાની સંગીતપદ્ધતિ' નામના તેના ટીકાગ્રંથોમાં વર્ણવેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે સંગીતશિક્ષકો તૈયાર કરવાને માટે મેં કેટલાક સારા કંઠવાળા ખાસ વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવા માંડ્યા છે; અને મને આશા છે કે હિંદુસ્તાની સંગીતના અભ્યાસ અને શિક્ષણ સરળ અને વ્યવસ્થિત કરવા માટે મેં જિંદગીભર નમ્રભાવે જે તત્કાલ પૂરતો નિઃસ્વાર્થ પ્રયત્ન કર્યો છે તે સફળ થશે.

હવે હું આપમાંના જેઓએ આ પુસ્તક નથી વાંચ્યું તેમને મારી રચેલી પદ્ધતિનો ટૂંકો પણ પૂરો ખ્યાલ આપવાની રત્ન લઈ છું. રાગોના મુખ્યધર્મોને આધાર ન આપે તેવા અસખ્ય રંજક સ્વરસંયોજનો શક્ય છે; છતાં પણ આપ સેમત થશો કે આપણા હિંદુસ્તાની ગવૈયાઓ લગભગ ખસો વિવિધ રાગો ઉપરાંત વધારે રાગો ગાતા માલૂમ પડતા નથી. આ રાગોને લઈને મેં પંડિત વ્યકંટ મખીના 'ચતુર્દશીમકાશિકા'માં આપેલા જોતેર જનક મેલ અથવા ઠાઠોનો ઉપયોગ કરી તેમાંથી હિંદુસ્તાની રાગો માટે સરળતાથી જનક મેલ તરીકે વાપરી શકાય તેવા માત્ર દશ પસંદ કર્યાં. હું તમને એ પણ જણાવી દઉં કે આ વિદ્વાન પંડિતે પણ તેમના વખતના દક્ષિણના રાગોનું વર્ગીકરણ કરવા માટે તેમાંના ઝોગણીશ મેલ જ પસંદ કર્યા હતા. મેં જે દશ ઠાઠો પસંદ કર્યાં તે નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) શાન્તકદમાણ્ય	યમન.	(૬) ગમકક્રિયા	મારવા.
(૨) ધીરશંકરાભરણ્ય	ગિધાવલ.	(૭) શ્રીરાગ	કાશી.
(૩) હરિકેદારગૌળ	ખમાજ.	(૮) નારીરીતિગૌળ	આસાવરી.
(૪) માયામાહવગૌળ	ભૈરવ.	(૯) જનીતોડિ	ભૈરવી.
(૫) કાશીરામક્રિયા	મારવા.	(૧૦) શૈવપંતુવાળા	તોડી.

પછી મેં દશ ઠાઠમાંના એક અથવા બીજા ઠાઠ નીચે બધા રાગોનું વર્ગીકરણ કર્યું, અને આ પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરવામાં જનક ઠાઠ અને તેની નીચે મૂકવાના રાગોમાં રહેલું સામ્ય ધોરણરૂપે સ્વીકાર્યું. ઉદાહરણ તરીકે હરવીર, કેદાર, કામોદ, રથામ ઇત્યાદિ અને

એને મળતા બીજા રાગો કે જોડનામા યમન ઠા'ની માથે સ્પષ્ટ માન્ય છે, તેમને યમન-ઠાઠ નીચે મૂક્યા આજ પ્રમાણે શ્રી, જેતાશ્રી, ટકી પૂરિયા-નાશ્રી, માલવી, ગારી ઇત્યાદિને પૂર્વીઠાઠ નીચે મૂકામા આવ્યા, બ્યારે કાર્તીગરો, મુણ્ડી, જોગી, રામકંઠી વગેરેને ભૈરવઠાઠ નીચે મૂકવામા આવ્યા આ આખું વર્ગીકરણ 'સંગીતકલ્પદ્રુમાંકુર' નામના પ્રથમાબજાવેલા દસ 'લોકો'મા બહુ કુસળતાથી અને મહિમતાથી વર્ણવેલું છે આ અથ 'લક્ષ્યસંગીત'નો સંક્ષેપ છે ઉત્તર હિંદુસ્તાની સંગીતને વ્યવસ્થિત કરવાના કાર્યમા માગ માનનીય સહાયક નિગ્રમ સગરના આશ્રિત પ્રમિદ્ધ મગીત વિદ્વાન પદ્મિત અપ્પાતુલસેની આ કૃતિ છે

* * *

સંસ્કૃતમા લખાયેલો હોઈ, ધણા મગીતગ્રિા લોકોને આવશ્યક આવે તેથી આ જ લેખકે હિંદીમા 'ગગચંદ્રિકાસાર' નામનું પુસ્તક લખ્યું છે જે સંસ્કૃતમા લખેના 'રાગચંદ્રિકા'નો લગભગ અનુવાદ છે આ પ્રમાણે આખી પદ્ધતિનું ખોખું તથા જ્યાં પછી મેં મારું ધ્યાન બીજા વિવિધ જન્યરાગોના ભેદક લક્ષણો તરફ આપ્યું આ લક્ષણો સંક્ષેપમા મેં 'લક્ષણતીર્થ'મા આપ્યા છે અને તેની વિગ્તાથી ચર્ચા 'હિંદુસ્તાની સંગીત-પદ્ધતિ'મા કરી છે તેમા મેં પુષ્કળ ઉદાહરણો પણ આપ્યા છે કે જેથી સાધારણ શુદ્ધિના પણ સંગીતપ્રેમી અને આવશ્યક ધિરજવાળો વિદ્યાર્થી વિવિધ ઠાંઠો નીચે આનતા જન્યરાગોને ચોખ્ખા થી જૂદા પાડી શકે અને જોડની શોધ

નાધારણ રીતે, રાગોમા ભે', દરેકના મુખ્ય લક્ષણો આપીને કરવાનો નિયમ માન્યો છે આ લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે

(૧) રાગ ઓડન, પાડવ કે સપર્શ છે ?

(૨) આ રાગ માના મટે ચોગ્ય સમય કયો છે ?

(૩) કયા સ્વરો તે છોડી દે છે ? અને તે સ્વરો આરોહમા છોડે છે કે અવરોહમા ?

(૪) રાગના વાદી અથવા મુખ્ય સ્વરો કયા છે અને તેના સનાદી સ્વર કયા છે ?

(૫) રાગના વિસ્તારમા કયા અનુવાદી (વાદી અને સનાદી સ્વરોથી ઇતર) સ્વરોનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવાનો છે ?

(૬) ગગનું સૌંદર્ય પૂર્ણ કે ઉત્તરગગમા છે અને વળી આરોહ કે અવરોહમા છે ?

(૭) રાગો ગાવામા કમી જૂલોથી જાયવું જોઈએ ?

(૮) બહુ નજીકનજીમના રાગોમા કેવી રીતે મુક્ષમતાથી ભેદ કરવો ? જેવા કે શ્રી

અને મૌરી, જૈતાશ્રી અને પૂરિયાધનાશ્રી, બાસાવરી અને જૌનપુરી દેશી અને દેવગામર, ત્રિવેળી અને ટકી, મારવા અને પૂરિયા, મઢિયાર અને મજાર, મેલ અને રામસલી, મીમપલસી અને ધનાશ્રી, કાપી અને સિન્દુરા, વિહાગ અને સંજ્ઞા, દેશ અને સોરઠ ઇત્યાદિ.

આ ઉપરાંત, પ્રહ, અણ, ન્યાલ, અને ત્રિશ્રાન્તિસ્થાન બતાવીને રાગોના પ્રસ્તાર વિશે સામાન્ય સૂચનાઓ આપવામા આવી છે વળી તે ઉપરાંત રાગોની પદ્ધતિ પણ બતાવવામા આવી છે જેમકે, પૂર્વી દર્શનવાને મટે 'ત્રિ, સારંગ, મગ' અથવા પૂરિયા રાગ દર્શનવાને મટે 'શુભ્રિમ્ભતિ' ઇત્યાદિ વળી, આ પ્રસ્તાર દર્શનવા મટે લાખા ઉદાહરણો આપવામા આવ્યા છે જેથી રાગો શુદ્ધ રીતે સૌંદર્યથી અને શાધુર્યથી ગાઈ શકાય અને વિસ્તારી શકાય

ટૂંકામાં, રાગો અત્યારે ગવાય છે તે પ્રમાણે તેમને ચોક્કસાઈથી નિશ્ચિત રીતે અને સંપૂર્ણતાથી નોંધવા માટે મારાથી બનતું મેં કર્યું છે; અને રાગોના અભ્યાસ અને ગાન તો થોડીક સરળ બનતમહેનતથી થઈ શકે. આપણા અત્યારના અજ્ઞાન ગવૈયાઓની શિક્ષણપદ્ધતિ અશાસ્ત્રીય છે કારણ કે તે અવ્યવસ્થિત છે; અને તેથી તે કળવણી પામેલા વિદ્યાર્થીને બહુ ગ્રાહ્ય લાગતી નથી. વળી તે બિનજરૂરી રીતે લાંબી અને કંટાળાભરેલી તથા સ્થાયી પરિણામો ન આપે તેવી છે. આ બધામાંથી મેં સંગીતને બચાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘લક્ષ્યસંગીત’ અને ‘હિંદુસ્તાની સંગીતપદ્ધતિ’ની મદદથી અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થી જોાણામાં જોણું આટલું તો મેળવશે: સંગીતનો દૃઢ અને નિશ્ચળ પાયો ! અને ગાયનના કાગમાં પૂર્ણતા અને સૌંદર્ય પ્રસંગ મળે ઉત્તમ ગાયકોને સાંભળવાથી તે ગેળવી શકશે. આ પદ્ધતિના દરેક વિદ્યાર્થી માટે ચોક્કસ સ્વરગાન ઉપર એક આવશ્યક વસ્તુ તરીકે લાર મૂકવામાં આવે છે. અને માટે પૂરતી સામગ્રી મારી ક્રમિકપુસ્તકમાલિકાની સ્વરમાલિકામાં આપેલી છે. આતું ચોક્કસ સ્વરગાન મેળવ્યા પછી માધુર્ય અને સૌંદર્ય સરળતાથી મેળવી શકાય છે.

‘લક્ષ્યસંગીત’ સૂત્રગ્રંથ જેવો છે અને તે કરવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે તે સહેલાઈથી મોટે ઢરી શકાય. રાગજ્ઞપદ્મમંકુર, રાગચત્રિકા અને ચન્દ્રિકાનાર જેવા ગ્રંથોનો પણ આ જ ઉદ્દેશ છે. મારા મિત્ર આપણા પ્રમુખ ઠાકુર એમ. નવાબ અલિખાન સાહેબને મારી વર્ગકરણની રીત પસંદ પડવાથી તે રીત લોકપ્રિય બનાવવા મેં રચેલી પદ્ધતિનો ઉત્તર હિંદમાં પ્રચાર કરવા તેમણે ઉર્દૂમાં ‘મારફત—ઉલ—નગમાત’ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે; કારણ ત્યાંની મુખ્ય ભાષા ઉર્દૂ છે. આ ગ્રંથમાં એ પદ્ધતિ આવી જાય છે, અને મને કહેતાં બહુ આનંદ થાય છે કે આ ગ્રંથની ખીજ મોટી આવૃત્તિ નીકળી છે. જેમને સંસ્કૃત કે ઉર્દૂ નથી આવડતું તેમને પણ આ પદ્ધતિનો લાભ મળે તેટલા માટે મારા કેટલાક મિત્રોએ આ પદ્ધતિના પ્રથમ ભાગનો, ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો છે, અને ખીજ અને ત્રીજા ભાગનાં ભાષાંતર પણ થઈ રહ્યાં છે.^૧ વળી, દક્ષિણવાસી સંગીતપ્રેમીઓનું ધ્યાન પણ આ પુસ્તક તરફ ખેંચાયું છે એ ગારે માટે મોટા સંતોષની વાત છે.

આ પ્રમાણે એક પડજામાં ઉપર હિંદુસ્તાનના સંગીતની બ્યવસ્થા કરવાનો પ્રયાસ કરીને, અને આ આખી પદ્ધતિને છેવટનાં નવ કે દશ વર્ષમાં જાહેર મતની કસોટીએ ચડાવ્યા પછી, હું જોટલું કહી શકું છું, કે આ પદ્ધતિ કીટકીક કાગમાં આવે તેવી છે, અને બ્યારે આપણું સંગીત બહુ અસંતોષકારક સ્થિતિમાં આવી પડ્યું હતું તેવે સમયે તેને આ પદ્ધતિ આવશ્યક સ્થિરતા આપી શકી છે.

* * *

આપણા ઉત્તર હિંદુસ્તાનના સંગીતના પુનર્જીવનકાર્યમાં આ મેં પ્રથમ પગલું ભર્યું છે અને પરિણામે મારા પ્રયત્નને કીટકીક સફળતા મળી છે. ગારે માટે એ આનંદની વાત છે કે હું મારી પછીના કાર્યકર્તાઓ માટે એક નમૂનો તૈયાર કરવા શક્તિમાન થયો છું. આ નમૂનાને તેઓ સુધારશે અને સંપૂર્ણ કરશે; અને મને પૂરેપૂરી આશા છે કે થોડાંક વર્ષમાં આપણા સંગીતના શિક્ષણની સરળ પદ્ધતિ દ્વાતીમાં આવશે, અને આ પ્રમાણે લોકશિક્ષણમાં

૧. ૧ પહેલા ભાગનો ગુજરાતી અનુવાદ દુર્લભ છે. આગળના ભાગોના અનુવાદો હજી પ્રગટ થયા નથી.

તેનો ઉપયોગ થઈ શકે અને ત્યારે જ હિંદુસ્તાની મહરનાકાફા પગિપૂર્ણ થશે, ગાજી કે ત્યાગપંતી જ દિદીઓ યુનિવર્સિટીઓના અભ્યાસક્રમમાં મંગીત તાલ્ય જગી સકશે અને એ રીતે મંગીતનું શિક્ષણ મર્યાદાગ્રણ અને સાર્વત્રિક થશે, અને જો પરમાત્માની કૃપા હશે તો ઉત્તર અને દક્ષિણ બંને સંગીતપદ્ધતિઓનો સમન્વય થશે, અને આ પંતી આખા ગાજી માટે રાષ્ટ્રીય સંગીત હવાતીમાં આવશે અને આપણી અંતિમ મહરનાકાફા પૂરી થશે. કારણ કે ત્યાગે જ આ મહાન પ્રગ એ જ ગીત ગાતી થશે ! એવા જ મંગીતની પદ્ધતિ હવાતીમાં આવી, પંતી જ શિક્ષણ આપવાના દ્વારા આપોઆપ બાંધશે, અને પંતી સંગીતનું ફરજિયાત શિક્ષણ આપવાનું પણ આપોઆપ થઈ આવશે મહેવા પાઠ્યપુસ્તકો અને કમિટી પુસ્તકમાળાઓ લખવાનું કાર્ય પણ ટૂંકા સમયમાં થઈ જશે આ આગતમાં આશાવાદ અસ્થાને નથી, કારણ કે મને ઘણી ઊંચી આશાઓ છે કે નવાગમમાં નવી સ્થપાયેલી હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં મંગીતનો નુદો વિદ્યાવિભાગ ગણનામાં આવશે અને આ પ્રમાણે મંગીતશિક્ષણ આપવાનું કાર્ય ઝડપથી આગળ વધશે.

આ પ્રતિનિધિત્વનાળી પગિપ આમળ મારી પદ્ધતિ મૂનાનો ઉદ્દેશ આપ બધા પ્રતિનિધિઓનું માગ અપૂર્ણ નમૂના તરફ ધ્યાન ખેંચવાનો અને તેને પૂર્ણ કરવામાં મદદ માધવાનો છે, જેથી યુનિવર્સિટી માટે ને રખતે આપણી પાસે જો અગિયન પદ્ધતિ તૈયાર હોય તો યુનિવર્સિટીનું કામ મંગળ થઈ પડે *

કૃપાના સંતોષે

‘અવનરૂપ’

પ્રજો ! તારા માને કિન્દર રસરોમાં જન્મતની
મને જાડી શ્રદ્ધા ગિટપવિટપોના બાજનમાં
અને પુષ્પાંજો સિતુહરને સ્તોત્રસંગિતા
મળે જોનાવે એ પગમજ્ય ઓત્સુકેન ગયતા
તને સુ ફેરેડુ ન્યા નભરિયમતી અપકે પ્રભા
સૂર્યે ગમે છે સિતુહર આશ્વર સપના ?
ધગ જેની માના વિમલ હરના ધાવણ મળ્યા
અને આ પ્રાણોમાં વિમલ મય આશા રિમત છત્યા
હવે હુ માયુ સુ અમર ક્રમકેતા નભમુખે
મને આશા છે કે ગમત ગમી સસુ પગમમાં,
કૃપેરી સંગીતો અરવ વહતા અદપદના
ગદ્દા પ્રેરી નૃત્યે પગમ દેવનાલિંગન મમાં
જહે ત્યા સુ માયુ હૃદય છનકાવે તર મુધા
કૃપાના સંતોષે અહય જગે આસુ બિભરી ?

* પરિત વિષય નાશયમ બાતબદેએ ઇ સ ૧૯૬૫માં નોંધાવેલી પ્રથમ અખિલ ભારતીય સંગીત પરિષદમાં આપેલા A Short Historical Survey of the Music of Upper India નામના અંગ્રેજી ભાષાનું ગુજરાતી સંહિત સજ્જા તત્કાલી પ્રગ્ન મનાર અનુવાદમાંથી રબ માટે સંહિત્ય

(૧) એખિસીનિયાનો ઇતિહાસ

અત્યારે આખા જગતનું ધ્યાન ઈટલી—એખિસીનિયાના ક્ષેત્ર પર કેન્દ્રિત થયું છે, ત્યારે એખિસીનિયા સંબંધી નીચેની હકીકત જાણવાનું રસદાયક થઈ પડશે.

ઐતિહાસિક શોધખોળ તથા વૈજ્ઞાનિક પૃથક્કરણથી એખિસીનિયા સંબંધી જાણતી આવતી કદપનાતીત દંતકથાનો વિનાશ થયો છે, છતાં સૈકાઓ થયાં દેશ જે કસોટીમાંથી પસાર થયો છે તે તથા જે વિગતો તેણે પ્રાપ્ત કર્યા છે તેનો ઇતિહાસ જગતને રોમાંચક લાગે તેવો છે.

ફગીન જાનિઓ સામાન્યતઃ વસ્તુસ્થિતિ કરતાં સ્વપ્ન અને કદપનારાક્રિતમાં વધારે પડતી માન્યતા ધરાવે છે. તે પ્રમાણે એખિસીનિયન લોકો પોતાને અકલ્પનીય યુગોમાંથી જીવંતરી આવેલા માને છે. તેઓના પૂર્વજોમાં રાગ સોલોમન અને રોજાની રાણીનો સમાવેશ થાય છે, અને તે વાનને તેઓ માત્ર કાળકથા માનતા નથી પણ માથેરાત્તી ઐતિહાસિક હકીકત માને છે.

જે રીતે એખિસીનિયન લોકોના પુરાવા પર આધાર રાખી દંતકથામાંથી ઇતિહાસ તથા નવીનથી વાતોમાંથી સત્ય તારવી કહવાનું જ કાર્ય ઘણું દુષ્કર છે. આટલું તો આપણે જાણીએ છીએ કે સૈકાઓ પૂર્વે તે દેશ મદત્તા તથા વૈભવને શિખરે પહોંચ્યો હતો અને ત્યારપછી તે અર્ધજંગલી તથા અજ્ઞાત અવસ્થામાં આવી પડ્યો છે.

દેશ કેટલો જૂનો છે? તેના પહેલા રહેવાસીઓ કોણ હતા? એટલું તો ચોક્કસ છે કે ફગીઓના ગુજરાતન પહેલાં લાંબા સમયે, ઓક અને રોમન લોકોની સંસ્કૃતિ પહેલાં એખિસીનિયાના લોકો (મૂર્વના તાપથી દાઝેલા એવો અક્ષરાર્થ થાય છે) બાઈબલમાં 'કુશ' તરીકે જાણીતા હતા, અને તેમનું સામાન્ય નામક નહોતું.

બાઈમય મુજમ નોઆને ત્રણ પુત્રો હતા. સેમે એસિનામા બર્ડને એસિનાટિડ ગતિની સ્થાપના કરી નાઈટ પુરોપમા ગયો અને હેમે આફ્રિકામા બર્ડ ડાળી ગતિની સ્થાપના કરી દત્તકયા પ્રમાણે, નાઈલિ અને હિંદી મહાસાગર વચ્ચેના ઉચ્ચ પ્રદેશ—જે અત્યાં એમિસીનિયા કહેવાય છે—નો પહેલો ગહેરાસી હેમ હતો.

શેમાની ગણી પહેલા જે રાગ્નઓ એમિસીનિયામા ઘડિયા તેમના વિષે કઈ જાણવાનું મળી આવતું નથી દત્તકયા પ્રમાણે સોલોમન પહેલા માતસો વર્ષ પૂર્વે 'એરા' પહેલો રાગ્ન થયો અને તેના રિષે ભરોસાપાત્ર દક્ષીણ મળી આવે છે પણ તેના પછી અને શેમાની ગણી વચ્ચેના રાગ્નઓ નિસે એમિસીનિયાનો ખૂબ અદ્ભુત ગમ ધરાવતા હોના બનાવ્યું જાણતા નથી.

શેમાની ગણી મેકડાના આગમન સાથે દત્તકયા અને કેલેડ અરી ઇતિહાસની શરૂઆત થાય છે શેમા (અથવા સેગિરા) દક્ષિણ અગ્ન્યતાનમા આવેલ હવુ એમિસીનિયા તેનું મસ્થાન હતું વખત જતા એમિસીનિયા રાજધાની ગયું આ રાણીના સૌન્દર્ય, સંસ્કૃતિ તથા મર્તા વિષે અનુગામી લેખકોએ જે વર્ણન કર્યું છે તે પર વિચેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી.

એડિમ અમાગામા મને કહેવામા આવેલી રાત જે આખા એમિસીનિયામા સત્ય મનાય છે તે નીચે મુજબ છે મેકડાએ જેરુસેમના રાગ્ન મોહામનની કીર્તિ સાબરનાથી તેની મુલાકાત લેનારો નિર્ણય કરી રાણીને પગલું દઈ હવુ તેથી તે જગ લગાતા આ દંડ રાગ્ન મટાડે તેની તેને આશા હતી અમર મોટા નથા યુનામોના મોટા રસાલા મહિત તે રાગ્ન મોલોમન પાસે ગઈ તેને જોતા પેંત જ તેની માદગી અદસ્ત ઘર્ષ ઘર્ષ સોલોમન તેને જોતા પ્રમમા પડ્યો અને તેને મેકડા પાસે પોતાની પત્ની ધરાની માગણી કરી.

મેકડાએ માગણીનો સ્વીકાર કર્યો અને દત્તકયા મુજબ તેને પુત્ર અવતર્યો પછી મેકડાને પોતાના રાજ્યમા પાઠ જરાનું યોગ્ય વાગ્યું બાળક પણ માતા માથે એમિસીનિયા ગયો સાથે જવાહીરો અખૂટ ભડાર મોકલનામા આ મો હતો આ જવાહીર પાછળથી પરિતામા દાદી દેવામા આન્યુ જવાહીરનો પત્તો હજુ લાગેો નથી પરંતુ અત્યારના જમાનામા પણ આ વાત માનીને કેટલાયે ગોધકાએ તે માટે શોધખોળ ચલાવી છે.

મેકડા પર સોલોમનનો ખૂબ પ્રભાવ પડ્યો હતો તેણે એમિસીનિયામા ધણી સુધારા દાખલ કર્યા જેરુસેમમા સોલોમને મોઝીકના ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો, તે ધર્મ પણ તેણે દાખલ કર્યો.

મોઝીકના કાયદાની તખ્તોએ અત્યારસુધી એમિસીનિયાના એકસુગ ગામના દેવળમા મળી આવે છે સોલોમને પોતાના પુત્રને તે આપી હોવાનું મનાય છે.

શેમા અને એમિસીનિયાની નાદીનો વારસ ન્યારે દસ વર્ષની ઉંમરનો થયો ત્યારે તેની કેવળણી પૂરી કરવાને તેની માતાએ તેને જેરુસેલેમ મોકલેો ન્યારે તે દરબારમા ગયો, ત્યારે સોલોમન દરબારીઓ સાથે બેળાઈ જઈને મેકડાનો છતા બાળકે તેને હુગત જોળખીને જહું 'તમે રાગ્ન છો મારા પિતા છો.'

સોલોમને પૂછ્યું 'મેન—એ—લેડ' (તુ શું કહે છે?) આ પછી એમિસીનિયાના અમખ્ય રાગ્નઓએ 'મેતેલિડ' નામ ધારણ કર્યું છે.

આમા કેટલું સત્ય છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે પણ એટલી વાત નક્કી છે કે ઈ. મ.

પૂર્વે હપ્તમાં એગિપ્તીનિયાનો પહેલો રાજા મેનેલિક તરીકે ઓળખાતો હતો, અને તેના વંશજો, લગભગ અપ્પાદ સિવાય, આજ સુધી રાજ્ય કરતા આવ્યા છે. ત્યારે એગિપ્તીનિયાની ગાદી પર એક્ટ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે ઈસુ ખ્રિસ્તનો જન્મ થયો હતો, અને તેની પછીના રાજ્યકર્તા ઝોસ્લિસના રાજ્ય અમલ દરમિયાન ગ્રીક પ્રભાવને અંગે અને યહૂદીઓના હુમલાને અંગે દેશ વેળાય તથા સંસ્કૃતિની ટોચે પહોંચ્યો હતો.

ઇ. સ. ના ત્રીજા સદીમાં રાજા એલ્ક્સેન્ડરે ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળવાનું શરૂ કર્યું. અલેક્ઝાન્ડ્રિયાના પેટ્રિયાર્ક એથેનેસિયસના હુકમથી કુએન્ટિગસ નામનો પ્રખ્યાત વેપારી એગિપ્તીનિયામાં આવ્યો. રાજા તેની વિદ્વતાથી એટલો મુગ્ધ થઈ ગયો કે તેને રાજકારી દ્વંતરનો વડા નીમવામાં આવ્યો. બાદશાહના મોટામાં મોટા નોકરોને પોતાના ધર્મમાં વટાવવાની કુએન્ટિયસને આથી તક મળી.

પોતાને ધાર્મિક તેમજ સંસારી હક્કો મળવાથી રાજા સોલોમનના વંશજ તરીકે લગભગ દેશંશી ગણાવા લાગ્યો. તેની રાજા સર્વોપરિ તથા અનિવંચિત હતી.

પરંતુ નવા ધર્મનો પ્રચાર સાત્તિમય નીવડ્યો નહિ. સામાન્યતઃ બને છે તેમ નવા વિચારોની સામે રાજા વિરોધ—ખાસ કરીને ઇસ્લામનો—જાગ્યો. ને વખતે મુગલમાન ધર્મ ખૂબ જોરમાં હતો. રાજ્યાનીના શહેર એકરામથી તે ખ્રિસ્તી પંથના સ્થાનક ખેંટા સુધી તે પ્રસરેલો હતો. રાજાને ગાદીઘટ કરી તેની જગ્યા ઇસ્લામી લેલાગુએ થોડા વખત સુધી પચાવી પાડી, પરંતુ આ ઇસ્લામી જાગવો ટૂંક સમય ચાલ્યો. તે પૂરેા યતાં જૂનો રાજ્યવંશ ફરીથી ગાદીએ આવ્યો.

ખજુ ઇસ્લામી જાગનાં ગમે તે હોયે ફારી નીકળે તેની પરિસ્થિતિ હતી. પોર્ટુગીઝ શોધક પેડ્રો કોર્વિસ્ટમે, પોર્ટુગીઝના રાજા તુર્કેસનાન સામે જે યુદ્ધ કરતા હતા તેમાં એગિપ્તીનિયાની મદદ માગી. આ સમય સુધી તે પરિસ્થિતિ ચાલુ રહી. તુર્કો દાર્વા, દશ વર્ષ પછી તુર્કોએ એગિપ્તીનિયા પર હસ્તો કર્યા. જુદીજુદી ટોળીના આગેવાનોના રાજ્યક્ષોભથી લડાઈ લેવાઈ, અને તે દરમિયાન કેટલાક એગિપ્તીનિયા સાથેનો સંબંધ તોડી નાખી, પોતાને સ્વતંત્ર જાહેર કર્યા અને ઇગ્સાંડ સાથે વેપારી સંધિ કરવાની દિલચાલ કરી.

ત્યારે તો એગિપ્તીનિયાના સામ્રાજ્યનો અંત આવ્યો હોય તેમ લાગતું હતું. પરંતુ ઓગાસ્ટીનની સદીની અધ્યયને ન ધારેલો ફેરફાર થયો. એક એડ્ડનો દીકરો કાસિયા દૈલુ કોગિયન રાજાના લશ્કરમાં મોટે દરજ્જે ચડ્યો હતો. તે રાજાનો જમાઈ થતો હતો. તેણે રાજા સામે બંધ ઉડાવ્યું અને ઉપરાઉપરી મોટી છૂતો મેળવીને એગિપ્તીનિયાને ફરી સંયુક્ત કરવામાં તે સફળ થયો. તે યિથોડર બીજા નામે શહેનશાહ થયો.

આ નવા રાજાથી હથિયોપિયાનો આધુનિક ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. આ રાજાના વખતથી એગિપ્તીનિયા યુરોપના ખાસ સંસર્ગમાં આવ્યો.

નવા રાજાએ સુધારાનું મદાન કાર્ય શરૂ કર્યું. જુદાજુદા પ્રાંતો નવા રાજાને આપવામાં આવ્યા. કેટલીયે પ્રત્યે ફૂર વર્તાવ ગામે તથા મુસામગીરી સામે તેણે જેદાદ માંડી. રીનસર સ્થપાયેલી કોર્ટમાં ન્યાય અપાવા લાગ્યો. નવા ફાજદારી કાપદો મંજૂર થયો અને ફરીથી રાજ્યધર્મ તરીકે ફક્ત ખ્રિસ્તી ધર્મ શરૂ થયો.

રાષ્ટ્રીય દોષતની ભૂમિકા તરીકે ખેતીમાં તેને ખૂબ શ્રદ્ધા હતી. તેથી લડાઈ કરતાં

તેને શાંતિ વધારે ગમતી હતી. પરંતુ તેનો અમર્યાદ લોભ, અત્તાન અને ઈશ્વરે તેને દેવાંશી સંકિતઓ આપી છે તેવી તેની માન્યતા તેના વિનાશના કારણભૂત યર્થ પડી.

બ્રિટિશ રૈયતને એકસામઠી કારાગૃહમાં પૂરવાથી તે બ્રિટિશ સરકારની ખફગીનો ભોગ યર્થ પડ્યો અને તેને તાબે કરવાને જનરલ નેપિયરને મોટી ફાજ સાથે મોહકતામાં આવ્યો. પ્રમંથવશાત્ એબિસીનિયન લોકો અને યુરોપિયનો વચ્ચે યુદ્ધ ચલાવે એકવ હોવાથી માત્ર એટોવા નહિ પરંતુ માગડલાના યુદ્ધને પણ યાદ કરવું ફીક યર્થ પડશે.

નેપિયરના લશ્કરે ૧૮૬૭માં બ્રુલાહમાં પહાવ નાખ્યો અને પાપાલુસ્તંભો તથા બાર માઈલની રેલવે બાંધવામાં લગભગ એક વર્ષ પીની મર્યું. નેપિયરે જાળાસથો પહોં બધાવ્યાં. તેના માળસે ૪૦૦ માઈલ ફૂલ કરીને માગડલા પહોંચ્યા. વચ્ચેનો પ્રદેશ પર્વતોથી ભરપૂર હતો. પર્વતનો પ્રદેશ ૭૨,૦૦૦ ફૂટ ઊંચો હતો. આવી ફૂલ કરીને તેઓએ ઈ. સ. ૧૮૬૮-માં માગડલા પાસે એબિસીનિયન લોકો પર અખૂંત વિજય મેળવ્યો. ચરિયાનું બ્રિટિશ લશ્કરથી ઘેરાઈ જવાથી ધિરોડરે પકડાવા કરતાં મૃત્યુ પસંદ કર્યું. અને તેણે આત્મહત્યા કરી.

તેના પછી બીજો જહોન્સ રાગ થયો. તેણે રાજધાની એટવા ફેરવી. પરંતુ શાંતનો રાગ મેનેલિક બારીક તપાસ રાખી તકની રાહ જોતો હતો અને દરવીશો મામેની લડાઈમાં જહોન્સ મરાયો ત્યારે મેનેલિકે ગાદી પગાવી પાડી અને સહેનશાહ તરીકે પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. ફરીથી એક વાર એબિસીનિયા સંયુક્ત બન્યું.

ઈટલીની સંસ્થાન વધારવાની અભિલાષાની અમર મેનેલિકના સમયમાં દેશમાં જાગ્રાપા લાગી, અસાળ અને માસાદુઆ પર ઈટલીની સત્તા હતી, અને ઈટલીના લોકોએ આગળ વધીને ફેરન અને અસ્મારાતો કબજે લીધો હતો. એબિસીનિયાએ તેનો સત્વર જવાબ વાળ્યો. ઈટલીના લશ્કરને તે લોકો એટવા નજીક મળ્યા અને લગભગ આખા લશ્કરનો નાશ કરી નાખ્યો. લગભગ ૧૦,૦૦૦ માળસેને મારી નાખવામાં આવ્યા અને ૩,૦૦૦ને કેદ કરવામાં આવ્યા. જે લોકો નાસી છૂટ્યા તે લોકોએ ઈટલીમાં જઈને આ ખુનરેજની હકીકત કહી. આ લાખ ઈટલિયનોના રમરખગાથી અદશ્ય થયો નથી, અને એટવાનું વેર લેવાની પ્રબળ ઇચ્છા તેમનામાં ઉદ્ભવ પાળી.

એટવાની લડાઈ પછી સુલેહ યર્થ, અને પોતાની બીજી પત્ની લે-તુની સદ્દ વડે મેનેલિકે પોતાના મૃત્યુ સુધી ઈ. સ. ૧૯૧૩ સુધી ગળ્ય ચલાવ્યું. તે પોતાનો વારસ તરીકે પોતાના પૌત્ર લિક-જસુને નીમતો ગયો. રાણીએ રોગાની બીજી રાણી ચવાનું સ્વપ્ન સેવ્યું હતું. તે આથી હતાશ યર્થ, અને પાઠરીઝાની સદ્દથી નાના શાહનશાને તે દરાવવામાં વિજયી નીવડી. રાસતકારી મેકોનેને તેને પકડીને એલેક્સા કિસામાં કેદ રાખ્યો.

ત્યારપછી સ્વ. સહેનશાહની ત્રીજી પુત્રી મધુલિતુ ગાદી પર આવી, અને રાસતકારી તેના વાલી તરીકે તેને મદદ કરતો હતો. રાણી જૂના વિચારને વળગી રહેનારી હતી અને રાસતકારી પ્રગતિપ્રેમી હતો. એટલે રાજ્યની અંદર જે પણ પડ્યા. એક રાણીનો પક્ષ—તેમાં જૂના વિચારના હથિયોપિયન લોકો હતા, બીજે રાસતકારીનો—તેમાં સુવાન હથિયોપિયન લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ હતું.

આ બન્ને પક્ષ વચ્ચે સત્તા મેળવવાનો ઝઘડાથી અંતવારે એબિસીનિયામાં આટલી બધી ગરબા યર્થ રહી છે અને ન્યાંત્યાં અંધેર દુઝોચર ચાલ છે.

રાસતક્ષરીએ પુરોપતો પ્રવાસ કર્યો છે. તેણે રામ, પેરિસ અને લંડનની મુલાકાત લીધી અને રાષ્ટ્રપ્રેમમાં એગિપ્તીનિયાને દાખલ કરાવ્યું અને એક વખતના આબાદ દેશને જંગલની દૃષ્ટિએ પ્રથમવાર ઉચ્ચ સ્થાન અપાવ્યું.

રાસતક્ષરીએ ધણીખરા પ્રધાનોને રમ આપી. માંદી અને નળણી રાણી લિગ-મનુના વખતમાં સરમુખત્યાર થઈને બેઠેલા વૃદ્ધ સક્રિયશાળી રાસને પકડીને રાસદેહુના ટાપુમાં કેદ કર્યો. રાણીને ગાદી પર પાછી લાવવા તેણે યત્ન કર્યો હતો. ૧૯૩૦માં મ્યુલ્લિસ મૃત્યુ પામી અને રાસતક્ષરી રામન થયો. તેણે 'હેલી શિલાસી પહેલા' નો ખિતાબ ધારણ કર્યો, અને જંગલની મહાન પ્રજાઓના પ્રતિનિધિઓ સમક્ષ પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો.

સાધારણ મનુષ્યો કરતાં ઊંચો, ભરાવદાર શરીર તથા કાળી દાઢીવાળો અને અગેલ દરમિયાન આંખોવાળો આ શહેનશાહ બાગે જ દસે છે. દરાર પ્રાંતના ગવર્નર દેવરાસતક્ષરી સાથે તેનો ચહેરો ભાગે જ મરજાળી સકાય. એગિપ્તીનિયામાં મનુષ્યોને વૃદ્ધાવસ્થા વહેલી પ્રાપ્ત થાય છે અને શહેનશાહને પણ આ સામાન્ય નિયમને અપવાદરૂપ નથી.

જે મુસાફરોએ રાસતક્ષરીને ઉડેલે જોયેલા છે તેમને તેના ચહેરા પર આજસ તથા યાદનાં ચિહ્નો જણાય છે. રાજ્યાભિષેક સમયે તેના ચહેરા કરતાં આ વસ્તુ વિચિત્ર રીતે જુદી પડે છે. તાજેનરના બનાવોએ તેના શારીરિક દેખાવમાં નિઃશંક પરિવર્તન કર્યું છે. જેમ કેઈ વડાજીનો કમાન પહેલપહેલાં તોફાન આવતું જુએ, તેમ શહેનશાહને પોતાના સાક્ષાત્કારના આકારમાં મહાન યુદ્ધનાં વાદળ ભેગાં થતાં જોઈને થોડો રામય લાગ્યું હતો.

પણ જ્યારે રામય આવશે ત્યારે તે મહાન યુદ્ધ કરશે તેના પુરોગામીને તેના દેશનો ખિસ્માઈ કરીએ, તો નવા શહેનશાહને 'કાળી જાતિના એગિપ્તીસી' તરીકે અનેકવાર મરખાવવામાં આવેલ છે.

આ મનુષ્યના હાથમાં એગિપ્તીનિયાનું બાવિ મુદ્દાનું છે, અને તેની મામા ફેસિસ્ટ ઇટલીના સંનિધિને કૃત્ય કરવાનું કદાચ થોડા સમયમાં કહેવામાં આવશે.

છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર

(૨) જપાન વિષે કાંઈક

એક મિત્ર (નામની શી જરૂર!) જપાન જઈ આવ્યા: બાપાર માટે. તેમણે મિત્રેશાં જાણાગિત્રો જ આપીયા.

જપાનના પ્રદેશમાં પ્રવેશ્યા પછી કોઈ પણ રાજકીય દૃષ્ટિથી મદરતના સ્થળનો ફોટો લેતો તેની ત્યાં મનાઈ છે. જલાજનો કમાન ખૂબ જ સાવચેત હોય છે.

ગોટાં શહેરોમાં પણ રેલગાડીઓ વર્ગવિભાગવિનાની બધાજ સરખા, વહેલો તે પહેલો, અને છતાં ખંભાખંભીનું નામ નહિ. મૂંઝવાની અંદર જ બાવરયા, ગોરદી ખૂબ જતાં અપૂર્વ શાન્તિ ! રોશનમાં તેમજ દ્રામમાં પણ તેણે જ. આપણા દેશને તો આ પરદેશી 'મંડૂતિ'ને !

ગોટા ગોટા બાગ. બધા જ કતારગિફો. બાગનો મદિગા વધે નાંકાં કીમતી ગ્રામ્યી, પ્રકૃતિ પર મનુષ્યનો હાથ જ નહિ. કવિવર રવીન્દ્રનાથે 'જપાનયાત્રી'માં જણાવેલું ત્યારે અતિશયોક્તિવાળું માનેલું. ફૂલ ખીલે પોતાના સ્થળ પર અને ત્યાં જ કરમાઈને ખેરી પડે.

આળેકા, વહો, બધાય નવાનવા રંગોની સાથે ખીલે.

શાન્તિનિકેતનમાં જ્ઞાપનીસ દ્વારા સાંભળેલું: "તમારે શહેરેશહેરે આ શો કાલાહત? આવો શક્તિનો અપવ્યય સ્વતંત્ર થવા માટે મથતા દેશને કેમ છાજે?" તેની સહૃદય ટીકા સાત્વી હતી, તે હવે સાચું નિષ્કળતાં બાળકોનો એક જ પોશાક બધાંય મજા કરે. શિક્ષકોને અમલદારો કરતાં વધારે પગાર મળે, અને નીચલા વર્ગોમાં જ સારા જ્ઞાની શિક્ષક વર્ગ લેવામાં ગૌરવ માને.

તરૂંસ પાદતાં પહેલાં 'ઈન્ડેશન' અષાઢ, ત્યારે તેમાં મીઠાશ આવે. પાકા પછી સરકારનો સિક્કો વાગે, ત્યારે બજારમાં વેચાય. જે કાંઈ સાતું ન નીકળે, તે તેમ ને તેમ પાછું આપી દેવાથી બીજું ચીજ મળે: વધારાના પૈસા આપ્યા વિના!

ધેરેધેર પ્રયોગશાળા, રસાયનના સામાન્ય મિદાનો બધા જ જગ્યા સહુ પોતપોતાનું પૂરતું કરી લે.

વેપારી માગે તેમ આવે. 'એન્ટ્રી' લીધી તે મૂળ્ય! ક્યારે બાવ થયે (અને વદતો જ જાય!) તેનો માગણી હિપર આધાર.

રાજ્ય કહે તેમ થાય. રાજ્યના બંગલા આગળ થઈને જતાં દરેકને ટોપી ઉતારવી પડે. સરકાર તરફથી પ્રતિવર્ષ ૧૦૦ કે ૧૦૦૦ શુદ્ધિશાળી પ્રયત્નશીલ વિદ્યાર્થીઓને પરદેશ મોકલવામાં આવે. ત્યાં તેને પોતાના દેશનો બધો જ માલ મળે.

મહાન શુદ્ધ કારી નીકળે તેની તૈયારી માટે અમુક કસાક કોઈ કોઈવાર બધાય દોઢા શુભાવાનો લુકમ નીકળે. વિમાનમાંથી કાંઈ જોઈ ન શકાય, છતાંય શહેરનો સઘળો વહેવાર આવે તેને માટે પ્રયોગો થાય છે.

મારા મિત્રે જણાવ્યું: "આપણો દેશ ક્યારે કાંઈ કરશે તેનો ત્યાં પ્રત્યેક પળે વિચાર આવતો."

(૩) મુસલમાની અમલમાં વસેલાં દિલ્હીઓ.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં મુસલમાની રાજ્ય બીજા કોઈ પણ કાર્ય માટે જાણીતું હોય કે ન હોય, પણ રાજ્યધાનીના ફેરફાર માટે તે જાણીતું છે જ. લગભગ બધા જ મુસલમાન બાદશાહોએ પોતાની રાજ્યધાનીનું સ્થળ ફેરવ્યું હતું. હિંદુસ્તાનના પહેલા મુસલમાન બાદશાહ કુટુબુદ્દીનની માંદીને ઔરંગઝેબ સુધીમાં કાંઈ નહિ તે અધોએક ઝન દિલ્હી વસ્તો કરે. મોગલ કરતાં પછાત સમયમાં રાજ્યધાનીનો ફેરફાર વિરોધ જણાય છે, અને તે ફેરફાર કંઈક અંશે રાજકીય અને સામાજિક મુશ્કેલીઓને અને કંઈક અંશે પાશ્વર્ય સુચનાઓની પૂનને આભારી છે.

રાજ્યધાની માટે નવાં શહેરો મોગલો પણ બાંધતા, અને પકાણો પણ બાંધતા. પણ મોગલ સમયનાં શહેરો હજીયે હવાત છે, જ્યારે પકાણો સમયનાં શહેરો લગભગ નબટ થયાં છે. આનું કારણ એ છે કે લગભગ દરેક પકાણ બાદશાહ પોતાના પૂર્વગામી બાદશાહોની થયાં છે. આનું કારણ એ છે કે લગભગ દરેક પકાણ બાદશાહ પોતાના પૂર્વગામી બાદશાહોની રાજ્યધાનીના અવશેષોમાંથી જ પોતાની રાજ્યધાની બાંધતો, જ્યારે મોગલ બાદશાહો તે અવશેષોને બળથી રાખી, પોતાની તરી જ રાજ્યધાની બાંધતા. ખરું જોતાં હોઈ કર્ઝનના અવશેષોને બળથી રાખી, પોતાની તરી જ રાજ્યધાની બાંધતા. ખરું જોતાં હોઈ કર્ઝનના સમય સુધી જૂનવાણી વસ્તુઓને બળથી રાખવાની કોઈતે જરૂર લાગતી નહોતી. તેણે સુરોપિયન ઓફિસરો પાસે 'બાયરમ' તરીકે વપરાતાં જૂનાં મકાનો ખાલી કરાવ્યાં અને ઇ. સ. ૧૬૦૪માં "Ancient Monuments' Preservation Act" ("જૂનાં બાંધકામના સંરક્ષણનો કાયદો") પસાર કર્યો.

મુસલમાનો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે પહેલાં હિંદુસ્તાનની રાજ્યધાનીનું છેલ્લામાં છેલ્લું શહેર કિલ્લા રાઈ પિથૂરા (Qila Rai Pithura) હતું. ઈ. સ.ના તેરમા સૈકાની શરૂઆતમાં શુલામંડરાના પહેલા પાદશાહ કુતુબુદ્દીન ઐબાક કિલ્લા રાઈ પિથૂકામાં પોતાની રાજ્યધાની સ્થાપી. મંદિરને તોડી પાડીને કુત-ઉલ-ઈસ્લામ (Quat-ul-Islam) નામે બાંધીતી મરિજદ તેણે ત્યાં જ બાંધી અને કુતુબમિનાર બાંધવો પણ શરૂ કર્યો. અંતમમે તે પૂરો કર્યો, અને ફિરોજ તખલખે તે સમરાખ્યો. આ મિનાર મુસલમાનોની હિંદુસ્તાનની છતના સ્મારકચિહ્ન તરીકે બાંધવામાં આવ્યો હતો. અને અર્ધવૃત્ત લગ્નના, સુંદર ઘાટ અને બગીચાતરકામની દૃષ્ટિએ ઇ. સ. ૧૪૪૦માં માળવાની છતના સ્મારકચિહ્ન તરીકે રાણા કુમ્ભાએ બાંધવા ચિતોડના જયસ્તંભ કરતાં તે અડિયાનો છે.

આ રાજ્યધાની બલખનના સમય સુધી રહી. બલખને દિલ્હીની આસપાસના જીર્ણ થઈ ગયેલા કિલ્લાઓ સમરાખ્યા અને મેંગોલિયનોને મહાત કરવા માટે નવા કિલ્લાઓતપણ બાંધ્યા. પણ ઇ. સ. ૧૨૮૭માં ત્યારે કેકેઆદ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેણે કિલ્લા રાઈ પિથૂરાની ઉત્તરે કિલોખેરી (Kilokheri)માં નવી રાજ્યધાની સ્થાપી અને તેને ‘ નયા શહર ’ (Naya Shahar)નું શહેર.) નામ આપ્યું. અલાઉદ્દીને પણ પોતાની રાજ્યધાની ત્યાં જ રાખી હતી; પરંતુ મેંગોલિયનો વારંવાર ચડી આવના હોવાથી તેને પોતાની રાજ્યધાની બદલવી પડી. તેણે બે વખત તો રાજ્યધાનીને મેંગોલિયનોથી બચાવી; છેવટે કિલોખેરીને ઉત્તરે સિરી (Siri)માં તેણે નવી રાજ્યધાની સ્થાપી. અલાઉદ્દીન મહંમદકાંક્ષી હતો. તેના રાજમહેલને હમર તો સ્તંભ હતા. કહેવાય છે કે આ મહેલના અણતરમાં તેણે હમરે મેંગોલિયનોનાં માર્યા મૃત્યાં હતાં અત્યારે આ મહેલ હયાતીમાં નથી.

આસુદ્દીન તખલખે ૧૪મી સદીમાં પોતાની રાજ્યધાની તખલખાબાદમાં સ્થાપી. મેંગોલિયનોથી બચવા માટે સિરી કરતાં આ શહેર તેને વધારે સહીસલામત લાગ્યું. તેણે મેંગોલિયનોના હુમલાથી બચવા ત્યાં એક જગરજસ્ત અજિત કિલ્લો બાંધ્યો. આ કિલ્લાના જીર્ણ અવશેષો હજી પણ છે. જીર્ણ અવસ્થામાં પણ તેની લગ્નતા આપણને આશ્ચર્ય પમાડવા વગર રહે એમ નથી. આ અજિત કિલ્લા વિશે એમ કહેવાય છે કે તે વખતના પ્રખ્યાત સંત નિઝામુદ્દીન ઓલિયાએ શાપ આપ્યો હતો કે,—“ યા બસે ગૂંજર, યા રહે બિજર. ” (“ કાં ગૂંજરો વસશે, કાં બિજર રહેશે. ”)

આસુદ્દીન પછી, આખા જગનને અને બની શકે તો સર્ગને પણ છતવાની વ્યર્થ ઇચ્છા ધરાવનાર, તેના ગિથ્યાભિમાની પુત્ર મહમદ તખલખ ગાદીએ આવ્યો. તેણે અદીલાબાદ નામે નવી રાજ્યધાની સ્થાપવાના વિચારથી તખલખાબાદ પાસે બે નાના કિલ્લાઓ બાંધ્યા. આટલાથી સંતોષ ન પામતાં તેણે ઇન્દ્રપ્રસ્થ (નૂનું દિલ્હી) અને મિરી (નવું દિલ્હી)ને તોડી નાખી એક વધારે બાગ રાજ્યધાની બાંધી; અને રાજ્યને વારંવાર નડતા મેવાતી લૂંટારાઓ અને મેંગોલિયનોથી રક્ષણ મેળવવા તેને ફરતો ફાટ બાંધ્યો. એક હમર લાકડાના ચકચકિત સુંદર પાંચલાવાળું અને લાકડાના જ ડાપરાવાળું એક કાષ્ટગૃહ પણ તેણે બાંધ્યું હતું. તેણે એક લાકડાનો મહેલ પણ બાંધ્યાનું કહેવાય છે. તેના ઉપરથી પડતાં જ તેના પિતાનું મરણ થયું હતું; અને તેના પિતાને મારી નાખવા માટે જ તેણે એ ગાદવણ કરી હતી એમ કહેવાય છે. આ કાષ્ટગૃહ કે ફાટ એમાંનું કાંઈ પણ અત્યારે હયાતીમાં નથી.

લોકાપયોગી બાંધકામ માટે બાણીતા ફિરોજ તખલખે પણ એક નવી રાજ્યધાની અને

એક કિલો દિરોઝાવાદમા સ્થાપ્યા અત્યારે દિરોઝ કોટવા અથવા કોટના દિરોઝશાહના નામથી તે ઓળખાય છે જૂના દિંદીમાંથી જ તેણે આ ગહેર માધ્યુ હતુ પણ અત્યારે મહેને નથી અને દિંદવાની દીવાલો વૃંદુતુ થઈ ગઈ છે અત્યારે માત્ર જુમામસ્જિદ અને કુશામે-શિર. બને બધામાં ત્યાર લખ્ય હશે એ નિશક છે

પદરમી સદીમા ચૈત્રવગના ખીઝખાને ખીઝગવાદમા પોતાની ગભ્યધાની સ્થાપી તેના પુત્ર મુબારકશાહ મુબારકગવાદમા પોતાની ગભ્યધાની સ્થાપી લોદીઓએ એક પણ નતુ દિલ્લી વસાવ્યુ નથી તેઓ મા. સિરીમા જ રાજ્યધાની ગણતા જોકે સિકંદર લોદીએ સિરીથી આગ્રામા પોતાની ગભ્યધાની રેઝી હતી અને તાજમહાલની મગમગ મામે, જમના નદીની પૂર્વમા નવી રાજ્યધાની પણ સ્થાપી હતી—પરંતુ અત્યાર તેમાનુ કંઈ નથી

મુરવશના મસ્થાપક શેરશાહે દિંદીમા પોતાની ગભ્યધાની સ્થાપી અને ઇન્ડ્રાચને સ્થળે શેરગઢ અથવા પુરાણાદિલા નામે દિંદો આપ્યો તેના અકાગ મૃત્યુથી તેનુ ગભ્યધાની બાધનાનું કામ અધૂરુ ગઈ ગયુ અને હુમાયુએ તે પૂરુ કર્યુ હુમાયુએ દિવ-પનાહ (Div Panah) આપ્યુ શેરશાહના પુત્ર હસનામશાહે જમના નદી ઉપરના એક બેગમા પોતાની ગભ્યધાની સ્થાપી અને તેને અનીગઢ નામ આપ્યુ અત્યારે આમાંથી કંઈ પણ હયાતીમા નથી

બાગરને આપણે બાગરનગરનો અસ્થાપક ગણીએ છીએ, પણ બાધકાગની બાગતમા તે તેનું નામ આપણે સભાગનાનુયે નથી તેણે આગ્રાને જ પોતાની ગભ્યધાની બનાવી હુમાયુએ પણ આગ્રામા જ ગભ્યધાની રાખી પણ મહાન અગરે ફતેહપુર સિક્રીમા ની ગભ્યધાની સ્થાપી આ ગહેર હજુ પણ છે હમરે લોકો શહેરની બાજુ નિગમના આને છે

ફતેહપુર સિક્રીની સ્થાપનામા પણ કારણો આપનામા આવ્યા છે

(૧) અગરના વણ બાગર આગ્રામા મળ્યુ પાગના હતા અને તેથી આગ્રાનો મહત્વ અસુખાગરી અને જૂતિયો ગણવા લાગ્યો

(૨) જે સદીમા ચિત્તિતા આશીનાથી મલીમ અને મુગદ જન્મના હતા, અને તેઓનો જન્મ સિક્રીમા થયો હતો

(૩) માનુકે બૃહદચના માટે આ પ્રેશ મગ્ન હતો સિક્રીની રેઝીઓને લીધે આસપાસના મુલ્ક ઉપર મારુ બ્યાન ગદો શક એમ હતુ—અને મેનાડના ગણા મામે બાગર આ જ સ્થળે હત્યો હતો

(૪) આ સ્થળ ગભ્યધાનીની નજી હતુ

(૫) હિંદુઓની મત્તા નીચેના હિંદુસ્તાનના પ્રદેશ પર અકમર બાગર નજી ગંખના માગતો હતો

(૬) બાગરની સિક્રી નજીની હત અને તેના મરમળો પણ ગળ્યુશૂત હતા

(૭) સિક્રી અને તેની આસપાસનો કુમગમ પ્રદેશ બાધકામ માટે પૂરતી મામમી પૂરી પાડે એમ હતો

આ બધા કારણોને અને તે સ્થળ પર્મ કરનામા આ યુ હતુ થોડા વખતમા તે કોટના મકાનો બના થઈ ગયા અને પાય નર્મમા તે લડન ગતાય મોટુ સહેર તમાર થઈ ગયુ

અગરે સિક્રીમા પાણી માટે મુગ થોળના કરી હતી મહેનદી ઉતરે છ માર્ગના લાથુ તમામ હતુ તે આખા શહેરને પાણી પૂરુ પાડતુ હતુ અતિ નુગ થોળના હતા મહેનને બનાવામા પાણીની ખૂબ ખેંચ લાગતી વખતમા જે ૧૫૮૨મા તમામની

પાળ તૂટી ગઈ અને મહેલમાં અને શહેરમાં હાહાકાર થઈ ગયો. પાળ તૂટવાથી તળાવ થોડા વખતમાં સુકાઈ ગયું અને અકબરને જે પ્રદેશ માટે માન હતું અને જે પ્રદેશમાં પોતાને આનંદ મળતો હતો તે છોડવો પડ્યો. તેણે ઈ. સ. ૧૫૯૦માં સિંકી છોડ્યું અને લાહોરને પોતાની રાજ્યધાની બનાવી. જહાંગીર ધણે લાગે આગ્રામાં જ અને તેણે આગ્રાને જ પોતાની રાજ્યધાની બનાવી. અકબરના પૌત્ર શાહજહાને આગ્રા અને દિલ્હી બંનેને પોતાની રાજ્યધાની તરીકે રાખ્યાં હતાં. ઔરંગઝેબે શરૂઆતમાં આગ્રા અને પછીથી દિલ્હીને પોતાની રાજ્યધાની બનાવી હતી. મુસલમાનોના સમયનાં દિલ્હીઓની આ ટૂંકી સમીક્ષા છે.^૧

મહાસુખરાય ઇન્દ્રાશંકર પટ્ટણી

શરદ્દયંદ્ર સૌભાગ્ય

માધવજી બી, મચ્છર

[રાહ—વણુજરો વણુજરી રમે સોગંદે રે લોલ]

હીચ

આજ બીચો શરદ્દયંદ્ર બીચો રે લોલ—(૨)

કરી સોગે કળા સંપૂર્ણ

દોળી પોતે દિવાને સકળ સૃષ્ટિને રે લોલ—

આજો

રૂપ ધવલાં ધરીને રજની હસે રે લોલ,

શોભે સેથલિયે ચંદ્ર ચંકાર,

અંગ અંગે ઉભંગ રંગ રેલતો રે લોલ—

આજો

વહે શીતળ સમીર સૌરને ભર્યો રે લોલ,

હાડે રસની અગીત ઉર હોળ,

પ્રાણુ ડાલે ને દેહવેલ ડાલતી રે લોલ—

આજો

ફૂલ ફારે ને ગાન મધુર ગુંજતાં રે લોલ,

હરે બિર્ગિજો બહેની રસાળ,

રમે રાસે ધુલાગી રસિક મુંદરી રે લોલ—

આજો

બગે અંતરમાં અમીભરી વેદના રે લોલ,

કાંઈ નયનોમાં નૃત્ય રચાય,

અંકય છવનના પ્રેમરસે પોષવા રે લોલ—

આજો

દેવ સૃષ્ટિ સૌભાગ્ય પરે મોહી રહ્યા રે લોલ,

એમ મોહ્યા મંધવોં અનેક,

દિયે મંગળ આશિષ મનુકુળને રે લોલ—

આજો

૧. ૧૯૩૫ જુલાઈ: 'હિંદુસ્તાન રિવ્યુ': પૃષ્ઠ ૩૭-૪૦. શ્રી. વિક્રમાદિત્ય એસ. નિગમ, એમ.એ., એલ.એલ. બી ના "The Growth of Delhies under the Muslims" નાં લાપ્તાંતર.

સ્નેહસભ્યમ પીઠાચરત પ્રોફેસર—લેખ નેપાવાન મુનશી પ્રમુખ માહિત્ય સમદ, પ્રકાશક આર આર ગેહી ૩૧, જી મેનમ અન્-૫૦વીઝર્મ, દરાવળા, પ્રિન્સેમ મ્પ્રીટ, મુમર્ષ, કિમન દરેકની રા ૧-૪-૦

પરેલી કૃતિ એ- વાર્તાના રૂપમા છે અને જોડ તે જ વાર્તામા નહિ જેવો રંગદાર જી નારરૂપમા છે વાના જોના પણ ત ત મમગવ એમ છે કે તે પ્રદમન છે

એ અમમાનરીતના ન્પતીમા, એ માના પુરુષ અને જો ની ઓન, પેન ૧ ગેના જીવનને ફરી આરુ કરવાના મિથ્યા ઉધામામાથી આ નાટકનો દાખ્ય આવે જે પ્રો પ્રીતમ અને ધનકોગમા ધનકોગ પ્રેમ ને અને અશક્ત રધારે માદી પડી પ્રીતમ પર હોડા રધાર છે, અથવા હોડા વસાવવા માદી પડે છે અને જાના નિવનર ખગા ૧૦ જે જીજી બાબુ રાગી પાટા બાબી મલખૂત રેખાતા અત પોતે જરૂર ૧૧ી આ ૧૨, શીખરી જગતમા અત્માસુધી રહેતા મમગરખાતર પાવે પાના પડી રાગારેતી વસુધા ૭ મમગેર જહાદુર પેમેટકે સુખી હોઈ પાનાની રાગી મગીનો ઉપેતગ મુજગમા પ્રતિ ૧ વધારા ૩ છે તેમા પશ્ચિમે પ્રીતમ નો રસનો ગાય થા ૮ અહીંથી વાર્તામા એક પડી એક હાથજાનક દરેકો દીલા થાય ૯ ધનકોગ દરેકો પતિ પર નહમારેત, તમા જેની માદી અને દુનિયાને નહિ ઓગળનાર કર એવા જ માદમથી મમગેરમહાદુરો ઘેર જઈ તેના દીવાનખાનામા વસુધાને મળાથી નાવે છે મમગેર જહાદુર પ્રોફેસર પામે માદી મગાતના આવે છે ત્યાર જાણે હાથના એ- કેન્દ્રુ દર્ય પૂરુ ૨૨૫ લગભગ બધા પાનો બેગા થાય છે જોગી જાગરામા માદીની માગણી કરતા મમગેરજહાદુર, મીકાશ વધારવા પ્રયત્ન કરતો પ્રોફેસર વસ્તુસ્થિતિ સમજવાને તદ્દન નાલાયક પણ ઉશ્કેગમેલી સ્થિતિમા, તાગત જહાવેતા દાલના દુખે શિકાગ કરતી વચમા વચમા જોતતી ધનકોગ, અને મમગેર જહાદુરને જામનગરના ખવાસ પ્રેમાના જોડુ નરીકે ઓગળી માદતી જાગરમાન જસકાર કાકી આ દર્યને નાટકનું એક કેન્દ્ર બનાવ છે નાટકના દાખ્યનું જીજી કેન્દ્ર ચીચણના રાગાજીના ૫૦ રામા પમાણુ વેપે જગીનદામ મમગેરજહાદુરને એઆખર ૩૬ છે તે છે આ મરકરી ઘણી જ લપકર છે જો પશ્ચિમે વસુધાની મૂર્તિથી લય ૭ ગને છે— માત્ર મમગેરજહાદુરની મૂર્તિતાને લીધે જ આ દર્ય ફા-મમા અનુસિત મનતુ રાગી થાય છે પણ મમગેરજહાદુર જેના મૂર્તિમા પણ આ લુપાયેતી કોળ મેરી છે, અને તેથી પ્રોફેસર માથે નસી જ્યા તૈજર અથેતી વસુધાને તે પગની ફાસાતી મુમથિ ખમેદી લે છે અને પ્રોફેસર ને અતે જનાની જ્ય છે વસુધાની બેવડી નવમાર્ગ— મમગેરજહાદુરની પત્ની હોરા ૭૫૫ પ્રોફેસરનો ગહસાર ૬૦૦૦, તેની માથ નાગી જ્યા

તત્પર થવું અને છેવટે પોતાના પ્રેમના અવિચારથી, અને દુનિયાના એરાઆરામ ખાતરે સમશીરખહાદુર સાથે જ રહેવાનું નક્કી કરવું અને સમશીરખહાદુરના પાત્રમાં મૂર્ખતા, દંભ, ડંકાસ, કુનેહ વગેરેનું અદ્વશુત ગિરણી કર્તાએ કૌશલથી ખતાવેલું છે. છેવટે ધનકારનું એકદમ બદલાઈ જવું એ જરા નાટકી છે પણ આવા કારણમાં અનુચિત નથી. આખું નાટક આપણા જમાનાના સમાજના અમુક સ્વભાવનું સાચું પૃથક્કરણ અને મૂર્તદર્શન છે.

વાર્તામાં આવતું, બ્હીરકો પીતું કોકાણું પાત્ર, જેમના કૂવામાંથી ફૂટલી બાટલીઓ નીકળે છે તે 'ટેકરાના મુનશી'ઓમાં આવતી એ જ હકીકતનું સમરણ કરાવે છે અને કર્તાના અનુભવ તેની કલાકૃતિમાં કેવી રીતે જિતરી આવે છે તેનું કૌતુક હોય તેણે નોંધવાજોવો છે.

અમે બધાં:—લેખક: ધનમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા, જ્યોતીન્દ્ર હરિહરસંકર દવે; પ્રકાશક: મૂળસંકર સોમનાથ લદ્દ, રાવપુરા, વડોદરા.

આપણા સાહિત્યમાં જે લેખકોએ બેગાં થઈ લખેલું આ પહેલું જ પુસ્તક છે. અને બન્ને શક્તિઓ કિન્ન છતાં તેમના સહકારથી તેઓ આવી કૃતિ આપી શક્યા તેને માટે બન્નેને ધન્યવાદ થટે છે.

બન્ને આપણા સાહિત્યમાં વિનોદી લેખો અને પુસ્તકોના લેખકો તરીકે આ પહેલાં પ્રસિદ્ધ છે, અને આ પુસ્તક બન્નેના જશમાં વધારો કરે એવું છે.

પુસ્તકમાં એક સુખી મધ્યમ કુટુંબના બાળકની જન્મથી તે તેના લગ્ન સુધીની વાત આવે છે. આ બાળક તો કંઈક અંશે અનેક વાતોને અને પ્રસંગોને પરીવરવાનું મૂળ છે. બાની તેની આસપાસ કામ કરતાં અનેક પાત્રો જ મુખ્યત્વે હાસ્યનિષ્પાદક છે. એ બધાં પાત્રો આપણા સમાજના નમૂના (types) છે, પ્રસંગો પણ સામાન્ય હમેશાં બનતા છે, અને તેમાં જ રહેલી માણુરાની અભિમાનિતા, અને તેથી થતા મિથ્યા પ્રવર્તનોની આમાં મુખ્યત્વે મસ્કરી છે. જગતમાં અભિમાનિતા હમેશાં હાસ્યાર્પદ છે. પણ લેખકોની ખૂબી એ છે કે પાત્રોને હાસ્યાર્પદ બનાવ્યા છતાં, તેમને એ પાત્રો તરફ તિરસ્કાર નથી, જિજ્ઞાસો, કંઈક માણુસમાજમાં નિર્બળતા છે એ બાવનામાંથી ઉત્પન્ન થતો, સમભાવ છે, અને એ જ સમભાવ વાંચનારના દિલમાં પણ થાય છે. વાંચનાર આ પાત્રોની વાતો વાંચતાં, તેના તરફ દસતાં પણ તેને આહતો બંધ છે, ખીંછ રીતે કદીએ તો પાત્રો તરફ દસતાં કંઈક પોતા તરફ પણ હસતો બંધ છે.

આપણા જૂજ વિનોદસાહિત્યમાં આ એક અગત્યનો ઉમેરો છે.

સમાજમુધારાનું રેખાદર્શન:—લેખક: નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી એમ. એ., અધ્યાપક, શ્રી. લા. ઉ. ગુજરાત મહિલા પાઠશાળા, અમદાવાદ; પ્રકાશક: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી હીરાલાલ ત્રિલુવનદાસ પારખ, ખી. એ.; દિગત આઠ આના.

આ પુસ્તક વાંચવાથી તરત સમજાઈ કે આ પુસ્તકની ઘણી જરૂર હતી. મુધારાની ટેટલીક વાતો બધા માણુસો સમજતા હોય તેમ સામાન્ય રીતે મનાય છે, પણ તેના વિચારો સ્પષ્ટ હોતા નથી. દાખલા તરીકે મુધારો એટલે ગુજરાતના હિંદુસમાજના અમુક જિજ્ઞાસાત કે વાણિયાસાહસીના જ પ્રશ્નો એ એનું મૂળ સ્વરૂપ છે એ ઘણાને સ્પષ્ટ હોતું નથી. વળી આપણા આદ્ય મુધારકાના પુરુષાર્થનો અને આપણા વંદેમની સર્વદેશીયતાનો પણ અત્યારે ઘણાને ઓછો ખ્યાલ છે. એટલું જ નહિ, જીવન દેશો જેવા પુસ્તકમંત્રાદો અને ઇતિહાસ અને સાહિત્યનો અભ્યાસ ન હોવાથી થોડાં વરસ પહેલાંના વિચારકાના વિચારો

આપણે ભૂલી જઈએ છીએ આ પુસ્તક વાચતા યશી બાવતો અત્યાગ્ના જમાનામાં પાવ્ય તાજ અને કથનયોગ્ય દેખાએ સુધાગ વિને અને લેખકોના મનો અને દષ્ટિએ તેમને અહીં નિપક્ષપાતપણે દર્શાવેલા છે

આ પુસ્તકમાં લગભગ ૧૯મી સદીના મધ્યભાગથી સુધાગની દિવસાવ શરૂ કરી લગભગ ૧૯૨૫ સુધી તેને આલેખી છે આ પછી પૂર્ણ ગાંધીજીનો આપણા મનોહરજનમાં પ્રવેશ થાય છે, અને અમારુસુધાગની પદ્ધતિ બદલાય છે—સમાજસુધારાનું એક નવું પ્રકરણ ખૂલે છે, પણ ને હજી પુરુ થયું નથી—ચાલે છે

આ પુસ્તક વાચનાની અગે મળતે લનામણ કરીએ છીએ

ગુજરાતની લઘુવ્યવસ્થા અને કુટુંબસંસ્થા—લેખ- મનોજિની મહેતા એમ એ, પ્રમાણક ઉપર પ્રમાણે, દિગત ૩ એક

આ પુસ્તક પણ આપણા સમાજના અભ્યાસને માટે આશ્વા છે આમા વેદવાદીન મમાજના ગિનાને પણ આપેના છે અને તે ઉપરથી જાન પ્રાચીન મનાતા ગિનાને સંગ્રામણીએ અર્ચાચીન છે તે બતાવી આપેલું છે સીમની મરોજિની મહેતાએ ધણો શ્રમ લઈને, ગુજરાતમાં ફરીને, શહેર, ગામડા અને અનેક નાતોની સ્થિતિ જોઈને આ પુસ્તક લખેલું છે એટલે તે માહિતીપૂર્ણ છે અને આપણા સમાજની ખરી સ્થિતિનો ખ્યાન આપે છે આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં લઘુત્વ અને અવિભક્ત કુટુંબો મંગધી મેળવેલી હકીકત આ પુસ્તકમાં ખાસ ખ્યાન ખેંચે એવી વસ્તુ છે

આપુ પુસ્તક આ વિષયના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી છે

આ બંને પુસ્તકોની પ્રસિદ્ધિ માટે શુ વ સોસાઈટીને અભિનંદન ધરે છે

મિરાતે અલુમદી (વા. ૨, ખંડ ૨) અનુસાદક દી બ કૃષ્ણનાથ મોહનનાથ ઝવેરી એમ એ, એવએવ બી, છપાવી પ્રમિદ કરનાર ઉપર પ્રમાણે, કિમ્મત એક રૂપિયા આતુ એક વોલ્યુમ પાછલી સાલ બહાર પડી ગયું છે અને એક હજી બહાર પડ્યું બાકી છે આ વોલ્યુમ પણ ગયા જેતુ જ સુસામ્ય છે લાપાન્તર એટલું અસલની નિષ્ઠ ગહીતે દરાયુ છે કે ગુજરાતી શૈલીમાં પણ અસલનો બાર સમજી શકાય છે આવા લેખોમાં પણ અનંતરણો, વર્ણનો વગેરે એ જમાનાના માતાવરણનો સારો ખ્યાલ આપે છે ઐતિહાસિક સંશોધનની સામગ્રી તરીકે આ પુસ્તકની કિંમત ધણી ઊંચી છે તે કહેવાની જરૂર નથી

પ્રાકૃતમાગાપદેશિકા—અપાદક અધ્યાપક પડિત જેયદામજી જીવરાજ દોશી, પ્રકાશક શબુલાલ જમશી સાહ, ગુર્જર ગ્રન્થગલ દાર્યાલય, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ, મધ્ય ૨-૦-૦

આ પુસ્તકને અગે આવકાર આપીએ છીએ પ્રાકૃતના અભ્યાસ માટે આ પુસ્તક ધણુ જ અનુકૂળ છે, તેના પાઠોનો કમ અને મિશ્રણપદ્ધતિ વિદ્યાર્થીને રાગ રીતે અભ્યાસમાં આગળ લઈ જાય તેવી છે પડિત જેયદામજી પાડી લાપા પણ જાગૃતા હોવાથી આ પુસ્તક આગળ ઉપર તેનો અભ્યાસ કરવાને પણ માર્ગ મળ્ય કરે છે સંસ્કૃત વ્યાકરણ સાથેની સરખામણી પણ વિદ્યાર્થીને મદદ કરે એમ છે પડિતને લાપાસાસ્ત્રની દષ્ટિએ ગુજરાતીનો પણ સારો અભ્યાસ હોવાથી ગુજરાતી જાગૃતારને પ્રાકૃતનો અભ્યાસ આથી ધણો સુગમ થશે, અને તે સાથે વિદ્યાર્થીને ગુજરાતી લાપામાં પણ સારી નજર પડેાચશે પ્રાકૃતના અભ્યાસ માટે આ પુસ્તક આવશ્યક છે અને પ્રાકૃતના વધના જતા અભ્યાસને એ મોગી મદદરૂપ છે

પ્રાકૃતસુભાષિતસંગ્રહ: Compiled by V. M. Shah, M. A., Professor of Ardhamagadhi, M. T. B. College, Surat; Price 1-8-0.

પ્રાકૃત એટલે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત ભાષાનાં ૫૦૧ સુભાષિતોનો આ સંગ્રહ છે. સંગ્રાહક પ્રાકૃતના અભ્યાસી અને અધ્યાપક હોઈ સંગ્રહ વિદ્યાર્થીઓને રસિક અને આ ભાષાના જ્ઞાનમાં બોધક થાય એવો ધ્યેયો છે. ઉપોદ્ધાતમાં શ્રી. સાહે અર્ધમાગધીના સ્વરૂપ વિશે અને અત્યારનાં લેનશાસ્ત્રોની ભાષાના સ્વરૂપ વિશે ચર્ચા કરેલી છે, તે આ અટપટા પ્રશ્ન ઉપર મારો પ્રકાશ પાડે છે.

સુભાષિતો આપણા સિદ્ધતા સાહિત્યનું એક વિશેષ ધન છે. સંસ્કૃતકાવ્યથી આજ સુધી તેની પરંપરા ચાલી છે, અને એ સાહિત્યપરંપરાના એક અંકોડા તરીકે પણ આ પુસ્તક સાહિત્યરસિકોને ઉપયોગી થઈ પડશે.

આંશુનું જીવન:—લેખક: યશવંત મ. દેસાઈ. બી. એ., એલએસ. બી.; પ્રકાશક: શ્રી. જમનાદાસ-બી કંપની, મુંબઈ ૨; કિંમત રૂ. દોઢ.

૧૮ વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ છે. લેખક હજી આ વાર્તાલેખનના પ્રારંભમાં છે અને પ્રારંભિકની કચાશ તેમની 'કેટલીક મૃતિઓમાં' દેખાય છે—ખાસ કરીને સંગવાસંભવના દુર્લભની. 'પરનારીની પ્રીતરી' ની વાતમાં રાધા પાત્ર જ કંઈક વિચિત્ર છે, પણ તે જવા દઈએ. તે મદનના વિવાદ તોડાવી શકે તે તફાવત સંભવિત છે. પણ પછી તેનાં માણસો મદનને તોડરી પણ ન રહેવા દે એટલી બધી તેની વગ હોય એ સંભવિત નથી. પણ આ કચાશથી કર્તા પોતે જાણીતા છે એટલે તે સંબંધી વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી. તેમની વાર્તાનાં એકબે આશાપ્રદ અંગો જાણ્યાં છે તે જ જાણવીએ. એક તો જીવનમાંથી વસ્તુની પસંદગી કરવાની તેમને આગ્રહ છે. જાણી જોઈને વસ્તુની અતિશયોક્તિ તેઓ કરતા નથી. અને વસ્તુને હાસ્યથી જોવાની તેમને દષ્ટિ છે. આ ગુણોને વિકસાવે તો તેઓ જરૂર સારી વાર્તા લખી શકે એમ અમે માનીએ છીએ.

આંતરની વાતો:—સંપાન. પ્રકાશક: ક્ષેત્રસંકર મોહનજાણ દયે: અંજલિ ગ્રંથમાળા, ડેન્સો દોહ, કરાંચી; કાચું પૃઠું ચામી રૂપિયો, પાકું પૃઠું દોઢ રૂપિયો.

લેખક કહે છે: "જેમનાં હૃદય સુધી હું પહોંચી શક્યો છું એવા રૈનિક મિત્રોના સાચાં અનુભવ-પ્રસંગો મેં આ કથાઓમાં ગૂંથ્યા છે. 'જીતેન્દ્ર' 'નિર્મળભાર્ગ' કે 'પ્રવિણકુમાર' કોઈ એક વ્યક્તિ નથી પણ અમુક સાચા પ્રસંગો, મંથનો અને મનોરથો ચીતરવા માટે મેં રચેલા કલ્પનાપાત્રો છે." (જેકણી વેળાની રાખા છે.)

આ પ્રમાણે જુદીજુદી વ્યક્તિઓના પ્રસંગો તથા જ પાત્રોમાં બેળા કરવાથી અગ્રંભવિતતા નહિ તો અતિશયતા તો આવી જ જાય છે. અને એમાં મૂળ વ્યક્તિના લાવથી, જોડના વાતાવરણથી અને લેખકના અંગત સમસ્યાથી પણ અતિશયોક્તિ આવી જતી જણાય છે, છતાં ગુણે વાતોની પછવાડે સતતા પણ જણાય છે.

આપણા જુવાન સમાજમાં ડેકિયું કરનાં ઘણું જાણુવાનું મળે છે અને તેથી ખરેખર ખેદ થાય છે. આપણા જુવાન વર્ગની કેટલીએ શક્તિ એજે જતી માલુમ પડે છે. જુવાન વર્ગ એ બધાનો દોષ સમાજ ઉપર ટોળવા કબજો દશે પણ સ્પષ્ટ વિચાર કરવાની, સાચું કરવાની, ખોટી વાગણીમાં ન તણાવાની શક્તિનો અભાવ પણ તેને માટે ધણે જવાબદાર છે. આ જુવાનોને સન્માર્ગે વાળવા એ સમાજનો મોટો પ્રશ્ન છે.

નવવર્ષનું સ્વર્ણપ્રભાત

ધૂળસાલ

[સાર્વજનિકચિત્રિત]

આજે સ્વર્ણપ્રભાતની લક્ષરીઓ આનંદના વ્હેનમાં
ઓળેધી ઉદયાચળ પ્રજળનો આવે જવાનંદિની,

આંધીઓ અગ્નિગતી જગતની, નિદ્રાતણા ધેનમાં
સતાં ચેતનને ગર્ભપત શિવા મહત્ત્વનૃતિ જ્યોતિની.

વનગે લોહ મહોત્સવે અરુણના, દુઃખો બધાં હૃદયતાં,
વૈષ્ણવો ગત કાળના રસજરી અંગાદિતા માણતાં,

દોહાએ શુભ પ્રેમનાં રિખત બધાં ઉદાસથી ઝૂંચતાં,
મોહાદોં જોભરે ચડી હૃદયની જુદાઈ ફૂંબાડતાં.

શોભે મંગલ સ્વસ્તિકા ગૃહે ગૃહે પાવિત્ર્યની રિદ્ધિએ,
વદાયે મહિમા, અને નીતિ પરે આશિષ વર્ષો રહે,

પ્રેરાયે નવ પ્રાણ ઇષ્ટ મુતની આર્મનની મિદ્ધિએ,
આશાઓ સદુ આમમાન જોડતા તારા પ્રયોગે ધ્રુવે.

નૂનું સર્વ ઉપામથી કનકની પેદીતણી જવાળમાં
હોમાયું, નિજ દીપ્તિદાન દર્શને પોદી ગયું કાળમાં.

રેજનીશી

તા. ૧૦-૬-૩૫ : કોમર્સ કોલેજ સ્થાપવા માટે અમદાવાદ એજ્યુકેશન સોસાયટીને રૂ. ૫૦,૦૦૦નું દાન આપવાની એક શ્રીમંત શેઠની બહાર આવેલી વીગત.

તા. ૧૧-૬-૩૫ : રાહીદગંજ મસ્જિદ અંગે લાહોરમાં છ મુસ્લિમ નેતાઓ નબવકેદ.

તા. ૧૨-૬-૩૫ : ઉપરી અમલદારોએ ફરમાન કાઢ્યું કે ઈસલિયન વર્તમાનપત્રોએ એટલિયન વિરુદ્ધ હુમલા કરતાં આટલી ભૂલ; વડી ધારાસભામાં 'કિમિનલ લો એમેન્ડમેન્ટ બિલ' ઉપર ચર્ચા, પતિલામે ૭૧ વિરુદ્ધ ૬૧ મતે તે ડરાવ લીધી ગયો.

તા. ૧૩-૬-૩૫ : રાષ્ટ્રસંઘમાં લાવાંલતું બાપણ : 'સમાધાન માટે અમે આતુર છીએ, ફ્રાન્સ 'ચિટન' સાથે રહેશે'; વડી ધારાસભામાં પ્રશ્નોત્તર સમયે 'ગુલમ'ની ચાર કેકે શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝ, શ્રી. નરેન્દ્ર અને શ્રી. હરીન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય હિંદુસ્તાન પાઠાવ આવવા ધારે તે સરકારને હરકત નથી એમ કહ્યું હતું.

તા. ૧૪-૬-૩૫ : છઠાલીની કેબિનેટની સભામાં મુસોલિનીનું બાપણ : 'છઠાલી-ઇયિયોપીયન ઝઘડામાં સમાધાનને સ્થાન નથી; છઠાલીનું સૈન્ય ગમે તેવી પરિસ્થિતિને પહોંચી વળશે.' ડો. અન્સારીએ રાજનામું આપ્યા પ્રતી શ્રી. બુલાભાઈ દેસાઈને સર્વાનુમતે કોંગ્રેસ પાર્ટીમેન્ટરી બોર્ડના અધ્યક્ષ બનાવ્યા.

તા. ૧૫-૬-૩૫ : લાહોરના 'નમીનદાર' નામના દૈનિક વર્તમાનપત્રની ૪૦૦૦ની ભંડોળગીરી, રાહીદગંજ અને સરહદની મુશ્કેલીઓના સંબંધમાં લખાયેલા એ વાંધાબરેલા લેખોને કીધે, સરકારે જલ્લ કરી.

તા. ૧૬-૬-૩૫ : હિંદી ધારામંડળની સંયુક્ત સભા સમક્ષ વાઘસરોયનું બાપણ : તે સમયે મહાસભાપટલ ગેરહાજર; વાઘસરોયે ભલામણ કરી બેઠકેલું 'કિમિનલ લો એમેન્ડમેન્ટ બિલ' વડી ધારાસભામાં ૬૧ વિરુદ્ધ ૫૭ મતે ફરીથી નામંજૂર થયું.

તા. ૧૮-૬-૩૫ : હિંદમાં 'શાંતિ જાળવવા ખાતર' કિમિનલ લો બિલની જરૂરિયાત છે એમ જણાવી વાઘસરોયે એને સર્ટિફાઈ કર્યું અને તે. ૩૫માં ગણસાર કરવાની રાજસભાને ભલામણ કરી; મુંબઈનું રોજબંદર પ્રમુખે પોતાની ખાસ સત્તાની રૂએ ખેંધે કર્યું. મુંબઈમાં હમકામ આગવણીઓના રહેઠાણે પોલીસોના દરોડા; ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનના સ્થાગત સમિતિના પ્રમુખ તરીકે સર ચિતુભાઈની અને ઉપપ્રમુખ તરીકે ડો. હરિપ્રસાદ દેસાઈની ચૂંટણી; વાઘસરોયે પોતે જાતે સર્ટિફાઈ કરીને 'કિમિનલ લો એમેન્ડમેન્ટ બિલ'ને મંજૂરી આપી.

તા. ૧૯-૬-૩૫ : સરદાર શાહુલસિંહનું મહાસભાની કારોબારી સમિતિમાંથી રાજનામું સ્વીકારવામાં આવ્યું.

તા. ૨૦-૬-૩૫ : મો. લાવાલે મુસોલિનીને ચેતવણી આપી : 'સમાધાનીની ઉંક હંદ આવી ગઈ છે અને ફ્રાન્સ આથી વધારે મદદ ઈસલીને આજ્ઞામાં કંઈ જ કરી શકે તેમ નથી. અણધાર્યા ગંભીર પ્રસંગે ફ્રાન્સ ચિટનની પડખે જીવું રહેશે.' રવેનના પ્રધાનમંડળે રાજનામું આપ્યું; ગાયકવાડ નરેસને ખંડણી-બરતા કાઢિયાવારના કેટલાક તાલુકા પોતાને સોંપી દેવાની માગણી કરતા ખાનગી કાગળો લખાયાની વીગત બહાર આવી.

તા. ૨૧-૬-૩૫ • સુવર્ણ સાહિત્ય સંશાના હપકમથી 'સુવર્ણનો સન્નીતનો છે શી એક સદીનો ઇતિહાસ' એ વિષય ઉપર પટિત નામણ મોરેશ્વર ખાનુ અમદાવાદમાં વ્યાખ્યાન, સરદાર વલ્લભભાઈ અમદાવાદ આગ્રા, કરાચીની મોર્ટન પ્રોવિડન્ટ ફંડ સોસાયટી ટ્રસ્ટમાં

તા. ૨૩-૬-૩૫ હિંદુભરમા ડેરેડેર આધીન્યથી, શહેનશાહ તરીકેના હકો અને વર્તનનો અર્થ મટીને હક અનામત રાખીને એનિસીનિયાએ રાષ્ટ્રસંઘની પાસે સરકારની સમિતિની દરખાસ્તોનો સ્વીકાર કર્યો, હિંદના આપનારા વાહસાંચના લાગુમાં બાબ ૧૧ 'હિંદમાં મહાન ફેરફારો કે વાંચકો છુ'

તા. ૨૫-૬-૩૫ એનિસીનિયાના શહેનશાહે તારાઈથી લગ્નકરને સન્ન થવાનો હુકમ કર્યો ૧૧ સમાચાર બહાર આયા, તાજસામા દિનિન લોએમેન્ટેન્ટ બિન પત્રાન થયું

તા. ૨૭-૬-૩૫ આગામી સુવર્ણ સાહિત્ય મેળવના પ્રમુખપદે ઠાકીજીની નૂતની વાહસરોરે કરેલ દિનિનલ નો એમેન્ટેન્ટ બિનના મર્ટિનિનની પ્રસ સામેના પ્રિનિવો ગર થયાથી તનો વિરોધ દર્શાવવા હિંદ તેમજ ભારતના વતનાવતો બધા તથા

તા. ૨૮-૬-૩૫ પંડોદનાના ઉવાલવનના વિભાગિની દરતાન, લરકરી તાલીમ માગની માગ મટી ૧૧ મુલેને સવાલાળ પિયાની મદદના વર્ચન મળ્યા હોઈ, આવના જુવાઈથી તે સાજા રાત્ર થશે એવા સમાચાર બહાર પડ્યા

તા. ૩૦-૬-૩૫ બાબ પ્રાતિક મહાસભા સમિતિની કરોબારી કમિટીમાંથી તેના બાર સભ્યોએ રાજનામાં આગ્રા, લેન્ડેસાચરથી જાનોને લખેલો પેતાનો ફેસ ખાસ ટરીફ જોઈ સમક્ષ રજૂ કરવા મટિ પ્રતિનિધિમંડળ આવવાની થયેલી જાહેરાત, બપોનીસ માવ ઉપર નિરકુશ વેશ નાખ્યાથી ચીન બપાન વચ્ચે વફમક, ચીનમાં બપોનીતો આકૃતમાં, તેમના રક્ષણ મટિ સ્થાન મનવાશે મોકલવામાં આવી

તા. ૧-૭-૩૫ બહિષ્કાર લડતના પરિણામે વાહોરમાં હિંદુ બનશે બધા હિંદુઓની દુકાને મુસ્લિમોએ પિકેટિંગ, ટ્રેડીક ધરપડો, મુજર્ઈ ઇલાકામાં હદપારીના હુકમો પાળા બિનાયા ઈલ્લી એનિસીનિયા લશર્ઈને અમે જરૂર પડે તો લરકર મોકલવાની હિંદી સરકારે તૈયારી કરી છે એવા સમાચાર બહાર પડ્યા

તા. ૨-૭-૩૫ ઈસ્ટિયન સૈન્ય મુદ્દપચે, ઈયિયોપિયામાં પ્રવેશ, અનિયમિત લરકરીઓ સાથે અથડામણ, ટેલાનાના મરણ

તા. ૩-૭-૩૫ ઈનર્જન્સી પાવર્સ એક્ટ ત્રણ વર્ષ લગાવવાની મુખર્ઈ સરકારની જાહેરાત

તા. ૫-૭-૩૫ મિલાલ પિયેની રોમ જાહેર કર્યા બદલ એવ માગની એક કોમેન્ટના પ્રોફસર ખરીવન લાલ હપર એક મુદ્દાએ દુમયો કર્યો ઈન્ડી અને રવેન વચ્ચે વેપારી કારો થયા

તા. ૬-૭-૩૫ પટિત તામનદ ગર્ભએ પટિત માગવિયા અને કવિર રોજની વિનિતિને માન આપી ઉપવાસ એક વર્ષ મટિ મુલતવી રાખ્યા, છનિવાના રાષ્ટ્રસંઘે ઈન્ડી ઉપર કોવેનન્ટનો બગ કર્યાનું તદોમતનામું કર્યું, જામ થ સુમુદ્રમાથી કાફો અસેડવાની મિટને મુસોલિનીને ના પાડી

તા. ૭-૭-૩૫ • સુવર્ણના વીર ઐનિક શ્રી ઈન્ડુલાલ માજીક પાસે વપના ગાળા મજી પાઝ સ્વદેશમાં પદાર્થ બગાળના સુપ્રસિદ્ધ મહાસત્તાવાદી નેતા ડો જે એન મિત્રનું અવસાન

જુવાગે

ગાળા જાદ્રપદના અર્જિતે પા જીવે વેપરના 'ગીતદોર' નામના કાવ્યની પાસથી પકિતમાં 'વિપવન'ની જગ્યાએ 'વિવનન' વાચતુ